T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

SULTAN III. MUSTAFA DÖNEMİ İSTANBUL'DAKİ İMAR FAALİYETLERİ

(1757-1774)

I. ve II. CİLT

I. CİLT

(Özet, Giriş, Metin, Değerlendirme, Sonuç ve Kaynaklar)

Murat ÖZER

2502180419

Tez Danışmanı

Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU

İSTANBUL – 2025

ÖZ

SULTAN III. MUSTAFA DÖNEMİ İSTANBUL'DAKİ İMAR FAALİYETLERİ (1757-1774)

Murat ÖZER

18. yüzyıl Türk mimarlığında önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve ekonomik olarak zayıflamaya başlamasıyla eş zamanlı olarak, özellikle İstanbul başta olmak üzere Batı'yla doğrudan etkileşim içerisinde olan şehirlerde Avrupa'ya olan ilginin arttığı gözlemlenmektedir. Batılı zevk ve beğeninin sadece toplumsal yaşantıyla sınırlı kalmayıp başta mimari yapılarda olmak üzere sanat eserlerinde etkisi yaygınlaşmıştır. Türk mimarisinde Barok üslubun geliştiği bu dönemin numune eseri Nuruosmaniye Külliyesi'dir. 1757 yılında tahta çıkan III. Mustafa böylesi bir atmosferin hâkim olduğu İstanbul'da yoğun bir imar faaliyetine girişmiştir.

Bu çalışma III. Mustafa'nın 17 yıl süren saltanatı boyunca şehirde nasıl bir imar programı yürüttüğünü ortaya koyarken, Laleli, Ayazma ve yeniden inşa ettiği Fatih gibi külliyeler ile askeri yapılardan, ticari hanlara, bend ve hamamlardan çeşme ve sebillere kadar tüm mimari eserlerdeki plan, üslup ve süsleme programlarını incelemektedir. İstanbul'da 1766 yılında gerçekleşen büyük deprem çok sayıda yapıda ağır hasara yol açtığı için III. Mustafa devri inşa ile birlikte yoğun bir ihya programına da sahne olmuştur.

Çalışma boyunca mimari yapıların kataloğu hazırlanırken, eserlerde üslup birlikteliği olup olmadığı sorusu ile Nuruosmaniye Camii gibi plan ve süsleme detaylarında Batılı formların yoğun olduğu bir örnekten sonra inşa edilen bu eserlerde muhafazakârlaşma eğiliminin varlığı tartışılmış, olası sebepleri üzerinde durulmuş ve örnekler üzerinden konu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: 18. yüzyıl Türk Mimarlığı, İstanbul, 1766 Depremi, Barok, III. Mustafa, Mehmed Tahir Ağa

ABSTRACT

CONSTRUCTION ACTIVITIES IN ISTANBUL DURING THE REIGN OF SULTAN MUSTAFA III (1757-1774)

Murat ÖZER

The 18th century was a period of great change in Turkish architecture. At the same time that the Ottoman Empire began to weaken politically, militarily and economically, it is observed that interest in Europe increased, especially in cities that were in direct interaction with the West, especially in Istanbul. The influence of Western tastes and values was not limited to social life, but also spread to works of art, especially to architectural structures. The Nuruosmaniye Complex is an exemplary work of this period, which saw the development of the Baroque style in Turkish architecture. Mustafa III, who came to the throne in 1757, started an intensive reconstruction activity in Istanbul, where such an atmosphere prevailed.

This study reveals what kind of reconstruction program Mustafa III carried out in the city during his 17-year reign, and examines the plans, styles, and ornamental programs in all architectural works, from military buildings, commercial inns, arches, and baths to fountains and wells, as well as complexes such as Laleli, Ayazma, and Fatih, which he rebuilt. Since the great earthquake of 1766 caused severe damage to many buildings in Istanbul, the reign of Mustafa III witnessed an intensive reconstruction program as well as construction.

Throughout the study, while preparing the catalog of architectural structures, the question of whether there is a unity of style in the works and the existence of a tendency toward conservatism in these works built after an example such as the Nuruosmaniye Mosque, where Western forms are intense in the plan and ornamental details, was discussed, the possible reasons were emphasized, and the subject was examined through examples.

Keywords: 18th century Turkish Architecture, Istanbul, 1766 Earthquake, Baroque, Mustafa III, Mehmed Tahir Aga

ÖNSÖZ

Sultan III. Mustafa'nın tahtta kaldığı 17 yıllık süreçte İstanbul'daki imar faaliyetlerinin nasıl gerçekleştiğini ortaya koyan bu çalışma temel olarak 1757-1774 yılları arasını kapsamaktadır. Batılı form, üslup ve süsleme ögelerinin Türk sanatını etkilemeye başladığı 18. yüzyılın ikinci yarısındaki bu dönemde İstanbul'da yoğun bir imar programı yürütülmüş, Laleli, Fatih ve Ayazma gibi selâtin camiler inşa edilmiştir. Dönemin kendine özgü bir sanat anlayışının varlığının tartışıldığı ve olası siyasi, sosyal ve ekonomik etkilerinin üzerinde durulduğu çalışmada karşılaşılan temel problem bu evrede inşa edilmiş pek çok yapının süreç içerisinde özgün hallerini koruyamamış olmasıdır.

Büyük ölçekli camiler günümüze ulaşsa da III. Mustafa'nın emriyle inşa edilen Paşabahçe ve ismini taşıyan Kadıköy Camileri gibi bazı önemli yapıların özgün halleri bilinmemektedir. Benzer şekilde Galata Mevlevihânesi ve Kadiri Asitanesi gibi dikkat çeken tarikat yapıları da büyük ölçüde değişime uğramıştır. Ancak yine de hem külliyeler ve tarikat yapıları gibi geniş programlı yapılar, hem de çeşme gibi küçük ölçekli çok sayıda mimari yapı dönemin üslup ve teknik özellikleri hakkında yeterli malumat vermektedir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük emek ve destekleri olan başta Dr. Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU olmak üzere, Dr. Kadriye Figen VARDAR'a, fotoğrafların çekimi ve haritaların tanzimi konusunda yardımcı olan İslam VİTALİYEV'e, daima desteklerini hissettiğim annem ve babama, beni cesaretlendirerek teşvik eden eşime teşekkür ederim.

Murat ÖZER

İstanbul, 2025

KISALTMALAR LİSTESİ

age : Adı geçen eser

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C : Cilt

CA : Cevdet Askeri

CB : Cevdet Belediye

CE : Cevdet Evkaf

CS : Cevdet Saray

Çev : Çeviren

D : Defter

DBİA : DBİA

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

İBB : İstanbul Büyükşehir Belediyesi

İTÜ : İstanbul Teknik Üniversitesi

m : metre

MAD : Maliyeden Müdevver Defterler

MD : Mühimme Defterleri

nr : Numara

s. : Sayfa

PPK : Plan Projeler Kataloğu

TSMA: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

İÇİNDEKİLER

ÖZ ……..…… ii

ABSTRACT ……...……...……... iii

ÖNSÖZ ……...…….…… iv

KISALTMALAR LİSTESİ …….…….. v

ŞEKİLLER LİSTESİ ……....…….. xii

BELGELER LİSTESİ ……...……. xiv

RESİMLER LİSTESİ ……...……...……... xv

HARİTALAR LİSTESİ ……...…...… xxxii

GİRİŞ ……...…… 1

BİRİNCİ BÖLÜM

18. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN SİYASİ VE SOSYAL DURUMU VE BUNUN SANAT ORTAMINA ETKİSİ

2.1. Sultan III. Mustafa Döneminin Siyasi ve Toplumsal Durumu ……...…..… 7

2.2. Sultan III. Mustafa'nın Şahsiyeti ……. 15

2.3. Sultan III. Mustafa Devri Hassa Baş Mimarları ……..…… 23

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN III. MUSTAFA DEVRİ SANAT ORTAMI

2.1. Özgün bir Batılılaşma Evresi Olarak III. Mustafa Dönemi …….….. 26

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN III. MUSTAFA DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA İNŞA VE İHYA EDİLEN ESERLER

3.1. İbadet Yapıları ……..…… 33

3.1.1. Fatih Camii ……...… 33

3.1.2. Laleli Camii …….. 56

3.1.3. Ayazma Camii …….. 78
3.1.4. Kadıköy III. Mustafa Camii …….. 98
3.1.5. Paşabahçe Camii ……..……. 101
3.1.6. Zeyneb Sultan Camii ……..…… 105
3.1.7. Bostancılar Camii ……...…… 113
3.1.8. Silahdar Abdurrahman Ağa (Paşalimanı) Camii …… 114
3.1.9. Çakmakçılar III. Mustafa Camii ……. 117
3.1.10. Peksimetçi Salih Ağa Camii ……..…… 119
3.1.11. Kumrulu Mescit ……..…….. 120
3.1.12. Kara Kethüda Camii ……..…… 122
3.1.13. Mimar Ağa Mescidi …….. 123
3.1.14. Ömer Efendi Namazgâhı ……..…… 124
3.1.15. Kuyubaşı Namazgâhı ……...…… 126
3.1.16. Mehmed Bey Namazgâhı ……..…… 127
3.1.17. Haydarpaşa Namazgâhı ……...……. 127
3.1.18. Veliefendi Namazgâhı ……..… 129
3.2. Tarikat Yapıları ……..…… 131
3.2.1. Tophane Kadiri Tekkesi ……..... 136
3.2.2. Galata Mevlevihânesi ……. 145
3.2.3. Karacaburun Tekkesi ……...……..…. 159
3.2.4. Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi ……...… 162
3.2.5. Halil Nizameddin Tekkesi ……..……. 165
3.2.6. Keçeciler Tekkesi ……...…… 166
3.2.7. Drağman İsazade Tekkesi ……...……...…… 169
3.2.8. Murad Molla Tekkesi ……. 173
3.2.9. Molla Aşki Gülşeni Tekkesi ……..…. 179
3.2.10. Emekyemez Tekkesi ……..…….. 179
3.2.11. Saçlı Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi …….. 180

3.2.12. Nalburi Tekkesi ……..…….. 181
3.2.13. Şehitlik Tekkesi …… 182
3.2.14. Şeyh İsmail Efendi Tekkesi ……..…. 184
3.2.15. Tahir Ağa Tekkesi ……..…….. 185
3.2.16. Yanık Şeyh Ahmed Tekkesi ……..…… 188
3.2.17. Şeyh Ata Tekkesi …….. 188
3.2.18. Fenâi Ali Efendi Tekkesi ……..…… 191
3.2.19. Özbekler Tekkesi ……...…….. 193
3.2.20. Çakır Dede Tekkesi …….. 200
3.3. Kütüphâneler, Sıbyan Mektepleri ve Medreseler ….....……... 203
3.3.1. Veliyüddin Efendi Kütüphânesi ……. 205
3.3.2. Koca Ragıp Paşa Kütüphânesi ……...…. 208
3.3.3. Zeyneb Sultan Sıbyan Mektebi ……... 213
3.3.4. Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi ……..…… 215
3.3.5. III. Mustafa Mektebi ……... 217
3.3.6. Hatice Sultan Mektebi ……...…. 219
3.3.7. Kaba Halil Medresesi ……. 219
3.3.8. Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi ……...……..… 222
3.3.9. Silahdar Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi …….……. 223
3.4. Bendler, Kaleler, Hamam ve Askeri Yapılar ……..... 226
3.4.1. Ayvat Bendi ……...……..... 228
3.4.2. Garipçe Kalesi ……...……. 232
3.4.3. Mühendishâne-i Bahri Hümayûn ……... 233
3.4.4. Rami Kışlası ……... 235
3.4.5. Anadolu Feneri Kalesi ……...……. 237
3.4.6. Poyraz Kalesi ……...……..…… 237
3.4.7. Tahta Minare Hamamı …… 239
3.5. Ticaret Yapıları ……... 242

3.5.1. Laleli Çukurçeşme Han …….. 245
3.5.2. Büyük Yeni Han ……. 247
3.5.3. Küçük Yeni Han ……..… 251
3.5.4. Sen Piyer Han ……..… 253
3.6. Çeşmeler …….. 258
3.6.1. Yusuf Efendi Çeşmesi …… 261
3.6.2. Damatzade Mehmed Murad Efendi Çeşmesi ……..…….. 262
3.6.3. Kaymakam Emin Bey Çeşmesi …….. 263
3.6.4. Topkapı Sarayı III. Mustafa Çeşmesi ……. 264
3.6.5. Kasımpaşa III. Mustafa Çeşmesi ……... 264
3.6.6. Numan Ağa Çeşmesi ……..…… 265
3.6.7. Ayazma III. Mustafa Çeşmesi ……... 265
3.6.8. Mustafa Ağa Çeşmesi ……..… 266
3.6.9. Saka Çeşmesi (III. Mustafa Camii Çeşmesi) ……..… 266
3.6.10. Sadrazam Koca Ragıp Paşa Çeşmesi ……... 267
3.6.11. Tekkekapı Çeşmesi …….. 268
3.6.12. Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi ……...…...… 268
3.6.13. Kadirihane Çeşmesi ……...……. 269
3.6.14. Kürt Hasan Ağa Çeşmesi …….. 270
3.6.15. Hacı Yusuf Ağa Çeşmesi …….. 270
3.6.16. Zekeriyaköyü Meydan Çeşmesi ……... 271
3.6.17. Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi ……... 272
3.6.18. Mustafa Paşa Çeşmesi ……...……..…. 272
3.6.19. Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi ……... 272
3.6.20. Hatice Sultan Çeşmesi …….…… 273
3.6.21. Saraylı Şirin Kadın Çeşmesi …….…… 274
3.6.22. Sermimar Hacı Mustafa Ağa Çeşmesi …….. 275
3.6.23. Hasan Ağa Çeşmesi …….. 276

3.6.24. Divittar Mehmed Emin Paşa Çeşmesi ……. 277
3.6.25. Mehmed Bey Çeşmesi ……..… 278
3.6.26. Feyzullah Efendi Çeşmesi ……... 279
3.6.27. Hüseyin Ağa Çeşmesi ……...……...…… 279
3.6.28. Haseki İmareti Çeşmesi ……... 280
3.6.29. Cedid Yakup Ağa Çeşmesi ……...… 280
3.6.30. İbrahim Efendi Çeşmesi ……...… 282
3.6.31. Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi ……...……. 283
3.6.32. Pirizade Sahip Osman Efendi Çeşmesi ……..… 283
3.6.33. Veliefendi Çeşmesi ……..…… 284
3.6.34. Kuru Mustafa Ağa Çeşmesi …….. 285
3.6.35. Zeyneb Sultan Çeşmesi …… 285
3.6.36. Müezzinzade Mehmed Efendi Çeşmesi ……...……... 286
3.6.37. Kethüda Hacı Hüseyin Ağa Çeşmesi …… 287
3.6.38. Kaymakam Mehmed Paşa Çeşmesi …….……. 287
3.6.39. Başkalfa Hacı Ömer Efendi Çeşmesi ……... 288
3.6.40. Emin Efendi (İmamzade) Çeşmesi ……... 288
3.6.41. Topçubaşı Mehmed Ağa Çeşmesi …… 289
3.6.42. Hamamizâde Sebili …….. 289
3.6.43. Kenan Ağa Sebili ……..… 290
3.6.44. Abdülaziz Efendi Çeşmesi …….…….. 290
3.6.45. Şerife Fatıma Zehra Hanım Çeşmesi ……..…….. 290
3.6.46. Ali Şah Efendi Çeşmesi ……... 291
3.7. Küçük Onarımlar ve Eserin Yıkılması ya da Bütünüyle Değişime Uğraması Sebebiyle Mahiyeti Bilinmeyen Tadilatlar ve Eklentiler ……...……... 293
3.7.1. Arakiyeci Mehmed Ağa Camii Onarımı ……... 293
3.7.2. Malcı Mehmed Paşa Camii …… 294

3.7.3. Hekimoğlu Ali Paşa Camii Güneş Saati ……. 295
3.7.4. Hacı Piri Camii (Yedikule) ……. 295
3.7.5. Piri Mehmed Paşa Camii Minaresi ……..…….. 295
3.7.6. Yusuf Şücaeddin Anbari Camii ……..…. 296
3.7.7. Şeyh Vefa Tekkesi Tevhidhânesi ……..…… 296
3.7.8. Küçük İhsaniye Camii Onarımı …….. 297
3.7.9. Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin Güneş Saati ……..…….. 297
3.7.10. Ayasofya Camii Abdest Teknesi ……..……. 298
3.7.11. Topkapı Sarayı Onarımı ……... 298
3.7.12. Mahmut Paşa Çeşmesi Onarımı ……..…... 299
3.7.13. Emine Sultan Çeşmesi Onarımı ……..….. 300
3.7.14. Kız Kulesi Onarımı ……...…..…….. 300
3.7.15. Yenikapı İskelesi Camii ……...…… 301
3.7.16. Hafız Ahmed Paşa Camii Minaresi …….....…… 302

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSTANBUL'DA 1766 DEPREMİ SONRASINDA OLUŞAN

TAHRİBATIN BOYUTLARI VE YAPILAN TADİLATLAR

4.1. Büyük İstanbul Depremi (1766) ……..... 303
4.2. Eserlerin İhyası ve Şehrin Yeniden İmarında Takip Edilen Program ……...…. 307

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

5.1. Sultan III. Mustafa Devri Yapılarının Değerlendirilmesi ……..… 320

SONUÇ ……...…… 333

ARŞİV BELGELERİ ……..…….. 338

KAYNAKLAR ……..…….. 342

CİLT II ……..…….. 376

ÖZGEÇMİŞ ……...…… 683

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3.1.1.1 : Eski Fatih Camii Plan (Ayverdi) ……..….. 376
Şekil 3.1.1.2 : Yeni Fatih Camii Plan (C. Gurlitt) ……..……. 377
Şekil 3.1.1.3 : Şehzade Camii Plan (Kuban) …….. 378
Şekil 3.1.1.4 : Sultanahmet Camii Plan (Z. Nayır) ……..……. 378
Şekil 3.1.2.1 : Laleli Külliyesi Planı (Neftçi, 2002, s. 313) ……...…. 379
Şekil 3.1.2.2 : Laleli Külliyesi Bodrum Kat Planı (Sayar, 1978) ……... 379
Şekil 3.1.2.3 : Laleli Cami Plan (Kuban, 2007, s. 540) ……..… 380
Şekil 3.1.3.1 : Ayazma Camii Plan ……..... 381
Şekil 3.1.5.1 : Paşabahçe Camii Plan (BOA, Plan-Projeler PLK.p, 601) ……...… 381
Şekil 3.1.6.1 : Zeyneb Sultan Külliyesi ve Çevresi Plan
(Kleiss, 1965, s.149) ……..... 382
Şekil 3.1.6.2 : Zeyneb Sultan Külliyesi Plan (Gurlitt, 1912, 21b) ……..…… 382
Şekil 3.1.8.1 : Paşalimanı Camii Plan (Öz, 1997, Cilt:2, s. 53) …….. 383
Şekil 3.1.13.1 : Mimar Ağa Mescidi Plan (Çobanoğlu, 1996, s. 74) …… 383
Şekil 3.2.1.1 : Tophane Kadiri Tekkesi Vaziyet Planı
(Kütükçüoğlu, 2000, s. 340) ……..….. 384
Şekil 3.2.1.2 : Tophane Kadiri Tekkesi Plan
(Kütükçüoğlu, 2000, s. 342) ……. 384
Şekil 3.2.2.1 : Galata Mevlevihânesi Restorasyon Vaziyet Planı …….. 385
Şekil 3.2.2.2 : Galata Mevlevihânesi Plan (Yücel, 1979b, s. 135) ……..… 385
Şekil 3.2.4.1 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Plan
(MSÜ Arşivi M.K.Tomaç A.N. Arnas) ……..……. 386
Şekil 3.2.7.1 : Drağman İsazade Tekkesi Plan (Ali Saim Ülgen, 1947) ……..… 386
Şekil 3.2.8.1 : Murad Molla Tekkesi Pervitich Haritasında Konumu ……...…. 387
Şekil 3.2.14.1 : Şeyh İsmail Efendi Tekkesi Haritada Konumu …….... 387
Şekil 3.2.15.1 : Tahir Ağa Tekkesi Plan (Baha Tanman, 1981) ……..……. 388
Şekil 3.2.19.1 : Özbekler Tekkesi Cengiz Bektaş'ın Restorasyon
Projesi Plan ……..……. 388
Şekil 3.2.19.2 : Özbekler Tekkesi Cengiz Bektaş'ın Restorasyon Projesi ……..…. 389
Şekil 3.2.20.1 : Çakır Dede Tekkesi Restitüsyon Projesi ……..... 389
Şekil 3.3.2.1 : Koca Ragıp Paşa Kütüphânesi Plan (Ocakcan, 2013, s. 37) …...… 390

Şekil 3.3.2.2 : Koca Ragıp Paşa Kütüphânesi Kesit (Ocakcan, 2013, s. 36) …….. 390
Şekil 3.3.3.1 : Zeynep Sultan Sıbyan Mektebi Plan (Gurlitt) …..……..…….. 391
Şekil 3.3.4.1 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Plan
(Aksoy, 1968 s.146) ……...….. 391
Şekil 3.3.8.1 : Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi Plan (Aksoy, 1968, s.159) ...…… 392
Şekil 3.4.2.1 : Garipçe Kalesi Plan TSMA 9444, 1838 …….……. 392
Şekil 3.4.5.1 : Anadolu Feneri Kalesi Plan (Reyhan Ay) ……..……. 393
Şekil 3.4.6.1 : Poyraz Kalesi Vaziyet Planı (1785) ……..... 393
Şekil 3.5.1.1 : Laleli Çukurçeşme Hanı Plan (Güran, 1976, s. 234) ……... 394
Şekil 3.5.2.1 : Büyük Yeni Han Plan (Güran, 1976, s. 18) ……...….. 395
Şekil 3.5.4.1 : Sen Piyer Han Haritada Konumu (Pervitich) …..…….…… 396

BELGELER LİSTESİ

Belge 1.1.1 : Sultan III. Mustafa'nın name-i hümayunu. Kafkasya'daki Müslümanları Ruslara karşı cihada çağırmak için Kuban Hanı Feth Ali Han'a yazılan mektup. BOA.TSMA.E/275.27 …….. 397

Belge 3.1 : Defter-i Tamirat-ı İstanbul. 806 sayfalık, 1720'den 1805'e kadar İstanbul'da gerçekleşen yapı onarımlarının mali kayıtlarının tutulduğu defter: BOA.MAD.d/8947 (h. 1171, m. 1757/58 ve h. 1181, m. 1767/68) …… 398

Belge 3.1.2.1 : Laleli Camii evkafının masarifatı: BOA.EV.HMH.d/5530 …….. 399

Belge 3.1.2.2 : Laleli Camii'nin planı ve ebadı hakkında düzenlemeye ilişkin 29.12.1177 (1764) tarihli belge: BOA.TS.MA.e/578-18 ..…… 400

Belge 3.1.3.1 : III. Mustafa'nın Laleli Camii vakfı ile ona mülhak medrese, imaret, Üsküdar'da Ayazma Camii ve mektebi, İstanbul'da Çakmakçılar Mescidi, Paşabahçe Camii, Rodos Adası'nda kale içindeki cami yapılarının yıllık masrafını kaydeden belge: BOA.TS.MA.d/4212 (h.1171, m. 1757), Sultan III. Mustafa Devri hesap defteri …… 401

Belge 3.1.3.2 : Üsküdar'da Ayazma mevkiinde lll. Mustafa'nın validesi merhum Mihrişah Emine Sultan ve biraderi Şehzade Süleyman ruhları için binası ferman buyrulan caminin inşasında kullanılacak malzeme ile tüm masrafın İstanbul Gümrük ve Bina Emini Seyyid İshak Ağa tarafından alındığı kaydedilen belge: BOA.TS.MA.d/1137 (h.1175/ m.1761-62), Üsküdar Ayazma Camii inşaat defteri …… 402

Belge 3.1.3.3 : Evkafı Harameyn Muhasebeciliği Defterleri. Ayazma Cami ve Mektebi Vakıflarına bağlı arsa ve dükkânların kira kayıtları: BOA.EV.HMH.d/5132 (h.1174, m. 1761) Üsküdar Ayazma Bahçelerinde, Sultan Mustafa Han tarafından Atik Valide Sultan'a vakfettiği Cami ve Mektebi Evkafı'na bağlı arsa ve dükkânların icare-i muaccele suretleri ve kayıtları ……..…….. 403

Belge 3.1.3.4 : Ayazma Cami ve binalarının hesap defteri: BOA.TS.MA.d/9874 (h.1174, m. 1760-61) Üsküdar Ayazma Camii hesap defteri …..… 404

Belge 3.1.6.1 : Zeyneb Sultan Camii Vakfiyesi: VGM.KTDA, VGM.Defter, 743: 80: 115 ……..…… 405

Belge 3.2.13.1: Şehitlik Tekkesi Şeyh Ali Baba Vakfiyesi: VGMA, Defter nr. 627, s. 44 ……...…….. 406

Belge 3.4.5.1 : Anadolu Feneri'ne kışlak yapılması hakkında: BOA.C.AS/915-39550 (9 Kasım 1782) ……..……... 407

Belge 3.4.6.1 : Poyrazköy Kalesi inşası için ödenek: BOA.C.AS/1084-47820 (18Mayıs 1773) ……..……..…… 408

RESİMLER LİSTESİ

Resim 2.1.1 : III. Mustafa, minyatür, Levni, Silsilename, (18. yy) ……... 409
Resim 2.1.2 : III. Mustafa, Konstantin Kapıdağlı, 18. yy ……..…… 410
Resim 2.1.3 : III. Mustafa'nın zırhı …….…….. 411
Resim 2.1.4 : III. Mustafa Tuğralı İslambol İbareli Sikke …..…….. 411
Resim 2.4.1 : İstanbul Görünümü (Paris, 1760)
(Özükan, 2020, s. 228) ……...….. 412
Resim 2.4.2 : İstanbul Görünümü (John Rocque, 1750)
(Özükan, 2020, s. 178) ……...…….. 412
Resim 3.1.1.1 : Fatih Camii Kuzey Cephesi ……..…….. 413
Resim 3.1.1.2 : Fatih Camii, gravür (Carbognano, gravür, 18. yy) …….. 413
Resim 3.1.1.3 : Fatih Camii, gravür (Melchior Lorichs, And, 1993, s. 21) ……..… 414
Resim 3.1.1.4 : Fatih Camii Dış Avlu Kapısı Batı ……...…… 414
Resim 3.1.1.5 : Fatih Camii Çorba Kapısı ……..……. 415
Resim 3.1.1.6 : Fatih Camii Batı Cephesi ……...……. 415
Resim 3.1.1.7 : Fatih Camii Kuzey Dış Avlu Kapısı Kuzey ……...……. 416
Resim 3.1.1.8 : Fatih Camii Türbe Kapısı Dış Avlu ……...……. 416
Resim 3.1.1.9 : Fatih Camii İç Avlu Ana Kapısı …….. 417
Resim 3.1.1.10: Fatih Cami İç Avlu Batı Kapısı …….. 417
Resim 3.1.1.11: Fatih Cami Harim Kapısı Batı ……...……. 418
Resim 3.1.1.12: Fatih Camii Harim Kapısı Doğu …….…… 418
Resim 3.1.1.13: Fatih Camii Revaklı İç Avlu …….…….. 419
Resim 3.1.1.14: Fatih Camii İç Avlu Şadırvan ……..… 419
Resim 3.1.1.15: Fatih Camii İç Avlu Şadırvan Saçak ……...…… 420
Resim 3.1.1.16: Fatih Camii Son Cemaat Revağı …… 420
Resim 3.1.1.17: Revaklı Avlu Sütun Başlığı …… 421
Resim 3.1.1.18: Revaklı Avlu Sütun Başlığı ……...……. 421
Resim 3.1.1.19: Revaklı Avlu Sütun Başlığı ……..…….. 421
Resim 3.1.1.20: Fatih Camii Son Cemaat Yeri ……...…..……..... 422
Resim 3.1.1.21: Fatih Camii Son Cemaat Yeri Çini Pano ……..…….. 423
Resim 3.1.1.22: Fatih Camii Son Cemaat Yeri Çini Pano …..…….. 423
Resim 3.1.1.23: Fatih Camii Cümle Kapısı …….…… 424

Resim 3.1.1.24: Fatih Camii Cümle Kapısı Kitabe Sağ ……..…….. 425
Resim 3.1.1.25: Fatih Camii Cümle Kapısı Kitabe Sol …….……... 425
Resim 3.1.1.26: Fatih Camii Cümle Kapısı Kitabe ……..…… 426
Resim 3.1.1.27: Fatih Camii Dış Avlu Duvarı Panoları …….…….. 426
Resim 3.1.1.28: Ali bin Muradın İmzası …….. 427
Resim 3.1.1.29: Fatih Camii Harim Batı ……..…… 427
Resim 3.1.1.30: Fatih Camii Kubbe ……...…….. 428
Resim 3.1.1.31: Fatih Camii Harim Sütun Başlığı Detay ……...…….. 428
Resim 3.1.1.32: Fatih Camii Mahfil Sütun Başlığı ……..……. 428
Resim 3.1.1.33: Fatih Camii Mahfil Detay …….…… 429
Resim 3.1.1.34: Fatih Camii Pencere Sistemi …..…… 429
Resim 3.1.1.35: Fatih Camii Yan Mahfiller ….…… 430
Resim 3.1.1.36: Fatih Camii Kıble Duvarı ….…….. 430
Resim 3.1.1.37: Fatih Camii Mihrap …… 431
Resim 3.1.1.38: Fatih Camii Minber …… 431
Resim 3.1.1.39: Fatih Camii Minber Kapısı …….…… 432
Resim 3.1.1.40: Fatih Camii Hünkâr Rampası Kapı …… 432
Resim 3.1.1.41: Fatih Camii Hünkâr Rampası …….…… 433
Resim 3.1.1.42: Fatih Camii Hünkâr Mahfili …….…….. 433
Resim 3.1.1.43: Fatih Camii Vaiz Kürsüsü ……..…… 434
Resim 3.1.1.44: Fatih Camii Vaiz Kürsüsü …… ……. 434
Resim 3.1.1.45: Fatih Camii Minare …… 434
Resim 3.1.1.45.2: Fatih Camii Güneş Saati ….…… 434
Resim 3.1.1.46: Fatih Camii Fatih Türbesi ……..…… 435
Resim 3.1.1.47: Fatih Camii Fatih Türbesi Kapı ……..…… 435
Resim 3.1.1.48: Fatih Camii Gülbahar Hatun Türbesi …….…… 435
Resim 3.1.1.49: Fatih Camii Gülbahar Hatun Türbesi İç Mekân ……..… 436
Resim 3.1.1.50: Fatih Camii I. Mahmut Kütüphânesi ……..…… 436
Resim 3.1.2.1 : Laleli Camii …… 437
Resim 3.1.2.2 : Laleli Külliyesi Bodrum Kat ……..…… 437
Resim 3.1.2.3 : Laleli Külliyesi Çarşı Girişi …… 438
Resim 3.1.2.4 : Laleli Külliyesi Dış Avlu Taç Kapı …… 438
Resim 3.1.2.5 : Laleli Külliyesi Sebil Yanı Dış Avlu Kapısı ……..……. 439

Resim 3.1.2.6 : Laleli Külliyesi Kuzey Cephe Dış Avlu Kapısı 439
Resim 3.1.2.7 : Laleli Cami Çeşmesi 440
Resim 3.1.2.8 : Laleli Cami İç Avlu Batı Kapısı 440
Resim 3.1.2.9 : Laleli Cami İç Avlu Ana Kapı 441
Resim 3.1.2.10: Laleli Camii İç Avlu Doğu Kapısı 441
Resim 3.1.2.11: Laleli Camii Revaklı Avlu 442
Resim 3.1.2.12: Laleli Camii Şadırvan 442
Resim 3.1.2.13: Laleli Cami Minare Batı 443
Resim 3.1.2.14: Laleli Camii Minare Doğu 443
Resim 3.1.2.15: Laleli Camii Son Cemaat Yeri 444
Resim 3.1.2.16: Laleli Camii Mükebbire ve Mihrabiye 445
Resim 3.1.2.17: Laleli Camii Yan Sahın Kapısı Sol 445
Resim 3.1.2.18: Laleli Camii Yan Sahın Kapısı Sağ 445
Resim 3.1.2.19: Laleli Camii Cümle Kapısı 446
Resim 3.1.2.20: Laleli Camii Yan Sofa 447
Resim 3.1.2.21: Laleli Camii Harim 448
Resim 3.1.2.22: Laleli Camii Kubbe 448
Resim 3.1.2.23: Laleli Camii Pencere Sıraları 449
Resim 3.1.2.24: Laleli Camii Mahfil 449
Resim 3.1.2.25: Laleli Camii Hünkâr Mahfili 450
Resim 3.1.2.26: Laleli Camii Hünkâr Rampası 450
Resim 3.1.2.27: Laleli Camii Mihrap 451
Resim 3.1.2.28: Laleli Camii Minber 452
Resim 3.1.2.29: Laleli Camii İmarethane Kapısı 453
Resim 3.1.2.30: Laleli Camii İmarethane 453
Resim 3.1.2.31: Laleli Camii İmarethane 454
Resim 3.1.2.32: Laleli Camii Sebil 454
Resim 3.1.2.33: Laleli Camii Hacet Penceresi ve Çeşme 455
Resim 3.1.2.34: Laleli Camii Türbe Avlu Kapısı 455
Resim 3.1.2.35: Laleli Camii Türbesi Giriş Revakı 456
Resim 3.1.2.36: Laleli Camii Türbe Giriş Kapı 456
Resim 3.1.2.37: Laleli Camii Türbe 457
Resim 3.1.2.38: Laleli Camii Türbe İç Kapısı 457

Resim 3.1.2.39: Laleli Külliyesi Abdest Muslukları ……..……. 458
Resim 3.1.3.1 : Ayazma Camii …… 458
Resim 3.1.3.2 : Adliye Camii ve Ayazma Camii ……..…….. 459
Resim 3.1.3.3 : Şemsipaşa İlköğretim Okulu …….. 459
Resim 3.1.3.4 : Ayazma Cami Taç Kapı Rampa ……. 460
Resim 3.1.3.5 : Ayazma Camii Taç Kapı …… 460
Resim 3.1.3.6 : Ayazma Camii Taç Kapı Avlu Yönü …….…… 461
Resim 3.1.3.7 : Ayazma Camii Batı Avlu Kapısı ……..…….. 461
Resim 3.1.3.8 : Ayazma Camii Batı Kapısı Avlu Yönü …….…….. 462
Resim 3.1.3.9 : Ayazma Camii Doğu Avlu Kapısı ……..…… 462
Resim 3.1.3.10: Ayazma Camii Güney Kuzey Aksı
Kot Farkı Merdivenler …….…. 462
Resim 3.1.3.11: Ayazma Camii Giriş ve Son Cemaat Yeri …….…… 463
Resim 3.1.3.12: Ayazma Camii Son Cemaat Revağı ……..…… 464
Resim 3.1.3.13: Ayazma Camii Son Cemaat Revağı Sütun Başlığı ……...….. 465
Resim 3.1.3.14: Ayazma Camii Son Cemaat Revağı Detay ……...…….. 465
Resim 3.1.3.15: Ayazma Camii Cümle Kapısı …… 466
Resim 3.1.3.16: Ayazma Camii İnşa Kitabesi ……..…… 466
Resim 3.1.3.17: Ayazma Camii Kuzey Cephesi Mahfiller …….…….. 467
Resim 3.1.3.18: Ayazma Camii Cephe Düzeni ……..….. 467
Resim 3.1.3.19: Ayazma Camii Harim ……..…….. 468
Resim 3.1.3.20: Ayazma Camii Kıble Duvarı …….. 468
Resim 3.1.3.21: Ayazma Camii Kubbe ……..…….. 469
Resim 3.1.3.22: Ayazma Camii Revzen Detay …… 469
Resim 3.1.3.23: Ayazma Camii Revzen Detay ……..…….. 469
Resim 3.1.3.24: Ayazma Camii Mihrap ……..…… 470
Resim 3.1.3.25: Ayazma Camii Vaiz Kürsüsü ……...…….. 471
Resim 3.1.3.26: Ayazma Camii Minber ……..…… 471
Resim 3.1.3.27: Ayazma Camii Kalem İşi Detay ……...…….. 472
Resim 3.1.3.28: Ayazma Camii Kalem İşi Detay …….…… 472
Resim 3.1.3.29: Ayazma Camii Hünkâr Köşk Kapı ……...…….. 473
Resim 3.1.3.30: Ayazma Camii Hünkâr Köşkü Galeri …….…… 474
Resim 3.1.3.31: Ayazma Camii Hünkâr Mahfili …….. 474

Resim 3.1.3.32: Ayazma Camii Kuş Evi ……. 475
Resim 3.1.3.33: Ayazma Camii Kuş Evi ……. 475
Resim 3.1.3.34: Ayazma Camii Hela ……... 476
Resim 3.1.3.35: Ayazma Camii Şadırvan …... 476
Resim 3.1.3.36: Ayazma Camii Güneş Saati …… 477
Resim 3.1.3.37: Ayazma Camii Minare ……. 477
Resim 3.1.3.38: Ayazma Camii Hazire ……... 478
Resim 3.1.4.1 : Kadıköy III. Mustafa Camii …… 478
Resim 3.1.4.2 : Kadıköy III. Mustafa Camii Kitabesi ……..…… 479
Resim 3.1.4.3 : Kadıköy III. Mustafa Camii Harim …… 479
Resim 3.1.4.4 : Kadıköy III. Mustafa Camii Mahfil ……...……. 480
Resim 3.1.5.1 : Paşabahçe Camii …… 481
Resim 3.1.5.2 : Paşabahçe Camii Son Cemaat Revağı …… 481
Resim 3.1.5.3 : Paşabahçe Camii Harim ……. 482
Resim 3.1.5.4 : Paşabahçe Camii Mihrap …… 482
Resim 3.1.5.5 : Paşabahçe Camii İskele Çeşmesi …… 482
Resim 3.1.6.1 : Zeyneb Sultan Camii …….. 483
Resim 3.1.6.2 : Zeyneb Sultan Camii Giriş (Restorasyon Öncesi) ……. 484
Resim 3.1.6.3 : Zeyneb Sultan Camii Son Cemaat Yeri (2025) …..……. 484
Resim 3.1.6.4 : Zeyneb Sultan Camii Cümle Kapısı (2025) ……..…….. 485
Resim 3.1.6.5 : Zeyneb Sultan Camii Kadınlar Mahfili (2025) ……...… 485
Resim 3.1.6.6 : Zeyneb Sultan Camii Pencereler (2025) …….…… 486
Resim 3.1.6.7 : Zeyneb Sultan Camii Minber (2025) …….…… 486
Resim 3.1.6.8 : Zeyneb Sultan Camii Mihrap (2025) ……..……..... 487
Resim 3.1.6.9 : Zeyneb Sultan Camii Kubbe (2025) ……...…… 488
Resim 3.1.6.10: Zeyneb Sultan Camii Hünkâr Mahfili (2025) …..……...…… 488
Resim 3.1.6.11: Zeyneb Sultan Camii Minare (2025) ……..…… 489
Resim 3.1.7.1 : Bostancılar Camii (Altuncu, 2023, s. 2063) ……...……. 489
Resim 3.1.8.1 : Silahdar Abdurrahman Ağa Camii ……...…….. 490
Resim 3.1.8.2 : Silahdar Abdurrahman Ağa Camii Harim (Ağaoğlu, 2017) ……... 490
Resim 3.1.8.3 : Silahdar Abdurrahman Ağa Camii Mihrap (Ağaoğlu, 2017) …….. 491
Resim 3.1.8.4 : Silahdar Abdurrahman Ağa Camii Minare …….....…. 491
Resim 3.1.9.1 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii …… 492

Resim 3.1.9.2 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii ve Küçük Yeni Yan …… 492
Resim 3.1.9.3 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii Giriş …… 493
Resim 3.1.9.4 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii Kubbe …… 494
Resim 3.1.9.5 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii Mahfil …… 494
Resim 3.1.9.6 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii Mihrap ve Minber …… 495
Resim 3.1.11.1: Kumrulu Mescit …… 495
Resim 3.1.11.2: Kumrulu Mescit Mahfiller …… 496
Resim 3.1.11.3: Kumrulu Mescit Harim …… 496
Resim 3.1.11.4: Kumrulu Mescit Minare …… 497
Resim 3.1.11.5: Kumrulu Mescit Kumrulu Çeşme …… 497
Resim 3.1.11.6: Kumrulu Mescit Hazire …… 498
Resim 3.1.12.1: Kara Kethüda Camii …… 498
Resim 3.1.12.2: Kara Kethüda Camii Mahfil …… 499
Resim 3.1.12.3: Kara Kethüda Camii Mihrap ve Minber …… 499
Resim 3.1.13.1: Mimar Ağa Mescidi …… 500
Resim 3.1.13.2: Mimar Ağa Mescidi Eski Hali (Foto: Yasin Köroğlu, 2020) …… 501
Resim 3.1.13.3: Mimar Ağa Mescidi Restorasyon Sonrası (2024) …… 501
Resim 3.1.14.1: Ömer Efendi Namazgâhı
Çeşme Kitabesi (Eyice, 1958, s.94) …… 502
Resim 3.1.14.2: Ömer Efendi Namazgâhı Çeşme Kitabesi Son Hali …… 502
Resim 3.1.14.3: Ömer Efendi Namazgâhı Mihrap Taşı
(Foto: Ahmet Yurtbakan, 2022) …… 502
Resim 3.1.15.1: Kuyubaşı Namazgâhı Mihrap Taşı …… 503
Resim 3.1.15.2: Kuyubaşı Namazgâhı Mihrap Taşı Arka Yüz …… 503
Resim 3.1.16.1: Mehmed Bey Namazgâhı …… 504
Resim 3.1.16.2: Mehmed Bey Namazgâhı Kıble Taşı …… 504
Resim 3.1.18.1: Veliefendi Namazgâhı (Foto: Engin Mutlu, 2022) …… 505
Resim 3.2.1.1 : Tophane Kadiri Tekkesi …… 505
Resim 3.2.1.2 : Tophane Kadiri Tekkesi Harem …… 506
Resim 3.2.1.3 : Tophane Kadiri Tekkesi II. Mahmud Kitabesi …… 506
Resim 3.2.1.4 : Tophane Kadiri Tekkesi II. Abdülhamid İhya Kitabesi …… 507
Resim 3.2.1.5 : Tophane Kadiri Tekkesi Kitabe …… 508
Resim 3.2.1.6 : Tophane Kadiri Tekkesi Kitabe …… 508

Resim 3.2.1.7 : Tophane Kadiri Tekkesi Basamaklı Yol ……..509
Resim 3.2.1.8 : Tophane Kadiri Tekkesi Vav Harfi (Foto: Caner Cangül) …….. 509
Resim 3.2.1.9 : Tophane Kadiri Tekkesi Minare (Foto: Caner Cangül) …….. 510
Resim 3.2.1.10: Tophane Kadiri Tekkesi İsmail Rumi Türbesi ……... 510
Resim 3.2.1.11: Tophane Kadiri Tekkesi Hazire ……. 511
Resim 3.2.2.1 : Galata Mevlevihânesi ……...…….. 511
Resim 3.2.2.2 : Galata Mevlevihânesi Gravür 18. yy ……..…… 512
Resim 3.2.2.3 : Galata Mevlevihânesi Hasan Ağa Çeşmesi ……...……. 512
Resim 3.2.2.4 : Galata Mevlevihânesi Hasan Ağa Çeşmesi İnşa Kitabesi ……...… 513
Resim 3.2.2.5 : Galata Mevlevihânesi III. Selim Devri Tamir Kitabesi ……..…. 513
Resim 3.2.2.6 : Galata Mevlevihânesi II. Mahmud Devri Tamir Kitabesi …….….. 514
Resim 3.2.2.7 : Galata Mevlevihânesi Adile Sultan Şadırvanı ..……. 514
Resim 3.2.2.8 : Galata Mevlevihânesi Adile Sultan Şadırvanı Kitabesi …..…… 515
Resim 3.2.2.9 : Galata Mevlevihânesi Kütüphâne ve Cümle Kapısı
Gravür 18. yy ……..…….. 515
Resim 3.2.2.10: Galata Mevlevihânesi Ana Bina (KVMGM) ……..…… 516
Resim 3.2.2.11: Galata Mevlevihânesi Sütun Başlığı …….. 516
Resim 3.2.2.12: Galata Mevlevihânesi Semahane (tazeyorum.com) …….….. 517
Resim 3.2.2.13: Galata Mevlevihânesi Semahane Tavan
(tazeyorum.com) ……..…… 517
Resim 3.2.2.14: Galata Mevlevihânesi Şeyh Galip Türbesi (KVMGM) ……..…… 518
Resim 3.2.2.15: Galata Mevlevihânesi Şeyh Galip Türbesi
İç Mekân (KVMGM) …….…….. 518
Resim 3.2.3.1 : Karacaburun Tekkesi ……. 519
Resim 3.2.3.2 : Karacaburun Tekkesi Cümle Kapısı …….…….. 519
Resim 3.2.3.3 : Karacaburun Tekkesi Mihrap Nişi …….……. 520
Resim 3.2.3.4 : Karacaburun Tekkesi Tevhidhâne Dış Cephe ……..…….. 520
Resim 3.2.3.5 : Karacaburun Tekkesi Tevhidhâne …….. 521
Resim 3.2.3.6 : Karacaburun Tekkesi İkinci Kat Kafesler …….…….. 521
Resim 3.2.3.7 : Karacaburun Tekkesi Hazire …….. 522
Resim 3.2.3.8 : Karacaburun Tekkesi Mezar Taşları …….…….. 522
Resim 3.2.4.1 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi …….…….. 523
Resim 3.2.4.2 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Kitabe

(Foto: Ahmet Yurtbakan, 2022) ……..……. 523
Resim 3.2.4.3 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Sandukalar …… 524
Resim 3.2.4.4 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Tevhidhâne ……..…….. 524
Resim 3.2.4.5 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Üst Kat Mahfiller …….……. 525
Resim 3.2.4.6 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Harem …….…….. 525
Resim 3.2.5.1 : Taşçı Şeyh İsmail Efendi Kabri …….. 526
Resim 3.2.6.1 : Keçeciler Tekkesi ……... 526
Resim 3.2.6.2 : Keçeciler Tekkesi Harem (Restorasyon Öncesi, 20.yy) ……..…527
Resim 3.2.6.3 : Keçeciler Tekkesi Sandukalar (Restorasyon Öncesi, 20.yy) …..….527
Resim 3.2.6.4 : Keçeciler Tekkesi Levha …… 528
Resim 3.2.6.5 : Keçeciler Tekkesi Türbe ……. 528
Resim 3.2.6.6 : Keçeciler Tekkesi Giriş Sofa …….……. 529
Resim 3.2.6.7 : Keçeciler Tekkesi Harem …….…….. 529
Resim 3.2.6.8 : Keçeciler Tekkesi Tevhidhâne ……..…… 530
Resim 3.2.6.9 : Keçeciler Tekkesi Hazire ……..……. 530
Resim 3.2.6.10: Keçeciler Tekkesi Mezar Taşları ……...……. 531
Resim 3.2.6.11: Keçeciler Tekkesi Son Postnişini
Şeyh Hazmi Efendi (Siyah Takkeli) ……...…….. 531
Resim 3.2.7.1 : Drağman İsazade Tekkesi ……..……. 532
Resim 3.2.7.2 : Drağman İsazade Tekkesi (Baha Tanman, 1983) ……...…… 532
Resim 3.2.7.3 : Drağman İsazade Tekkesi Restorasyon Öncesi
(Baha Tanman, 1983) ……...…… 533
Resim 3.2.7.4 : Drağman İsazade Tekkesi III. Ahmed Yenileme Kitabesi ……..… 533
Resim 3.2.7.5 : Drağman İsazade Tekkesi III. Ahmed Kitabesi …….…… 534
Resim 3.2.7.6 : Drağman İsazade Tekkesi Ebusuud Efendi Kitabesi ……..…… 534
Resim 3.2.7.7 : Drağman İsazade Tekkesi Tevhidhâne-Cami ……. 535
Resim 3.2.7.8 : Drağman İsazade Tekkesi Son Cemaat Revağı ……..…… 535
Resim 3.2.7.9 : Drağman İsazade Tekkesi İnşa Kitabesi ……...…….. 536
Resim 3.2.7.10: Drağman İsazade Tekkesi Minare …….……. 536
Resim 3.2.7.11: Drağman İsazade Tekkesi Sıbyan Mektebi ……...……. 537
Resim 3.2.8.1 : Murad Molla Tekkesi ……. 537
Resim 3.2.8.2 : Murad Molla Tekkesi Avlu …… 538
Resim 3.2.8.3 : Murad Molla Tekkesi Kitabeleri ……... 538

Resim 3.2.8.4 : Murad Molla Tekkesi Kütüphâne 539
Resim 3.2.8.5 : Murad Molla Tekkesi Bevvap Odası 539
Resim 3.2.10.1: Emekyemez Tekkesi Kitabe 540
Resim 3.2.10.2: Emekyemez Tekkesi Şeyh Evi 540
Resim 3.2.11.1: Saçlı Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi 541
Resim 3.2.11.2: Saçlı Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi Kitabesi 541
Resim 3.2.12.1: Nalburi Tekkesi (1935) 542
Resim 3.2.13.1: Şehitlik Tekkesi 542
Resim 3.2.13.2: Şehitlik Tekkesi 20. yy Başı
(Maden, 2013, s. 209) 543
Resim 3.2.15.1: Tahir Ağa Tekkesi 543
Resim 3.2.15.2: Tahir Ağa Tekkesi Hücreler 544
Resim 3.2.15.3: Tahir Ağa Tekkesi Ana Bina 544
Resim 3.2.15.4: Tahir Ağa Tekkesi Çeşme 545
Resim 3.2.15.5: Tahir Ağa Tekkesi Mahfiller 545
Resim 3.2.15.6: Tahir Ağa Tekkesi Tevhidhâne 546
Resim 3.2.15.7: Tahir Ağa Tekkesi Minare 546
Resim 3.2.15.8: Tahir Ağa Tekkesi Avluda Mihrap 547
Resim 3.2.15.9: Tahir Ağa Tekkesi Bizans Mahzeni Çilehâne 547
Resim 3.2.15.10: Tahir Ağa Tekkesi
Şeyh Selahaddin Uşşaki Kabri 548
Resim 3.2.15.11: Tahir Ağa Tekkesi Hazire 548
Resim 3.2.17.1: Şeyh Ata Tekkesi 549
Resim 3.2.17.2: Şeyh Ata Tekkesi Restorasyon Öncesi 549
Resim 3.2.17.3: Şeyh Ata Tekkesi Tevhidhânesi 550
Resim 3.2.17.4: Şeyh Ata Tekkesi Tevhidhânesi 550
Resim 3.2.17.5: Şeyh Ata Tekkesi Tevhidhâne Tavanı 551
Resim 3.2.17.6: Şeyh Ata Tekkesi Harem ve Selamlık 551
Resim 3.2.17.7: Şeyh Ata Tekkesi Döküm Sütun 552
Resim 3.2.17.8: Şeyh Ata Tekkesi Sofa 552
Resim 3.2.17.9: Şeyh Ata Tekkesi Oda 553
Resim 3.2.17.10: Şeyh Ata Tekkesi Hazire 553
Resim 3.2.17.11: Şeyh Ata Tekkesi Eski Hali 554

Resim 3.2.18.1: Fenâi Ali Efendi Tekkesi ……. 554
Resim 3.2.18.2: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Tevhidhâne-Cami …….. 555
Resim 3.2.18.3: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Mahfil …… 556
Resim 3.2.18.4: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Minare ……..…… 556
Resim 3.2.18.5: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Türbe ……..…….. 557
Resim 3.2.18.6: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Türbenin İçi ……..…… 557
Resim 3.2.18.7: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Hazire ……..…….. 558
Resim 3.2.18.8: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Kabirler …….. 558
Resim 3.2.19.1: Özbekler Tekkesi …….…….. 559
Resim 3.2.19.2: Özbekler Tekkesi İnşa Kitabesi ……..…… 559
Resim 3.2.19.3: Özbekler Tekkesi Kitabe …… 560
Resim 3.2.19.4: Özbekler Tekkesi Onarım Öncesi (1983) ……... 561
Resim 3.2.19.5: Özbekler Tekkesi Giriş …….. 561
Resim 3.2.19.6: Özbekler Tekkesi Tekke Yapılarının Konumu ……..….. 562
Resim 3.2.19.7: Özbekler Tekkesi Çeşme ……..…… 562
Resim 3.2.19.8: Özbekler Tekkesi Çeşme Aynası ……..…… 563
Resim 3.2.19.9: Özbekler Tekkesi Çeşme İnşa Kitabesi ……..…… 563
Resim 3.2.19.10: Özbekler Tekkesi Çeşme İhya Kitabesi ……..……. 564
Resim 3.2.19.11: Özbekler Tekkesi İhya Kitabesi ……..…… 564
Resim 3.2.19.12: Özbekler Tekkesi Tevhidhâne-Mescit …….…… 565
Resim 3.2.19.13: Özbekler Tekkesi Tevhidhâne-Mescit …….…… 565
Resim 3.2.19.14: Özbekler Tekkesi Tevhidhâne Mihrap ……..…….. 566
Resim 3.2.19.15: Özbekler TekkesiTevhidhâne Zemin Kat …… 567
Resim 3.2.19.16: Özbekler Tekkesi Mutfak ve Helâlar ……..…… 567
Resim 3.2.19.17: Özbekler Tekkesi Mutfak …….…… 568
Resim 3.2.19.18: Özbekler Tekkesi Harem ……..…….. 568
Resim 3.2.19.19: Özbekler Tekkesi Harem Sofa …….…… 569
Resim 3.2.19.20: Özbekler Tekkesi Harem Oda …….. 569
Resim 3.2.20.1: Çakır Dede Tekkesi, 19. yy ……..……. 570
Resim 3.2.20.2: Çakır Dede Tekkesi, 20. yy ……..……. 570
Resim 3.3.1.1 : Veliyüddin Efendi Kütüphânesi ……. 571
Resim 3.3.1.2 : Veliyüddin Efendi Kütüphânesi Pencereler ……..…. 571
Resim 3.3.1.3 : Veliyüddin Efendi Kütüphânesi Cephe ……..…… 572

Resim 3.3.2.1 : Koca Ragıp Paşa Kütüphânesi 573
Resim 3.3.2.2 : Ragıp Paşa Kütüphânesi İç Mekân
(Neftçi, 2021) 573
Resim 3.3.2.3 : Ragıp Paşa Kütüphânesi Çiniler (Neftçi, 2021) 574
Resim 3.3.2.4 : Ragıp Paşa Kütüphânesi Gravür 574
Resim 3.3.2.5 : Ragıp Paşa Kütüphânesi Kitabe (Neftçi, 2021) 575
Resim 3.3.2.6 : Ragıp Paşa Kütüphânesi Türbe 575
Resim 3.3.3.1 : Zeyneb Sultan Sıbyan Mektebi 576
Resim 3.3.3.2 : Zeyneb Sultan Sıbyan Mektebi Kapı 576
Resim 3.3.3.3 : Zeyneb Sultan Sıbyan Mektebi 577
Resim 3.3.4.1 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi 577
Resim 3.3.4.2 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Yan Cephe 578
Resim 3.3.4.3 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Giriş Kapısı 578
Resim 3.3.4.4 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Sebil 579
Resim 3.3.4.5 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi
Çeşme ve Kitabeler 580
Resim 3.3.5.1 : III. Mustafa Mektebi Yerindeki
Şemsipaşa Okulu 581
Resim 3.3.7.1 : Kaba Halil Medresesi 581
Resim 3.3.7.2 : Kaba Halil Efendi Kabri 582
Resim 3.3.7.3 : Kaba Halil Medresesi Avlu 582
Resim 3.3.7.4 : Kaba Halil Medresesi Giriş Cephesi 583
Resim 3.3.8.1 : Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi 583
Resim 3.3.8.2 : Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi Cephe 584
Resim 3.3.9.1 : Silahdar Mehmed Efendi Mektebi 584
Resim 3.3.9.2 : Silahdar Mehmed Efendi Mektebi Pencere 585
Resim 3.4.1.1 : Ayvat Bendi 585
Resim 3.4.1.2 : Ayvat Bendi Küçük Payandalar 586
Resim 3.4.1.3 : Ayvat Bendi Hünkâr Köşkü 586
Resim 3.4.1.4 : Ayvat Bendi Kemer 587
Resim 3.4.1.5 : Ayvat Bendi Mermer Havuz ve Lüleler 588
Resim 3.4.1.6 : Ayvat Bendi Su Toplanan Yön 589
Resim 3.4.1.7 : Ayvat Bendi Genel Görünüş 589

Resim 3.4.2.1 : Garipçe Kalesi (Foto: Caner Cangül) ……. 590
Resim 3.4.2.2 : Garipçe Kalesi (J.Velazquez, 1790) ……... 590
Resim 3.4.3.1 : Mühendishânenin Kurulduğu Tersane
(TSM C.Y nr. 447) ……..……. 590
Resim 3.4.4.1 : Rami Çiftliği Kışlası Gravür ……...…… 591
Resim 3.4.4.2 : Rami Kışlası Eski Hali ……...……. 591
Resim 3.4.4.3 : Rami Kışlası Restorasyon Sonrası ……..…… 591
Resim 3.4.5.1 : Anadolu Feneri Kalesi (Foto: Aras Neftçi) ……. 592
Resim 3.4.5.2 : Anadolu Feneri Kalesi Kitabesi (Galitekin, 2008) …….……. 592
Resim 3.4.6.1 : Poyraz Kalesi ……..…… 593
Resim 3.4.6.2 : Poyraz Kalesi ve Hasan Paşa Kulesi
(A. Aquado ve J. Vazquez, 1790) ……..…… 593
Resim 3.4.6.3 : Poyraz Kalesi Beden Duvarları ……..…… 594
Resim 3.4.7.1 : Tahta Minare Hamamı ……..…….. 594
Resim 3.4.7.2 : Tahta Minare Hamamı Soyunma Odaları ……...…… 595
Resim 3.4.7.3 : Tahta Minare Hamamı Çeşme ……...……. 595
Resim 3.4.7.4 : Tahta Minare Hamamı Sıcaklık ……..……. 596
Resim 3.4.7.5 : Tahta Minare Hamamı Eyvan ……. 596
Resim 3.4.7.6 : Tahta Minare Hamamı Halvet ……...…. 597
Resim 3.5.1.1 : Laleli Çukurçeşme Han ……..…. 598
Resim 3.5.1.2 : Laleli Çukurçeşme Han Giriş Kapısı …….. 598
Resim 3.5.1.3 : Laleli Çukurçeşme Han Avlu ……. 599
Resim 3.5.1.4 : Laleli Çukurçeşme Han Beden Duvarları ……..…. 599
Resim 3.5.2.1 : Büyük Yeni Han ……..... 600
Resim 3.5.2.2 : Büyük Yeni Han Kuşevi ……..…… 600
Resim 3.5.2.3 : Büyük Yeni Han Ana Kapı ……...…….. 601
Resim 3.5.2.4 : Büyük Yeni Han Kapı …… 602
Resim 3.5.2.5 : Büyük Yeni Han Avlu …… 602
Resim 3.5.2.6 : Büyük Yeni Han Revaklar …….. 603
Resim 3.5.2.7 : Büyük Yeni Han Tonoz ……..…… 603
Resim 3.5.2.8 : Büyük Yeni Han Pencereler ……... 604
Resim 3.5.2.9 : Büyük Yeni Han Odalar ……..…… 604
Resim 3.5.2.10: Büyük Yeni Han Giriş Cephesi ……..…… 605

Resim 3.5.2.11: Büyük Yeni Han, Gravür, William Henry Bartlett,
J. C. Bentley; Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*
(London: 1835); *Gravürlerle Türkiye*
(Ankara: 1996), III, 92 605
Resim 3.5.3.1 : Küçük Yeni Han 606
Resim 3.5.3.2 : Küçük Yeni Han Diğer Kapı 606
Resim 3.5.3.3 : Küçük Yeni Han ve Çakmakçılar Camii 607
Resim 3.5.3.4 : Küçük Yeni Han Pencereler 607
Resim 3.5.3.5 : Küçük Yeni Han Avlu 608
Resim 3.5.3.6 : Küçük Yeni Han Koridorlar 608
Resim 3.5.3.7 : Küçük Yeni Han Dükkânlar 609
Resim 3.5.3.8 : Küçük Yeni Han Camekân 609
Resim 3.5.4.1 : Sen Piyer Han 610
Resim 3.5.4.2 : Antoine de Favray Fransız Elçinin Kabulü 610
Resim 3.5.4.3 : Sen Piyer Han Andre Chenier Levha 611
Resim 3.5.4.4 : Sen Piyer Han Fossati Çalışma Odası 611
Resim 3.5.4.5 : Sen Piyer Han Mimarların İsimleri 612
Resim 3.5.4.6 : Sen Piyer Han Restorasyonu 612
Resim 3.5.4.7 : Sen Piyer Han Restorasyon Projesi 613
Resim 3.5.4.8 : Sen Piyer Han Amblem 613
Resim 3.5.4.9 : Sen Piyer Han Bourbon Amblemi 614
Resim 3.5.4.10: Sen Piyer Han Merdivenler (hbrestorasyon.com.tr) 614
Resim 3.5.4.11: Sen Piyer Han Koridor (hbrestorasyon.com.tr) 615
Resim 3.5.4.12: Sen Piyer Han Sivri Kemerli Pencere
(hbrestorasyon.com.tr) 615
Resim 3.5.4.13: Sen Piyer Han Kapı Detay 616
Resim 3.5.4.14: Sen Piyer Han Yuvarlak Kemer Detay
(hbrestorasyon.com.tr) 617
Resim 3.5.4.15: Sen Piyer Han (hbrestorasyon.com.tr) 617
Resim 3.6.1.1 : Yusuf Efendi Çeşmesi 618
Resim 3.6.1.2 : Yusuf Efendi Çeşmesi Kitabe 618
Resim 3.6.2.1 : Damatzade Mehmed Murad Efendi Çeşmesi 619
Resim 3.6.2.2 : Damatzade Mehmed Murad Efendi Çeşmesi 619

Resim 3.6.3.1 : Kaymakam Emin Bey Çeşmesi …….. 620
Resim 3.6.3.2 : Kaymakam Emin Bey Çeşmesi Kitabe ……..…… 620
Resim 3.6.4.1 : Topkapı Sarayı III. Mustafa Çeşmesi ……. 621
Resim 3.6.4.2 : Topkapı Sarayı III. Mustafa Çeşmesi Kitabesi ……..……. 622
Resim 3.6.5.1 : Kasımpaşa III. Mustafa Çeşmesi (Tanışık, 1945, s. 116) ……... 622
Resim 3.6.7.1 : Ayazma III. Mustafa Çeşmesi ……..….. 623
Resim 3.6.7.2 : Ayazma III. Mustafa Çeşmesi Ayna ……..….. 624
Resim 3.6.7.3: Ayazma III. Mustafa Çeşmesi Kitabe ……..…. 624
Resim 3.6.8.1 : Mustafa Ağa Çeşmesi (Tanışık, 1945, s. 116) …… 625
Resim 3.6.9.1 : Saka Çeşmesi ……. 625
Resim 3.6.9.2 : Saka Çeşmesi Yan Ayna ……. 626
Resim: 3.6.11.1: Tekkekapı Çeşmesi (Egemen, 1993, s. 795) …….……. 627
Resim: 3.6.12 : Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi ……..…. 627
Resim 3.6.12.2: Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi Kitabe ……..……. 628
Resim 3.6.12.3: Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi Tamir Kitabesi ……..… 628
Resim 3.6.13.1: Kadirihane Çeşmesi ……..…… 629
Resim 3.6.13.2: Kadirihane Çeşmesi Kitabesi ……..…… 629
Resim 3.6.13.3: Kadirihane Çeşmesi Akarçeşme ……..…. 630
Resim 3.6.13.4: Kadirihane Çeşmesi Restorasyon Öncesi ……..…… 630
Resim 3.6.14.1: Kürt Hasan Ağa Çeşmesi
(Tanışık, 1945, s. 362) ……..…. 631
Resim 3.6.15.1: Hacı Yusuf Ağa Çeşmesi
(Egemen, 1993, s. 833) ……..… 631
Resim 3.6.16.1: Zekeriyaköyü Meydan Çeşmesi Kitabesi ……..……. 632
Resim 3.6.16.2: Zekeriyaköyü Meydan Çeşmesi Tamir Kitabesi ……..……. 632
Resim 3.6.17.1: Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi ……..…… 633
Resim 3.6.17.2: Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi Ayazmanın İçi ……..….. 633
Resim 3.6.17.3: Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi Ayna ve Kitabe ……..…… 634
Resim 3.6.19.1: Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi ……. 635
Resim 3.6.19.2: Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi Kitabesi ……... 635
Resim 3.6.20.1: Hatice Sultan Çeşmesi ……... 636
Resim 3.6.20.2: Hatice Sultan Çeşmesi Kitabe …… 636
Resim 3.6.20.3: Hatice Sultan Çeşmesi Hazne ……..……. 637

Resim 3.6.21.1: Saraylı Şirin Kadın Çeşmesi
(Tanışık, 1943, s. 194) ……. 637
Resim 3.6.21.2: Arpa Emini Çeşmesi …….. 638
Resim 3.6.21.3: Saraylı Şirin Kadın Çeşmesi Kitabesi
(Egemen, 1993, s. 790) ……. 638
Resim 3.6.22.1: Sermimar Hacı Mustafa Ağa Çeşmesi ……... 639
Resim 3.6.22.2: Sermimar Hacı Mustafa Ağa Çeşmesi Kitabeleri ……... 639
Resim 3.6.23.1: Hasan Ağa Çeşmesi ……... 640
Resim 3.6.23.2: Hasan Ağa Çeşmesi Hazne ……..…. 641
Resim 3.6.23.3: Hasan Ağa Çeşmesi İnşa Tarihi ……..…… 641
Resim 3.6.23.4: Hasan Ağa Çeşmesi Kitabe ……..…….. 642
Resim 3.6.24.1: Divitdar Mehmed Emin Paşa Çeşmesi ……... 642
Resim 3.6.24.2: Divitdar Mehmed Emin Paşa Çeşmesi Kitabe ……..….. 643
Resim 3.6.25.1: Mehmed Bey Çeşmesi ……...…… 643
Resim 3.6.25.2: Mehmed Bey Çeşmesi Kitabesi …….…… 644
Resim 3.6.25.3: Mehmed Bey Çeşmesi Yalak ……..644
Resim 3.6.25.4: Mehmed Bey Çeşmesi Yan Cephe ……..... 645
Resim 3.6.27.1: Hüseyin Ağa Çeşmesi …… 646
Resim 3.6.27.2: Hüseyin Ağa Çeşmesi Kitabesi …….…. 646
Resim 3.6.28.1: Haseki İmareti Çeşmesi ……..… 647
Resim 3.6.28.2: Haseki İmareti Çeşmesi Ayna ……..…….. 647
Resim 3.6.28.3: Haseki İmareti Çeşmesi Tamir Kitabesi ……...…….. 648
Resim 3.6.29.1: Yakup Ağa Çeşmesi ……...… 648
Resim 3.6.29.2: Yakup Ağa Çeşmesi Kitabesi ……. 649
Resim 3.6.29.3: Yakup Ağa Çeşmesi Ayna Kitabesi ……..……. 649
Resim 3.6.30.1: İbrahim Efendi Çeşmesi (Egemen, 1993, s.403-405) ……..... 650
Resim 3.6.31.1: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi ……..… 650
Resim 3.6.31.2: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi Diğer Cephesi ……..…….. 651
Resim 3.6.31.3: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi Trandil Kitabesi ……..…. 651
Resim 3.6.31.4: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi Yenileme Kitabesi …… 652
Resim 3.6.32.1: Pirizade Osman Sahip Efendi Çeşmesi
(Egemen, 1993, s. 694-695) …….…… 652
Resim 3.6.33.1: Veliefendi Çeşmesi ……...……. 653

Resim 3.6.34.1: Kuru Mustafa Ağa Çeşmesi Kitabesi
(Tanışık, 1943, s. 198) ……..…… 653
Resim 3.6.35.1: Zeyneb Sultan Çeşmesi …….. 654
Resim 3.6.35.2: Zeyneb Sultan Çeşmesi Kitabesi …… 654
Resim 3.6.36.1: Müezzinzade Mehmed Efendi Çeşmesi
(Tanışık, 1943, s. 198) ……..…. 655
Resim 3.6.36.2: Müezzinzade Mehmed Efendi Çeşmesi (2024) ……..… 655
Resim 3.6.37.1: Kethüda Hacı Hüseyin Ağa Çeşmesi …….. 656
Resim 3.6.38.1: Kaymakam Mehmed Paşa Çeşmesi ……..…. 656
Resim 3.6.38.2: Kaymakam Mehmed Paşa Çeşmesi Tamir Kitabesi ……..…… 657
Resim 3.6.38.3: Kaymakam Mehmed Paşa Çeşmesi Kitabesi ……. 657
Resim 3.6.39.1: Başkalfa Hacı Ömer Efendi Çeşmesi
(Tanışık, 1945, s. 373) ……..…. 658
Resim 3.6.39.2: Başkalfa Hacı Ömer Efendi Çeşmesi Kitabesi ……... 658
Resim 3.6.39.3: Başkalfa Hacı Ömer Efendi Namazgâhı Mihrap ……..……. 659
Resim 3.6.40.1: Emin Efendi Çeşmesi …….…… 659
Resim 3.6.40.2: Emin Efendi Çeşmesi Kitabesi ……...…… 660
Resim 3.6.45.1: Şerife Fatıma Zehra Hanım Çeşmesi …….. 660
Resim 3.6.45.2: Şerife Fatıma Zehra Hanım Çeşmesi Ayna …… 661
Resim 3.6.46.1: Ali Şah Efendi Çeşmesi …….……. 662
Resim 3.6.46.2: Ali Şah Efendi Çeşmesi Kitabeler …….…… 663
Resim 3.7.1.1 : Arakiyeci Mehmed Ağa Camii Tamir Kitabesi …….. 663
Resim 3.7.2.1 : Malcı Mehmed Paşa Camii Kitabesi …….…….. 664
Resim 3.7.3.1 : Hekimoğlu Ali Paşa Camii Güneş Saati ……. 664
Resim 3.7.4.1 : Hacı Piri Camii (Yedikule) ……...…….. 665
Resim 3.7.5.1 : Piri Mehmed Paşa Minaresi
(Machiel Kiel Arşivi, 1971) …….…… 665
Resim 3.7.6.1 : Yusuf Şücaeddin Anbari Camii ……..…… 666
Resim 3.7.7.1 : Şeyh Vefa Tekkesi Tamir Kitabesi ……...…….. 666
Resim 3.7.7.2 : Şeyh Ebulvefa Camii ve Minaresi …….……. 667
Resim 3.7.8.1 : Küçük İhsaniye Camii ……...……. 667
Resim 3.7.9.1 : Üsküdar Mihrimah Sultan Camii Güneş Saati ……...……. 668
Resim 3.7.10.1: Ayasofya Camii Abdest Teknesi …… 668

Resim 3.7.11.1: Topkapı Sarayı Tamir Kitabesi ……..…… 669
Resim 3.7.12.1: Mahmutpaşa Çeşmesi ……...……. 670
Resim 3.7.12.2. Mahmutpaşa Çeşmesi Kitabesi …….. 670
Resim 3.7.13.1: Emine Sultan Çeşmesi ……...…… 671
Resim 3.7.14.1: Kız Kulesi, Gravür, Choiseul-Gouffier (1822) ……...…… 672
Resim 3.7.16.1: Hafız Ahmed Paşa Camii Minaresi
(Semavi Eyice Arşivi) …….. 672

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1 : İbadet Yapıları ……..……..… 673
Harita 2.1 : Tarikat Yapıları …….……..…… 674
Harita 2.2 : Tarikat Yapıları ……..……...…. 675
Harita 3 : Kütüphaneler, Sıbyan Mektepleri ve Medreseler ……...…… 676
Harita 4.1 : Bendler, Kaleler, Hamam ve Askeri Yapılar ……...……...…… 677
Harita 4.2 : Bendler, Kaleler, Hamam ve Askeri Yapılar …...……...…… 677
Harita 5 : Ticaret Yapıları ……..…… 678
Harita 6.1 : Çeşmeler ……...… 679
Harita 6.2 : Çeşmeler …….……..…. 680
Harita 7.1 : İstanbul Haritası (1776), (Frençois Kauffer, British Museum) Özükan, 2020, s. 236-237 ……..…… 681
Harita 7.2. : Marmara Denizi ve Kaleler Haritası (1778), (Moskova Devlet Tarihi Müzesi), Özükan, 2020, s. 266-267 …… 681
Harita 7.3 : Marmara Denizi ve Boğazlar Haritası (1775-1779), (Yüzbaşı Yevstafiy Odintsovıy, Moskova Devlet Tarih Müzesi), Özükan, 2020, s. 268-269 ……..…..…… 682
Harita 7.4 : Çanakkale ve İstanbul Boğazı Haritası (1778), (Yüzbaşı Yevstafiy Odintsovıy, Moskova Devlet Tarih Müzesi), Özükan, 2020, s. 270-271 …….…..... 682

SULTAN III. MUSTAFA DÖNEMİ İSTANBUL'DAKİ İMAR FAALİYETLERİ (1757-1774)

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu, Amacı, Yöntemi

Sultan III. Mustafa dönemi (1757-1774) Batılılaşma devri Türk Sanatının önemli evrelerinden birisini oluşturmaktadır. Bu dönemde özellikle İstanbul'da ciddi bir imar faaliyetinin bulunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, 1766 yılında İstanbul'da gerçekleşen deprem sonrasında aralarında Fatih Cami'nin de bulunduğu bazı yapılar yeniden inşa edilirken, şehirde önemli bir onarım faaliyetine girişildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışma, hem İstanbul'da başlatılan geniş çaplı imar programını, hem de mimari eserlerdeki yapı onarımlarının neler olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

17 yıllık süreçte İstanbul'da gerçekleşen imar programının ana hatlarını ortaya koyabilmek için Sultan III. Mustafa dönemi hakkında yazılmış **eserler**, inşa ve ihya faaliyetleri hakkındaki **arşiv belgeleri** ve bilimsel **yayınlar**, döneme ait doğulu ve batılı **seyyahların kitaplarına** yansıyan gözlemleriyle birlikte değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda Kullandığımız Temel Kaynaklar

Sanat Tarihi alanında yapılan çalışmalarda arşiv belgeleri, seyahatnameler, hatıratlar, bilimsel makaleler, planlar ve monografiler gibi pek çok kaynaktan yararlanılması gerekmektedir. Bu çalışmada 18. yüzyıl tarih, kültür ve sanat ortamı hakkında kaleme alınmış disiplinlere ait **çok sayıda makale** taranmıştır.

Bununla birlikte doğrudan çalışma alanı ile ilgili inşaat ve tadilat defterleri başta olmak üzere Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde tasnif edilen belgeler tetkik edilmiştir. Özellikle 1766 İstanbul depremi sonrasında yapılan ve tahribatın boyutlarını ortaya koyan belgeler ile bu belgeler ışığında mimari eserlerde yapılan tadilatlar değerlendirilmiştir.

18. yüzyılın ortalarından sonuna kadar süren dönemde kaleme alınmış seyahatnameler ve vakayinamelerle birlikte bu tarihteki belgeleri tasnif eden eserler de incelenmiştir. **Ahmed Refik**'in İstanbul'un 1689-1785 yılları arasını incelediği ***Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*** isimli eseri bu tür eserlerin en önemlilerindendir.

Babası Sultan III. Ahmed'in tahttan çekildiği 1730 tarihinden itibaren 27 yıllık kafes hayatı başlayan Sultan III. Mustafa'nın tahta çıktığı 1757'den vefat ettiği 1774 tarihine kadarki dönemde kaleme alınan ve bu çalışma için birincil kaynak olarak gördüğümüz vakayiname, ruzname, tarih, seyahatname ve biyografi tarzında çeşitli eserler mevcuttur. Bu tarih aralığında kaleme alınan eserler doğrudan döneme tanıklık eden müelliflere ait oldukları için önem arz etmektedirler.

İstanbul'da ilk matbu eserin 15. yüzyıl sonunda basılmasına karşın[1] Türkçe eserlerin basımı 18. yüzyılın başına kadar yapılamamıştır. İbrahim Müteferrika'nın 1729'da Vankulu Mehmed Paşa'nın "Vankulu Lugati"ni basmasıyla başlayan basım-yayın faaliyetinin Sultan III. Mustafa döneminde giderek hız kazandığını söyleyebiliriz.

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamasıyla tanınan diplomat, tarihçi ve biyografi yazarı Ahmed Resmi Efendi'nin (1700-1783) kızlar ağalarının biyografilerini kaleme aldığı ***Hamiletü'l Kübera*** isimli eseri 1750 tarihlidir. (Ahmet Resmi Efendi, 2000) Eserin tıpkıbasımı ve Latin harfleriyle basımı yapılmıştır. Yazarın Osmanlı-Rus Savaşı tarihini (1768-1774) anlattığı ***Hülâsat-ül İtibar*** isimli eserinin yanı sıra çeşitli sadrazamlara yazdığı lahiyalar da mevcuttur.

Osmanlı Devleti'nde resmi tarih yazımının 18. yüzyılın başında kurumsallaşmasıyla birlikte vakayiname eserlerinde kronolojik bir bütünlük ve süreklilik sağlanmıştır. Bu eserler 15. yüzyıldaki örnekleriyle karşılaştırıldığında dildeki sadeliğini giderek yitirerek, çok daha ağdalı bir üsluba yönelmişlerdir (Faroqhi, 2001, s. 223). Sultan III. Mustafa döneminde vakanüvis olarak hizmet veren kişiler sırasıyla, 4 Mayıs 1753 tarihinde göreve tayin edilen **Hâkim Mehmed Efendi**, Ekim 1766 tarihine kadar olan

[1] Osmanlı Devleti'nde ilk matbaa 1493 yılında İspanyol göçmeni David ve Samuel İbn Nahmias Kardeşler tarafından kuruldu. İlk basılan kitabın Musevi din kitabı olan Yakup ben Asher'in Arba'ah Turim isimli eseri olduğunu bilmekteyiz. (Güleryüz, 1993, s. 124-125)

kısmı kaleme almıştır. 3 Aralık 1766'da **Çeşmizade Mustafa Reşid** vakanüvis olarak tayin edilmiştir. Çeşmizade 1766'dan 1768 yılına kadar olan kısmı yazmıştır. Ardından eserini Şemdanizade ve Vasıf'ın kaynak olarak kullandığı düşünülen **Mûsâzâde Mehmed Efendi** tayin edilmiştir. 1768 Osmanlı-Rus Savaşı'nda görevlendirilince yerine **Sadullah Enveri** getirilmiş ve o da 1774 yılına kadar olan olayları kaleme almıştır.

Behcetî Hasan Efendi ve ardından **Ömerzâde Süleyman Efendi** vakânüvisliğe getirilseler de Sadullah Enveri Bey 1776'da ikinci defa göreve getirilmiş ve 1783 yılına kadar süren olayları kaleme almıştır.

Vakanüvis Süleyman İzzî Efendi, Sultan III. Mustafa'nın cülusundan kısa bir süre önce tamamladığı eseri ***Târîh,*** 1744 yılının Şubat ayından, 1752 yılına kadar olan hadiseleri içermektedir. Çalışmamızın sınırlarının başladığı tarihten beş yıl öncesine kadar olan sekiz yıllık kısmı içerdiği için, bizim için bir başlangıç olarak kabul edilebilir. İzzi Efendi'nin eseri Ziya Yılmazer tarafından hazırlanarak Latin harfleriyle basılmıştır (İzzi, 2009).

Vakanüvis Seyyid Mehmed Hâkim Efendi'nin, 1752-1766 yılları arasındaki olayları kaleme aldığı eseri ***Tarih***, donanmanın Akdeniz'e çıkışı, Hicaz'a surre gönderilmesi, tayinler gibi konuları ele almakla birlikte; İstanbul yangınları, cami, kütüphâne ve çeşme gibi eserlerin inşası hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Eser Tahir Güngör tarafından, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Bağdat 231-233/1 nüshası dikkate alınarak Latin harfleriyle yayımlanmıştır (Hâkim Efendi, 2009).

Çeşmizâde Tarihi, Bekir Kütükoğlu tarafından hazırlanarak Latin harfleriyle basılmıştır. Eser, III. Mustafa dönemi olaylarını kronolojik olarak vermesiyle çalışmamız için önem arz etmektedir (Çeşmizade, 1993). 3 Aralık 1766 tarihinde göreve gelen Çeşmizâde Mustafa Reşid, eserini 1768 yılı ortasına kadar getirmiştir (Kütükoğlu, İstanbul, 2008).

Kadı ve tarihçi **Şemdanizade Süleyman Efendi**'nin (ö. 1779) kaleme aldığı eserin Sultan I. Mahmud'un tahta çıkışından (1730), Sultan I. Abdülhamid'in Bahçekapı'da yaptırdığı imaret ve sebilin açılış merasim tarihi olan 14 Aralık 1777'ye kadar olan

son kısmı Münir Aktepe tarafından yayımlanmıştır. (Şemdanizade, 1978) Böylece eser, Sultan III. Mustafa döneminin tamamını kapsamaktadır. Eserin daha önce çalışılmamış 1520-1729 tarihleri arasındaki kısmının tahlil ve tenkidinin yapıldığı bir yüksek lisans tezi Mustafa Öksüz tarafından hazırlanmıştır (Öksüz, 2009).

Müellifi bilinmemekle birlikte, padişahın sır kâtibi tarafından kaleme alındığı düşünülen ***III. Mustafa Ruznamesi*** isimli eserin tek nüshası Topkapı Sarayı Arşivi'nde 12359 numara ile kayıtlıdır. Eser 1757'de Sultan III. Mustafa'nın cülusu ile başlamakta ve 3 Ekim 1763 tarihinde sonlanmaktadır. Eser Yunus Irmak tarafından Latin harflerine çevrilerek yüksek lisans tezi olarak yayımlanmıştır (Irmak, 1991).

Teşrifatçı Mehmed Akif Bey tarafından kaleme alınan ***Tarih-i Cülus-ı Sultan Mustafa Han-ı Salis*** isimli eserin tek nüshası Süleymaniye Yazma Eser Kütüphânesi'nde Esad Efendi Kısmı No.2018'de kayıtlıdır. Sultan III. Mustafa'nın cülus merasimi hakkında detaylı bilgiler ihtiva eden eserin **tıpkıbasımı** Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından yapılmıştır (Teşrifatçı Akif Bey, 2012). Eser, elçi kabulleri ve 18. yüzyılda Osmanlı diplomasi teamülleri açısından önemlidir.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu, ***Tarih-i Cülus-ı Sultan Mustafa Han-ı Salis*** isimli eserin latinize edilmiş halini 2024 yılında yayınlayarak çalışmamız açısından çok önemli bir kaynağı ilim dünyasının istifadesine sunmuştur. Prof. Dr. Erhan Afyoncu'nun uzun yıllar boyunca yaptığı titiz bir çalışma sonucu yayınlanan eser, 2014'te tespit edilen eksiksiz bir nüshanın latinize edilmiş halidir.

1775-1780 yıllarına tarihlenen ***Gazavat-ı Cezayirli Gazi Hasan Paşa*** isimli eser Sultan III. Mustafa dönemindeki siyasi ve askeri olaylara ışık tutan önemli eserlerden birisidir. Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa'nın 1768-1780 yılları arasındaki faaliyetlerinin konu edindiği eserin tenkildi tahlili Tevfik Temelkuran tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır (Temelkuran, 2000). Üç bölümden oluşan ve farklı tarihlerde tamamlanan eserin birinci kısmının müellifi Çakeri mahlasını kullanan Yemenli İsmail Efendi, ikinci kısmını ise Es-Seyid Mehmed Tahir ibn Es-Seyyid Osman olduğu bilinmektedir. Üçüncü kısmının müellifi ise belirsizdir.

Seyyid Hasan Muradi'nin 1754 ile 1766 yılları arasındaki dönemi kaleme aldığı ***Ruzname*** III. Mustafa dönemi olaylarını kronolojik olarak anlatır. Eserin İstanbul'da yaşanan depremden hemen önce nihayete ermesi çok önemli bir tanıklığın eksik kalması anlamına gelse de yangınlar, devlet törenleri, hanedanın ve sultanın günlük işleri gibi pek çok konuyu ayrıntılı olarak ele almıştır.

Tezkere yazarı Azizzâde Hüseyin Ramiz'in (1735-1788) eseri ***Zübdetü'l-Vâkıât*** 1768 ile 1775 yılları arasını kapsamaktadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi'nde bulunan (TY, nr. 2395) tek nüshada ise Temmuz 1773 tarihine kadar gelen olayları anlattığı ifade edilmektedir. Osmanlı-Rus siyasi ve askeri ilişkilerini konu edinmiştir. Eserle alakalı tahlil ve tenkitli bir çalışma yüksek lisans tezi olarak Ahmet Rüştü Fakazlı tarafından hazırlanmıştır (Fakazlı, 2016).

Bir dönemin siyasi, sosyal ve kültürel hayatını anlayabilmek için arşiv belgeleri ne kadar önemliyse, gözlem ve kişisel anlatıya dayanan seyahatnameler de o kadar önemlidir. Her ne kadar seyahatnameler, büyük ölçüde yazarının kişisel görüş ve duygu dünyasını yansıtan sanat yapıtları olsa da tarih bilimi açısından gerekli olan nesnellik ve objektif bakış açısından bütünüyle uzak da değillerdir. Seyahatnameler, siyasi ve sosyal gelişimler hakkında bilgi verirken toplumların bu olaylar etrafında şekillenen duyguları ve tavır alışları hakkında da son derece önemli bilgiler ihtiva ederler. Sanat ve kültür tarihi başta olmak üzere sosyal bilimlerin pek çok alanında yapılacak çalışmalar için seyahatnameler önemli kaynaklardan birisi olarak görülmelidir (Eyice, 1963, s.59).

Batılı seyyahların Osmanlı'ya yönelik ilgisi, devletin sınırlarının en geniş noktaya ulaştığı 16. yüzyılda zirve noktasına gelmiş, sanat ve kültür hayatında batılılaşmanın başladığı 18. yüzyılda İstanbul'da peş peşe açılan sefarethaneler vasıtasıyla büyük ilerleme kaydetmiştir.

Osmanlı erken modernleşmesinin gerçekleştiği 18. yüzyılda İstanbul'a kimisi elçilik görevlisi ya da ailesi sıfatıyla, kimisi ticaret yapmak ya da bilimsel çalışmalar sebebiyle ya da bütünüyle merak saikiyle gelmiş kişilerin kaleme aldığı eserler, Batı başkentlerinde yayımlanmış ve büyük ilgi görmüştür.

18. yüzyılın başında İstanbul'a gelen Fransız doğabilimci Joseph Pitton de Tournefort'tan, 1784 yılında Fransa'nın İstanbul elçiliğine atanan Choiseul-Gouffier'in maiyetindeki Guillaume Martin'e kadar çok sayıda kişinin seyahatname, mektup ve hatıratları dönemin sanat, mimarlık, şehircilik ve kültür hayatına ışık tutmaktadır.

1718'de Türkiye'ye sığınan Macar yazar **Kelemen Mikes**'in (1690-1761) "Türkiye Mektupları" (Mikes, 1944); İngiliz elçi Edward Wortley Montagu'nun eşi **Lady Mary Wortley Montagu**'nun (1689-1762) "Türkiye Mektupları" (Lady Montagu, 1985); Macar asıllı Fransız asker **François Baron de Tott**'un (1733-1793) "Türkler ve Tatarlara Dair Hatırat" (Baron de Tott, 2004); Napoli Krallığı'nın İstanbul Elçiliği'nde tercümanlık yapan asıl adı Kosmas Kömürciyan olan **C. C. Carbognano**'nun (1749-1807) "18. Yüzyıl Sonunda İstanbul" (C.C. Carbognano, 1993); Polonyalı yazar, etnolog ve asker **Jan Potocki**'nin (1761-1815) "Voyage en Turquie et en Egypte"; İngiliz soylu **Lady Elisabeth Craven**'in (1750-1828) "1786'da Türkiye" (Craven, 1939); Venezuelalı General **Francisco de Miranda**'nın (1750-1816) "Venezuela'lı General Miranda'nın Türkiye'ye Dair Hatıratı" (Miranda, 1965); İstanbullu **Ğugas İnciciyan**'ın (1758-1833) "18. Asırda İstanbul" (İncicyan, 1976); İspanyol Amiral **Federico Gravina Y Napoli**'nin (1756-1806) "İstanbul'un Anlatımı" (Gravina, 2008); İstanbullu yazar Ignatius **Mouradgea D'ohsson**'un (1740-1807) "18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler" (D'ohsson, 1985); Fransız tıpçı ve etnolog **Guillaume Antoine Olivier**'in (1756-1814) "18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul" (Olivier, 2016), Fransız rahip **Guillaume Martin**'in "İstanbul'a Seyahat" isimli eserleri 18. Yüzyıl İstanbul'unu anlayabilmek için önemli birer kaynak durumundadır.

Bu seyahatnameler içerisinde özellikle bu çalışmada incelediğimiz Sultan III. Mustafa devrinde 1757-1774 yılları arasında İstanbul'da bulunmuş olan kişilerin gözlemleri önem kazanmaktadır. Buna göre, vefat ettiği 1761'e kadar Türkiye'de yaşayan Kelemen Mikes, Osmanlı Ordusunun modernizasyonuna önemli katkılar sunan Baron de Tott, İstanbullu bir Ermeni diplomat olan C.C. Carbognano ve İsveç Elçiliğinde tercümanlık yapan bir başka İstanbullu Ermeni diplomat D'ohsson'un eserleri çalışmamızda farklı bir yere oturmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

18. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN SİYASİ VE SOSYAL DURUMU VE BUNUN SANAT ORTAMINA ETKİSİ

1.1. Sultan III. Mustafa Döneminin Siyasi ve Toplumsal Durumu

17. yüzyılın son yılları Osmanlı Devleti için ağır yenilgilerin yaşandığı dönemin başlangıcı olmuştur. Sultan III. Mustafa'nın amcası Sultan II. Mustafa, Osmanlı sultanları içerisinde sefere çıkan son padişahtır. Osmanlı Devleti'nin 1774 yılında Kırım'ı kaybetmesiyle başlayan yıkılma sürecinin ilk işareti, Sultan II. Mustafa'nın Balkanları büyük ölçüde yitirdiği Zenta Muharebesi (1697) ile verilmişti.

Osmanlı Devleti ile Papa XI. Innocentius'un önderliğindeki Kutsal İttifak olarak bilinen Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rusya arasında gerçekleşen bu savaşta Osmanlı Devleti mağlup olmuş ve Gerileme Dönemi'nin başlangıcı olarak kabul edilen Karlofça Antlaşması (1699) imzalanmıştı. Bunun sonucu olarak, Osmanlı Devleti Banat ve Temeşvar dışında tüm Macaristan'ı, Erdel Prensliği'ni, Ukrayna'yı, Podolya'yı, Mora ve Dalmaçya kıyılarını kaybetmişti. Osmanlı'nın bu tarihten sonra Batı'ya yönelik hiçbir seferi olmayacaktır. Antlaşmanın Venedik tarafından ihlal edilmesi üzerine Sultan II. Mustafa'nın Sadrazam Silahdar Damat Ali Paşa komutasında Macaristan'a gönderdiği ordu da Savoy Prensi Eugen tarafından Petrovaradin Muharebesi'nde (1716) bozguna uğratılınca, artık Osmanlı Devleti için kaçınılmaz son ufukta görünecek ve bu mağlubiyetten iki yüz yıl sonra yıkılacaktır. Sadrazam'ın şehit düşmesi ve Belgrad'ın kaybedilmesiyle neticelenen bu savaştan altı ay sonra Şubat 1717'de, savaşın yapıldığı bölgeden geçen Lady Mary Montagu'nun gözlemleri Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıla nasıl bir çaresizlik içine girdiğini gözler önüne serer. Muharebe meydanı aradan aylar geçmesine rağmen, insan ve hayvan kafası ve kemikleriyle doludur. Cenazeler defnedilme imkânına dahi kavuşamayacak şekilde ortalığa saçılmış durumdadır (Lady Montagu, 1985, s.26).

Lady Montagu, kendisini karşılamak üzere gelen Yeniçeri ağasının yanında Almanlarınkinden çok daha fazla asker bulunmasına rağmen -bu sayıyı beş yüz olarak

ifade etmektedir- hala korku içinde olduklarını yazmaktadır. Bu aslında yenilgiyle başlayan ve giderek tüm asra yayılan umutsuzluğun ilk işaretleridir.

III. Mustafa Rusya'nın Osmanlı topraklarını tehdit eden tecavüzleri ve Balkanlar ile Kafkasya'da Osmanlı tebası üzerindeki kışkırtma politikaları sonucunda devleti büyük bir sarsıntıya götürecek savaşa karar vermek zorunda kalmıştır. Böylece 1768 yılında başlayarak, vefat ettiği 1774 yılına kadar sürecek Osmanlı-Rus Savaşları döneminin en önemli siyasi olayı haline gelmiştir. Kırım, Polonya, Moldova ve Balkanlar başta olmak üzere pek çok cephede yapılan savaşlarda Osmanlı kısmi zaferler kazansa da sonuçta ağır bir yenilgi almıştır. Osmanlı Donanması Çeşme'de büyük oranda yok olmuştur. Sultan III. Mustafa'nın bu mağlubiyet üzerine hastalandığı ve vefatında bu ağır yenilginin etkisi olduğu ifade edilmektedir. Rusya'nın Osmanlı tebasını kışkırtmak için giriştiği hamlelere karşılık III. Mustafa'nın da Kafkasya'daki Müslüman halkları Rusya'ya karşı cihada teşvik eden mektuplar yazdığı bilinmektedir. Bunlardan birisi Gürcü prenslerinin Osmanlı'ya karşı kışkırtılmaları üzerine, III. Mustafa tarafından Kuban Hanı Feth Ali Han'a gönderilen mektuptur. Name-i Hümayun'da Kafkasya'daki Müslümanların Ruslara karşı cihada başlamaları talep edilmektedir (Belge: 1.1.1).

Osmanlı Devleti'nin toprak kayıplarının iktidarı ciddi ekonomik ve siyasi krize sürüklediği bir dönem olmasına rağmen 18. yüzyılda İstanbul'da gündelik yaşamın bu sıkıntılardan çok da fazla etkilenmeden sürdüğünü söyleyebiliriz. İstanbul'a III. Ahmet'in padişahlığı sırasında, bir diğer deyişle Lale Devri'nde gelen Lady Montagu, kadınların iddia edilenin aksine özgür olduklarını; ekonomik refahın yüksek olduğunu mektuplarında ifade eder. Sadece yüksek dereceli devlet memurları ya da tüccar eşlerinin değil, sıradan sokak satıcılarının eşlerinin dahi sırmasız elbise giymediklerini, kakım kürklere ve mücevherlere sahip olduklarını yazar (Lady Montagu, 1985, s.132).

Devletin 16. yüzyıldaki kudretinden uzaklaştığı bir dönem olmakla birlikte 18. yüzyıl, henüz gayrimüslim tebanın ana unsur olan Müslümanlarla eşit sayılacağı 1839 Tanzimat Fermanı'nın getirdiği atmosferden de uzaktır. Batılılaşma döneminin mimari açıdan dönüm noktası sayılacağı Nuruosmaniye Camisi'nin banisi olan ve 1730-1754

yılları arasında hüküm süren Sultan I. Mahmut'un yayınladığı bazı fermanlar bu durumu çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir. 1743 tarihli bir fermanda Yahudilere ait Ortaköy Camii civarında yanan evlerin, camiye yakın olmaları ve Müslümanların bu durumdan rahatsız olmaları sebebiyle tekrar inşa edilmelerinin yasaklanmıştır. 1751 tarihli bir fermanda da Boğaziçi korularında Frenklerin avlanmasının yasaklanması; yine aynı tarihteki bir başka fermanda devlet görevlilerinin Ermeni ve Rum hizmetkârlar yerine Müslümanların kullanılmasının zorunlu hale getirilmesi dikkat çekicidir (Ahmed Refik, 1988, s. 158 ve s.170).

18. yüzyılda Avrupa'daki bahçelerinin benzerlerinin ve mesire alanlarının giderek yaygınlaşmasıyla Müslüman kadınların toplum içinde görünürlüğü artmıştır. III. Mustafa bu durumdan rahatsızlık duyarak 1758 yılında kızı Hibetullah Sultan'ın doğum günü vesilesiyle yapılan şenlikler sırasında Müslüman kadınların bahçe ve çarşıya çıkmasını yasaklamıştır. Bahçelerde harem-selamlık uygulamasının tesis edilmesinden sonra belirli gün ve saatlerde kadınların bahçe ve mesire alanlarına gitmelerine izin verilmiştir (Aksan, 2011, s. 401). İstanbul'daki Fener Rum Patrikhanesi'nin kilise binası olarak hizmet veren Aya Yorgi, bakımsızlıktan duvarlarının çökme tehlikesi baş gösterince 1699 yılında II. Mustafa döneminde tamiratına izin verilmiş olmasına karşın, 1738'de bir yangında harap olan Patrikhane'nin bazı odalarının tamirine I. Mahmut müsaade etmemiştir. Sultan, İstanbul Kadısına ve hassa mimar başı olan Mehmed Ağa'ya gönderdiği fermanda bu odalar ve tahrip olan duvarlar bir yana kiremitlerin yenilenmesine dahi "zinhar" müsaade etmemiştir (Ahmed Refik, 1988, s. 140). Esir Pazarı'nda satılan esirlerin daha önce Hristiyanlar tarafından da satın alınabildiğini kaydeden dönem tarihçisi Carbognano, III. Mustafa'nın bu uygulamaya son vererek Hristiyanların esir edinmelerini yasakladığını ifade etmektedir (Carbognano, 1993, s. 67).

III. Mustafa'nın gayrimüslimlere karşı tutumu hakkında çarpıcı bir bilgiyi Ermeni tarihçi Kevork Pamukciyan vermektedir. *"Nuruosmaniye Camii'nin Mimarı Simeon Kalfa Hakkında"* başlıklı yazdığı bir makalede Ermeni ruhbanlar arasındaki bir mektuptan bahisle; III. Mustafa Boğaziçi'nde gezintiye çıktığı bir vakit gösterişli bir yalıyı görür ve sahibini sorar. Yapı Nuruosmaniye Camii'nin inşasında gösterdiği yararlılık sebebiyle Sultan I. Mahmud'un ihsan ettiği arazi üzerinde Simeon Kalfa

tarafından kendisi için yaptırılmıştır. Rahip Hagop Çamçiyants'ın verdiği bilgiye göre III. Mustafa *"Gâvur, Müslümanlar arasında ikamet edemez"* diyerek tepki göstermiş ve evi Bostancıbaşı'na satın aldırıp Simeon Kalfa'yı Ortaköy'e naklettirmiştir.

Lale Devri'nde inşa edilmiş her biri birbirinden değerli sahil sarayları, İngiliz elçisinin eşi Lady Montagu gibi pek çok seyyahın İstanbul ve Osmanlı Devleti'nin gerçek ekonomik durumunu gölgeleyen mimari eserler olarak karşımıza çıkarlar. Lady Montagu bu sarayların sayısının yüzden fazla olduğunu belirtir. Seyahati esnasında Petrovaradin Savaşı'nda şehit düşen Sadrazam Ali Paşa'nın eşi ve III. Ahmet'in kız kardeşi Fatma Sultan'ın ikinci eşi Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile birlikte oturduğu sarayda da ağırlanan Lady Montagu, sekiz yüzden fazla odalı olduğu rivayet edilen bu mekândaki ihtişam karşısında büyülenir (Lady Montagu, 1985, s.141).

17. yüzyıldan itibaren giderek artan şekilde inşa edilen sahil saraylarının şüphesiz en göz alıcısı Beşiktaş Sarayı olmalıdır. III. Ahmet döneminde genişletilen saray, III. Mustafa devrinde onarımdan geçirilmiştir (Arslan, 1995, s. 185). Sultan Abdülmecid tarafından 19. yüzyılda aynı yere Dolmabahçe Sarayı'nın inşa edilmesi sebebiyle yıktırılan Beşiktaş Sarayı bize bugün mevcut olmayan III. Mustafa devri sahil sarayları hakkında bilgi vermektedir (Harita: 7.1).

Saray, Boğaz'a paralel olacak şekilde geniş bir alana kurulmuş çeşitli köşklerden müteşekkildi. Köşklerin sayısı zamanla 9'a kadar çıkmıştır. Çinili Köşk, Ağalar Koğuşu, Valide Sultan Dairesi, Balıkhane Kasrı gibi yapılarla zaman içinde çeşitli sultanlar eliyle inşa edilerek büyütülen sarayın nasıl göründüğünü gravürler sayesinde öğrenmekteyiz. Özellikle Melling ve L'Espinase'in gravürleri 18. yüzyıl Türk saray mimarisi hakkında kıymetli bilgiler içerir. 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'u ziyaret edip gördüklerini kaleme alan Batılı seyyah, asker ve devlet adamları III. Mustafa devrinde payitahtın nasıl olduğuna dair bize önemli bilgiler vermektedirler. 1755-1778 yılları arasındaki gerçekleşen ziyaretlerini kaleme alan bu seyyahlar, Baron de Tott (1755), M. D'Ohsson (1760), C. Niebuhr (1761), G. Boscovich (1761), Lord Baltimore ve Fr. Calvert (1763), P. A. Levaşov (1763), İgnatieff (1766), Kleeman (1768), J. Porter (1769), d'Anville (1770) ve D. Sestini'dir.

Türkiye'ye Fransa elçisi olarak gönderilen amcası Charles Gravier'in sekreteri vazifesiyle 1755'te gelen Baron de Tott Osmanlı Ordusu'nun modernizasyonu konusunda önemli vazifeler üstlenmiştir. Boğazların tahkimatı ve ordunun mühendis okulu ihtiyacı gibi pek çok alanda çalışan Tott'un faaliyetleri çalışmamızın ilgili bölümlerinde incelenmiştir. Danimarka Kralı V. Frederik tarafından İslam dünyasına bir araştırma gezisi yapmakla görevlendirilen C. Niebuhr (1733-1815) 1761 yılında İstanbul'a ulaşmıştır. Çeşitli bilim dallarına mensup beş kişi ve bir askerden oluşan grupla Türkiye'ye gelen Niebuhr gözlemlerini içeren iki eser yayımlamıştır.

Anadolu'dan sonra Bağdat, Halep, Kudüs ve Basra'ya da giden Niebuhr'un eserini çeşitli harita ve istatistiklerle zenginleştirmiştir. Seyyahımız, III. Mustafa devri İstanbul'u hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

> *"Türkiye'nin hiçbir şehrinde bir Avrupalı için gözlerden uzak kalmak, Konstantinopel'daki kadar zor değil. Diğer şehirlerde yerel tarzda giyinebilir ve ayaktakımı tarafından fark edilmezsiniz. Burada ise Avrupalılar, Avrupalı gibi giyinmek zorundalar. Çünkü neredeyse istisnasız hepsi Pera'da otururlar ve şehrin diğer yerlerinde nadiren işleri olur. Oralara giderlerse, ana caddelerden uzaklaşmaktan çekinirler. Harita çizebilmek için şehrin her yerine gitmem gerekiyordu. Avrupalı görmeye alışık olunmayan yerlerde, zaman zaman kadın ve çocukların alayına maruz kalıyor, ya da daha kötü muamele görüyordunuz. Tesadüfen, Türk gibi giyinmiş bir doktora rastladım ve hemen bu kılıktan temin ettim. Bu sayede çok fazla rahatsız edilmeden, şehrin haritasını çizmeyi başardım..."* (Altıntaş, 2010, s.39)

Tüm seyahatini III. Mustafa'nın izniyle gerçekleştiren Niebuhr'un anlattıklarından 18. yüzyılda Batılıların Müslüman kisvesi giymelerinin halen yasak olduğunu ve yabancıların Türk mahallelerinde ikametinin mümkün olmadığını anlıyoruz.

Hırvat asıllı Cizvit rahip, diplomat ve astronom **Roger Joseph Boscovich,** 1762 tarihli İstanbul-Lehistan seyahatini anlatan bir anı defteri kaleme almıştır. Boscovich'in eseri İsmail Eren tarafından Sırpça'dan tercüme edilerek parçalar halinde Tarih Dergisi'nde yayımlanmıştır. İstanbul'da 7 ay kaldıktan sonra İngiliz Elçisi Jack Porter'ın maiyetiyle birlikte Polonya'ya gitmiştir. Eser bu seyahatindeki gözlemlerine dayanır. İstanbul'dan ayrılırken Kâğıthane Bahçelerinin içinden geçtiğini yazan Boscovich, hükümdarın atlarının otladığı bu alanda bir zamanlar köşkler ve kasırlar bulunduğunu ancak 1730 isyanında tamamının yok edildiğini kaydeder (Eren, 1961, s. 88). Ziyaret

ettiği *Davud Bahçesi* isimli mevkinin eski isminin Kumluköy olduğunu belirterek, IV. Mehmed'in İstanbul'a küstüğü için buraya bir saray yaptırdığını ve halen bu yapının ayakta olduğunu ifade eder. Buradan Küçükçekmece'ye ulaşan kafile Haramidere Ormanı'ndan geçerek 26 gözlü büyük bir köprünün olduğu Büyükçekmece'ye oradan da Kumburgaz'a ulaşır. Yol üzerinde Karaklıköy isimli bir Rum köyünden geçtiklerini kaydeden Boscovich bu köydeki Rumların İstanbul'a kaçak mal sokan kaçakçılar olduğunu yazar.

İstanbul'a III. Mustafa'nın vefatından sonra, Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya Savaşlarının devam ettiği bir dönemde 1788 yılında gelen Giovanni Battista Casti'nin halkın bu savaşlardan nasıl etkilendiğine dair gözlemi önemlidir (Casti, 2019, s. 18). Zira Casti'ye göre Türklerin Avrupa'dan atılmalarının işaretini veren bu savaşlara rağmen İstanbul'da asayiş oldukça güçlüdür. Casti, İstanbul'un huzur ve güven içinde olmasını hayretle karşılar. Hatta savaşta olan hiçbir ülkenin bu denli huzurlu olmasına anlam veremez. Türkiye'nin önemli toprak kayıplarını resmileştiren Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası bir tarihte gerçekleşen bu ziyaretteki gözlem, Türklerin ruhlarına işlemiş olan tevekkül duygusu, devlete olan sadakatleri ve tarihte asla yok olmayacaklarına dair güçlü inançlarıyla izah edilebilir.

İstanbul'da imar faaliyetleriyle, şehirde sıklıkla çıkan yangınlar arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Şehirde aydınlatmanın kandiller, ısıtmanın ise tandır, mangal ve ocak sayesinde gerçekleştiği 18. yüzyıl boyunca çok sayıda yangın çıkmış, evler, sahilhaneler, camiler, tarikat ve eğitim yapıları zarar görmüştür. Sivil yapıların büyük çoğunluğunun ahşap olması sebebiyle bu yangınlar kısa sürede tüm mahalleye sirayet ederek büyük yıkımlara sebebiyet vermiştir. Lady Montagu, İstanbul'da insanların ısınmak için tandır kullandıklarını, üzerlerini halı veya işlemeli kumaşla örttükleri bu iki ayaklı bir çeşit sandığın geceleyin devrilmesi yüzünden yangınların çıktığını ifade eder. İstanbul'da bulunduğu sırada çıkan bir yangında (1718) yaklaşık 500 evin kül olmasına rağmen, insanların büyük bir kayıtsızlıkla bu durumu karşıladığını söylemektedir (Lady Montagu, 1985, s. 107).

Sultan III. Mustafa'nın şehirdeki yangınlar konusunda çok hassas olduğu, bazı vakalara yerinde nezaret ederek halkın gönlünü kazandığını bilmekteyiz. Dönemin

vakanüvisi Hâkim eserinde 1752 ile 1766 yılları arasında irili ufaklı toplam 100 yangını kaydetmiştir.[2] Bunların 49'u Sultan III. Mustafa'nın cülusundan sonra meydan gelmiştir. 8 Temmuz 1756'da Cübbeali Kapısı'nda başlayan yangın rüzgârın etkisiyle kısa sürede yayılmış ve Unkapanı'ndan Süleymaniye ve Beyazıt'a ulaşmıştır. Diğer taraftan Şehzade Camii'nden Langa'ya kadar uzanan yangın sebebiyle, Zeyrek, Saraçhane, Et Meydanı, Aksaray ve Yeni Odalar'da altı adet kışla, Sultan Mehmed, Sultan Selim ve Ali Paşa Çarşısı tahrip olmuştur. Hâkim Efendi, İstanbul'un fethinden bu yana bu denli büyük bir yangın felaketiyle karşılaşılmadığını, şehrin pek çok yerinde kadın, erkek ve çocuk cesetlerinin bulunduğunu yazmıştır. 48 saat süren yangında 77.400 hane, 34.200 dükkân, 36 çeşitli büyüklükte hamam, 130 medrese, 335 değirmen, 150 cami ve mescidin tahrip olduğu kaydedilmiştir (Hâkim Efendi, 2009, s.397). Böylesi yıkıcı sonuçları olan yangın felaketinden bir yıl sonra Sultan III. Mustafa tahta çıkacaktır. Osmanlı devletinin payitahtında devraldığı miras bu şekildedir.

Büyük İstanbul depreminin gerçekleştiği bir dönemdeki önemli olayları kayıt altına alan Çeşmizade eserinde, 1766-1768 yılları arasında Hocapaşa Çarşısı, Simkeşhane'deki Defterdar İbrahim Şarım Efendi'nin hanesi, Peykhane'deki Halep Kapu Kethudası Mehmed Ağa'nın hanesi, Galata, At Pazarı, Kasımpaşa, Langa ve Mahmutpaşa yangınlarından bahsetmektedir (Çeşmizâde Mustafa Reşid, 1993, s.10, 14, 29, 40, 58, 62, 69).

Bunların içerisinde Beyoğlu Çarşısı'nda bir yabancı terzi dükkânında çıkan; Çiçilye (Sicilya), Moskova (Rusya) ve Felemenk (Hollanda) Elçilikleri ile 40 kadar gayrimüslimlere ait evin tahrip olduğu yangın önemlidir (Çeşmizâde Mustafa Reşid, 1993, s.58). 23 Aralık 1758 tarihinde İstanbul'da Nahlbend Mahallesi'nde Dülbend Ağa'nın evinde çıkan yangın kısa sürede yayılmış, Çatladıkapı ve Küçük Ayasofya'ya, diğer yandan Sultanahmed Bimarhanesi'nden Kadırga Limanı'na kadar ulaşarak geniş

[2] Hâkim Efendi, 2009: s.25, 26, 31, 34, 35, 67, 70, 76, 79, 81, 82, 86, 94, 100, 101, 109, 110, 136, 155, 159, 167, 172, 175, 202, 226, 249, 251, 262, 265, 269, 273, 309, 326, 360, 363, 365, 366, 368, 369, 370, 373, 375, 378, 383, 390, 395, 411, 444, 585, 618, 620, 637, 660, 681, 720, 727, 728, 805, 824, 856, 861, 890, 902, 907, 916, 919, 927, 957, 962, 974, 981, 996, 1025, 1037, 1040, 1063, 1067, 1075, 1086, 1096, 1100, 1103, 1107, 1117, 1118, 1123, 1132, 1138, 1150, 1157, 1174, 1178, 1186, 1198, 1205, 1206

bir alanı tahrip etmiştir (Teşrifatçı Mehmed Akif Bey, 2012, s.19). İstanbul donanma gemilerine de ev sahipliği yaptığı için, bu gemilerde çıkan yangınlar da şehri olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Büyük depremin gerçekleşmesinin üzerinden henüz altı ay geçmişken, 8 Ocak 1767'de Bahçekapı ile Galata arasında demirlenmiş büyük bir kalyonda çıkan yangın sonrası, kalyon yerinden savrularak önce Galata önünde demirli kayıklara çarparak yanmalarına sebebiyet vermiş, sonra ise Cibali ile Tüfenghane[3] arasındaki Yahudi hanelerinde ve Cibali Çarşısı'nda yangın çıkarmıştır. Çeşmizade çok sayıda kayığın bu yangında çeşitli kıyılara savrulduğunu ve Tersane Sarayı Kasrı'na büyük zarar verdiklerini ve bu felaket sebebiyle Kaptan-ı Derya Mehmed Tosun Paşa'nın azledildiğini kaydeder (Çeşmizade, 1993, s. 11-13).

Yangın ve depremler konusunda devletin ve toplumun bu felaketleri nasıl algıladığı konusunda çarpıcı örnekler keşifler ve muhasebe kayıtları gibi belgelerde yer almaktadır. Tıpkı depremler gibi yangınlar da kayıtlarda "**biemrillahi Teâla**" ya da "**bihikmetillahi Teâla**" şeklinde ifadelendirilerek, özellikle yangın gibi ihmal sebebiyle ortaya çıkan felaketler karşısında dahi kaderci bir anlayışın varlığı gözler önüne serilmektedir (Mazlum, 2016).

Buna karşın 18. yüzyılın sonuna doğru Sultan III. Selim'in saltanatı döneminde sadrazamın saraya sunduğu bir takrirde "Su kıtlığı sebebiyle yangınları bastırmada zorluklara" değinilerek şehrin dört büyük selâtin camisi olan Bayezid, Nuruosmaniye, Laleli ve Yeni Cami avlusunda havuz ve çeşme yapılması için ferman çıkartılması talep edilmiştir.

Sultan III. Selim'in bu yapılarda olduğu gibi Şehzade Camii'nde de yangın havuzlarının yapılmasını emrettiği bilinmektedir. Yangınlara karşı bir tedbir olarak inşa edilen bu havuzlardan Şehzade ve Nuruosmaniye Camiilerinde bulunanlar günümüze kadar ulaşmıştır. Buna karşın Bayezid ve Yeni Cami'de bulunan yangın havuzları süreç içerisinde ortadan kalkmıştır (Gürallar Yeşilkaya, 2007, s. 71- 92).

[3] Tüfenghane'den kasıt Tüfekhane-i Amire olmalıdır. Evliya Çelebi, 17. yüzyılda Unkapanı'nda büyüklü küçüklü 400 dükkândan ibaret tüfek üretim merkezinin bulunduğunu kaydetmektedir (Soyluer, 2018, s. 269).

III. Mustafa döneminin en önemli hadiselerinden birisi şüphesiz 1766 yılında İstanbul'da gerçekleşen depremdir. Sultan, yangın felaketlerinde olduğu gibi yaşanan bu büyük deprem sonrasında da payitahtta yaşayan vatandaşların sorunlarının giderilmesi ve şehrin yeniden imarı konusunda önemli bir çaba göstermiştir. Binlerce insanın sokakta kaldığı, şehrin pek çok yerinin çadırlarla donatıldığı, okul ve cami gibi kamu binalarının aylarca barınma amacıyla kullanıldığı dönem İstanbul halkını derinden sarsmıştır. Çalışmamız boyunca şehirde ve yapılarda depremin etkilerinin nasıl olduğu ve ihya çalışmalarının serencamı incelenmiştir.

Devletin ekonomik ve askerî açıdan sıkıntılı olduğu bu dönem, Rusya ile giderek artan düşmanlık ve nihayet savaşın başlamasıyla yeni bir evreye girmiştir. Sultan III. Mustafa'nın giderek büyüyen bu tehlikeyi varoluşsal bir tehdit olarak algıladığı, aldığı tedbirlerde görülmektedir. Ordunun modernizasyonu, askeri eğitim kurumlarının açılması, donanmanın yenilenmesi, İstanbul ve Çanakkale boğazlarındaki tahkimatın arttırılması, boğazlara kaleler inşa edilmesi bu tedbirlerin bir kısmıdır.

1.2. Sultan III. Mustafa'nın Şahsiyeti

Sultan III. Mustafa, 28 Ocak 1717 (14 Safer 1129) tarihinde dünyaya gelmiştir. Babası III. Ahmed, annesi Mihrişah Emine Sultan'dır. 26. Osmanlı Padişahı ve 105. İslam halifesi olarak 31 Ekim 1757 tarihinde tahta çıktığında 40 yaşındadır. Yaşamını yitirdiği 21 Ocak 1774 tarihine kadar 16 yıl 2 ay 18 gün tahtta kalmıştır (Resim: 2.1.1).

Devrin vakanüvisi Hâkim Efendi, saltanatı üç seneden on iki gün noksan olduğunu ifade ettiği Sultan III. Osman'ın vefatını müteakip Sultan III. Mustafa'nın tahta çıktığını *"Vuku-i cülus-ı hümayûn-ı meymenet-me'nus-ı hazret-i Sultan-ı Azam ve Hidiv-i Ekrem es-Sultan ibn'üs Sultan es-Sultan Mustafa Han ibnü's Sultan el-Gazi Ahmed Hân ibnü's Sultan Mehmed Han"* ifadeleriyle şeceresini takdim ederek kayıt altına almıştır (Hâkim Efendi, 2009, s. 476). Hasan Muradi Ruznamesi'nde III. Osman'ın 16 Safer 1171 (30 Ekim 1757)'de vefat ettiğini ve III. Mustafa'nın Hırka-i Şerif Odası'na gelerek Şeyhülislam Damatzade Feyzullah Efendi ve Sadrazam Ragıp Mehmed Paşa'nın hazır bulunduğu bir biat töreniyle tahta çıktığını kaydeder (Muradi, 2016, s. 45).

III. Mustafa'nın cülus merasimi kaynaklarda şu şekilde anlatılmaktadır:

> *"Mutad olduğu üzere Eyüp Sultan Camii'ne giderek Ragıb Paşa ve Yeniçeri Ağası'nın refakatiyle türbeye girdi. Bu sırada Şeyhülislam Efendi, Eyüp Sultan Türbesi'nin içinde padişahı bekliyordu ve III. Mustafa'nın türbeye girip Eyüb Ensârî'nin kabrini ziyaret etmesini müteakip duaya başladı. Bu sırada Nakibüleşraf Efendi de türbedeydi. Ardından Şeyhülislam Efendi, III. Mustafa'ya kuşanmayı tercih ettiği Hz. Ömer'in kılıcını giydirdi ve kılıç kuşanmanın ardından elli adet kurban kesildi"* (Görür, 2020, s. 33) (Resim: 2.1.2).

III. Mustafa altı evlilik yapmış, bu evliliklerinden sekiz kız ve iki erkek çocuğu olmuştur. 14 Mart 1759 tarihinde doğan ilk çocuğu Hibetullah Sultan'dır. Hanedan üyelerinden III. Osman ve I. Mahmud'un erkek çocukları olmadığı için, III. Mustafa'nın Mehmed ve Selim adlarını verdiği iki erkek çocuğunun olması sarayda büyük bir sevinçle karşılanmıştır. 24 Aralık 1761 tarihinde dünyaya gelen Selim için ülkede büyük şenlikler yapılmıştır. III. Selim, amcası I. Abdülhamid'den sonra 28. Osmanlı Padişahı olarak 7 Nisan 1789 tarihinde tahta çıkacaktır. Eşleri Mihrişah Valide Sultan (Başkadınefendi), Mihrişah Kadın (II. Kadınefendi), Adilşah Kadın, Rif'at Kadın, Aynülhayati Kadın ve Fehime Hanım'dır. Kız çocukları ise Hibetullah Sultan, Hatice Sultan, Şah Sultan, Fatma Sultan, Beyhan Sultan ve ablasının ismini alan Fatma Sultan'dır.

III. Mustafa ilm-i nücuma son derece ehemmiyet vermiştir. Önemli işleriyle ilgili karar aldığında bunun günü ve saatine dikkat ederdi. Talihe verdiği bu önem sebebiyle vezirlerini seçerken dahi yıldızının yüksek olduğunu düşündüğü kişilere öncelik tanıdığı bilinmektedir. Marifet ve fazilet sahibi insanları himaye etmesine rağmen III. Mustafa'nın komutan ve üst düzey memur tayinlerinde ilm-i nücuma göre hareket ettiği bilinmektedir (Bayrak, 2021, s. 87). Avrupa'ya gönderdiği Ahmed Resmî Efendi vasıtasıyla Prusya Kralı II. Freidrich'ten müneccim talep etmesi bu yaklaşımının ne dereceye vardığı göstermesi açısından önemlidir. Şemdanizâde kendisini *"fenn-i nücûmun nühûseti üzerine çökmüştür"* şeklinde tanımlamaktadır.

Şehzadeliği döneminde yaşadığı kafes hayatı sırasında ölüm korkusu duyduğu, bu yüzden vücut direncini arttırmak ve bağışıklık kazanmak için küçük miktarlarda zehir içtiği bilinmektedir. Beydilli, III. Ahmet'in oğlu Şehzade Mehmed'in şüpheli bir

şekilde ölümünün bunda etkili olduğunu ifade etmektedir (Beydilli, 2019, s. 189). Bu endişesi ve evham derecesindeki titizliği sebebiyle saltanatı boyunca sekiz sadrazam ve dokuz şeyhülislam değiştirmiştir.

Rusya ile başlayan harpte en ciddi korkusunun askeriye içinde başlamasından endişe duyduğu isyan olduğu bilinmektedir. Bu yüzden sık sık toplumun düşüncelerini öğrenebilmek için tebdil-i kıyafet ederek halk arasında dolaşmıştır. Sabah namazlarını Ayasofya-i Kebir Camii'nde kıyafetlerini değiştirerek halk arasında kılmaya özen göstermiş, kamuoyunun nasıl hareket ettiğine, halkın gündeminin ne olduğuna dikkat kesilmiştir. Kaynaklarda ilim sahibi, kabiliyetli, basiretli, dindar, adil, cömert, hayırsever bir sultan olduğu vurgulanan III. Mustafa devlet işlerinde titiz ve son derece tutumludur.

Devletin askeri ve ekonomik açıdan sıkıntılı olduğu bir dönemde tahta çıkmasına rağmen aldığı ciddi ekonomik tedbirlerle toplumun refah düzeyini arttırmayı başarmıştır. Askeri alanda yaptığı reformlarla ordunun modernize edilmesine gayret etmiştir. Ancak ülkeyi Rusya'yla büyük bir savaşa girmekten kurtaramamış, bu savaşın sonuçları devletin çöküşüne giden süreci hızlandırmıştır. Bu durum Avrupa'daki Türk imgesini de kalıcı olarak değiştirecektir (Theilig, 2011, s.3).

Sultan III. Mustafa'ya Rusya ile giriştiği savaş sırasında Hotin kalesi savunması sebebiyle 1769 yılında "el-Gazi" sıfatı verilmiştir[4] (Resim: 2.1.3). 1765 yılında Karal III. George tarafından İstanbul'a elçi olarak tayin edilen İngiliz diplomat John Murray'in anıları hem Rusya ile başlayan savaşta Büyük Britanya'nın tutumunu hem de bu dönemde Türk-İngiliz ticari ve siyasi ilişkilerinin boyutunu gözler önüne sermektedir.

İstanbul'a 1766 depreminin gerçekleştiği gün gelen Murray, bu sırada gemidedir. Fatih Camii'ndeki tahribata ve Topkapı Sarayı'ndaki hasara doğrudan şahit olmuştur. Murray'a göre İngiliz tüccarlarının İstanbul'daki etkisi Fransa, İtalya ve Avusturya vatandaşı tüccarların çok gerisindedir. Osmanlı Rusya'ya harp ilan ettiği sırada

[4] BOA.TS.MA.e/517-2

İstanbul'da bulunan Murray, Rus Elçisi Obreskov'un kendisine bu haberi üzüntü içerisinde verdiğini ifade etmektedir. Ertesi gün Rus Elçi adet olduğu üzere tutuklanarak Yedikule Zindanı'na hapsedildiğinde, Murray Obreskov'un çocuklarının himayesini üstlenmiş, saraya bir mektup yazarak Rus Elçinin salıverilmesini rica etmiştir. Aynı zamanda iki ülke arasında arabulucu olabileceğini ifade etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu mektuba son derece sert bir tonda cevap verdiği bilinmektedir (Gürcan, 2021, s. 1968).

Ülkenin kalkınması için çeşitli projeleri hayata geçirmeye çalışmıştır. Bunlardan birisi 16. yüzyıldan beri Osmanlı hükümdarlarının gündeminde olan Sakarya-İzmit Körfezi arasında açılması planlanan bir kanal projesidir. Sapanca'da bir tersane kurulması ve Sapanca Gölü'nü İzmit Körfezi'ne, aynı şekilde göl ile Sapanca Nehri'ni bağlayarak İstanbul-Karadeniz arasında yeni bir ulaşım hattı kurulması planlanmıştır. Sadrazam Ragıp Paşa'nın gayretiyle 1759 yılında başlayan çalışmalara İngiltere ve Fransa'nın da destek vereceği kaydedilmektedir. Bu doğrultuda ilk çalışmalar başlamış ancak kış şartları sebebiyle hafriyata ara verilmiştir. Arazilerin istimlaki sırasında da çeşitli sorunlarla karşılaşılmıştır (Demir, 2015). Sonunda bu girişim Rusya ile başlayan savaş sonrası bütünüyle akim kalmıştır. Benzer şekilde Süveyş Kanalı için de girişimlerde bulunulduğu bilinmektedir. Bu projeye de başlanılması mümkün olmamış, Süveyş Kanalı ancak yüz yıl sonra 1869'da hayata geçirilebilmiştir.

III. Mustafa'nın dokuma sanayiinin geliştirilmesi için gayret ettiği, Selçuklu devri kumaşı olarak tanınan ve 18. yüzyıla kadar kullanılan *dibâ-yı rûmi* isimli kumaşın yeniden üretilmesi için çalıştığı bilinmektedir. Fakat sanayi alanındaki en önemli atılımlar şüphesiz askeriyede gerçekleştirilmiştir. Tophane'nin yeniden ayağa kaldırılması, tersanenin geliştirilmesi, askeri okullar ve mühendishânenin temellerinin atılması bu devrin önemli gelişmelerindendir.

İstanbul'da 18. yüzyılda çok sayıda Boğaz'da ve Sadâbâd'ta sahilsarayı inşa edilmiştir. III. Mustafa da bu devirde başlayan bir adet olmak üzere, yazları Topkapı Sarayı'ndan ayrılarak bu kasırlara geçmiştir. Saltanatı boyunca sekiz kez yazlık göç gerçekleştirmiştir. Hâkim Efendi Tarihi'nde bu yazlık-kışlık seyahatler hakkında çok geniş bir malumat bulunmaktadır. Dinlenme için çeşitli köşk ve kasırları tercih ettiği

bilinmektedir. Bunlar Yalı Köşkü, Soğuk Çeşme Kasrı, Sepetçiler Kasrı, İncili Köşk, Eski Sepetçiler Köşkü ve Yalı Sepetçileri Kasrı'dır.

Şehzadelik döneminde iyi derecede eğitim alan III. Mustafa üzerine babası III. Ahmet'in ihtimam gösterdiği, bunun için devrin önemli ilim adamlarını görevlendirdiği bilinmektedir. Hat sanatı konusunda Ekşiaşzade Veliyüddin Efendi ve Katipzade Mehmed Refî'den ders alan sultanın iyi bir hattat olduğu belirtilmektedir. Raif, Vâni Mehmed Efendi tarafından yaptırılan Vaniköy Camii için Sultan III. Mustafa'nın talik hatla bir yazı yazdığı kayıtlıdır. *"Vallahu alâ külli şey'in kadir"* ayetinin yazılı olduğu levhanın altına III. Mustafa'nın *"Maşakahu'l-fakir* ***Derviş Mustafa****"* şeklinde imza attığını, en alt tarafında ise *"hazâ hatt-ı Sultan Mustafa Han bin Sultan Mehmed Han Eyyedellahû mülkehû ve saltanatahû"* ibaresinin bulunduğunu ifade etmektedir (Raif, 1996, s. 274).

İsrafa karşı oluşu ve dindarlığıyla bilinen Sultan III. Mustafa'nın cimrilik derecesine varacak kadar tutumlu olduğu bilinmektedir. Tahta çıkmasından kısa bir süre sonra, çarşı ve pazarlarda tütün içilmesini yasaklamıştır. Hâkim, bu yasağı *"Rûy-ı esvak ve çarşı ve bazarlarda tütün çubuğu elde gezüp, alenen içilmeye deyu yesağ ve tenbih-i ekid olunmağla, cümle halk mütenebbih olup"* sözleriyle ifade etmiştir (Hâkim Efendi, 2009, s. 516).

Devlette ciddi bir tasarruf dönemine geçilmiş, harcamalar azaltılmıştır. İlk defa 1775 yılında başlayan "esham" uygulamasıyla bir yandan bütçe açıklarının kapatılması hedeflenirken, diğer yandan giderlerin karşılanması için ciddi bir kaynak bulunmuştur (Güner, 2019, s. 9). Esham, bir tür iç borçlanma senedi ya da diğer adıyla devlet tahvilidir. III. Mustafa döneminde başlayan bu uygulamada vatandaşlara Müslüman ya da gayrimüslim olmalarına bakılmaksızın sehim satışı yapılmıştır. 1775'te İstanbul tütün gümrüğünün yıllık gelirinin 400 bin kuruşluk kısmına denk gelecek şekilde her biri yıllık 2500 kuruş getiren 160 sehimden oluşan eshamın değeri 5 yıllık olarak belirlenmişti. Buna göre 12.500 kuruşluk muaccele ödeyen herkes hayatı boyunca yıllık 2500 kuruşluk bir gelir sahibi olmuştu (Genç, 1995, s. 376-380).

Bununla birlikte tahta çıktığı esnada önemli miktarda cülus bahşişi dağıttığı da bilinmektedir. III. Mustafa, kendi hazinesinden "1.194.039 kuruş / 2.388 kese" cülûs

bahşişi dağıtmıştır. Bu miktar kendisinden önceki sultan III. Osman'ın verdiği miktarın iki katına ulaşmıştır. 7 Kasım 1757'de (19 Safer 1171) ayırdığı bu cülûs bahşişine ilaveten yine kendi hazinesinden *"dört kıst serhadât-ı mansûre kal'aları mevâcibleri için 2.503.483,5 kuruş/5.006 kese"* tahsis etmiştir. Sultan'ın ticari hayattaki düzenin muhafazası için azami gayret gösterdiği ve piyasayı başıboş bırakmadığı da bilinmektedir. Bu doğrultuda bir bölgedeki aynı işi yapan esnafın sayısının sınırlanmasına dikkat edilmiştir. 1773'de esnafın yeni dükkân açılmaması konusundaki talebini III. Mustafa dikkate alarak izinsiz dükkânlara göz yumulmayacağına hükmetmişti (Demirtaş, 2015, s. 376).

Sultan III. Mustafa'nın hükümdarlığının üçüncü yılında (1760) paraların üzerinde yer alan Konstantıniyye ibaresini kaldırarak yerine ***İslambol*** ifadesini koydurması kişiliğine dair önemli bir veri olarak kabul edilmelidir (Resim: 2.1.4). İstanbul'un fethinden itibaren kullanılan ve diğer padişahları rahatsız etmeyen bu ifadenin, artık rahatsızlık uyandırdığı ve devletin hükümdarlık alametlerini daha fazla izhar etme ihtiyacı duyduğu şeklinde yorumlayabiliriz. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Karlofça Antlaşması (1698) ile ilk defa toprak kaybetmesiyle başlayan geri çekilme sürecinin bu karar değişikliğinde etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Sultan III. Mustafa, Reisülküttab Efendi'ye gönderdiği hicri 1174 tarihli fermanda: *"Bundan akdem fermanı hümayunu hazreti cihandari ile sikkei hümayunlarından Konstantiyye lafzını ref' ve anın yerine İslâmbol lafzı vaz' olunub.."* diyerek tarihi bir karar almıştır (Ahmed Refik, 1988, s. 185). İstanbul için kullanılan Konstantiniyye isminin resmi yazışmalarda ve paralarda kullanılmasına karşı halk arasında çoğunlukla "dersaadet" ya da "asitane" olarak kullanıldığını biliyoruz. İslambol ismi ise sadece Sultan III. Mustafa dönemine has bir uygulama olarak kalmış, kendisinden sonra paralarda yeniden Konstantiniyye ismine dönülmüştür.

Devlet yönetimindeki titizliği, israfa karşı tutumu ve devletin içinde bulunduğu buhran sebebiyle sürekli olarak sadrazam değiştirmiştir. Saltanatı boyunca 9 sadrazamla çalışan Sultan III. Mustafa döneminin en parlak başarılı sadrazamı şüphesiz Koca Mehmed Ragıp Paşa (11 Ocak 1757-8 Nisan 1763) olmuştur.

Bundan sonra sırasıyla, Hamza Hâmid Paşa (8 Nisan 1763 - 1 Kasım 1763); Köse Bahir Paşa (29 Eylül 1763 - 30 Mart 1765); Muhsinzade Mehmed Paşa (28 Mart 1765 - 7 Ağustos 1768); Silahdar Mahir Hamza Paşa (7 Ağustos 1768 - 20 Ekim 1768); Yağlıkçızade Mehmed Emin Paşa (20 Ekim 1768 - 12 Ağustos 1769); Moldovancı Ali Paşa (12 Ağustos 1769 - 12 Aralık 1769); İvazzade Halil Paşa (12 Aralık 1769 - 25 Ekim 1770); Silahdar Cihangirli Mehmed Paşa (25 Ekim 1770 - 11 Aralık 1771) ve Muhsinzade Mehmed Paşa (11 Aralık 1771 - 4 Ağustos 1774) ikinci defa sadrazamlık makamında oturmuştur.

Sultan III. Mustafa'nın dindar kimliği, ilmi konulara vukufiyetiyle birlikte, ilim adamlarına gösterdiği yakınlıkla da tezahür etmiştir. Güzel konuşan, iyi yazan bir hükümdâr olarak bilinmektedir. Her ne kadar babası Sultan III. Ahmed zamanında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından 1724 yılında ilk örnekleri görülse de padişah huzurunda ilim adamlarının bir konu etrafında müzakerede bulunması şeklinde gerçekleşen "Huzur Dersleri" sistematik olarak III. Mustafa tarafından başlatılmıştır.

İlk huzur derslerinin hangi tarihte başladığı ve bu derslere katılan ilim adamlarının kimler olduğu ve âlimlerin padişah tarafından ne kadar bir ihsana nail oldukları hakkında ilk kayıt *Sultan III. Mustafa Ruznamesi*'nde etraflı bir şekilde anlatılmaktadır (İpşirli, 1998, s. 441). Huzur derslerinde yapılan ilk dersin konusunun Kadı Beyzavi'nin tefsirinden Nisa Suresinin 135. ayeti olduğu, derse Fetva Emini Ebûbekir Efendi, Nebih Mehmed, İsmâil Konevî ve İdris Efendi'nin iştirak ettiği bilinmektedir. 1759 yılının Ramazan ayında Cuma dışında her gün yapılan bu dersin sonundan Sultan III. Mustafa'nın ilim adamlarının her birine 100 altın ihsanda bulunduğu, öğle ile ikindi vakitleri arasında yapılan bu derslerin Divanhâne, Sepetçiler Kasrı, Sarık Odası, Ağa Bahçesi, Sofa gibi Topkapı Sarayı'nın çeşitli mekânlarında gerçekleştiği bu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ebül'ulâ Mardin 1923 yılına kadar devam eden huzur dersleri hakkında tafsilatlı bir eser kaleme almış, birinci cildini yayınlamış, lakin diğer ciltlerini yayınmaya ömrü vefa etmemiştir (Mardin, 1966).

Bu dönemde Batı'yla kurulan ilişkilerin gelişmesiyle çok sayıda eserin Türkçeye kazandırıldığı görülmektedir. Alexis Claude Clairaut'un *Théorie de la Lune* adıyla

1765'te yayımladığı eseri, Kalfazâde İsmail Çınarî tarafından, 1767'de *Tercüme-i Zîc-i Klero* adıyla çevrilmiştir. Askeri teknik okullarının açılmasıyla çeviri faaliyetleri artarak sürmüştür. Jacques Cassini'nin "Table astronomiques de soleil, de la lune, des planètes, de étoiles fixes et des satellites de Jupiter et de Saturne" isimli logaritma cetvellerinin yapılışı hakkındaki eseri yine aynı mütercim tarafından *Tuhfe-i Behîc-i Rasînî Tercüme-i Zîc-i Cassinî* adıyla çevrilmiştir (Günay, 2019, s. 90).

III. Mustafa'nın gayretiyle kurulan Hendesehâne'ye Cezayirli Seyyid Hasan Efendi'nin hoca olarak tayin edilmesi sonrası gemi inşası konusunda yazılmış ilk Türkçe eser bu döneme aittir. *Sefinetü'l-fikr Meşhûnet fi'd-Dürer* (İstanbul Üniversitesi, Merkez Kütüphânesi, Nadir Eserler, TY. 2740) isimli eser Seyyid Hasan Efendi'ye aittir. Benzer şekilde logaritma-astronomi ilişkisini anlatan Şekerzâde Feyzullah Sermed'in 1780'de kaleme aldığı *Maksadeyn fî Hall el-Nisbeteyn* isimli eseri de dönemin ilmi çerçevesini anlamamıza kolaylık sağlamaktadır.

Sultan III. Mustafa'nın ilim adamlarına karşı engin bir hoşgörüsü olmakla birlikte şiirleriyle yönetimi hicveden şairlere karşı aynı hoşgörüyü göstermediği dönemin tarihçisi Şemdanizâde tarafından dile getirilmektedir. Buna göre Şeyhülislam Dürrîzâde Mustafa Efendi, divan şairi Haşmet'i devlet ricalini hicveden şiirleri sebebiyle Sultan III. Mustafa'ya şikâyet etmiştir. Sadrazam Koca Ragıp Paşa tarafından himaye edilmesine rağmen Şair Haşmet *"istihzâ ve zem ve i'lân-ı fısk âdeti"* olduğu gerekçesiyle aynı suç isnadına uğrayan Kerküklü Abdürrezzak Nevres ile birlikte 1762'de İstanbul'dan Bursa'ya sürülmüştür (Okay, 1997, s.422).

Pek çok Osmanlı sultanı gibi III. Mustafa da şiire meraklıdır. Şiirlerinde ***Cihangir*** mahlasını kullanan hükümdarın devletin giderek zayıflamasından ve iş bilmez kimselerin çoğalmasından dolayı yaşadığı üzüntü şiirlerine yansımıştır. *"Yıkılıbdur bu cihan sanma ki bizde düzele / Devleti çarh-ı denî verdi kamu mübtezele / Şimdi ebvâb-ı saâdetde gezen hep hazele / İşimiz kaldı hemân merhamet-i lem-yezele"* dizeleri yaşadığı his dünyasını anlatmaya kâfidir.

Devletin içinde bulunduğu durum ve savaşlarda yaşanan mağlubiyetlerin III. Mustafa'yı derinden etkilediği şiirlerinde açıkça görülmektedir. Münacat adlı şiirinde şu dizeleriyle hem kendi hem de milletin içinde bulunduğu durumu ifade etmektedir:

Ahkâm-ı hilâfetde beni eyle muvaffak
Şer' üzre metânetle edip fâ'ik-i akrân

Dergâh-ı mu'allâna budur 'arz-ı niyâzım
Makbûl-ı du'â kıl beni ey Hâlık-ı ekvân

Gördüm fukarâ kullarının hâli perîşân
Her biri eder mihnet ile çâk-i giribân

Tahrîb-i bilâd etmede çün düşmen-i İslâm
Mahzûn ü mükedder ulemâmız dahi hayrân (İsen, 2012, s. 194)

III. Mustafa'nın hilm sahibi olmakla birlikte başıbozukluğa karşı tahammül göstermediği bilinmektedir. Bunun çarpıcı örneklerinden birisi halka karşı kötü muamelede bulunduğu bilinen Çorum Sancağı Alay Beyi Feyzullah'a karşı takındığı tavırda görülebilir. Feyzullah Bey işlediği suçlar nedeniyle hapis ve sürgünle cezalandırılıp mal varlığına el konulur. Cezasını tamamladıktan sonra İstanbul'a döndüğünde sultanın tebdil kıyafet Üsküdar'da gezdiğini görünce yanına yaklaşıp *"Şimdi beni ya katl eyle, ya da benim alay-beyliğimi geri ver"* diyerek küstahlaşmış, bu tavrı karşısında III. Mustafa Feyzullah Bey'in katledilmesini ferman buyurmuştur. Feyzullah 13 Zilhicce 1171 (18 Ağustos 1758) tarihinde Üsküdar'da Balaban İskelesi önünde ferman gereğince öldürülmüştür (Güngör, 2023, s. 111).

Tahta çıktığında Anadolu'da güvenlik sorunları bulunmaktaydı. Özellikle "kapusuz levandat" Anadolu'da başıboş gezmekte ve halka eziyet etmekteydi. Güvenliğin tesis edilmesi için sultanın azami bir gayret içinde olduğu bilinmektedir (Özkan, 2018, s. 82). Lakin bu sorun bütünüyle halledilememiştir.

1.3. Sultan III. Mustafa Devri Hassa Baş Mimarları

Osmanlı devlet ricalinin banisi olduğu yapıların inşa ve ihyasıyla vazifeli olan bir kurum olarak mimarbaşılık zamanla devletin imar programının belirlendiği bir müesseseye dönüşmüştür. Üzerlerinde mimarbaşıların imzası olan bazı yapıların zaman ve coğrafya olarak doğrudan mimarbaşı tarafından inşa edilmesi mümkün olmasa da planların çizimi ve onaylama sürecinde bu kimselerin aktif olarak bulunduğunu görmekteyiz. Bu durum, geniş Osmanlı coğrafyasında İstanbul'un bir imar programının merkezi olarak belirlendiğinin işaretidir

Osmanlı hassa mimarları zaman içerisinde ehliyetlerine göre baş mimarlığa kadar yükselebilirdi. Bu makama gelenler ömür boyu bu görevde kalırlardı. Ancak bu uygulama Sultan İbrahim devrinde Mimarbaşı Kasım Ağa'nın 1645'de azledilip yerine Meremmetçi Mustafa Ağa'nın tayin edilmesiyle değişmiştir (Can, 2010, s. 18). 18. yüzyıla gelindiğinde çok sayıda baş mimarın görev yaptığı, bazı baş mimarların birkaç defa azledilip yeniden göreve tayin edildiği görülmektedir. Kasım Ağa'nın azledilmesinde siyasetle olan bağlantısı gösterilmiştir. Bu dönemle birlikte ocakta bozulmalar başlamış, yüzyılın sonuna doğru düzensizlik artmıştır (Can, 2007, s. 105). Hatta ocakta artık liyakat ve kıdem değil, saray ricaline olan yakınlığın kıstas haline geldiği görülmektedir.

Mimarbaşılar yapacakları inşaat ya da tamiratın maliyeti hakkında bir rapor hazırlar ve Defterdarlığa sunarlardı. Bu raporlara keşif defteri denilirdi. Defterdarlık bu işler için ayrılacak bütçenin nereden tedarik edileceğini tespit eder ve raporunu Sadrazama sunardı. Onay alındıktan sonra bu defterler inşaat süresince ve sonunda kontrollerin yapılması için Başmuhasebe Kalemi'ne kaydedilir ve bir örneği mimarbaşına verilirdi.

Hassa Mimarlar Ocağı gerçek anlamda bir mimarlık okuluydu. Verilen eğitim usta-çırak ilişkisi şeklinde geniş bir teorik çerçeveye sahipti. Aynı zamanda sahada pratik uygulamalarla bu eğitim güçlendirilirdi. 18. yüzyılda Mimarî Mülazım Ocağı isimli bir okul kurularak bu kurumdan Hassa Mimarlar Ocağı'na tayinlerin gerçekleştiği görülmektedir. Bu yönüyle Mimarbaşılık akademik bir eğitim kurumuydu.

Hassa dairesinde görevli mimarların ne kadar ücret aldıklarına dair çeşitli belgeler mevcuttur. 1763 tarihli bir belgede Mimarbaşı Mehmed Tahir Ağa ile Edirne'ye teftişe giden iki mimara 75'er kuruş, Ocak kâtibi Emin'e 100 kuruş harcırah ödenmiştir (Turan, 1963, s. 166). Mimarlar Ocağı'nda gayri müslim mimarların kabulünün dönem içerisinde değiştiği görülmektedir. 1526-1528 tarihlerinde ocak mensupları içinde Müslüman olmayanlara rastlanılmadığı halde 1582 yılında sefere gönderilen 17 hassa mimarının sadece 9'u Müslümandır. Arşiv belgelerinden ulaşabildiğimiz sonuca göre Sultan III. Mustafa devrinde Hassa Mimarlar Ocağı'nın başında çeşitli dönemlerde birbirlerinin yerlerine geçmiş olmakla birlikte dört mimarbaşının

olduğunu anlıyoruz. Bunlar El Hac Ahmed Ağa, Mehmed Tahir Ağa, Abdi Ağa ve Hafız İbrahim Ağa'dır.

Kara Ahmed Ağa olarak da bilinen mimarbaşı Ahmed Ağa 1757-1760 yılları arasında bu görevde bulunmuştur. Mustafa Cezar, Ahmed Ağa'nın göreve 1750'de getirildiğini kaydetmektedir (Cezar, 1995, s. 479). I. Mahmut ve III. Osman'ın saltanatları devrinde de çeşitli aralıklarla görev yaptığı bilinmektedir. İbrahim Ağa, III. Mustafa devrinde 1767-1768 yılları arasında bir yıl süreyle görev yapmıştır. Ancak bu devir büyük depremin hemen sonrasında olduğu için kritik önemdedir. Abdi Ağa ise 1768-1770 yılları arasında görev yapmıştır. Şüphesiz dönemin en önemli yapılarında Mehmed Tahir Ağa'nın imzası bulunmaktadır.

Babasıyla birlikte henüz 12 yaşındayken Rusya ve Avusturya seferlerine katıldığı bilinen Mehmed Tahir Ağa'nın devlet hizmetine erken tarihlerden itibaren iştirak ettiği görülmektedir. 1761-1767 yılları arasında hassa baş mimarı olduğu belgelerden açık bir şekilde anlaşılmaktadır (Erdoğan, 1954, s. 158). İlk olarak 1760 yılı Haziran ayında Hacı Ahmed Ağa'nın vekili sıfatıyla başmimarlık görevine getirilen Tahir Ağa'nın 1761 yılında vazifeye asaleten atandığı bilinmektedir (Çobanoğlu, 2003, s. 535). Lakin kısa bir süre içinde azledildiği, Ahmed Ağa'nın kayıtlarda[5] isminin geçmesinden anlaşılmaktadır. Fakat aynı yıl içinde yeniden görevlendirilmiştir. Tahir Ağa'nın 1768 yılına kadar görev yaptığı, bu tarihten sonra vazifeye Abdi Ağa'nın getirildiği görülmektedir. 1770 yılında üçüncü kez mimarbaşılığa tayin edilen Tahir Ağa 1775 yılına kadar görevde kalmıştır. Böylece III. Mustafa devrinin sonuna kadar Tahir Ağa'nın görevde kaldığı anlaşılmaktadır.

Tahir Ağa, 1766 depremi sonrasında başlayan geniş ihya programı sırasında baş mimar olarak görev yapmıştır. Ayazma, Laleli, Fatih, Zeyneb Sultan gibi devrin pek çok camide olduğu gibi han, sıbyan mektebi ve kütüphâne inşaatlarında da imzası bulunmaktadır.

[5] BOA.C.SM/153-7671

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN III. MUSTAFA DEVRİ SANAT ORTAMI

2.1. Özgün bir Batılılaşma Evresi Olarak III. Mustafa Dönemi

18. yüzyıl Osmanlı'nın önemli askeri yenilgilerini aldığı ve geri çekilmenin başladığı dönem olmakla birlikte, devletin içine düştüğü durumdan kurtulma reçetelerinin de peş peşe hayata geçirildiği bir dönem olarak görülmektedir. Batı'yla kurulan ilişkilerin artık 16. yüzyılda olduğu gibi üstünlükle izah edilemeyeceği bu devir, Osmanlı'nın gücünün hala yerinde olduğunu ispat etmek şeklinde gerçekleşmiştir. Haliyle o döneme kadar prestij yapıları olarak cami, medrese, kervansaray gibi doğrudan halkın istifade ettiği mimari eserler öne çıkarken, 18. yüzyıl tıpkı Avrupa'da olduğu gibi ihtişamlı sarayların yapılmaya başladığı dönemin kapısını aralamaktadır. Sadâbâd ve Boğaz'da hem saray ahalisi hem de üst düzey devlet adamları eliyle inşa edilen saray ve kasırlar bu devrin eserleri olarak karşımıza çıkar (Resim: 2.4.1).

Batılı ülkelere gönderilen sefirlerin anlatıları ve yazdıkları raporlar sayesinde şehrin imarı, yapıların mimarisi ve tezyinatında ciddi değişimler olmuştur. Özellikle 28 Mehmed Çelebi'nin Fransa'ya gerçekleştirdiği seyahat sonrasında bu ülkede karşılaştığı saraylar hakkında aktardıkları İstanbul'u etkisi altına almış olmalıdır. III. Mustafa'nın babası III. Ahmed'in baş muhasebecisi olan 28 Mehmed Çelebi 1720 yılında Paris'e büyükelçi olarak atanmıştır.

28 Mehmed Çelebi'nin Fransa'daki bu görevi sırasında Avrupa'da Osmanlı giyim-kuşam ve yaşantısı hakkında ciddi bir etki uyandığı malumdur. Bu durum bir süre sonra karşılıklı bir etkileşime dönüşmüş, elçinin Paris'in saray ve bahçelerinde karşılaştığı manzaraya duyduğu hayranlık İstanbul'un mimarisine ve bahçe düzenine yansımıştır (Resim 2.4.2). Lale Devri olarak kabul edilen ve III. Ahmet'in hükümdarlığı sırasında yaşanan bu karşılıklı etkileşim sürecinin Patrona Halil İsyanı ile kesintiye uğramakla birlikte mimari formlar ve tezyinattaki etkisinin giderek artan bir tonda devam ettiği açıktır.

Özellikle günümüze büyük kısmı ulaşmayan ve isyan neticesinde yok olan sivil mimari örneklerde Fransız Rokokosu'nun izlerinin bulunduğu bilinmektedir. Padişah

kasırları ve devlet büyüklerine ait köşklerde bu dönemin çarpıcı süsleme örneklerinin bilhassa sembolü haline lale motiflerinin kullanıldığı görülmektedir. Devrin en önemli sivil mimarlık eserlerinden Sadâbâd Sarayı'ndan günümüze herhangi bir şey kalmamış olsa da III. Ahmet Çeşmesi, Topkapı Sarayı'ndaki III. Ahmet Kütüphânesi, Topkapı Sarayı'ndaki natüralist tezyinatın olduğu Meyve Odası, Tophane'deki I. Mahmut Çeşmesi, Saliha Sultan Sebil ve Çeşmesi gibi mimari eserler döneme dair bir izlenim vermektedir.

Lale devri sonrasında Batılılaşma etkisinin giderek arttığı görülmektedir. Mimaride batılı formların ve süsleme programında Barok etkisinin zirve eseri şüphesiz günümüze kadar bozulmadan ulaşmayı başaran Nuruosmaniye Camii'dir. I. Mahmud'un saltanatı sırasında 1748-1755 yılları arasında inşa edilen yapı adeta bir numune eserdir. 19. yüzyıla kadar etkisini sürdürecek bu dönem içerisinde Nuruosmaniye gibi bir örnek daha yapılmamıştır. Güner bunu Barok ve Rokoko üsluplarının Osmanlı mimarisinde doğrudan kopyalanarak uygulanmamasıyla, geleneksel Osmanlı mimari biçimlerinin izin verdiği oranda bir uyumun hâkim olduğu özgün Türk Barok mimarisinin ortaya çıkmasına bağlar (Güner, 2019, s. 11). Mimari tasarıma kadar etki edecek bir dönüşüm, III. Mustafa devrinin Ayazma ve Zeyneb Sultan Camileri gibi yapılarında kısmen görülse de tezyinat programında ilerleyerek devam edebilmiştir.

Türk Barok'u olarak adlandırılan bu devirde mimari ve süslemede görülen yoğun Batılılaşma etkisi, Sultan III. Mustafa devrinde yerini bir duraklama evresine bırakmıştır. Sultan III. Mustafa devrinin sanat anlayışında özgün bir yaratıcılık isteği olduğu özellikle süsleme detaylarında ortaya çıkmaktadır. Bu dönem yapılarında özgün sütun başlıkları denemelerinde bulunulması ve bir defaya mahsus kalan irrasyonel olarak değerlendirilebilecek plan şemalarının bulunması bu farklılaşmayı ortaya koymaktadır (Çelebi, 2004, s.15).

Aslanapa, III. Mustafa'nın tüm saltanatı boyunca çok canlı bir mimari faaliyete imza attığını ifade ederken, onu Osmanlı Devleti'nin en büyük imarcı sultanlarından birisi olarak tanımlar. Fatih Camii ve Edirne Üç Şerefeli Cami gibi önemli yapıları yeniden ihya ettiğini vurgulayan Aslanapa, sadece Türk eserlerinin ihyasını değil,

Çemberlitaş'ın kaide ve bozulan yerlerini tamir etmesi örneğinde olduğu gibi Bizans dönemi yapılarının da ihyasını sağlayarak şehri bir bütün olarak ele aldığını ifade etmektedir (Aslanapa, 2004, s. 473).

III. Mustafa, babası III. Ahmet gibi kasır ve sarayların inşasını sürdürmüştür. 1763 yılında Çengelköy ile Beylerbeyi arasında kamulaştırma yaptırdığı ve iki kızı adına bölgede çifte saraylar inşa ettirdiği bilinmektedir. İstavroz Sarayı yıktırılmış ve Yeşillioğlu Sarayı onarılmıştır. Yıkılan sarayın ahşap tavan süslemeleri, taşları ve revzenleri yeni inşa edilen saraylarda kullanılmıştır (Sakaoğlu, 2020). Sultan III. Mustafa'nın yaz aylarında sıklıkla Aynalıkavak Kasrı ve Karaağaç Bahçesi'ne gittiği bilinmektedir (İncicyan, 1963, s.94). Dönemin tarihçisi İncicyan III. Mustafa'nın bazı bölgeleri kamuya açtığını ifade ederken İhsaniye örneğini vermektedir. Üsküdar'ı anlattığı bölümde *"Taş limanından sonra, sahilde vaktiyle Fatma Sultan'ın bahçesinin bulunduğu Salacak; sonra da Sultan III. Mustafa'nın Türk halkına ihsan eylediği ve bundan dolayı İhsaniye denilen yer gelir"* demektedir (İncicyan, 1976, s.136).

III. Mustafa devrinde özellikle Nuruosmaniye örneğinden sonraki Türk Barok'undaki duraklama evresi camilerde kendisini belli etmektedir. Yeniden inşa edilen Fatih Camii'nde 15. yüzyıldaki orjinaline yakın klasik bir anlayış hâkimdir. Tezyinattaki detaylarda Barok etkisi sürdürülürken, Nuruosmaniye'nin avlusunda gördüğümüz dairevi plan ve yuvarlak geniş kemerlerle oluşturulan cephe tasarımı devam ettirilmemiştir. Ayazma Camii, Laleli Camii ve Zeyneb Sultan Camilerindeki Barok etkiler de Nuruosmaniye ile kıyaslanamayacak derecede düşüktür.

Bu durumu III. Mustafa'nın devletin kadim geleneklerine ve ihtişamlı geçmişine duyduğu özlemle tanımlamak mümkündür. Ancak süslemede yoğun Barok etkilerin devam etmesi, sanatkârlara mimari form dışında müdahale etmediğini de göstermektedir. III. Mustafa'nın imar programında önceliğinin askeri yapıların vücuda getirilmesi, şehrin su ihtiyacının karşılanması ve depremin yaralarının acilen sarılması şeklinde gerçekleştiği görülmektedir.

İstanbul dışında özellikle payitahta uzak coğrafyalarda da imar faaliyetlerinin sürdürüldüğü Kahire'deki sebil-küttab örneğinde görülmektedir. Sultan III. Mustafa tarafından 1758 yılında Seyyide Zeyneb Meydanı'nda yaptırılan eser bağımsız iki katlı

ve yarım daire cephelidir. 1893 yılında onarım gören yapının biri sebile, diğeri küttaba geçit veren iki ayrı kapısı vardır. Kemer boşluklarında madalyon içinde Sultan III. Mustafa'nın tuğrası, aralarda lale ve ayçiçeği desenli nebati tezyinatın olduğu yapı beyaz ve siyah mermerlerle kaplıdır. İki katlı yapının iç mekânında 18. yüzyıla ait Delft çinileri bulunmaktadır (Bayhan, 2007, s. 30).

III. Mustafa bu imar programına yoğun mesai harcarken, ailesi ve başta Koca Ragıp Paşa olmak üzere devlet ricalinin de İstanbul'un imarına yoğun bir şekilde iştirak ettiği görülmektedir. Ülkenin ekonomik ve askeri imajının zarar gördüğü 18. yüzyılda bu alandaki çalışmalar bir nevi imaj tazeleme gibidir. Şeyhülislamların da imar faaliyetlerine yoğun olarak katıldığı gözlemlenmektedir. Sultan III. Mustafa döneminde çeşitli aralıklarla olmak üzere dokuz şeyhülislam görev yapmıştır. Bu kişiler kendi görevlerinin yanı sıra, İstanbul'da hayır için çeşitli imar faaliyetlerinde de bulunmuşlardır.

Dürrizade Mustafa Efendi 26 Temmuz 1756'dan 18 Şubat 1757'e kadar[6] ve 29 Nisan 1762'den 23 Nisan 1767'e kadar meşihat makamında bulunmuştur. III. Mustafa'nın vefatından sonra 28 Ocak 1774'ten 28 Eylül 1774'e kadar süren dönemde yeniden şeyhülislam olmuştur. **Damadzade Feyzullah Efendi** 18 Şubat 1757'den 26 Ocak 1758'e kadar; **Mehmed Salih Efendi** 26 Ocak 1758'den 30 Haziran 1759'a kadar; **Küçükçelebizade İsmail Asım Efendi** 30 Haziran 1759'dan 16 Şubat 1760'a kadar; **Veliyüddin Efendi** 16 Şubat 1760'dan 6 Eylül 1761'e kadar ve 23 Nisan 1767'den 10 Ocak 1768'e kadar; **Ebubekirefendizade Ahmed Efendi** 6 Eylül 1761'den 29 Nisan 1762'ye kadar; **Pirizade Osman Sahib Efendi** 10 Ocak 1768'den 3 Mart 1770'e kadar; **Mirzazade Mehmed Said Efendi** 3 Mart 1770'den 20 Ağustos 1773'e kadar; **Mehmed Şerif Efendi** 20 Ağustos 1773'ten Sultan III. Mustafa'nın vefat ettiği 1774 Ocak ayına kadar şeyhülislam olarak vazife yapmışlardır.

Sultan III. Mustafa'nın yönetim anlayışındaki titizlik ve sabırsızlık, sadrazamların kısa sürelerde değişmesinde olduğu gibi, şeyhülislamların değişmesinde de görülmektedir. Fatma Betül Eren, arşiv belgelerini dikkate alarak Şeyhülislamların İstanbul'daki imar

[6] Hâkim Efendi, Dürrizade'nin azledilerek yerine Damadzade Feyzullah Efendi'nin atandığı tarihi *"Yine sene-i merkume mah-ı cemaziyelâhiresinin yirmi sekizinci günü"* iadesiyle 4 Mart 1757 olarak kaydetmiştir.

faaliyetlerini derlediği çalışmasında bu yapıların isimlerini ve konumlarını ortaya koymuştur.

Şeyhülislamların vakfettiği ya da kendi kişisel tasarrufu olan ev, arsa, tarla, bahçe, oda gibi yapılar dışında inşa ettirdiği kamu yapılarını şöyle sıralayabiliriz. Üç farklı tarihte görev yapan ve arşivde üç vakfiyesi bulunan Dürrizade Mustafa Efendi'nin (1702-1775) Fatih, Yenikapı, Aksaray ve Ayvansaray'da olmak üzere 16 menzil ve müştemilatları ile çeşitli mülkleri bulunmaktadır. Veliyüddin Efendi'nin (1684-1806) Yedikule dışında ve Eyüp'te bir menzil ve müştemilatı ile bir kütüphânesi, Eyüp Nişancılar'da Seyyid Muhammed Muradı Kaşmiri el Buhari türbesinde yeniden inşa edilen bir mescidi, Yedikule kapısı dışında inşa ettirdiği kargir bir çeşmesi bulunmaktadır (Eren, 2019, s. 181).

Mirzazade Mehmed Said Efendi'nin (1710-1775) Fatih, Eyüp, Üsküdar, Zincirlikuyu, Galata ve Kasımpaşa'da 34 menzil ile birisi namazgâh yanında olmak üzere iki çeşme yaptırdığı bilinmektedir. 27 Şeyhülislam'ın İstanbul'un imarına yaptığı katkılar hakkında çalışma yapan Eren'in bulgularına göre, bu eserlerin çok az bir kısmı halka hizmet maksadıyla yapılmış sosyal kurumlardır. Bunlardan çeşme, mescit ve kütüphâne gibi yapılar başta olmak üzere günümüze 12 adedi ulaşmıştır. Sultan III. Mustafa döneminde inşa edilip, günümüze ulaşan tek Şeyhülislam yapısı ise Veliyüddin Efendi'nin Beyazıd Camii yanında inşa ettirdiği kütüphânesidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN III. MUSTAFA DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA İNŞA VE İHYA EDİLEN ESERLER

17 yıl süren saltanatı boyunca III. Mustafa'nın İstanbul'da yoğun bir imar programına giriştiği görülmektedir. Bu yönüyle şehrin imar edilmesi konusunda "İkinci Fatihi" olduğu şeklindeki yakıştırma çok da abartılı değildir. III. Mustafa, üçü büyük külliye şeklinde şehirde çok sayıda cami inşa ettirdiği gibi, çeşmeler, tekkeler, askeri yapılar ve su bendi gibi pek çok farklı hizmet alanlarına ait eserin vücuda getirilmesini sağlamıştır.

Saltanatı sırasında şehirde gerçekleşen yangınlardan harap olan yapıları ihya etmiş, İstanbul'un büyük felaketi olarak değerlendirilen 1766 depreminde zarar gören çok sayıda yapıyı bütünüyle ihya etmiştir. Cumhurbaşkanlığı arşivinde *Defter-i Tamirat-ı İstanbul* başlıklı 806 sayfa büyüklüğündeki defter bu onarımların mali kayıtlarını tutmuştur. 1720'den 1805'e kadar İstanbul'da gerçekleşen yapı onarımlarının kaydedildiği bu defter sayesinde mimari biçim plan ve üslup değişikliklerini öğrenemesek de harcamanın boyutunu ve tedarik edilen malzeme bilgisini öğrenmiş olmaktayız (Belge: 3.1).

III. Mustafa döneminde onarım geçiren en önemli yapı şüphesiz Fatih Camii'dir. III. Mustafa'nın bir Batılılaşma dönemi hükümdarı olarak, imar programını hayata geçirirken önünde Barok mimarinin numune eseri Nuruosmaniye Camii duruyordu. Doğal olarak kendisinden beklenen inşa ettirdiği eserlerde bu örneğin daha ileri aşamalarını yaptırmak olmalıydı. Oysa Fatih Camii'nin ihyasında 15. yüzyıldaki orijinal plandan çok az uzaklaşılmış, Barok esintiler ise daha çok tezyinata yansıtılmıştır.

III. Mustafa döneminin öne çıkan ve ayırıcı eserleri ise Ayazma ve Laleli Külliyeleridir. Bütünüyle hem planda hem de tezyinatta Nuruosmaniye'nin üzerine çıkacak özgün uygulamaların sergilenebileceği bu yapılarda da III. Mustafa kütlelerin ihtişamlı görüntüsünü öne çıkartmış ancak klasik dönemden tam anlamıyla bir kopuş sayılabilecek uygulamalara imza atmamıştır.

Banisi olduğu Paşabahçe ve Kadıköy III. Mustafa Camii gibi örnekler bugün orijinal yapılarından herhangi bir iz taşımadıklarından üzerlerinde değerlendirme yapma imkânı vermemektedir. Ancak Zeyneb Sultan Camii gibi örnekler de hem cephe tasarımı hem de plan ve tezyinat olarak Ayazma ve Laleli ile bütünlük arz ettiğinden genel bir çerçeve çizmemize olanak tanırlar.

Hâkim Efendi Tarihi'nde Sultan III. Mustafa devrinde çıkan yangınlardan zarar gören Galata Mevlevihânesi ve Tophane Kadiri Tekkesi gibi yapıların ihya edilmesi sırasında başkaca çok sayıda binanın da ihya edildiği ifade edilmektedir. Kasapbaşı Çeşmesi Mahallesi'nde Şeyh Sabri Nakşibendi için bir âsitane, Vefa Meydanı yakınında yangında yok olan cami yerine bir mescid, Sakalar Çeşmesi yakınında bir cami, Kadırga Limanı yakınında minareli bir cami, Kadıköy'de bir cami, Üsküdar'da Saçlı Hüseyin Asitânesi, İncirli Köy'de Yeni Mahalle'de bir cami ve hamam, Kulebahçesi'nde Şeyh Nakşibendi için bir zaviye ve Yenikapı'da Dülbendci Camii'nin inşa; Peykhâne'de Hamza Paşa Camii'nin ve minaresinin, Kadırga Limanı yakınında yangında zarar gören Çavuş Mescidi'ni, Tophane Kışlası'nda yanan bir mescidin ve minaresinin ihya edildiğini kaydeder (Hâkim Efendi, 2019, s. 1204).

Hâkim Efendi'nin İncirli Köy olarak kaydettiği yer bugün Beykoz'daki İncirköy olmalıdır. Bu mevkide III. Mustafa tarafından inşa edilen Paşabahçe Camii bulunmaktadır. Yenikapı'daki Dülbendci Camii'nin Kumkapı-Nişanca Semti'nde bulunduğu bilinmektedir. Ancak yapıdan geriye hiçbir iz kalmamıştır. Sakalar Çeşmesi yakınındaki cami, III. Mustafa'nın yaptırdığı Küçük Yeni Han yanındaki Çakmakçılar Camii olmalıdır. Kadıköy'deki cami ve Saçlı Hüseyin Tekkesi diğer yapılar gibi çalışmamızda ayrı birer madde olarak yer almıştır.

Çalışmamızda isim ve yerlerini tespit ettiğimiz ve günümüze ulaşmış yapıları katalog halinde hazırladık. Bu yapıların bir kısmı büyük oranda orijinal hallerini korumuş, kısmen değişikliğe uğramış durumdadırlar. Bir kısmı ise bütünüyle değişme uğramıştır. Kaynaklarda isimlerini tespit edebildiğimiz, ancak günümüze hiçbir iz kalmamış yapılar hakkında ise ulaşabildiğimiz bilgileri derlemeye çalıştık.

3.1. İbadet Yapıları

Sultan III. Mustafa'nın sadece İstanbul'da değil, Osmanlı coğrafyasının pek çok noktasında ibadet yapıları inşa ettirdiği bilinmektedir. Bu doğrultuda Arnavutluk'tan Rodos'a kadar geniş bir coğrafyada inşa ettirdiği camiler bulunmaktadır.

Ancak İstanbul'a özel bir önem verdiği, kendi adını taşımasa da Ayazma ve Laleli gibi geniş programlı külliyeleri şehre kazandırmasından anlaşılabilir. Şehrin sembol yapılarından Fatih Camii'ni de yeniden inşa ettirerek ayağa kaldırmıştır. Bununla birlikte banisi olduğu Kadıköy III. Mustafa ve Paşabahçe Camileriyle birlikte, kendisi inşa ettirmese de döneminde inşa edilmiş Zeyneb Sultan gibi önemli yapılar da mevcuttur. Çalışmamızda III. Mustafa döneminde farklı büyüklüklerde inşa edilmiş 13 cami ve 5 namazgâh ayrı başlıklar halinde yer almaktadır. Ancak 17 yıllık süre içerisinde inşa edilen ibadet yapılarının sadece bunlardan ibaret olmadığı, günümüze ulaşmamış çeşitli yapıların da mevcut olduğu bilinmektedir.

Çalışmamızda bu dönemde inşa edilmiş, hakkında kaynaklarda malumat bulunan ve günümüze mahiyeti değişse de ulaşan yapılar fotoğraflanarak, yerlerinde tespit edilmiş ve ayrı başlıklar halinde kataloglanmıştır.

3.1.1. Fatih Camii

İstanbul'un fethinin sembol abidelerinden birisi olarak Fatih devrinde 1462-1470 yılları arasında yapılan Fatih Camii, 1766 İstanbul depreminde çok ağır hasar görmüştür. Bunun üzerine Sultan III. Mustafa'nın emriyle, eski yapının bazı mimari unsurları da kullanılarak 4 Rebîülevvel 1181'de (31 Temmuz 1767) yeniden inşa edilmiş ve Nisan 1771 tarihinde ibadete açılmıştır (Resim: 3.1.1.1).

15. yüzyıldan itibaren şehrin Türkleştirilmesi ve İslami bir kimlik kazandırılması için başlatılan hummalı çalışmanın neticelerinden birisidir Fatih Külliyesi. Bu doğrultuda Fatih, Beyazıt'ta bir saray (Saray-ı Atik), Yedikule'de hazine için bir kale inşa ettirirken, şehrin en yüksek tepelerinden birisine de harap haldeki Havariyyun Kilisesi'nin yakınına Fatih Camii'ni inşa ettirmiştir (Kütükoğlu, 1989, s. 8). Bu bölgenin Constantinus'un mezar anıtının ve martirionun bulunduğu bir alan olması, nitekim Havariyyun'un bu yapıların üzerine inşa edilmiş olması şehrin dördüncü

tepesi olan mevkinin Roma Dönemi'nden beri önem gördüğünün delilidir (Kuban, 1994c, s. 261). Böylece Fatih şehrin en kıymetli noktalarından birisine külliyesini inşa ederek İstanbul'a Türk kimliğini kazandırırken, külliyelerle şehrin donatılmasına da öncülük etmiştir.

İstanbul'un asırlardır önemini hiç kaybetmeden ayakta kalan ve şehrin 15. asırdan bu yana Müslüman Türk kimliğini vurgulayan Fatih Camii görkemiyle daima etkileyici olmuştur. Fatih Camii'ni beyaz ve neşeli bir Ayasofya'ya benzeten İtalyan edebiyatçı Amicis'e göre Fatih Sultan Mehmed, Hz. Yusuf'un ekininin önünde kardeşlerinin ekinlerinin eğildiği gibi etrafında on bir selâtin camisinin baş eğdiğini görür.

Amicis İstanbul'daki camiler ve minareler denizini anlatırken İstanbul tepelerinden görülen manzarayı şu şekilde tarif eder: *"Birinin üzerinde Venüs, Theodora ve Eudoksia'nın heykellerini taşıyan imparatorluk sarayının ve Iustinianus Augusteon'un sütunları yükselir, diğerlerinde Kadıköy'ün kadim kiliselerinin mermerleri, Truva harabelerinin sütunları, Mısır tapınaklarının filpayeleri, Acem saraylarından alınmış kıymetli camlar, sirk, forum, su bendi, bazilika malzemeleri bulunur. Bütün bunlar muzaffer dinin büyük beyazlığının içinde karışıp kaybolmuştur"* (De Amicis, 1993, s. 332).

Camiyle birlikte inşa edilen medreseler, kervansaray ve kuzeybatı yönünde oluşan çarşılarla şehrin bu noktası tam bir cazibe merkezine dönüştürülmüştür. Böylece külliye ile saray arasında oluşan yeni yapılaşmalar İstanbul'un yeni kimliğinin inşasını oluşturmuştur.

Fatih Külliyesi Mimar Sinaneddin Yusuf bin Abdullah (Atik Sinan) tarafından dönemin mimarları Ayas Ağa ve Mimar Hayreddin'in destekleriyle kilisenin bulunduğu alanın kuzey tarafında yapılmıştır. Yapının ismi kaynaklarda "Yeni İmaret" ya da "Cami-i Cedit" gibi isimlerle de anılmıştır (Köse, 2013, s. 86) (Resim: 3.1.1.2).

Bu 15. yüzyıl eseri erken devir Osmanlı yapısı olan Fatih Camii'nin mimarisi hakkında geniş tartışmalar yapılmıştır. Yapının merkezi bir kubbe ve mihrap ekseninde bir yarım kubbe ile yan sahınlarda üçer adet kubbe şeklinde olduğu açıktır. Ancak şadırvanlı iç avlu duvarlarının cami ile uyumu konusu tartışmalıdır. Özellikle Anhegger,

Ayverdi'nin iç avlu duvarlarının camiden daha geniş tutulduğu şeklindeki görüşe yaptığı itirazı değerlendirdiği makalesinde bu fikri haklı görmemiştir. Anhegger avlunun camiden geniş tutulduğu örneklerin Osmanlı mimarisinde daha önce verildiğini ifade ederek daha geniş bir iç avlunun caminin gösterişine halel getirmediği fikrini, Sokollu Mehmed Paşa ve Mihrimah Sultan Camilerinden örnekler vererek destekler (Anhegger, 1954, s. 149). Buna göre Saim Ülgen ile Anhegger'in Eski Fatih Camii planları arasında benzerlik söz konusudur ve son cemaat revağından başlayarak iç avlu camiden biraz dışarı taşkındır. Ancak Ayverdi'nin planında avlu duvarlarıyla cami binası arasında tam bir uyum bulunmaktadır.

Eski Fatih Camii, plan itibariyle Konya Selimiye Camii ile benzerlikler gösterir. Mimar Sinan'a atfedilen bu 16. yüzyıl eserinde de merkezi kubbe ile mihrap önünde bir yarım kubbe ve yan sahınlarda üçer adet küçük kubbe bulunmaktadır. Anhegger'e göre yeni Fatih Cami eskisinden fevkani mahfillerdeki yaklaşık yüzde 25'lik artışla birlikte 5-6 metre daha yüksektir.

Ülgen'e göre eski Fatih Camii, Beyazıt Camii'nin yanlarındaki kolların ve bunların bağlı olduğu kuzeybatı yönündeki yarım kubbenin kaldırılmasıyla oluşturulmuştur. (Ülgen, 1939, s. 7) Gerçekten de Fatih Camii'nde yaklaşık 30 yıl sonra inşa edilen Beyazıt Camii, eski Fatih'in gelişmiş bir hali gibidir. Fatih'te yan sahınlardaki üç kubbenin yerini Beyazıt'ta harim giriş aksındaki yarım kubbe ile birlikte genişleyen mekâna birer kubbe ilavesiyle yan sahınların dört kubbeye çıkartıldığını görürüz. Ayverdi'ye göre eski Fatih Camii'nin planı Edirne Üç Şerefeli Cami'nin tekâmül etmiş bir devamıdır (Ayverdi, 1954, s. 113). Fatih'in planında özellikle yarım kubbelerde Ayasofya'dan ilham alındığı şeklindeki mesnetsiz iddiaları bu örnekle çürütmektedir. Hakikaten Üç Şerefeli'de ortaya konulan güçlü payelerin taşıdığı merkezi kubbe ve yan sahınlarda ikişer kubbe şeklinde gelişen plan Osmanlı mimarlığında çok sevilmiş ve sürekli tekrar edilmiştir.

Tüm bu tartışmalarla birlikte eski Fatih Camii'nin mimari yapısını kaba hatlarıyla biliyoruz. Aslanapa da 1766'da yıkılan kubbenin çapının 26 m. olduğunu, yapının mihrap yönünde bir yarım kubbe ile yanlarda üçer kubbe bulunduğunu kaydetmektedir (Aslanapa, 1989, s.12). Bu üst yapı ortada bulunan iki granit sütun ve mihrap

yönündeki iki paye üzerine kemerler vasıtasıyla oturmaktaydı (Şekil: 3.1.1.1). Bu görüşü destekleyen gravürler de elimizde mevcuttur. Hususen 16. Yüzyıl Türkiye'sine dair önemli bir kaynak olarak kabul edilen Alman elçi ve ressam Lorichs'in (ö. 1583) gravüründe eski Fatih Camii bir büyük kubbe ile yanlarda küçük kubbe dizisi ve iki minaresiyle resmedilmiştir (Resim: 3.1.1.3).

Hadika yazarı 1766 depreminde binanın ana kubbesinin çökmesi sonrası yeniden inşa edilirken, binanın zeminine kadar tamamen yıkıldığını ifade etmektedir (Ayvansarayi, 2001, s. 49). Ancak bugün elimizdeki mevcut deliller yapının bazı unsurlarının tamamen ortadan kaldırılmadığı ve yeni yapıda bu mimari unsurların kullanıldığını göstermektedir. Bu noktada kıble duvarı ile iç avluyu son cemaat yerinden ayıran duvarın eski yapıdan kaldığı görüşü üzerine çokça tartışma yapılmıştır. Wulzinger, kıble duvarının hiç değişmeden yerinde kaldığı, buna karşın cümle kapısının bulunduğu duvarın iç avluya doğru genişletildiğini savunmaktadır. Ülgen'e göre bu iddianın sebebi, Wulzinger'in cami ile kilisenin temellerini bir noktada buluşturma arzusudur ve tez bilimsel bir dayanaktan yoksundur. Ülgen cümle kapısının bulunduğu duvarın yeniden inşa edildiğini kabul eder, ancak iç avludaki sütunların yerlerinde hiçbir değişikliğe gidilmeden yeni yapıya ilave edildiğini öne sürer (Ülgen, 1939, s. 8). Buna delil olarak da minare kaidelerinin ve şerefeye kadar olan beden kısımlarının 15. yüzyıldan kalmasını göstermektedir. Ancak yenisiyle eskisinin planları arasında bu kadar açık bir farkın olduğu Fatih Camii'nde bir yarım kubbe ilavesinin nasıl gerçekleştiği sorusu cevaplanmak durumundadır. Ülgen'e göre yapı kıble duvarı yönünde ileriye doğru genişlemiştir.

Ancak Ayverdi hem cümle kapısının bulunduğu duvarın hem de kıble duvarının yerlerinde bir değişiklik olmadığı görüşünde ısrar etmektedir. Buna delil olarak mihrap duvarının arkasındaki kesme küfeki yüzü ile yan duvarlardaki malzemenin benzeşmediğini ve yeni binanın taşlarıyla uyuşmadığını göstermektedir. Ayverdi, türbelerin yerinde de hiçbir değişiklik olmadığı fikrindedir (Ayverdi, 1965, s. 68). Şu hâlde duvarlar aynı yerlerinde kalmış ise, yarım kubbenin ilave edilmesiyle oluşan mekân nasıl tanzim edilmiştir? Bu fikri doğru kabul ettiğimizde merkezi kubbenin küçülmesi gerekmektedir. Lakin Ayverdi eski kubbenin çapının 26 m. olduğu

düşüncesinde ısrar etmekte, yayınladığı belgede 32 arşın yani 24,26 m. şeklindeki rakamın da kendi düşüncesine yakın olduğunu ifade etmektedir.

Semavi Eyice, yeni caminin inşası sırasında bu problemin aşılabilmesi için kıble duvarının türbelere doğru genişletildiği düşüncesinin genel kabul gören bir yaklaşım olduğundan bahisle harimin genişletildiği kaydetmektedir (Eyice, 1995, s. 246). Bu görüşe Erdoğan da konuyu etraflı bir şekilde kaleme aldığı makalesinde destek vermektedir. Harimin kıble istikametinde genişletildiği ve şadırvanlı iç avluda esaslı bir tamirat yapıldığını kaydeden Erdoğan, yeni Fatih Camii'nin planının Sultan Ahmed ile Yeni Cami planlarının bir bileşkesi olduğu kanaatindedir (Erdoğan, 1962, s. 162). (Şekil: 3.1.1.2). Bizce de daha makul olan görüş, harimin mihrabın korunarak kıble yönünde ileriye doğru taşındığı şeklindedir. Yeni Fatih Camii'nin, klasik dönem Türk mimarlarının çok sevdiği Şehzade Camii'nin planını takip ettiği açıktır. Dört yönde yarım kubbeler ile harimin ortasına yerleştirilerek mekânı tek bir merkezi kubbe altında toplamayı hedefleyen plan tipi (Şekil: 3.1.1.3) yeniden inşa edilen Fatih Camii'nde devam ettirilmiştir.

Yeni Fatih Camii'nin Şehzade'den en belirgin farkı yan sahınlardaki yarım kubbelerin önüne ilave edilen eksedralardır. Sinan'ın yan sahınlarda harimin tam orta aksına yerleştirdiği giriş kapılarını Yeni Fatih'te göremeyiz. Dolayısıyla Şehzade Camii'nin dört cephesine de teşmil edilebilecek görsel düzen burada tekrarlanmaz. Fakat Sultan Ahmed Camii'nin planı (Şekil: 3.1.1.4) dört yöndeki yarım kubbeleri ve bu kubbeleri çevreleyen eksedraları ile Fatih Camii'ne ilham vermiş olmalıdır. Plan ana hatlarıyla tekrarlanmıştır. Kesin olarak şunu söyleyebiliriz ki, bir 18. yüzyıl yapısı olmasına rağmen Fatih Camii'nde klasik üslup plan itibariyle aynen sürdürülmüştür. Şayet tezyinattaki Barok detaylar, türbeleri ve hünkâr mahfili ile rampasına hâkim olan 18. yüzyıl esintisi olmasaydı Yeni Fatih Camii'ne klasik devir bir Türk eseri diyebilirdik.

Yapıyla ilgili bir başka tartışma Wulzinger'in Fatih Camii'ni Havariyyun'un temelleri üzerine inşa edildiği savı üzerine yapılmıştır. Hem Ülgen hem de Aslanapa bu teze şiddetle karşı çıkarken pek çok bilimsel veriyi ortaya koyarak bizce tartışmayı sonlandırmışlardır. Aslına bakılırsa doğu istikametine inşası zorunlu olan

Havariyyun'un İstanbul'un kıble yönü güney doğu olduğu için temellerinin örtüşemeyeceği hakikati gün gibi ortadadır.

Fatih Camii'nin şadırvanlı iç avlusu, cümle kapısı ve duvarı ile mihrabın, minare kaideleri ve şerefeye kadarki gövde kısımlarının ve dış avludaki Çorba Kapısı'nın eski yapıdan kaldığı ve değişikliğe uğramadığı konusunda bir görüş birliği bulunmaktadır.

Bu yapı 1509 yılında gerçekleşen büyük depremde hasar görmüştür. Depremde caminin kubbesinin ağır hasar aldığı, sütun başlıklarının parçalandığı ve külliyenin diğer yapıları olan imaret, darüşşifa ve medreselerinde de hasarlar oluştuğu bilinmektedir. Aynı şekilde 1557 depreminde hasar görmüş, 1633'de meydana gelen İstanbul yangınından kısmen etkilenerek minarelerinin külahları yanmış ve 1698'de Şehremini Baruthanesi'nin infilak etmesiyle kubbesi bir kez daha hasar almıştır (Cezar, 1963, s.345).

16. yüzyıl İstanbul'unda yani henüz Nuruosmaniye, Laleli, Yeni Cami külliyeleri inşa edilmeden önce şehre gelen Salomon Schweigger, abidevi yapıları sayarken Ayasofya, Süleymaniye ve Beyazıt'ı önem sırasına göre anlatır. Dördüncü sırayı Fatih Camii'ne verir. Beşincisi ise Şehzade Camii'dir. Schweigger son ikisi de Mehmed ismini taşıyan bu yapıları halkın eski ve yeni Mehmed camileri olarak isimlendirdiklerini; Fatih Camii'ne *"Sultan Mehmed Eski"* denildiğini kaydeder. Buradan Fatih Camii'nin o tarihte halk arasında Eski Mehmed Camii olarak isimlendirildiğini anlıyoruz. Ona göre bu yapıların duvar işçilikleri öyle güzeldir ki, adeta taşlar üst üste konulmamış, tek bir parça halinde madenden dökülmüştür (Schweigger, 2004, s. 122).

Yapı 1754 yılında gerçekleşen depremde de hasar görmüş ve nihayet 1766 depreminde artık kullanılamaz hale gelmiştir (Eyice, 1995, s. 245). Fatih Camii'nin yeniden inşası sırasında binâ emîni olarak Fâtih vakfının kâtibi Hâşim Ali Efendi görevlendirilmiştir. Ancak aynı yıl Ali Efendi görevden el çektirilerek yerine binâ emîni olarak Defterdâr-ı Şıkk-ı Evvel Sârım İbrâhim Efendi atanmıştır (Ayvansarayi, 2001, s 48). İnşaat devam ederken bina eminliği vazifesinde bir kez daha değişikliğe gidilerek, 31 Ekim 1769 tarihinde Darbhâne-i Âmire Emîni İzzet Mehmed Efendi göreve getirilmiştir (Köse, 2013, s. 87).

Caminin yeniden inşası için III. Mustafa'nın irade çıkartmasını takiben, Marmara Naibi'ne İstanbul'a taş gönderilmesini emrettiği bilinmektedir.[7] Buna göre pencereler için 256 adet mermer söve ve bu pencerelerin başlıkları için aynı miktarda alt ve üst söve, 56 adet sütun, 600 mermer taban, 70 adet battal kürsü, 150 adet mermer pehlev ile ve 300 mermer pehlevin nakledilmesi talep edilmiştir (Köse, 2013, s. 87).

Caminin temelinin atılması esnasında gerekli olan od taşı Karamürsel'den gemilerle taşınmıştır. Bu konuyla ilgili belge nakliye hakkındadır.[8] Gerekli olan 2.000 adet taş Gebze'den tedarik edilerek Karamürsel'de gemilere yüklenmesi ve İstanbul'a nakledilmesi istenmiştir.[9] Mermerler ise Marmara Adası'ndan temin edilmiştir.[10] Cami için gerekli taşların Karamürsel ve Marmara Adası'ndan getirildiğini kaydeden Muzaffer Erdoğan, ayrıca Yedikule'nin de cami için önemli bir taş kaynağı olduğunu ifade etmiştir (Erdoğan, 1962, s. 166). Buna göre Yedikule'nin kışla kısmından 22, bedenlerinden 48 ve kale surlarından 11 adet olmak üzer toplam 81 adet mermer inşaata getirilmiştir. Cami inşaatı için getirilen sütunlardan ikisinin boşa çıktığı ve avluya gömüldüğü Hadikâ'da bahsedilen ilginç detaylardan birisidir (Ayvansarayi, 2001, s. 48). Şahabeddin Uzluk'a göre boşa çıktığı için avluya gömülen bu iki somaki sütun, ilk Fatih Camii'nin temel taşıyıcıları olan sütunlardır (Uzluk, 2006, s. 175). Taşçı ustalarının ise Halep, Rodos, İstanköy ve Sakız adalarından getirildiği bilgisi kayıtlarda mevcuttur.

Caminin inşasındaki görev alan kişiler şunlardır: Binâ Emîni Mehmed Bey, Bina Nâzırı Hacı İsmail Ağa, Hacı Ahmet Ağa, Mimar Ağa ve baş muhasebe kâtiplerinden memur-ı ebniye olan Mehmed Efendi, Kâtip Salih Efendi. Bu kişilere Darussade Ağası huzurunda hilat giydirilmiştir. 25 Nisan 1771 tarihinde caminin inşaatının bitirilmesi üzerine toplam 61 görevliye hilat giydirilmiştir.[11] Bunların arasında Baş Mutemet Ali Efendi, Tâbhâne Kâtibi Hacı Halil, cami yazılarını konrol eden Hattat Ali Efendi ve Nalburlar Kethüdâsı Hacı Ahmed Efendi de bulunmaktaydı.

[7] BOA.C.EV/584-29472 (14 Nisan 1767)
[8] BOA.C.EV/35-1744 (15 Kasım 1767)
[9] BOA.C.EV/35-1745 (20 Haziran 1767)
[10] BOA.C.EV.381/19337 (14 Eylül 1768)
[11] BOA.C.SM/140-7024 (4 Mayıs 1771)

Caminin 1771 tarihli bir tamirat kitabesi bulunduğu bilinmektedir. Kayıtlarda var olan bu kitabe günümüzde kayıptır. Kitabe şu şekildedir:

Tâ-be-key ey nefs-i serkeş ey dil-i güm-kerde râh
Hâb-ı gafletden sana gelmez mi asla intibâh

Elde var mı fâ'iden bir kez hesâb et nefsini
Nakd-i ömrün eyledin kesb- i ma'âside tebâh

Fikr-i barike düşüb vasf-ı miyân-ı yâr ile
Etdi bir sevda seni hüsn-i hat ü zülf-i siyah

Eyledin hayfâ libâs-ı müste'âr-ı zatını
Ser-be-ser âlûde-i bâlû'a-i cürm ü günah

Yok mu sende haşyetullâh-ı azizü'n-intikam
Yâ hicâb-ı Hazret-i Peygamber-i şefkat-penâh

Her ne denli pür-günah ü rû-siyah isen dahi
Olma me'yûs-ı kerem me'mûldür afv-i ilâh

Etdiğin fısk ü fücûra tâ'ib ü müstağfir ol
Can ü dilden eyleyüb semt-i salâha azm-i râh

Bâb-ı rahmet-veş küşâd oldu usat-ı ümmete
Cami-i Fatih ibadetgâh-ı rahmet-destgâh

Dest-i davetdir açıldıkça dü mısra'-ı deri
Çeşm-i hasretdir sana her pencere bi-iştibâh

Kubbesi tâk-ı semâvât ü kanâdili nücum
Olmuş iki şem'-i mihrabı misâl-i mihr ü mâh

Rize-seng-i nerdbânıdır tâc-i iftahâr
Hakk-ı dergâh-ı refi' kimya-yı izz ü câh

Oldular acz-i ubûdiyettde yek-renk ü fâk
Onda yeksândır büzürg ü kûçek ü derviş ü şah

Kâm-ı cana etmede işmâm bûy-ı cenneti
Sahasında her vezân oldukça bâd-ı subhgâh

Eyleyüb endâhte bâr-ı girân-ı vizrini
Ser-firâz olur o dergâha eden vaz'-ı cibâh

Kudsiyân-ı arş tarihin okur subh u mesâ

Avn-i Rabb ile cami-i Fatih yapıldı es-salâh
(1185 / m. 1771-72) (Delibaş, 2016, s. 823)

Fatih Külliyesi, cami, iki yöndeki medreseler, tabhane, darüşşifa, çarşı, hamam ve türbelerden müteşekkil büyük bir yapılar topluluğu olarak inşa edilmiştir. Bu yapılardan bazıları zamanla ortadan kalkarken, Sultan I. Mahmud Kütüphânesi gibi bazı yapılar da zaman içinde külliyeye ilave edilmiştir.

Külliyenin dış avlusuna dört yönde girişler mevcuttur. Akdeniz Medreseleri yönündeki girişleri Fevzi Paşa Caddesi ile avlu arasındaki kot farkı yüzünden merdivenlerle ulaşılan yüksek bir noktadadır (Resim: 3.1.1.4). Bu cephe şehrin kalbi durumundaki Fatih İlçesi'nin Edirnekapı ile Beyazıt arasındaki aksın bulunduğu en önemli caddelerden birisine bakmaktadır. Kuzey yönünden avluya girişler de iki farklı kapıdan sağlanır. Kıble yönünden avluya iki ana giriş bulunmaktadır. Bunlardan birisi Türbe Kapısı diğeri ise Çorba Kapısı'ndan yapılmaktadır. Karadeniz Medreseleri'nin bulunduğu doğu yönünden de girişleri mevcuttur.

Şüphesiz dış avlu kapılarının en görkemlisi ilk Fatih Camii'nden kaldığı bilinen Çorba Kapısı'dır. Bir kenarı avlu duvarına bitişik diğer kenarı avlu duvarına taşkın ve bir sütunla nihayetlenen kapı basık kemerlidir. Tepeliği dalgalı bir şekilde yükselerek merkezde rumi figürü ile bitirilir. Yeşil ve kırmızı taşlarla hareketlendirilmiş olan kapı avlu ile aynı kottadır (Resim: 3.1.1.5). Çorba kapısı üzerinde bulunan ve rumi desenleriyle oluşturulan kompozisyon, yeşil taş ile koyu kırmızı renkli doğal taşın birlikte kullanıldığı vassale tekniğindeki bir uygulamadır. Bu tekniğin kullanıldığı tezyinat, caminin dış avlu duvarlarında, imaret kapıları üzerindeki dendanlarda ve kapıların kemer aynalarındaki çarkıfelek kabaralarda görülmektedir.

Caminin bu kapıdan girildiğindeki batı cephesi kütüphâne ve türbelere girişi sağlayan avluya açılmaktadır. Caminin beden duvarları boyunca uzanan abdest muslukları hem bu yönde hem de yapının doğu cephesinde mevcuttur (Resim: 3.1.1.6).

Dış avlunun kuzeyden iki, batıdan merdivenlerle ulaşılan iki, doğudan Karadeniz Medreseleri yönünden ve güneyden birisi *Çorba* diğeri *Türbe* isimli kapıları mevcuttur. Kuzey ve güney yönlerindeki kapılar camiyle aynı kotta bulunurken, diğer kapılar cami zemininden aşağıda kalmaktadır (Resim: 3.1.1.7). Bu kapılar basık

kemerlidir ve üzerlerinde herhangi bir süsleme yoktur. Güneyde Çorba Kapısı ile aynı aksta doğu yönündeki kapı Türbe Kapısı ismiyle bilinmektedir. Hünkâr Rampası ile türbelere doğu yönünden ulaşımın sağlandığı bu kapı da kuzeydekiler gibi basık kemerli ve oldukça sadedir (Resim: 3.1.1.8).

Şadırvanlı iç avlunun üç yönden girişi mevcuttur. Bunun dışında harime doğu ve batı yönlerinden doğrudan bağlanan kapılar da bulunmaktadır. İç avlu kapılarından en gösterişlisi ana girişi sağlayan kuzeyde bulunandır. Bütünüyle mermerden inşa edilmiş ve yoğun bir mukarnasla tezyin edilmiştir. Tepelik kısmı Çorba Kapısı'ndaki süsleme programını takip eder ve tepelikli rumilerle nihayete erer. Kapının basık kemerleri pembe ve yeşil taşların zikzaklı kullanımı ile renklendirilmiştir. Üstünde bulunan kitabede *"Şüphesiz ki namaz, müminler üzerine vakitle yazılmış bir farzdır"* mealindeki Nisa Suresi 103. ayetinin bir kısmı yazılıdır. Sağ ve sol kenarlarında sütunçeler bulunur. Kapının iç taraflarında sağ ve sol yanlarında mukarnaslı mihrap nişleri vardır (Resim: 3.1.1.9). Caminin doğu ve batı cephelerinde iç avluya ulaşımı sağlayan ve karşılıklı aynı hizada bulunan iki kapısı daha mevcuttur. Bu kapılara ulaşım yüksek merdivenler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Böylece cami sadece dış avlusunun doğu ve batı yönlerinde yükseltilmesi sebebiyle değil, aynı zamanda oturduğu zemin dış avludan da daha yüksek bir kota yerleştirilmek suretiyle fevkâni olmuştur. Bu cephelerdeki kapılar son derece sadedir ve basık kemerleri yeşil taşlarla tezyin edilmiştir. Mermer kaplı kapılar yüksek bir sivri kemerle bitirilmiştir (Resim: 3.1.1.10).

Dış avludan harime batı ve doğu yönlerinden doğrudan bağlanan kapılara ulaşım da merdivenler aracılığıyla sağlanır. Minare kaidelerinin başladığı noktada bulunan bu kapılar geniş bir saçağın altında bulunmaktadır. Her iki kapı da benzer süsleme programına sahiptir. Yuvarlak kemerleri renkli taşların sıralı yerleştirilmesiyle hareketlendirilmiştir. Etrafını çevreleyen dikdörtgen mermer sövenin üst kısımlarında kitabeler bulunur (Resim: 3.1.1.11 ve Resim: 3.1.1.12). Bu kapıların dışında harime yine merdivenler aracılığıyla bağlanan birisi hünkâr rampasının altına gelecek şekilde doğu ve batı yönlerinde iki giriş daha mevcuttur.

Üç yönden ulaşılan revaklı iç avlu, kıble istikametindeki son cemaat revağıyla uyum içindedir. Yalnız son cemaat revağını taşıyan sütunlar daha yüksek tutulmuştur. Porfir ve yeşil gibi çeşitli renklerdeki ve çeşitli sütun başlıklarıyla süslenmiş sütunlar yedisi son cemaat revağında olmak üzere toplam yirmi iki adet kubbeyi taşımaktadırlar. Üzerileri kurşunla kaplı bu kubbeli revakların açıklıkları sivri kemerlerle örtülmüştür. Hem sütunlarda hem de sütun başlıklarında devşirme malzemenin kullanıldığı çok açık görülmektedir. Bu sebeple renk ve üslup konusunda birlikteliğin sağlanması mümkün olmamıştır (Resim: 3.1.1.13).

Avlunun ortasında yer alan şadırvan sekiz sütunla taşınan geniş saçaklı yüksek bir kurşun külahla örtülmüştür (Resim: 3.1.1.14). Sütun başlıkları klasik devrin Türk üçgenleri şeklindeki baklava dilimleriyle oluşturulmuştur. Bu yönüyle şadırvan harimde karşılaşılan Barok tezyinattan bütünüyle farklı bir yapıdadır. Geniş saçaklar kalem işleriyle bezenmiştir (Resim: 3.1.1.15). Çokgen havuzun cepheleri ve lülelerin üzerinde bulunduğu aynalarda klasik devrin ağırbaşlılığı devam etmektedir.

Son cemaat revağı birisi cümle kapısı hizasında yüksek olmak üzere yedi kubbe ile örtülüdür. Sivri kemerli revağın ortasına gelen kemer yeşil ve beyaz taşlarla, diğerleri kırmızı-beyaz renkli taşlarla tezyin edilmiştir (Resim: 3.1.1.16). Taşların serpantin breji ve granit gibi çeşitlilikte olduğu görülür. Sütun başlıklarının arasında tıpkı tüm avluda olduğu gibi birliktelik yoktur (Resim: 3.1.1.17; Resim 3.1.1.18; Resim: 3.1.1.19). Yapının bu duvarının 15. yüzyıldan kalma olduğu bilinmektedir. Cümle kapısının sağ ve sol yanlarında iki sıralı olarak devam eden tüm pencereler dikdörtgen sövelidir. Ancak pencerelerin üst kısımları tahfif kemerleriyle düzenlenmiştir. Sağ ve sol yanlarda birer sade mükebbire ve mihrabiye bulunur (Resim: 3.1.1.20).

Son cemaat yerinin iki köşesinde yer alan çini panolar eski Fatih Camii'nde kalma nadide eserlerdendir. Pencere alınlıklarında görülen bu panoların birinde celî sülüs ve kûfi hatla Ayet-el Kürsi'den bir parça diğerinde ise Besmele-i Şerif yazılıdır. Bu panolarda görülen sarı renk eserlerin 15. yüzyıldan kalma olduklarını ispat etmektedir (Resim: 3.1.1.21 ve Resim: 3.1.1.22). Eski Fatih Camii'nde harimde çini süslemenin kullanılmış olabileceğine dair emare son cemaat yerinde görülen ve bu dönemden kalan bu iki çini panodur. Ünver de bu görüşü destekleyerek cami ilk inşa edildiğinde

şimdiki badana yerine çiniyle birlikte nadide nakışların olması gerektiğine işaret eder ve çini ile nakışların Edirne Muradiye Camii'ndeki örneklere benzeyebileceğini kaydeder (Ünver, 1995, s.154).

Fatih Camii'nin inşasında 15. yüzyıla ait kıble duvarının korunduğunu ifade eden Ayverdi'ye göre, cümle kapısı da bu dönemden kalmadır (Ayverdi, 1965, s. 64). Bütünüyle mermer kaplı kapının sivri kemeri altında erken devir Osmanlı mimarlığında gördüğümüz bir Bursa kemeri ve onun da altında klasik devrin mukarnas işçiliği bulunur. Mukarnasın bitim noktasında sağ ve sol yanlarda küçük birer gülçe vardır. Kapının sağ ve sol yanlarında mukarnaslı nişler, kapının iki yanında ise sütunçelerle tezyinat tamamlanır (Resim: 3.1.1.23).

Kapının kitabesi Fatih devrinin önde gelen hattatı Ali Sufi'ye aittir. Kapının üzerinde olduğu gibi yanlarında da kitabe kuşağı bulunur. Arapça kitabelerden kapının sağında yer alan panoda:

> *"İttefeka'l-feragu bi-hamdi'llahi'l-kadîri'l-habîri 'ala a'mâli 'ibâdihi Ve'l-basîr min binâi hâze'l-mescidi'l-câmi li'l-fadâyili 'alâ 'l-vechi'l-etemmi'llezi üssise 'alet-takvâ min evveli yevmin bi-emri men melee'l-arda bi-ma'deletin uhyiye bihâ rumemi 'ilmin ve 'irfânin li-ecli en yuzhira'l-hayrâtü fi mülkihi ihtârahu'llahü min âli Osmân Ve hüve es-sultânü'l-a'zam ve'l-hâkanü'l-efham el-fâtihu fi-seyfihi hâzihi'lbeldete'lleti Lem yuhlak mislühâ fi'l-bilâdi ve lem yusna' nâziruhâ bi-eydi'l-'ıbâdi" yazısı bulunmaktadır.* (Resim: 3.1.1.24)

Kapının sol tarafındaki panoda ise hattatın imzası ve tarih bulunmaktadır:

> *"Lâ zâlet sürâdikatü hilâlihi mashûbeten bi-eltâfi'r-rahman Ve lâ halâ süddetühu's-seniyyeti fi külli hînin ve evânin mine'l-evlâdi Ve'l-ensâri ve'l-a'vân ve efada'llahü te'âlâ 'alâ eslâfihi Sicâle'l-gufrân ve eskenehüm 'alâ gurafi'l-cinân Hâza dü'âi li-l-beriyyeti nâfi'un fe-yerhamü'llahü 'abden kale âminen Fi'ş-şehri'l-mübâreki Receb li-seneti hamsin ve seb'îne ve semâni mie ve kad kâne 'l-bidâyetü fi Cumâde'l-uhrâ li-seneti seb'în ve sittîne ve semâni mie Ketebehu Ali bin Sûfi"* (Resim: 3.1.1.25)

Kapının üzerindeki kitabeden bunun inşa kitabesi olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır:

> *"Ve lem yeteyesser fethuha li-ba'di'l-hulefâi fadlen 'ani's-selâtîni ve'l-ümerâi ma'a bezlihümü'l-mechudi fi neyli hâze'l-maksûd es-Sultân Muhammed Hân ibnü's-Sultân Murâd ibnü's-Sultân Muhammed ibnü's Sultân Bâyezîd ibnü's-Sultân Murâd ibn Orhân ibn Osmân"* (Resim: 3.1.1.26)

Kapının bütününe yer alan bu kitabe panolarının Türkçesi şu şekildedir:

"Kullarının işlerinden haberdar olan ve her şeyi gören yüce Allah'ın izniyle, faziletleri toplayan bu mescidin inşası en güzel şekilde tamamlanmıştır. Ki o mescid, ilk günden itibaren yeryüzünü adaletle dolduran kişinin emriyle takva üzere kurulmuştur. Ülkesindeki güzellikleri ve hayırları ortaya koymak amacıyla ilim ve irfan yıkıntılarını o adaletiyle yeniden canlandırmıştır. Allah onu Osman ailesinden seçmiştir. O, şanlı hakan, büyük sultan, benzeri yaratılmamış ve eşi, kullarının eliyle de yapılmamış bu ülkeyi kılıcıyla fethedendir. Fetih maksadına ulaşmak için birçok hükümdar büyük gayretler harcamalarına rağmen bu şehri fethedememişlerdir. Bu fetih sadece, Osman oğlu Orhan oğlu Sultan Murad oğlu Sultan Bayezid oğlu Sultan Mehmed oğlu Sultan Murad oğlu Sultan Mehmed'e nasib olmuştur. Sarayın perdeleri Cenab-ı Hakk'ın lütf u keremleriyle kuşatılsın ve mübarek kapısı her zaman ve asırda evladı, yardımcıları ve dostları tarafından açık tutulmaya devam ettirilsin. Allah Teâlâ onun sülalesini bağışlananlar zümresine katsın ve onları cennetlerin en yükseklerine yerleştirsin. Benim, mahlûkat için yaptığım bu duam, hayırlıdır, faydalıdır. Allah ona âmin diyen kullara rahmet etsin. İnşaatına H.867 (1462) yılının Cemaziyelahir ayında başlanan bu cami, H.875 (1470) yılının mübarek Receb ayında tamamlanmıştır. Bu yazıyı Sofi oğlu Ali yazdı."

Cümle kapısının sağında küçük bir kitabe daha bulunmaktadır. Hz. Muhammed'in (sav) İstanbul'un fethini müjdeleyen hadis-i şerifinin yer aldığı üç satırlık kitabede *"Ketebehu Süleymān ser-bevvabân-ı Dergâh-ı Ali mütevelli-i Cami-i Sulṭan Meḥemmed Ḫan Gazi ʿaleyhu'r-raḥme ve'l-gufran li-senetin sitte ve ḫamsin ve elf"* şeklinde imza ve tarih bulunmaktadır.

Ali Sofi'nin babası Yahya Sofi ile birlikte Fatih Camii'nde çalıştığı anlaşılmaktadır. Topkapı Sarayı Bab-ı Hümayun kapı kemeri aynasındaki müsenna besmele ve ayeti kerimeyi ve kapı üzerindeki celî sülüs inşa kitabesini yazan Ali Sofi'nin babasıyla birlikte yaptığı çalışmaların yazı sanatında bir çığır açtığı görülmektedir. Babası Yahya Sofi'nin camideki en önemli çalışması şüphesiz dış avlu duvarlarında bulunmaktadır.

Yahya Sofi, Fatih Camii'nde yaptığı çalışmada taş işlemeciliğinin en ilginç örneklerinden vassale tekniğini kullanılmıştır. Fatih Camii'nin dış avlusunun duvarlarındaki panolarda bu yöntemin taşta uygulandığını görmekteyiz. Bu tekniğin yazıya uygulandığı tek yer Fatih Camii'ndeki Fatiha Suresi hattıdır. (Vardar, 2015, s. 126; Günüç, 2007). (Resim: 3.1.1.27). Altı parça halindeki panolarda, yeşil renkli Eğriboz taşı üzerine oyulan yerlere harfler beyaz mermerden kesilerek nakşedilmiştir. Bununla birlikte son cemaat revağındaki çini panoların da Yahya Sofi'ye ait olduğu düşünülmektedir (Özcan, 2011, s. 26-27).

Harimin doğu ve batı yönlerinde yer alan kapılar yuvarlak kemerlidir ve siyah-beyaz taşların peşpeşe dizilmesiyle görsel hareketlilik sağlanmıştır. Bu kapılardan birinin üzerinde dışarıya bakan yüzde *"Allah'ım beni bağışla, bana merhamet et, beni doğru yola ilet, beni rızıklandır"* mealindeki dua; diğerinde *"İlyas'a selâm olsun. Şüphesiz biz, iyileri işte böyle mükâfatlandırırız"* mealindeki Saffat Suresi 130. ve 131. ayetleri yer bulunmaktadır.

Harime bağlanan bu yan kapılardan bir diğerinde *"Âlemler içinde Nûh'a selâm olsun! İşte Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız"* mealindeki Saffat Suresinin 79. ve 80. ayetleri yazılıdır. Bu kitabede imza da bulunur: *"Katib-i haẕa'l-camiʿ ve ebvabihi* ***Ali bin Murad el-Bursevî*** *ressam-ı sikke-i hümayun sene 1185"* Bu imza yapının diğer bazı kitabelerinde de karşılaştığımız Ali bin Murad'a aittir (Resim: 3.1.1.28). Böylece mihrap ve hünkâr rampası kapısında olduğu gibi yan sahınlara açılan kapıların kitabelerinin de 1771 yılında Ali bin Murad tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde celî sülüsle yazılan diğer kapı kitabesinde de *"Allah'ım hatalarımın ve günahlarımın hepsini bağışla"* mealindeki Arapça dua mevcuttur.

Yeni Fatih Camii dört yönde yarım kubbelerin çevrelediği ve dört büyük payenin taşıdığı bir merkezi kubbenin olduğu yeni bir plana göre inşa edilmiştir (Şekil: 3.1.1.2). Yapının dört köşesine yerleştirilen küçük kubbeler ile plan tamamlanmıştır. Cümle kapısından itibaren kıble duvarına kadar üç yönde devam eden mahfiller ile mekânda ibadet edecek cemaat sayısı arttırılmıştır. Bu mahfillerden doğu yönünün kıble istikametine hünkâr mahfili eklenmiş, mahfile ulaşım türbeler yönünden rampa ile sağlanmıştır.

Dört yarım kubbenin doğu ve batı yönlerindeki kısımları üç eksedra ile takviye edilirken, kıble ve cümle kapısı istikametindeki yarım kubbeler ikişer eksedra ile çevrelenmiştir (Resim: 3.1.1.29). Harimin yarım kubbelerle örtülü yan sahınları bu sayede genişletilmiş, yarım kubbelerle genişleyen yan sahınlar birer yarım kubbe ile örtülü ilave bir mekâna sahip olmuşlardır. Böylece genişleyen harime sadece cümle kapısı yönünden değil, yan sahınların bulunduğu alanlardan doğrudan ulaşılan kapılar açılmıştır.

Harimin merkezi bir kubbe altında toplandığı ve dört yönde yarım kubbelerle genişlediği bu sistemde kubbenin dört büyük paye ile taşındığı görülmektedir. Payeler birbirlerine sivri kemerlerle bağlanırken kubbeye geçişler pandantiflerle sağlanmıştır. Yarım kubbelere geçişte de pandantiflerle sağlanmış ve üst örtü etkileyici bir görünüm kazanmıştır (Resim: 3.1.1.30). Merkezi kubbe pandantiflerinde dört halifenin, kıble istikametindeki yarım kubbeye geçişteki pandantiflerde ise gelenekte olduğu gibi Allah ve Hz. Muhammed (sav) isimleri yazılıdır. Eksedraların pandantifleri üzerinde ise Talha, Zübeyr, Ubeyde gibi sahabenin büyüklerinin isimleri yer alır.

Caminin kalem işlerinin özensiz olduğunu söyleyen Kuban, Diez'in *"Bu tezyinatın çirkinliği her türlü tarifin dışında olup içeri girmeyi ziyaretçi için kendisine tayin edilmiş bir ceza haline getirmektedir"* sözüne atıf yaparak boyalı bezemenin yapının strüktürel karakterinin anlaşılmasına engel çıkardığını vurgulamaktadır. Bugün kalem işleri son restorasyon sırasında bütünüyle elden geçirilmiştir. Sivri kemerlerde bir taş işçiliğini anımsatacak şekilde kırmızı ve yeşil rengin hâkim olduğu bezemeler, pencere tepeliklerinde Rokoko'nun tipik özelliklerini yansıtırlar. Kubbe kasnağını ve taşıyıcıların üzerini tüm yapı boyunca dolaşan silmeler ve profillerde 18. yüzyıl süsleme ögeleri yer alır.

Harim kalem işleri ve mermeri andıran boyama ile tezyin edilmiştir. Harimde payelerin köşe pahları, mahfilleri taşıyan sütun başlıkları, kemer ve yarım kubbelere geçişteki profilli silmeler Barok özellikler gösterir. Tüm kalem işlerinin de Barok olduğu bilinmektedir. Ancak çeşitli dönemlerde yapılan yenilemelerle bu kalem işleri değişmiştir. Restorasyon sırasında yapılan raspada 18. yüzyıldaki kalem işlerinde sarı rengin hâkim olduğu ortaya çıkartılmıştır. Raspa sonucu iki dönemde değişiklikler

tespit edilmiş ve ikinci raspada çıkan sonuçlar göz önüne alınarak restorasyon sırasında bu kalem işleri ihya edilmiştir (Doğan, 2013, s. 22).

Bununla birlikte yan sahınları taşıyan sütun başlıklarında tıpkı revaklı avluda olduğu gibi mukarnaslı klasik devrin sütun başlıkları ile Barok devrin volütlü başlıkları birlikte kullanılmıştır (Resim: 3.1.1.31 ve Resim: 3.1.1.32). Hususen minberin karşısına yerleştirilen yüksek müezzin mahfilini taşıyan sütunların başlıkları tıpkı Ayazma ve Laleli'de olduğu gibi köşeleri küçük yaprak kıvrımı yapacak şekilde volütlü Barok zevki yansıtmaktadır. Harimi dolanan mahfilleri taşıyan sütun başlıkları da böyledir.

Ana taşıyıcılardaki sivri kemerin aksine mahfillerdeki kemerler yuvarlaktır. Hem sütun başlıkları hem de beyaz mermerden yuvarlak kemerleriyle yapıya 18. yüzyıl zevkini yansıtan bu mahfiller cümle kapısı yönünde harime doğru bir çıkıntı yaparak son derece gösterişli bir etki uyandırırlar (Resim: 3.1.1.33). Ortada bir basık kemerle taşınan mahfilin arkasında Bursa kemeri üzerinde yükselen ve tepede istiridye şeklinde sivri bir trompa dönüşen taç kapı görülmektedir. Mahfiller kapılarla birbirlerine bağlanarak tüm yapıyı üç yönde çevirirler (Resim: 3.1.1.34).

Yapı bol ışık alacak şekilde çok sayıda pencere ile donatılmıştır. Alttaki birinci sıra pencereler dikdörtgen sövelidir ve dışarıda demir şebekeler, içeride ise ahşap kapaklarla donatılmıştır. Üstte yer alan pencereler ise yuvarlak kemerlidir ve revzenle tezyin edilmiştir. Pencerelerdeki revzenler orijinal değildir. 1975-76 yıllarındaki onarımda yenilenmiştir. Sadece beden duvarları değil kubbe ve yarım kubbe kasnaklarında bol miktarda pencere bulunmaktadır (Resim: 3.1.1.35).

Harime açılan ahşap kapı kanatlarının 15. yüzyıldan kalma olduğu düşünülmektedir (Barışta, 2009, s. 95). Yüksekliği 476 cm, kalınlığı 11 cm ve tek kanadının genişliği 132 cm olan ahşap kapının kanatlarının seren ve kayıtları ceviz ağacından, kündeleri ise şimşirden yapılmıştır. Geometrik bezeme ve yazının süsleme unsuru olarak kullanıldığı kapı kanatlarındaki kitabelerde Saf Suresi 13. ayeti ve *"men bena lillahi mesciden bennallahu beyten fi'l cenne"* hadis-i şerifi yazılıdır. Kapılar üzerindeki metal parçalar 2012 restorasyonunda sökülmüş ve tokmaklar üzerinde yapılan inceleme sonucunda ahşap aksamın aksine 18. yüzyıla ait oldukları anlaşılmıştır.

Yeni Fatih Camii'nin inşasında orjinal **mihrap** büyük oranda korunmuştur. Ayverdi, mihrap duvarının arka kısmı tetkik edildiğinde duvarın kesme küfeki taşından inşa edilen eski kısımlarıyla yeni binanın taşlarının arasındaki farkın görülebileceğini ifade etmektedir (Ayverdi, 1965, s. 64). Aynı şekilde mihrabın sağ ve sol yanlarındaki pencerelerde de tamirata ilişkin izlerin görülebileceğini kaydeder. Zengin taş işçiliğinin erken devir en önemli örneklerinden olan mihrapta mukarnaslar sarkıtlarla güçlendirilmiştir. Tezyinatta zencerek, hatayi ve rumi desenleri kullanılmış ve gülçeler aralara yerleştirilmiştir (Resim: 3.1.1.36).

Mihrap ayetinin Ali bin Murad tarafından yazıldığı görülmektedir (Vardar, 2015, s. 128). III. Mustafa dönemi sanatkârı olan Ali bin Murad'ın bu çalışması mihrabın bütünüyle 15. yüzyıldan kalmadığının delilidir.

Bütünüyle beyaz mermerden yapılan mihrap klasik devrin tüm özelliklerini üzerinde taşır. İki yanda sütunçeler ve üzerindeki kum saati figürü, derin nişinin tepeliğindeki yüksek mukarnas mihrabın eski camiden kaldığı görüşünü teyit etmektedir (Resim: 3.1.1.37).

Fatih Camii'nin mimarisinin ve tezyinatının büyük ölçüde klasik devir özellikleri göstermesine karşın, **minber** bütünüyle Barok'tur. Farklı renkteki taşlarla hareketlendirilmiş yüzeyler, köşk altında bulunan dairesel kartuşlar, merdiven korkuluklarındaki kartuşlar Barok süslemenin en güzel örneklerindendir. Minber kapısının üstündeki istiridye motifleriyle bu etki tamamlanmıştır. Mihrap, minber ve harim kapılarıyla, hünkâr rampası kapısındaki kitabe III. Mustafa devri sanatkârı Ali bin Murad'a aittir (Resim: 3.1.1.38).

Beyaz mermerin kırmızı taşlarla tezyin edildiği minberin alt kısmındaki altı adet açıklık köşeleri pahlı yuvarlak kemerle süslenmiştir. Kırmızı taş kullanımı merdiven korkuluğunun cephesinde de görülür. Kare formlu dört sütun tarafından taşınan köşk kısmı yine köşeleri pahlı yuvarlak kemerle çevrelidir. Tepeliğinde ise üç yönde istirdye kabuğu motifi ve (s) kıvrımlarıyla çevrili madalyonlar bulunur (Resim: 3.1.1.39).

Caminin güneyinde yer alan **hünkâr rampası** ile bağlanan mahfile yuvarlak kemerli bir kapıdan ulaşılmaktadır. Kapının üzerinde yer alan celî sülüs kitabede *"Kim*

Allah'ın rızasını talep ederek bir mescid inşa ederse, Allah da ona cennette bir ev inşa eder" mealindeki hadis-i şerif yazılıdır (Resim: 3.1.1.40).

Rampa yuvarlak kemerli dört açıklıkla camiye bağlanır. Rampanın oturduğu zemin, kapıda olduğu gibi taştır. Ancak kemerler beyaz mermerdir. Bu rampayla harimin doğusuna yerleştirilen mahfile ulaşılır (Resim: 3.1.1.41). Üç yönde iki sıra pencereyle çevrelenmiş ilk birimden harimin içinde konumlandırılmış mahfile geçiş sağlanır. Mahfilde küçük bir mihrap nişi vardır.

Cami'nin **hünkâr mahfili** hakkında değerlendirmede bulunan Akın, mekânın yükseltilmiş olma durumunu Sasanilere kadar giden bir yapı tipinin etkisi olarak görür. Buna göre Samanoğlu Türbesi'nden Divriği Şifahânesi'ndeki giriş üzerindeki yükseltilmiş mekânlara; Osmanlı devri erken yapı örneklerinden Bursa Yıldırım Beyazıt Camii'nden, Bursa Hüdavendigâr Camii'ne uzanan bir dizi yapıda görülen mahfillerin geç dönem örneği olarak Fatih Camii'ndeki mahfili etkilediğini söylemekte ve yapıyı Asya'dan İstanbul'a taşınan, işlevsellikten çok anıtsal kimliği vurgulayan bir mimari öge olarak tanımlanmaktadır (Akın, 1995, s. 47).

Tanman, hünkâr kasrında her ne kadar tezyinatta Barok ögeler bulunsa da klasik üsluba yaklaşma eğiliminin sürdüğünü ifade etmektdir (Tanman, 2001b, s. 574). Ona göre kasrın rampası Barok üslûptaki ayrıntıları dışında Yenicami'deki rampayı hatırlatmaktadır ve hünkâr odasının pâyelere oturan çıkması da ağır başlı oranları ile XVII. yüzyıl geleneğini sürdürmektedir.

Yapının üç yönünü çevreleyen mahfilin bir uzantısı durumundaki hünkâr mahfili aynı şekilde bir dizi Barok başlıklı sütun tarafından taşınmaktadır. Hünkâr mahfilini, uzantısı durumundaki mahfilden ayıran temel unsur ahşap kafesidir. Bütünüyle ahşap bir kafesle çevrilen mahfilin üzerinde 12 adet ahşap pano bulunur (Resim: 3.1.1.42). Bu panoların taç bölümleri vazodan çıkan bitkisel motiflerle, yaprak kıvrımlarıyla süslenmiştir. Barok etkinin yapıda en belirgin görüldüğü kısım şüphesiz hünkâr mahfilidir. Altın yaldızla boyalı ahşap kafesler yapıya hâkim olan klasik devir etkisini bozan en temel tezyinat unsurudur.

Türk ağaç işçiliğinin önemli eserleri arasında sayılan Fatih Camii **vaaz kürsüleri**nden on ışınlı geometrik süsleme programını takip ederek bağa ve sedef kakma ile kündekâri, oyma ve kakma tekniklerinin birlikte uygulandığı kürsü Vardar'a göre 17. yüzyıla tarihlendirilebilir. Sultan Ahmed Camii'ndeki kürsüyü anımsatan bu kürsü, buna göre Eski Fatih Camii'nden kalma bir parça olarak görülmelidir (Vardar, 2015, s. 130). Arkalık kısmında bağa ve sedef kakmalar, bordüründe vazodan çıkan hatayiler kullanılmıştır (Resim: 3.1.1.43).

Camideki diğer vaaz kürsüsü ise 18. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Sıvama ve kakma tekniğinde yapılan bu kürsünün arkalık kısmında geometrik süsleme görülmektedir. Gövde kısmında salbekli şemse bulunan kürsünün tezyinat programı, yapıdaki diğer ahşap unsurlar olan kapı kanatları ve pencere kapakları ile uyumludur (Resim: 3.1.1.44).

Fatih Camii'nin **minareleri** eski yapıyla yeni yapı arasındaki ilişkinin kurulduğu en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü eski yapıdan değişmeden kalan cümle kapısı duvarının bitim noktasında bulunmaktadırlar. Ayverdi'ye göre minarelerin kaidesiyle birinci şerefeye kadar olan gövde kısımları Eski Fatih Camii'nden kalmadır. Yenisi inşa edilirken bu kısımlara dokunulmamıştır (Ayverdi, 1965, s. 64). Bu görüş genel kabul görmektedir. Bugün iki şerefeli çokgen gövdeli minarelerin 19. yüzyıla kadar tek şerefeli olduğu, bu tarihte boyları yükseltilerek birer şerefe daha ilave edildiği bilinmektedir. Eyice bu değişikliğin sebebinin 1894 depremi olabileceğini ifade etmektedir (Eyice, 1995, s. 245) (Resim: 3.1.1.45.1).

Mevcut minarelerin şerefelerinin altında Barok'a özgü perde kıvrımları dolanmakta, şerefelerin çokgen ve dalgalı korkuluklarında da bu süsleme devam etmektedir. Aynı tezyinat külahın altında da görülür ve minare kurşun bir külahla tamamlanır. Minarelerden batı cephesinde olanın kaidesinin üzerinde bir güneş saati bulunmaktadır (Resim: 3.1.1.45.2).

Türbeler:

Fatih Külliyesi'nde yapının banisi II. Mehmed'in, eşi Gülbahar Hatun'un ve II. Mahmud'un annesi Nakşidil Sultan'ın (19. yüzyıl) türbeleri bulunmaktadır. 15.

yüzyılda inşa edilen türbeler 1766 depreminde ağır hasar gördükleri için camiyle birlikte yıktırılmıştır (Kuban, 2007, s. 177). Türbelerin yeniden inşası sırasında eski yerlerinin korunduğuna işaret eden Ayverdi'ye göre Fatih Sultan Mehmed Han'ın türbesinin küfeki taşından yapılmış ve toprak altında kalan ilk sekisinin ve Gülbahar Hatun Türbesi'nin duvarlarının 150 cm. yüksekliğe kadar olan bölümü eski türbeden kalmıştır (Ayverdi, 1965, s. 65). Harimin kıble yönünde ileri doğru taşındığını kabul edenlerin bir kısmı türbelerin de yerlerinin değiştirildiğini ifade etmektedir. Ancak Ayverdi'nin tespitlerine göre türbelerin yerlerinde bir değişiklik yoktur.

Fatih Türbesi sekizgen planlıdır ve üzeri tek bir kubbe ile örtülmüştür. Giriş bölümünde iki sütunla taşınan geniş bir saçağı bulunmaktadır. Sundurma şeklindeki bu kısmın üzerindeki saçağın geç bir devirde inşa edildiği bilinmektedir. Klasik devir mimarisine uygun olarak tasarlanan yapının sekiz köşesindeki payeler ve yapıyı dolanan profilli silmeler Barok tezyinata uygun olarak yapılmıştır (Resim: 3.1.1.46).

Türbeye siyah ve beyaz renkli taşlarla hareketlendirilmiş yuvarlak kemerli bir kapıdan girilir. Köşeleri pahlı, yuvarlak kemerli, beyaz mermer girişin üzerinde besmele-i şerif yazılıdır. Türbenin içi tümüyle renkli bezeme boyalıdır. Kubbe ve beden duvarları yeşil, kırmızı renkler ve altın yaldızın kullanıldığı stilize bitkisel motifler ve rumilerle süslenmiştir. Sekizgen yapının tüm cepheleri iki katlı pencere dizisiyle donatılmıştır. Altta dikdörtgen söveli, üstte yuvarlak kemerli ve revzenli pencereler yuvarlak kemerlerin içine yerleştirilmiş, kubbeye geçişler pandantiflerle sağlanmıştır. Tüm pandantifler tıpkı camilerde olduğu gibi Allah, Muhammed (sav) ve dört halifenin isimleriyle tezyin edilmiştir (Resim: 3.1.1.47).

Türbe 1766 depreminden sonra yeniden inşa edilmekle birlikte 16 yıl sonra 1782 yılında gerçekleşen Cibali yangını sebebiyle harap olmuştur. Yangından eşyalarını kurtarıp Fatih Camii'nin avlusuna getiren halkın dikkatsizliği sebebiyle bu kez avluda başlayan yangın türbeye sıçramış ve sandukayla birlikte türbenin tüm eşyaları kül olmuştur. Bunun üzerine I. Abdülhamid tarafından 1199 (1784-85) yılında tamir edilmiş ve bu tarihli bir onarım kitabesi kapı üzerine yerleştirilmiştir.

Türbedeki bir sonraki onarım 1865 yılında Sultan Abdülaziz tarafından gerçekleştirilmiş, Osmanlı devri son onarımı ise Sultan Mehmed Reşad tarafından

yaptırılmıştır. Cumhuriyet devrinde de onarımları sürmüş, 1952 yılındaki tamirat sırasında Laleli III. Mustafa Türbesi'ndeki alçı pencerelere öykünen pencereler konulmuştur.

Türbede sadece Fatih Sultan Mehmed'in sandukası bulunmaktadır. Yangından sonra yapılan onarımda yenilenen sandukanın üzeri Kâbe örtüsü ile örtülmüştür. Sandukanın etrafı metal bir şebekeyle çevrilidir. Sultan Abdülaziz devri onarımı sırasında ise saraydan pek çok eşya türbeye getirilmiş ve kristal bir avize kubbesine asılmıştır.

Gülbahar Hatun Türbesi de Fatih türbesi gibi sekizgen planlıdır. Yuvarlak kemerli bir kapıdan girilen türbenin üzerinde iki satırlık bir kitabe mevcuttur. Hattat Tevfik Efendi'nin imzasını taşıyan kitabe 1894 tarihlidir.

> *"Cennet mekân, Firdevs-i aşiyan merhum ve mağfurun leh Fatih Sultan Mehmed Han tabe serâh hazretlerinin zevce-i muhteremleri valide-i mâcid merhum ve mağfurun leh Gülbahar Hatun türbe-i şerifleridir 1196"* (Resim: 3.1.1.48)

Türbe iki sıralı pencere dizisiyle aydınlatılmıştır. Alt sıra pencereleri dikdörtgen söveli, üst pencereler ise yuvarlak kemerli ve revzenlidir. Duvarlar sade ve süslemesizdir. Sadece pencere kenarları bir sıra lale motifiyle tezyin edilmiştir. Türbenin içinde Fatih'in eşi Gülbahar Hatun ve kızı Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın gelini Gevherhan Hatun'un sandukasıyla birlikte iki sanduka daha vardır (Resim: 3.1.1.49).

Hazirede bulunan Nakşidil Sultan Türbesi ve sebili 19. yüzyıl eseridir. Barok mimarinin önemli eserlerinden birisi olarak kabul edilen türbe dalgalı hatları, dilimli büyük kubbesi ve yüksek kabartma tezyinatıyla dikkatleri çeker.

Fatih Camii'nin haziresi 15. yüzyıldan itibaren ülkenin yetiştirdiği Ahmet Cevdet Paşa, Gazi Osman Paşa, Ali Emiri, Ahmet Muhtar Paşa, Mehmed Esad Yesarî, Yesarîzâde Mustafa İzzet, Şeyhülislâm Mehmed Refik Efendi gibi çok sayıda devlet adamı, asker, ulema ve sanatkârın kabirleriyle dolmuş vaziyettedir. İstanbul Belediye Başkanı Kadir Topbaş ve Semavi Eyice gibi şahsiyetler de son dönemde hazireye defnedilenler arasındadır.

Medreseler:

Medreseler ilk inşa edildiği dönemden bu yana iki büyük depremden etkilenmişlerdir. 1509 depreminde büyük hasar gördükleri için esaslı bir tamirat geçiren medreselerin 1766 depreminden de etkilendikleri bilinmektedir. Ancak bu dönemde cami yeniden inşa edilirken medreselerde mimari tasarımı değiştirecek bir müdahale olmamış ve günümüze kadar küçük tadilatlarla ulaşmıştır (Çelik, 2012, s. 15).

Lakin caminin doğu ve batı yönlerinde yer alan ve *"Sahn-ı Seman"* ismi verilen bu medreselerin önüne inşa edilen ve "ilave" edildikleri için *"tetimme"* olarak isimlendirilen medreseler bugün mevcut değildir. Ne yazık ki bu yapılar Cumhuriyet sonrasında gerçekleştirilen imar programı sırasında ortadan kaldırılmıştır. Batı yönündeki Akdeniz Medreseleri önünde bulunan Tetimme Medreseleri, Fevzi Paşa Caddesi açılırken yıktırılmıştır. Bu yıkım sırasında toprak tabakasının indirilmesi nedeniyle Akdeniz Medreselerinin duvarları gergi demirleriyle güçlendirilmiştir.

Caminin doğu yönünde yer alan Karadeniz Medreseleri önündeki Tetimme Medreseleri ise yıkılarak yerine bir okul inşa edilmiştir. Kuban'a göre Tetimme isimli bu ek yapılar külliyenin diğer parçalarıyla aynı nitelikte değillerdi ve ahşap çatıyla örtülüydü (Kuban, 2007, s. 177).

Akdeniz ve Karadeniz Medreseleri isimlerini inşa edildikleri yöndeki denizlerden almışlardır. Halen bu mevkilerdeki caddeler Akdeniz ve Karadeniz isimlerini taşımaktadır. Yapılar iki yönde dörder adet olmak üzere toplamda sekiz adet medreseden oluşmaktadır. Bu yapılar 19 hücre ve bir kubbeli dershaneden müteşekkildir ve benzer planı devam ettirirler. Dış kenardakiler "Ayak Kurşunlu" ve "Baş Kurşunlu", ortada çifte olarak inşa edilmiş olanlar ise "Ayak Çifte ve Baş Çifte Kurşunlu" isimleriyle anılmaktadır. Medreseler 1766 depreminde tamir edildikleri gibi, Cumhuriyet devrinde 1955 yılında Vakıflar İdaresi tarafından da tamir edilmişlerdir.

Fatih medreseleri devlet yönetimine önemli isimler yetiştiren saygın bir kurum olma hüviyetini asırlar boyunca sürdürmüştür. Kuruluşundan 16. yüzyılın ortalarına kadar müderris olarak bu kurumda görev alan 105 kişinin 28'inin kadı, 5'inin sancak

müftüsü, 10'unun İstanbul kadısı, 7'sinin şeyhülislam, 1'inin veziriazam, 7'sinin Rumeli, 7'sinin ise Anadolu kazaskeri olarak tayin edilmiş olması bu medresenin Osmanlı'nın eğitim hayatındaki önemini göstermektedir (Unan, 1999, s. 90).

Fatih Külliyesi Türklerin İstanbul'da inşa ettiği ilk geniş çaplı ve çok işlevli yapı topluluğu olarak bünyesinde darüşşifa, kervansaray, tabhâne ve kütüphâne gibi eserleri barındırmıştır.

Bir medrese planına uygun şekilde inşa edilmiş olan **tabhâne** bu işlevini yitirdikten sonra medrese olarak kullanılmaya devam etmiştir. Kubbe ile örtülü bir dershaneden başlayarak avlu etrafına dizili kubbeli hücrelerden oluşan (64 x 43 m) ölçüsündeki yapının kubbesi 1766 depreminde hasar gördüğü için tamir edilmiştir. Günümüzde mevcuttur. Yapı 2012 yılında restore edilmeye başlanmıştır. Altındaki **kervansarayın** içi zamanla toprak dolmuş ve kullanılamaz hale gelmiştir. Kervansaray Vakıflar İdaresi tarafından 1980'li yıllarda önüne inşa edilen dükkânlarla birleşmiş durumdadır.

Akdeniz Medreseleri hizasında Baş Kurşunlu'nun yakınında yer alan tabhânenin karşı tarafında Karadeniz Medreseleri yönünde **darüşşifa** bulunmaktadır. Yapı İstanbul'da inşa edilmiş Türk dönemine ait ilk hastane hüviyetindedir. 1470 yılında faaliyete geçen darüşşifada biri başhekim olmak üzere iki doktor, iki göz doktoru, cerrah, eczacı ve kalfası, iki aşçı, elli hasta bakıcı ve hizmetli olmak üzere çok sayıda sağlık çalışanı hizmet vermekteydi.

Açık avlu etrafında sıralanmış hücrelerden müteşekkil bir yapı olduğu bilinmektedir. 1766 depreminde büyük hasar görmüş ve bir daha onarılmamıştır. Bununla birlikte Süheyl Ünver 1823 yılına kadar bir şekilde varlığını sürdürdüğünü ifade etmektedir (Ünver, 1943, s. 25). Elimizde mevcut olan planına göre güneydoğu cephesinde kubbeli dışarı taşkın mihrabı olan bir mescidi bulunmaktaydı. 1823 yılı planına göre darüşşifada büyük kubbeli bir yemekhane vardır. Plana göre bu yapıda tarif edilen tek bölüm mescit olarak bilinen bu kısım olmalıdır. Eyice'ye göre bu yapı bir süre daha *Demirciler Mescidi* adıyla hizmet vermeye devam etmiştir. Ancak 1918 yangınında etrafındaki ahşap evler ile birlikte yok olmuştur.

Aynı şekilde 1577 yılında darüşşifanın ihtiyacını karşılamak üzere bir **hamamın** inşa edildiği de kayıtlarda mevcuttur. Bugün hamam yapısından da eser yoktur (Eyice, 2011, s. 370). Külliyenin güney kısmında bir **çarşının** var olduğu vakfiyelerde kayıtlıdır. Beş kapısı olduğu bilinen bu çarşıdan günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Külliyede I. Mahmut tarafından kıble duvarı yakınında inşa edilen bir **kütüphâne** binası bulunmaktadır. Tarihçi İzzî, 26 Rebîülevvel 1155 (31 Mayıs 1742) tarihinde büyük bir merasimle açılan yeni kütüphânenin *"ol semtin talebe-i ulûmunu dahi mesrûr u ihyâ buyurduğunu"* nakleder. Yapı çeşitli dönemlerde hasar almasına rağmen Cumhuriyet devrinde de kullanılmaya devam etmiştir. (Resim: 3.1.1.50) Ancak 1956 yılında duvarlarında oluşan ciddi hasarlar dikkate alınarak mevcudundaki 5219 yazma ve 319 basma eser Süleymaniye Kütüphânesi'ne nakledilmiştir.

3.1.2. Laleli Camii

Laleli Camii, Fatih İlçesi'nde kendi adını taşıyan semtte 1760-1764 yılları arasında inşa edilmiştir. Sultan III. Mustafa'nın kendi adına inşa ettirdiği en önemli eseridir (Resim: 3.1.2.1). Vefatından sonra kendisinin de defnedildiği külliye her ne kadar kendi ismiyle anılmasa da tüm inşaat süreci boyunca tutulan defterlerde yapıyla alâkalı olarak III. Mustafa ismi kayıtlıdır. Koca Ragıp Paşa'nın sadrazamlığı döneminde inşa edilen yapı yakınında bulunan Laleli Çeşme'den dolayı Laleli Camii adıyla anılmıştır. Bu yüzden belgelerde yapı *"Laleli Çeşme kurbunda"* ifadeleriyle anılmaktadır.

Külliyenin güneyinde camiye yaklaşık 15 metre mesafede şimdiki Ordu Caddesi üzerinde Laleli Baba isimli bir velinin türbesi olduğu, çeşmenin de bu türbenin önünde olduğu bilinmektedir. Türbe ve çeşme 1957 yılındaki yol genişletme çalışmaları sırasında yıktırılmıştır. Kare planlı, kubbeli Barok türbenin yıkılmadan önceki halini gösteren fotoğrafları mevcuttur (Tanman, 1994g, s. 190). Görüldüğü üzere külliye, ismini III. Mustafa devrinde yaşadığı bilinen Laleli Baba'dan almıştır.

Yapının inşasına başlandığı tarih, belgelerle sabittir. İnşasına 1760 yılında başlanmış olmasına karşın hazırlıklara 1758 yılında başlandığı bazı belgelerde ortaya konulmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde yer alan 1171 (1758) tarihli III. Mustafa

devrine ait bir hesap defterinde[12] Laleli Camii ile medrese ve imareti, Ayazma Camii ve sıbyan mektebi, Saka Çeşmesi Camii, Paşabahçe Camii ve Rodos Adası'nda kale içindeki caminin senelik tahmini masraf kaydı bulunmaktadır.

Külliyenin inşasına 1760 yılında düzenlenen bir törenle ve mihrap noktasından başlanmıştır. Temel atma töreni Mehmed Hâkim Efendi tarihinde ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır (Hâkim Efendi, 2019, s. 922). Buna göre "Laleli Çeşme kurbunda" inşasına başlanacak olan külliyede 25 Mart 1760 tarihinde Sermimaran-ı Hassa sıfatıyla Kara Ahmed Ağa Bina Emini olarak, Sultan Kethüdası sıfatıyla Bina Nazırı olarak da Ali Ağa tayin edilmişlerdir. İnşaatın başlamasıyla ilgili tören 20 Şaban 1173 (7 Nisan 1760) pazartesi günü Sultan III. Mustafa'nın bizzat katılımıyla gerçekleşmiştir. Törende kurbanlar kesildiği ve Kur'an-ı Kerim okunduğu, çeşitli hayır ve ihsanlarda bulunulduğu anlatılmaktadır.

Dönemin vakanüvisi Hâkim Efendi törene katıldığı gibi açılışına da katılmayı umduğunu ifade ederken, külliye içinde hangi yapıların inşa edileceğini de kaydetmektedir. Buna göre yapı cami, çeşme, sebil, imaret, dershâne, kütüphâne ve mektepten ibaret olacaktır (Şekil: 3.1.2.1). Sözü edilen yapılardan imaret ayaktadır. Dershane ve mektepten kasıt olan medrese binası ise günümüze ulaşmamıştır. Ancak Hâkim Efendi, külliyenin bir parçası gibi olan ve aynı tarihlerde inşa edilen Taş Han'dan bahsetmemektedir. Bu durumda Taş Han ya da diğer adıyla Çukur Çeşme Han'ın Laleli Külliyesi'nin inşası sırasında projelendirilmediği ve inşasına birlikte başlanılmadığı kesinlik kazanmaktadır. Zaten inşaat süreciyle ilgili çok sayıdaki vesikanın hiçbirisinde han inşaatından bahsedilmemiştir.

Laleli Camii'nin inşası için 1173 (1760) yılında bina emini olarak Saliha Sultan'ın kethüdası Ali Ağa'nın tayin olduğu bilgisini Teşrifatçı Mehmed Akif Bey de teyit etmektedir. Eserinin kenarına, yapının *"çifte minareli ve gayet latif-i bî Redif bir cami'-i şerif olacağının müşahade olunduğunu"* ifade eden bir not ilave etmiştir. Lakin cami tek minareli olarak inşa edildiğine göre başlangıçta böyle bir beklenti olduğunu anlamaktayız (Teşrifatçı Mehmed Akif Bey, 2024, s. 334).

[12] BOA.TS.MA.d/4212

Yapının hizmete başladığı tarih ise sadece belgelerde değil, eserlerin geleneksel tarihlendirilmesinde başvurulan belki de en kalıcı yöntem olan beyitlerde ifade edilmektedir. Ayvansarayi, Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi'nin (ö. 1753) kızı ünlü divan edebiyatı şairi Fitnat Hanım'ın yapının tarihini *"Mu'alla cami' ra'nâ-yı Sultan Mustafa'dır bu"* dizeleriyle h. 1177 (1764) kaydetmiştir (Ayvansarayi, 2001, s. 64).

Laleli Camii'nin inşaatın tamamlanıp, ibadete açıldığı tarih Hâkim Efendi'de 1177 (1764) senesinin Şaban ayı olarak kayıtlıdır. Ramazan ayının ikinci günü Sadrazam Mustafa Paşa ve Şeyhülislam Dürrizâde Efendi ile Yeniçeri Ağası'nın sabah namazlarını eda etmelerini müteakip 6 Ramazan 1177 (9 Mart 1764) Cuma günü Sultan III. Mustafa'nın katıldığı bir törenle ibadete açılmıştır (Hâkim Efendi, 2019, s. 1133). Tören sırasında sadrazam ve şeyhülislam başta olmak üzere pek çok üst düzey görevliye hil'atler giydirilmiştir.

Laleli Külliyesi'nin 1764 tarihli vakfiyesine göre camide görevli personel sayısı 116'dır. Üç imam, bir cuma imamı, bir hatip, altı vaiz, bir şeyhülkurra, üç dersiam başta olmak üzere müezzinler, kayyımlar, bevvaplar, ferraşlar ve muvakkit gibi çok sayıda görevli külliyenin farklı birimlerinde vazifelendirilmişlerdir (Kocakaya, 2024, s. 45).

Laleli Külliyesi Sultan III. Mustafa'nın en çok önem verdiği yapıların başında gelmektedir. İnşa süreci ve sonrasıyla ilgili Başbakanlık (Cumhurbaşkanlığı) Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğünde çok sayıda belge bulunmaktadır. Yapının inşası kadar Cumhuriyet devrinde devam eden tamiratları hakkında da çok sayıda belgenin bulunması verilen ehemmiyeti göstermektedir.

Arşivde inşaat süreciyle ilgili çok sayıda belge mevcuttur. 1174 (1761) tarihli belgede Haremeyn-i Muhteremeyn Evkafı Umuru Müfettişi Şeyhzade es-Seyyid Mehmed Refi tarafından hazırlanmış, Laleli Camii'nin inşası için alınan ancak henüz sarf edilmemiş mühimmatın listesi bulunmaktadır.[13] 1761 yılına ait diğer belgelerde inşaatta çalışan merkebân ve âbkeşânın yevimeye listesi[14]; Hizmetli esnaf ve amelenin haftalık

[13] BOA.D.BŞM.d/3603
[14] BOA.EV.HMH.d/5229

yevmiye defteri[15]; Cebehane'den verilen beş yüz rumi kantar ham demir bedelinin masraf kaydı[16] mevcuttur.

1175 (1762) tarihli belgelerde Laleli Camii'nin inşası masraf defteri[17]; Muhtelif yerlerden satın alınan mermer sütunların kaydı[18] ile inşaatta çalışan ameleye on beşinci haftaya istinaden ödenen yevmiyelerin defteri[19] bulunmaktadır. 1176 (1763) tarihli belgelerde Laleli Camii'nin inşaatı için bir ay içinde otuz bin tuğla vereceklerine ve birbirlerine kefil olduklarına dair bir mukavele senedi[20] ile amelelerin yüz dokuzuncu hafta yevmiye yoklamaları bulunmaktadır.[21] 1177 (1764) tarihli belgelerde Laleli Cami inşaatı için istimlak edilen bina ve arsaların listesi[22] ile inşaatta kullanılacak boyanın satın alınmasına dair belge[23] vardır. 1180 (1767) tarihli belgede Laleli Camii ve evkafının masraf kaydı tutulmuştur. (Belge: 3.1.2.1)

29 Zilhicce 1177 (1764) tarihli bir belgede ise Laleli Camii'nin büyüklüğü ve planı hakkında bilgiler yer almaktadır.[24] Hadika'da yapının banisinin III. Mustafa olduğu ifade edildikten sonra, sağ minaresinin yapıyla birlikte inşa olunduğu, sol minaresinin ise açıldıktan altı sene sonra 1183 (1769) yılında ilave edildiği kayıtlıdır (Ayvansarayi, 2001, s. 64) (Belge: 3.1.2.2).

Laleli Külliyesi'nin mimarının Mehmed Tahir Ağa olduğu Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan inşaat defterlerinde net olarak ifade edilmemektedir. Zira Mehmed Tahir Ağa'nın ismi arşiv belgelerinde ilk kez 6 Haziran 1760 tarihli bir belgede mimarbaşı vekili sıfatıyla geçmektedir. 1763 yılının Ekim ayında Hassa Mimarbaşı Ahmed Ağa'nın vefat etmesiyle, Mehmed Tahir Ağa 21 Ekim 1763 Cuma günü mimarbaşılığa asaleten atanmıştır (Ağaoğlu, 2017, s. 23).

[15] BOA.EV.HMH.d/5250
[16] BOA.C.EV/471-23808
[17] BOA.TS.MA.e/433-13
[18] BOA.TS.MA.e/578-3
[19] BOA.EV.HMH.d/5310
[20] BOA.C.EV/388-19672
[21] BOA.EV.HMH.d/5400
[22] BOA.TS.MA.e/578-10
[23] BOA.EV.HMH.d/5430
[24] BOA.TS.MA.e/578-18

Tahir Ağa'nın Laleli Camii'nin inşası sırasında mimarbaşılık vazifesinde olmadığı, inşaatın başladığı sırada Ahmed Ağa'nın mimarbaşı olduğu açıktır. Lakin inşaatın bitmesine yakın bir dönemde Ahmed Ağa'nın vefat etmesiyle Mehmed Tahir Ağa'nın yapıyı tamamladığı görülmektedir. Yine de böylesi büyük bir projede birden fazla mimarın çalıştığı bilinmektedir.

Külliyenin inşasına ilişkin malumat veren Vasıf, caminin yapımına karar verildikten sonra mimarbaşılıktan bir proje hazırlanmasının istendiğini, keşif ve hesaplarının yapılarak projenin takdim edildiğini kaydeder (Tanyeli, 1994, s. 191). Projenin hazırlanması sırasında beş yardımcı mimarın görev aldığı ve bu kişilerin temel atma töreninde ödüllendirildiği bilinmektedir.

Emre, Ahmet Refik'in Türk Mimarları isimli eseri hakkında kaleme aldığı makalesinde Laleli Camii'nin inşasında Simyon (Simeon) Kalfa'nın çalıştığını, hatta Ayazma ve Fatih Camilerinin inşasının da Simeon Kalfa'a ait olduğunu ifade eder (Emre, 1937, s. 13). Nuruosmaniye gibi önemli projelerin inşaatında çalıştığı bilinen Simeon Kalfa'nın I. Mahmut ve III. Osman devirlerinde taltif edildiği bilinmektedir. Ancak Laleli Camii inşaatında çalışması hususu tartışmalıdır. Zira III. Mustafa ile ilgili bir hadiseyi kaleme alan Rahip Hagop Çamçiyants, sultanın Bebek'e yaptığı bir ziyaret sırasında Kandilli'de koyu kırmızı renkli bir ev gördüğünü, yapının sahibinin Rum Simeon Kalfa olduğunu öğrendiğinde hiddetlendiğini aktarır:

> *"Sultan Mahmud ve ondan sonra da Sultan Osman, bu yeri mimarlığına karşılık olarak ihsanda bulunmuşlardı. İmdi, Padişah bu evi görünce kime ait olduğunu sordu. Onlar da Simon Kalfa'ya ait olduğunu söylediler. Padişah da: "Gâvur, Müslümanlar arasında niçin ikamet etmektedir?" dedi. Ve evin anahtarlarını göndermesini emretti. Derhal ev sahibine tebligat yapıldığından, evi boşalttı ve Ortaköy'de, Şöhretoğlu'nun bostanına nazır kızıl eve naklolundu. Kandilli'deki evi satılıktır… Bu sebeple, yeni ev yapmak veya evlerini tamir etmek isteyen Rumların ileri gelenleri arzularından vazgeçtiler. Onlardan birçoğu ve bilhassa kadınları, serbestçe dışarı çıkmaktan dahi korkmaktadırlar"* (Pamukciyan, 1981, s. 22).

Bu mektup iki hususu vuzuha kavuşturmaktadır. Birincisi Simeon Kalfa'nın Sultan III. Mustafa'nın gözde eseri Laleli Camii inşaatında çalışmasının imkânsızlığını, ikincisi ise pek çok belge ve tarihi vesikada karşılaştığımız III. Mustafa'nın gayrimüslim tebaa karşısında takındığı olumsuz tavrın teyit edilmesidir.

III. Mustafa, Laleli Külliyesi vakfının idaresi için özel bir daire kurmuştur. Laleli Vakıfları 1788 yılında Hamidiye Vakıflarıyla birleştirilmiş, II. Mahmut tarafından kurulan vakıflar da bu idareye bağlanınca "Evkaf-ı Hamidiye ve Mülhakatı İdaresi" kurulmuştur. Zamanla bu idareye bağlanan vakıfların sayısı elliye ulaştı ve 1815 yılında bu kurum bir bakanlık şubesine dönüştürüldü. Darbhane-i Amire Nezareti'ne bağlanan vakıf idaresi Yeniçeriliğin kaldırılması sonrasında daha da genişleyerek Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne dönüştü (Öztürk, 1995, s. 68). Görüldüğü gibi Laleli Külliyesi'nin inşasıyla kurulan vakıf, ülkedeki tüm vakıfların bir bakanlık idaresi altında toplanmasının ilk aşamasını oluşturmuştur.

1177 (1763) tarihli belge[25] Laleli Külliyesi'nin inşası için gerekli masrafın karşılanması hakkındadır. Buna göre Topkapı'da Musahib Mustafa Paşa ve İbrahim Paşa bostanları ile Nakkaş Paşa Sarayı ve bostanın cümle tevabii ve levahiki ile emlak-ı hümayundan ifraz ile cami evkafına zam ve ilhak edildiğini ve keza İstanbul'da Nakkaşpaşa semtinde muhtelif kimseler tasarrufunda bulunan bir hamam ile ev, dükkân ve bostan vesaire ücretlerinin mezkûr cami Bina Emini Uzun Mustafa, Çuhadar Ali Ağa ve Topkapı'daki Musahib Paşa, bostan ve dükkân ücretlerinin ise Saray Bekçisi Osman Çuhadar Ağa marifetiyle ahz ve kabz olundukları ifade edilmektedir. Defterin son taraflarında Laleli Camii'ne gönderilecek iyi su için yapılacak su hazinesi keşfi ile adı anılan caminin Bina Emini Yusuf Efendi'ye ve Beşincizade Şeyh Osman'a dair kayıt ve şerhler görülmektedir.

İnşaat sırasında gerekli malzemelerin tedariki konusundaki bu belgelerin dışında, yapıda bazı devşirme malzemelerin kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Hâkim Efendi Temmuz 1760'ta kaleme aldığı kısımda, Çatladı Hamamı önünde bulunan metruk bir yapıda toprak altında kalmış üç adet sütun bulunduğunu, bu sütunların Tersane işçileri tarafından taşınarak Kadırga Limanı'na getirildiğini; benzer şekilde Beyazıt yakınlarında Parmakkapı civarındaki bir yerde iki büyük mermer sütunun taşınarak Laleli Camii'nde kullanılmak üzere inşaat alanına getirildiğini kaydeder (Hâkim Efendi, 2019, s. 955).

[25] BOA.MAD.d/7588

Caminin inşaatı için Bandırma'dan renkli taşlar getirildiğini kaydeden Refik, bu taşların siyah, sarı, kırmızı mermerler olduğunu ifade etmektedir. Temin edilen "*senk mermerlerin tulen dörde, üçer ve ikişer zira' ve arzan birer ve birer buçuk zira' seksen adet*" miktarda olduğunu yazmaktadır (Ahmed Refik, 1988, s. 200).

18. yüzyılda İstanbul'da dünyaya gelmiş olan tarihçi Ğugas İncicyan (1758-1833) eserinde Yenikapı civarında bir Hristiyan mahallesi bulunduğunu, Müslümanların ikametinin men edildiği bu bölgenin Sultan III. Mustafa tarafından Laleli Camii'nin inşası sırasında çıkarılan toprak ve iri taşların daha önce koy şeklindeki bu bölgeye doldurulmasıyla ortaya çıktığını yazmaktadır (İncicyan, 1976, s.4). İncicyan, Sarraf Hovannesyan'dan aktardığı bilgiye göre Sultan III. Mustafa'nın yalnız Ermenilere tahsis ettiği mahalle 22 yıl sonra 1781'de çıkan İstanbul yangınında tamamen kül olmuştur.

Külliyenin inşası sırasında hafriyat yapılan bölgeden çıkarılan malzemenin Yenikapı'ya taşındığı görülmektedir. Bu geniş hafriyat sonrası caminin altına geniş bir bodrum inşa edilmiştir. Bugün çarşı olarak kullanılan bu kısmın kendi döneminde bu amaçla kullanılmadığı, 1956-57 yıllarındaki yol genişletme çalışmaları zamanına kadar bodrumun dışarıya kapalı olduğu bilinmektedir. Dönemin özellikle kütüphânelerinde rutubetten korunmak için yapıldığı bilinen alt yapıyla benzerliği dikkat çekse de Tanyeli, temel kazısında ulaşılan plan ile caminin planındaki uyumsuzluğa dikkat çekerek, inşaat sırasında yapıda bir plan değişikliğine gidildiğini öne sürmektedir (Tanyeli, 1994, s. 191).

Caminin yan duvarları ile söz konusu alt yapının taşıyıcılarının eksenin uzağında kalması Tanyeli'nin bu tezini desteklemektedir (Şekil: 3.1.2.2). Topkapı Sarayı'ndaki tarihsiz bir belgeye de atıf yapan Tanyeli, caminin başlangıçta Selimiye Camii örnek alınarak tasarlandığını ancak inşaat sırasında son cemaat yerinin daraltılması ve yan sofaların ilave edilmesiyle değiştirilen tasarımın alt yapı ile bina arasındaki uyumsuzluğu giderme çabası olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle cami alttaki ayaklar üzerine oturmadığından, yan duvarların aşağıdaki eklenti kemerleriyle tahkim edildiği anlaşılmaktadır (Resim: 3.1.2.2). Kuban da yapının önce Edirne Selimiye örneğinde olduğu gibi taşıyıcıları serbest bırakan bir planda tasarlandığını, ancak yan

duvarların harime çekilmesi sonucu payelerin duvarlara oturmak zorunda olduğunu ifade ederek, yapının temellerine de ekler yapmak zorunda kalındığını kaydeder (Kuban, 2007, s. 541).

Laleli cami fevkanî olarak inşa edilmiş, avlu kotu bugün dahi çok hareketli olan caddenin trafiğinden uzaklaştırılmıştır. Önüne inşa edildiği yol, Roma döneminden bu yana kullanılan şehrin en önemli güzergâhı durumundadır. Merdivenlerle ulaşılan yükseltilmiş avlunun altında bahse konu olan ve bugün çarşı olarak kullanılan bodrum bulunmaktadır. Bu çarşı bugün Ordu Caddesi olarak bilinen tarihi yola bakan avluya iki kapı ile bağlanmaktadır. Kapıların birisi kuzeydoğuda avlunun yan merdivenlerinin altında, ikincisi ise batı kısmındaki avlu kapısı önündedir. Her ikisi de yuvarlak kemerlidir ve kanatları dövme demirdir (Resim: 3.1.2.3).

Kalın kemerler ve tonozlarla örtülü çarşıda, duvar ve payeler arasında ahşapla bölünmüş dükkânlar hizmet vermektedir. Caminin doğu bölümündeki avlu duvarında bulunan dükkânlar külliyenin inşası sırasında yapılmıştır (Çobanoğlu, 2003, s. 87). Kuzey kısmına inşa edilmiş dükkânların ise zaman içinde yok olduğu ve yerlerine yeni binaların yapıldığı bilinmektedir. Caminin güneydoğu köşesinde bulunan avlu kapısının sağında yedi dükkân ve solundaki iki dükkân günümüze ulaşmıştır. Bunların üzeri tonozla örtülüdür ve tuğla yuvarlak kemerlidir.

1950'li yıllara kadar bodrum katının bir kısmının depo olarak kullanıldığını ifade eden Sayar, bu bodrum katı sayesinde bazı inşai zorlukların aşıldığını kaydeder. Çalışmasında bodrum katının planını yayınlayan Sayar, bu alanın yağ deposu gibi çeşitli gereksinimlerin karşılanması için kullanılmasına ve yan cephelerdeki pencereleri vasıtasıyla hava ve kısmen ışık almasına rağmen uzun yıllar değerlendirilmediğini ifade etmektedir (Sayar, 1978, s. 134). Dönemin tarihçisi Carbognano Laleli Camii'ni tanıtırken bu bodrum yapısına değinmiştir. İri dörtgen ayaklı büyük bir yeraltı yapısı olarak tarif ettiği yapının ne amaçla kullanıldığını söylemese de yazdıklarından bu dönemde içine girilebildiği ya da görülebildiği anlaşılmaktadır (Carbognano, 1993, s. 63). Aslanapa'ya göre bu muntazam yapılmış bodrumun toprakla doldurulmasının sebebi 1766 İstanbul Depremi'dir. Caminin bodrumunun bu toprakla takviye edildiğini söylemektedir (Aslanapa, 2004, s.468).

Ancak böylesi bir ihtiyaçtan kaynaklandığı şüphelidir. Depremin çevrede verdiği hasarda ortaya çıkmış molozun tasnif edilebileceği uygun bir alan olarak bodrumun seçilmiş olması da ihtimal dâhilinde görülmelidir.

Caminin açılışına iştirak eden Hâkim Efendi'nin gözlemleri külliyenin inşa edildiğindeki yapıları hakkında çok mühim bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre cami harime açılan kapıdan mihraba kadar "tulen seksen kademe", arzan "elli kademe" ölçüsündedir. Kubbe sekiz mermer sütun üzerinde yükselen kubbe, on iki adet sîm avize ile mücehhezdir. Haremde mermer sütun on iki adet, orta kapıda iki summaki mermer *"on sekiz kıbâb-ı avali-nisab ve fekâni su hazinesi tahtında beray-ı vuzu on üç adet musluk ve dergâh kapısı hizasında olan kapıya varınca yüz yirmi hatve"* olarak tanımlamıştır (Hâkim Efendi, 2019, s. 1134). Yapıları ise şu şekilde saymaktadır: İmarette görevli hizmetliler için birkaç adet oda, iki türbe ve iki çeşme ve sebil, mütevelli odası, Kızıltaş denilen mevkide dokuz odadan müteşekkil daru'l hadis dershanesi, mutfak, kurnalı bir gasılhane ve medrese kapısı önünde üç musluk.

Cami bütünüyle taş ve tuğla almaşık örgüyle inşa edilmiş, avlu kapıları ise yapının ihtişamını yansıtacak şekilde yanlarında sütunlar, başlık ve silmelerle bezenmiştir. Fevkâni avluya üç yönden ulaşılmaktadır ve bu avlunun dört adet yuvarlak kemerli kapısı bulunur. Ordu caddesi üzerinde bulunan kapılarından birisi köşede ve taç kapı şeklinde tasarlanmıştır. Aynı cepheye bakan diğer kapı sebil ve türbenin hizasındadır.

Dış avluya açılan köşedeki taç kapı kıble yönündedir ve bütünüyle mermerden inşa edilmiştir. Yuvarlak kemeri beyaz ve siyah taşlarla hareketlendirilmiş ve üzerine bir kitabe ilave edilmiştir. Kapının sağ ve sol yanlarında birer kurnalı çeşme bulunur (Resim: 3.1.2.4). Kapının yanında iki yönde yer alan dikdörtgen formdaki sütunlar ve başlıklarında son derece sade bir Barok tezyinat hakimdir. Çeşmelerin sade aynalarının üzerindeki tepelik kısımları ise Barok'a uygun (s) kıvrımlıdır ve istiridye motifiyle nihayetlenir. Sağdaki çeşmenin üzerinde Besmele-i Şerif, soldaki çeşmenin üzerinde ise Nahl Suresi'nin *"onda insanlara şifa vardır"* mealindeki 69. ayeti yer alır. Kapının üzerinde yine Arapça celi sülüs olan kitabede Zumer Suresi 37. ayetin son kısmı bulunmaktadır. *"Allah-u Teala buyurdu ki: Selam size! Hoşgeldiniz. Ebedi olarak kalmak üzere, buyurun girin cennete. Şüphesiz Allah doğru söyledi"* mealindeki ayetin

Arapça orjinalinin yer aldığı kitabe üç kısımdan oluşmakta, ayet ortada *"buyurdu"* ve *"doğru söyledi"* şeklindeki kalıp ifadeler sağ ve sol kısımlarında bulunmaktadır. Bu kapı avluya açılan asıl yoldur ve fevkâni avluya geniş taş merdivenler vasıtasıyla ulaşılmaktadır.

Sebile yakın olan diğer giriş kapısı güneye bakmaktadır. Yuvarlak kemerli ve taştan yapılmıştır. Kapının yanındaki sütun bu defa yuvarlak formdadır ve sütun başlığı caminin diğer unsurlarında karşımıza çıktığı şekilde köşeleri yapraklı volüt şeklinde Barok üsluptadır (Resim: 3.1.2.5). Kapının üzeri Ayazma Camii avlu kapılarına benzer şekilde kurşunla kaplı bir üst örtüye sahiptir. Celi sülüs kitabesinde En'am Suresi 54. ayeti yer alır. *"Selâm size! Rabbiniz merhamet etmeyi kendine yazdı"* mealindeki ayet dikdörtgen basit bir mermer çerçeve içine alınmıştır. Bu kapı sebile bitişiktir. Kapıdan girildiğinde solda türbeye ulaşılmakta, sağda ise avlunun altında devam eden çarşıya girişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır. Buradan fevkâni avluya ulaşım geniş tutulmuş merdivenlerden müteşekkil bir taş rampa ile sağlanır.

Avluya açılan üçüncü kapı, kuzeydoğu cephesinden Taş Han yönünden sağlanmaktadır. Bu kapı yuvarlak kemerli ve oldukça sadedir. Aynı hizada bulunan dördüncü avlu kapısı bugün bir çarşıya açılmaktadır. Avlu duvarı üzerinde dışarı taşkın olmayacak şekilde tasarlanmış ve demir kanatlıdır (Resim: 3.1.2.6).

Avlu duvarının doğu yönünde dükkânların arasında külliyenin dış cephesine bakan bir çeşme mevcuttur. Bu çeşme **Laleli Külliyesi Çeşmesi** olarak bilinmektedir. Son derece sade olan sivri kemerli çeşmenin mermer ayna taşı, dilimli kaş kemerlidir. Ortasında kabartma bir gülçe ve yanlarında iki adet servi ağacıyla tezyin edilmiştir (Resim: 3.1.2.7). Laleli Külliyesi'nin su ihtiyacının karşılanması için Bayrampaşa'da bulunan Hatice Sultan çiftliğinde 20 adet su kuyusu açıldığı ve çıkan suyun Mahmutpaşa Vakfı suyoluna bağlandığı bilinmektedir. Bu suyolunun kullanımı için vakfa yıllık 9,5 akçe ödenmesine karar verildiği belgelerde mevcuttur. Su, Ahmet Paşa Sarayı karşında bulunan su terazisi vasıtasıyla külliyeye bağlanmıştır (Bayrak, 2021, s. 93).

Dış avludan revaklı iç avluya girişler üç yönden sağlanmaktadır. Avlu taç kapısı kıble istikametinde olduğundan bu noktadan girildiğinde caminin mihrap duvarıyla

karşılaşılır. Caminin batı cephesinde yer alan ve türbe yönündeki avlu kapısından girildiğinde karşılaşılan kapı oldukça görkemlidir (Resim: 3.1.2.8). On beş basamaklı, üç yönlü bir merdivenle ulaşılan kapının sağında minarelerden birisinin kaidesi yer alır. İki yanından Barok sütun başlıklarının bulunduğu sütunla tezyin edilmiş kapının üzerinde dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış kitabesi bulunmaktadır. *"Sabretmenize karşılık elde ettiğiniz esenlik daim olsun! Dünya yurdunun ardından ulaştığınız sonuç ne güzel oldu!"* mealindeki Ra'd Suresi 24. ayeti celi sülüs hattıyla yazılmıştır.

Revaklı iç avluya ikinci giriş kuzeybatı yönünde yer alan ve imarethaneye yakın olan kapıdan sağlanmaktadır. Bu kapı da diğerleri gibi yuvarlak kemerlidir. On iki basamaklı bir merdivenle ulaşılan kapı caminin kıble karşısındaki asıl giriş kapısı olmasına rağmen topografik sebeplerle geniş avlunun daraldığı arka kısımda kalmaktadır (Resim: 3.1.2.9). Diğer kapılardaki süsleme programı aynen devam ettirilmiştir. Üzerindeki kitabede celi sülüs hatla *Kelime-i Tevhid* yazılmıştır.

İç avluya açılan üçüncü kapı ise doğu yönünde bulunmaktadır. On üç basamaklı merdivenle ulaşılan kapı diğer minarenin kaidesinin yanında yer alır. Yuvarlak kemerli, sağ ve sol yanlarında sütun bulunan kapı diğer kapılarla aynı şekilde tasarlanmıştır. Celi sülüs kitabesinde *"Selam size; yaptıklarınıza karşılık girin cennete"* mealindeki Nahl Suresi 37. ayeti yazılıdır (Resim: 3.1.2.10).

Laleli Külliyesi'ndeki yazıların tamamının hattatı Mehmed Vasfi'dir. (ö. 1247/1831) Kebecizâde Mehmed Vasfî veya Hâfız Mehmed Emin Vasfî olarak bilinen ve Topkapı Sarayı'nın hat hocası olan Mehmed Vasfi'nin hazirenin giriş kapısında *"Ketebehu Muhammed Vasfî Sene 1197"* şeklindeki imzası bu bilgiyi doğrulamaktadır (Sürün, 2022, s. 329).

Revaklı avlu on sekiz kubbe ile örtülüdür. Bu kubbelerin beş adeti son cemaat yerinin üzerinde bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli açıklıklarla tezyin edilmiştir ve kullanılan sütun başlıkları yapının bütününde olduğu gibi köşelerinde kıvrık dal motifiyle volüt yapacak şekilde Barok üsluptadır (Resim: 3.1.2.11). Beyaz mermer sütunların kaidesinin üzerinde ve sütun başlıklarının altında bilezikler bulunur. Tüm avlunun etrafını altta dikdörtgen söveli üzerleri tuğla yuvarlak tahfif kemerli pencereler, üstte

ise köşeleri pahlı yuvarlak kemerli alçı şebekeli pencereler dolanmaktadır. Avlunun zemini bütünüyle mermerdir.

Avlunun ortasında sekizgen bir **şadırvan** bulunmaktadır. Üstü sekizgen kurşun geniş saçaklı bir kubbe ile kapatılan şadırvanın sütun başlıkları akantus yapraklarıyla bezenmiştir (Resim: 3.1.2.12). Açıklıklar (s) kıvrımı yapacak şekilde, köşeleri pahlı yuvarlak kemerlerle düzenlenmiştir. Mermerden yapılmış su haznesi benzer şekilde çokgendir, pilastırlarla bölümlere ayrılmış ve her bir lülenin bulunduğu ayna, tepede istiridye kabuğu şeklinde stilize motiflerle bezenmiştir.

Beş adet kubbenin örttüğü **son cemaat yerinde** cümle kapısının dışında harimden bağımsız olarak tasarlanan yan sahınlara açılan köşelerde iki adet daha kapı bulunmaktadır. Dikdörtgen söveli üzeri yuvarlak kemerli tahfif kemeriyle bezeli pencereler üzerinde sağ ve solda dışarıya taşkın üç yönlü taş mükebbireler bulunur (Resim: 3.1.2.15). Aynı şekilde cümle kapısının sağ ve sol yanlarındaki duvarlara ilave edilen köşeleri pahlı yuvarlak kemerli mermer mihrap nişleriyle tezyinat tamamlanır. Bu mihrabiyelerin birisinin üzerinde celi sülüs hatla mihrap ayeti, diğerinde *"O mâbedde durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle seslendiler"* mealindeki Ali İmran Suresi 39. ayeti yer almaktadır (Resim: 3.1.2.16).

Son cemaat yerinin iki ucunda yer alan ve sahınlara açılan kapılar da cümle kapısı gibi yuvarlak kemerlidir. Bu kapılardan harimin solundaki kapıda bulunan celi sülüs kitabede *"Ey kapıları açan Allahım! Bize hayırlı kapılar aç"* mealindeki Arapça dua, (Resim: 3.1.2.17) solundaki kapıda ise aynı şekilde celi sülüs *"Allah'ın farzlarını eda et ki, itaatkâr olasın"* mealindeki Hadis-i şerif bulunmaktadır (Resim: 3.1.2.18).

Cümle kapısı yuvarlak kemerlidir. Pilastır ve silmelerle tezyin edilmiş, Barok süsleme programına uygun şekilde (s) ve (c) kıvrımlı bir taç ile nihayetlendirilmiştir. İki yanda volütlü sütun başlıklarının olduğu mermer sütunlar bulunur. Dikdörtgen üç satırlı celi sülüs Arapça tamir kitabesinde:

> *"Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât ve râgibü'l-cennet ve'd-derecât el-merhûm el-magfûr ed-derrâc ilâ medârici / rahmeti rabbihi'l-gafûr es-Sultân Mustafâ Hân sâlis bin es-Sultan Ahmed Hân bin es-Sultan Mehmed Han eskenehum Allâhu / Teâlâ Ferâdîse'l-cinân kad vaka'a ta'mîru hâza'l-Câmi'i'ş-Şerîf fî sene seb' ve mi'e ve tis'în ve elf" yazmaktadır.*

Türkçesi: Hayır ve hasenat sahibi, cenneti ve mertebelerini arzulayan, rahmet-i Rahman'a kavuşan, Sultan Mehmed Han oğlu, Sultan Ahmed Han oğlu Sultan III. Mustafa'dır. Allahu Teâlâ onları Firdevs cennetine koysun. Ve bu cami-i şerifin tamiri **1197**/1782-1783 yılında yapılmıştır (Resim: 3.1.2.19).

Harimin iki yanında yer alan sofaların üzeri ikişer aynalı tonozla ve ikişer tam daire olmayan kubbe ile örtülüdür (Resim: 3.1.2.20). Mermer sütunların taşıdığı, on iki yuvarlak kemerle dışa açılan sofaların kıble duvarlarında birer mihrap nişi vardır. Bu nişlerin üzerindeki kitabelerde *"Vakti geçmeden namaz için, ömür geçmeden de tövbe için acele ediniz"* mealindeki hadis-i şerif yer alır.

Harimde uygulanan plan kıble istikametinde uzunlamasına bir anlayış göstermekte ve iki yanda yer alan sofalarla adeta kubbeli üç nefli bir bazilikayı çağrıştırmaktadır (Şekil: 3.1.2.3). Merkezi kubbesi sekiz paye ile taşınmaktadır. Sivri kemerler üzerine oturan bu payelerden dördü doğu ve batı cephelerindeki duvarlarda, ikisi mihrap yönünde, ikisi ise kıble ekseninde bulunmaktadır. Bu taşıyıcı sütunlar köşelerinde küçük akant yapraklarının olduğu Barok sütun başlıklarıyla teçhiz edilmiştir (Resim: 3.1.2.21).

Ana kubbe dört yönde yarım kubbelerle tahkim edilmiş, bunları kuzey cephesinde son cemaat revağındaki kubbelerin aksında harimin içinde yerleştirilmiş iki kubbe izlemektedir (Resim: 3.1.2.22). Kemerler mermer görünümü verecek şekilde kalem işleriyle tezyin edilmiştir. Taşıyıcı kemerlerin ve pandantiflerin bitim yerinde bir korniş ile kubbe başlamaktadır. Kubbenin bakımının yapılabilmesi için burada bir yürüme yolu ve metal parapetlerle korkuluk yapılmıştır.

Harim beş sıra pencere dizisiyle aydınlatılmaktadır. Alt sıradaki pencereler dikdörtgen söveli ve demir şebekelidir. Bunun üzerinde bir ayet levhası bulunur. İkinci sıra pencereler "s" kıvrımı yapacak şekilde köşeleri pahlı yuvarlak kemerli, kırmızı, yeşil ve mavi renklerin hâkim olduğu revzenlerle süslüdür. Mahfil sırasındaki pencere dizisinin ikinci kat pencereleri de dikdörtgen sövelidir. Üçüncü sırada kırmızı ve yeşil renkli revzenlerin olduğu gül pencereler vardır. Dördüncü sıra taşıyıcı sütunların bağlandığı yuvarlak kemerlerin içinde revzenli üçerli yuvarlak kemerli pencerelerden

oluşmaktadır. En üst sıra pencereleri ise kubbe kasnağındadır ve 24 adettir. Cami toplam 105 pencere ile aydınlatılmıştır (Resim: 3.1.2.23).

Harimin duvarları pembe breş, serpantin breşi ve gri taş levhalarla süslenmiştir. Harim duvarlarında dikdörtgen çerçeve içine alınmış çok sayıda ayet, hadis-i şerif ve dualar bulunur.

Cami kuzeybatı yönünde u şeklinde harimi çevreleyen bir mahfile sahiptir. Bu mahfil, payelerdeki sütun başlıklarının küçük bir örneği olan başlıklara sahip zarif mermer sütunlarla taşınmaktadır. Sütunlar arasındaki açıklıklar yuvarlak kemerlerle örtülmüştür (Resim: 3.1.2.24). Mahfilin ortasına cümle kapısı aksına denk gelen kemer geniş tutulmuştur. Mahfil, mermer bir korkulukla çevrilmiştir.

Mahfillerin alt bölümündeki duvarda bitkisel ve geometrik bezemeli kompozisyondan mürekkep iki adet pano vardır. Bu panoların orta kısımları doğal taş şeklinde bir görünüm kazandırılarak stükko ile süslenmiştir (Demir, 2010, s. 20). Mahfilin kuzeybatı köşesine denk gelen yer ise hünkâr mahfiline tahsis edilmiştir.

Hünkâr mahfili, bağlı bulunduğu mahfilin diğer ucuyla aynı miktarda harime taşkın olduğundan yapının içinde gözü yormamaktadır. Bütünüyle Barok tezyinata uygun bir kafesin çevrelediği hünkâr mahfili yuvarlak kemerli bir kapı ile rampaya bağlanmaktadır (Resim: 3.1.2.25). Hünkâr mahfilinin kapısının üzerinde *"Alemlerin Rabbine hamdolsun"* ayeti, duvarlarda ise madalyonların içinde celi sülüs hat ile *"maşallah"* ve *"la kuvvete illa billah/Allah'tan başka güç yoktur"* mealindeki Kehf Suresi 39. ayeti yazılıdır. Rampa, mihrap duvarının bulunduğu yönde avluya doğru çıkma yapmaktadır. Yapının tüm beden duvarlarında olduğu gibi almaşık örgülü bir duvar işçiliğine sahiptir. Camiyle rampanın birleştiği noktada bir çeşme ve bir hela bulunmaktadır (Resim: 3.1.2.26).

Mihrap yarım daire şeklinde ve dışarı taşkındır. İki yanında birer sütun bulunmaktadır. Barok sütun başlıkları akantus yapraklarıyla süslenmiş tepelik kısmı (c) ve (s) kıvrımlı bir yaşmakla nihayetlendirilmiştir. Çok renkli mihrap altta yeşil, üstte pembe taşlarla süslenmiştir (Resim: 3.1.2.27). Mihrabın sağ ve sol yanlarında dikdörtgen söveli pencere ile ikinci sıradaki yuvarlak kemerli revzenli pencere dizisi

birisi mihrabın üstüne gelecek şekilde üç adet olmak üzere aynen devam eder. Ancak dışarı taşkın olan mihrap duvarında gül pencereler bulunmaz. Bu pencereler mihrap eksenindeki duvarlarda devam eder.

Minber son derece gösterişli yeşil ve pembe taşlarla bezelidir. Köşeli pilastırlar, yivli pilastırların olduğu minberin kapısı yuvarlak kemerlidir (Resim: 3.1.2.28). Üzerindeki kitabede Kelime-i Tevhit iki ayrı çerçeve içinde yazılmıştır. Stilize bitki sırasının üstünde büyük bir gülçe yer alır. Köşkünün altındaki yuvarlak açıklıkların üzerinde ve her iki yanında olacak şekilde Sultan III. Mustafa'nın *"Mustafa Han ibni Ahmed el-muzaffer dâimâ"* yazılı celi tevki' tuğrası bulunur. Selâtin camilerin minberlerinde görmeye çok alışık olmadığımız şekilde yerleştirilmiş olan bu tuğralar yeşil somaki ile çerçevelenmiştir. Minber dört sütun üzerine oturtulmuş ve onikigen bir külahla örtülmüştür.

Camide yer alan vaiz kürsüsü fildişi kakma ahşap ve dört ayaklıdır. Sade korkulukları bulunan kürsünün sırtında bitkisel tezyinat vardır. (Resim: 3.1.2.22)

Cami iki minarelidir. Bu **minareler**den güneybatıda bulunanı avlu duvarının bir parçası durumunda iken, hünkâr mahfiline çıkan rampanın yanındaki diğer minare caminin inşasından altı yıl sonra ilave edildiğinden aynı aksta bulunmasına karşın planlamadaki farklılığı göze çarpar. Dönemin tarihçisi İncicyan, yapının önce yalnız bir minaresi bulunduğunu, birkaç sene sonra ikinci bir minare ilave edildiğini kaydetmektedir (İncicyan, 1976, s.51). Bu görüşü Ayvansarayi de paylaşmaktadır. Yapının sağındaki minarenin bina ile birlikte solundaki minarenin ise altı sene sonra inşa edildiğini yazmaktadır. (Ayvansarayi, 2001, s. 64)

Çokgen gövdeli minareler tek şerefelidir (Resim: 3.1.2.13). Batıdaki minarenin yapıyla aynı zamanda yapıldığı bilinmektedir. Doğuda bulunan ve kaidesi hünkâr mahfiline bağlanan rampanın içinden yükselen ikinci minareyle tam bir uyum içindedir (Resim: 3.1.2.14). Külahları 19. yüzyılda yenilenmiştir. Her iki minareye ulaşım sağlayan kapılar, revaklı avluya bağlanan merdivenlerin sahanlığında bulunmaktadır. Batıdaki minarede üzerinde güneş saati vardır. Güneş saatinin üzerinde tepesi istiridye kabuğu motifiyle süslenmiş yuvarlak kemerli talik hatla yazılı kitabede

imza ve tarih bulunmaktadır. Buna göre güneş saati *"muvakkıt İsmail"* tarafından 1193 (1179) tarihinde yapılmıştır.

Camiye serilecek halıların Uşak'ta dokunduğunu Refik'te öğreniyoruz. Buna göre Anadolu Valisi Hüseyin Paşa'nın halıların temini için görevlendirilmiş, masrafı Evkaf-ı Hümayun'dan karşılanmak üzere "mihrapsız âlâ ve münakkaş" halıları tedarik edilerek 1177 Ramazan ayından önce İstanbul'a getirilmesi istenmiştir (Ahmed Refik, 1988, s. 200).

İmarethane:

Külliyenin kuzeybatı kısmında dış avluda inşa edilen imaret-aşhane bugün de işlevini sürdürmektedir. Dikdörtgen planlı bir iç avluya sahip imaret, fırın, mutfak, kiler, yemekhane ve görevlilerin barınması için yapılmış lojmandan oluşmaktadır. Günümüzde Ebu'l Vefa Vakfı tarafından kullanılan yapıda yemek ikramı devam etmektedir.

İmarethanenin 15 muharrem 1178/15 Temmuz 1764 tarihli bir vakfiyesi mevcuttur.[26] Rik'a hatla yazılmış vakfiye zeylleriyle birlikte 153 sayfa tutan defterde imarethane hakkında son derece tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır (Bayrak, 2021, s. 88). Vakfiye ve zeyllerinden anladığımız kadarıyla imarete otuz yedi görevli tayin edilmiştir. Bu görevlilere yevmiye verilmesi, ayrıca imarethanede yapılan yiyeceklerden günlük olarak istifade etmeleri kararlaştırılmıştır (Kocakaya, 2024, s. 50). İmarethanede şeyh, mühürdar, vekilharç, aşçı, taskeşan, ferraş, ambarcı, hammal gibi görevlerde toplam 37 personel istihdam edilmiş ve bu kişilere günlük toplam 340 akçe maaş ile 122 adet ekmek verilmesi kararlaştırılmıştır.

İmarethaneden pek çok zaviye, medrese ve darülhadisin de istifade ettiği, bu kurumlara günlük olarak ekmek ve yemek tahsisatı yapıldığı bilinmektedir. Bunlar arasında Hasan Paşa, Murat Paşa, Çoban Çavuş gibi medreseler; Seyyid Ahmed Kadiri, Nakşibendiyye ve Abid Çelebi gibi zaviyeler bulunmaktadır.

[26] VGMA, Vakfiye Defteri, nr.642.

Tıpkı cami gibi almaşık duvar örgüsüne sahip yapının giriş kapısı taştan ve yuvarlak kemerlidir. Kapının her iki yanında köşeli sütunlar ve bu sütunların üzerinde süslemesiz iri sütun başlıkları yer alır. Dikdörtgen bir çerçeve içinde celi sülüs kitabesi vardır. *"Onlar, kendileri (yemek) istedikleri halde yoksula, yetime ve esire de yemek verirler"* mealindeki İnsan Suresi 8. ayetinin yazılı olduğu kitabe iki yanda köşeli sütunla çevrilidir (Resim: 3.1.2.29).

İmarethane avlusunun doğu ve kuzey yönlerinde revak bulunmaktadır. Girişin solunda yuvarlak kemerli bir kapıyla girilen mekân bugün Veliyüddin Efendi Seminer Salonu olarak hizmet vermektedir.

Güney kısmında bir fodla fırını bulunmaktadır. Buraya yuvarlak kemerli kapı ile geçilir. Bu mekân aynalı tonoz ve pandantiflerle geçişi sağlanan bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbeli olan kısım avluya bakan üç yuvarlak kemerli pencere ile aydınlatılmıştır. Fırında üç adet ocak vardır. Bu ocakların üzerinde yer alan bacalardan birisi sekizgen kesitli ikisi ise karedir. Hamur yoğrulan bölümün üzeri ise aynalı tonozla örtülüdür. Fırına bitişik olarak tasarlanan mutfağa da yuvarlak kemerli bir kapı ile geçilir. Mutfak dikdörtgen planlıdır ve ortasında yer alan geniş bir payeye dört yönden bağlanan geniş kemerlerle taşınmaktadır. Yapı iki kubbe ve iki aynalı tonozla örtülmüştür. Burada da sekizgen iki adet baca ile altıgen iki adet aydınlık feneri mevcuttur (Resim: 3.1.2.30 ve Resim: 3.1.2.31).

Avluya bakan üzeri yuvarlak tahfif kemerli dikdörtgen söveli iki pencere ile aydınlatılan yemekhane dikdörtgen planlıdır. Yuvarlak kemerli bir kapıdan geçilen mekânın üzeri tonozla örtülüdür. Ayrıca küçük bir kiler de mevcuttur.

Sebil:

Külliyenin Ordu Caddesi'ne bakan giriş kapısına bitişik olarak tasarlanan sebil, türbe ile aynı hizada konumlandırılmıştır. Dışarı taşkın ve yuvarlak formlu beş cephelidir. Sebile ulaşım avludan yuvarlak kemerli bir kapıdan sağlanır. Bu kapı önce kare planlı üzeri aynalı tonozla örtülü bir giriş mekânına, sonra yine yuvarlak kemerli bir kapı ile sebile bağlanır. Giriş mekânından hazireye bakan bir pencere bulunur (Resim: 3.1.2.32).

Geniş saçaklı bir kubbe ile örtülü sebil, dilimli cephelerle tezyin edilmiştir. Yüksek bir mermer gövdenin üzerinde altı adet mermer sütunun bulunduğu cephelerin arası demir şebekeli kafeslerle örtülüdür. Köşeli pilastırlarla ayrılan eteğin üzerindeki bu sütunlar volütlü sütun başlıklarıyla düzenlenmiştir. Şebekelerin üzerinde mermer (s) ve (c) kıvrımlı üzerlerinde akantus yapraklı tepelikle süslenmiştir. Bunun üzerinde yer alan yivli pilastırlar ile saçak altında kalan bölüm yazı kuşağına sahiptir. İkişer satırlı bu kitabelerde celi sülüs hatla Arapça yazılar mevcuttur.

Birincisinde Besmele-i Şerif ve *"Hastalandığım zaman bana şifâ verendir"* mealindeki Şuara Suresi 80. ayeti, ikincide üstte "*De ki: O, inananlar için bir rehber ve şifadır"* mealindeki Fussilet Suresi 44. ayeti, üçüncüde *"Kalplerdeki hastalıklara bir şifa, inananlara bir rehber ve rahmet gelmiştir"* mealindeki Yunus Suresi 57. ayeti yazılıdır. Dördüncüde *"Onda insanlara şifa vardır. İşte bunda da düşünen bir topluluk için açık delil vardır"* mealindeki Nahl Suresi 69. ayetten bir bölüm, beşincide *"Biz Kur'an'dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o müminler için bir şifa ve bir rahmettir"* mealindeki İsra Suresi 82. ayetten bir bölüm bulunmaktadır.

Saçakların altı, on bir bölüme ayrılmış ve her bir bölüm sırasıyla rozetli (s) kıvrımlı süsleme ve yine iç içe geçen (s) kıvrımlı tepesinde akantus yaprakları olan figürlerle tezyin edilmiştir.

Türbe:

Caminin Ordu Caddesi'ne bakan güney cephesindeki kapıdan ve dış avludan ulaşılabilen türbe yapısı külliye ile birlikte inşa edilmiştir. Laleli Külliyesi inşaat halinde iken 1762 yılında üç yaşında bir hastalığa yakalanıp vefat eden Hibetullah Sultan'ın türbeye defnedildiği kayıtlarda mevcuttur. Şu halde saray halkı için külliyede bulunan türbe henüz cami ibadete açılmadan kullanılmaya başlamıştır (Hâkim Efendi, 2019, s. 1078). 1765 tarihli vakfiye zeyline göre türbede 10'u Kur'an cüzü okumakla görevli ezcahan olmak üzere, türbedar, bevvap ve ferraş gibi toplam 15 personelin görevlendirildiği ve bu kişilere günlük toplam 44 akçe maaş verilmesi kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır (Kocakaya, 2024, s. 54).

Türbe kendine mahsus bir avlu içinde inşa edilmiştir. Avlunun içinde türbe ve hazire bulunmaktadır. Hazirede otuz kadar kabir tespit edilmiştir. Avlu duvarı önünde yer alan ve madeni şebeke ile kafes içine alınmış olan kabir Âdilşah Kadın'a (ö. 1218/1803) aittir.

Avlu yönünden türbeye giden yol geniş basamaklı bir rampa şeklindedir. Yol üzerinde iki aynalı bir çeşme hazirede Adilşah Kadın kabrine bakan bir hacet penceresi ile birlikte düzenlemiştir. Mermerden yapılmış hacet penceresi demir şebeke ile örtülmüştür. İki yanında akantus yapraklarıyla tezyin edilmiş mermer aynalı ve yerden yüksek kurnalı çeşme bulunur (Resim: 3.1.2.33). Çeşmelerin arasında kare gövdeli sütunlar hacet penceresini çevrelemekte ve üzeri yine istiridye kabuğu şeklinde düzenlenmiş akantus yapraklı bir tepelikle nihayetlendirilmiştir. Köşeleri yuvarlatılmış iki satır kitabesinde celi sülüs hatla Türkçe:

> *Devletlû Bîcân Sultan ve Hatîce Sultân Hazretleri'nin vâlideleri*
> *Merhûme Âdilşâh Kadın Efendi'nin rûhiçün Fâtiha sene 1219 (1804)*

yazılıdır. Türbeye giriş yuvarlak kemerli avlu kapısından sağlanmaktadır. Kapının üzerinde mealen *"Ey imanın huzuruna kavuşmuş olan insan!/Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak rabbine dön"* şeklinde Fecr Suresi 27-28. ayetleri celi sülüs bir hatla yazılmıştır. Kitabede diğer yazıların da sahibi olan Vasfi'nin imzası *"Onu Muhammed Vasfî 1197 (1782) senesinde yazdı"* şeklinde bulunmaktadır (Resim: 3.1.2.34).

Türbenin avlusundan içeri girildiğinde solda ve sağ avlu duvarı boyunca kabirler yer alır. Türbe kapısının bulunduğu kısım köşelerinde akantus yaprakları bulunan Barok sütun başlıklarının olduğu mermer sütunlarla üçe ayrılmıştır. Türbenin önünde bulunan bu iç birimli revakın üstü ortasında kubbe iki yanında aynalı tonozla örtülüdür. Yakın zamanda bu revaklı alan camekânlarla örtülmüştür (Resim: 3.1.2.35).

Revakı taşıyan sütunlardaki tezyinat kapıdakilerle uyumludur. Kubbe ve kemer içleriyle tonozlar kalem işleriyle tezyin edilmiştir. Türbeye girişi sağlayan kapı da aynı şekilde süslenmiş iki sütunun çevrelediği yuvarlak kemerlidir. Tepeliğinde (s) ve (c) kıvrımlı Barok bir süsleme bulunmaktadır. Kapının üzerinde dikdörtgen bir çerçeve içinde celi sülüs bir hatla mealen *"Her canlı ölümü tadacak ve sonunda dönüp*

huzurumuza geleceksiniz" şeklindeki Ankebut Suresi 57. ayeti yer alır (Resim: 3.1.2.36).

Türbe ongen planlı, tek kubbeli ve kubbe kasnağına kadar devam eden iki sıra pencere dizisine sahiptir. Pencerelerin bir kısmı avluya, diğer kısmı ise caddeye bakmaktadır. Cadde yönündeki alt sıra pencereler geniş basık kemerlidir. Diğer pencereler ise dikdörtgen söveli olarak tasarlanmıştır. İkinci sıra pencereleri ise köşeleri pahlı yuvarlak kemer şeklindedir. Alt sıra pencereler demir şebekeli, üst sıra ise revzenlidir (Resim: 3.1.2.37).

Alt sıra pencerelerin arasında kalan bölümler İznik çini panolarıyla kaplanmıştır. Çobanoğlu, bu çinilerin XVI. yüzyıla ait olduğunu ve Üsküdar Sarayı'ndan sökülerek türbeye taşındığını kaydeder (Çobanoğlu, 2003, s. 88).

İznik kırmızısı çini kuşağının çevrelediği mermer mihrap Barok süsleme programını sürdürür. Mihrap nişinin her iki yanında mermer panolar bulunmaktadır. Kapının tam karşısına bir muhafaza içinde kadem-i saâdet yerleştirilmiştir. Yuvarlak kemerli kapının içeri bakan kısmında da (s) ve (c) kıvrımlı bir tepeliğin altında kitabe yer alır. *"O halde ibret alın, ey akıl sahipleri"* mealindeki Haşr Suresi 2. ayetinin yer aldığı kitabe köşeleri pahlı dikdörtgen bir çerçeve içindedir (Resim: 3.1.2.38).

İki sıra pencere dizisinin arasında türbenin bütününü dolanan bir ayet kuşağı bulunur. Üç farklı ayet grubunun bulunduğu celi sülüs kuşakta Zümer Suresi 49-53. ayetleri, Zümer Suresi 73-75. ayetler ve Sâffât Suresi 180-182. ayetleri yer almaktadır.

Pandantifler ve kubbe kalem işleriyle tezyin edilmiştir. Yakın döneme kadar geç devir kalem işlerinin bulunduğu türbede yapılan raspa ile altında 18. yüzyıla ait nebati süslemelerin olduğu kalem işleri ortaya çıkartılmıştır.

Türbede ikisi büyük sekiz ahşap sanduka vardır. Sultan III. Mustafa ile oğlu III. Selim'in sandukaları yanında III. Mustafa'nın çocukları Şehzade Mehmed, Hibetullah Sultan, Mihrişah Sultan, Şerife Havvâ Sultan, Fatma Sultan ve Beyhan Sultan'ın sandukaları bulunmaktadır.

Türbenin sağında yapıya bitişik olarak kare planlı bir türbe daha vardır. Yapının vakfiyesinde işaret edilen bu türbede ise de Burada III. Mustafa'nın kadınlarından Aynülhayat Kadın ile III. Selim'in başkadını Lef'üzar Kadın yatmaktadır. Türbe on adet mermer sütunla taşınmaktadır ve üzeri kubbe ile örtülmüştür. Kubbeye geçişler pandantiflerle sağlanmıştır. Türbenin yakınında bir türbedar odası bulunmaktadır. Bu yapının üzeri ise aynalı tonozla örtülüdür.

Türbeye ulaşan rampalı yolun girişinde kareye yakın dikdörtgen planlı bir **muvakkithâne** vardır. Küliyenin inşasından sonra yapıya 1770'lerde ilave edildiği sanılan muvakkithânenin kapı ve pencereleri taş sövelidir. Günümüzde önüne eklenmiş bir yapıyla birlikte meşruta olarak kullanılmaktadır.

Medrese:

Külliyenin doğu yönünde inşaat defterlerinde adı geçen medresenin bulunduğu bilinmektedir. Dönemin tarihçisi İncicyan, Laleli Camii'nin medreselerinde 130 talebenin okuduğunu yazmaktadır (İncicyan, 1976, s.51). Dokuz odalı ve bir dershaneli medreseden günümüze hiçbir şey ulaşmamıştır. 1894 depreminde medresenin hasar gördüğü, 1911'de ise yandığı kayıtlarda geçmektedir. Bu yangından sonra sadece dört duvarı kalan yapı, yangın mağdurları için yaptırılan Harikzedegân Apartmanları'nın inşası sırasında tamamen yıkılarak ortadan kalkmıştır. Bugün bu yapı otel olarak hizmet vermektedir.

Medrese içinde bir kütüphânenin mevcut olduğu bilinmektedir. 1217 (1802) tarihli bir belge[27] Laleli Külliyesi'ndeki medresenin bahçesinde bir kütüphâne inşa edildiğini göstermektedir. Belgede görevlilerinin maaşlarının Sultan III. Mustafa Vakfı gelirlerinden karşılanması talep edilmektedir. Ancak medrese bugün mevcut olmadığı gibi kütüphâneden de eser yoktur.

Laleli Kütüphânesi'nin İstanbul kütüphânelerine dair listelerde banisinin III. Mustafa veya III. Selim olduğu ifade edilse de kuruluş tarihi olarak da 1217 (1802-1803) yılı gösterilmektedir (Erünsal, 2003, s. 89). Bununla birlikte mezkûr kütüphânenin III.

[27] BOA. HAT.1485-41

Mustafa'nın talimatıyla kurulduğu Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan bir belge[28] ile sabittir. Belgede *"Lâleli Câmi-i şerîfi civarında kâin medresesi derûnunda olan kütübhâne-i münîfesinde fi'l-asıl mevzû olan kütüb-i şerîfe tam kütüphâne tertibi olmayıp nâkıs olduğuna ..."* ifadesi yer almaktadır.

1911 yılındaki büyük yangın sırasında kütüphânedeki koleksiyon kurtarılmış ve 1918 yılında Süleymaniye Kütüphânesi'ne taşınmıştır. Günümüzde Süleymaniye'de *Defter-i Kütübhâne-i Lâleli* şeklinde tasnif edilmiş 3777 yazma eser bulunmaktadır.

Hamam:

Laleli Külliyesi'nin içinde bir hamam yapısı olduğu ve bunun zamanla yok olan Laleli Çukurçeşme Hamamı olarak bilinen eser olduğu iddia edilmektedir. Ancak Eyice, mekânsal olarak yakıştırılan bu iddianın gerçeği yansıtmadığını, sözkonusu yapının Fatih Sultan Mehmed vakfiyesinde adı anılan Kazasker Hamamı olduğu görüşündedir. İstanbul'un bu önemli çifte hamamının III. Mustafa devrinde yapılmayacağına dair diğer delilin ise sultanın İstanbul'da hamam inşaatını yasaklamasına dair verdiği ferman olduğunu ifade eder (Eyice, 1993, s. 384).

Külliyenin dış avlusunun batı cephesinde bir su haznesi bulunmaktadır. Bayrampaşa'daki su kuyularından taşınan su bu hazneye getirilmiş olmalıdır. Bu su haznesinin önünde abdest muslukları mevcuttur (Resim: 3.1.2.39). Hem imarethane hem de caminin girişine yakın olan bu musluklar sayesinde abdest almak isteyenlere kolaylık sağlanmıştır. Külliyenin helaları ise avlunun kuzeyinde bulunmakta, "u" planlı tasarlanan on beş adet yuvarlak kemerli açıklığa sahip hücre ile hela kısmı tamamlanmıştır.

Laleli Külliyesi, III. Mustafa döneminin en önemli yapılarından birisi olarak klasik mimarlıktan bütünüyle vazgeçmeyen ancak Ayazma Camii'nde olduğu gibi tezyinatta ve kütle tasarımında Barok'un pek çok özelliğinin kullanıldığı bir eserdir. III. Mustafa, şehrin merkezinde yer alan bu selâtin camiyi, medrese, imarethane ve ticaret

[28] VGMA, Defter, nr. 642, s. 145

yapılarıyla bir bütün olarak ele almış ve İstanbul'un imar edilmesine önemli bir katkı sunmuştur.

İnşa edilmesinden kısa bir süre sonra gerçekleşen 1766 depreminde hasar gören 1782 yılındaki yangında tahrip olan cami 1783 ve 1846 yıllarında esaslı onarımlar geçirmiştir. Bu tamiratlar Osmanlı'nın son devrinde de sürmüştür. 1320 (1902) tarihli bir belge Laleli Camii'nin bazı kısımlarında tamirat yapılmasına karar verildiğini göstermektedir.[29]

Cumhuriyet devrinde de önemini koruyan yapı, pek çok tarihi mirasın önemsenmediği dönemlerde dahi ihtimam görmeye devam etmiştir. 1936 tarihli bir belgede[30] İstanbul'un tarihi kıymeti haiz altı camisi hakkında tamirat kararı verildiği, bu doğrultuda Laleli Camii'nin tamiratı için Vakıflar Umum Müdürlüğü'nce tahsisat ayrıldığı görülmektedir.

3.1.3. Ayazma Camii

Üsküdar'da 1761 yılında Sultan III. Mustafa'nın emriyle yaptırılmıştır. Mimarı Mehmed Tahir Ağa'dır. Ayazma Camii, III. Mustafa döneminin Fatih ve Laleli ile birlikte en önemli yapılarından birisi olduğu kadar, hem Mehmed Tahir Ağa'nın özgün üslubunu hem de III. Mustafa'nın devrin sanat zevki içerisinde almış olduğu tutumu yansıtması açısından önemlidir (Resim: 3.1.3.1).

Sultan'ın annesinin ve ağabeyinin hayrına cülusunu müteakip hemen başlattığı ve saltanatının dördüncü yılında tamamlattığı bu cami için seçtiği bölge de önemlidir. Çünkü İstanbul'un fethedilmesinden hemen sonra Suriçi'yle birlikte Türklerin yerleştiği diğer önemli bir yer olan Üsküdar, devletin imar faaliyetlerinde daima hususi bir yer teşkil etmiştir. Fatih vakfiyesine göre 15. yüzyılda üç Türk mahallesinin bulunduğu bölge 16. yüzyıla gelindiğinde nüfusunun artmasına paralel olarak camileri, yalıları ve bahçeleri ile İstanbul'un güzide bir parçası olmuştur.

Mimar Sinan'ın 16. yüzyılda inşa ettiği 21 eserin Üsküdar'da bulunması, devletin bölgeye gösterdiği önemi ortaya koymaya yeter (Kuran, 1997). 17. yüzyıldan itibaren

[29] BOA.BEO/1847-138465
[30] Başvekalet Kararlar Daire Başkanlığı, 67.61.6

devletin Üsküdar'a özel bir önem verdiği yapılaşmanın artmasından anlaşılmaktadır. Üsküdar'da mevcut sarayların ve camilerin yanı sıra çok sayıda mescit, imarethane, tekke ve kervansaray inşa edilmiştir. Bu inşa faaliyetlerinin III. Mustafa'nın oğlu ve Batılılaşma döneminin en önemli padişahlarından III. Selim (1761-1808) döneminde hız kazanarak sürdüğü, Eski Kavak Sarayı'nın yerine Selimiye Kışlası'nı inşa ettirmesi ve bölgenin askeri açıdan da önem kazanmasını sağlamasıyla ortaya çıkmaktadır.

18. yüzyıla gelindiğinde Üsküdar hem yapıları hem de artan nüfusu ile dikkatleri çekmektedir. III. Mustafa devrinde Üsküdar'ın nüfusunun 60 bin civarında olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde bölgede ticari hayatın zenginliğine bir delil olarak 1792 yılındaki sayım gösterilebilir. Buna göre Üsküdar'da 1.451 adet dükkân faaliyette bulunurken, çalışan esnaf, zanaatkâr ve işçi sayısı 4.506'dır (Alemdaroğlu, 2023, s. 290).

Sultan III. Mustafa'nın Üsküdar'a özel bir önem verdiği ve bölgeyi şenlendirmeye gayret ettiği buraya annesi Mihrişah Emine Sultan ve ağabeyi Şehzade Süleyman'ın ruhları için yaptırdığı külliye ile görülmektedir (Şemdanizade, 1978, s. 39). Hem Şemdanizade hem de Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan 1137 numaralı Müfredat Defteri ve İbranameye göre yapının Sultan'ın fermanıyla annesi ve ağabeyi adına yaptırıldığı kesindir. Bazı yayınlarda III. Mustafa'nın hem annesi hem de eşinin adlarının Mihrişah olması sebebiyle karışıklık yaşanarak, caminin eşi ve III. Selim'in validesi Mihrişah Sultan (1745-1805) adına yaptırıldığı ifade edilmektedir. (Küçükaşçı, 2023, s. 334) Oysa Ayazma Camii'nin III. Mustafa'nın validesi Mihrişah Emine Kadınefendi (ö. 1732) adına yaptırıldığı hem belgeler hem de inşa kitabesiyle sabittir (Belge 3.1.3.1 ve Belge 3.1.3.2).

Ayazma Camii'nin inşa edildiği alanın Ayazma Bahçesi adıyla anıldığı bilinmektedir. Semavi Eyice bu alanda Philippikos-Khrysopolis Manastırı'nın olabileceğini düşünmektedir (Soydan, 2017, s. 598). Bahçenin kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmese de, Şerefabad Kasrı'nın arkasına gelen bir alanda bulunduğu anlaşılmaktadır (Turgut, 2006, S. 522). Bahçeyle ilgili arşiv belgelerinde Rüstem Paşa Bahçesi ismine de rastlanılmaktadır.

Sultan III. Ahmed devrinde 1124 (1712) tarihli bir vakıf senedinde *"Sâhil-i bahirde sed üzerinde bir sagîr köşk ve dehlîz ve ve Ayazma fevkinde harap kasır arsası bi-hisâb-ı terbî'î 59.844 zira' olup Ayazma Bahçesi demekle ma'rûf hadîka-i nüzhet şi'âr-ı kübrâyı merhûme ve mağfûrun lehâ Ayşe Sultan tâbet serâhâ hâl-i hayâtında vakf u habs edip hayatta oldukça nefs-i nefîselerine"* ifadeleriyle sözkonusu bahçenin Kanuni Sultan Süleyman'ın torunu Ayşe Sultan tarafından vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Ayşe Sultan bu araziyi vakfederken gelirlerini Harameyn'e bağışlamıştır. Bahçeden elde edilecek gelirler Hac yolculuğuna çıkacak Surre Alayı vasıtasıyla Medine-i Münevvere'deki fukaraya ulaştırılacaktır (Bilge, 2019, s. 77).

Bilge'nin yayınladığı vakfiye ve sonrasında Sultan III. Mustafa'nın istibdâl yoluyla Ayazma Camii'nin inşası için bu araziyi Şehremini'de satın aldığı mülklerle değiştirmesine dair ayrıntılı bilgiler elimizde mevcuttur.

Sultan III. Mustafa'nın bu işlemin gerçekleşebilmesi için şer'i mahkemeden izin çıkmasını beklediği de anlaşılmaktadır. Uzun bir süredir gelir getirmeyen Ayazma Bahçesi karşılığında III. Mustafa'nın arşiv kayıtlarında geçen *"İstanbul'da Şehremîni çarşısında Müneccim Sa'dî vakfından mubâya'a ve Ayşe Sultan vakfına ilhak olunan emlâkin mîrî cânibinden verilegelmekte olan mukataası"* (BOA.C.EV.290/14778, tarih 1222/1807) şeklindeki ifadeden Şehremini'de mülk satın aldığı görülmektedir.

Caminin inşaat defterini yayınlayan Sadi Bayram ve Adnan Tüzen'e göre inşaatın yapıldığı alanda eski bir Bizans Sarayı'nın kalıntıları bulunmaktadır (Bayram ve Tüzen, 1991, s.199).

Bu sarayın 1740'lı yıllarda dahi ayakta olduğu, hatta tamir ettirilerek İran elçisinin ikametine tahsis eildiği bilgisi de vardır (Eyice, 1993a, s.471).

İnşaat defterine göre Evkaf-ı Hümayun arazisinde vakıf mütevellisi için bir hanenin yeniden inşa edildiği ve bugün mevcut olmayan dükkânlar için de bir ödenek ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Yapının inşasına 19 Recep 1171 (1758) tarihinde başlanmış ve üç yıl sonunda Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi'ye göre 1174 (1761) yılının Ocak ayında Ragıp Paşa ve Veliyüddin Efendi'nin katıldığı bir törenle ibadete açılmıştır. Vakanüvis Hâkim Efendi, yapının inşası hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir. Törenin detayları hatta yapının mimarisi ve süslemesi hakkında verdiği bilgiler dikkat çekicidir (Güngör, 2023, s. 146). 1171 (1757-58) tarihli bir başka belge Ayazma Camii ile birlikte Laleli Camii, Paşabahçe Camii ve Rodos Adası'nda inşa ettirdiği caminin tahmini yıllık masraflarını kayıt altına almaktadır (Belge: 3.1.3.1).

Yapımına Mehmed Tahir Ağa'nın Hassa Mimarbaşı olmadan önce başlanmasına karşın, Mehmed Tahir Ağa'nın bu dönemde vekil, bittiği yıl ise mimarbaşı olarak görevlendirilmesi sebebiyle caminin inşasında ciddi bir etkisinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Caminin kapısı üzerindeki kitabe, inşaat defterindeki tarih olan 1174 (1760-61) tarihini tasdik etmektedir.

Ayazma Camii'nin gelirleriyle ilgili bir bilgiyi dönemin tarihçisi İncicyan vermektedir. Buna göre, Beylerbeyi'nde bulunan saray, bitişiğindeki mülkün sahibi tarafından satılmadığından genişletmenin mümkün olmaması nedeniyle yıktırılmasından sonra arazisi üzerine özel mülkler inşa edilmiş, mülklerin kira gelirleri ise Sultan III. Mustafa tarafından Ayazma Camii'ne vakfedilmiştir (İncicyan, 1976, s.132).

Caminin vakıfları bundan ibaret değildir. Birçok dükkân ile birlikte bir hamam, sıbyan mektebi, muvakkithane ve bir han yaptırılmıştır (Eyice, 1993a, s.471). Ayrıca Bulgurlu'dan getirilen bir su şebekesinin bağlandığı çeşme de avluya bitişik şekilde inşa edilmiştir. Vakıf görevlilerinin ikameti için yapılan evler, akar sağlayacak mülkler, ticarethaneler, enfiyehane ve yenilenen hamam, Ayazma Camii inşasıyla birlikte ele alınmış yapılardır. Buradan da anlaşılacağı üzere cami tek başına düşünülmemiş, bölgenin iskâna açılmasıyla bulunduğu mekânın şenlendirilmesi gayesi öne çıkmıştır (Bilge, 2009, s. 614). Ayazma Camii çevresi iskân edilirken, yapının gelirleri de belirlenmiştir. Ayazma'da cami ve mektepten müteşekkil vakfa ait kira kayıtları 1174 (1760-61) tarihli bir belge ile düzenlenmiştir (Belge: 3.1.3.3).

Külliyenin yapılarından olan hamamın bir kuşluk hamamı olduğu bilinmektedir. Yani kadın ve erkekler için ayrı bölümleri yoktur. Hamam günün belirli gün ya da saatlerinde erkeklere ve kadınlara hizmet vermiştir.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde Cevdet Belediye tasnifinde 2706 numarada kayıtlı 10 Eylül 1766 tarihli belgede İstanbul'un çeşitli semtlerinde hizmette olan hamamlar ve sahipleri hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Buna göre İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar'da bu tarihte 195 hamam hizmet vermektedir (Şimşir, 2004, s. 84). Kiranın o tarihte ne kadar olduğu hususunda belgede "gedik sahibi Hacı Mehmed, kirası ise 35 kuruştur" gibi ayrıntılar mevcuttur.

Sultan III. Mustafa'nın Ayazma Camii'nin inşaatından kalan malzemeler ile çevredeki bostanlarda çalışanların namazlarını eda edebilmeleri için 1761 yılında **Şerefabad** isminde küçük bir mescit yaptırmıştır. Ancak bu yapının 19. yüzyılın başında tamamen harap olması üzerine Sultan II. Mahmud devrinde yıkılıp yerine Adliye ismiyle yeni bir cami inşa edildiği bilinmektedir (Resim 3.1.3.2). Sultan'ın mahlası olan "adli"ye nispetle Adliye ismi koyulan eser günümüze ulaşmasa da Raif'in kitabını kaleme aldığı 1889'da ayakta olmalıdır. Naklettiği kitabesi:

> Câmiü'l ihsan ü himmeti zîb-i tahtı saltanat
> *Gazi Han Mahmûd-ı Adlî-şânimamü'l-müslimin*
>
> *İt'ibaredüb Şeref-âbâd'a ol şah-ı cihan*
> *Kıldı bu nevma'bed-i âlî ile eşref-terin*
>
> *Gerçi Sultan Mustafa-yıSalis'in bir mescidi*
> *Var idi bu câda evvel likbî vakfı metin*
>
> *Hüsrev-i alem bina kıldık da hüdddamındahî*
> *Eyledi vakfı hümayundan vazife ile mekîn*
>
> *Yazdım itmamında Vâsıf mısrâ-ı tarihi tâm*
> *Kıldı hakkâma'bed-i tecdîd Şâhı kâm-bîn 1229* (Raif, 1996, s.84)

Buradan da anlayacağımız gibi Sultan III. Mustafa'nın Adliye Camii'nin olduğu yerde Raif'e göre o tarihte sağlam durumda olmayan bir camisi bulunmaktadır. Niş muhacirlerinden Hacı İsmail Beyzade Osman Bey, 1304 (1886) yılında basılan eseri

Mecmua-i Cevami'nin ikinci cildinin Haric-i Sur-ı İstanbul-Üsküdar bölümünde Şerefâbâd Camii'ni 286 numarayla kaydetmiştir (Galitekin, 2003, s. 168).

Ayazma Külliyesi Üsküdar Ayazma mahallesinde bulunmaktadır. Laleli Sultan Mustafa Vakfı'na bağlıdır. Tapu kaydına göre 2.898,85 metrekare büyüklüğündedir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde 1137 numara ile kayıtlı inşaat defterinde külliyenin hem inşa sürecine hem de inşaat esnasında yapılan masrafa dair yeterli bilgi mevcuttur (Belge: 3.1.3.2).

Buna göre inşasına 1757'de başlanarak üç yıl sonunda 1760'da tamamlanan camide bina emininin Gümrük Emini Seyyid İshak Ağa olduğunu kesin olarak bilmekle birlikte, tüm Osmanlı imar faaliyetlerinde olduğu gibi mimarının ismine belgelerden ulaşmak mümkün değildir. Ancak bu dönemde Hassa Mimarbaşı olan Mehmed Tahir Ağa'nın bu yapının da mimarı olduğu düşünülmektedir.

Caminin inşasına 506.095 kuruş 49 akçe[31] sarf edilmiştir (Bayram, 1991, s. 200). Sadi Bayram ve Adnan Tüzen inşaat defterinin tamamını latinize ederek yayınlamış ve tüm inşaat sürecini değerlendirmişlerdir. Defter 4 Eylül 1761 tarihinde bina emini es-Seyyid İshak Ağa tarafından imzalanmış ve III. Mustafa'nın tuğrası çekilerek onaylanmıştır (Aktuğ, 1995, s. 79).

Buna göre yapının inşasında kullanılan kerestenin nereden temin edildiğinden, balta sapında kullanılan ahşabın tedarik süreçlerine ve tüm bunlar için ne kadar ödeme yapıldığının ayrıntılı şekilde deftere kaydedildiği anlaşılmaktadır. Tedarik olunan kerestenin temelde nasıl kullanıldığı Aktuğ tarafından anlatılmaktadır (Aktuğ, 1995, s. 80). Osmanlı mimarlığında ızgara temel olarak bilinen tekniğe göre temel duvarı içinde veya üzerinde ızgara şeklinde yerleştirilmiş ahşap hatılların bulunduğu yaklaşık 20 cm kalınlığında bir horasan tabakanın üzerine oturmaktadır. Deftere göre uzunlukları 8, 10 ve 12 arşın olarak bahsedilen bu ahşap hatıllar temelde kullanılmıştır.

Defterden tüm binayı tıpkı Nuruosmaniye Camii'nde olduğu gibi saran demir donatıların tedarik edildiği, bunların toplam adedinin 549 parça olduğunu ve yaklaşık 39 ton ağırlığa sahip bulunduğu görülür. Kemerlerin içinde kalan ikici kuşak beden

[31] 1 kuruş 120 akçe ve 40 paraya denktir.

duvarları için ise 133 parçadan müteşekkil 2 takım daha demir donatı tedarik edilmiştir. Böylece defterden, binanın yapımında kullanılan malzemenin miktarıyla birlikte nerelerde kullanıldığını da öğrenmekte ve 18. yüzyıl yapım tekniği hakkında tafsilatlı bir bilgiye sahip olmaktayız. Yapıda 252,784 ton kurşun kullanılmıştır.

İnşaat malzemeleri Eyüp ve Bakırköy iskelelerinden taşınmış ve sadece Bakırköy iskelesinden toplamda 175 kayığın 12 seferde toplam 15.011 çeki ağırlığında taş taşıdığı belgeden anlaşılmaktadır. Yapımı esnasında masraf defterleri tutulmaya devam etmiştir. Bu kayıtlardan birisi de 1173 (1760) tarihli hesap defteridir (Belge: 3.1.3.4).

Ayazma Camii'nin inşasında yapının tek başına düşünülmeyip, bölgenin bir yaşam ve cazibe merkezi haline getirilmesinin planlanması, külliyenin geniş bir harcama kaleminin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu yüzden Sultan III. Mustafa, Ayazma Camii'ne tıpkı diğer önemli yapıları olan Laleli ve Paşabahçe Camilerinde olduğu gibi geniş bir vakıf programı ortaya koymuştur.

Sultan III. Mustafa Vakfiyesi'ne göre Edirnekapı Tekfur Sarayı'nda inşa ettirilen dükkânlar, İzmir taze meyve gümrüğü gelirleri, Sakız Adası'ndaki iki adet mengenehane ve Bahçekapı'daki bir işhanının gelirleri Ayazma Camii'nin giderlerinin karşılanması için vakfedilmiştir (Bilge, 2009, s. 615).

Vakfiyede bağışlanan gelir getirici mülkler sıralanırken *"Cami-i Şerif etrafında ve hudûd-ı mezkûre dâhilinde müceddeden bina buyurulan musakkafattan"*ifadesiyle bu yapıların cami etrafında yenilenerek yeniden hayata kazandırılan yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Bunların çok sayıda kira getiren ev, hamam, dört adet değirmen gibi yapılar sıralanırken, dükkânların da *musakkaf* ifadesiyle geçici pazar yeri gibi değil, enfiyehane, bakkal, mumhane, helvacı dükkânı, ekmek fırını, sebzeci, hallaç, kebapçı dükkânı, alçıcı fırını, paçacı dükkânı, şekerci dükkânı gibi daimi hizmet verecek yapılar olduğu kaydedilmiştir.

Vakfiyeye göre yapı Ayazma Sarayı yanında cami, mektep, mütevelli, müezzin ve kayyımlar için odalar ve dört adet çeşmeden mürekkeptir. Yapının giderleri için vakfedilen yapıların sayısı ise 64 dükkân, 43 menzil, 3 fırın, 3 han, 2 değirmen ve 2

bahçeden ibarettir. Bunlara ilaveten İstanbul ve Rumeli'de çeşitli gayrimenkuller vakfedilmiş ve görevlilerin maaşları ile onarım işlerinin bu akarlardan sağlanması şart koşulmuştur.

Camideki görevlilerin ne kadar ücret alacakları da vakfiyeye kaydedilmiştir. Buna göre Cuma vaizine günde 40 akçe, Şeyh'ül Kurra'ya günde 25 akçe, Birinci İmama günde 25 akçe, dört kişi olarak görevlendirilen müezzinlerin her birine günde 10 akçe, sıbyan mektebi öğretmenine günde 30 akçe verilmesi gibi tüm görevlilerin ne kadar ücret alacakları tafsilatlı bir şekilde kaydedilmiştir (Bayram, 1991, s. 222).

Vakfiyede dört müezzin, bir baş müezzin, birisi baş kayyım olmak üzere 5 kayyım, buhuri, naathan, aşırhan, muvakkit gibi ibadet görevlileri ile son cemaat yeri, cami içi ve mahfel temizlikçileri, abdesthane ve tuvalet temizlikçileri gibi çeşitli hizmet alanlarında görevlendirilmiş tam zamanlı ya da ihtiyaca göre çalışacak 58 personelin günlük ücretleri detaylı olarak belirlenmiştir.

Ayazma Cami, geniş avlusu, son cemaat revağı, hünkâr köşkü ve mahfili, üç yöndeki taç kapıları ve haziresiyle görkemli bir etki oluşturmaktadır. Dikdörtgen planlı ve dört kemer üzerine oturan merkezi bir kubbe ile örtülmüştür. Yapı diğer Sultan III. Mustafa dönemi eserlerinde olduğu gibi plan şeması ve mimari program açısından klasik dönem özelliklerini sürdürürken, tezyinatında ve bazı mimari detaylarında dönemin Barok üslup özelliklerini de gösterir (Şekil 3.1.3.1).

Camiyi klasik dönemin yapılarıyla mukayese eden Ayverdi'ye göre *bir çöküş dönemi* yapısı olarak Ayazma, genel görünüşü itibariyle insan üzerinde kusursuz bir tesir bırakmaz. Yüksekliği çok fazladır. Ona göre bu yüksekliğin üçte biri fazla durumdadır (Ayverdi, 1960, s. 1511). Bu eleştiri aslında Barok yapıların tamamında karşılaştığımız kütle görünümüyle ilgilidir. Klasik dönemin yarım kubbeler, eksedralar, köşe kuleleri ve merkezden çepere doğru küçülerek devam eden kubbeler ile sağlanan kütle anlayışı, Barok mimarinin bu yapı elemanlarına gereksinim duymayan kütle anlayışından oldukça uzaktır. Bunun sonucu olarak yapının kubbe çapı ya da yerden yüksekliğinden bağımsız olarak dışarıdan algılanan etkisi alışılagelmiş zevkin oldukça uzağındadır.

İnşa edildiği esnada çeşitli yapılardan müteşekkil bir külliye olan Ayazma Camii bugün restore edilmiş durumda ve ayaktadır. Ancak hamam, sıbyan mektebi ve muvakkithaneden günümüze bir şey kalmamıştır. Bugün caminin bitişiğinde Şemsipaşa İlkokulu olarak hizmet veren yerde bulunan sıbyan mektebi, külliye ile birlikte inşa edilmişti. Girişinde *"III. Mustafa Han tarafından yaptırılan Ayazma Sıbyan Mektebi 1171"* yazılıydı (Resim: 3.1.3.3). 1842 yılında Üsküdar Mekteb-i İbtidaiyesi'ne dönüştürülen iki katlı taş örme ve dış cephesi ahşap olan mektebin 1913 yılına kadar varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Bu tarihte bütünüyle harap durumda olması sebebiyle Mabeyinci Mehmed Tevfik Bey'in ricasıyla Sultan V. Mehmed tarafından yeniden yaptırılmıştır. Bugünkü hali Mimar Kemaleddin Bey tarafından inşa edilmiştir.

Ayazma Camii kuzey, batı ve doğu yönlerinden birer kapıyla girilen geniş bir avlu içerisinde bulunmaktadır. Yapı denize hâkim bir tepenin üzerinde inşa edilmekle birlikte, kuzey ve güney yönlerinde de kot farkı bulunmaktadır. Bu sebeple avluya girilen kuzey batı yönündeki ana giriş kapısıyla ile doğu ve batı yönlerindeki kapılar arasında yükselti farkı mevcuttur. Mehmed Tahir Ağa, yükseltilmiş zeminler üzerinde mekânlar inşa etme pratiğini diğer önemli yapılarında da göstermiştir. İstanbul'un tepelerinden birisinde yeniden inşa ettiği Fatih Camii ile diğer tepesi Beyazıt'a ulaşan yol üzerinde inşa ettiği Laleli Külliyesi de Ayazma gibi zemin kotundan yüksektir. Hatta Laleli Camii'nde bu yükseklik çevrenin kalabalık ve gürültüsünden bütünüyle kopartılacak şekilde belirgin hale getirilmiştir.

Yapının kuzey batı avlu duvarının sokağa bakan bir köşesinde çeşmesi bulunmaktadır. Bu çeşme yapısı, çalışmamızın çeşmeler bölümünde tafsilatlı olarak yer almaktadır.

Caminin kuzey yönündeki taç kapısına iki yönden birer rampayla ulaşılmaktadır (Resim: 3.1.3.4). Yapıyı çepeçevre kuşatan kesme taştan avlu duvarlarının alt kısmı bir sıra taş iki sıra tuğla şeklindedir. Kuzey avlu duvarının merkezinde yer alan taç kapı yuvarlak kemerlidir. Kemerin iki yanında siyah taştan yuvarlak gülçelerle kapıdaki tezyinat hareketlendirilmiştir. İki yönden sütunçelerle çevrili kapının yaşmağında ince bir friz dolanmakta ve düz bir çerçevenin içinde sülüs kitabesi bulunmaktadır (Resim: 3.1.3.5). Kitabede Nisa Suresi 103. ayetinin bir parçası olan

"inne-ssalâte kânet 'alâ-lmuminîne kitâben mevkûta", melaen "Kuşkusuz salât, belirlenmiş vakitlerde mü'minler üzerine yazılmıştır" şeklindeki ayet vardır. Kapının üzeri ayna tonoz şeklinde örtülmüş ve üstüne alem konulmuştur. Bu örtü biçimi diğer iki avlu kapısında da aynen tekrarlanmıştır. Kapının avluya bakan yüzündeki kitabede "*selâmun aleykum tibtum fedẖulûhâ ẖâlidîne", mealen* "Selam size! Tertemiz geldiniz. Artık ebedi kalmak üzere girin buraya derler" şeklindeki Zümer Suresi 73. ayetin bir kısmı yer almaktadır (Resim: 3.1.3.6).

Avluya açılan batı yönündeki kapı taç kapıdan farklı olarak zeminle aynı kottadır. Sokağa bakan yönünde üzerinde *"Selâmun 'aleykum bimâ sabertum feni'me 'ukbâ-ddâr",* mealen "Sabretmenize karşılık size selâm olsun. (Dünya) yurdunun sonu ne güzeldir!" şeklindeki Rad Suresi'nin 24. ayeti yazılıdır. Yuvarlak kemerli kapının sağ ve sol yönlerinde iki küçük niş bulunmaktadır (Resim: 3.1.3.7). Kapının avluya bakan yüzünde bir kitabe yoktur. Bu yönde de iki yanda nişler mevcuttur (Resim: 3.1.3.8).

Ayvansarayi abdesthane tarafındaki kapının 1775 yılında açıldığını kaydeder. Bu kapının açılmasına gerekçe olarak da, abdest musluklarına giden cemaatin zahmet çekmemesi için dönemin muvakkidi Saatçizade Şeyh Yahya Halveti'nin talebini göstermektedir (Ayvansarayi, 2001, s. 596).

Avluya açılan doğu yönündeki kapının üzerinde *"selâmun 'aleykumu-duẖulû-l cennete bimâ kuntum ta'melûn(e),* mealen "Selam size, yaptıklarınızın karşılığı olarak cennete girin derler" şeklindeki Nahl Suresi 32. ayetinin bir kısmı yer almaktadır. Yuvarlak kemerli kapının tıpkı batı kapısında olduğu gibi iki yanında nişler mevcuttur (Resim: 3.1.3.9).

Caminin kuzey güney yönündeki kot farkı doğu-batı yönündeki avlu kapılarından şadırvanın bulunduğu cepheye doğru inildiğinde çok daha güçlü şekilde hissedilir. Bu yönde avlu merdivenlerle birbirine bağlanmıştır (Resim: 3.1.3.10).

Taç kapıdan girildiğinde camiye yarım daire şeklindeki merdivenle ulaşılmaktadır. On basamakla ulaşılan son cemaat revağının cephesi ortada geniş ve yüksek bir, yanlarda daha dar ve kısa ikişer yuvarlak kemerli beş açıklığa sahiptir (Resim: 3.1.3.11). Revağın iki yönünde birer sütunla iki yuvarlak kemerli açıklık oluşturulmuştur. Son

cemaat revağının üzeri iki yanda kubbe, ortada aynalı tonozla örtülmüştür. Toplamda sekiz sütunla taşınan revağın sütun başlıkları Türk Barok'unun farklı örneklerinden birisidir (Resim: 3.1.3.12). Sütunlar başlığın alt hizasında bir bilezikle çevrilidirler. İstanbul'daki 18. yüzyılda inşa edilen sütun başlıkları üzerine çalışan Önel'in *istiridye kabuğunu andıran yivli bir sütun başlığı* olarak tarif ettiği (Önel, 1996, s. 32) başlıkların benzerleri Nuruosmaniye ve Laleli Külliyelerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Bu sütun başlıklarının bir süredir süslemede yoğun etkisini gördüğümüz ve Barok tezyinatın adeta sembolü haline gelmiş olan istiridyeye benzediği doğrudur. Ancak Barok'un ilham aldığı Antik Yunan esintilerini taşıyan bu başlıklar, gerçekte bu dönemi de etkileyen Antik Mısır etkileri göstermektedir (Resim: 3.1.3.13). Çünkü Mısır kökenli olan palmiye tipi sütun başlıklarına daha çok benzemektedirler. Arıcı, bu tip sütun başlıklarının kökeni hakkında yaptığı araştırmada (Arıcı, 2015, s. 173) Delphi'deki Massalia Hazine Binası'nda bulunan inci dizili palmiye sütun başlıklarıyla M.Ö. 1379'a tarihlenen Sesebi'deki Antik Mısır palmiye sütun başlıkları arasındaki ilişkiyi kurmuştur. Her iki görsel de incelendiğinde Ayazma'da bulunan sütun başlıklarının bu antik dönem başlıklarıyla benzerliği dikkat çekicidir. Klasik dönemin mukarnaslı ya da Türk üçgenleri şeklindeki sütun başlıklarından sonra 18. yüzyılda ortaya çıkan ve çok fazla yayılım gösterme fırsatı bulamayan bu tür başlıklar, Türk Barok'unun Avrupa dışındaki kaynaklara da yöneldiğini göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı sanatkârlarının özellikle de mimariye bağlı süsleme unsurlarının kullanımında çok daha açık fikirli oldukları görülmektedir. Bu durum sadece Batılı etkilerin arttığı 18. yüzyılda değil, klasik üslubun hâkim olduğu 16. yüzyılda dahi kendisini belli eder. Nitekim 1522-1523 yılları arasında Mısır valisi olan Mustafa Paşa'nın, Gebze'de kendisi adına inşa ettirdiği külliyedeki taş süslemelerde bu etkileşim açıkça görülmektedir. (Öngen, 2018, s. 3) Bu eserin inşası için Mısır'dan gemilerle taş ve mermer getirtildiği bilinmektedir. Hatta Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ın fethi sırasında Kahire'de gördüğü eserleri beğendiği ve İstanbul'a dönerken çeşitli ustalarla birlikte Memluk Sarayı Başmimarı Ahmet'i de yanında getirdiği söylenmektedir.

Ayazma'nın son cemaat revağındaki sütun başlıkları bir sıra küçük akantus dizisinin üzerinde palmiye benzeri yivlerle başlayıp, üst köşelerinde daha belirgin akantus yapraklarıyla sonlanmaktadırlar. Bunun üzerinde silmeli kare kesitle kemerlere bağlanmaktadırlar.

Son cemaat revağında iki yanda üzerleri sivri kemerli süslemeyle bezeli ikişer dikdörtgen pencere ve aralarına yerleştirilen sivri kemerli mihrap nişleriyle düzenlenmiştir. Bu nişlerin üzerinde sağda *"Accilû bi's-salâti kable'l-fevt"*mealen *"Vakti çıkmadan namaz için acele edin"* yazısı, soldaki niş üzerinde *"Accilû bi't-tevbeti kable'l-mevt"* mealen "Ölmeden önce tevbe için acele edin" yazısı, bunun üzerinde ise dikdörtgen mükebbireler bulunmaktadır. Mükebbirelerin altı yarım daire şeklinde ve aşağı doğru yivli bir tezyinatla sonlandırılmıştır (Resim: 3.1.3.14).

Son cemaat revağından yuvarlak kemerli bir kapı vasıtasıyla harime ulaşılır. Cümle kapısı mermerden geniş bir çerçeve içine alınmış ve yanlardan dışarı doğru oval biçimde taşkın bir karakterdedir. İki yanda bulunan kare sütunlar, bileziklerinden sonra küçük akantus yapraklarıyla üzerleri yivli üçgen sütun başlıklarını taşırlar. Cephedeki beyaz mermer görüntüyü vurgulayan siyah taşlarla hareketlendirilen kapının her iki yanındaki bu sütunlar tepede alemle sonlanırlar (Resim: 3.1.3.15).

Mermer üzerine nakşedilmiş kitabesi iki bölümdür. Üstte beş satırlık manzum metin, altta iki satır ve dört kartuş içinde bir başka bölüm bulunmaktadır. Ta'lik hatla yazılı kitabenin tarih manzumesi Sadrazam Ragıp Mehmed Paşa'ya, hattı ise Şeyhülislam Veliyüddin Efendi'ye aittir (Eyice, 1993a, s. 471).

Celi sülüs inşa kitabe şu şekildedir:

> *A'zam-ı selâtîn-i izâmefham-ı havâkîn-i kirâmimâm-ı ehl-i sünnet ve cemâ'atmuktedâ-yıkevâkib-i sipihr-i hilâfet hâdimü'lHaremeyni'ş-Şerifeynbâsitü'l-adl-i beyne'l-hâfikeyn es-Sultân Mustafa Hân*
>
> *İbnü's-SultânAhmed Hân ibnü's-SultânMehmed Han halledallâhudevletehu ilâ inkirâzü'z-zamân ve ebbedesaltanatihi ilâ âhirü'd-devrân hazretleri işbu câmi'-i şerîf ve ma'bed-i münîfihasbeten li-vechillâhi'l-kerîm*
>
> *Ve taleben li-merzâtü'r-Rabbi'r-Rahîm müceddedenbinâ ve ihyâbuyurub bu hayr-ı cesîmlerininsevâbınıvâsıle-i rahmet-i Rabbü'l-âlemin olan vâlide-i*

muhteremeleri merhûme ve mağfûrünlehâ Mihr-i şâh Emine Hâtun tâbeserâhâ ile

Câlis-i serîr-i cennet olan birâder-i Ekberleri merhûm ve mağfûrunleh Şehzâde Sultân Süleymân aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrânın rûh-i pür-fütûhlarına hibe ve ihdâ buyurmalarıyla cenâb-ı Hak ve Feyyâz-ı Mutlak bu misillû Niçemüberrât-ı cezîleye masdar eyleye âmin kadvaka'a'l-ferâğ min binâi hâze'l-eseri'l-halîl sene erba'a ve seb'în ve mi'e ve elfmin hicreti men hüve câmi'i külli hulkin cemîl (Özcan, 2011, s. 98) (Resim: 3.1.3.16).

Yapının tarihi, kitabesinde *"Kadvaka'al-ferağ minbinaihazâ'leseri'l celil liseneti erba'in ve seb'ine ve mieti ve elf min hicreti min hüve cami'u külli halaki'l cemil 1174"* (1760-61) şeklinde kayıt altına alınmıştır.

Talik hatla yazılı kitabesinde;

Müktedâ-yı ehl-i sünnet câmi-i mecmû-ı hayr
Kıldı çün bu ma'bed-i zîbâ-yı inşâbî-riyâ

Sadr-ı asrı bendesi Râgıb dedi tarihini
Câmi-i ra'nâbinâ-i şâh Sultan Mustafa

denilerek 1174 tarihine işaret edilmiştir. Aynı zamanda manzumeyi Ragıp Paşa'nın yazdığı da anlaşılmaktadır (Raif, 1996, s. 88). Yazı bir çerçeve içine alınmış ve köşeleri dönemin tarzına uygun şekilde naturalist bitki motifleriyle süslenmiştir.

Cümle kapısı harim yönünde yuvarlak kemerin etrafı dikdörtgen bir çerçeve ile belirginleştirilmiş ve etrafı bir dizi frizle süslenmiştir. Kapıdan harime ulaşırken kuzey cephesini boydan boya çevreleyen mahfil bulunur. Yuvarlak kemerler ve son cemaat revağındaki sütun başlıklarını tekrar eden başlıklarla düzenlenmiş mahfil doğu yönünde hünkâr mahfili ile birleşir (Resim: 3.1.3.17).

Merkezi planlı cami şemasına uyan yapıda harime girişte üstteki kadınlar ve hünkâr mahfillerini taşıyan sütunlu mahfiller bulunmaktadır. Sağda müezzin mahfili olarak kullanılan kısım ortada bir paye ve çevresinde yuvarlak kemerleri taşıyan mermer beş adet sütunla zenginleştirilmiştir. Solda aynı düzen tekrarlanmakta ancak bu mahfil üstte harime doğru taşkın olan hünkâr mahfilini de taşıdığı için bir paye ve yedi adet sütuna sahiptir. Hanımlar mahfilini taşıyan bu payeler geniş ve köşeleri dalgalı

yuvarlak bir kemeri taşımaktadır. Bu mahfiller ikinci katta hünkâr mahfiline kadar yarım, hünkâr mahfilinden sonra tam boyutta ahşap kafeslerle örtülmüştür.

Harimin üzeri merkezi tek bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbe, doğrudan duvarların köşe noktalarında yer alan dört yöndeki payelere oturduğundan yapı dışarıdan yarım kubbelerle desteklenen klasik devir camilerine oranla çok daha yüksek ve kütlevi bir etki uyandırır. Bu etki Mehmed Tahir Ağa'nın yaptığı diğer bir yapı olan Zeyneb Sultan Camii'nde de aynen görülmektedir (Resim: 3.1.3.18).

Kubbeye pandantiflerle ulaşılır. Pandandantifler arasında kalan sivri kemerle sonlanan cepheler içerisinde de iki sıra sivri kemerli pencere bulunur. Bunlardan ilk sıra beş adet, ikinci ve son sıra ortadaki büyük, yanlardakiler küçük olmak üzere üç adettir. Bu düzen batı duvarında da aynen tekrarlanmıştır. Soldaki pencerelerden birisi hünkâr mahfili içerisinde kalmıştır (Resim: 3.1.3.19).

Yapının birinci sıra pencereleri dışındaki tüm pencereler revzenle süslenmiştir. Kıble yönündeki duvarda mihrabın sağ ve sol yanlarında ikişer sıra pencere dizisiyle altta dört, ikinci sırada dört, üçüncü sırada beş ve dördüncü sırada biri büyük, sağ ve sol yanlarda küçük olmak üzere üç pencere bulunmaktadır (Resim: 3.1.3.20).

Yapının üst sıra pencereleri ile son cemaat yeri sütunları arasındaki sabit pencereler için üfleme tekniğinde yapılan havale camı, revzenler için kurşun içeren işleme camlar ve hareketli pencereler için geçme cam kullanılmıştır. Kubbe kasnağından başlayarak dört yönde sivri kemerle nihayetlenen duvarlar üzerinde yer alan dört sıra pencere dizisiyle mekân aydınlatılmıştır. İlk sıra pencereler dikdörtgendir. Mermer söveleri tesbih taneleri gibi sıralı bir dizi frizle tezyin edilmiştir. Bunların üzeri mermerden sivri kemerlerle sonlandırılarak yapıdaki üslup birlikteliği korunmuştur.

Kubbe kasnağı 20 adet sivri kemerli pencereyle aydınlatılmıştır. Yüksek kasnak altında, geniş kemerler içerisinde sıralanan pencerelerde ve köşe kulelerinde de klasik etkiler görülmektedir (Aslanapa, 2004, s. 462). Nuruosmaniye Camii'nde gördüğümüz cephe düzenlemesine benzer bir tasarımın Ayazma Camii'nde de sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Yapının bütününe hâkim olan malzeme kesme kalker taşı ve mermerdir.

Yapının hem duvarlarını hem de kubbesini bütünüyle kaplayan süslemelerde Barok üslup etkisini görmekteyiz. Kalemişlerinde ise klasik dönemin süsleme anlayışından uzaklaşıldığı görülmektedir. Sivri, yuvarlak ve dalgalı kemerler aynı mekânda beraberce kullanılmıştır.

Caminin kubbesinde restorasyondan sonra kalemişlerinin pek çoğunda olduğu gibi gri tonlarının kullanıldığı görülmektedir. Celi sülüs hattıyla mealen *"Gerçek şu ki Allah, koyduğu düzenden sapmamaları için gökleri ve yeri tutmaktadır. Şayet sapacak olsalar artık O'ndan başka hiç kimse onları tutamaz. Şüphesiz O halîmdir, çok bağışlayıcıdır"* şeklindeki Fatır Suresi 41. ayet yazılıdır. Yeni Valide Camii kubbesinde görüldüğü gibi lâmelif'in elif'i ile kef'in sereni kırılmıştır (Özkafa, 2017, s. 339) (Resim: 3.1.3.21).

Kubbe merkezine doğru ayet kuşağından ortada geometrik bir motif oluşturulmuştur. Yazıların merkezde nihayetlendiği kırmızı zemin üzerinde beyaz geçmeler, harflere bağlanmıştır. Dairenin etrafı dışarıda kırmızı renkli stilize kıvrık dallarla, içeride ise bir sıra siyah zemin üzerine beyaz zencerek motifiyle çevrelenmiş, bunun dışında kalan ve kubbeden kasnağa devam eden bölümde sarı rengin hâkim olduğu (c) ve (s) kıvrımlı bir süslememe kuşağı bulunmaktaydı. Restorasyondan sonra kubbede bu süsleme kuşağının bir kısmı bırakılarak kıvrık dallar ve zencerek motifleri terk edilmiştir.

Caminin bütününü dolaşan bu sivri kemerli pencerelerle birlikte kubbe kasnağındaki pencereler yapının çok daha ferah görünmesini sağlamıştır. Hususen revzenli pencereler yardımıyla yapının günışığı aldığı vakitlerde mekânın içi adeta bir renk denizine dönüşmektedir. Revzenlerde sarı, kırmızı, yeşil ve mavinin tonları kullanılmıştır. Sivri kemerlerle süslü revzenlerin üst ve alt kısımlarında çerçeve içinde yazılar göze çarpar. Kelime-i Tevhid ve lafza-i celâl örnekleri gibi pek çok yazının yer aldığı revzenlerde yazı renklerinde de bütünlük yoktur. Tam bir renk cümbüşü içerisindedirler (Resim: 3.1.3.22 ve Resim: 3.1.3.23).

Harimdeki vaaz kürsüsü, mihrap ve minberde çok renkli taşlarla dönemin zevkine uygun bir süsleme programı uygulanmıştır. Mihrapta beyaz mermerin yanı sıra, siyah, bordo ve gri renkte mermerler kullanılmıştır.

Taç kapıda olduğu gibi burada da, benzer sütunçeler ve aynı süsleme programına uygun palmiye şeklinde sütun başlıkları tekrarlanarak tezyinatta üslup birlikteliği sağlanmıştır. Sütun başlıkları alemlerle nihayetlenen kademeli mermer süslemeyi taç kapıda olduğu şekilde tekrar eder. Sütun başlıkları mihrabın üst kısmında düz bir hatıl içerisinde düz palmiye yaprakları şeklinde devam ederek etkiyi arttırır. Beyaz mermer üzerinde altın yaldızla boyanan bu süsleme ögesinin üzerinde tüm mihrabın üstünü dolaşan bir friz bulunmaktadır.

Mermer mihrabın üst kısmında kelime-i şehadet rumilerle zenginleştirilmiş bir çerçeve içinde yazılmıştır. Bunun üzerinde bir madalyon içinde besmele bulunmakta ve mihrap tacı kıvrık dallardan oluşan (s) ve (c) kıvrımlarıyla üçgen yaparak tepede birleşmektedir (Resim: 3.1.3.24).

Mihrap nişi kırmızı renkli yedi adet taşın birleştirilmesiyle yarım daire şeklindedir. Üzeri (s) ve (c) kıvrımlarıyla dalgalı bir yuvarlak kemerle biter. Yarım daire şeklindeki yaşmağı yivlerle bezelidir. Etrafı beyaz bir mermer ile dikdörtgen bir kontur içine alınmış, kırmızı taşlarla süslenmiştir. Mihrap nişi üzerinde, alışılageldiği üzere bir çerçeve içine alınmış sülüs hatlı Al-i İmran Suresi 37. ayet bulunmaktadır. Barok tezyinatın görkemli örneklerinden birisi olan mihrap ile vaaz kürsüsü de uyum içindedir.

Harimin doğu duvarında iki pencere arasında bulunan **vaaz kürsüsü** yüksektedir ve duvara monte edilmiştir. Bütünüyle beyaz mermerden yapılan kürsünün şebekeleri kıvrık dal ve çiçek motiflerinin ajurlu bir şekilde yapılmasıyla oluşturulmuştur. Dikdörtgen kürsünün arkasına bir niş ile derinlik kazandırılmış, bu niş dalgalı yuvarlak kemerle bitirilmiştir. (S) ve (c) kıvrımlarıyla tepesinde süslenen tacı merkezde bir istiridye motifiyle bağlanmıştır. Nişin üzerinde bir madalyon içerisine besmele yazısı vardır (Resim: 3.1.3.25).

Minber somaki mermerden yapılmış, siyah mermer süslemeleriyle zenginleştirilmiştir. Minber korkulukları tıpkı kürsüde olduğu gibi ajurlu (s) ve (c) şeklindeki kıvrık süsleme detaylarıyla Barok üslubun ince çizgilerini göstermeyi sürdürür. Yapraklar ve kıvrık dallarla tezyin edilen korkulukların kimi yerlerinde altın yaldız kullanılmıştır. Yuvarlak kemerlerle nihayetlenen minberin yüksek bir külahı mevcuttur. Bordo renkli

dört sütunun taşıdığı külahın kasnağı da sivri kemerlerle süslenmiştir. Minberin en üst sol köşesinde ajurların arasına bir mühr-ü Süleyman figürü yer almaktadır. Minberin üçgen kısmının içinde yarım daire şeklinde ajurlu süsleme ögesi bordo renkli taşla tezyin edilmiş bu taşlar daha küçük ölçülerde korkuluklarda da yer almıştır. Minber kapısı da yuvarlak kemerli (s) ve (c) kıvrımlarıyla bir üçgen oluşturacak şekilde taca sahiptir. Tacın tepesi küçük bir yaprak demetiyle nihayete erer (Resim: 3.1.3.26).

Caminin pek çok noktasında kalemişleri görülmektedir. Harimin birinci kat pencerelerinin üst sırasında gri ve siyah renklerin hâkim olduğu, vazolardan taşan natüralist diyebileceğimiz çiçek demetleri şeklinde süslemeler mevcuttur (Resim: 3.1.3.27). Mahfil duvarlarını dolaşan panolarda da benzer kalemişleri görülmektedir. Bunlardan bir kısmı stilize bitki demetleri, bazıları ise kıvrık dal motifleri şeklindedir. Yapının restorasyon öncesindeki kalemişleri konusunda fikir vermek için bazı noktalarda önceki kalemişlerinin bir kısmı temizlenerek bırakılmıştır (Resim: 3.1.3.28). Bu konudaki örneklerden birisi doğu cephesi duvarının kıble duvarıyla kesiştiği noktada bulunmaktadır. Buna göre önceki kalemişlerinin kırmızı ve siyahın hâkim olduğu renklerde, bitkisel frizler ve ince kıvrık dallar olduğu anlaşılmaktadır. Revzenli pencerelerin etrafında da yeşil ve kırmızı renklerin kullanıldığı, granit görüntüsü veren süsleme detayları vardır.

Yapının bir selâtin camii olması sebebiyle güney batı yönüne eklenmiş bir Hünkâr Köşkü bulunmaktadır. Köşk iki katlı bir galeriyle hünkâr mahfiline bağlanmaktadır (Resim: 3.1.3.29). Köşkün bodrum katından avlunun güney kısmına bağlanan geçit tonozla örtülmüştür. Yapının kurulduğu arazideki kuzey güney yönü boyunca oluşan eğim Hünkâr Köşkü'nün tasarımında da ortaya çıkar. Böylece kuzey cephesi üç, güney cephesinin ise iki katlı görülmektedir (Resim: 3.1.3.30).

Tüm III. Mustafa devri yapılarında görülen tezyinat ve mimari detaylardaki Barok etkisi, Hünkâr Köşkü ve mahfilinde çok daha etkileyici bir şekilde ortaya çıkar. Hünkâr Köşkü'nün giriş kısmında Sultan'ın atından inmesini kolaylaştırmak için mermerden yapılmış bir seki bulunmaktadır. Bu yükselti ve iki yanda üç basamaklı bir merdivenle köşk kapısına ulaşılmaktadır. Yuvarlak kemerli kapıda herhangi bir süsleme ögesi yoktur. Kapının üzerinde "Ey kapılar açtıran, bize hayırlı kapılar aç

mealindeki *"Ya müfettihu'l-ebvâbiftahtenâhayre'l-bâb"* duası yer alır. Kapının üzeri geniş bir ahşap saçakla örtülmüştür.

Köşkün içinde ise "Kim Allah için mescit yaparsa Allah ona cennette ev yapar" mealindeki Hadis-i şerif celi hatla siyah zemin üzerine altın yaldızla yazılmıştır. Hünkâr mahfiline ulaşımı sağlayan galeri, at nalı kemerleri andıran beş adet dalgalı kemerli bir dizi açıklıkla sürer. Kare şeklindeki sütunların başlıkları son cemaat revağındakilere benzemekle birlikte burada daha köşeli bir formda bulunmaktadır.

Mahfili taşıyan sütun başlıkları, hanımlar mahfilinin bir devamı olduğu için üslup birlikteliği bozulmadan süreklilik arz etmektedir. Mahfil siyah renkli ince ve zarif sütunlarla taşınmaktadır ve sütunlara yaldızlı bileziklerle çok daha gösterişli bir görünüm kazandırılmıştır (Resim: 3.1.3.31). Mahfili çevreleyen şebekeler de altın yaldızlı ve gösterişlidir. Şebekelerin üst kısmı ajurlu göz alıcı süsleme detaylarıyla zenginleştirilmiştir. Her bir sütunun üzerine denk gelecek şekilde palmeti andıran taçlar yerleştirilmiş ve araları çelenk demetleriyle süslenmiştir.

Bol altın yaldızlı süslemelerin olduğu Hünkâr mahfilinde Eyice'ye göre daha önce İtalyan çinileri bulunmaktaydı (Eyice, 1993a, s.471). Hünkâr mahfilinde kullanılan mavi beyaz çiniler Çin'den ithal edilmiştir. Bu dönemde İznik Çini Fırınlarının işlevini yitirmesiyle birlikte Çin'den 16. ve 19. yüzyıllar arasında Çin seramik ve porselenlerinin ithalatının arttığı bilinmektedir. Yılmaz'a göre pek çok yayında yanlışlıkla Avrupa ya da İtalyan çinileri olarak ifade edilen Ayazma Camii hünkâr mahfili çinileri Çin menşeilidir (Yılmaz, s. 271). İnce beyaz duvar çinileri sır altı tekniğinde yapılmış kobalt mavisi renktedir. Kare şeklinde 19 cm. genişliğindeki levhaların kenarları pahlı ve sırsızdır. Stilize çiçek ve yaprak motiflerinin uygulandığı süsleme genel olarak özensizdir. Üzerlerine daha sonra altın yaldız uygulanmıştır.

Bu çinilerin benzerleri Çin Çinileri adı altında Londra Victoria & Albert Müzesi ve John Soane Koleksiyonunda sergilenmektedir. Ancak 18. yüzyılda Avrupa menşeili çinilerin bol miktarda kullanıldığı bilinmektedir. III. Mustafa'nın Kahire'de yaptırdığı sebil-küttap bunun en güzel örneklerindendir (Theunissen, 2006, s. 54). Hollanda'nın Delft Şehrinden getirildikleri için Delft Çinileri olarak bilinen eserlerde hâkim olan renk tıpkı Çin çinilerinde olduğu gibi mavidir. Ancak burada stilize bitki motifleriyle

birlikte manzara resimleri de bulunmaktadır. Çok renkli taş işçiliğinin ve muhteşem cephe tasarımının hâkim olduğu sebil-küttabın süslemesi dönemin özelliği olarak Barok'tur.

Ayazma Camii'nin içerisinde çeşitli alanlarda süsleme için döküm ve pirinç malzeme kullanılmıştır. Bu maksatla dökümcülere yaptırılan pirinçlerin miktarı arşiv belgelerinde mevcuttur (Aktuğ, 1995, s. 84). Buna göre sütunlar için 272 adet pirinç bilezik, 59 parça bakır alem, hünkâr mahfilindeki siyah sütunlar için 2 adet tunçtan darp lülesi, 6 adet pirinç şamdan, kapılar ve için pirinç halkalar ve çeşme için 3 adet pirinç lüle ve savak yaptırılmıştır. Avlu ve caminin ana kapılarıyla hünkâr köşkü ve müezzin mahfili kapıları, pencere kapakları ile dolap kapakları ceviz ağacından yapılmıştır. Avludaki diğer iki kapı ile müezzin mahfiline çıkan merdiven kapısı ve sıra pencere kapakları ise ıhlamur ağacından mamuldür.

Devekuşu yumurtalarının içine konulacağı ıhlamur ağacından oyma avize, minber külahı için ıhlamur ağacından alem ve Mühr-ü Süleyman için ıhlamur halkalar inşaat defterinde yer alan diğer detaylardır. Ayrıca süsleme için 99,5 deste altın ve 3 deste gümüş varak kullanıldığı kaydedilmiştir. Cami içinde kullanılmak üzere 151 adet yaldızlanmış devekuşu yumurtası, 1.265 adet billur kandil ve minare için 100 gece kandili tedarik edilmiştir.

Camide göze çarpan bir başka süsleme detayı kuş evleridir. Pek çok Osmanlı dönemi yapısında gördüğümüz kuş evleri Ayazma'da hususi bir önem kazanmıştır (Resim: 3.1.3.32 ve Resim: 3.1.3.33). Bu kuş evlerinden, caminin güney cephesinde 3, batı avlu giriş kapısında 3, batı cephesinde 1, doğu kapısında 2, Hünkâr Köşkü'nün doğusunda ise birer adet bulunmaktadır. Bazıları serçeler için küçük girişleri olan, bazıları ise güvercinler için daha geniş girişleri olan kuş evleri farklı form ve büyüklüklerdedir.

Yapının batı yönündeki kapıdan girildiğinde merdivenle ulaşılan bölümde bir dizi hela bulunmaktadır (Resim 3.1.3.34). Bugün helalar bütünüyle restore edilerek kullanılır vaziyettedir. Helanın karşısına denk gelen caminin batı duvarı boyunca abdest almak için bir şadırvan tesis edilmiştir (Resim: 3.1.3.35). Dalgalı kemerlerin çevirdiği dokuz adet lülenin bulunduğu şadırvanın aynaları da beyaz mermerden yapılmış, sivri

kemerli çizgisel bir süsleme detayı ile tezyin edilmiştir. Bu duvarda bir güneş saati bulunmaktadır (Resim: 3.1.3.36).

Batı duvarının kuzey köşesinde bulunan minaresi tek şerefeli, dairesel ve yüksektir. Bir yıldırım düşmesiyle yıkıldığı için daha sonra yeniden inşa edilmiştir. Şerefesi sadedir, herhangi bir süsleme ögesi yoktur. Şerefesinin altında bir dizi frizle tezyinat yapılmıştır. Kurşun külah yerine Laleli Camii'nde olduğu gibi dönemin beğenisine uygun şekilde taş ile nihayetlendirilmiştir (Resim: 3.1.3.37).

18. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Mimarlığında görülen Barok ve Rokoko etkisi Ayazma Camii'nin tüm süsleme detaylarında kendisi göstermektedir. Fakat bu etkilenme doğrudan form aktarmacılığı yerine kimi detaylarda esinlenme olarak karşımıza çıkar (Özer, 1991, s.60). Bunlar kalıplardan kurtulma ya da yeni arayışlar olarak görülebilir. Özellikle asimetrik yerleştirilmiş kuş evleri ve cephedeki hareketlilik bu duruma örnek olarak verilebilir.

Caminin güney cephesinde kıble önünde geniş bir haziresi bulunmaktadır. Dönemin süsleme özellikleri buradaki mezar taşlarında da kendisini göstermektedir (Resim: 3.1.3.38). 1196 tarihli Çuhadar Ağa'nın kabrindeki mezar taşı ve 1185 tarihli Silahdar Ağa'nın kabrindeki mezar taşı üsküflü başlıklarıyla dikkatleri çeker.

Mir'at-ı İstanbul yazarı Mehmed Raif, Sultan III. Mustafa'nın hüsn-ü hat hocası Bosnalı müderris Hacı Osman Efendi'nin 1767'de vefat ettiğinde Ayazma Camii haziresine defnedildiğini kaydeder (Raif, 1996, s. 237). Mehmed Raif eserinde ilginç bir bilgiyi de paylaşır. Buna göre Darüssade ağası Genç Bekir Ağa'nın ustalarından Hatice isminde bir kethüda kadın bulunmaktadır. Ayazma Camii haziresinde medfun bulunan Hatice Usta'nın Yahnikapan Camii'ni yenilediği ve 1765'de vefat ettiği kaydedilmektedir (Raif, 1996, s. 230).

Cami 1813 yılında bir onarım geçirmiş ve tadilat sırasında toplamda 46 farklı işlem tatbik edilmiştir. II. Mahmud devrinde yapılan bu onarımın keşif defterine göre yapılan masraf 3.346.170 akçedir. Bu yenileme sırasında cami için satın alınan halı, seccade, hasır, perde, avize, billur kandil, şişe kandilin maliyeti ise 2.587 kuruşu bulmuştur (Mazlum, 2020, s. 384). Bu onarım sırasında yapının strüktüründe herhangi bir

değişikliğe gidilmediği, yağmurdan bozulan ahşap pencerelerin değiştirildiği, kalem işlerinin tazelendiği ve tüm mermerlerin kavsala ile ağartma yoluyla temizlendiği anlaşılmaktadır. Ahşap kapı ve pencerelerin meşe ağacıyla yenilendiği anlaşılmaktadır. Buna göre orijinal hali cevizdir.

Yapının inşaat defterinde son cemaat yerinin camlı, ceviz çerçevelerle kaplı olduğu, ancak 19. yüzyıl tadilatında zaman içinde bağdadi bir duvarla örtülen bu kısımdaki duvarların yenilendiğini anlaşılmaktadır. Bugün restorasyondan sonra bu duvarlar tamamen kaldırılmıştır.

Camiye bu tadilat sırasında bir yangın havuzu eklendiği de anlaşılmaktadır. Yapının kuzeybatı tarafına bitişik olarak inşa edilen yangın havuzunun 1857 yılında eklendiği Maliye Nezarereti'nin Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği bir yazıyla sabittir.

1903 tarihli bir belgeye göre yapı 20. yüzyılın başında *tehlikeli surette harap* durumdadır. Gerekli olan onarım bedeli ise 17.785 kuruş olarak hesaplanmıştır. Sadrazam Ferid imzalı tezkirede onarım için belirlenen tutarın 1319 (1903) senesi bütçesinden karşılanması için Sultan II. Abdülhamit'in irade-i seniyyesini istemektedir (Mazlum, 2020, s. 394).

Ayazma Camii, 10 yıl süren esaslı bir restorasyon sonunda 12 Ağustos 2022 tarihinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın katıldığı bir törenle Cuma namazıyla birlikte yeniden ibadete açılmıştır.

3.1.4. Kadıköy III. Mustafa Camii

Kadıköy Caferağa'da bugünkü Tavus Sokak'ta bulunan bilinen diğer adıyla ***İskele Camii***, 1761 yılında Sultan III. Mustafa tarafından yaptırılmıştır. Hâkim Efendi Tarihi'nde inşa ve ihya edilen eserlerden toplu olarak bahsedilen kısımda Kadıköy'de yeni bir cami inşa edildiği *"Kadı-köyü'nde cami-i şerif-i cedid binası"* ifadeleriyle yer almıştır (Resim 3.1.4.1). Burada kesin bir tarih verilmemiştir. Ancak 1766 yılındaki olayların anlatıldığı bir bölümde eserlerin isimleri toplu olarak zikredilmiştir. Şu halde yapının bu tarihten önce inşa edildiği kesinlik kazanmaktadır (Hâkim Efendi, 2019, s. 1204).

Kurulduğu esnada bir mahallesi olmayan camiyle birlikte III. Mustafa'nın tıpkı Ayazma mevkiinde olduğu gibi Kadıköy'ün bu kısmında da bir şenlendirme faaliyeti yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu dönemde Kadıköy'deki yapılaşmanın daha çok Osman Ağa Camii çevresinde olduğu bilinmektedir. İskele Camii ile birlikte yapılaşmanın Caferağa'ya doğru genişlediği görülmektedir.

1764 tarihli vakfiyede[32] cami ve bitişiğindeki mektepte sekiz görevlinin istihdam edildiği ve bu kişiler günlük toplam 79 akçe ücret ödenmesinin kararlaştırıldığı görülmektedir. Buna göre imam, iki müezzin, kayyım, ferraş ve kandilci ile bir mektep muallimi istihdam edimiştir (Kocakaya, 2024, s. 59). Kolağası Mehmed Raif ise *Mir'at-ı İstanbul* adlı eserinde yapının 1174 (1760-61) yılında inşa edildiğini ifade ettikten sonra Sultan Abdülmecid zamanında yenilendiğini kaydetmiştir (Raif, 1996, s. 48).

III. Mustafa'nın kendi adına inşa ettirdiği, lâkin Laleli ve Ayazma örneklerinde olduğu gibi bir başka isimle tanınan yapı 1858 yılında geçirdiği büyük yangında tamamen ortadan kalkmıştır. Bu sebeple yapının III. Mustafa devrindeki durumuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak 19. yüzyılda yeniden inşa edilirken eski büyüklüğünün dikkate alınmış olduğunu ve arazinin benzer şekilde kullanıldığını düşünebiliriz.

Yenileme kitabesi yapının geçmişi ile ilgili bilgiyi açık bir şekilde yansıtmaktadır. Buna göre büyük bir yangında hasar gördüğü ve kâgir olarak yeniden Sultan Abdülmecid tarafından 1275 (1858-59) yılında inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Kitabe şu şekildedir:

Oldu Kâdîkaryesi mahsûd-ı şehr-i Üsküdar
Su-be-sû ihyâ buyurdu hükm-i Hân Abdülmecid

İşte ez-cümle bina ettirdi muhkem kârgir
Bu ibadethaneyi yakmıştı ihrâk-ı şedid

Her cihetle dense lâyıktır imamü'l-müslimîn
Zâtı olmuş câmi-i mecmû-ı ahlâk-ı hamîd

[32] VGMA, Vakfiye Defteri, nr.642, s.46.

Çünkü yapdırmış mukaddemce bu vâlâ ma'bedi
Cedd-i a'lâsı Üçüncü Mustafa Hân-ı saîd

Mevc urur âb-ı güher-âsâ derûnunda safâ
Verdi ziynet sâhil-i bahre bu bünyâd-ı cedid

Nur-ı rahmetle der ü dîvarı pürdür Ka'be-veş
Hâc sevabın lûtfeder züvvârına Rabb-i Vahid

Ey cemaat beş vakitte eyleyin böyle dua
Olsun ol mihrab-ı adlin ömr-i ikbâli mezîd

Hutbe-i nâm-ı be-nâm-ı dem-be-dem nusret ile
Revnak olsun minber-i mülke ilâ yevmi'l-va'îd

Secde-i şükr eyleyip Safvet dedi tarihini
Cami-i zibende yaptı emr-i Hân Abdülmecid (Raif, 1996, s.48)

Görüldüğü gibi eserin yeniden inşası sonrasında yazılan kitabede, eserin ilk banisinin III. Mustafa olduğu açık bir şekilde yer almaktadır (Resim: 3.1.4.2). Kitabenin Şair Safvet tarafından tertip edildiği metinden anlaşılmaktadır. Ta'lik hatlı kitabenin Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye ait olduğu bilinmektedir. Kitabenin üzerindeki üçgen alınlıkta Sultan Abdülmecid'in tuğrası yer alır.

Mevcut cami, kare planlı ve merkezi kubbelidir. Harime bitişik olarak tasarlanan kuzeybatı cephesindeki ek bina ile birlikte yapı, 19. yüzyıldaki yeni arayışların tipik bir örneğidir.

Dikdörtgen bir avlu kapısıyla ulaşılan caminin cephesindeki iki sıra pencerelerin altta olanları kapı gibi dikdörtgen, üst sıraları ise basık yuvarlak kemerlidir. Alt sıra demir şebekelerle tezyin edilmiştir. Minare de bu cephenin batı köşesinde konumlandırılmıştır.

Harime basık yuvarlak kemerli üç açıklıktan girilir. Bu açıklıklardan ortadaki daha yüksek tutulmuştur. Harimin doğu ve batı cephelerinde kuzeydekine benzer şekilde yuvarlak kemerli üçer pencere ile mihrabın yanında iki, üstünde üç pencere ile mekân aydınlatılmıştır (Resim: 3.1.4.3).

Yapının merkezi tek kubbesine geçişlerde pandantifler kullanılmış, yük duvarlara dağıtılmıştır (Akın, 1994a, s. 554) (Resim: 3.1.4.4). Harime bitişik olarak tasarlanan

kısım kesme taştan özenli bir işçiliğe sahiptir. İki katlı bu yapıda geniş kemerli ve ileriye doğru bir çıkıntı yapan bölüm hünkâr mahfili olarak düzenlenmiştir.

Minare ek bölümün çatısından başlamaktadır. Tek şerefeli eser kesme taştandır. Son derece sade olan minarenin külahı kurşundur ve aleminde çok kollu yıldız ve ay bulunmaktadır. Avlusunda bir şadırvanı mevcuttur.

Camiinin mihrabı ve beden duvarları 19. yüzyıl Kütahya çinileriyle tezyin edilmiştir. Bitkisel motifli süslemelerin ağırlıkta olduğu çinilerde lacivert, kırmızı, firuze ve yeşil renklerin baskın olduğu görülür. Harimdeki panolardan Allah, Muhammed (s) ve Kelime-i Tevhid levhaları bizzat Sultan Abdülmecid tarafından yazılmıştır.

III. Mustafa Camii Cumhuriyet devrinde 1975 yılında esaslı bir onarım geçirmiştir. 2017 yılında yeniden Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyon programına alınmış ve 2024 yılında ibadete açılmıştır.

3.1.5. Paşabahçe Camii

Beykoz Paşabahçe'de 1763 yılında III. Mustafa tarafından inşa ettirilmiştir. Yapı ***III. Mustafa Camii*** olarak da bilinmektedir. Böylece cami sultanın kendi adına inşa ettirdiği nadir yapılardan birisi olarak kabul görmektedir (Resim: 3.1.5.1). Paşabahçe Camii ile birlikte sıbyan mektebi, çeşme, hamam, çarşı ve çukur çeşme isimli bir çeşmenin inşa edilerek yapının bir külliye olarak tasarlandığı kayıtlarda yer almaktadır. Ancak tıpkı cami gibi diğer yapılar da bugün mevcut değildir (Ayvansarayi, 2001, s. 563).

Paşabahçe'de Çubuklu Caddesi ile İskele caddesinin kesişme noktasında yer alan cami bugün semtin merkezinde bulunmaktadır ve etrafı yoğun bir yerleşim yerine dönüşmüştür. İlk inşa edilen yapının kâgir ve ahşap çatılı olduğu, tuğla bir minaresinin bulunduğu bilinmektedir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belge[33] Paşabahçe Camii'nin planını ortaya koymaktadır. Buna göre yapı, aynı dönemde inşa edilmiş Paşalimanı'nda bulunan Silahdar Abdurrrahman Ağa Camii ile benzerlik

[33] BOA.PLK.p/601

göstermektedir (Şekil: 3.1.5.1). zamanla harap olan yapı Cumhuriyet devrinde tamamen yıkılarak 1971 yılında yeniden inşa edilmiştir.

Caminin yapılış tarihi ile ilgili kaynaklarda ihtilaflar olsa da, Sultan III. Mustafa tarafından yaptırıldığı kesindir. Mehmed Raif, Mir'ât-ı İstanbul'da Paşabahçe ve İncirköy'ü birlikte ele alarak değerlendirmiştir. Buna göre ahalisi Hristiyan olan Paşabahçe'de Sultan III. Mustafa tarafından inşa ettirilen bir yapı mevcuttur. Eserin yayınlandığı tarihin 1898 olduğu dikkate alınırsa bu dönemde Paşabahçe halkının en azından büyük çoğunluğunun gayrimüslim olduğunu anlamaktayız. Eserde yapının tarihi h. 1117 olarak belirtilse de, bu tarihte Sultan III. Mustafa henüz hayatta değildir. Muhtemelen eserin baskısında bir hata yapılmıştır. Doğrusu h. 1177 (1763) olmalıdır. Raif Paşabahçe Köyü'nü tanıtırken bir hamam ve çeşme ile ilkokul binası, çarşı, havuz ve çukur çeşmenin bulunduğunu yazar. Caminin ise harap ve kullanılmaz durumda olduğunu belirtir (Raif, 1996, Cilt: 1, s.301).

Paşabahçe semti, incirlerinin güzelliğiyle bilindiği için İncirliköy denilen mevkide kurulmuştur. 19. yüzyılda iki bitişik köy olan İncirköy ve Paşabahçe, bugün Beykoz'un iki mahallesidir. Evliya Çelebi'ye göre bölge 17. yüzyılda 300 haneli, bir mescid ve camisi olan, ancak çarşı, pazar ve hamamı bulunmayan iki köyden ibaretti. Evliya'nın hane sayısı hakkında verdiği bilginin abartılı olduğu açıktır. Zaten bu büyüklükteki bir bölgenin hamamı ve çarşısının olmaması düşünülemez. Bölge 18. yüzyılda gözden düşmeye başlamış, İstanbul'a uzaklığı sebebiyle içki ve fuhuşun yaygınlaştığı bir yere dönüşmüştür. Bu sebeple bostancıbaşının sıkı tedbirler aldığı, bazı mekânların yıktırıldığı bilinmektedir (Aysu, 1994, s. 228). Ancak III. Mustafa devri ile birlikte Paşabahçe yeniden ihya edilmiştir.

III. Mustafa evkafının kaydedildiği 1764 tarihli vakfiye defterinde[34] cami, mektep, hamam ve çeşmeden mürekkep külliyede imam, müezzin, kayyım, ferraş ve mektep muallimi gibi çeşitli vazifelerde 11 personelin istihdam edildiği ve bu kişilere günlük toplam105 akçe verildiği görülmektedir (Kocakaya, 2024, s. 60).

[34] VGMA, Vakfiye Defteri, nr.642, s.46-47.

Külliyenin hizmetleri aksatılmadan yerine getirebilmesi için on bir kişiye vazife verilmesi istenmiştir. Günlük toplamda 105 akçe ödenmesi bildirilen çalışanlar için herhangi bir özel şart ileri sürülmemiştir. Personel arasında zikredilen kayyımın maaşına 2 akçe, kapıcılara 2'şer akçe, cami ve minaresinin aydınlatılması için kandilcilik ücreti eklenmesi istenmiştir.

Mehmed Raif, Paşabahçe Camii dışında, bölgede İncirköy mevkiinde bir caminin daha bulunduğunu kaydeder. Bugün Sinan Ağa Camii olarak bilinen yapının yine III. Mustafa devrinde tamir edildiğini de bu kaynaktan öğrenmekteyiz. Buna göre cami, bostancıbaşı ağası iken kethüda-yı sadrazam olan Hüseyin Ağa tarafından 1179 (1765) yılında tamir edilmiş ve yapıya bir mektep ilave edilmiştir. İncirköy Mezarlığının karşısında bulunan Sinan Ağa Camii de, Paşabahçe Camii gibi Cumhuriyet devrinde bütünüyle yenilenmiştir.

Paşabahçe Camii'nin 20. yüzyılın başında hazırlanan bir projeyle yeniden inşa edildiği düşünülmektedir. Arşivde bu yenilemeye ilişkin plan, kroki ve cephe çizimleri mevcuttur (Dündar, 1999, s. 219). Buna göre harap durumda olmasından dolayı müceddeden inşa edilmesine karar verilen yapının son cemaat bölümüyle birlikte (17 X 10,40 m) ölçülerinde yapılması kararlaştırılmıştır. Harim alanı ise (11,20 x 9 m) büyüklüğündedir ve 10 adet pencere ile aydınlatılmıştır. Bu pencerelerin üçer adeti doğu ve batı cephelerinde, ikişer adeti ise kuzey ve güney cephelerine simetrik olarak yerleştirilmiştir. Yapıya plana göre tek şerefeli bir minare de ilave edilmiştir. Şayet yapı bu plana göre inşa edildiyse 1971'de yerine inşa edilen camiden önceki son hali böyle olmalıdır. Mevcut yapı, 20. yüzyılın başında inşa edilmiş olduğu düşünülen son haliyle kıyaslandığında oldukça büyük bir alanı kapsamaktadır.

Paşabahçe Camii, 1971 yılında Mimar Ömer Kirazoğlu ve İnşaat Mühendisi Cemal Yılmaz tarafından, Paşabahçe Hayır İşleri Yaptırma Derneği eliyle yeniden inşa edilmiştir. Bugünkü yapıda 18. yüzyıldaki orijinal halinden hiçbir iz taşımamaktadır. Bununla birlikte Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul 6 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 20.10.2022 tarih ve 7765 sayılı kararı ile yapı hakkında *"İstanbul İli, Beykoz İlçesi, Paşabahçe Mahallesi, 32 pafta 195 ada 24 parselde yer alan, Boğaziçi Doğal ve Tarihi Sit Alanı Öngörünüm Bölgesinde kalan III. Mustafa*

Camii'nin koruma grubunun I olarak belirlenmesine, Taşınmaz Kültür Varlıklarının ve Sitlerin Tespit ve Tescili Hakkında Yönetmeliğin 8.c. maddesi uyarınca tapu kütüğünün beyanlar hanesine "1.grup korunması gerekli kültür varlığıdır" şerhinin işlenmesine, günümüzde mevcut olmayan ve yerine betonarme cami yapılan tescilli III. Mustafa Camii parseline ilişkin iletilen rölöve ile restitüsyon projesinin uygun olduğuna karar verildi" denilerek tescil edilmiştir. Böylece yapının adı da III. Mustafa Camii olarak kayıtlara geçirilmiştir.

Tapu kaydına göre 32 pafta 195 ada 24 parselde bulunmaktadır ve 806,60 metrekare büyüklüğündedir. Sultan III. Mustafa Vakfı mülkiyetinde Yeni Paşabahçe Camii merkezi planlı klasik dönem özelliklerini taşımaktadır (Resim: 3.1.5.2.). Kubbesinin etrafını dört yönde yarım kubbeler çevirmekte, bunlar da iki yönde yarım kubbelerle desteklenmektedir.

Harime sivri kemerli bir son cemaat yerinden ulaşılır. Son cemaat revağı dokuz adet sütunla taşınmaktadır ve üstü çatıyla örtülmüştür. Giriş, birisi doğrudan harime, diğeri ikinci kata ulaşmayı sağlayan iki kapıyla sağlanmaktadır. Taç kapı yuvarlak kemerlidir ve mermerden inşa edilmiştir. Ahşap kapı kanatları sade ve süslemesizdir. Üzerinde besmele yazılı bir kitabe bulunmaktadır. Diğer iki kapı da mermer ve yuvarlak kemerlidir. İkiz kapı şeklinde tasarlanmıştır. Birisinin üzerinde besmele diğerinde kelime-i tevhit yazılıdır.

Kubbeyi taşıyan dört sütunun dışında harimin ikinci katındaki yapıyı üç yönde kuşatan mahfili taşıyan iki yönde sütunlar mevcuttur. Harimin girişinde sağ ve sol yanlarda geniş müezzin mahfilleri bulunmakta, bu bölümler ahşap korkuluklarla mekândan ayrılmaktadır (Resim: 3.1.5.3).

Kubbe dört yönde pandantiflerle tahkim edilmiştir. Kubbe kasnağını kuşatan yuvarlak kemerli pencereler revzenlerle tezyin edilmiştir. Yarım kubbelerin etekleri de yuvarlak kemerli revzenli pencerelerle donatılmıştır. Kıble yönündeki duvarda sıralanmış ikişerli toplam 10 pencerenin doğu batı yönündeki pencereler dikdörtgendir. Mihrap duvarı üzerindeki sıralı altı adet sivri kemerli pencere renkli revzenlerle süslenmiştir (Resim: 3.1.5.4).

Mihrap sivri kemerli bir niş içinde sekiz dilimli mermerle tezyin edilmiş, sivri kemerin sağ ve sol boşluklarına gülçeler konulmuştur. Mihrap üzerinde mihrap ayeti ve tüm mihrabı kuşatan geniş bir yıldız geçmeli çerçeve bulunmaktadır. Mihrap etrafını üç yönden lacivert zemin üzerine yazılmış bir ayet kuşağı dolanmaktadır. Aynı şekilde beden duvarlarında yarım kubbelerin bitiminden itibaren aynı üslupta ayet kuşağı yapıyı süslemektedir.

Yapının kuzeybatı köşesine konumlandırılmış minaresi zikzaklarla, şerefesi yıldız geçmeleriyle süslenmiştir. Külahı kurşunla örtülmüştür.

Caminin giriş yönünde İskele Çeşmesi adıyla bilinen kitabesiz bir çeşme bulunmaktadır (Resim: 3.1.5.5). Çeşmenin geniş bir teknesi, köşeleri pahlı yuvarlak kemerli bir ayna taşı mevcuttur. Mermer çeşme İSKİ tarafından 2018 yılında restore edilerek kullanılır duruma getirilmiştir.

3.1.6. Zeyneb Sultan Camii

Suriçi'nde Gülhane Parkı'nın karşısında Sultan III. Ahmed'in kızı ve III. Mustafa'nın kız kardeşi Zeyneb Sultan tarafından 1769'da inşa ettirilmiştir. Kaynaklarda ve vakfiyesinde ismi ***"Ruh-i Sultaniye"*** olarak geçmektedir (Resim: 3.1.6.1). Yapının mimarı hassa baş mimarı Mehmed Tahir Ağa'dır. Tahir Ağa'nın külliye inşasında bina emini olarak görev yaptığı, 5 Haziran 1768 tarihinde yazdığı bir arzuhali "Mehmed Tâhir Bey Emîn-i Binâ-i Hazret-i Zeyneb Sultan" şeklinde imzalamasıyla kesinlik kazanmaktadır (Seymen, 2019, s. 22).

Zeyneb Sultan'ın vakfiyesinde yapı *"Mahmiye-i İstanbul'da, Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif'inde Soğuksu Çeşmesi karşısında vaki.. müceddeden bina ve ihyasına muvaffak olduğum Ruh-ı Sultaniye ismiyle müsemma cami-i şerif ve mekteb-i latif ve sebilhane-i münife vesair asar-ı hayriyemin musakkafatına zam ve ilhak ile vakfiye-i mamul-ı bihamda tastir ve kaydolunan"* ifadeleriyle yer almaktadır (Yılmaz, 2022, s. 393).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 743 numaralı vakfiye defterinin 215. sayfası, 80 sıra numarası ile kayıtlı 17 Zilkade 1183 (14 Mart 1770) tarihli vakfiyede *yapı "Soğukçeşme kurbunda Lala Hayreddin mahallesinde kâin menzil-i kebîr 'arsası üzerine hasbete'l-lillâhi te'âlâ ve taleben li-merzâti rûh-ı rasûli'l-mu'allâ 'Rûh-ı*

Sultânî' ismiyle müsemmâ bir camii şerîf-i vâlâ ve mabed-i münîf-i muâllâ ve bir mekteb-i dilârâ ve bir sebîl-i rûh-efzâ müceddeden binâ ve inşâ buyurub…" şeklinde geçmektedir (Belge: 3.1.6.1).

Görüldüğü gibi vakfiyesine göre cami, içinde bir sıbyan mektebi, meşruta ve hazirenin bulunduğu küçük bir külliyedir. Bugün sıbyan mektebine bitişik vaziyette bulunan medrese ise 19. yüzyılda külliyeye ilave edilmiştir (Açıkgözlü, 2103, s. 362). Millî mimarlık dönemi yapılarından biri olarak kabul edilen medrese 1914 tarihli *Ders Vekâleti Defteri*'nde, *"Vâlide Sultan, nâm-ı dîger Vânî Efendi Medresesi"* adıyla geçmektedir. Medresenin zemin katında beş, üst katında ise on adet derslik oda bulunmaktadır.

Bugün cami, sıbyan mektebi ve hazirenin bir kısmı mevcuttur. Sebil ve türbe yıkılmış, hazirenin bir kısmı yol çalışması sırasında yok olmuş, çeşme ise taşınmıştır. Çeşme külliyenin bulunduğu caddenin üzerinde Taya Hatun Sokağı başında bir dükkânın önündedir. Bu çeşmenin külliyeden taşınmış olduğuna dair delil, çeşmenin kitabesinde külliyeye atıf yapılmasıdır.

Vakfiyede caminin giderlerinin karşılanması için günlük 350 akçe tahsis edildiği, bu giderin 208 akçesinin imam, müezzin ve hatip gibi görevlilerin maaşları olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca daimi kadrosu içinde kurşuncu ve meremmetçi gibi tamirat işleriyle ilgili meslek erbabının bulunduğu da görülmektedir.

Zeyneb Sultan, III. Mustafa'nın kız kardeşi olmakla birlikte kimi kaynaklara göre anneleri de birdir ve her ikisi de Mihrişah Valide Sultan'ın çocuklarıdır. Bu da Zeyneb Sultan'ı, Sultan III. Mustafa nezdinde daha da itibarlı yapmış olmalıdır. Onun Sadrazam Damat Nevşehirli İbrahim Paşa'nın yeğeni Sinek lakaplı Küçük Mirahur Mustafa Paşa ile yaptığı nişan töreni ve Şeyhülislam tarafından 1728 yılında yapılan nikâh törenini kaleme alan Çelebizade, törenlerin büyük ihtişam ve zenginlik içerisinde yapıldığını kaydetmektedir (Çelebizade İsmail, 2013, s. 1597).

Küçük Mustafa Paşa ile 36 yıl evli kalan Zeyneb Sultan, eşinin 1763 yılında vefat etmesi üzerine dul kalmış, 1765 yılında ise Belgrat Valisi Melek Mehmed Paşa ile evlenmiş ve 1774 yılında kardeşi III. Mustafa'nın vefatından iki ay sonra vefat

etmiştir. Hayatı boyunca çok sayıda vakıf mülkü bağışlayan ve vakıf eseri inşa ettiren Zeyneb Sultan'ın vefatını müteakip terekesi, alacak ve borçları çıkartılmış, borcu olan 7.376 kuruş alacaklılara ödendikten sonra vakfettiği mülkler dışındaki malları hazineye devredilmiştir (Yaramış, 2005, s. 199).

Külliye, Ayasofya-i Kebir Camii, Topkapı Sarayı, Sultan Ahmed Camii gibi yapıların yakınında, Gülhane Parkı'nın karşısında yer almaktadır. Konumu itibariyle İstanbul'un en merkezi noktasında yer alan yapı bu itibarla önemlidir. İnşa edildiği alanda Bizans döneminden kalma St. Khalkoprateia Kilisesi'nin kalıntılarının bulunduğu bilinmektedir. Ancak yapı bu kilisenin üzerine değil, dış avlusunun bir kısmı kilisenin kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. 5. yüzyılda inşa edilen bu kilisenin İstanbul'un fethedildiği dönemde harap olduğu, apsis kalıntısının etrafının bir duvarla örülüp, üzerinin ahşap çatıyla kapatıldığı ve Arpa Emini Lala Hayreddin Paşa tarafından 1484 yılında bir mescide dönüştürüldüğü bilinmektedir.

Lala Hayreddin Paşa Mescidi 1756 yılında Sadrazam Mehmed Sait Paşa tarafından ihya edilmişse de 1937'de harabe haline geldiğinden kullanım dışı olmuştur. 2019 yılında restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışmalarına başlanmış ve 2022 yılında yeniden ibadete açılmıştır.

Kiliseden kaldığı düşünülen bir vaftiz kurnasının caminin avlusunda bulunduğu ve 1880 yılında yerinden taşınması mümkün olmadığı için olduğu yerde etrafı demir parmaklıklarla çevrilerek muhafazası uygun görülmüştür (Seymen, 2019, s. 13). Görüldüğü gibi Zeyneb Sultan Külliyesi ile bugün mevcut olmayan kilise arasında herhangi bir yapısal ilişki bulunmamaktadır. Külliyenin inşasında bu kiliseden kalma herhangi bir yapı unsuru ya da malzemesi kullanılmamıştır. Yapının apsisi dikkate alınarak inşa edilen Lala Hayrettin Mescidi (Acem Ağa Mescidi) ile kilisenin narteksine denk gelen arazi, caminin mevcut oturduğu alanın dışındadır. Bu durum Kleiss'in planında net olarak gözükmektedir (Kleiss, 1965, s. 149) (Şekil: 3.1.6.1).

Külliye çok defalar tamiratlar geçirmiş, 19. yüzyılda ise muhacirlerin sığınağı haline gelmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle İstanbul'a gelen muhacirlerin Zeyneb Sultan Camii'ne yerleştirildiği bilinmektedir. 1880 tarihli bir arzuhalde yapının tamirata ihtiyaç duyduğu, üç yıldır muhacirler tarafından iskân edildiği

anlaşılmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin tamirat için keşif yaptığı ancak muhacirlerin gelmeye devam etmesi üzerine muhacirlerin başka bir yere taşınmasının mümkün olmadığı, tamiratının da elzem olmadığına kanat getirilmiştir. Ancak 210 muhacirin iskân edildiği yapı artık cami hüviyetini bütünüyle yitirmiştir. Mihrap nişinin ocak olarak kullanıldığı, harimin yatakhaneye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. 1883 yılındaki bir belgeden anladığımız kadarıyla muhacirlerin yapıda ikamete devam ettiği görülmektedir.

Muhacirlerin camiden çıkartılmasından sonra yapı bir dönem metruk vaziyete düştüğü esnada caminin çinilerinin bir kısmının sökülmüş ve önemli bir kısmı tahrip edilmiştir. Yapı uzun bir süre harap kaldıktan sonra 1917 yılında tamir edilmiştir. Öz, bu tamirat hakkında *"Cami, Evkaf Nazırı Hayri Efendi zamanında mimar Kemal Bey nezaretiyle esaslı surette tâmir edilmiş, bu sırada kubbedeki yazı tuğrakeş Hakkı Bey tarafından yazılmıştır"* şeklinde Yeni İstanbul Gazetesi'nin Ramazan Köşesi'nde tamiratın kim tarafından gerçekleştirildiği bilgisini paylaşmaktadır (Seymen, 2019, s. 26).

1959 yılında bir kez daha tamirat için ihaleye çıkıldığı görülmektedir. Bu tamirat sırasında kubbe ayakları ve kubbe onarılmıştır. 1983 yılında cami cemaati tarafından bir kez daha onarılmıştır. Kalem işlerinin 1988 yılında bütünüyle elden geçirildiği bilinmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Vakıflar I Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu nezaretinde 2014 yılında esaslı bir restorasyona başlanmıştır. 2023 yılında İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 14.670.058 TL bedelle Geta Genel İnşaat Şirketi'ne restorasyon tamamlama işi verilerek Mayıs 2024 tarihinde bitirilmesi planlanmaktaydı. Ancak çalışmamız sırasında yapıdaki restorasyon halen sürmekteydi.

Restorasyon sürerken 2025 yılının Haziran ayında yapının fotoğraflanması mümkün olmuştur. Bu sırada yapıdaki kalem işlerinin 18. yüzyıldaki orijinal haline döndürüldüğü görülmüştür.

Camii'nin avlusuna kuzeydoğu ve güneybatı yönlerinden iki girişi bulunmaktadır. Sebil ve çeşmenin bulunduğu doğudaki kapının üzerinde günümüz Türkçesi ile bir

kitabe bulunmaktadır. Cami, hazirenin bulunduğu avludan yüksek bir mevkide inşa edildiğinden, yapıya 9 basamaklı bir merdivenle ulaşılır. Bu yönüyle Laleli ve Ayazma örneklerinde olduğu gibi Zeyneb Sultan da yükseltilmiştir. Fakat bu merdivenler, yapının ölçüsüyle mütenasiptir ve Ayazma'daki gibi görkemli bir etki uyandırmaz (Resim: 3.1.6.2).

Kare planlı merkezi kubbeli caminin mihrap ekseninde dışarı taşkın bir mihrap duvarı, giriş aksında ise bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Sivri kemerli beş açıklıklı porfir sütunların taşıdığı son cemaat yerinde cümle kapısının sağ ve sol kısımlarında birer mihrap nişi bulunmaktadır. Bunların yanında ise demir şebekeli birer dikdörtgen pencere bulunur (Resim: 3.1.6.3).

Mermer söveli cümle kapısı üzerinde celi sülüs bir kitabe bulunur. Kitabede *"Sâhibetü'l-hayrât ve'l-hasenât Zeyneb Sultan binti el-Gazi Ahmed Hân-ı Sâlis fî sene 1183"* yazmaktadır. Kitabenin zemini kırmızı, yazıları ise altın yaldız boyalıdır. Kitabe üzerinde dilimli soğan şeklinde ve üstünde bir alem bulunan tezyinat, rumi ve palmetlerle güçlendirilmiştir (Resim: 3.1.6.4).

Harime geçildiğinde, mermer sütunların taşıdığı kadınlar mahfili göze çarpar. Kadınlar mahfilinin solunda hünkâr mahfili bulunmaktadır. Bu yapılara iki yönden merdivenle ulaşılmaktadır. Hünkâr mahfilinin alışık olunduğu şekilde mihrap duvarına paralel bir yerde değil, kuzey cephesinde bulunması, mekânın küçüklüğü ile izah edilebilir (Resim: 3.1.6.5).

Yapının kubbesi 12,20 m çapındadır. Tromplar üzerinde yüksek bir kasnağa oturan kubbe dışarıdan küçük payandalarla desteklenmiştir. Kubbe kasnağını yuvarlak kemerli alçı pencere dizisi dolaşmaktadır. Barok etki bu kasnak pencerelerinde ve üzerlerini örten kubbe saçaklarındaki dalgalı hareketlerde açıkça gözlemlenebilir. Ancak Mimar Tahir Ağa, bu yapıdan önce inşa ettiği Laleli Camii'ndeki Barok detayları tıpkı diğer III. Mustafa dönemi yapılarında olduğu gibi bol miktarda kullanmaktan kaçınmış, yapıdaki klasik etkinin daha ağır basmasını istemiş olmalıdır.

Bununla birlikte yapıdaki sütun başlıklarında akantus yaprakları kullanılmak suretiyle dönemin tezyinat özellilerine yer vermekten kaçınılmamıştır. Bezemesiz olan

başlıkların bilezik kısmından sonra silmesiz bir bölüm bulunmaktadır. Üzerinde ise yaprak motifleriyle sadelik öne çıkmıştır. Bu tarz sütun başlıkları son cemaat yerinde de kullanılmıştır (Önel, 1996, s. 37). Bu sadelik sıbyan mektebinin üst kat revağında da göze çarpar. Camimin harim ve son cemaat yerinde kullanılan sütun başlıklarında ise bir bütünlük vardır.

Hem kasnakta hem de harim duvarlarında kullanılan pencereler sayesinde mekân bol ışık almaktadır. Yapının iki sıra tuğla-muntazam kesme küfeki taşı olmak üzere almaşık örgü duvarlarında sivri kemerli pencereler üzerinde gül pencere sırası takip etmektedir. Bu ikinci sıranın üzerinde de birer adet gül pencere bulunmaktadır (Resim: 3.1.6.6).

Caminin içi kalem işleriyle bezelidir. Bol miktarda kullanılan Rumiler, palmetler ve lotuslar gibi sitilize bitki motifleri klasik etkinin devam ettiğini gösterirken, yer yer "c" şeklindeki kıvrımlar ve kıvrık dallar da kullanılmıştır. Özellikle çimento sıva üzerine yapılan kalem işlerinin yapının inşa edildiği dönemde değil, onarım gördüğü 19. yüzyılda ya da Cumhuriyet devrinde yapılmış olması yüksek ihtimaldir. Bu kalem işleri 1917 ile 1958 yılları arasındaki onarımlarda ilave edilmiş olmalıdır. Bununla birlikte yapının pek çok yerinde özgün kalem işlerinden detaylar da bulunmaktadır. Restorasyonlar sırasında yapılan raspa sonunda özellikle kubbede özgün Barok süsleme detayları ortaya çıkartılmıştır. Yapının bütününde ise neoklasik üslubun etkileri görülür (Resim: 3.1.6.9).

19. yüzyılda Batılılaşmaya yönelik başlayan bir tepki olarak değerlendirebileceğimiz dönemde sadece Zeyneb Sultan'da değil, Eyüp Camii, Tophane Kılıç Ali Paşa Camii gibi bazı örneklerde kalem işleri yenilenirken neoklasik tezyinatın öne çıktığı görülmektedir (Yılmaz, 2022, s. 397). Sıbyan mektebinin olduğu batı tarafındaki kapı üzerine *"Duâcızâde"* imzalı, 1769 tarihli, celî sülüsle Yâsîn sûresinin 58. âyeti yazılıdır.

Mihrap kırmızı mermerden yapılmıştır. İki yanda kırmızı porfirden sütunçe bulunmaktadır. Başlıklarında kullanılan istiridye şekilleri Barok etkiyi göstermektedir (Resim: 3.1.6.8). Mihrabın üzerinde, alışık olunduğu üzere Al-i İmran Suresi 37. ayette geçen "*Kullema dahele aleyha Zekeriyya'l mihrap*- Zekeriyya onun yanına (mihraba)

her girdiğinde" ifadesinin yer aldığı bir yazı bulunmaktadır. Mihrabın bulunduğu sofa tonozla örtülerek yapıya ilginç bir karakter kazandırılmıştır (Resim: 3.1.6.8).

Minber ahşaptan inşa edilmiştir. Kapısının her iki yanındaki Barok başlıklı sütunlar yuvarlak bir kemerle çevrelenmiştir. Minber ve hünkâr mahfilindeki süslemelerin yapının inşasından daha geç bir tarihte yapıldıkları sanılmaktadır. Ahşap minber ve mahfillerde yapılan raspalarda özgün kalem işi ve renkleri tespit edilmiştir. Minberde görülen mermer taklidi boyama ile mahfillerdeki renkler yapının kalem işleriyle benzerlik göstermektedir (Resim: 3.1.6.7).

Tuğla minaresi tek şerefelidir ve klasik bir külahla nihayete erer. Yapının batısında yer alan minarenin kürsüsü ve pabucu gibi kesme taştan olan merdivenleri dışarıdan görülecek şekilde düzenlendiğinden, tuğla arasında helezonik bir süsleme detayı olarak belirginleşmişlerdir (Resim: 3.1.6.11). Tıpkı kubbe saçaklarındaki Barok unsur gibi, yapının klasik tarzdaki minaresinin şebekelerinde de Barok süsleme detayı göze çarpar. Buradaki süsleme, kıvrık dallı bitkisel motiflerden oluşmaktadır.

Zeyneb Sultan Camii'ne bağlı yapılardan birisi Sıbyan Mektebi'dir. Bir süre Zeyneb Sultan İlkokulu'nun dershanesi olarak kullanılan mektep, 1988'de Türkiye Anıtlar Derneği'ne tahsis edilmiştir. Bu sıbyan mektebi, çalışmamızın üçüncü bölümünde müstakil olarak ele alınmıştır.

Yapıdaki bazı Barok detaylara rağmen hem mimari tasarımında hem de son cemaat yerindeki sivri kemerlerden, minarede kullanılan külaha kadar süsleme detaylarında klasikten bütünüyle kopmama eğilimi göze çarpar.

Türbesi yol genişletmesi sırasında yıktırılmış, Zeyneb Sultan'ın naaşı bir sandukaya konularak önce mahzene taşınmış, daha sonra ise hazireye defnedilmiştir. Türbenin külliye içindeki konumu Şehremaneti Heyet-i Fenniyesi'nin hazırladığı R. 1329 (M. 1913-1914) tarihli haritada görülmektedir. Buna göre külliyenin üzerinde bulunduğu Ayasofya-i Kebir Caddesi'nde yapılacak düzenleme gereği avlu duvarlarının 15 metre içeriye taşındığı anlaşılmaktadır.

1871'de sebilin üzerinde bulunduğu yol, atlı tramvay inşası sebebiyle genişletilince sebil yıktırılmış ve yerine külliyenin mimarı Tahir Ağa tarafından 1777 yılında inşa

edilen I. Abdülhamid Külliyesi içindeki sebil taşınmıştır (Gültekin, 1994, Cilt: 7, s. 550). Sebilin ve türbenin yol genişletme çalışması sırasında yıktırılmasından sonra yeniden inşa edilmesi için çok sayıda girişimde bulunulduğu yazışmalardan anlaşılmaktadır. Ancak bu durum gerçekleşmemiş, ne türbe ne de sebil yeniden inşa edilmiştir. Yıktırılan sebilin kitabesi kayıtlarda mevcuttur. Ancak kendisi de sebil ile birlikte yok olmuştur.

Sebilin kitabesinde:

Hâher-i şah-ı cihan hazret-i Zeyneb Sultan
Masdar-ı hayr-ı hasen mûcid-i âsâr-ı cemil

Mâ'il-i semt-i sevab eyleyüb ol sultanı
Eylemiş Hakk ona tevfikini bi-şübhe delil

Harc idüb su yerine râh-ı Huda'da malın
Etdi irvâ nice leb-teşneyi mânende-i Nil

Ehl-i ta'âta yapub sıdkile bu cami-i pak
Kıldı bu bâb da bu ab-ı revân-bahşı sebil

Hakk budur râh-ı hakikide eden ab-ı revân
Rûz-ı mahşerde bulur kâse-i kevserle adil

Onu Hakk madde-i feyz-i hayat etdikçe
Bula dünyada vü uhrâda nice ecr-i cezil

İdüb ihlâs ile ezber okudur atşana
Sure-i Kevser'i her lüle-i bi-misl adil

Teşnegâna dedi bu mısra'-ı Nüzhet tarih
Afiyet-bâd içiniz ab-ı hayat oldu sebil

yazmaktaydı (Delibaş, 2016 s. 800)

Caminin haziresinde tarihte Alemdar vakası olarak bilinen Yeniçeri İsyanı (18 Kasım 1808) sırasında Babıali'de kendisiyle birlikte yüzlerce yeniçeriyi dinamitle havaya uçuran Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa medfundur. Paşa'nın naaşını yeniçerilerin bulduğu ve Yedikule dışındaki bir kuyuya attıkları daha sonra Yeniçeri Teşkilatı lağvedilince Yedikule'de bir mezarlığa defnedildiği bilinmektedir. II. Meşrutiyet'ten

sonra ise kemikleri bu mezardan alınarak Zeyneb Sultan Camii haziresinde bulunan şimdiki yerine taşınmıştır.

Caminin batı köşesinde yer alan hazirede 113 adet mezar tespit edilmiştir. Zeyneb Sultan'ın kabri ile birlikte hazirede yakın akrabaları ile çok sayıda saray görevlisinin kabri de bulunur.

3.1.7. Bostancılar Camii

Topkapı Sarayı'nın Sarayburnu'na bakan kısmında sahilde inşa edilen yapı Hadika'ya göre ***Bostancılar Tabhânesi Mescidi*** ismindedir ve banisi Kanuni Sultan Süleyman'dır. Mahallesi yoktur (Galitekin, 2001, s. 331). Yapı *Haric-i Sur ve Etraf-ı İstanbul* bahsinde yine bu isimle kaydedilmiştir (Galitekin, 2003, s. 112).

Zaman içerisinde kullanıcılarının mesleki durumuna göre ismi değişen yapının **Değirmen Ocağı Camii** ve **Yedekçiler Mescidi** ismiyle de anıldığı bilinmektedir. Kurulduğu tarihte ibadet maksatlı bir hüviyeti olmadığını, zaman içinde mescit hüviyeti kazandığını ifade edem Altuncu'ya göre Sultan III. Mustafa döneminde 1768'de yeniden inşa edilmiştir (Altuncu, 2023, s. 2061).

Bostancı Ocağı'na mensup askerlerin tedavi edildiği bir hastanenin mescidi olarak kullanıldığı için bu ismi alan yapının 1768 yılında yeniden inşa edilmesinin sebebi 1766 yılında gerçekleşen deprem olmalıdır. Çünkü bu depremde Topkapı Sarayı ve çevresinin de ağır hasar aldığı bilinmektedir.

1784-1822 yılları arasında İstanbul'da olduğu bilinen Melling'in bir çiziminde mescit görülmektedir. Kauffer'in 1776 tarihli İstanbul haritasında yapıdan *"Hasta Odası"* olarak bahsedilmektedir. Caminin bulunduğu bölgede, 1831'de Cerrâhhâne-i Amire kurulduğundan diğer binalarla birlikte geniş bir avlu içine alınmıştır.

Yapının dikdörtgen planlı, kırma çatılı bir mescit olduğu ve tek bir minaresinin bulunduğu gravürlerden ve yıkılmadan önce çekilmiş fotoğraflarından anlaşılmaktadır. Geniş pencerelerle aydınlatıldığı, minaresinin kurşun bir külahının olduğu görülmektedir (Resim: 3.1.7.1).

Sultan III. Mustafa evkafının kayıtlı olduğu deftere[35] göre camide üç kişi görevlendirilmiştir. İmama hizmeti karşılığında 12 akçe, müezzine 6 akçe, ferraş ve kayyım vazifesini üstlenecek personele ise 7 akçe verilmesi kararlaştırılmıştır (Kocakaya, 2024, s. 63).

Cankurtaran Mahallesi 2 ada, 86 parselde yer alan yapı 1930'a kadar cami olarak hizmet vermiş, 1945 yılında minaresi yıkılmış, 1957 yılında sahil yolu inşa edilirken tamamen yıktırılmıştır. Arazisi TCDD mülkiyetinde park alanı olarak kullanılmaktayken, İstanbul Büyükşehir Belediyesi 2018 yılında hazırladığı bir rekonstrüksiyon projesiyle mescidin ihya sürecini başlatmıştır. Şu anda Fatih Belediyesi tarafından yapının ihya edilmesine yönelik çalışmalar sürmektedir.

3.1.8. Silahdar Abdurrahman Ağa (Paşalimanı) Camii

Üsküdar'da bugün Paşalimanı Caddesi olarak bilinen yerde 107 pafta, 1310 ada, 76 parselde bulunmaktadır. Sultan III. Mustafa'nın silahdarlığını yapan Abdurrahman Ağa tarafından 1766 yılında yaptırılmıştır. Yapının diğer isimleri ***"Paşalimanı Camisi"***, ***"Ağa Mustafa Camisi"*** ve ***"Öküz Limanı Camisi"***dir (Resim: 3.1.8.1).

Sadece caminin değil, bu bölgenin Silahdar Abdurrahman Ağa tarafından ihya edildiği bilinmektedir (Öz, 1997, Cilt: 2, s. 52). İncicyan, Öküz limanı çeşmesi, cami, civarındaki bahçeler ve kayık iskelesinin bu dönemde inşa edildiğini ve yalnızca Türklerle meskûn olduğunu kaydetmektedir. Bölgede Sultan IV. Murat'ın kızı Vezir Melek Ahmet Paşa'nın eşi İsmihan Kaya Sultan adına yapılmış bir sarayın olduğu ve Kayasultan Bahçesi'nin de bulunduğunu yazar. Öküz limanı isminin Anadolu'ya götürülmek üzere, Beşiktaş'tan kayıkla Rumeli yakasından getirilen öküzlerin nakliyesinde kullanıldığı için verildiğini vurgular (İncicyan, 1976, s.133).

Ayvansarayi, bölgede Cuma namazı kılınacak bir ibadethanenin bulunmayışı sebebiyle caminin inşa edildiğini yazar. Böylece Üsküdar'ın Kuzguncuk semtine doğru genişlediği bilinmektedir (Akın, 1994b, s. 230). Yapının banisi Abdurrahman

[35] VGMA, Vakfiye Defteri, nr.642, s.88-89.

Ağa, Üsküdar'da Dedeler (Miskinler) Tekkesi yanındaki Yanık Ömer Kapısı yakınındaki hazirede medfundur. Vefat tarihi 1184 (1770)'dir.

Arşiv kayıtlarına göre 14. 10. 1770 tarihli bir arzda *"Üsküdar'da, Öküz Limanı'nda Silâhdar Abdurrahman Ağa Camii Vakfı tevliyeti Abdurrahman Ağa'nın büyük oğlu Selim Bey'e"* verilmesi Babu's-saâde Ağası Mustafa Ağa tarafından rica edilmektedir.[36] Bu kayda göre hem baninin Abdurrahman Ağa olduğu hem de vakfın idaresinin oğluna bırakıldığı anlaşılmaktadır. Caminin yanında olduğu bilinen zahire ambarlarının da vakfa ait bostanlar için yapıldığı bilinmektedir (Haskan, 2001, s. 58).

Arazinin kuzeybatı güneydoğu doğrultusunda eğimli olması nedeniyle cami fevkani olarak inşa edilmiştir. Bu eğimi düzleştirebilmek için yapının altında taştan bir bodrum katı inşa edilmiştir. Bir hayrat çeşmesi ile sonradan ilave edilen abdesthane ve tuvalet kısımları bulunmaktadır. Ayvansarayi bu çeşmenin de sonradan hayır sahipleri tarafından yapıldığını söylemekte, yapının inşa tarihi olarak caminin içinde yer alan bir levhaya atıf yapmaktadır (Ayvansarayi, 2001, s. 587).

Buna göre Şair Fehmi'ye ait kitabede:

> *Fehmî hâtıfdan didi bi-bedel tarih kim,*
> *Secdegâh olsun Rasulün ümmetine bu mekân. (h. 1180)* yazılıdır.

Ancak bu levha ile İbrahim Hakkı Konyalı'nın bahsettiği üç levha restorasyon sebebiyle kaldırılmıştır. Hüseyin Ayvansarayi'nin caminin yakınlarında olduğunu söylediği Bektaşi Tekkesi'nden herhangi bir iz kalmamıştır. Yine Ayvansarayi'nin naklettiğine göre bu tekke, 1826'da Bektaşi Tekkelerinin tahrip edilmesi sırasında yıkılmıştır. Cami, II. Mahmut döneminde esaslı bir onarımdan geçirilmiştir. Bu tadilat ile ilgili Pertev Paşa şu dizeleri kaleme almıştır:

> *Mustafa Han'ın silâhdarı yapub bu camii*
> *Eskimişdi eyledi tecdîd anı şah-ı cihân*
>
> *Söyledi berceste bir târîh Pertev esselâ*
> *Kıldı nev bünyân bu dil-cû ma'bedi Mahmûd Hân (1248)*

[36] BOA.C.EV/471-23839

Yapı dikdörtgen planlı kâgir harim ve harime üç açıklıkla bağlanan ahşap son cemaat yerinden oluşmaktadır. Mekânın üzeri dört yana eğimli kırma çatı ile örtülüdür. Çatının geniş saçakları bulunmaktadır (Şekil 3.1.8.1).

Caminin girişi son cemaat yönünde sağlanmaktadır. Yapı sekiz basamaklı bir merdiven sayesinde zeminden yükseltilmiştir. Süslemesiz ahşap kanatlı cümle kapısından girilmekte, kuzey cephesinde altta ikişer üstte ise beş adet pencere ile mekân aydınlatılmıştır.

Harimin giriş yönünde iki yanda yerden bir basamakla yükseltilmiş müezzin mahfilleri bulunur. Bu mahfiller ikişer sütun dizisi ile mekândan ayrılmaktadır. Sütunlar basık Bursa kemerine benzeyen ahşap kemerlerle tezyin edilmiştir. Yapının içi, tavan ve zemin döşemesi ahşaptır (Resim: 3.1.8.2).

Harimin girişinin solundan üst kattaki mahfile ulaşılan merdiven mevcuttur. Ahşap kafesli bu mahfiller dört sütun dizisiyle taşınmaktadır. Mahfile çıkan taş basamaklar 1965 yılında kaldırılmıştır.

Caminin doğu ve batı yönünde onar adet pencere bulunmaktadır. Mihrap yönündeki duvarda da ikişer adet pencere ile yapı aydınlık bir hale dönüştürülmüştür. Üst sırada bulunan pencereler renkli camlarla süslenmiştir.

Mihrap sade bir niş şeklindedir. Tepeliğinde ince bir süsleme detayı vardır ancak herhangi bir ayetle tezyin edilmemiştir. Benzer şekilde minberi de ahşap ve süslemesizdir. Ahşap üzeri sıvama bir vaiz kürsüsü bulunmaktadır (Resim: 3.1.8.3).

Yapının güney batı köşesinde bulunan minaresi kâgirdir ve II. Mahmut döneminde yenilendiği bilinmektedir. Önceden gövde ve külahının ahşap olduğu, 1960 yılında yıldırım düşerek yanması üzerine pabucunun üstünün yenilendiği görülmektedir. Tek şerefelidir. Şerefenin taş korkulukları sade bir süsleme ile bezenmiştir. Külahı kurşundur (Resim: 3.1.8.4).

Minare kaidesinin güneybatı köşesinde dönem özelliklerinden birisi olarak güneş saati bulunmaktadır. Bu saatin altında *"Resemehu Ali, müezzin-i Cami-i Cedîd der-Üsküdar"* yazısı okunmaktadır. Minare kaidesi bir sıra taş ve iki sıra tuğladan inşa

edilmiştir. Pabuç kısmında “s” ve “c” kıvrımları Barok’un etkisini göstermektedir. Şerefede kabartmalı alçı panolardan müteşekkil korkuluklar bulunmaktadır.

Silahdar Abdurrahman Ağa Camii İstanbul Vakıflar II. Bölge Müdürlüğü tarafından 25.07.2018 tarihinde 4919 numaralı koruma kurulu kararı ile tescil edilerek, başlatılan bir restorasyon kapsamında 20.11.2023 tarihinde kâgir minaresi dışında bütünüyle yeniden inşa edilmiştir. Ahşap yapıyı restore etmekte olan Al-Tuğ İnşaat, projeyi 03.04.2025 tarihinde bitirme taahhüdü vermiştir. Çalışmamızı sürdürdüğümüz esnada yapıda restorasyon devam etmekteydi.

3.1.9. Çakmakçılar III. Mustafa Camii

Eminönü Çakmakçılar yokuşunda bulunan yapının diğer adı ***Saka Çeşmesi Mescidi***’dir. Hadika’da banisinin III. Mustafa olduğu kayıtlıdır (Ayvansarayi, 2001, s. 181) (Resim: 3.1.9.1). Yapının duvarındaki kuş evinde de h. 1174 (1760) tarihi görülmektedir. III. Mustafa’nın inşa ettirdiği yapılara kendi ismini vermediği şeklindeki genel vaziyetin bir istisnası olarak, Eminönü’de inşa ettirdiği Büyük Yeni Han’ın yakınındaki bu camiye III. Mustafa Camii de denilmektedir (İnci, 1985, s.226).

III. Mustafa evkafının tutulduğu deftere[37] göre camide imam, hatip, vaiz, kayyım, devirhan, ferraş gibi 14 personelin istihdam edildiği ve bu kişilere günlük toplam 66 akçe maaş bağlandığı anlaşılmaktadır (Kocakaya, 2024, s. 61).

Küçük Yeni Han’ın köşesinde inşa olunan fevkani camiyle alakalı Ayvansarayi, bu hanın Kuyumcular Kârhanesi yerinde yapıldığını yazmaktadır. Caminin girişi hanın bir parçası durumundadır (Resim: 3.1.9.2). Abdesthane önünden beşik tonozla örtülü bir merdivenden ulaşılan yapı alt katları dükkânlara tahsis edilmiş, köşesine yine III. Mustafa tarafından inşa edilen bir çeşme yerleştirilmiştir. Yuvarlak kemerli bir kapıdan ulaşılan caminin kapısının üzerinde banisi ve tarihin yer aldığı Latin harfli bir mermer kitabe bulunmaktadır. Harim kapısı da yuvarlak kemerlidir ve üzerinde siyah-beyaz stilize bir süsleme mevcuttur. Bunun üzerinde ise bir besmele levha bulunur (Resim: 3.1.9.3).

[37] VGMA, Vakfiye Defteri, nr.642, s.40-42.

Cami almaşık tuğla ve taş duvar örgüsü ile inşa edilmiş, merkezi kubbelidir. Kubbe kasnağı sekizgendir ve örtüsü kurşundur. Yapı kubbe kasnağındaki sekiz pencere ile aydınlık bir mekâna sahiptir (Resim: 3.1.9.4).

Harime bir son cemaat yerinden bağlanılır. Üst kattaki mahfile ulaşım bu bölümden helezonik bir merdivenden sağlanmaktadır. Üst kat mahfilleri demir sütunlarla taşınmaktadır (Resim: 3.1.9.5). Ahşap bir minberi bulunan yapıda vaiz kürsüsü mevcut değildir. Dört yönde geniş yuvarlak kemerler, köşelerde pandantiflerle kubbeye ulaşımı sağlamaktadır. Pandantifler, yuvarlak kemerli pencere kenarları ve kubbe kasnağı mavi rengin hâkim olduğu kalem işleriyle süslenmiştir.

Kubbe kasnağında sekiz adet yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Kubbe de pandantifler gibi kalem işleriyle tezyin edilmiştir.

III. Mustafa devri yapılarından Zeyneb Hatun'da olduğu gibi dışarıdan yüksek kütlevi bir görüntüye sahiptir. Bunda yapının almaşık duvar örgüsü ve fevkani yapısının etkisi büyüktür. Ayrıca yüksek kubbe kasnağı ve kasnakta yer alan yuvarlak kemerli pencerelerin üzerinde dalga yapacak şekilde dolaşan kurşun kubbenin saçağının da bu algının oluşmasına katkısı büyüktür. Bu yönüyle cephe tasarımı açısından İstanbul'da Palaiologos döneminde inşa edilen Bizans kiliselerinin dış cephelerini andırmaktadır.

Yapı iki sıra pencere dizisiyle aydınlatılmıştır. Birinci kat pencereler dikdörtgen söveli, ikinci kat pencereleri ise yuvarlak tuğla kemerli ve revzenlidir. Bu sıra dizisindeki pencereler farklı boyutlardadır ve bir tanesi diğerlerinden farklı olarak sivri kemerlidir. Alt kat pencereleri demir şebekeler, üst kat pencereleri ise renkli revzenlerle tezyin edilmiştir. Yapının sokağa bakan köşesinde süsleme amacıyla yapılmış beş adet konsol yer almaktadır. Kuşevi ise bu konsolun altındır (Ağaoğlu, 2017, s. 37). Üç yönlü dışarı taşkın kuşevi, yapının tarihini de barındırdığı için önemlidir.

Mihrabı, köşeleri sütunçelerle süslenmiş mukarnaslıdır. Dikdörtgen kenarlığının tacı rumi kabartmalarla tezyin edilmiştir. Üzerindeki dikdörtgen kitabede mihrap ayeti yer alır. Kitabede 1370 tarihi bulunmaktadır. Bu tarih, süslemelerin 1950 yılında

yapıldığını göstermektedir. Burada da siyah-beyaz renkler hâkimdir. Mukarnasların etrafını saran dikdörtgen çerçeve zikzaklarla süslenmiştir (Resim: 3.1.9.6).

Tek şerefeli tuğla bir minaresi bulunmaktadır. Minare gövdesi sıva ile örtülerek boyanmıştır. Son derece sade olan minare ve şerefesinde herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmaz. Kurşun bir külahı mevcuttur.

3.1.10. Peksimetçi Salih Ağa Camii

Beykoz Göksu'da 1760 yılında inşa edilmiştir. Banisi 1767 yılında vefat eden Peksimetçi Salih Ağa'dır. Ahşap bir mescit olarak inşa edilen yapı zamanla harap olmuş, 1830 yılında II. Mahmut tarafından ihya edilmiştir.

Yapının bostancı ortalarının Değirmen Ocağı için yapıldığını kaydeden Öz, caminin Anadolu Hisarı, Hünkâr İskelesi'nde bulunduğunu diğer adının ***Değirmenocağı Mescidi*** olduğunu yazar (Öz, 1997, Cilt: 2, s. 20). Bugün Göksu Mahallesi sınırları içinde bulunmaktadır. Değirmen Ocağı'nın Beykoz Hünkâr İskelesi'nde miri değirmenleri işleten bir kuruluş olduğu bilinmektedir. Sarayın muhafız alayı görevinde bulunan bostancıların burada bir ocağı olduğu anlaşılmaktadır. Değirmen Ocağı mevkiinde 1804 yılında bir kâğıt fabrikası kurulduğu da kaynaklarda yer almaktadır.

Günümüzdeki yapı 1962 yılında bölge halkının topladığı para ile inşa edilmiştir. Bu esnada yapıya bir bodrum katı ve mahfil eklenmiş ve 1100 kişinin namaz kılacağı büyüklükte bir camiye dönüştürülmüştür. Yapının üstü ahşap bir çatı ile örtülmüştür.

Ancak 1995 yılında yapılan yeni tamirat sırasında giriş kısmı üç katlı bir düzenle tanzim edilmiş, üzeri beşi küçük, üçü büyük sekiz adet kubbe ile örtülü revaklı bir son cemaat yeri eklenmiştir.

Harimin üzeri ise yuvarlak kemerli pencere dizisinin yer aldığı bir kasnak üzerinde kurşunla kaplanmış bir betonarme kubbe ile örtülmüştür. İç duvarları seramikle kaplanırken, yarım daire şeklindeki mihrap nişi de renkli seramiklerle süslenmiştir. Ahşap bir minber ve vaiz kürsüsü mevcuttur. Tek şerefeli bir minaresi olan yapıda 18. yüzyıla ait herhangi bir iz bulunmamaktadır.

3.1.11. Kumrulu Mescit

Fatih Atikali'de bulunmaktadır. Mescidin köşesinde bulunan çeşmesinin ayna taşında bulunan kabartma şeklindeki kumru figürü sebebiyle halk tarafından Kumrulu Mescit olarak bilinmektedir. Fatih Camii'nin 15. yüzyılda inşa edildiğindeki ilk mimarı Atik Sinan adına yapılmıştır. Bu sebeple yapı *Mimar Atik Sinan Mescidi* olarak da bilinmektedir (Ayvansarayi, 2001, s. 232) (Resim: 3.1.11.1).

Revnakoğlu, yapının inşa edildiği semtin eski adının Kıztaşı olduğunu ifade etmektedir. Bu yüzden bazı kaynaklarda yapının Kıztaşı'nda bulunduğu kayıtlıdır. Asıl adı Yusuf bin Abdullah olan azaldı muhtedi saray mimarı Atik Sinan tarafından inşa edilen yapı kurulduğunda bir zaviye ve mektebin de içinde yer aldığı külliye halindeydi. Ancak 1760 depreminde yıkıldığı için III. Mustafa'nın emriyle Mimarbaşı Mehmed Tahir Ağa'ya 1771 yılında yeniden yaptırılmıştır (Öz, 1997, Cilt: 1, s. 94).

Atik Sinan'ın 1464 ve 1468 tarihli iki vakfiyesinde vefatından sonra malvarlığını kendi yaptırdığı bu külliyeye bağışladığı anlaşılmaktadır (Sönmez, 2009, s. 228). Revnakoğlu'na göre yapı 1894 depreminde büyük bir hasar görmüş, minaresinin şerefesinden yukarısı yıkılmıştır. Bu tarihten sonra mahalle sakini Kadı Şükrü Efendi tarafından 400 altın harcanarak ihya edilmiştir (Revnakoğlu, 2021, Cilt: 1, s. 287). Zamanla zaviye ve mektep ortadan kalkmış, cami ise günümüze büyük değişiklikler geçirmek suretiyle ulaşmıştır. Duvarları kâgir, çatısı ve son cemaat kısmının ahşap olarak inşa edildiği bilinmektedir. Ancak zaman içerisinde tahrip olduğu için 1963 yılında esaslı bir onarımdan geçirilmiş ve özgünlüğünü kaybetmiştir. Dikdörtgen planlı kâgir yapı günümüzde kiremit kaplı ahşap bir çatıyla örtülüdür. Tek şerefeli minaresi 19. yüzyıl eseriydi.

İstanbul Vakıflar I. Bölge Müdürlüğü yapıyı restorasyon programına almış ve 2021 yılında tamamlayarak yeniden ibadete açmıştır. Eserin zaman içerisinde yaşadığı tahribat sebebiyle hiçbir özgün unsuru olmaması, pek çok betonarme eklentiye sahip olması yüzünden temellerine kadar yıkılıp yeniden inşası yoluna gidilmiştir.

Hazırlanan plan şeması mekânın orijinal büyüklüğü dikkate alınarak yapılmış, minare de bu aşamada yıkılarak yenilenmiştir. Mevcut yapı bir sıra taş, iki sıra tuğla olmak üzere almaşık örgülü bir duvar yapısına sahiptir.

Caminin kuzeyde yer alan giriş kısmında ahşap direkli yüksek bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Bu alandan ikinci kattaki hanımlar mahfiline bir giriş vardır. Yapıya cümle kapısından girildiğinde sağ ve sol kısımlarda küçük bir ahşap korkulukla çevrili müezzin mahfili bulunur. Bu mahfilin üstü kafesli hanımlar mahfilidir (Resim: 3.1.11.2).

Mihrap duvarında üstte ikişer adet yuvarlak kemerli ve revzenli pencere, altta ise dikdörtgen ikişer pencere ile harim aydınlatılmıştır. Giriş yönündeki kuzey cephesinde üstte beş adet yuvarlak ve revzenli, altta kapının sağ ve solunda ikişer adet olmak üzere dört adet dikdörtgen pencere vardır. Yapının doğu ve batı cephelerinde ise üstte üçer adet revzenli yuvarlak pencere ve altta üçer adet dikdörtgen pencere bulunmaktadır (Resim: 3.1.11.3).

Mihrabı beyaz bir mermerden inşa edilmiştir. Sivri kemerli mihrap nişinin üzerinde sade bir şekilde mihrap ayeti yer alır. Mihrabın köşeleri sütunçelerle tezyin edilmiş, tepeliği ise üçgenlerden oluşan klasik bir frizle nihayetlendirilmiştir.

Minareye müezzin mahfilinin olduğu alandan bir kapıyla ulaşılmaktadır. Tek şerefeli minare oldukça sadedir. Minare kaidesi beden duvarlarının üzerine oturtulmuştur, kurşun bir külahı mevcuttur (Resim: 3.1.11.4).

Yapıya ismi veren kumrulu çeşme zaman içerisinde yok olmuş, ancak kumru figürünün yer aldığı mermer kabartma yapının duvarına konularak muhafaza edilmiştir. Bugün ise çeşmenin bulunduğu yere mermerden sivri kemerli bir ayna taşına sahip çeşme yeniden inşa edilmiş, bir tastan su içen iki kumru kabartması çeşmenin üzerindeki duvara yerleştirilmiştir (Resim: 3.1.11.5).

Caminin kıble istikametinden başlayarak doğu yönüne uzanan bir haziresi mevcuttur. Atik Sinan'ın kabri de bu hazirede bulunmaktadır. Restorasyon sırasında hazire kısmındaki betonarme eklentiler de kaldırılarak, mezar taşları temizlenip düzenlenmiş

ve taş duvar set örülerek, dış çevre duvarı moloz taşlarla yeniden inşa edilmiştir (Resim: 3.1.11.6).

3.1.12. Kara Kethüda Camii

Sarıyer, Büyükdere Çayırbaşı Caddesi üzerinde 90 numarada bulunmaktadır. Bu yüzden kayıtlarda ***Büyükdere Camii*** olarak da geçmektedir. Yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte banisi Sadaret Kethüdası Mehmed Ağa'nın yaşadığı dönem III. Mustafa devridir (Öz, 1997, Cilt:2 s. 36) (Resim: 3.1.12.1).

İnşa kitabesi bulunmayan yapının 1175 (1762) tarihli bir arşiv belgesine göre vakıf idaresine Galata bölgesinden bir görevlinin atandığı kayıtlıdır. Bu vesikaya göre yapının 1757-1762 yılları arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır (Ağaoğlu, 2017, s. 32).

Fevkâni olan yapının duvarları kâgirdir. Üst yapı örtüsü ise ahşaptır. Zaman içerisinde çok defa tamirat geçirdiğinden özgün haline dair kesin bilgi mevcut değildir. Şu anda ayakta olan yapı, harimine üç adet betonarme sütun eklenerek kuzey yönünde genişletilmiş ve bir kadınlar mahfili ilave edilmiştir (Okçuoğlu, 1994a, s. 363) (Resim: 3.1.12.2).

Yapıya basık kemerli bir cümle kapısından girilir. Harim kısmı cemaatin saf düzenine uygun şekilde enine dikdörtgen bir alan ve bu mekâna betonarme üç sütunla bağlanan dikdörtgen alandan müteşekkildir. Bu sütunlar yapıyla birlikte üst kata ilave edilen mahfilleri de taşımaktadır. Mahfil, yapıyı mihrap duvarı dışında kalan üç yönde dolaşmaktadır. Doğu ve batı cephesinde revzenle tezyin edilmiş üstte üç, altta ise ikişer pencere ile mekân aydınlatılmıştır. Mihrap duvarında çift sıralı dört pencere bulunmaktadır.

Yarım yuvarlak bir niş şeklinde tanzim edilen mihrabı günümüzde Kütahya çinileri ile kaplanmıştır. Etrafı üç yönde ayet kuşağı ile tezyin edilmiştir. Ahşap minberi süslemesizdir ve köşedeki basit vaiz kürsüsü gibi sonradan ilave edilmiştir (Resim: 3.1.12.3).

Yapının kuzeybatı köşesinde yer alan minaresi silindirik bir gövdeye sahiptir. Tek şerefeli minaresinin silindirik gövdesinin üzeri tuğlaların zikzaklı yerleştirilmesiyle hareketlendirilmiştir.

3.1.13. Mimar Ağa Mescidi

Fatih, Vefa Semti'nde bulunmaktadır. 15. yüzyılda inşa edilmiş bir medresenin dershanesi durumundayken, IV. Murad devrinde mescide dönüştürüldüğü bilinmektedir. Yapı Cibali çevresinde çıkan bir yangında bütünüyle harap olmuş ve 1169 (1755-56) yılında yeniden inşa edilmiştir (Resim: 3.1.13.1).

Bu tarih Sultan III. Mustafa'nın cülusundan bir sene öncesi olmakla birlikte, yapının banisinin III. Mustafa devri baş mimarı olan Mehmed Tahir Ağa olması ve dönemin özelliklerini yansıtması sebebiyle çalışmamız içerisinde değerlendirilmiştir.

Öz, ilk olarak yapının Fatih Camii Ruznamçesi Zeyni Mehmed Efendi tarafından yapıldığını ifade ederken, diğer isimlerini *Sinekli Mescit* ve *Nabi Çelebi Mescidi* olarak kaydetmiştir (Öz, 1994, Cilt: 1, s. 105). Tahir Ağa'nın bu mescidin karşısındaki evde ikamet ettiği, bu sebeple inşasını kendisinin yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak Tahsin Öz, çalışmasında yapının mimarı olarak kaydettiği Mehmed Ağa'nın Sultan Ahmed Camii mimarı olduğunu yazmaktadır. Çobanoğlu ise yapının banisinin Mehmed Tahir Ağa olduğunu kaydeder. Hadikatü'l Cevami'de yapının 1169 yılında *"müceddeden bina ve minare ihdasıyla"* Koca Mimar Mehmed Ağa tarafından yaptırıldığı açık bir şekilde yazmaktadır (Ayvansarayi, 2001, s. 260). Yapının Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından yapıldığı şeklindeki görüşün Ayvansarayi'nin sarih açıklamasıyla birlikte değerlendirildiğinde yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen Tahsin Öz bir yanlış anlaşılma sebebiyle bu şekilde değerlendirmiş olmalıdır.

İsmi mimarbaşı Tahir Ağa'ya nispetle Mimar Ağa Mescidi olarak bilinmektedir. 18. yüzyıl öncesindeki durumuyla ilgili bir bilgi mevcut değildir. Yapı şimdiki binası ve minaresiyle Tahir Ağa'nın eseridir.

Küçük ölçekli mescit kare planlıdır. (6 x 6 m.) ölçülerindeki yapının duvarları almaşık örgülüdür (Şekil: 3.1.13.1). Sekizgen kasnaklı tek bir kubbe ile örtülü yapının duvarları üç yönde altta ikişer pencere ile çevrilidir (Çobanoğlu, 1994, s. 467). Bu

pencere sıralarının üstü yuvarlak pencerelerle düzenlenmiştir (Resim: 3.1.13.2). Yuvarlak pencerelerin ortasında ise tıpkı bu dairevi pencerelerde olduğu gibi revzenle tezyin edilmiş sivri kemerli bir orta pencere bulunmaktadır. Mehmed Tahir Ağa, bu mescitte uyguladığı cephe düzenini 1769'da inşa ettiği Zeyneb Sultan Camii'nde de benzer şekilde uygulamıştır. Yuvarlak ve sivri kemerli pencerelerin almaşık duvar örgüsü üzerinde düzenlenmesi, kesme taş ve sivri kemerle öne çıkan klasik düzenden ciddi bir farklılık ortaya koyar.

Ancak 2024'te halen sürmekte olan restorasyon sırasında bu yuvarlak pencereler sivri kemerli pencereler ile değiştirilmiştir. 1960 tamiratında ilave edilen avlu duvarları ve avlu kapısı da kaldırılmıştır (Resim: 3.1.13.3). Bu pencere dizilerinin olduğu düzen batı cephesinde tekrarlamaz. Alt sıradaki pencere dizisi yerine bu alana üç adet dolap nişi ilave edilmiştir. Kıble ekseninin karşısına gelen kuzey cephesinde ahşap mahfil bulunmaktadır. Mermerle kaplı yarım yuvarlak mihrap nişi süslemesizdir. Minber ve vaaz kürsüsünün daha sonra yenilendiği anlaşılmaktadır. Cümle kapısının üzerinde 1379 tarihli kitabede bir besmele ve *"Namaz, mü'minler üzerinde vakitleri belirlenmiş bir farzdır"* mealindeki Nisa Suresi 103. ayetin bir kısmı yazılıdır.

Tek şerefeli sade ve kurşun külahlı minaresi tıpkı yapıda olduğu gibi almaşık örgülüdür. Kare kaide üzerine bina edilen minare bir sıra taş, iki sıra tuğla şeklinde düzenlenmiştir. Korkuluk levhaları küfeki taşındandır.

3.1.14. Ömer Efendi Namazgâhı

İstanbul'dan Anadolu ve İran başta olmak üzere doğuya yapılan kervan yolculukları ile Hicaz'e doğru gerçekleştirilen hac yolculuğunun başlangıç noktası ve ilk konaklama yeri olan Üsküdar'da çok sayıda kervansaray, han ve namazgâh inşa edildiği bilinmektedir. 20. yüzyıla kadar gerçekleşen tüm seyahatlerin kervanlar vasıtasıyla yapıldığı göz önüne alındığında İstanbul için Üsküdar ve sınırındaki Kadıköy son derece önemli bir mevkiye sahip olmalıdır. Üsküdar'da başlayan Bağdat-Şam yolunun istikameti bugün Bostancı Semti adını verdiğimiz Bostancı Derbendi ile devam etmektedir.

Abdest almak ve namaz kılmak için yolcuların konaklama noktalarına yapılan namazgâhların yakınlarında bir çeşme olması kaçınılmazdır. Çoğu zaman bir çeşme ile birlikte düşünülen namazgâhlar, etrafı bir taş dizisiyle çevrilmiş ve kıblenin yönünü gösteren bir taşın bulunduğu basit yapılardır. Ancak bazı namazgâhların çevre duvarlarının yükseltildiği, namaz kılma alanının yükseltilmiş bir platforma dönüştürdüğü hatta mermer bir mihrapla techiz edildiği de vakidir.

Kıble yönüne konulan taşlar genellikle üzerinde sadece *"el mihrap"* yazısı ya da mihrap ayeti olarak bilinen *"Küllema dehale aleyha zekeriyel-mihrab"* ayetiyle tezyin edilirlerdi. Bazılarında hayır sahiplerinin isimleri ve vakfedildikleri tarih de bulunmaktadır.

İstanbul'da bu amaçla yapılmış 153 adet namazgâh tespit edilmiştir. Pek çoğu tamamen ortadan kalkan bu namazgâhların 6'sı Fatih, 9'u Eyüp, 11'i Zeytinburnu, 1'i Bakırköy, 5'i Eminönü, 5'i Şişli, 7'si Beşiktaş, 10'u Beyoğlu, 3'ü Sarıyer, 1'i Kartal, 28'i Kadıköy, 49'u Üsküdar, 18'i ise Beykoz'da bulunuyordu. Özdamar yaptığı çalışmada İstanbul'daki namazgâhların miktarını bu şekilde tespit etmiştir (Özdamar, 1988, s. 224).

Kadıköy Zühtüpaşa'da bulunan Ömer Efendi Namazgâhı da tıpkı Haydarpaşa Namazgâhı gibi bu konaklama noktalarına inşa edilmiş yapılardan birisidir. Eser Başkalfa Hacı Ömer Efendi Çeşmesi olarak da bilinmektedir. Bir çeşmesi de bulunan namazgâh artık mevcut değildir.

Çeşmenin kitabesinden anlaşıldığına göre Kalyonlar Baş-halifesi Hacı Ömer Efendi tarafından H. 1186 (1772) tarihinde yapılmıştır. Semavi Eyice *"İstanbul Şam Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler"* başlıklı çalışmasında eseri tespit ederek yayınlamış, 1975 yılında çeşme, su kuyusu ve hazirenin de içinde bulunduğu namazgâhda çeşmenin kitabesini bularak Karacaahmet Mezarlığı'na taşımıştır (Eyice, 1958, s. 94) (Resim: 3.1.14.1).

Kerestecizâde Mehmed tarafından kaleme alındığı anlaşılan çeşmenin kitabesi:

Sahibü'l hayrat ve'l-hasenat
Başhalifesi El Hac Ömer Efendi

Gufire zünbehu Sene 1186
Ketebehu Mehmed Kerestecizâde (Resim: 3.1.14.2)

Eyice'nin makalesini kaleme aldığı 1958 tarihinde Kızıltoprak'ta tespit ettiği namazgâh büyük oranda mevcuttu. Buna göre namazgâh (8,50 m.) ölçüsündeki bir aralıkla hazireden ayrılmıştır. Hazirede 1777 yılında vefat eden bani ve ailesinin kabirleri bulunmaktadır. Hazirenin arka kısmında baninin ailesine mensup kişiler tarafından yeni bir bina yapıldığını aktaran Eyice, yerden 56 cm yükseklikte ve 65 cm çapında bir bileziği olan su kuyusunu da tespit ederek kayıt altına almıştır. Namazgâhın sofa duvarına bitişik olan çeşme de bu tarihte yerinde bulunmaktadır. Çeşmenin musluğunun olmadığını belirten Eyice, taştan bir oluğunun mevcut olduğunu ifade etmektedir.

Çeşmenin üç boğumlu olan tepeliğinin üst kısmı kırılmıştır. Eyice'nin fotoğrafında ise bu kısım mevcuttur. İki yanda küçük sütunçelerin taşıdığı ayna kısmı adeta bir şahide gibi düzenlenmiştir. Şu anda bir mermerin üzerine sabitlenen mermer taşın, kendi asıl yerinde iken oldukça yüksek ve anıtsal bir görüntüsü olduğu anlaşılmaktadır. Çeşmenin önünde bulunması gereken tekne artık mevcut değildir.

Namazgâhın bulunduğu alanda şu anda hazire, çeşme ve su kuyusu mevcut değildir. Mihrap taşı mermerden yapılmıştır. Bu taş da çeşme gibi şu anda Karacaahmet'te bulunmaktadır. Bir şahide gibi düzenlenen mihrap taşı üzerinde mihrap ayeti yer alır. Ayet kuşağın üzeri üçgen bir alınlıkla nihayetlenir. Üçgenlerin kenarlarında karanfil ve güllerden oluşan çiçek demetleri bulunmaktadır. Üst noktasında ise akantus yapraklarıyla bir friz işlenmiştir. Esere her yönüyle tam bir Barok tezyinat hâkimdir. Namazgâhın mihrap taşı 21 Nisan 2022 tarihinde Ahmet Yurtbakan tarafından Karacaahmet Mezarlığında tespit edilerek fotoğraflanmıştır (Resim: 3.1.14.3).

3.1.15. Kuyubaşı Namazgâhı

Eyüp Sultan İlçesi sınırlarındadır. 1175 (1762-63) yılında yapılmıştır. Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan tarafından Derviş İbrahim Namazgâhı üzerine inşa ettirilen Emin Baba Tekkesi'nin yanında bulunmaktadır. ***Zülali Namazgâhı*** olarak da bilinir. Dikdörtgen formda tepesi pahlı, bir mezar taşını andıran kıble taşı bugün tekkenin avlusundadır. Musallâ taşlı namazgâhlar grubundadır.

Bu gruptaki namazgâhlar, bir musalla taşının yanında cenaze namazlarının kılındığı alanda veya bir hazire girişinde bulunur. Bir yüzünde mihraplarda görmeye alışık olduğumuz Al-i İmran Suresi 37. ayetin bir kısmı olan "*kullemâ dehale 'aleyhâ zekeriyyâ-l mihrâb"* mealen "Zekeriyya ne zaman kızın bulunduğu mihraba girse" ifadesi yer almaktadır. İki satır halindeki bu ayetin altında altı köşeli sivri kemer şeklinde bitirilmiş bir niş içerisinde kandil kabartması bulunur (Resim: 3.1.15.1 ve Resim: 3.1.15.2).

Yanında iki adet küfeki taşından yapılmış şahide bulunmaktadır. Bunlardan birisi 1175 (1761) tarihinde vefat eden Derviş Mehmed'e, diğeri ise Derviş İbrahim'e aittir.

3.1.16. Mehmed Bey Namazgâhı

Beykoz'da Sultaniye'de 1765 tarihli Mehmed Bey Çeşmesi yanında bulunmaktadır. Muhtemelen aynı vakitte yapılmış olmalıdır. Bugün dahi bir mesire alanı olarak kullanılan yerdedir. Bu tür namazgâhların genellikle bir çeşme yapısının yanında teşekkül ettirildiği bilinmektedir (Resim: 3.1.16.1).

Namazgâhın etrafı bir taş dizisiyle sınırlandırılmış ve köşesine kıble taşı konulmuştur. Kıble taşında Al-i İmran Suresi 37. ayetin bir ksımı olan "*kullemâ dehale 'aleyhâ zekeriyyâ-l mihrâb"* ifadesi okunmaktadır (Resim: 3.1.16.2.).

Kıble taşı bir şahide formunda, yukarıya doğru genişleyerek, üst kısmında iki yanda pahlanarak tepede yuvarlak bir kemerle bitirilmiş, tacı ise sivri bir külah şeklindedir. Yuvarlak kemer zikzaklı bir motifle çevrelenmiş altında yedi yapraklı bir yarım gülçe bulunmaktadır. Ayet kuşağının altında ise bir vazodan çıkarak yukarıya doğru zincir şeklinde ilerleyen tepede ise laleyi andıran stilize bir bitki motifi vardır.

3.1.17. Haydarpaşa Namazgâhı

Sultan III. Mustafa devri Cebehane Ocağı memuru Ömer Efendi'nin adına oğlu Mehmed Efendi tarafından Haydarpaşa'da inşa edildiği 1898'de Mir'at-ı İstanbul isimli eseri kaleme alan Mehmed Raif tarafından ifade edilmiştir. Raif'e göre bu mekân gerçekte saraya ait bahçelerden biri iken sonradan mezar taşından Haydar Baba ismini taşıyan bir zatın uhdesine geçmiştir (Raif, 1996, s. 61).

Bağdat Caddesi üzerindeki namazgâh taşının 1976 yılında, yol genişletilmesi sırasında tahrip edilerek, Karacaahmet Mezarlığı Şehitlik Kapısı mevkiindeki Mimar Kasım Ağa lahdi'nin yanına atıldığı ifade edilmektedir (Haskan, 2001, Cilt: 1, s. 211). Bugünkü Üsküdar ve Kadıköy ilçelerinin içinden geçen yolun Hac güzergâhının başlangıç noktaları olduğunu ifade etmiştik. Bu yüzden bu yol üzerinde çok sayıda namazgâh bulunduğu da bilinmektedir.

Eyice, tıpkı Haydarpaşa Namazgâhı gibi bölgede yer alan çok sayıda namazgâh bulunduğuna işaret etmiştir. Eski Bağdat Caddesi'nin Üsküdar'dan başlayarak Karacaahmet Mezarlığı'nın arasından geçerek Seyyid Ahmed Deresi'ne indiğini ifade etmektedir (Eyice, 1958, s. 89). Dolayısıyla eserleri bulundukları konuma göre değerlendirdiğimizde bugünkü Kadıköy ve Üsküdar ilçelerini birlikte ele almak daha doğru olacaktır. Eyice'nin 1958'de çok sayıda yapı henüz tamamen ortadan kalkmadan yaptığı gözlemlerine göre bu Bağdat Caddesi'nin Karacaahmet'e bakan ucunda Saraçlar Namazgâhı ve Çeşmesi de mevcuttu. 1776 yılında inşa edilen bu namazgâhın Gouffier'in haritalarında bulunduğunu kaydetmektedir.

Bu mevkideki bir başka namazgâhın Darüs-Saâde Ağası Halid Ağa Namazgâhı olduğu da bilinmektedir. Halid Ağa'nın 1798'de vefat ettiği dikkate alındığında namazgâhın 18. yüzyılın sonuna tarihlendirilmesi doğru olacaktır.

III. Mustafa'nın vefatından kısa bir süre sonra yapıldığı anlaşılan bu namazgâhların varlığı, çok kısa aralıklarla inşa edilen bu menzillerin 18. yüzyılda oldukça önemli bir işlev gördüklerinin ve bölgenin yoğun bir ziyaretçi trafiğine sahip olduğunun kanıtıdır. Haydarpaşa Çayırının yalnız kervanların değil, ordunun sefere çıktığı dönemde konakladığı bir bölge de olduğu bilinmektedir.

Bölge III. Mustafa'nın ihya etiği ve şenlendirdiği bir alandır. Özellikle Ayazma gibi saltanatının sembol yapıları da bu mevkide bulunmaktadır. Hatta 1218 Ramazan'ında (15 Aralık 1803-13 Ocak 1804) vefat eden Sultan III. Mustafa'nın dördüncü eşi olan Rıfat Kadın'ın mezarı da Haydarpaşa'da bulunmaktadır (Raif, 1996, s. 66).

3.1.18. Veliefendi Namazgâhı

Veliefendi Namazgâhı Şeyhülislam Veliyüddin Efendi tarafından Zeytinburnu'nda kendisine tahsis edilen Çırpıcı Çayırı isimli mevkide yapılmıştır. İnşa tarihi kesin olarak bilinmese de III. Mustafa'nın kendisini ikinci kez şeyhülislamlık makamına getirdiği 1767 yılından sonra olduğu düşünülmektedir.

Halep, Kahire ve Medine'de kadılık yapan, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevlerinde bulunan Veliyüddin Efendi'nin 1758'de görevlerinden azledildiği, ancak III. Mustafa'nın 1767'de itibarını iade ettiği bilinmektedir. Bu mevkiye bir çiftlik evi yapan Veliyüddin Efendi, evin yanına bu namazgâhı ve bir çeşmeyi inşa etmiştir. Bu alan, İstanbul'un ana kapısı durumundaki Yedikule'nin yakınındaki bir mesire alanı olduğu için döneminde oldukça kıymetlidir. 1768 yılında vefat eden Veliyüddin Efendi de burayı mesire alanı olarak vakfetmiştir.

Ünver 1963 yılında Veliefendi Çayırı'nda bulunan namazgâh ve çeşmeyi ziyaret ederek izlenimlerini aktardığı çalışmasında civarda ondört adeti büyük olmak üzere yirmi civarında asırlık çınar ağacının bulunduğunu kaydetmiştir (Candemir, 2014, s. 69). Ancak bu çınar ağaçları bugün mevcut değildir.

2019 yılında Zeytinburnu Belediyesi namazgâh ve çeşmenin restorasyonunu yaparak, çeşmeyi bulunduğu yerden yükseltmiş, namazgâh alanının etrafını da kısa bir duvarla çevirmiştir. Veliefendi Çayırı olarak bilinen bu alanda 1911 yılında at neslini geliştirmek maksadıyla kurulan Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti tarafından ahşap tribünler inşa edilerek at yarışları yapılmaya başlanmıştır. Halen İstanbul'da at yarışlarının düzenlendiği Veliefendi Hipodromu bu civarda hizmet vermektedir.

Sultan III. Mustafa devri ibadet yapıları arasında kaynaklarda gösterilen ancak şu anda mevcut olmayan ve mahiyetini bilmediğimiz yapılar da bulunmaktadır. Bunlardan birisi **Haydarpaşa Camii**'dir. Hadika'da Mehmed Efendi isimli bir kişi tarafından III. Mustafa devrinde babası Cebehâne Ocağı'ndan Ömer Efendi'nin ruhu için yaptırılan camiden günümüze herhangi bir iz kalmamıştır (Ayvansarayi, 2001, s. 651). Yapı 1873 tarihinde Haydarpaşa-İzmit tren hattının yapımı sırasında yıktırılmıştır. Bugün aynı isimde mevcut olan yapıyla bu caminin bir ilişkisi yoktur.

Hadika'da ifade edilen bir başka yapı **Katırcı Hanı Mescidi'dir.** Eserde Kadırga Limanı civarında olduğu ve III. Mustafa'nın hasekisi Aynülhayat Hatun tarafından yaptırıldığı da kayıtlıdır (Ayvansarayi, 2001, s. 234). Şehsuvar Mahallesi, Aynulhayat Çıkmazı'nda bulunan bu yapı günümüzde mevcuttur. Kare planlı ve 120 metrekare büyüklüğünde küçük bir mescit olan yapı büyük oranda değişime uğramıştır. Sade mihrabının yanında ikişer yuvarlak kemerli pencere, doğu ve batı cephelerinde de benzer şekilde yuvarlak kemerli ikişer geniş penceresi bulunmaktadır. Minaresi bulunmayan mescit 1992 yılında Şehabettin Durmuşoğlu tarafından restore edilmiştir (Alçep, 2017, s. 139). III. Mustafa evkafının kayıtlı olduğu defterde[38] camide bir imam ve bir müezzinin istihdam edildiği ve bu personele günlük 22 akçe maaş verildiği görülmektedir. Müezzine kandilci, ferraş ve bevvap gibi diğer hizmetleri de üstlenmesi karşılığında 10 akçe verilmesi uygun görülmüştür (Kocakaya, 2024, s. 62).

III. Mustafa'nın eşi Aynü'l-Hayat Hatun için yaptırdığı mabede günlük olarak toplam 22 akçe ücret verilmesi şart koşulan bir imam ve bir müezzinden oluşan iki kişilik personelin tayin edileceği belirtilmiştir. Günlük 12 akçe ücret mukabilinde görevlendirilmesi istenilen imamın beş vakit namaz kıldırması ve harbendekânlara Kur'ân-ı Kerîm dersi vermesi istenmiştir. Müezzin olan şahsın aynı zamanda kayyımlık, kandilcilik, ferrâşlık ve bevvaplık yapması da şart koşulmuş, hizmetlerine karşılık günlük 10 akçe ücret verilmesi istenmiştir.

[38] VGMA, Vakfiye Defteri, nr.642, s.52

3.2. Tarikat Yapıları

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda hususi bir yeri bulunan tarikat yapıları bulundukları yer, büyüklük ve işlev bakımından tekke, zaviye, dergâh ve âsitane gibi isimlerle tanımlanmışlardır.

Tasavvuf düşüncesinin henüz tarikatlar şeklinde kurumsal bir yapıya dönüşmediği hicri 3. yüzyıla kadar tekke ve zaviye gibi müstakil bir mimari tasarımının ortaya çıkmadığı, sufilerin daha çok ev ya da mescitlerde toplandığı bilinmektedir. Gezgin dervişlerin Horasan'dan Magrib'e uzanan geniş bir coğrafyada menzillerde inşa edilmiş ribatlarda toplanarak ibadet yaptıkları da kayıtlarda bulunmaktadır.

Bu yüzden İslam dünyasında mimari açıdan ilk bağımsız tekkelerin nerede ortaya çıktığı kesin değildir. Ancak Tasavvuf düşüncesinin şekillendiği önemli yerlerin başında gelen Horasan'da sivil mimarinin temel unsurlarını gözeterek inşa edilmiş yapıların tekke mimarisinin gelişiminde önemli rol oynadığı görülmektedir (Tanman, 2011, s. 370-379).

Anadolu başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasının geniş sınırları içerisinde tüm tarikat yapılarını ifade etmek üzere kullanılan **tekke ve dergâh**ların yanı sıra, daha çok şeyh ve dervişlerin ikamet ettiği küçük ölçekli yapılar olan **zaviyeler** zaman içerisinde hizmet ettikleri tarikatların ihtiyaçlarına göre mimari tasarımlarını oluşturmuşlardır. Tekke, dergâh ve hankâh isimlendirmeleri, mimari biçim ya da büyüklüğü ifade eden ayrımlar değildir. Genellikle aynı yapıyı tanımlamak için birbirlerinin yerine kullanılabilmektedirler. Hatta bir yapının kitabesinde dergâh ya da tekke ifadelerinin birlikte kullanıldığı dahi görülmektedir. Bu sebeple Arapça kökenli ve dayanak, *barınak* anlamlarına gelen **tekke** ya da **tekye** isimlendirmesi ile Farsça kökenli ve *eşik* kelimesinden türetilen **dergâh** isimlendirmesi aynı anlamda ve birbirlerinin yerine kullanılmışlardır.

İstanbul'un fethinden sonra şehrin şenlendirilmesi faaliyetleri kapsamında yoğun bir tekke inşasının olduğu gözlemlenmektedir. Hatta ilk tekkelerin fetihten önce kurulduğu da bilinmektedir. Fetihten yaklaşık yüz yıl önce Orhan Gazi döneminde İzmit Körfezi'nden Göztepe'ye kadar olan kısmın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle

gazavat düşüncesinin etkin olduğu Ahi tekkelerinin bölgede inşa edildiği bilinmektedir. Böylece İstanbul'da ilk tekkeler 13. yüzyılda inşa edilmeye başlanmış, fetihle beraber Suriçi'ne doğru bir yayılım göstermişlerdir.

İstanbul'da inşa edilen tekkelerin bir kısmı ise vaz-ı meşihat yani bir şeyhin görevlendirilmesi suretiyle zaten var olan bir yapının tekkeye dönüştürülmesi şeklinde oluşturulmuştur. Bu yapılar daha çok Bizans manastır ve kiliselerinin basit değişikliklerle tekke haline getirimesi şeklinde olmuştur. İstanbul'da Kalenderhane (Theotokos Kyriotissa Kilisesi), Küçük Ayasofya (Aziz Sergios ve Bakhos Kilisesi) ve Koca Mustafa Paşa/Sünbül Efendi (Aziz Andreas Manastırı) bu yapıların en çok bilinenlerindendir.

17. yüzyıldan itibaren bazı cami ve mescitlerin de vaz-ı meşihat usulünce tekkeye dönüştürüldüğü görülmektedir. Ancak bu mekânlarda tarikata mahsus ayinlerin icra edilmesi, yapının fonksiyonlarında bir değişikliğe sebebiyet vermediği için eser bazı kaynaklarda mescit, bazı kaynaklarda ise tekke ismiyle anılmaya devam etmiştir.

İstanbul tekkeleri hakkında kapsamlı bir çalışma yapan Köseoğlu'nun tespitlerine göre 1453'den tekke ve zaviyelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar şehirde 554 tekke kurulmuştur. Bunların 260'ı ise Suriçi bölgesinde hizmet vermiştir (Köseoğlu, 2022, s. 2). Osmanlı'da yaygın olan tarikatları sıralayan Kara, Kadiriyye, Rufaiyye, Halvetiyye, Nakşibendiyye, Sadiyye ve bütünüyle Anadolu merkezli olan Mevleviyye ile Bektaşiyye'yi sıralar. Bununla birlikte Anadolu Tasavvuf düşüncesinin teşekkülünde çok önemli yerleri olmasına rağmen Yeseviyye, Suhreverdiyye, Kübreviyye, Şazeliyye, Çeştiye ve İbn Arabi'ye nispete edilen Ekberiyye Tarikatları Anadolu'da kendilerine yer bulamamışlardır (Kara, 2005, s. 228). Bazı tarikatlar ise zamanla yok olmuşlardır. Bunların en dikkat çekeni Zeyniyye'dir. Zira bu tarikat 16. yüzyılda İstanbul'daki en canlı tarikatlarındandır.

Bayramiyye, Halvetiyye ve Kadiriyye gibi tarikatların ise pek çok kolu Anadolu'da etkin olmuştur. Halvetiyye'nin Gülşeniyye, Kadiriyye'nin Eşrefiyye ve Nakşibendiyye'nin Halidiyye kolu gibi tarikatlar Anandolu'da yaygın olan kollardandır.

Tarikatların merkezlerinin çoğunlukla İstanbul'da bulunması sebebiyle "merkez tekke ya da dergâh" olarak kabul edebileceğimiz asitanelerin de İstanbul'da inşa edildiği görülmektedir. Tarikatların tekke merkezlerinin İstanbul'da bulunması ilerleyen yıllarda hukuki bir zorunluluk haline gelmiştir. Yeniçeri Ocağı'yla birlikte Bektaşi Tekkeleri'ni de kapatan II. Mahmut 1812'de yayınlandığı bir fermanla taşradaki tüm tekke, zaviye ve dergâhları tarikatların İstanbul'daki asitanelerine bağlamıştır. Bu tarihten sonra Anadolu'daki tüm tekke ve dergâh şeyhleri Şeyhülislamın onayı ile vazife yapmaya başlamış, İstanbul'un müsaadesi olmadan şeyhlik ve halifelik yapmaları engellenmiştir (Övüç, 2011, s. 272). Bu sayede 19. yüzyılın başından itibaren İstanbul'daki tarikat yapılarının tamamı listelenirken, şeyhler de kayıt altına alınmıştır.

İstanbul'da asitaneleri bulunan tekkeler ve bağlı bulundukları tarikatlar şu şekildedir: Halvetiyye-Sünbüliyye Tarikatının asitanesi Fatih'te Koca Mustafa Paşa Tekkesi, Halvetiyye-Cerrahiyye Tarikatının asitanesi Fatih'te Nureddin Cerrahi Tekkesi, Halvetiyye-Kuşadaviyye Tarikatının asitanesi Fatih'te Kuşadalı İbrahim Efendi Tekkesi, Rıfaiyye Tarikatının asitanesi Üsküdar'da Rıfaiyye Tekkesi, Celvetiyye Tarikatının asitanesi Üsküdar'da Hüdaî Aziz Mahmud Efendi Tekkesi, Celvetiyye-Fenaiyye Tarikatının asitanesi Üsküdar'da Şeyh Fenaî Tekkesi, Halvetiyye-Sünbüliyye Tarikatının asitanesi Eyüp'te Cemâlizâde Tekkesi, Mevleviyye Tarikatının asitanesi Eyüp'te Bahariye Mevlevihânesi, Sinaniyye Tarikatının asitanesi Eyüp'te Ümmi Sinan Tekkesi, Bedeviyye Tarikatının asitanesi Beyoğlu'nda Eburrıza Tekkesi, Halvetiyye-Uşşakiyye Tarikatının asitanesi Beyoğlu'nda Hüsameddin Uşşakî Tekkesi, Kadiriyye Tarikatının asitanesi Beyoğlu'nda Kadirihane Tekkesi, Bektaşiyye Tarikatının asitanesi Kadıköy'de Şahkulu Tekkesi, Şazeliyye Tarikatının asitanesi Beşiktaş'ta Ertuğrul Tekkesi, Rıfaiyye-Maarifiyye Tarikatının asitanesi ise Kartal'da Maa'rifî Tekkesi'dir (Özcan, 2023, s. 441).

Halvetiyye'den sonraki en yaygın tarikat olmasına rağmen Nakşibendîlik'te asitane uygulaması olmadığı için bu tarikatın İstanbul'da bir asitanesi yoktur.

İstanbul tekkelerinin, tevhidhâne, harem, derviş hücreleri, mutfak, hamam, su haznesi gibi temel mimari yapıların yanı sıra bazılarında bunlara ilaveten kütüphâne ve sıbyan

mektebi yapılarla daha çok bir külliye hüviyetine büründüğü bilinmektedir. Tarikat büyüklerinin defnedildikleri türbe ve hazireler de tekkelerin inşa edildikleri yerlerin büyüklüğüne göre vazgeçilmez unsurlardan olmuşlardır.

İstanbul tekkelerindeki mimari program, yapının işlevi, büyüklüğü ve hizmet ettiği kişilerin çokluğuna göre biçimlenmiştir. Bir tarikat yapısı olarak tekkelerde eğitim ve barınma amacıyla düzenlenen birimler temel unsurlardır. Buna ilaveten tekkenin büyüklüğüne göre beslenme ve temizlenme birimleri de bulunmaktadır.

Tarikat ayinlerinin yapıldığı ve vakit namazlarının eda edildiği, eğitim faaliyetlerinin gerçekleştiği, Kur'an-ı Kerim ve Mevlid-i Şerif okunduğu birimlere *tevhidhâne* denilmektedir. Bu birim Mevlevilerde *semahane*, Bektaşilerde ise *meydan* olarak isimlendirilmektedir.

Daha çok Halvetilerde olmak üzere bazı tarikatlarda görülen halvet uygulaması sebebiyle *halvethane* de tekkelerdeki önemli birimlerden birisidir. Şeyhin ailesiyle birlikte ikamet ettiği, aynı zamanda tekkeyi ziyaret eden hanımların misafir edildiği *harem* ile erkek müntesiplerin ve misafirlerin ağırlandığı, meşk ve sohbetlerin gerçekleştirildiği *selam* kısmı da tekkelerin bir başka vazgeçilmez birimleridir.

Mevlevilik gibi ayinlerinde musikinin icra edildiği bazı tarikatlarda musiki aletlerinin saklandığı *zakirbaşı odası*, sohbet edilen *meydan odası* ve *kahve ocağı* gibi birimler de selamlığın içinde yer almaktadır.

Tekkelerde dervişlerin ikameti için derviş hücreleri bulunmaktadır. Mevlevihânelerde bu birimlere *dedegân hücreleri* denilmektedir. Gezgin derviş ve misafirlerin ağırlandığı yerlere *mihmanhane* ya da misafirhane denilirken, Bektaşi tekkelerinde bu birimler *mihman evi* olarak isimlendirilmektedir.

Tarikatların pek çoğunda önemli bir ritüel olarak kabul edilen yemeklerin pişirildiği mutfak da tekkelerin mimari birimlerinin başında gelmektedir. Bektaşi tekkelerinde *aşevi*, Mevlevihânelerde *matbah-ı şerif* denilen mutfak, tekkede konaklayanların ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte, çevredeki yoksullara da hizmet vermekte; Ramazan ve Muharrem aylarında, ayin ve kandillerde hususi yemekler çıkartmaktadır.

Mevlevihânelerde *somathâne* adıyla bilinen, topluca yemek yenilen *taamhâne* ve bazı tekkelerde bulunan *şerbethâne* de tekkelerin birimleri olarak kabul edilmektedir. Helâ, abdesthane, gusulhâne ve hamam da tekkelerin büyüklüklerine göre yapıda mevcut olan mimari birimlerdir. Yine su haznesi, sarnıç ve su kuyusu ihtiyacı karşıladığı gibi bazı tarikatlarda hususi bir anlam taşımaktadır.

İstanbul'un ihyası konusunda büyük gayretler göstermiş olan Sultan III. Mustafa bu doğrultuda tekke ve zaviyelere de ilgi göstermiştir. Bu dönemde İstanbul'da ne kadar tarikat yapısının faaliyette olduğu, sultanın vefatından 10 yıl sonra kardeşi Sultan I. Abdülhamid döneminde tanzim edilen bir belgede ortaya konulmaktadır. Buna göre 1784 yılında İstanbul'da faal 203 adet tekke ve zaviye bulunmaktadır (Çetin, 1981, s. 589).

Çetin'in bu çalışmasından önceki en erken kayıt, 1708 tarihli bir belgedir. Saray tarafından tekke ve dergâhlara Kurban Bayramı münasebetiyle gönderilen kurbanlıkların listesi düzenlenirken toplam 185 adet yapı kayıtlara geçirilmiştir (Galitekin, 2003, s. 533). Çetin'in yayınladığı belge çalışmamızın kapsamına giren tarih aralığı açısından önemlidir. Böylece yüzyılın başı ile sonu arasında tekke ve dergâhların sayısında bir artış gözlemlenirken, III. Mustafa devrinde hangi tarikat yapılarının ayakta olduğunun işaretlerini bulmaktayız.

1784 tarihli belge, bir devlet geleneği olarak her sene Muharrem ayının birinci günü tekke ve zaviye şeyhlerine 10'ar kuruşluk ihsanda bulunulması için hazırlanan listedir. Bu sayede 18. yüzyıl sonunda İstanbul'un hangi semtinde kaç faal durumda tekke ve zaviye bulunduğunu öğrenmekteyiz. Çetin'in yayınladığı belgede 13 Kasım 1784 tarihi itibariyle İstanbul'da faal durumda 203 adet tekke ve zaviye bulunmaktadır.

Altuğ'un çalışması ise 18. yüzyılda hangi tarikatların, İstanbul'un hangi ilçelerinde yaygın olduğunu çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Buna göre 18. yüzyılda İstanbul'daki tekkelerin yüzde 36'sı Nakşibendi Tarikatı'na, yüzde 28'i Halvetilik'e, yüzde 13'ü ise Kadirilik'e ait durumdadır (Altuğ, 2006, s. 5).

19. yüzyılın sonunda ise İstanbul'daki tekkelerin sayısı 305 olarak kaydedilmiştir. İbrahim Hakkı Konyalı, Seyyid Ahmed Münib Efendi tarafından 1889 yılında

hazırlanan Mecmua-i Tekâyâ isimli esere atıf yaparak tekkelerin kapatılmasından 36 yıl önce İstanbul'da bulunan tekkeleri ve hangi tarikatlara mensup olduklarını yazmaktadır. Buna göre İstanbul'da 1889'da 65 Nakşîbendi, 57 Kadirî, 35 Rifâî, 32 Şâzelî, 25 Şabânî, 23 Sünbülî, 23 Sa'dî, 22 Celvetî, 14 Cerrâhî, 13 Halvetî, 8 Bedevî, 5 Mevlevî, 4 Uşşâkî, 3 Sinânî, 3 Gülşenî ve 1 Bayramî tekkesi faaliyet göstermektedir. Bu tekkelerin 47'si Üsküdar'da bulunmaktadır.

Sultan III. Mustafa döneminde bazı tekkelerde yapılan küçük değişikliklerle yapının camiye çevrildiği görülmektedir. Bunlardan birisi Eyüp'teki **Baba Haydar Tekkesi**'dir. Eyüp'te Arpacı Mescidi imamı Şeyh Abdullah Efendi, tekkenin tevhidhânesi olan mescide bir minber ilave ederek yapıyı camiye dönüştürmüştür. Bu yapı günümüzde de cami olarak kullanılmaktadır.

Bunun gibi yapısal olmayan ancak mekâna yeni bir işlev kazandıran müdahaleler dışında III. Mustafa devrinde gerçekleştirilen imar programı çerçevesinde bazı tekke ve zaviyelerin bütünüyle ihya edildikleri görülmektedir. Bu yönüyle yapıların önemli bir kısmı daha önce mevcut olmalarına rağmen, çeşitli sebeplerle tamir olunamayacak derecede tahrip olduklarından III. Mustafa devrinde baştan inşa edilmişlerdir. Tophane'deki Kadiri Tekkesi ve Galata Mevlevihânesi bu yapıların en önemlileridir.

3.2.1. Tophane Kadiri Tekkesi

İstanbul'daki Kadiriyye Tarikatı tekkelerinin asitânesi hüviyetindeki Kadiri Tekkesi 1630 yılında Tophane'de inşa edilmiştir. Tarikatın Rumiyye kolunun pir evi olarak faaliyetine başlayan yapı, tekkelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar asitâne olarak vazife görmüştür.

17. yüzyılda inşa edilen ilk yapı 1764 yılında bölgede çıkan büyük yangında tamamen ortadan kalktığı için mevcut yapı Sultan III. Mustafa tarafından görevlendirilen Yenişehirli Osman Efendi tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Yangın Ayvansarayi'nin aktardığına göre 9 Nisan 1765 tarihinde Surre Emini Maktul Hasan Ağa'nın Tophane'deki evinde çıkmış ve on beş saat sürmüştü (Ayvansarayi, 2001, s. 469).

Bu yangın ile ilgili dönemin vakanüvisi Hâkim Efendi *"Vuku-i ihrak der-Tophane"* başlığı altında Kadiri Tekkesi'nin yandığına işaret etmektedir. Ona göre de yangın Surre Emini Hasan Ağa'nın evinde başlamış ve on beş saat sürmüştür. Kaynakta tekkeyle ilgili *"İsmail Rumi Asitanesi dahi muhterik ve kati çok büyut ve emakin-i fukara hedm ve sûzân oldu"* ifadeleriyle yaklaşık iki bin hanenin yok olduğu ifade edilmektedir (Hâkim Efendi, 2019, s. 1178). Bu sırada Galata Mevlevihânesi de yanmıştır. Osman Efendi her iki tekkenin de yeniden inşasını gerçekleştirmiş ve yapıları ayağa kaldırmıştır.

Tekkeye bu sırada Sipahiler Ağası Mehmed Emin Ağa tarafından minare eklenerek mescit hüviyetine de bürünmüştür. (Kütükçüoğlu, 2000, s. 79) Yapının inşasının tamamlandığı tarih 1766 olduğu için Tophane Kadiri Tekkesi III. Mustafa devri yapıları arasında sayılmalıdır (Resim: 3.2.1.1). Hâkim Efendi Tarihi'nde yangın sebebiyle *"zikri mürur eden Tophane'de Şeyh İsmail Rumi el Kadiri Asitanesi müceddeden bina ve ihya olunmağa ferman-ı Cihan-mutâ'ı hümayunları sadır ve cari ve binasına şuru' ve Divan-ı ali hacegânından hala Ser-çavuşan-ı Degâh-ı ali olan Yenişehirli Osman Efendi tayin ve memur buyurulup"* ifadesiyle 1766'da yapının tamamlandığı kayıtlıdır (Hâkim Efendi, 2019, s. 1199). Buna göre tekkenin semahâne, mahfiller, meydân odası gibi pek çok mimari unsuru tek tek sayılarak bütünüyle yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Tekkenin III. Mustafa tarafından yeniden inşa edilmesiyle ilgili bir kitabe Hâkim Efendi'ye göre semahâne kapısına konulmuştu. Kaynakta ifade edilen kitabe şu şekildedir:

Şeyhriyârı-ı sahibü'l –hayrat Sultan Mustafa
Rub'-ı meskûnun nigeh-banı vü afakın Şehi

Feyz ü cûd-ı himmeti valası ihya eyledi
Mahv olup hâkister olmuşken bu âli dergehi

Vakıf-ı sani olup ol Padişâh-ı bu'l-'atâ
Mahmidetle haşra dek yâd ola bu hayr-ı behi

Himmetinden hazreti Sultan Abdülkadir'in
Zahri u batında asla olmasun bir dem tehi

Geldi "bir" beyt-i mücevher ta'bıma tarih-i tam
Oldu Hâkim fikrimin Cibril-i mani hem rehi

Mesken-i sa'y-ı hakikat Kâbe-i erbaba aşk
Oldu İsmail-i Rumi'nin bu âli dergehi
Sene 1179 (1765) (Hâkim Efendi, 2019, s. 1200)

Tekke Beyoğlu İlçesi'nde Tophane Firuzağa Mahallesi'nde bulunmaktadır. 503 ada 6 nolu parseldedir. Yapı 24 Şubat 1823 tarihinde çıkan yangında bir kez daha büyük hasar gördüğü için Sultan II. Mahmud dönemi hassa baş mimarı tarafından 1824 yılında ahşap olarak ihya edilmiştir. Bu ihyaya ait kitabe yapıda bulunmaktadır.

1893 yılında II. Abdülhamid'in tekkeye mutfak, yemekhane ve şeyh evi ilave ettirerek genişlettiği bilinmektedir. Ancak ahşap yapı 1894 yangınında yeniden hasar gördüğü için harem, selamlık ve tevhidhâne kısımları bir kez daha tamir ettirilmiştir. Bu döneme ait tamir kitabesi mevcut değildir. 1925 yılında tekke hüviyetini kaybeden yapının tevhidhâne kısmı bir süre Hacı Piri Camii adıyla cami olarak hizmet vermiş, 1946 yılına gelindiğinde mutfak, yemekhane, aşçı başı odası, kiler ve gusulhane kısımları yıkık ve kullanılmaz haldedir. Selamlık bölümü ise bir süre ilkokul olarak kullanılmıştır. 1997 yılında çıkan bir yangında tevhidhâne, şeyh dairesi ve harem büyük hasar alarak kullanılamaz hale gelmiştir. Harem dairesi tekkenin son postnişinlerinden Şeyh Gavsi Erkmenkul Efendi'nin ailesi tarafından 1997 yılında tamir ettirilerek konut olarak kullanılmıştır (Resim: 3.2.1.2).

İstanbul'da inşa edilen ilk Kadiri tekkesi olduğu bilinen yapı, ülkemizdeki Kadiri Tarikatı varlığının tarihine de ışık tutmaktadır. Kadiriyye Tarikatı'nın kurucusu olan Abdülkadir Geylani 1077 yılında İran'da Hazar Denizi'nin güneyindeki Giylan'da dünyaya gelmiş ve irşad vazifesini yaptığı Bağdat'ta 1166 tarihinde vefat etmiştir.

Sadık Vicdani'nin tarikatlar hakkında kaleme aldığı *"Tomar-ı Turuk-u Aliyye"* isimli eseri üzerine çalışan Tezer, Kadiriyye'nin üç farklı esere göre şubelerini açıklamaktadır. Buna göre, Esmâr-ı Ezhâr, Mir'âtü't-Turuk ve Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye isimli eserlere göre Kadiriyye Tarikatı'nın tarih boyunca Esediyye, Ekberiyye, Eşrefiyye, Makdisiyye, Garîbiyye, Rûmiyye, Hammâdiyye, Halâliyye, Hindiyye, Yâfi'iyye ve Sumâdiyye isimli kolları olmuştur (Tezer, 2019, s. 63).

Kadiriyye'nin İstanbul'a girmesini sağlayan Rumiyye kolu adına inşa edilen Tophane Kadiri Tekkesi'nin banisi Haci Piri adındaki bir zattır. Yapı, Rumiyye'nin piri Şeyh İsmail Rumi adına inşa ettirilmiştir (Tanman, 2001, s. 129). Şeyh İsmail Rumi, aslen Kastamonu Tosyalı'dır. Bağdat'a giderek icazet aldıktan sonra Anadolu'nun pek çok yerinde faaliyet yürütüp, tekkeler açtığı bilinmektedir.

Şeyh İsmail Rumi'nin İstanbul'a (1020) 1611 yılında gelip irşada başladığı, daha sonra ise Hacı Piri'ye ait bir arsa üzerinde Tophane'deki tekkeyi inşa ettirdiği bilinmektedir (Tezer, 2019, s. 90).

Tekkenin inşası bazı kaynaklara göre doğrudan Hızır tarafından istenmiş ve planı da mana âleminde çizilmiştir. Buna göre Hızır, Firuz Ağa Camii bitişiğindeki Hacı Piri Bostanı'na gelmiş ve arazinin bazı yerlerine işaretler koyarak, tekkenin inşası için Hacı Piri'yi görevlendirmiştir. Hatta inşaatta sarf edilen altın ve gümüşün Şeyh Rumi'nin keramet göstermesiyle arazi içerisindeki bir küpte inşaattan sonra ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Tabakoğlu, 2016, s. 201). Bu küpün ağzının daha sonra kapatılarak, tekkenin kuzey duvarındaki bir pencereye yerleştirildiği, üzerine bir musluk takıldığı ancak yangın sırasında ortadan kalktığı aynı kaynakta ifade edilmektedir.

Şeyh İsmail Rumi'nin erkek çocuğu olmadığı için silsile kızını evlendirdiği Seyyid Feyzullah Efendi'nin oğlu Şeyh Halil Efendi ile devam etmiştir. Vassaf'a göre Kadiriye Asitanesi şeyhleri sırasıyla Halil Efendi, Fâzıl Mehmed Efendi, Abdurrahman Efendi, Hüseyin Efendi, Halil Efendi, Mehmed Efendi, Ahmed Efendi, Mehmed Sırrî Efendi, Emin Efendi, Abdüşşekûr Efendi, Mehmed Şerefeddin Efendi, Ahmed Muhyiddin Efendi, Abdüşşekûr Efendi ve Gavsî Efendi'dir (Tezer, 1992, s. 92).

Yapı çeşitli dönemlerde ihya edilmiştir. Bu ihyalara ilişkin kitabeler yapının çeşitli noktalarında mevcuttur. Cümle kapısını takip eden yolun üzerindeki duvarda 1239 (1824) tarihli tuğralı ve talik hatlı kitabe bulunmaktadır (Resim: 3.2.1.3). Galatalı Mustafâ Safvet Efendi tarafından kaleme alındığı sanılan II. Mahmud dönemi ihya kitabesi şu şekildedir:

Mazhar-ı adl u muîn-i zuefâ Hân Mahmûd
Dâimâ itmededir celb-i kulûb-ı âgâh

Keşfidüp kıldı nice câmî vü tekye ma'mûr
Milket-i zâhir u bâtında odur Şâhenşâh

Kâdirîhâneyi de gül gibi itdi bünyâd
Dil-i bülbül gibi itmiş iken ihrâk tebâh

Şeyh ve dervîşine devrân sizin dinse sezâ
Çarh-ı vâlâya nazîr oldu bu âlî dergâh

Yazdı Safvet biri mu'cem iki târîh temâm
Hazret-i Mürşid-i Rûmî'den olup himmet-hâh

Yapdı bu hânkahı kutb-ı cihân Şeh Mahmûd
Kâdirîhâne yapıldı ne güzel eyvallah. Sene 1239

Yapı II. Abdülhamid döneminde de ihya edilmiştir. Bu döneme ilişkin ihya kitabesi cümle kapısı üzerinde mevcuttur. 1312 (1894-95) tarihli talik kitabe altı satırdır. Manzumenin şairi Enderunlu Vasıf'tır (Resim: 3.2.1.4). Kitabe şu şekildedir:

Hazreti Abdülhamid Han-ı keramet pişenin
Sayesinde olmada mamur pek hankah

Dergâh-ı valasını ez-cümle tecdid eyledi
Pir İsmail Rumi'nin o şah-ı din penah

Salikanı eyleyip dil-sır-ıenva-i niam
Eyledi hoşnud Gavs-ı Azam-ıbi-iştibah

Feyz-i bahş-ı saltanat olsun vücud-u akdesi
Halka-i tevhide fer verdikçe ezkâr-ı Allah

Şeyh Ahmed Kadiri'yi eyle ya Rab kamrân
Celb-i davet eyliyor şah-an şaha ol merd-rah

Cevherin tarih yazdım Vasfiya itmamına
Asitan-ı Kadiri'yi etdi iyha Padişah Sene 1312

Basamaklı yol üzerinde bulunan iki satırlık ve tarihsiz kitabede şu yazılmıştır:

Müdavâdır be-her bir zerresi bin derde bi-şüphe
Ziyaret kıl gel İsmail-i Rumi merkadin aşık (Resim: 3.2.1.5)

Tekkede bulunan Topçubaşı İsmail Ağa Çeşmesi kitabesi 1144 tarihlidir ve dört satırdır (Resim: 3.2.1.6). Kitabesi:

Emri ceryan eyledi Han Maḥmud'un
Bu Kâbe-tül uşşakda oldu şu sebil

Topçubaşı yapdı dedi Vehbi tarih
Aynıçeh-i zemzem eser-i İsmail sene 1144 (1731)

Yapı İstanbul'daki Kadiri Asitanesi olması sebebiyle geniş bir mimari programa sahiptir. Avluya açılan basamaklı bir yol ile (Resim 3.2.1.7) Tophane Kadiri tekkesi ulaşılan kısımda mabeyin odalarıyla birbirine bağlanan cami-tevhidhâne kısmı ile harem dairesi bulunmaktadır.

Tekkenin ana yapısı olan cami-tevhidhâne kısmı ile selamlık bölümü, hareme bitişik olarak inşa edilmiştir. Moloz taş ve tuğla duvarların çevrelediği cami-tevhidhânenin girişinde diğer bölümlere bağlantı sağlayan dikdörtgen planlı bir son cemaat yeri vardır. Bu bölüm (3,60 x 18,40 m) ölçüsündedir (Şekil 3.2.1.1.). Son cemaat yerinden hazireye bakan bir dizi pencere bulunmaktadır. Bu pek çok tekkede gördüğümüz ve türbeye doğru açılan bir niyaz penceresini de barındırmaktadır. Camekân şeklinde (2,20 x 2, 20 m) ölçüsündeki bu açıklığın merkezine Kadiri-Rumi tacının tepeliğinde gördüğümüz sekiz terkli yuvarlak bir kısım, bunun da ortasında küçük bir taç vardır. Bu minyatür kabartma yangında yok olmuştur.

Son cemaat yerinin güneybatı kısmında haremin arkasına denk gelen duvarda bir dönme dolap olduğu anlaşılmaktadır. Bu dolap nişinin 1997 yılındaki yangından sonra mekânın haremle irtibatı kopması sebebiyle tuğla bir duvarla örüldüğü görülmektedir. Son cemaat yeri güneydoğu duvarında ise birbirine bakan büyükçe birer vav harfı kalem işi olarak işlenmiştir (Resim 3.2.1.8). Son cemaat yerinden doğu yönündeki aksa doğru meydan odası başlar. Sedirlerle çevrelenmiş bu küçük ölçekli mekânın arkasında ise 1763 yılında inşa edilen çeşme ve sofa bulunmaktadır. Bu sofadan selamlık bahçesine ve mutfak kısmından avluya ulaşılmaktadır. İki adet olarak tasarlanan halvethâne hücreleri son cemaat kısmıyla harim arasında bulunmaktadır.

Son cemaat yeri ile tevhidhâne arasında (200 x 500 cm) ölçülerinde şerbethâne olarak kullanılan bir oda bulunmaktadır. Bu mekânda 100 cm. çapında gömülü durumda bir su küpü mevcuttur. Son cemaat yerinden girilen bir başka oda ise (200 x 300 cm) ölçüsündedir. Taşlığa, son cemaat yerine ve taamhane bahçesine açılan üç kapılı bir

diğer odanın ölçüleri ise (408 x 425 cm) büyüklüğündedir. Kahve odası olarak hizmet veren bu mekânın zemini açıldığı son cemaat yerinden 55 cm. yüksektir. Taamhane ve selamlık bahçelerine açılan (645 x 560 cm) ölçülerindeki taşlık bir sofa olarak tanzim edilmiştir. 1997 yangınında üst kat döşemesi çökmüştür. Taşlıkta daha sonra üzeri mavi renkli fayansla kaplanmış bir çeşme bulunmaktadır. Üzerinde (110 x 50 cm) ölçüsünde bir kitabe vardır.

Tekkenin harim kısmı dikdörtgen planlı ve (18,30 x 9,75 m.) ölçülerindedir. Dış duvarları 60 cm. kalınlığında tuğla hatıllı moloz taş örgüsündedir. Kıble eksenindeki mihrap yarım daire şeklinde tasarlanmıştır. Mihrabın sağ ve sol kısımlarında kemerli üç pencere, bunların üzerinde de dikdörtgen biçimli üçer tepe penceresi mevcuttur. Mihrap yangından büyük zarar görmekle birlikte alçı kabartma süslemeler fark edilmektedir (Şekil 3.2.1.2).

Tekkenin harim kısmının diğer iki cephesi boyunca ahşap taşıyıcılar üzerinde korkuluklu çift katlı mahfiller bulunur. Batı yönündeki mahfilde sakal-ı şerif ve Şeyh İsmail Rumi'ye ait bazı hususi eşyalar bulunmakta, bu kısım harem dairesiyle ilişkili olduğu için hanımlara ayrılmıştır. Doğu yönündeki mahfil ise ahşap kafeslerle tezyin edilerek sultana ve devlet büyüklerine tahsis edilmiştir.

Kuzeydeki duvarda yükseltilmiş bir mahfil daha bulunmaktadır. Bu kısım erkek ziyaretçilere mahsus kılınmıştır. Bu fevkani mahfil demir payandalarla taşınmaktadır. Eliböğründe şeklindeki bu taşıyıcılar üç adettir. Mahfile ulaşan merdiven tevhidhânenin kuzeydoğu köşesinde yer alır.

Yapının pek çok noktasında gördüğümüz Kadiri-Rumi tacı, harimin ahşap tavanında da karşımızda çıkar. İnce çıtalarla bölünmüş ahşap tavanın merkezinde tacın yer aldığı bir göbek bulunmaktadır. Bu süslemeyi duvarlar boyunca devam eden dikdörtgen panolar içinde kalem işleri takip eder. Kalemişleri panolarda şemselerden genişleyen rumi dizileriyle ve panoları sınırlayan aynı üsluptaki zarif çerçevelerle nihayetlenir. Bu süslemenin altında ikinci bir sıva tabakasının altında daha önceki dönemlere ait başka kalem işlerinin varlığı gözlemlenmektedir (Kütüçükoğlu, 2000, s. 138). Tavan silmeleri sırasında yaldızla tezyin edilmiş talik hatlı panolar da yapıdaki bir başka süsleme ögesidir.

Selamlık kısmı son cemaat yerinin üzerinde bulunmaktadır. Değişik boyutlarda üç adet odanın bulunduğu bu kısım erkek ziyaretçilerin ayinleri izlediği bölümle bağlantılıdır. Bu odalardan hareme açılan oda şeyh odası, diğerleri ise derviş hücreleridir. Birisi (398 x 720 cm) diğeri (490 x 520 cm.) ölçülerindeki iki oda erkek misafirler için yapılmıştır. Bunun dışında değişik ölçülerde iki oda daha mevcuttur.

Harem dairesi şeyh ailesinin ikamet ettiği üç katlı kısım ile hanım misafirlerin hizmeti için kullanılan iki katlı misafirhaneden oluşmaktadır. Tanman'a göre haremde Türk konut mimarlığının merkezi sofalı ve dört eyvanlı plan şemasının bir türevi uygulanmıştır. Buna göre köşeleri yuvarlatılmış kare planlı sofaların çevresinde geleneksel konut mimarlığındaki eyvanlar yerine taşlık, hücreler ve merdivenler konulmuştur.

Tekkenin içinde bulunduğu alanın doğu yönünde yer alan hazirenin arka kısmında mutfak, yemekhane, kiler, aşçıbaşı odası ve gusülhane kısımlarının olduğu tek katlı bir yapı da daha önce mevcut iken sonradan ortadan kalkmıştır.

Avluda bulunan şadırvan dikdörtgen prizma şeklindedir ve süslemeleriyle dikkatleri çeker. Mermer panolarda vazolara yerleştirilmiş nar ve salkımlar, Barok döneme özgü perde kıvrımları ve girlantlar göze çarpar. Şadırvanın mermer haznesinin ön yüzünde ortalarında birer musluk bulunan yedi pano bulunmaktadır. Barok ve ampir üslubunda tezyin edilmiş panolarda güneş motifleri, çubuk demetleri yer alır (Kütükçüoğlu, 2000, s. 118).

Harem bahçesinde bir başka su yapısı daha bulunmaktadır. Tekkenin üzerine inşa edildiği söylenen Hagios Makaveon isimli Bizans Kilisesi'nin ayazması olduğu düşünülen tonozlu bir yapı ve bir selsebil harem bahçesini süslemektedir.

Tekkeye III. Mustafa döneminde Sipahiler Ağası Mehmed Emin Ağa tarafından ilave edildiği düşünülen minare kare tabanlı bir kaideye sahiptir. Genişliği 235 cm. olan kare kaide üzerinde silindirik gövdeli kesme taş minarenin soğan kubbe şeklindeki külahı ve bezemeli şerefe korkulukları II. Mahmud devri ihyasına aittir (Resim 3.2.1.9).

Hareme ulaşan yolun üzerinde Şeyh İsmâil Rûmî'nin türbesi ile hazîre bulunmaktadır. Türbenin son şeklinin II. Mahmud döneminde aldığı anlaşılmaktadır. Metal şebekeli

ve yine metalden soğan kubbeli türbe Barok dönemin süsleme özelliklerini akantus yapraklı mermer sütunları sayesinde göstermektedir (Tanman, 2001, Cilt: 24, s. 129-131).

1641'de vefat eden İsmail Rumi'nin türbesinin şebekeleri üzerindeki oval mermer kitabede *"Bilürsün Ruh-u Ehlüllahı kim Sahib-i Tasarrufdur/Bu İsmail Rumi meşhedidir eyle istimdâd"* yazılıdır. Kitabenin üzerindeki madalyonun merkezinde Kadiri gülü kabartması ile köşe sütunlarının ve kubbenin tepelerinde Kadiri-Rumi taçları şeklinde alemler bulunmaktadır (Resim 3.2.1.10).

Hazirede tekkenin diğer şeyhlerinden Meclis-i Meşayih Reisi Şeyh Ahmed Muhittin Efendi, Bursalı Şair İzzeddin Efendi ile Şeyh İsmail Rumi'nin torunlarından, 1877 yılında vefat eden ünlü hattat ve bestekâr Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin kabri bulunmaktadır (Resim: 3.2.1.11).

Tophane Kadiri Tekkesi'nin sarayla yakın ilişki içerisinde olduğu ve hükümdarlar tarafından himaye edildiği bilinmektedir. Revnakoğlu tekkenin son şeyhi Gavsi Efendi'den rivayetle bu ilişkiye dair bir uygulamayı aktarmaktadır. Buna göre tekkede senede bir defa pişirilen ve bu tekkeye mahsus olan Erbain Helvası'nın saraya nasıl takdim edildiği ayrıntılarıyla kayıtlara girmiştir (Koç, 2021, s. 1128). İçi atlas döşemeli özel bir fayton ile dergâhın en yaşlı halifesinin kıdemli bir dede refakatinde saraya gittiği, helvayı padişaha takdim ettiği ve devrin sultanının da *"Şeyh hazretlerine selam söyleyiniz, bizi hayır dualarında unutmasınlar, feyizli nazarlarından, mübarek gönüllerinden çıkarmasınlar"* sözleriyle abdestli olarak helvadan bir kaşık aldığı aktarılır. Yine bu kayıtlara göre bu merasimin akabinde saraydan tekkeye yirmi adet kurbanlık hayvan ve elli altın gönderilirdi. Sarayda icra edilen bu törenlerin en sonuncusunun tekkenin ihvanlarından Mabeyinci Hacı Ali Paşa'nın Erbain Helvası'nı sultana takdimiyle gerçekleştiği bilinmektedir.

Ali Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'in mabeyincisi olduğu ve 1917'de vefat ettiği dikkate alındığında Kadiri Tekkesi'nin saraya Rrbain Helvası takdimi uygulamasının Sultan II. Abdülhamid'in hal edildiği 1909 yılına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır.

Yapı 1997 yılında çıkan yangında harap olmuş, 2009 yılında Vakıflar İdaresi tarafından hazırlanan restore projesi Koruma Kurulu'nca onaylanmıştır. İstanbul İl Özel İdaresi tarafından restore edilmiştir.

3.2.2. Galata Mevlevihânesi

Galata Mevlevihânesi Beyoğlu İlçesi'nde Galata'da bulunmaktadır. İstanbul'da az sayıdaki mevlevihânelerin öncüsü konumundadır. Vakfiyesi mevcuttur. 1491 yılında kurulmakla birlikte yangında bütünüyle harap olduğu ve 1765 yılında Sultan III. Mustafa'nın emriyle yeniden inşa edildiği için çalışmamız içerisinde değerlendirilecektir (Resim: 3.2.2.1).

Yapının Tophane Kadiri Tekkesi'nin harap olduğu yangında aynı şekilde ortadan kalkmasından sonra yeniden inşa edildiği Hâkim Efendi Tarihi'nde açık bir şekilde anlatılmaktadır: *"Yine sene-i merkumede (20 Haziran 1765) Kadirihane binasından mukaddemce Galata Mevlevihânesi dahi hârik zuhur etmişti. Malumul aded hucurat-ı fukara-i Mevleviyye muhterik olup, sahibü'l hayrat ve'l hasenat Şehriyar-ı Ekrem Efendimiz Hazretleri (III. Mustafa) bu hucurat-ı mezurenin dahi bina vü ihyasına ferman buyurup"* şeklinde geçen ifadeler yapının inşa tarihini ortaya koymaktadır. Yine bu kaynakta bina emini olarak Yenişehirli Osman Efendi'nin tayin olunduğu, bina ile birlikte hücreler ve semahanenin ihya edilirken İsmail Ankaravi, Arzi Dede ve Avni Dede türbelerinin de yenilendiği ifade edilmektedir (Hâkim Efendi, 2019, s. 1202). Yapının III. Mustafa tarafından yeniden inşa edildiğini Hâkim Efendi manzum bir eserle kayıt altına almıştır:

Şehriyâr-ı sâhibü'l-hayrât Sultân Mustafâ
Eyleye tevfîkını hem-râh ana Rabb-i Vedûd

Âsitân-ı râstân-ı hazret-i Monlâ-yı Rûm
Sûziş-i 'aşk u mehabbetle edüp tarh-ı kuyûd

İltihâb-ı şems-i envâr-ı tecellîden yanup
İndirâs u mahve nezdîk idi âsâr-ı vücûd

Reşk-i eymen sâha-i envâr-ı dîdâr olmada
Şu`le-i şevkiyle göstermişdi meclây-ı vürûd

Pûte matbah nây müneffah kîmyây-ı `aşk içün

Rağbet eyler hıdmet-i dergâhına erbâb-ı cûd

Fursat-ı tecdid ü ta'mirîn bilüp 'ayn-ı şeref
Şâh-ı 'âlem eyledi ihyâsına bezl-i nukûf

Şevkile itmâma tevfîkın görüp etdi semâ'
Kûşe-i sînemde mahfiyken dil-i hırkat-nümûd

Geldi "bir" beyt-i mücevher Hâkimâ târîh-i tâm
Bu'l-'aceb kim eyledi resm-i du'â üzre vürûd

Âsitân'ı 'arş-ı iclâl-i cenâb-ı Mevlevî
Ola ma'mûr-ı mekârim mesned-ârây-ı şühûd
Sene 1179 (1766)

Mevlevilik 13. asırda Konya'da yaşamış olan büyük sufi Mevlâna Celaleddin Rumi Belhi adına oğlu Sultan Veled tarafından kurulmuş Türkiye merkezli bir tarikattır. Bugün Afganistan toprakları içerisinde bulunan Belh şehrinde 1207 yılında dünyaya geldiği düşünülen Mevlana'nın genç yaşlarında Anadolu'ya gelerek Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'ya yerleştiği ve vefat ettiği 1273 yılına kadar bu şehirde ikamet ettiği bilinmektedir.

Mevleviliğin kurumsallaşması tarikatın ikinci piri Sultan Veled (1226-1312) döneminde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin henüz yeni kurulduğu bir dönemde ortaya çıkan bu tarikatın kendine mahsus ayinleri ve tekke mimarisindeki unsurlara verdiği yine kendine mahsus isimlendirmeleriyle diğer tarikatlardan ayrılır. Sultan Veled'in Kırşehir, Erzincan ve Amasya'ya halifeler göndererek bu şehirlerde Mevlevi tekkeleri açılmasını sağladığı bilinmektedir (Küçük, 2004, s. 165). Tarikat böylece Anadolu'nun pek çok kentinde yaygınlaşırken, daha çok eğitimli insanların Mevleviliğe meylettiği görülür.

Mevleviliğin kurucusu Sultan Veled olmakla birlikte, tarikata ruhunu Osmanlı'nın verdiği ifade eden Ahmet Hamdi Tanpınar: *"Tarikat olarak Mevlevîliği esas çizgileriyle Sultan Veled kurar. Fakat teşrifatı, nezaketi, terbiyesi, sülukun ve ayinin erkânı tıpkı musikisi gibi daha sonraki zamanın, Osmanlı Devri'nin ve biraz da İstanbul'undur. Bir medeniyetin çiçeği olan ve ona hiç belli etmeden şekil veren terbiye ve nezaketten, duyma şekline kadar hüviyetimizin birçok taraflarını o idare etmiştir"*diyerek Mevleviliğin Türk ve İstanbul kimliğini izhar etmektedir (Azsöz,

2018, s. 66). Tarikatın fetihten hemen sonra İstanbul'a geldiği ve ilk tekkesini Vezneciler'de yer alan ve bir Bizans manastırı olan yapının camiye çevrilerek Kalenderhâne ismini almasıyla bu mekânda kurduğu bilinmektedir. Mevlevilik gibi kurumsallaşmayan ve bir tarikattan çok bir anlayış olarak pek çok tarikatın içinde yaşamını sürdüren Kalenderîlik düşüncesinin mensupları yapının ilk kullanıcılarıdır. Fatih Sultan Mehmed'in fetih sırasında büyük yararlılık gösteren Kalenderî dervişlerine bu mekânı tahsis ettiği bilinmektedir ve halen cami Kalenderi dervişlerine hürmeten bu isimle anılmaktadır.

Fatih Vezneciler'de bulunan yapıda, henüz Fatih devrinde Mevlevilerin ayin yapmasına müsaade edildiği Fatih Vakfiyesi'nden anlaşılmaktadır. Vakfiyede bu durum *"Akdolunan meclis-i semâda Meşnevî-i Maʿnevî okuyup"; "Istılâh-ı Mevleviyân'da semâzen tâbir olunan yâranla hasbe'l-âde akd-i meclis-i semâ edeler"; "Kalenderhâne-i pürsemâ"* ifadeleriyle açık bir şekilde yer almaktadır (Eyice, 2001, Cilt: 24, s. 251). Ahşap olan ve hangi tarihte ortadan kalktığı tam olarak bilinmeyen manastırdaki keşiş odalarının derviş hücreleri olarak kullanıldığı, tekkede tevhidhâne-semâhane olarak ise caminin harim kısmının kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Böylece İstanbul'da kurulan ilk Mevlevi tekkesinin Kalenderhâne Camii olduğu açıktır. Ancak bu yapı bir tekke olarak inşa edilmediği, binanın unsurları bir kilisenin ihtiyaçlarına göre tesis edildiği göz önüne alındığında yapıyı İstanbul'daki ilk Mevlevi tekkesi olarak tanımlamak doğru olmayacaktır. Nitekim kısa süre içerisinde yapı bu niteliğini yitirmiştir. İstanbul'daki Mevlevi tekkeleri üzerinde doktora çalışması yapan Azsöz'e göre kaynaklarda 15. yüzyıl sonunda kurulduğu sanılan Fatih Çukurbostan'da bir mevlevihâne ile Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde Eyüp Mevlevihânesi olarak geçen iki yapının daha İstanbul'da olduğu düşünülse de bu yapılar ile ilgili hiçbir iz günümüze ulaşmamıştır (Azsöz, 2018, s. 68). Yapıların tarihi belli olmadığı gibi Eyüp'te olduğu ifade edilen tekkenin varlığı da şüphelidir.

İstanbul'da Mevlevi tekkesi olarak inşa edilen ilk yapı Galata Mevlevihânesi'dir. Hem Fatih Sultan Mehmed hem de II. Bayezid devrinin önemli simalarından İskenderpaşa tarafından 1491'de kurulan Galata Mevlevihânesi, Mevlevi ayinlerinin icra edildiği İstanbul'daki ilk tekke olmamakla birlikte müstakilen ve tarikatın ihtiyaçlarına göre

inşa edilen ilk tekkedir (Resim: 3.2.2.2). Tekkenin inşa edildiği alanda daha önce H. Theodoros Manastırı isimli bir Bizans yapısının bulunduğuna dair kanıtlar olduğu bazı kaynaklarda ifade edilmektedir (Yücel, 1979a, s. 64). Yücel, 1940'lı yıllarda bir rastlantı sonucu manastırın temel duvarlarıyla bazı lahitlerin gün yüzüne çıkarıldığını kaydetmektedir. Aynı şekilde yapının bitişiğindeki Alman Lisesi'nin bahçesinde Bizans sütun başlıklarının bulunması da manastırın bu çevrede bulunduğuna dair kanıtlar olarak öne sürülmektedir.

Galata Mevlevihânesi pek çok kaynakta ***Kulekapı Mevlevihânesi*** ismiyle geçmektedir. Bostancıbaşı ve Beylerbeyi vazifelerini üstlenen İskender Paşa'nın av çiftliğinin bir kısmında inşa edildiği ve banisinin Vize'deki bazı gayrimenkullerini tekkeye vakfettiği 15 Kasım 1491 tarihli vakfiyesinde açık bir şekilde ortaya konulmuştur (Tanman, 1996, Cilt: 13, s. 317-321). Yapının inşasını Mevlana'nın torunlarından Semai Mehmed Dede'nin İskender Paşa'dan talep ettiği bilinmektedir.

Evliya Çelebi, Galata Mevlevihânesi'nden bahsederken, banisi İskenderpaşa'ya değinerek *"Kulekapısı dışında bir kûh-ı balânın zirvesinde mevlevihâne bulunduğu, İskender Paşa 100 adet derviş hücresi ile cihannüma bir ulu asitane yaptırmıştı"* demektedir. Evliya'nın alışık olduğumuz üslubuyla abartılı bir şekilde yüce bir dağın zirvesindeki yüz hücreli bir tekke diye tavsif ettiği yapıdan günümüze bir şey ulaşmamıştır.

İskender Paşa'nın 1491 tarihli vakfiyesinde *"Mahrusa-i Galata haricinde Mevlevihâne'nin bina ve inşasına badi olan İskender Paşa bin Veliyüddin, Rumeli Vilayeti dahilinde Edirne'ye mülhak Vize Kazası kurasından Karapürçek Karyesi'nde vaki tevliyet-i Mevlevihâne-i merkumede şeyh olanlara ve gallesi zaviye-i merkumede şey olanlara ve galesi zaviye-i merkume fukarasına meşruta olan malum-ul hudut mezraları mehme-i şer'i kavm-i enverde zikrolunan vatfe lieclit tescili ve ithamı ve tekmil mütevelli-i nesb ve tayin eylediği cami-il mehasin eş-şeyh Yunus Efendi ibni şeyh Zeynelabidin mazharında ikrar-ı tam ve takrir-i kelam edip silk-i mülkünde münselik olup zikrolunan habeten Lillahi Teala.. tayin eyledim ki"* diyerek "evlatları ve akrabalarından kimsenin müdahale etmeden Mevlevihâne'de şeyh olanlar için

meşruta ola deyü şart ve tayin" ifadeleriyle vakıf kaydı altına alınmıştır (Yücel, 1979a, s. 67).

Ayin günleri salı ve cuma günleri olan Galata Mevlevihânesi'nde, kurulduğu 1491 ile kapandığı 1925 yılları arasında 28 ya da 30 şeyhin postnişin olduğu bilinmektedir. Buna göre ilk şeyh Semai Mehmed Dede 1491-1493 yılları arasında görev yapmıştır. Ayvansarayi, Semai Mehmed Dede'nin Mevlana'nın neslinden ve Karahisarlı olduğunu kaydeder (Ayvanasarayi, 2001, s. 436).

Galata Mevlevihânesi'nin dördüncü postnişini Mahmud Dede'nin (ö. 1548) vefatından sonra sahipsiz kalarak harap olduğu, bir süre Halveti tekkesi daha sonra ise medrese olarak kullanıldığı bilinmektedir. 1608 yılında Şeyh Sırrı Abdi Dede tarafından esaslı bir onarım geçirilmesiyle yeniden vücut bulduğu, avlusundaki çeşmenin banisi olan Tersane ve Matbah Emini İsmâil Ağa tarafından da onarıldığını bilgisi kaynaklarda mevcuttur. Ancak yapı 1765 yılında çıkan Büyük Tophane Yangını'nda tamamen yok olmuştur.

Yapıda bu tarihten önce inşa edilmiş ve günümüze ulaşan tek mimari unsur 1649 tarihli Hasan Ağa Çeşmesi'dir (Resim: 3.2.2.3). Mevlevihâne'nin bahçesinde bulunan çeşme kesme küfeki taştan inşa edilmiştir. Halet Efendi Kütüphânesinin duvarına, Matbah Emini Hasan Ağa tarafından yaptırılan çeşme sivri kemerli ve oldukça sadedir. Nisâri isimli bir şair tarafından kaleme alınmış talik hatlı kitabesi mevcuttur. İnşa kitabesi şu şekildedir:

Sırr-ı Mevlâna-yı Rûm Âdem Efendi kim olur
Hankah-ı mevlevîde mürşid-i sâhib-reşâd

Tekyesinde var idi suya kemâl-i ihtiyac
Himmet ile kıldı dervişanı memnûn-ı murad

Sevk idüb bir sâi-yi hâyrat-ü sâhib-kudrete
Eyledi bu çeşmeyi bünyad ol merd-i cevâd

Hâliyâ Matbah Emini ol kerîm-üş-şan kim
Meşreb-i hulkı Hasan Aga-yi hâlis-i'tikad

Yapdı böyle ayn-i dilcû eyleyüb mâlin sebil
İtseler nâmın rûz-i haşre dek hayr ile yâd

Kevser-i cennet gibi oldu muvaffak hak bu kim
Kâbe-i uşşakda bu çeşme-i zemzem-nijad

Hebbezâ âb-ı hayat-efzâ ki her bir katresi
Taşnegân-ı âleme oldu safâ-bahş-i fuâd

Böyle hayrin ecrini tahrire imkân olmıya
Olsa yer eşcâr-ı âlem hâme deryalar medâd

Âb gibi dâimâ tab'ı keder-yab olmayub
Ömrünü ide safâlarla Cenab-ı Hak ziyâd

Ey Nisârî teşneler bu çeşmeye târih içün
Didiler ayn-ı Hasan rûh-i Hüseyn-i kıldı şâd 1059 (1649) (Resim: 3.2.2.4)

Kitabeden çeşmenin 1649 yılında inşa edildiği ve tekkenin bu dönemde su ihtiyacının ciddi boyutlarda olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Çeşmenin üzerinde ikinci bir tamir kitabesi daha mevcuttur. Sultan Abdülmecid döneminde yapılan bu tamirat sırasında döneme ait herhangi bir süsleme ögesinin ilave edilmediği, sadece sultanın bir tuğrasının içinde bulunduğu çelenk ve kıvrık dal motifleriyle iktifa edildiği görülmektedir. Ziver Paşa'ya ait manzum kitabe yine talik hatlıdır. Tamir kitabesi şu şekildedir:

Fâiz-ül ayn-ı inâyet menba-ül enhar-ı cûd
Âb-rû-yi ma'delet-i Şah-ı cihan Abdülmecid

Âlemi feyz-i zülâl-i adlle ihyâ ider
Olalı mâ-ül hayât-ı şevketi her an mezîd

Matbah Emini Hasan Ağa yapub bu çeşmeyi
İki yüz sâl akdem itmişdi bu câyi müstefid

Sonra râhı bozulup akmazdı su bu vakte dek
Neyyir-i cârî sâhibin eylerdi dervişân ümid

Hamdü lillah ol şehinşah-ı cihan bu çeşmenin
Lûtf idüb suyun akıtdı oldu nev feyz-i bedîd

Eylesün Hak tâ ebed sîrab-ı feyz-i saltanat
Haşre dek olsun o Hâkan vâsıl-ı ömr-i medîd

İki târih-i güher-fer buldu Zîver suyunu
Olalı bahr-i remel-dü düre-i nazm-ı ferîd

Bak Hasan Ağa-yı reyyân eyledi ecr ile cûd
Çeşmesine su akıttı lûtf-i Şah Abdülmecid 1268 (1851-52)

Matbah Emini Hasan Ağa'nın Mevlevihâne'nin bulunduğu Galata'da bir çeşmesi daha olduğu bilinmektedir. Lüleci Hendek Caddesi ile Yüksek Kaldırım'ın kesiştiği yerde bulunan çeşmenin inşa tarihi de Galata Mevlevihânesi'ndeki gibi 1649'dur. Bu çeşmenin aynasını çevreleyen kemeri Bursa kemeriyle nihayetlenmiştir ve talik bir kitabesi mevcuttur. Yakın dönemde restore edilmiştir.

Galata Mevlevihânesi'nin yeniden inşası Sultan III. Mustafa'nın emriyle bina emini tayin edilen Yenişehirli Osman Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. Vasıf Efendi Tarihi bu bilgiyi teyit etmektedir: *"Tophane yangınında yanan Abdülkadir-i Rumi Tekkesi ile Galata Mevlevihânesi'nin hemen ihyasını isteyen padişahın emriyle Yenişehirli Osman Efendi bina emini olarak tayin edildi ve onun gayretiyle tekkeler kısa zamanda yeniden yapıldı, padişah fukara ve dervişlerin hayır dualarını aldı"* (Yücel, 1979a, s. 67).

Osmanlı Devleti'nin İspanya nezdindeki ilk büyükelçisi olan Vasıf Efendi'nin (ö.1806) dönemin tarihçisi olarak Galata Mevlevihânesi'nin yeniden inşası sırasında birinci elden bilgi sahibi olduğu açıktır. Galata Mevlevihânesi, 1765'teki bu yeniden inşasından sonra III. Selim, II. Mahmud ve Sultan Abdülmecit dönemlerinde de çeşitli onarımlar geçirmiştir. Özellikle III. Selim'in saltanatı döneminde 1791 yılında tekkenin postnişini olan ünlü şair ve mutasavvıf Şeyh Galip'in (1757-1799) saraydan tekkenin ihyası için manzum bir eserle talepte bulunması edebiyat tarihi açısından da önemlidir. III. Mustafa'nın tahta çıktığı sene dünyaya gelen Şeyh Galip'in yazdığı kasideyi Sadrazam'ın sultana arz ettiği ve babasının inşa ettiği tekkeyi III. Selim'in ihya ettirdiği bilinmektedir. Bu dönemde tekkenin harap durumda olduğu ve suyunun dahi mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Sultan, tekkeye su getirilmesi için Reis-ül Küttap Mehmed Raşid Efendi'yi görevlendirilmiştir.

Şeyh Galip bu ihya karşılığında Sultan III. Selim'e övgü içeren çeşitli kitabeleri mevlevihânenin semâhâne ve hünkâr mahfillerine yazdırmıştır. Yapının sokağa açılan

kapısının üzerinde Şeyh Galip'in kaleme aldığı altı satırlık 36 kartuş içerisine işlenmiş talik hatlı tamir kitabesi görülebilir (Resim: 3.2.2.5).

Mihr-i âlem-tâb-ı evc-i saltanat / Dâver-i devr-i zemân Sultân Selîm
Kahramân-ı div-i bend-i rüzgâr / Cemm-haşem İskender-dârâ keçem

Kim anın zât-ı bülendidir henüz / Merkez-i pergâr-ı çarh-ı müstakîm
Rükn-i reyidir esâs-ı madelet / Fikr-i nev-îcâdıdır arş-ı kavîm

Muntazırdı ehl-i dil teşrifine / Geldi din ü devlete hem-çün nesim
Hak budur bulmuşdı erkânı halel / Eyledi tanzimine say-i azîm

Habbezâ ervâh-ı ehlullahdan / Oldı teyîd-i İlahî müstedim
Başlayub tecdîd-i adl u re'fete / Koydı re'y-i hâsı bünyâd-ı kavîm

Hazret-i Monlâ-yı Rûm'a hürmeten / Kıldı dervîşâna ihsân 'amîm
Gördiğim bu hânkâh olmuş harâb / Müsta'idd ihyâya çün 'azm-i remîm

Lutf idüb bir yapdı kim yapsun anın / Kâh âmâlin hüdâvend-i alîm
Bağ-ı Firdevs berîn-veş bî-kusûr / Oldı Hakka sakfı zer dîvârı sim

Bir nazarda itdi ol kân-ı kerem / Sengi gevher toprağı anber-şemîm
Gösterüb güyâ kerâmet âleme / Kudret ihzâr itdi ol şâh-ı kerîm

Andan alsun feyzin erbâb-ı sülük / Kalmasun nâkısların etvârı nîm
Zâhir ve bâtında şâh oldur hemân / Ber-devâm etsün anı Rabbü'r-rahîm

Lafzen ve manen didi târîhini / Şeyh Galib abd-i dâî-yi kadim
Yapdı bu dergâhı pâk ü hem cedîd / Bin ikiyüz altıda Sultan Selim

III. Selim döneminde yapılan esaslı tamirat sırasında semahane kısmı yenilenmiş ve 1794 yılında Mihrişah Valide Sultan tarafından semahaneye bir hünkâr mahfili ilave edilmiştir. Bu onarım sırasında semahanede bazı değişiklikler yapılmış ve dedegân hücreleri ile matbah-ı şerifin yerlerinde değişiklik olmuştur (Azsöz, 2018, s. 117).

Yapıdaki bir başka esaslı tamirat Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) gerçekleşmiştir. Bu sırada semahane beşinci kez düzenlemiştir. Ayrıca külliyeye yeni ilaveler de yapılmıştır. Şeyh Galip'in türbesi sultanın emriyle yeniden yapılmıştır. Türbenin cephesini mermer levhalarla kaplattırmıştır. 1824 yılında tekkede gerçekleşen yangın sonrasında 9 derviş hücresinin, matbah ve mescidin harap olduğu anlaşılmaktadır. Tekkenin bu dönemde postnişini olan Kudretulah Dede tarafından saraya 1848 yılında bir dilekçeyle onarım desteği için müracaat edildiği bilinmektedir.

Bu dönemde tekkeye saray ricalinin ilgi gösterdiği yapılan ilavelerden anlaşılmaktadır. Halet Said Efendi mevcut cümle kapısı ile çeşme, sebil, muvakkithane ve kütüphâneden müteşekkil olan ve Hasan Ağa Çeşmesi'nin duvarına dayandığı sebilküttab ile kendisi için açık bir türbeyi külliyeye ilave etmiştir. II. Mahmud'un Rikâb-ı Hümâyun Kethüdası olan Halet Efendi'nin Şeyh Galip'e intisap ettiği bilinmektedir. Sultanın başkâtibi olarak görev yapan Halet Efendi'nin Galata Mevlevihânesi'ne özel bir ilgi duyduğu, tekkenin ihyası için yaptığı faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına karşı çıkması ve Mora İsyanı hakkındaki tutumu sebebiyle gözden düşmüş, Konya'ya sürüldükten sonra başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür. Cesedi Konya'ya, başı ise Galata Mevlevihânesi'ne defnedilmiştir. Yaptırdığı sebilküttab, kitaplara ve ilim sohbetlerine duyduğu ilginin bir eseridir. Topladığı kitaplar bugün Süleymaniye Kütüphânesi'ni oluşturan el yazma koleksiyonlarından birisini teşkil etmektedir.

II. Mahmud devri onarımıyla ilgili cümle kapısı üzerinde bir tamir kitabesi mevcuttur. Yesarizade Mustafa İzzet Efendi'ye ait manzum kitabe yuvarlak kemerin üzerinde bulunmaktadır. Kitabe kapının şekline uygun bir şekilde yuvarlatılmış ve üzerine bir alem konulmuştur. Kitabe şu şekildedir:

Himmet-i Maḥmud Han bu dergâhı
Eyledi abâd şevketle hemân

Saye-i adlinde mamur olmada
Su-be-su hep cilvegâh-ı aşıkân

Hak Teâlâ eylesin ol daveri
Böyle çok hayra muvaffak her zaman

Bir hesapta düştü manen lafz ile
Beyt-i tarihi Lebib etti beyan

Yaptı bu dergâ-ı zibayı cedid
Bin iki yüz ellide Mahmud Han 1250 (1834-35) (Resim: 3.2.2.6)

Yapıdaki onarımlar ve ilaveler, Sultan Abdülmecid devrinde de devam etmiştir. Sultanın kız kardeşi ve II. Mahmud'un kızı Adile Sultan tarafından tekkeye 1847 yılında sarnıç, şadırvan ve çamaşırhane ilave edilmiştir. Şadırvan üzerinde bir inşa kitabesi yer almaktadır. Sekiz sütun üzerinde taşınan konik külahlı şadırvanın sekiz

yüzünde çeşme bulunmaktadır (Resim: 3.2.2.7). Kitabenin hattatı Mehmed Rıfat Efendi'dir. Dört satır, on altı kartuş içinde talik hatla yazılan kitabe şadırvanın yanına konulmuştur. Üzerinde üçgen alınlık içinde sultanın tuğrası bir çelenk içinde nakşedilmiş, çelenkten etrafa yayılan ışınlarla çarpıcı bir tezyinat oluşturulmuştur. Hasan Ağa Çeşmesi de bu sırada 1852 yılında onarılmıştır (Resim: 3.2.2.8).

1853 yılında ahşap matbah yenilenmiştir. 5 Kasım 1855'te semahane, şadırvan ve Hasan Ağa Çeşmesi'nin tadilatının 429 bin kuruş bedelle Manas Kalfa'ya yaptırıldığı bilinmektedir (Işın, 1994, s. 364). 1860 yılında ise semahane, dedegân hücreleri ve şeyh dairesinin bulunduğu ana bölüm yenilenmiştir. Sultan II. Abdülhamid ve Sultan Mehmed Reşad dönemlerinde de tekkede bazı küçük onarımlar yapılmıştır.

Tekkelerin kapatılmasından sonra mevlevihânenin ana binası Halkevi olarak kullanılmış, sebilküttab binası ise karakola tahsis edilmiştir. Kütüphânedeki el yazma eserler Süleymaniye Kütüphânesi'ne taşınmıştır. 1946 yılında müzeye dönüştürülmesine karar verilmiş ve Vakıflardan alınarak Millî Eğitim Bakanlığı'na devredilmiştir. 1947 yılında doğu cephesine Beyoğlu Evlendirme Dairesi inşa edilerek tekke görünümünden bütünüyle kopartılmıştır. Semahane tarafındaki ahşap türbeler, matbah ve harem dairesi tamamen yıkılmıştır. 1966 yılında Millî Eğitim Bakanlığı uhdesinde kurulan Türbeler ve Müzeler Müdürlüğü'nce 1967'de onarımı için ihaleye çıkartılmış ve 1975 yılında Divan Edebiyatı Müzesi olarak yeniden açılmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü 2005 yılında başlattığı bir restorasyonla yapının semahane kısmını ihya ederek 2009'da tamamlamıştır. Galata Mevlevihânesi 21 Kasım 2011 günü aynı isimle müze olarak ziyarete açılmıştır.

Tekkenin ana yapısı olan semahane tarih içerisinde çok sayıda onarım geçirse de Sultan III. Mustafa devrindeki asıl hüviyetini koruduğu anlaşılmaktadır. Bunu çeşitli dönemlerde tekkeyle ilgili hazırlanmış gravürlerde de tespit etmek mümkündür. Bu sebeple günümüze ulaşan yapının tarihlendirilmesinde en erken dönem olarak 1766 yılını belirlemek doğru olacaktır. Semahanenin sekizgen planlı sema alanı ve bu bölümü çevreleyen iki katlı mahfiller değişime uğramadan günümüze ulaşmıştır.

Ancak derviş hücreleri, harem dairesi, matbah bölümleri günümüze ulaşmamıştır. Derviş hücrelerinin 1930'lu yıllara kadar mevcudiyetini koruduğu fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Bu tarihe kadar ahşap altı adet derviş hücresinin mevcut olduğu bilinmektedir. Günümüze ulaşmayan harem dairesi de iki katlı ve ahşaptır. Matbah-ı Şerif binasının da iki katlı ve ahşap olduğu 1870 yılına ait bir fotoğrafta görülmektedir.

Galata Mevlevihânesi'nde yapıların mekân içerisindeki konumları şu şekildedir: Semahane, şeyh dairesi ve bodrum katındaki dedegân hücrelerini barındıran ana bina avlunun güneyinde bulunmaktadır. Sarnıç ve şadırvan batı kısmında, şu anda mevcut olmayan matbah ile çamaşırhane kuzeybatıda, sebilküttab ve sırtını bu yapıya dayayan Hasan Ağa Çeşmesi kuzeyde, tekkenin şeyhleri Galip Dede ile İsmail Rusuhi'nin kabirlerinin olduğu türbe doğuda, kuzeybatı köşesinde ise hazire ve çilehane bulunmaktadır (Şekil: 3.2.2.1).

Türkiye'yi ziyaret eden Batılı seyyahların büyük ilgi gösterdiği, bu sebeple eserlerine gravürlerini koydukları Galata Mevlevihânesi'nin zaman içindeki değişimlerini gözlemlemek mümkün olmuştur (Resim: 3.2.2.9). Sultan III. Mustafa devrinde yeniden inşa edilen tekkenin III. Selim onarımlarıyla bugünkü yerleşim düzenine kavuştuğu anlaşılmaktadır. Hasan Ağa Çeşmesi dışında inşa edildiği 17. yüzyıldan günümüze herhangi bir unsuru ulaşmamış olan tekkenin en çarpıcı birimi şüphesiz semahanedir.

Semahane, Şeyh dairesi ve dedegân hücrelerini içine alan ana bina olarak külliyenin merkezini oluşturmaktadır. Yeniden inşa edildiği 1766 yılından sonra 1791 ve 1835 yıllarında esaslı onarımlar geçirse de semahane günümüze mekânsal konumu ve hüviyetiyle ulaşmayı başarmıştır (Tanman, 1994c, s. 365). Elbette tezyinatı ve küçük mimari unsurlarında dönemin beğenisine göre değişiklikler olmuştur. Günümüze ulaşan ana binanın Sultan Abdülmecid tarafından 1859 yılında Menas Kalfa'ya yaptırıldığı açıktır. Dikdörtgen planlı ve (28 m x 19 m) ölçülerindeki yapı iki katlıdır. Binanın tüm pencere ve kapıları dikdörtgendir. Çatısı kiremitle kaplıdır (Resim: 3.2.2.10).

Yapının ortasında tekkenin kalbini teşkil eden semahane (18,50 m x 18,50 m) ölçülerinde kare planlıdır. Etrafı mahfillerle çevrilidir. Bu mahfillerin zemin katta

olanları hanımlara, üst kattakiler ise yabancı misafirlere mahsustur. Yapıda semahanenin batı kanadında olan kısımda giriş katta şeyh dairesi, üst katta ise çelebi ve hünkâr mahfilleri yer almaktadır. Mekânın bodrum katında ise dedegân hücreleri bulunmaktadır. Semahane kenarları (5 m) genişliğinde sekizgen bir yapıdadır. Bu noktada yükseklik (8,30 m)'ye ulaşmaktadır. Dervişlerin sema döndükleri bu alan ahşap taşıyıcılarla iki katlı olarak tasarlanmıştır. Alt kattaki taşıyıcıların ahşaptan mamul iyon, üst kattakilerin yine ahşap kompozit başlıklarla tezyin edildiği görülmektedir (Resim: 3.2.2.11). Mahfillerin etrafı ahşap korkuluklarla çevrilerek sema sahasından ayrılmıştır. (18.5 x 18.5 m) boyutlarındaki orta mekân çevresi onaltı adet ahşap sütunla çevrilmiş sekizgen prizma biçiminde sema alanını içinde barındırmaktadır (Resim: 3.2.2.12).

Her birisinin arası (4.65 m.) olan ahşap sütunlar, sekizgen prizmanın etrafında sıralanmaktadır. Zeminde sekizgenin doğu ucunun ortasındaki açıklıkta birisi *Miraciye* diğeri *Mesnevi* isimlerinin verildiği iki kürsü yerleştirilmiştir. Ana girişin batı ve doğu yönlerinde yukarıdaki mahfillere çıkmayı sağlayan kapılı birer merdiven bulunmaktadır. Doğu yönündeki merdivenin altında bodrumdaki dedegân hücrelerine inen gizlenmiş bir merdiven vardır. Batıdaki merdivenin altında ise şerbethâne bulunur. Yine zemin katında bulunan Bacılar Maksuresi'nin girişi doğudan sağlanmakta ve bu bölüm on adet pencere ile aydınlatılmaktadır.

Diğer tekkelerde selamlık olarak tanımlanan Şeyh Dairesi'nin girişi de zemin kattan sağlanmaktadır. Bu daire iki adet kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Bu odaların yanında bir de abdesthane bulunur. Semahane'nin ikinci katı misafirler için tahsis edilmiş bir mahfil ile sema sırasında ayine sazlarıyla iştirak edenlere mahsus Mutrıb Maksuresi, dikdörtgen planlı Çelebi Mahfili, kare planlı Hünkâr Mahfili gibi birimlerle çevrilmiştir. Sadece kıble yönündeki mihrap üzeri boş bırakılmıştır. Mutrıb Maksuresi dışında kalan bölümler birer kafesle çevrilmiştir. Misafirlerin ayini izledikleri mahfilin arkasına gelen bölümde dört adet oda ve bir sofa bulunmaktadır. Hünkâr mahfilinin arkasında, tıpkı zemin kattaki Şeyh Dairesi'nin tasarımına sahip iki oda ve bir adet helâ vardır.

Bodrum katında dört eyvanlı plan şeması uygulanmıştır. Doğu-batı ekseninde yerleştirilmiş kapalı avlu şeklinde dikdörtgen planlı sofanın dört kenarında eyvanlar bulunmakta, bu eyvanlar arasında ise dedegân hücreleri sıralanmaktadır. Galata Mevlevihânesi'nin ana binası diğer çağdaşları gibi dışarıdan ahşap konak gibi tasarlanmış, dış cephesinde sadeliğe önem verilmiştir. Semahane dışında tezyinatta mümkün olduğunca bu sadelik devam eder. Ancak semahane kısmına son dokunuşların yapıldığı Abdülmecid dönemi zevkine uygun tezyinat burada karşımıza çıkar. Özellikle sekizgen sema alanının yine sekiz bölüme ayrılmış tavanında ve mihrapta kalem işleri bulunmaktadır (Resim: 3.2.2.13). Aynı şekilde mahfillerin önlerindeki kafeslerde de dönemin süsleme özellikleri öne çıkmaktadır. Sade ahşap minberde ve türbelerde bir başka süsleme ögesi olarak sikkeler, Mevleviliğin sembollerinin mimaride nasıl değerlendirildiğine güzel birer örnektir.

Külliyenin diğer yapı unsurları olan türbeler, Halet Efendi Sebilküttabı ve başta cümle kapısı olmak üzere kapılar ile günümüze ulaşmayan matbah ile çamaşırhanenin III. Mustafa devriyle bir ilişkisi yoktur. Bu dönemde kesinlikle olması gereken matbahın planı ile ilgili herhangi bir bilgimiz yoktur. 1852'de yenilenen matbahın ise iki katlı ve ahşap olduğunu biliyoruz.

Cümle kapısı, Halet Efendi Sebilküttabı ve türbe aynı dönem özellikleri göstermekte ve birlikte inşa edildikleri anlaşılmaktadır. 1819 tarihli bu mimari unsurlar Osmanlı ampir üslubunun erken örneklerindendir. Ayvansarayi Halet Efendi'nin 1810'da gönderildiği Bağdat seferi dönüşünde İsmail Ankaravi ve Şeyh Galip'in mezarları üzerine türbe yapıldığını, açılışının büyük bir törenle gerçekleştirildiğini, törene katılan şeyhlere birer top kumaş, dervişlere ise 6 kuruş para ihsan edildiğini nakleder (Ayvansarayi, 2001, s. 440). Törende duayı Murad Molla Tekkesi postnişini Nakşibendi Şeyhi Seyyid Hafız Murad Efendi yapmıştır.

Bu üslubun güzel bir numunesi olan sebilküttab, giriş katında sebil ve çeşme, üst katında ise mektep-kütüphâne bölümleriyle Osmanlı'nın son sebilküttab örneğidir. Basık kemerli cümle kapısına bitişik inşa edilmiş sebilküttab, tıpkı kapı gibi yuvarlak ve keskin hatların muntazam uyumunu göstermektedir. Cümle kapısında olduğu gibi basık yuvarlak kemerler sebilküttabda da aynen sürdürülmüştür. (11 m. x 7 m.)

Ölçülerindeki iki katlı dikdörtgen planlı yapının iç avluya bakan cephesi, üç açıklıklı dört sütun dizisiyle hareketlendirilmiştir. Sütun başlıkları semahanedekilerle uyumlu bir şekilde kompozittir. Bu tezyinat ampir üslubun mekânı nasıl şekillendirdiğini göstermektedir (Resim: 3.2.2.3).

Zemin katında dışarıya bakan cephesinde sebil/çeşme; kuzey cephesinde muvakkithane, üst katı ise kütüphâne olarak tasarlanmıştır. Çatısı ahşap ve üzeri kurşun kaplıdır. Duvarları moloz taş tuğla sırasıyla örülen yapının dış duvarları mermerle tezyin edilmiştir. Muvakkithanenin girişi doğu cephesinden sağlanmaktadır. Kütüphâne kısmı yedi adet pencereyle aydınlatılmış, giriş kısmı aynalı tonozla örtülmüştür. Kurşunla örtülü çatı bu tonozlu kısmın da üzerini örtmektedir.

Hâlet Efendi Sebilküttabı'nın bitişik olduğu cümle kapısının diğer tarafında Şeyh Kudretullah Efendi adına yapılmış açık türbe bulunmaktadır. Aslında bu yerde Halet Efendi kendisi için bir türbe inşa ettirmişti. (6,5 m. x 6,5 m.) ölçülerindeki türbenin üzeri 19. yüzyılda örtülmüştür. Üç cephesi mermerle kaplıdır. Yuvarlak kemerlerin arası demir şebekelerle kapatılmıştır. Türbenin tepe noktasında Mevlevi tacı şeklinde bir alem yerleştirilmiştir. Bu türbede Seyyid Kudretullah Dede ile eşi Emine Hanım ve oğlu Seyyid Mehmed Atâullah Dede'nin ahşap sandukaları mevcuttur. Ayrıca Selânik Mevlevîhânesi postnişini Şeyh Ubeydullah Dede'nin sandukası ile Hâlet Efendi'nin başının gömülü olduğu kısımda kitâbeli bir şâhide vardır.

Halet Efendi tarafından kâgir olarak inşa edilen Galip Dede türbesi, Kudretullah Efendi Türbesiyle aynı özellikleri göstermektedir. (6,75 m. x 8,25 m.) ölçülerindeki türbenin üzerini örten tonoz dışarıdan kurşunla kaplanmıştır (Resim: 3.2.2.14 ve Resim: 3.2.2.15). Türbenin önce ahşap olarak inşa edildiği, Halet Efendi tarafından inşası sırasında kâgir yapıldığı ifade edilmektedir. Avlu ve yan cephelere bakan üçer penceresi bulunmaktadır. Pencereler üzerindeki frizler ve konsollarla cephe hareketlendirilmiştir (Yücel, 1979b, s.136).

Tekkenin üzerine inşa edildiği H. Theodoros Manastırı döneminde ayazma olarak kullanılan mekânı çilehaneye dönüştürülmüştür. Basık kemerli bir kapıdan geçilerek girilen çilehane, beşik tonozlu bir yapıdır. Kapısının üzerinde 1812 yılında Şeyh Galib Dede tarafından konmuş olan Hattat Selim Recai'ye ait sülüs bir kitabe bulunmaktadır.

1947 yılında Beyoğlu Evlendirme Dairesi'nin inşası sırasında büyük kısmı yok olan ve Mevlevi kültüründe Hamuşan (sessizler) olarak isimlendirilen hazirede çok sayıda Mevlevi dervişi, hattat, divan edebiyatçıları ve devlet adamlarının kabirleri vardır. Hazirenin ana binanın doğusunda kalan kısmı *hamuşan* olarak isimlendirilirken, türbeler arasında kalan kısım *Hadikat-ül Ervah* (ruhlar bahçesi) olarak isimlendirilmiştir.

Galata Mevlevihânesi, 17. yüzyılda inşa edilmekle birlikte bugünkü temel yapısına III. Mustafa dönemindeki yeniden inşası sırasında kavuşmuştur. Yapının 18. yüzyıldan itibaren mekânsal konumlanmasında bir süreklilik bulunmaktadır. Özellikle tekkenin merkezinde yer alan semahane bölümünde bu mimari süreklilik görülmektedir. Ancak hem sebilküttab ve türbeler hem de cümle kapısı 19. yüzyılın mimari zevkine uygun olarak inşa edilmiştir. Tekkenin tümünde görülen tezyinat ise ampir üslubunun inceliklerini göstermektedir. Sütunlar, sütun başlıkları, kalem işleri ve cephe tasarımında bu üslubun özellikleri açık bir şekilde görülmektedir.

3.2.3. Karacaburun Tekkesi

Beykoz'da bulunmaktadır. Halvetîliğin Ramazâniyye şubesinin bir kolu olan Üsküdar'daki Raûfî Âsitânenesi'nin bir şubesi olarak kurulmuştur. Raufi Asitanesi'nin şubesi olmasından ötürü kimi kaynaklarda "Raufi Tekkesi", bazı kaynaklarda ise ilk şeyhi Hâfız Mehmed Efendi olduğu için ***"Hafız Mehmed Efendi Tekkesi"*** ismiyle geçmektedir (Resim: 3.2.3.1). Mehmed Efendi, Köstendilli el-Hâc Ali Efendi'nin halîfetü'l-hulefâsı Üsküdarlı Seyyid Ahmed-i Raûfî'nin (ö. 1757) halifesidir.

İstanbul tekkelerinin yoğunlaştığı ilçelerden olan Beykoz'da Karacaburun Tekkesi gibi 1925'e kadar faaliyetini sürdüren 10 tekkenin bulunduğunu bilmekteyiz (Köse, 2021, s. 1246). Beykoz'da Halvetiliğe ait bu tekkeden başka sırasıyla Mehmed Kethüdâbaşı Şeyh Süleyman Efendi Tekkesi, Şeyh Atâ Tekkesi (Şeyh Ubeydullah Efendi Tekkesi), Macar Kalesi Câmii ve Zâviyesi ile Anadolu Kavağı Sütlüce Şabânî Tekkesi hizmet vermekteydi. Görüldüğü üzere bölge Halveti tarikatı açısından önemli bir noktadır.

Şeyh Hâfız Mehmed Efendi, 1761'de Karacaburun'da bulunan evini Halveti Tekkesi olarak vakfetmiş ve yapı bu şekilde ortaya çıkmıştır. Ancak bazı kaynaklarda tekkenin Sadrazam Koca Ragıp Paşa tarafından inşa ettirildiği ifade edilmektedir (Yılmaz, 2021, s. 183). Şeyh Mehmed Efendi, tekkenin vakfiyesini 1175/1762 senesinde düzenlemiş, 1767'de henüz kendisine bir berat verilmediğini söyleyerek bir arzuhâl ile berat için talepte bulunmuştur. Bu arzuhal ile ilgili düzenlenen belgede *"Karacaburun denilen yerde bulunan ve tarîkat-ı aliyye-i Halvetiyye icrâ olunmak için Şeyh Mehmed Efendi tarafından yeniden bina edilen bu hankâh aynı zamanda postnişini de olan Şeyh Mehmed Efendi tarafından hayatta olduğu müddetçe kendisine şart ve tayin edilmişti. 1181/1767 senesinde Şeyh Mehmed Efendi, kendi tesis etmiş olduğu tekkeye tayinini istemekte, bunun için padişah tarafından kendisine bir berât verilmesini arzuhalinde belirtmektedir"* denilerek[39], tekkenin banisinin Şeyh Mehmed Efendi olduğu açıkça ortaya konulmaktadır.

Aynı zamanda yapının yeniden inşa edildiği de ifade edilmektedir. Yeniden inşa edilen kısmının tevhidhâne olması muhtemeldir. Vakfiyesinde[40], tekkede vefatından sonra hulefâsının ikamet etmelerini şart koşmuştur. Tekke günümüzde Kelle İbrahim Caddesi'nde eski adıyla Karacaburun Caddesi üzerinde 377 ada 27 parselde bulunmaktadır (Resim 3.2.3.2).

Tekkenin iki katlı olan meşrutasında alt katta geniş bir oda, üst katta ise iki oda bulunmaktaydı. Evin yanında inşa edilen tevhidhâne ile birlikte bitişiğinde geniş bir oda bulunmaktaydı (VGMA, 1341 defteri, sıra 265)

Hâfız Mehmed Efendi'nin 1 Şevval 1175 (25 Nisan 1762) tarihinde düzenlenen vakfiyesine göre vakfedilen tekke yapıları: Arsa ve arsa üzerinde inşa edilmiş olan tevhidhâne, bir büyük bir de küçük olmak üzere iki adet oda, Alt katta iki adet oda ve bir su kuyusudur. Yine vakfiyeye göre ayin her pazartesi gecesi icra edilecektir. Ancak Yeşilzâde Mehmed Sâlih'in Rehber-i Tekâyâ'sında Raûfî Efendi Tekkesi'nin âyin

[39] BOA.C.EV/205-10249
[40] VGMA, Tekâyâ ve Zevâyâ Defteri, no: 109, s. 26

günü Cumartesi olarak kaydedilmektedir (Yılmaz, 2019, s. 253). 1885 tarihli bir belgede tekkede 6 erkek, 7 kadın ikamet etmektedir.

Vakfiyesi Mehmed Cemal Öztürk tarafından yayınlanan tekkenin çeşitli dönemlerde vakfedilmiş akarları olduğu belgelerden anlaşılmaktadır (Öztürk, 2013, s. 819).1259 Yılı Muharremiyye Müfredât Defteri'ne Evkâf-ı Hümâyûn Haremeyn-i Şerîfeyn Hazinesi'nden Karacaburun Tekkesi'ne her yıl 30 kuruş Muharremiyye verildiği kaydedilmiştir. Aynı şekilde 1277, 1292, 1298 yıllarındaki kayıtlarda da bu tahsisatın devam ettiği görülmektedir (Yılmaz, 2021, s. 200). Pertevniyal Vâlide Sultan Vakfı'ndan her sene Ramazan ayında fukaranın iaşesi için kullanılmak üzere Şaban ayında 300 kuruş para tahsis edilmekteydi.

Karacaburun Tekkesi zamanla yıkılmış ancak bilinmeyen bir tarihte yeniden inşa edilmiştir. 1932'de yol genişletme çalışmaları sırasında ise tamamen ortadan kalkmıştır. Tekkenin harem kısmı ise aynı tarihlerde satılmıştır. 1990'lı yıllara kadar gelebilen bu kısma ait ahşap bina sökülerek ilk katı dükkân olarak kullanılmıştır.

Hâfız Mehmed Efendi Vakfının, 1979'da yapılan tespit sonucu 680 metrekare olan arsası üzerinde Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun kararıyla tekke ve hazîre olarak, 26 parseldeki tekke binası ile birlikte korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Bundan sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Beykoz Belediyesi'ne kiralanmış ve 2018'de belediye restitüsyon ve rekonstrüksiyon çalışmalarına başlamıştır. Bugün haziresi ile tekkenin etrafını kuşatan küçük avlusu içerisinde bir duvar üzerinde mihrap nişi bulunmaktadır (Resim 3.2.3.3).

Tekke, Beykoz Belediyesi tarafından ihya edilerek 2021 yılında Hafız Mehmed Efendi Kültür Evi adıyla bir kültür merkezi olarak açılmıştır. Merkezde hüsn-ü hat ve ney dersleri verilmektedir. Restorasyon sırasında tevhidhâne kısmı moloz taş ve tuğla sırası ile örülü duvarlar ve üst örtüsü kiremit çatıyla örtülerek ihya edilmiştir (Resim 3.2.3.4 ve Resim: 3.2.2.5).

Girişte yuvarlak kemerli bir kapı, sağında iki adet yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Tevhidhânenin ikinci katına giriş kapısının solundan ahşap bir merdivenle çıkılmaktadır. Bu kısım tavana kadar uzanan kafeslerle örtülmüştür. Düz

ahşap tavan dikdörtgen şeklinde düzenlenmiş ahşap profillerle tezyin edilmiştir (Resim 3.2.3.6).

Tekkenin haziresinde Şeyh Hâfız Mehmed Efendi, Şeyh Ahmed Niyazi Efendi, İbrâilli Serrâc Ahmed Ağa mahdumu Derviş Sâlih, Şeyh Mehmed Tevfik Efendi, Şeyh Yahyâ Efendi'nin vâlidesi Rukiyye Hatun, İmamzâde Emin Efendi'nin vâlidesi Hatice Kadın, Şeyh Yahyâ Efendi'nin halilesi Necibe Hanım, Şeyh Ahmed Necmeddin Efendi, Şeyh Yahya Efendi ve Emin Efendi medfundur (Resim 3.2.3.7). Hazirenin düzenlenmesi sırasında bazı mezar taşları temizlenerek hazire ve türbeye giden yol üzerindeki duvar üzerine yerleştirilmiştir (Resim 3.2.3.8).

3.2.4. Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi

Üsküdar, Valide-i Atik'te bulunan tekkenin Kartal Baba tarafından 1768 ile 1786 yıllarında bir tarihte yaptırıldığı bilinmektedir. Bu yüzden bazı kaynaklarda ***Kartal Baba Tekkesi*** ismiyle geçmektedir.

Kartal Baba Tekkesi, Kartal Baba Caddesi üzerinde Nuh Kuyusu Caddesiyle kesişen noktada bulunmaktadır. Cami Karacaahmet Mezarlığı'na çok yakın bir konumdadır (Resim: 3.2.4.1). Yapının tarihlendirilmesi inşa kitabesinin günümüze ulaşmamasından dolayı kesin değildir. Ancak 1768 tarihli Hadikâ'da geçmediği dikkate alınırsa, bu tarihten sonraki bir dönemde inşa edildiği anlaşılır. Aynı zamanda 1786 tarihli *Plan de la ville de Constantinople* isimli haritada yeri gösterildiğinden bu iki tarih arasında inşa edilmiş olmalıdır.

Tekkede Kadiriyye, Celvettiyye ve Nakşibendiyye tarikatlarına mensup şeyhlerin görev yaptığı bilinmektedir. Buna göre önce 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Ömer Bahri Efendi döneminde Kadiriliğin Resmiyye koluna, son olarak da Nakşibendi Tarikatı'na hizmet vermiştir. Resmiyye, 18. yüzyılın sonunda İstanbul'da Mustafa Resmi Ahi tarafından kurulmuş Kadiriliğin bir kolu olan tarikattır.

Şu anda cami olarak hizmet veren yapıda 1296 (m. 1879) tarihli bir yenileme kitabesi bulunmaktadır. Tekke zamanla harap olması üzerine Kavalalı Mehmed Paşa'nın azaldı cariyelerinden Lalter Hanım tarafından 1296 (m. 1878) yılında yenilenmiştir. Bu yenilemeye ilişkin kitabe:

Kıldı bu dergâhı evvel lâne-i feyz ü kemâl
Bast edip Kartal Baba elhak cenâh-ı himmeti

Tâir-i rûhu uçup dem geçmiş olmuşdu harâb
Lâlter Hanım güzel yaptırdı buldu cenneti (Resim: 3.2.4.2)

Lalter Hanım'ın kabri tekkenin haziresinde bulunmaktadır. 1878 tarihli mezar taşında *"Mısır vâlisi esbak Mehmed Ali Paşa mûtakalarından olup Kartal Baba Dergâh-ı Şerîfi'nin bâniye-i sâniyesi olarak müceddeden inşâ ve müteakiben irtihâl-i tecelligâh-ı bekā eden muhibbe-i turuk-u aliye merhûme Lâlter Hanım'ın rûhiyçün fâtiha sene 1295"* yazılıdır. Buna göre yapının bu tarihte ikinci banisi sıfatıyla Lalter Hanım tarafından bütünüyle yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Lalter Hanım'ın tıpkı Zeyneb Kamil Hastanesi'nin yaptıran Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi Zeyneb Hanım gibi Balkan muhacirlerinden Şumnulu Fodlacıbaşızade İbrahim Edhem Efendi'nin mürididir.

Tekke'nin banisi Şeyh Ahmet Kartal Çoban Dede ismiyle de bilinmektedir. Fatih'te Aydın Kethudası Camii yakınında medfun bulunan Şeyh Mustafa Gavsi Efendi'nin halifelerinden olduğu ve geçimini çobanlık yaparak kazandığı bilinmektedir. Tekkeye Kartal Baba'dan sonra Celvetiyye'den Kaymak Baba'nın halifesi Karakaş Salih Efendi (ö. 1798) şeyh olmuştur. Tekke, Ömer Bahri Efendi'nin şeyh olmasıyla birlikte Kadiriliğe geçmiştir. Tekkenin 1844 yılında vefat eden Şeyh Hacı Ahmed Efendi zamanında Nakşibendi Tarikatı'na hizmet vermeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiyi de Ahmed Efendi'nin tekke haziresindeki mezar taşından anlamaktayız:

Ol cenâb-ı Hacı Ahmed şeyh-i kâmil nüktedan
Bağ-ı nakşibendî içre tutmuş idi âşiyân

Sâz-ı unsur perdesinde bülbül-i şeydâ olup
Gülsitân-ı çâr yâre oldu vâsıl kâmrân

İsm-i Hayyü Lâyezâl'e düştü mazhar zikr ile
Ol makām-ı sırr-ı sırrda buldu hayy-ı câvidân

Darb-ı tevhîd ile sırr-ı ... eyleyüp
Nahnu akreb âyinesinden gördü Hakk'ı ayn-i ân

Hâfızâ târîh-i menkut dediler hep ehl-i hâl

Şeyh Ahmed men arefle kıldı Hûdan Lâmekân
rûhiyçün el-fâtiha sene 1260 (1844)

Tekke, tevhidhâne, selâmlık ve harem bölümlerinden müteşekkildir. Yapı, bulunduğu arsanın güney kısmında iki katlı olarak düzenlenmiştir. Yapının doğu kısmında harem dairesi, kuzey kısmında ise selamlık ve güneybatı köşesinde tevhidhâne yerleştirilmiştir (Şekil: 3.2.4.1). Moloz taşla örülü zemin kat kâgir, üst katlar ise tevhidhâne dış duvarları dışında kalan kısımlar ahşaptır. Bağdadi sıvalı yapının üst örtüsü kırma çatıdır. Çatı kiremitlerle kaplanmıştır (Resim: 3.2.4.3).

Tekke, dışarıdan son derece sade bir konak görünümündedir. Kapı ve pencereler dikdörtgendir ve buralarda herhangi bir tezyinat yoktur. Tüm yapıda dikkat çeken tek süsleme tevhidhâne tavanında görülen sekizgen biçimli ahşap tezyinattır. Avludan selamlık bölümüne ulaşılmakta, selamlık ise tevhidhâneye bağlanmaktadır. Harem kısmının girişi tevhidhâneden bağımsız olarak bitişik olarak tasarlanmıştır. Tevhidhâne bölümü (11 x 8,75 m) ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Sandukaların da bulunduğu tevhidhâne kısmından harem dairesine küçük bir kapı ile giriş verilmiş, şeyhin avluya çıkmadan ayine iştirak etmesi bu sayede kolaylaştırılmıştır (Resim: 3.2.4.4).

İki katlı olarak tasarlanan tevhidhâne bölümünün doğu ve kuzey yönlerinde mahfiller bulunmaktadır. Ahşap direklerle taşınan bu mahfillerde kafes yoktur (Tanman, 2003a, s. 471) (Resim: 3.2.4.5). Selamlık içerisinde tevhidhâneye bağlanan koridorun bir ucunda meydan odası ve kahve ocağı bulunmaktadır. Bu noktadan bir merdivenle üst kattaki sofaya geçilmektedir.

Harem dairesi orta sofalı plan tipine uygun olarak inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı sofaların etrafına tuvaletler ve yüklükler yerleştirilmiştir. Buraya yerleştirilmiş odalar dışarıdan çıkmalar yapmaktadır (Resim: 3.2.4.6). Tevhidhânenin bitişiğine hizalanmış iki odadan yükseltilmiş mahfile kapılar açılmıştır.

Yapının batı cephesinde, minberin hizasına sıralanmış beş adet sanduka bulunmaktadır. Bunlardan birisi tekke şeyhlerinden İbrahim Efendi'ye (ö. 1325) aittir. 1885 tarihli nüfus sayımında tekkede 2 erkek, 3 kadın dervişin ikamet ettiği

bilinmektedir (Özcan, 2023, s. 448). Buna göre tekkenin 19. yüzyıl sonuna kadar dervişlerin ikamet ettiği ve tarikat yapısı hüviyetini devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

Yapı 1970'de bütünüyle harap olduğu için yıktırılmış ve 1975 yılında yapıyla ilgisi olmayan bir plan üzerinde cami olarak yeniden inşa edilmiştir. Bu cami de, 2016 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce hazırlanan proje sonrasında Üsküdar Belediyesi tarafından 3 milyon 352 bin Türk Lirası harcanarak restore edilmiştir. Cami olarak hizmet vermesine rağmen minare ilave edilmemiştir.

3.2.5. Halil Nizameddin Tekkesi

Fatih, Karagümrük Mahallesi'nde 2507 ada ve 4 parselde bulunmaktaydı. Şeyh Halil Nizameddin Efendi (ö. 1775) tarafından 1770 yılında kurulmuştur. Cerrahi Tarikatı'na ait bir yapı olduğu bilinmektedir. Bugün mevcut olmayan yapının hemen yakınında kabri bulunan Taşçı Şeyh İsmail Efendi'ye nispetle ***Taşçı Tekkesi*** olarak da anılmaktadır (Resim: 3.2.5.1). Şeyh İsmail Efendi'nin (ö. 1892) dergâhın postnişinlerinden birisi olduğu, yapıda esaslı onarımlar gerçekleştirdiği ve bir şadırvan ilave ettirdiği için tekkenin ikinci banisi olarak kabul edildiği bilinmektedir. Bazı kaynaklarda Fatih devri Melâmi şeyhlerinden Kavas Baba'nın kabrinin burada bulunmasından dolayı "Kavas Baba Tekkesi" olarak da anılmaktadır.

Halil Nizameddin Efendi'nin Seyyid Nizam'ın neslinden olduğu bilinmektedir (İnançer-Tanman, 1994, s. 415). 1999'dan vefatına kadar Cerrahi Asitanesi postnişini olan Ömer Tuğrul İnançer (ö. 2022), Halil Nizameddin Tekkesi'ni İstanbul'daki Cerrahi tekkeleri içinde saymaktadır.

Revnakoğlu, tekkenin Hatice Sultan Sokağı 16 numarada bulunduğunu ve kapısı önünde Kavas Baba'nın mezarının olduğunu kaydetmektedir (Koç, 2021, s.1043). Revnakoğlu 1776 yılında vefat eden Sertarikzâde halifelerinden Şeyh Halil Nizameddin Efendi'nin Bayrami şeyhlerinden Kavas Baba'nın türbesinin yanına inşa ettirdiği bu tekkeye Cerrahi meşihatı koymasıyla tekkenin vücuda geldiğini ifade eder. 1870 yılında esaslı bir onarım geçiren tekke oldukça büyük ölçülerde ve iki katlıydı. Cümle kapısı Helvacı Sokağına açılıyordu. Yazar, 1941 yılında burayı ziyaret ederek Kavas Baba'nın mezar taşını okuduğunu ifade etmektedir. 18 cm. kalınlığındaki mezar

taşının başında bir Mevlevi sikkesi olduğunu, talik bir hatla Fatih Sultan Mehmed'in Kavasbaşısı ve 1287 tarihi ifadesinin okunduğunu kaydetmektedir. Bu tarih tekkenin onarım tarihidir. Demek ki, tekke onarımdan geçirilirken Kavas Baba'nın mezar taşı da yapılmıştır.

Yapı Revnakoğlu'nun kayıtlarına göre büyükçe bir tevhidhâneye sahipti. Cümle kapısı son derece güzel tezyin edilmiş ve mermer sütunlarla çevrelenmişti. Ayrıca cephede demir şebekeler de bulunuyordu. Cümle kapısından içeri girildiğinde sağda tevhidhâne, solda odalar ve kahve ocağı bulunuyordu. İçeride hazneli bir çeşme, köşede makam postu, bu mekânın önünde ise tahta parmaklıklar sıralanıyordu.

Tekkenin giriş kısmında türbe bulunuyordu. Tekkenin ortadan kalktığı Balkan Harbi dönemine kadar Cerrahi Tarikatı'na hizmet ettiği bilinmektedir. Revnakoğlu'nun notlarına göre Seyyid Halil Nizameddin'in kendi evini tekkeye dönüştürmesiyle bu tekke kurulmuştur. Sertarîkzâde Mehmed Emin Efendi'den hilâfet alan Halil Nizameddin beş yıl şeyhlik yaptıktan sonra 1776'da vefat etmiş ve tekkenin mihrabı önüne defnedilmiştir. Tekkenin sonraki şeyhleri Sertarîk Mustafa Sami Şevki Efendi (ö. 1792), Mustafa Aşkî Efendi (ö.1794), Hafız Mustafa Efendi (ö. 1804), sonra oğlu Mehmed Salih Efendi (ö.1829) ve onun oğlu Halil Aşkî Efendi'dir (ö.1858).

Tekkenin yedinci şeyhi ve taş ustası olan Seyyid İsmail Aşkî Efendi döneminde tekke yeniden inşa edildiği için Taşçı Tekkesi ismiyle de anılmaktadır. Tekkenin son şeyhi Sertarîk Rifat Efendi'nin oğlu Ahmed Hadi Efendi'dir. Revnakoğlu 1912-13 yıllarında harp sırasında metruk halde bulunan tekkenin yıkıldıktan sonra enkazının da satıldığını ifade etmektedir (Koç, 2021, s.1046). Günümüzde arazisi otopark olarak kullanılmaktadır.

3.2.6. Keçeciler Tekkesi

Fatih, Hırka-i Şerif'te Keçeciler Caddesi, 64 numarada bulunmaktadır. Yapının diğer isimleri Şeyh Edip Efendi Tekkesi ve ***Şeyh Mahmud Bedreddin Tekkesi***'dir (Resim: 3.2.6.1.). Uşşaki Tarikatı'nın ikinci piri Cemaleddin Uşşaki'nin halifelerinden Mahmud Bedreddin (ö. 1783) tarafından 1179 (1765) tarihinde burada mevcut olan bir yapının genişletilerek tekkeye dönüştürülmesiyle inşa edilmiştir. Revnakoğlu'nun

aktardığına göre 1284 yılında Evkaf'a kaydedilmiş, bu esnada ismi kayıtlara ***Edip Efendi Tekkesi*** olarak geçmiştir (Koç, 2021, Cilt: 3, s. 1277). Yapı 1765 tarihinden önce bir konut olarak hizmet veriyor olmalıydı. Müştemilatın ilave edilmesiyle ortaya çıkan mimari yapı hakkındaki bilgi de 1782'deki büyük yangında tamamen harap olduğu için mevcut değildir. Yapı Mimar Sinan'ın eserlerinden Hürrem Çavuş Camii ile aynı yol üzerindedir.

Uşşakiliğin Cemaliyye koluna ait olan tekkenin yangında harap olduktan sonra Edirneli Şeyh Mehmed Sıdkı Efendi tarafından yeniden yaptırıldığı bilinmektedir. Cemalletin Server Revnakoğlu (1909-1968) eserinde tekkenin tevhidhânesinin yıkık durumda olduğunu ifade etmektedir. Ahşap tevhidhâne bölümünün 1932 yılına kadar ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Meşrutası ise 1977'de yıkılmış ve yapıdan günümüze hiçbir şey kalmamıştır.

Tekkenin banisi olan Şeyh Mahmud Bedreddin'in kabri ve hazire bugün mevcuttur. Yapı ve türbe 2020 yılında yeniden inşa edilmiş, tekke kısmı Araştırma Kültür Vakfı'nın kullanımına sunulmuştur.

Şeyh Mahmud Bedreddin Efendi'nin, Bedri mahlasıyla şiirler yazdığı bir Divan'ı bulunduğu bilinmektedir. Ancak Divan'ı yangında ortadan kalkmış ve günümüze ulaşmamıştır (Kurt, 2022, s. 96). Tekkede ayin gününün Salı olduğu Melek Paşazade Kadri Bey'in Hankâhname'sinde kayıtlıdır (Galitekin, 2003, s. 238). Revnakoğlu, Mahmud Bedreddin Efendi'den önce tekkede Şeyh İbrahim, Şeyh Süleyman ve Şeyh Abdurrahman isimlerinde üç Uşşaki şeyhinin postnişin olduğunu ifade etmektedir. Buradan tekkede kabri olan ilk şeyh İbrahim Uşşaki'nin vefat tarihi 1185 (1771) olduğuna göre yapının tamamen III. Mustafa devri eseri olduğu sonucunu çıkartabiliriz.

Tekkenin sonraki postnişinlerinden Şeyh Mehmed Sıdkı Efendi zamanında yapının tamamen ortadan kalktığını ve şeyhin bu boş arsaya 1930'larda hala ayakta olan yapıyı inşa ettirdiğini kaydeden Revnakoğlu'na göre Sıdkı Efendi 1273 (1856) tarihinde vefat etmiştir (Koç, 2021, Cilt: 3, s. 1283). Böylece 1977'de tamamen ortadan kalkan yapının 19. yüzyıl eseri olduğunu söyleyebiliriz.

Cumhuriyet devrinde çekilen fotoğraflarda tekkenin tevhidhâne kısmının yıkıldığı ancak harem bölümünün ayakta olduğu görülmektedir (Resim: 3.2.6.2). Son postnişinin ailesinin kaldığı yapı bu dönemde oldukça bakımsızdır. Türbe duvarlarından bir kısmı çökmüş, sandukaların üzeri kalaslarla örtülmüştür (Resim: 3.2.6.3). Avlu duvarlarının bir kısmı da mevcut değildir.

Tekke Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yeniden inşa edilmiştir. Restorasyon sırasında yapılan kazılarda tekke ve harem kısmının temellerine ve kısmen beden duvarlarına ulaşıldığından, yapının aslına sadık kalınarak aynı ölçülerde yeniden inşa edilmesi mümkün olmuştur.

Revnakoğlu tekkedeki kabirleri fotoğrafladığı gibi, tevhidhâne kısmında asılı olduğu söylediği İsmail Zühdü'ye ait *"Arif billah vâsıl lillah eş-Şeyh Mahmud Bedreddin el-Uşşaki"* yazılı celî sülüs bir hat levhasını da belgelemiştir. Söz konusu levha bugün restore edilen türbe içerisinde bulunmaktadır (Resim: 3.2.6.4).

Diğer postnişinler gibi Şeyh Mahmud Bedreddin'in annesi Ayşe Hatun'un kabri de tekkede bulunmaktadır. Onun vefat tarihi ise Ramazan 1191'dir. (1777) Tekkenin bahçesinde sonraki postnişinlerden Şeyh Mahmud Efendi'nin kabri bulunmaktadır. Mahmud Efendi saraç ustası olduğu için Saraç Şeyhi olarak da bilinmekteydi. Kabrinde destarlı imame bulunmaktadır. Kitabesinde *"Hüve'l-Bâkî - Cennet-mekân, firdevs-âşiyân merhum ve mağfur el-muhtac ila rahmeti Rabbihi'l-gafûr Uşşaki şeyhi Saraç Mahmud Efendi'nin ruhiyçun rızâen lillahi el-fatiha 1252"* yazmaktadır (Resim: 3.2.6.5).

Bugün Araştırma Kültür Vakfı'nın bir şubesi olarak faaliyet gösteren tekke, restorasyon sonrasında vakıf hizmetlerine sunulmuştur. Yapı iki kattan müteşekkildir. Cümle kapısından girildiğinde birkaç basamakla ulaşılan sofa iki yönde açılmakta, sol tarafta yine birkaç basamakla bugün ofis odaları olarak kullanılan harem dairesine bağlanılmaktadır (Resim: 3.2.6.6 ve Resim: 3.2.6.7). Tevhidhâne olması gereken mekân geniş bir toplantı salonu olarak düzenlenmiştir (Resim: 3.2.6.8).

Tekkenin avlusunda türbenin önünde ve tevhidhâneye ulaşılan yolun kenarında hazire dağınık olarak bulunmaktadır (Resim: 3.2.6.9). Restorasyon sırasında zarar görmüş

çok sayıda mezar taşı onarılmış, bazıları yerlerine konulmuş, bir kısmı ise avlu duvarlarında sergilenmektedir (Resim: 3.2.6.10).

Tekke kurulduğundan 1925 yılındaki kapanmasına geçen kadar süre içerisinde Uşşaki Tarikatı'nın Cemali koluna hizmet etmiştir (Tanman, 1994e, Cilt: 7, s. 331). İlk postnişini Bedreddin Efendi'den sonra postnişinliğe Mehmed Emin Efendi (ö. 1805), sonra sırasıyla oğlu Sırac Mehmed Efendi (ö. 1836), Mehmed Salih Efendi (ö. 1854), Edirneli Seyyid Mehmed Sıki Efendi (ö.1855), Said Efendi (ö. 1857), Hasan Hilmi Efendi (ö. 1888) ve İsmail Rumi Efendi (ö. 1899) gelmişlerdir. Tekkenin son postnişini Şeyh Hazmi Efendi'dir (Resim: 3.2.6.11).

3.2.7. Drağman İsazade Tekkesi

Fatih Draman semtindedir. Bugünkü adıyla Tercüman Yunus Camii olarak bilinmektedir (Resim: 3.2.7.1). Drağman Külliyesi'nin 1541-1542 yıllarında sarayda dragoman yani tercüman olarak görev yapan Yunus Bey tarafından yapıldığı bilinmektedir. Külliye'de Sultan III. Mustafa döneminde bir tamirat yapılmış, bu sırada cami ve tekke binaları da yenilenmiştir (Tanman, 1994a, Cilt: 9, s. 524).

Ayvansarayi, Külliye'nin 1729'daki Balat yangınında hasar görmesi üzerine III. Ahmet tarafından onarıldığını kaydetmektedir. Bu onarım kitabesinin tevhidhâne kapısında bulunduğunu söyleyen Hadika yazarına göre *"tekyeyi esasından müceddeden bina ve cami-i şerif ile şeyh menzilini tamiri külli ile ihya"* diyerek tekkenin tamirinin mümkün olmaması sebebiyle Sultan III. Mustafa tarafından 1764 yılında yeniden inşa edilmiştir (Ayvansarayi, 2001, s. 167).

Yunus Bey tarafından burada daha önce yaptırıldığı bilinen sıbyan mektebi ile cami-tevhidhâne ve derviş hücrelerinden müteşekkil bir külliye olan yapının tasarımının Mimar Sinan'a ait olduğu bilinmektedir. Bu konuda bir çalışma yürüten Tanman, Sinan'ın eserlerinin derlendiği Tuhfet-ül Mimarin ve çeşitli Vakıf Defterleri'ni dikkate alarak Drağman Tekkesi'nin İstanbul'daki diğer 8 tekke-cami yapısıyla birlikte Mimar Sinan'a ait olduğunu ifade etmektedir (Tanman, 1988, s. 322) (Resim: 3.2.7.2).

Baha Tanman'ın çalışmasında Mimar Sinan'a ait olduğu ifade edilen ve tekke-cami olarak inşa edilen diğer yapılar: Samatya'daki Hatun Camii, Edinekapı'daki Emir

Buhari Camii, Kumkapı'daki İbrahim Paşa Zevcesi Mescidi, Silivrikapı'daki Merkezefendi Camii, Eyüp'teki Şah Sultan Camii, Balat'taki Ferruh Kethüda Camii, Yedikule'deki Hacı Evhaddin Camii ve Koca Mustafa Paşa'daki Hoca Hüsrev Camii'dir.

Dragman Tekkesi'nin, I. Abdülhamid döneminde hazırlanan 13 Kasım 1784 tarihli vesikada *"Etrâf-ı Câmi-i Şerif-i Fâtih Sultan Mehmed Han Tab-ı Serah ve Bâb-ı Edirne"* başlığı altında *"Dırağman kurbünde İsazâde tekyesi"*ismiyle kayıt altına alındığı görülmektedir (Çetin, 1981, s. 585). Böylece yapının 18. yüzyıl sonunda da tekke olarak anıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bugün kullanıldığı Tercüman Yunus isminin aksine o tarihte İsazâde olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir.

Dragman Tekkesi, kurulduğundan 1925'de kapatıldığı tarihe kadar Halvetiyye Tarikatı'na bağlı kalmıştır. İlk postnişi olan Bosnalı Şeyh Abdülmümin Efendi (ö. 1595-96) tarikatın Muslihiyye kolunun piri Nureddizâde Şeyh Muslihiddin Efendi'nin (ö. 1573-74) halifesidir. Tekke 17. yüzyılda tarikatın Nuriyye koluna geçmiş, 19. yüzyılda ise Sünbül Sinan'ın 15. yüzyılda kurduğu Sünbüliyye koluna hizmet etmiştir.

Tekkede Türk Tasavvuf tarihi açısıdan önemli kişiler meşihatta bulunmuştur. Bunların en meşhurları ikinci postnişin Ordu-yı Hümayûn Şeyhi olarak sefere katılan Şeyh Hafız Ömer Fani Efendi (ö. 1624), beşinci postnişin bestekâr ve şair Şeyh Nefesanbarı Osman Efendi (ö. 1684), on beşinci postnişin aynı zamanda tarikatın asitanesi olan Sünbül Efendi tekkesinin pişkademi Şeyh Abdülhalim Efendi (ö. 1837) sayılabilir.

Yunus Bey'in kardeşi Mustafa Ağa'nın külliyeye bir darülkurra yaptırması ve harem dairesi eklemesiyle yapı genişlemiştir. Tevhidhâne binasını tekkenin ilk postnişini Bosnalı Şeyh Abdülmümin Efendi'nin yaptırdığı anlaşılmaktadır (Şekil: 3.2.7.1). Ancak tevhidhâne kısmı zamanla sadece cami hüviyeti kazanmıştır.

Harem binasının külliyenin kuzeybatı köşesinde olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda cümle kapısının karşısında yer aldığı belirtilen darulkurra yapısı da harem ve türbe gibi artık mevcut değildir. Tekke çeşitli dönemlerde yenilenmiştir (Resim: 3.2.7.3). Balat yangını sonrasında III. Ahmed devrinde tekkenin yenilenmesiyle ilgili kitabe şu anda Topkapı Sarayı İkinci Avlusu'nda sergilenmektedir. Sülüs kitabe şu şekildedir:

Bu mısra-ı tarih nutk-u hattıdır Han Ahmed'in
Sultan Ahmed tekke-i tevhid ihya eyledi (Resim: 3.2.7.4)

Bu dönemdeki tamiratına ilişkin bir başka kitabe merdivenle ulaşılan cümle kapısının avluya bakan tarafında mevcuttur. Manzum kitabe 5 satır ve 10 kartuş içinde talik hatlıdır (Resim: 3.2.7.5).

Şehinşâh-ı cihân Sultân Ahmed-i sâlis kim
Hatâlardan emin ede vücûdun Hazret-i Rahmân

Vücûhu hayra mâil Hakka kâil hüsrev-i kâmil
Cihâna lutfu şâmil padişah-ı merhamet-ünvân

Görünce bu muhterik camii ol dâver-i âlem
Edip teşyîdine himmet binâsın eyledi fermân

Aceb hayr-ı cezîle eyledi tevfîk onu Allâh
Ola makbûl-ı dergâh-ı cenâb-ı İzid ü Mennân

Tamâm oldukta târihin dedi Sâhib duâ-gûyu
"Bu ranâ mabedi Sultân Ahmed etti âbâdân" 1142 (1729-30)

Yapının cümle kapısı üzerinde Tercüman Yunus Sokağı ile Fethiye Caddesi kesişme noktasında Farsça bir kitabe daha mevcuttur. Kitabenin manzum metninin Şeyhülislam Ebusuud Efendi'ye ait olduğu ve İstanbul'daki en eski celi talik kitabe olduğu bilinmektedir (Özcan, 2011, s. 38).

Yâ Rabb çe benâst in ke ûrâ
Hurşîd-bûd be-cây kull…..
Rıdvân çu be in imâret
Yek……goft târîh (Resim: 3.2.7.6)

Kitabenin Suphi Saatçi tarafından yapılan çevirisi şu şekildedir:

Ya Rab! Kapısındaki çiviler sanki bir güneştir dense münasiptir.
Cennetin bekçisi Rıdvan, tarihi için şunu söyledi:
Cennet'in bir kapısı da burasıdır (Delibaş, 2016, s. 495)

Tekkenin postnişini Îsâzâde Şeyh Mehmed Sâlih Sahvî'nin aile adından ötürü **İsâzâde Tekkesi** adıyla bilinen yapının 1764 yılında yeniden inşası sırasında cami ve harem kısmının yenilendiği ve Îsâzâde'nin kabrinin üzerine ahşap bir türbe yaptırıldığı bilinmektedir (Tanman, 1990, s. 112). Ancak 1914'de caminin son cemaat yeri ve

çatısı yıktırılmış, 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla da iyice harap olan tekke yapıları tamamen ortadan kalkmıştır. Kurulduğundan itibaren Halveti Tarikatı'na ait olan tekke 1683'den itibaren 1824'e kadar Halevetiliğin Nuriyye koluna, bu tarihten kapatıldığı 1925 yılına kadar ise Halvetiliğin Sünbüliyye koluna hizmet vermiştir. Yapının cami-tevhidhâne kısmı her ne kadar esaslı tamiratlar geçirse de Mimar Sinan'a ait olan 1541 yılındaki planını korumuştur. Buna göre ölçüleri (18,24 m x 15,78 m.)'dir. 110 cm. enindeki harim duvarları küfeki ve tuğla karışımlıdır (Resim: 3.2.7.7).

Yapının cami-tevhidhâne bölümü saf düzenine uygun şekilde enine dikdörtgen planlıdır. Harimin kuzey cephesinde son cemaat yeri ve yine kuzeybatı köşesinde minare yer almaktadır. Son cemaat kısmının harime bağlandığı giriş kapısı basık kemerlidir (Resim: 3.2.7.8). Mukarnaslı kavsara ile kemer arasında inşa kitabesi bulunmaktadır. Kudsi isimli bir şair tarafından kaleme alındığı anlaşılan kitabe sülüs hatlıdır (Resim: 3.2.7.9). Moloz ve kesme taş örgülü duvarlar ikili gruplar şeklinde dörder pencere ile hafifletilerek mekânın aydınlatılması sağlanmıştır. Sultan Abdülaziz devri tadilatında bu pencerelerin tuğla sivri kemerlerinin içine dönemin süsleme anlayışına uygun şekilde ampir sepet kulp kemerler oturtulmuştur.

Sultan III. Mustafa onarımı sırasında ise aslında sivri kemerli olması gereken ikinci sıra pencereleri yuvarlak kemere dönüştürülmüştür. Baha Tanman'ın 1983 yılında çektiği fotoğraflarda açık bir şekilde görülen değişimler yapının Vakıflar Genel Müdürlüğü ve cami derneği eliyle yapılan onarımlar sırasında ortadan kaldırılmıştır (Resim: 3.2.7.2). Yapıdaki son onarım 1991 yılında Hırka-i Şerif Vakfı tarafından yapılmıştır. Bugünkü halinde çift kat sıralı pencereler 18. yüzyıl onarımları öncesinde olduğu düşünülen sivri kemere yeniden dönüştürülmüştür.

Son cemaat yeri restorasyon sırasında sivri kemerler ve sütunlarla çevrilmiş ve kemerlerin içi camla kapatılmıştır. Yapının üst örtüsü kiremitle kaplı ahşap iken, Vakıflar tarafından yapılan onarım sırasında kurşun bir kubbe ile örtülmüştür. 1985 öncesinde harimde pencere etrafını çevreleyen klasik üsluptaki kalem işleri dışında herhangi bir süslemeye rastlanmazken, restorasyon sonrasında harim, kubbe kasnağına kadar çinilerle kaplanmış, kalem işleri bu çinilerin altında kalmıştır. Aynı şekilde III.

Mustafa devrinin Barok tezyinat özelliklerini gösteren mihrap da restorasyon sırasında bütünüyle çiniyle kaplanmıştır. Daha önce yuvarlak kemerli olarak fotoğraflarında açık olarak görülen mihrap nişi de sivri kemerli bir nişe dönüştürülmüştür. Minber restorasyon öncesinde süslemesiz sade ve ahşap iken, sonrasında yıldız geçmeli korkuluklarla tezyin edilmiş ahşap bir minberle değiştirilmiştir.

Yapının inşa edildiği tarihten bugüne mimari tasarım ve süsleme özelliklerini muhafaza eden en önemli unsuru minare olmalıdır. Kare bir kaide üzerine oturan çokgen gövdeli minare kurşun kaplı konik bir külahla sonlanmaktadır. Mukarnaslı şerefesinin korkulukları kafes şeklinde geçmelerle süslüdür (Resim: 3.2.7.10).

Yapının kıble ekseninde doğu yönünde yer alan sıbyan mektebi kare planlı bir yapıdadır. Üst yapı örtüsü sekizgen kasnaklı kubbedir. Kesme taş duvarlı yapının dört yönünde de pencereler bulunur (Resim: 3.2.7.11).

Kaynaklarda yer alan İsazade Türbesi bugün mevcut değildir. Yapının haziresinde banisi Yunus Bey ile birlikte tekkede hizmet etmiş şeyhlerin mezarları bulunmaktadır. Başta Tezkiret-ül Ebniye ve Tuhfet-ül Mimarin olmak üzere çeşitli kaynaklarda bahsi geçen medrese ve darülkurradan günümüze hiçbir şey ulaşmamıştır (Tanman, 1994d, s. 50).

3.2.8. Murad Molla Tekkesi

Fatih'te Çarşamba Semti'nde İsmailağa Camii yakınındadır. Kazasker Damadzade Mehmed Murad Efendi tarafından 1769'da inşa ettirilmiştir (Resim: 3.2.8.1). Babası ve dedesi şeyhülislam olan Murad Efendi mensubu olduğu Nakşibendi Tarikatı için inşa ettirdiği tekkeden sonra aynı mekâna 1775'te bir kütüphâne de inşa ettirerek yapıyı bir külliye haline getirmiştir. Revnakoğlu 1 Mart 1768 tarihli bir vakfiyesi olduğundan bahisle tekkenin bu tarihten sonra bina edildiğini kaydetmektedir. Hatta kurulduğu tarihte herhangi bir tarikata tahsis edilmediğini ifade eden Revnakoğlu Kadirihâne Şeyh Muhyiddin Efendi'nin tomarında *"Binası ve küşadı 1185'dir. (1771) Pazar günleri ayin icra olunur. Tekke-i mezkûrun şurut-ı vakfiyesi bir tarik ile mukayyed olmayıp Kudurî ve fıkıh okutmaya muktedir sulehadan bir kimseye meşruttur"* şeklindeki kaydını buna delil olarak gösterir (Koç, 2021, s.633).

Tekkede doğup büyümüş olan Mehmed Murad Nakşibendi ise *Divan*'ında açılışı ile ilgili tarihi 1185 (1771) olarak vermektedir. Bu tarih Muhyiddin Efendi'nin verdiği tarih ile örtüşmektedir. Muhtemelen 1769 ile 1771 arasındaki iki sene fark, binanın inşa ve tarikatın ayinlere başlama tarihleriyle ilgili olmalıdır.

> *Sâhib-i hayr-i cezîl olan Murâd Mollâ dahi*
> *Etmiş imiş hânkâh-ı Nakşibendîye binâ*
>
> *Bin ile yüz dahi seksen beş idi târih hem*
> *Açdı bâb-ı tekyeyi 'allâme-i müşkül-küşâ* (Özdil, 2014, s. 610)

Revnakoğlu tekkenin kurulduğu tarihte bir tarikata tahsis edilmediğini, Kadirihane şeyhi Muhyiddin Efendi'ye atıf yaparak belirtse de 1 Mart 1768'de hazırlanan vakfiyesi yapının tarihi hakkında kesin bilgiyi vermektedir. Buna göre:

> *İstanbul'da Sultan Selim Cami-i Şerifi kurbünde Çarşambapazarı'nda İsmail Efendi Cami-i Şerif'ine kârib Tevkii Cafer Mahallesi'nde kain Kebirizâde Konağı denmekle arif menzilleri karşısında vaki dört bin zira mülk bahçe arsasının bin yüz zira arsası üzerine yaptırılan tarikatı-i Nakşibendiyye erbabına bir tekke ve iki adet şeyh odası ve tarikat-ı merkûme erbabından ikişer nefer kimse sakin olmak üzere on adet oda ve bir bevvâb odası ve bir mâtbah ve bir mescid-i şerif ve mabed-i lâtif bina ve ihya buyurmalarıyla"* (Koç, 2021, Cilt: 2, s. 633).

Böylece yapının vakfiyesine göre kurulduğu andan itibaren Nakşibendi Tarikatı'na tahsis edildiğini anlamaktayız. Yine buna göre yapının kaç odadan müteşekkil olduğu ve büyüklüğünün miktarı da açıklanmıştır. Revnakoğlu, tekkenin ana yapısı olan tevhithâne ile her birinde iki dervişin konakladığı 10 adet hücreyi saymaktadır.

Külliye içerisindeki kütüphâne binası özgün kimliğini günümüze kadar taşısa da, tekkenin II. Abdülhamid tarafından 1890'da yenilendiği, 1930'da ise tevhidhâne kısmının yanarak ortadan kalktığı bilinmektedir (Tanman, 2020, s. 187-188). Sultan III. Mustafa devri yapıları arasında yerini alan Murad Molla Tekkesi'nin tevhidhânesi günümüze ulaşmamıştır.

Bugün geniş bir avlu içerisinde I. Abdülhamid'in saltanatı devrinde inşa edilen kütüphâne ile tekkenin meşrutası ve cümle kapısının duvarına bitişik kütüphânenin idare binası olarak kullanılan bevvap odası bulunmaktadır (Resim: 3.2.8.2).

Tekkenin caddeye açılan cümle kapısı üzerinde iki kitabe mevcuttur. Sülüs hatlı kitabede bani Murad Molla'nın vefat tarihi yazılıdır (Resim: 3.2.8.3).

Üs satırlık kitabede Beyyine Suresi 3. ayet yazılıdır.

> *"İçerisinde dosdoğru yazılar olan bir kitap indirdik"*

Kitabenin son kısmında:

> *Sâhibü'l-hayrât Dâmâdzâde Mehemmed Murad Sene 1192 (Delibaş, 2016, s. 372).*

Küfeki taşıyla örülü kapının üzerindeki ikinci kitabe ise talik hatlıdır ve yapının II. Abdülhamid döneminde yenilendiği döneme ait bir tamir kitabesidir. Üç satır ve altı kartuş içerisinde dercedilen yazı diğer kitabe gibi restore edilmiştir. Kitabe şu şekildedir:

> *Bu hânkâh-ı feyz-penâh-ı Molla Murâd*
> *Olmuşdu kalb-i âşık-ı efkende-veş harâb*
>
> *Yapdırdı pâdişâhımız Abdülhamîd Hân*
> *Üçyüz sekizde oldu nakş-ı bendi feth-i bâb*
>
> *Bu bâb-ı müstetâb açıldıkca subh u şam*
> *Versin o şâh-ı azâma Hak ömri bî-hesab1308 (1890-91)*

Günümüz Türkçesiyle: Molla Murad'ın feyzinin sığınağı olan bu hankâh / kalbi kırık âşık gibi harap olmuştu / Padişahımız Abdülhamîd Han yaptırdı; 308'de onu süsleyerek açtı / Bu güzel kapı sabah akşam açıldıkça Allah bu büyük Şah'a hesapsız ömür versin.

Yapının arazisinde kuzeybatı kesimi kütüphâne ve meşrutasına tahsis edilmiştir. Tekke binaları ise güneydoğu kısmında toplanmıştır. 1929 tarihli Pervititch haritasında tevhidhâne (10 x 8,5 m.) boyutlarıyla iki katlı ahşap bir bina olarak görülebilmektedir (Özdil, 2014, s. 611) (Şekil: 3.2.8.1). Buradan tekkenin dönemin diğer tarikat yapılarında olduğu gibi Türk Konut mimarlığına uygun bir plana sahip olduğunu düşünebiliriz. Yapının ilk kurulduğu dönemden itibaren bir Nakşibendi Tekkesi olması planı da belirlemiş olmalıdır.

Nakşibendilerde, Mevlevi ya da Bektaşilerde olduğu gibi sema ya da semah olmadığı için dervişlerin zikir ve hatm-i hacegân yaptıkları mekânların ayırıcı bir nitelikleri olmamıştır. Nakşibendiliğin hususen Halidi kolunda yapılan hatm-i hacegân dervişler tarafından toplu olarak yapılabildiği gibi münferit olarak da yapılabilmektedir. Toplu olarak yapıldığında dervişlerin halka şeklinde dizildikleri ve bu halde zikir yaptıkları bilinmektedir. Yerinden kalkmadan, sessizce yapılan bu ibadet sırasında mekânın şekli önemli görülmemiştir. Bu yüzden Murad Molla Tekkesi'nde de tevhidhâne kısmının sade ve konut mimarlığına uygun bir tasarıma sahip olduğunu düşünebiliriz.

Tekkede tarikat mensupları ve hizmetlilerin konaklaması için yapılan meşrutası (10 x 10 m.) boyutlarında ahşap iki katlı bir konut şeklindedir. Zaman içerisinde oldukça harap olan yapı günümüzde restore edilmiştir.

Sultan III. Mustafa'nın vefatından bir yıl sonra hizmete açılan kütüphâne, meşrutaya ulaşılan yol üzerinde inşa edilmiştir. Bizans dönemine ait tonozlu bir yapının üzerine bina edildiği anlaşılan yapı (13 x 13 m.) ölçülerindedir. Duvarları tuğla ve moloz taş sırasıyla örülmüştür. Yapının köşelerinde küfeki taşının kullanıldığı görülmektedir (Resim: 3.2.8.4).

Kütüphâneye basık kemerli bir girişle ulaşılmaktadır. İki mermer sütunun taşıdığı ahşap sundurmanın üzeri kurşun kaplıdır. Mermer pilastırlarla çevrili kapının kemeri üzerinde talik hatlı bir kitabe bulunur. Metni Şair Fitnat Hanım'a ait kitabe beş satır ve on kartuş içerisindedir. Bugün kitabe de restore edilmiş haldedir.

Cihân-ı cûd u refet âfitâb-ı matla-ı himmet
Murâd Mollâ Efendi hazreti ol zât-ı bî-hemtâ

Güzîde necl-i âlî-şânı Dâmâdzâde Efendi'nin
Ki oldu nâm-ı Minkârîl onun zâtı ile ihyâ

Ebû'l-hayr eylemekden künyesin cedd-ikeremkârı
O zâtın masdar-ı hayr olduğun îmâ imiş Hakkâ

Binâ kıldı bu hayr-ı pâki el-hak sarf ediphimmet
Esâs-ı izz ü câhın üstüvâr etsin onun Mevlâ

Dedim tahsîn birle Fıtnat'a itmâmına târîh
Zihî tarh-ı bihîn oldu bu nev dârü'l-kütüb Hakkâ 1189

Günümüz Türkçesi: Merhamet ve cömertlik dünyası, himmet güneşinin doğum yeri / Murad Molla Efendi hazreti o benzersiz kişi / Damadzâde Efendinin şanı yüce ve mümtaz evladı sayesindeMinkarî'nin namı yeniden hayat buldu / Kerem sahibi dedesinin künyesini Ebulhayr eylemesi, doğrusu o zatın (da) hayırlı olduğuna ima imiş / Gerçekten himmet sarf ederek bu tertemiz hayratı bina etti, Allah onun yüceliğinin ve mevkiinin temelini sağlam kılsın / Ey Fitnat, tamamlanmasına takdir ederek tarih söyledim, aferin bu yeni kütüphâne gerçekten en güzel kuruluş oldu. 1189

Kütüphâne kare planlıdır. Pandantifli kubbeyi taşıyan dört sütun ve yapıyı dört yanda kuşatan aynalı tonozlarla karakteristik bir niteliği haizdir. Köşelerde küçük birer kubbe ile üst örtü tamamlanmıştır. İki sıra halinde düzenlenen pencerelerden alttakiler kesme küfeki taş ile çevrilmiştir. Üzerileri ise tuğla örgülü sivri kemerle tezyin edilmiştir. İkinci sıra pencereler ise yuvarlak kemerli ve alçı revzenle süslenmiştir. Sundurmada karşılaştığımız Barok etkiler, bina beden duvarlarında yerini klasik dönemin sivri kemerlerine bırakmıştır. Bu durum Barokta bir istisnai dönem olan III. Mustafa devri etkisiyle izah edilebilir.

Revnakoğlu (ö. 1968), Fazıl Ayanoğlu'nun notlarına dayanarak tekkeyle ilgili verdiği bilgide bahçe içerisinde tarihi kimliğini koruyan bir bevvab odasının bulunduğunu, mescidin 1890'da yıktırılıp yeniden inşa edildiğini, hademe için iki odalı bir gecekondu ilave edildiğini, ahşâp meşrutahanenin kiraya verildiğini ve avluda bir su kuyusunun olduğunu kaydeder (Koç, 2021, Cilt: 2, s. 641).

Bugün ayakta olan bevvap odasının tekkenin tevhidhâne kısmıyla aynı zamanda mı, yoksa kütüphâne inşa edilirken mi ilave edildiğine dair kaynaklarda kesin bilgi yoktur. Ancak küçük ölçekli bu yapının cümle kapısının bitişiğinde ve cephe tasarımının bir parçası olması sebebiyle tekkenin inşası sırasında yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir (Resim: 3.2.8.5). Bevvap odasının 1954 yılında yapılan bir restorasyon sırasında kütüphâne müdürü için lojman olarak tasarlandığına işaret eden Pınarcıklıoğlu, yapının cephelerinin genel çizgileriyle korunduğunu kaydetmektedir (Pınarcıklıoğlu, 1995, s. 62).

Murad Molla Tekkesi'nin ilk postnişini Artvin Şavşat Beyinin oğlu olduğu için Beyzâde ismiyle maruf Ahıska doğumlu Şeyh Beyzâde Mustafa Efendi'dir. (ö.1785) Bundan sonra sırasıyla Şeyh Abdulhalim Efendi (ö.1815), Şeyh Mehmed Murad Nakşibendî (ö.1848), Şeyh Mehmed Ârif Efendi (ö.1888) ve Şeyh Ali Talib Efendi (ö.1913) postnişin olmuştur.

Bazı kaynaklarda tekkenin üçüncü postnişini Murad Nakşibendi, Murad Molla olarak geçtiği için tekkenin banisi ve aynı şekilde Murad Molla ismiyle tanınan Damatzâde Murad Molla ile karıştırılmaktadır. Oysa iki şahsiyet arasında yüz yıllık bir zaman farkı bulunmaktadır. Tekkenin banisi Damatzade Murad Molla'nın Büyükdere'de ikamet ettiği bilinmektedir. 1775'de Türkiye'ye gelen Baron de Tott da anılarında iyi arkadaşlık kurduğu Murad Molla'dan bahseder. Murad Molla'nın Büyükdere'de yaptırdığı bir çeşme bugün mevcuttur.

Murad Molla Tekkesi kurulduğu andan itibaren İstanbul'un önemli irfan merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Kütüphânesinde 19. yüzyılda yapılan bir sayıma göre 1836 eser mevcuttu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan tespitlere göre kütüphânesindeki kitap sayısı 10 bini aşmıştır (Erünsal, 2020, s. 188). Hem bu yönü, hem de içinde düzenli olarak Farsça dil eğitimi ve Mesnevi okutulması sebebiyle alışılagelmiş tekke düzeninden farklıydı. Ahmet Cevdet Paşa gibi 19. yüzyılın önemli ilim ve siyaset adamlarının da tekkenin müdavi olduğu bilinmektedir.

Tekke özellikle üçüncü postnişin Murad Nakşibendi döneminde oldukça önemli bir ilim merkezine dönüşmüştür. Ahmed Lütfi Efendi Tarihi'nde bu konuda şu ifadeler kayıtlıdır:

> *"Murad Efendi, Dersa'âdet'de Çarşamba Pazarı civarında tekkesi olan Murad Molla Şeyhi denmekle arîf ma'mûrü'l-cevânib bir zât-ı sütûde-menâkıb idi. Tekkesi adeta bir dâru'l-ulûm ve'l-maârif olup ulûm-ı Kur'âniyye ve fünûn-ı Arabiyye ve Farsiyye'den yirmi dört saat zarfında müte'addid dersler verir ve Ramazan-ı Şerîflerde Fâtih Câmii-i Şerîf 'inde umumun istifâdesi içün Mesnevî-i Şerîf okutur okutur idi"* (Özdil, 2014, s. 627).

Günümüzde tekkenin kütüphânesi ayakta ve iyi durumdadır. Bir süre Millet Kütüphânesi'ne bağlı olarak hizmet veren Murad Molla Kütüphânesi'ndeki yazma eserler, 2000 yılında Süleymaniye Kütüphânesi'ne taşınmıştır. Bina bir süre İl Halk

Kütüphânesi'ne bağlı Halk ve Çocuk Kütüphânesi olarak hizmet vermiştir. 2009 yılında Fatih Belediyesi tarafından restore edilmiştir.

3.2.9. Molla Aşki Gülşeni Tekkesi

Fatih Ayvansaray'da Molla Aşki Camii'nin yakınlarında h.1170 (1757) tarihinde yapıldığı Revnakoğlu'nun notlarında ifade edilmektedir. Caminin bulunduğu Paşa Hamamı Caddesi'nden 100 m. ileride Sunullah Efendi Sokak'ta kadastro planlarına göre bahçeli ahşap iki ev şeklinde geçen tekkede görev yapan şeyhler hakkında Revnakoğlu geniş malumat vermiştir (Koç, 2021, Cilt: 2, s. 745).

2655 ada, 26 parselde yer alan tekkenin cümle kapısında *"Menzilin sordum Sezai ruh-ı kudsiden dedi – Kulle-i kâf-ı hidâyet aşiyan-ı Gülşeni"* beyti, Abdülmecid döneminde tamir edilen tevhidhâne kısmının mihrabında ise celi hatla *"Ya Hazret-i Pir-i destgir İbrahim Gülşeni kuddise sırruhu 1318"* yazdığını Revnakoğlu nakleder.

Tekkenin haziresindeki türbe ise 1940'da yıktırılmıştır. Revnakoğlu, Kadirihane Şeyhi Muhyiddin Efendi'nin tomarından nakille tekke şeyhinin 1773'te vefat ettiği ve kendi yaptırdığı bu tekkedeki türbede medfun olduğunu kaydetmiştir. Bugün tekke ve türbeden geriye hiçbir eser kalmamıştır.

3.2.10. Emekyemez Tekkesi

Üsküdar, Salacak'ta bulunmaktaydı. ***Ekmekyemez Hüseyin Tekkesi*** ismiyle de bilinmektedir. Hadika'da Kız Kulesi hizasına isabet eden mevkide bulunduğu yazılıdır. Banisinin Kısıklı'da Hüdayi Mahmud Efendi'nin dervişlerinin yanında medfun olan Teşrifatçı Akif Bey olduğu ifade edilmektedir (Ayvansarayi, 1996, s. 103).

1767'de Akif Mehmed Efendi tarafından inşa ettirildiği ve Bayramilik'e ait olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır (Vakıflar, R. 1341). 354 ada 6 parselde olması gereken yapı günümüzde tamamen yok olmuştur. Konyalı da yapının 1767'de Teşrifatçı Akif Bey tarafından inşa ettirildiğini, 1941'de ziyaret ettiğinde karşılaştığı harap manzara sebebiyle bir ayazma olduğunu düşündüğünü kaydeder (Konyalı, 2021). Tekkenin bulunduğu sokak yakın zamana kadar Bayramî Melâmîsi olan Lâmekânî Hüseyin

Efendi'nin ismini taşıyordu. Tekkenin ismi buradan gelmiş olmalıdır (Gedik, 2019, s. 268).

Günümüze yakın zamanda ihya edilerek türbe duvarına konulan tâlik hatla yazılmış ihya kitabesi ulaşmıştır (Resim: 3.2.10.1). Bu kitabeye göre Ekmekyemez diye bilinen Hüseyin Efendi tarafından ihya edildiği, sonra yandığı ve 1870 yılında Seyyid Mustafa Efendi tarafından yeniden kâgir olarak inşa edildiğini anlıyoruz.

Şair Süleyman Senîh Efendi tarafından kaleme alınan ve Hattat Hafız Hasan tarafından mermer üzerine kazınmış (Başkır, 1990, s.36) beş beyitlik Ekmekyemez Tekkesi'nin kitabesi şöyledir:

Şehîr Etmek-yemez dinmek ile bir 'ârif-i billâh
Kim ismiydi Hüseyn ol zât idüp bu dergehi ihyâ

Muahhar muhterik olmuşdu kalmışdı yeri eyvâh
Geçüp demler 'imâret(i) hâtıra gelmez idi hattâ

Bu kerre Şeyh Seyyid Mustafâ Âkif Efendi'nin
'Ulüvv-i himmeti kıldı mücedded kârgîr inşâ

Füyûzât-ı İlâhîye tecellî-gâh olup dâ'im
Hemân âyîn-i Ehlullâh olsun mevki-i icrâ

Senîh üçlerden istimdâd idüp nazm eyledi târîh
Şu dergâh-ı bülend i'mâr olundu yümn ile a'lâ44 1286 (1869)
Nemeka Hafiz Hasan el-Fahrî gufire-lehu

Tekkenin yanında Şair Nâbî'nin evi bulunduğu, kütüphânesinin ise uzun bir süre evlendirme dairesi olarak kullanıldığı bilinmektedir. İki katlı tekke binasında geniş bir semahane bulunmaktaydı. Çatısının çökmesinden sonra uzun bir dönem harap halde kalmış ve 1935'de yıkılmıştır. Günümüze sadece sonradan inşa edilen ve yakın zamanda restore edilen şeyh evi ulaşmıştır (Resim: 3.2.10.2).

3.2.11. Saçlı Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi

Üsküdar'da, Ahmediye Meydanı civarında bulunan tekkenin Sünbüli Tarikatı'na ait olduğu bilinmektedir. Saçlı Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi'nin bir süre Ramazaniyye'nin Buhûrî koluna hizmet verdiği, daha sonra Sünbüliyye'ye geçtiği bilinmektedir (Öztürk, 2007, s. 441). 402 ada, 9 parselde bulunmaktadır (Resim:

3.2.11.1). 1766'da kurulduğu sonradan bulunarak haziresinin girişine konulan kitabesinden anlaşılmaktadır.

Makam-ı evliyâdır menba'-ı feyz-i ilâhî'dir
Edeble dâhil ol âşık bu dergâh Hüseyn-i Sünbülî'dir (h. 1180 / 1766)

Talik hatla yazılan kitabeye göre yapı III. Mustafa devrine aittir (Resim: 3.2.11.2). Yapının bir âsitane olarak hizmet verdiği ve III. Mustafa'nın emriyle inşa edildiği Hâkim Efendi Tarihi'nde *"..Üsküdar'da Saçlı Hüseyn Efendi Asitânesi binası.. ve emsalüha hayrat ü mübarerratları.."* ifadesiyle kesinlik kazanmaktadır (Hâkim Efendi, 2019, s. 1204). 1918 yılında çıkan bir yangında tekke bütünüyle yandığından kitabenin hazireye konulduğu bilinmektedir. Ancak yapının 1840 yangınında da hasar görüp yeniden inşa edildiğinden orijinal halinin 20. yüzyıla gelmediği ve 1915 yangınında yok olan halinin III. Mustafa devri yapısı olmadığı anlaşılmaktadır. 1885 yılında yapılan nüfus sayımına göre tekkede 4 erkek ikamet etmekteydi (Özcan, 2023, s. 448).

3.2.12. Nalburi Tekkesi

Sarıyer, Hisar Mahallesi'nde bulunmaktaydı. 1763 yılında Nalburi Mehmed Efendi tarafından inşa ettirilmiştir. Bir Nakşibendi tekkesi olan yapı günümüzde mevcut değildir. 1950'lerin başında Rumeli Hisarı içindeki mahallenin ortadan kaldırılması esnasında yok olmuştur. Sadece haziresi kalmıştır. Ayin günü perşembedir. Mecmua-i Tekaya isimli 1889 tarihli vesikada mevcut şeyhinin Şükrü Efendi olduğu kayıtlıdır.

Şu anda Boğaziçi Üniversitesi Güney Kampüsü içinde kalmış olan yapının yıkılmadan önceki bir fotoğrafı mevcuttur (Resim: 3.2.12.1). Buna göre moloz taş duvarlı tekkenin üst örtüsü kiremit kaplıdır. Silindirik gövdeli sade bir minaresi bulunmaktadır. Minarenin şerefesi demir korkulukludur.

23 Zilkâde 1338 (8 Ağustos 1920) tarihli bir evrakta Beykoz Çayırı Tekkesi postnişini Muhyiddin Efendi'nin görevden ayrılması üzerine yerine halifesi Rumelihisarı ***Nalburi Mehmed Tekkesi*** şeyhi Hacı Ali Kâmil Efendi'nin tayin olduğu kayıtlıdır (Yılmaz, 2021, s. 246). Buna göre 20. yüzyılın başında tekkenin halen faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul Çevre, Kültür ve Tarihi Eserleri Koruma Derneği'nin gayretiyle Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul III Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 12 Temmuz 2018 tarih ve 4313 sayılı kararıyla kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Kurul kararında *"Rumelihisarı Mahallesi, 7 pafta, 37 ada, 5 parselde yer aldığı bildirilen Nalburi Mescidinin, aslında bugün yerinde olmayan ve yol alanında kalan, 1948 tarihli kaynaklarda ve eski haritalarda Molla Aliyyül Fenari Nakşibendi Dergâhına ait arsada bulunan Molla Fenari Camii olduğu anlaşılmış olup"* denilerek tekke Molla Fenari Camii ismiyle tescil edilmiştir.

3.2.13. Şehitlik Tekkesi

Sarıyer, Rumeli Hisarı mahallesinde bulunmaktadır. 39 ada, 17 parselde yer almaktadır. İstanbul'un fethinden önce Fatih Sultan Mehmed'in Rumeli Hisarını yaptırdığı dönemde inşa ettirilmiştir. Rumeli Hisarı civarı Bektaşilerin İstanbul'da ilk tekke yerleşimlerini gerçekleştirdiği bölge olarak bilinmektedir. Yeniçeri askerlerinin Bektaşi Ocağı'na bağlı olması sebebiyle, hisarın yakınına inşa edilen tekke bu sayede İstanbul'da inşa edilen ilk Bektaşi tekkelerinden birisi olmuştur (Resim: 3.2.13.1).

Tekke haziresi ve etrafına çok sayıda şehidin defnedilmesi sebebiyle ismi Şehitler Tekkesi olarak bilinmektedir. Hazirede 1451 ve 1455 tarihli mezar taşları bulunmaktadır. 1451 tarihli mezarın tekkenin banisi Şeyh Bedreddin'e ait olduğu, şeyhin fetih hazırlıklarına katılmak için Akşemsettin'le birlikte buraya geldiği ifade edilmektedir (Laqueur, 1997, s. 163). Bununla birlikte mezar taşıyla ilgili bir çalışma yürüten Eldem, taşın 15. yüzyıla ait olmadığını, Şeyh Bedreddin'in adını tazim etmek için 19. yüzyılda yapıldığını söylemektedir (Eldem, 2005, s. 156).

Tüm bu bilgilerimize rağmen tekke ile ilgili kayıtlar ancak 18. yüzyılın sonuna tarihlenebilir. Bu tarihten öncesine ait bir belge elimizde mevcut değildir (Yılmaz, 2015, s. 115). Vakıf defterine işlenen ilk kayıt 1764'tür. Tekkenin bu tarihte şeyhi olan Ali Baba (ö. 1771) bilinen en eski postnişindir. 1764 tarihli vakfiyeye göre tekkenin banisi Şeyh Ali Baba'dır (Belge: 3.2.13.1).

Şeyh Ali Baba tarafından bu dönemde yaptırılan tekke, meydan odası, bitişiğinde bir kahve odası, iki sofa ve yine bitişiğinde bir oda ve altında kiler, kömürlük, sundurma,

büyük köşk, ahşap küçük köşk, küçük oda, iki tuvalet ve müştemilat-ı saireye sahip Bektaşi zaviyesi olarak kayıtlara geçmiştir (Resim: 3.2.13.2). Bununla birlikte tekkenin civarındaki arsa, tarla ve üzüm bağları da vakfedilmiştir.

Vakfiye tekkenin mimari yapısıyla ilgili malumat vermektedir. Ancak bu yapı 1826'da Bektaşi Tekkeleri'nin kapatılmasıyla birlikte yıktırılmıştır. Ayvansarayi eserinde *"1241 senesi evâhirinde Bektaşiler ref ve nefy dahi bazıları katl olundukta zaviye-i mezburda zaviyedar olan Mahmud Baba, Birgi nam beldeye iclâ olunup, tekye dahi hedm olundu"* yazmaktadır (Ayvansarayi, 2001, s. 531). Tekkenin o günkü şeyhi Mahmut Baba ve 7 dervişi de sürgüne gönderilmiştir. Görev, Ahmed Paşa kethüdası Osman Ağa'ya verilmiştir. Kayseri Şer'iyye Sicilinde kayıtlı vesikaya göre Osman Ağa bir grup görevliyle birlikte 10 Temmuz 1826 tarihinde tekkeye gelerek başta postnişin Mahmud Baba olmak üzere dervişleri sorgulamıştır. Tekkedekiler ehl-i sünnet akidesine mensup olduklarını söyleseler de sürgün edilmişlerdir. Kayda göre Mahmud Baba ile birlikte Seyit Ali, Derviş Hasan, Demir Osman, Seyyid Mehmed Sâlih, Derviş Hüseyin ve Derviş Ali Kayseri'ye sürgün edilmişlerdir (Kayseri Şer'iye Sicili, nr. 193, s.99).

Şehitlik tekkesinin harem dışında kalan ana binası yıktırılmıştır. Kayıtlara göre yalnız bu tekke değil, Yedikule, Eyüb, Rumelihisarı ve Üsküdar havalisindeki Bektaşi tekkelerinin de yıkıldığı anlaşılmaktadır. Ahkâm-ı muhallefat defterindeki kayda[41] göre, Mahmud Baba'nın sekiz dönümlük bağının beş dönümünü tekkeye vakfettiğinden, beş dönüm yer Sultan Bayezid Veli Vakfı'na, bu kısım dışında kalan yerlerin varislerine bırakılmasına karar verilmiştir.

1832'de tekkenin şeyhi Mahmud Baba, Nakşibendi Tarikatı'na intisap ettiğini ifade ederek affedilmiş ve tekkeye dönmüştür. Mahmud Baba ve kardeşi Ali Baba tekkeyi bu tarihte yeniden inşa etmiştir. Bu sebeple yapı ***Mahmud Baba Tekkesi*** ismiyle de anılır hale gelmiştir. 1860 yılında postnişinliğe oturan oğlu Nafi Baba tekkenin en meşhur isimlerindendir. 1834 yılında tekkede dünyaya gelen Nafi Baba, babasının vefatından sonra Hacı Bektaşi Veli Dergâhı'na giderek Turabi Ali Baba'dan törenle halifelik alınca tekke yeniden Bektaşi tekkesi hüviyetini kazanmıştır (Maden, 2013, s.

[41] BOA.MAD.d/9766

198). Bu dönemden sonra sarayla ilişkisi artan tekke ***Nafi Baba Tekkesi*** olarak anılmaya başlanmıştır. Halen bu isimle tanınmaktadır. Robert Koleji'nin kurulmasına ön ayak olan Nafi Baba'nın tekkesi bugün Boğaziçi Üniversitesi kampüsü içerisindedir.

Tekkenin 19. yüzyıldaki görünümü hakkında bilgi veren Yunan Kilisesi'nde Kral Temsilcisi Skarlatos Bizantios (ö. 1878) *"Bebek'ten buraya kadar olan yokuşlu sahilde Osmanlı mezarları gözükmekte, birçoklarının mermer taşları üzerine isimleri altınla yazılmış. Buraya dev kayalar olduğundan Kayalar Mevkii deniliyor. Buradaki mezarlık Osmanlılar için kutsaldır, çünkü Asya'dan buraya geçen ve şehit düşen ilk Osmanlılar yatmaktadır. Bu nedenle Hisar'a yakın olan tekkeye Şehitler Tekkesi denilmektedir"* (Maden, 2013, s. 186).

1925'de tekkelerin kapatılması sırasındaki son şeyhi Nüzhet Baba'dır. Şehitlik Tekkesi bu tarihten sonra metruk halde iken büyük zarar görmüş, sonunda 1947'de tamamen yıkılmıştır. Nüzhet Baba (ö. 1970), büyük dedesi Nafi Baba'nın kurulmasına ön ayak olduğu Robert Koleji'nden mezun olmuş, Fenerbahçe Spor Kulubü'nde futbol oynamış ve Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği'nde müşavir olarak görev yapmıştır.

2015 yılında yeniden inşa edilerek bir kültür merkezine dönüştürülen tekke binası 2018 yılından itibaren Boğaziçi Üniversitesi bünyesinde Nafi Baba Tasavvuf, Tarih ve Kültürel Miras Uygulama ve Araştırma Merkezi adıyla faaliyet göstermektedir.

3.2.14. Şeyh İsmail Efendi Tekkesi

Sarıyer, Yeniköy'de bulunmaktaydı. İnşa tarihi 1773'tür. 1341 (1925) tarihli vakıflara ait tekke ve zaviyelere mahsus defterde kayıtlı yapı 267 ada, 1 parselde yer almaktadır. Banisi Zeliha Hatun binti İsmail Halveti'dir. Günümüze ulaşmamıştır.

Arpacı Ali Ve Yeniköy Tekke Sokağının kesiştiği yerde, Tapu ve Kadastro haritasında 660 metrekare büyüklüğünde arsa içinde bahçeli ahşap ev ve tekke olarak kayıtlıdır (Şekil: 3.2.14.1).

3.2.15. Tahir Ağa Tekkesi

Fatih, Haydar Mahallesi'nde bulunmaktadır. Kapıcıbaşı Seyyid Mehmed Tahir Ağa tarafından 1760/61 tarihinde inşa ettirilmiştir. 2192 ada, 33 parselde yer almaktadır (Resim: 3.2.15.1). Sultan III. Mustafa devri tekkeleri içinde günümüze mimari yapısını büyük ölçüde koruyarak gelen eserlerden birisidir. Bu yönüyle önemlidir. Her ne kadar 12 Ramazan 1196 (1782) tarihindeki Tüfekhâne yangınında büyük hasar görmüş olsa da, yapı özgün ölçü ve tasarımını muhafaza etmeyi başarmıştır.

1918'de çıkan bir başka yangından da etkilenmiş, Hüseyin Vassâf tarafından onarılmıştır. 1925 yılında tekkelerin kapatılmasından sonra harem kısmı son postnişinin ailesi tarafından konut olarak kullanılmaya devam etmiştir. 1972 yılında beden duvarları tamir görmüş, 1983 yılında bir minber ilave edilerek cuma namazları eda edilmeye başlanmıştır. Halen Tahir Ağa Camii adıyla hizmet vermektedir.

Tahir Ağa Tekkesi, mescid-tevhidhâne, çilehâne, harem dairesi, selamlık bölümü, derviş hücreleri, mutfak, çeşme ve hazireden müteşekkildir (Şekil: 3.2.15.1). Tekke Haliç'ten Fatih'e doğru giden bir yol üzerindeki tepeye inşa edilmiştir. Bulunduğu Haydar Semti, İstanbul'un fethinden sonra Müslümanlar tarafından yerleşilerek imar edilen bir bölge olduğu için çevresinde çok sayıda eser mevcuttur. Tekkenin avlusuna birisi Esrar Dede Sokağı'ndan diğeri avlu duvarlarını takip eden bir çıkmaz sokaktan olmak üzere iki girişten ulaşılmaktadır. Bugün camiye ulaşım çıkmaz sokağın olduğu taraftan sağlanmaktadır.

Tekke arsanın ortasında mescid-tevhidhâne kısmı, selamlık, derviş hücreleri ve mutfak bölümlerinden oluşan ana bina bulunmaktadır (Resim: 3.2.15.2). Arsanın kuzeydoğu köşesinde harem binasının temelleri görülmektedir. Binanın güneydoğu köşesinde ise çilehane bulunmaktadır. Hazire güney doğu köşesinde devam eder ve Asude Hatun Türbesi (1511) ile biter. Tekke ile ilgisi bulunmayan türbe 2022 yılında İBB tarafından restore edilmiştir.

Tahir Ağa Tekkesi'nin ana binası (28 x 23 m.) ölçüsündedir. Cami-tevhidhâne, derviş hücreleri, mutfak ve şeyh odası, meydan odası ve kahve ocağını oluşturan selamlık birimine (14 x 6,5 m.) ölçülerinde bir avludan ulaşılır (Resim: 3.2.15.3). Moloz taş ve

tuğla ile örülen duvarların üzeri ahşap çatı ve kiremitle örtülmüştür. Avluda bulunan iki mermer çeşmeden birisi yapının inşa edildiği döneme ait izler vermemektedir. Lale Devri'nde yahut I. Mahmud döneminde yapıldığı düşünülmektedir (Tanman, 2010, s. 394). Diğeri ise Barok süslemeleriyle 18. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olmalıdır. Sivri kemerli bir niş içinde bulunan aynası iki yanda vazodan çıkan çiçek demetleriyle tezyin edilmiştir (Resim: 3.2.15.4).

Cami-tevhidhâne kısmı (7,70 x 7,42 m.) ölçülerindedir. Bu yönüyle kareye yakın bir plan arz eder. Kıble duvarında küçük ve son derece basit bir mihrap nişi bulunmaktadır (Resim: 3.2.15.5). 1983 yılında konulan minberi de süslemesiz ve ahşaptır. Mihrabın iki yanında yuvarlak kemerli iki geniş pencere, bunların üzerinde ise daha küçük ölçülerde revzenle tezyin edilmiş iki pencere ile mekân aydınlatılmıştır. Bu pencereler de dönemin özelliklerine uygun şekilde yuvarlak kemerlidir. Tepe pencereleri içinde birinde Allah ve Kelime-i Tevhid diğerinde Muhammed ve Muhammed Rasulallah yazılı süsleme mevcuttur. (S) ve (c) kıvrımlarla süslenmiş olan bu revzenler yapının inşa edildiği döneme ait olmalıdır.

Ahşap tavan dikdörtgen şeklindeki kornişlerle süslenmiştir. Doğu yönündeki duvarda da aynı şekilde iki çift pencere sıralanırken, üzerilerinde yine revzenli tepe pencereleri bulunmaktadır. Girişe bakan kuzey duvarında da bir pencere vardır. Kuzey yönünde iki ahşap direkle taşınan ahşap kadınlar mahfili bütünüyle kafeslerle örtülmüştür. Hem müezzin mahfili hem de kadınlar mahfili ahşap süslemesiz korkuluklarla çevrelenmiştir (Resim: 3.2.15.6).

Yapının batı tarafında meydan odası, güneybatı köşesinde ise şeyh odası bulunmaktadır. Tuvaletler şeyh odasına bitişik durumdadır. Yapının batı kanadında derviş hücresi ile kahve ocağı bulunmakta, kuzeybatı köşesinde ise mutfak yer almaktadır. Avlunun kuzey yönünde abdest alma mahalli ile helalar ve derviş hücreleri sıralanmaktadır.

Tahir Ağa Tekkesi'nin minaresi kadınlar mahfilinden geçilerek ulaşılan bir mükebbire şeklindedir. Duvara yapışık vaziyette, sade, süslemesiz ve çatı hizasında nihayete eren minarenin külahı bu noktadan sonra başlar ve kurşunla kaplıdır (Resim: 3.2.15.7).

Tekkenin kahve ocağında bulunan ve Barok üsluba ait küçük ölçekli ocağın tekkenin yapıldığı dönemden değişmeden kalan bir parça olduğu düşünülmektedir (Tanman, 1994f, s. 190).

Tekkenin hazireye bakan dış avlusunda bugün namazgâhlarda görmeye alışık olduğumuz bir meydan mihrabı bulunmaktadır (Resim: 3.2.15.8). Tekkenin namaz kılma alanının küçük olması sebebiyle cemaat yaz aylarında bu avluda da namazlarını eda ettikleri için kıble yönündeki duvara beyaz bir mermerden mihrap görünümüne sahip unsur eklenmiştir. Yuvarlak kemerli mihrap nişinin üzerinde Bakara Suresi 149'da yer alan *"Fevelli vecheke şatral-Mescidi'l-Haram"* ayeti yazılmıştır.

Yapının ilginç hususiyetlerinden birisi avlusunda yer alan Bizans döneminden kalma mahzendir (Resim: 3.2.15.9). Tonozlu yapı birkaç basamakla inilen ve oldukça geniş bir yapıdır. Bugün içerisi temizlenmiş durumdadır. Toprak altındaki bu yapının içine hiçbir şekilde ışık sızmamaktadır. Tekkedeki dervişler tarafından çilehane olarak kullanılan bu yapı tekkenin Uşşakiliğe geçtikten sonraki döneminde kullanılmış olmalıdır. Çünkü tekke kurulduğunda Nakşibendi Tarikatı'na hizmet etmekteydi. Tekkenin ilk postnişini Şeyh Mehmed Sabir Efendi (ö. 1764) bir Nakşibendi şeyhidir. Ancak daha sonra postnişin olan Şeyh Abdullah Salâhi Uşşaki (ö.1783) döneminde tekke Halvetiliğin Uşşaki koluna geçmiş ve bundan sonra Şeyh Abdullah'ın adına nispetle kurulan Salâhiye'nin asitanesi olmuştur. Şeyh Abdullah'ın Kerküklü Muhammed Emin Efendi'den de hilafeti bulunduğundan bu tekkede dervişlerine Nakşî usulünce hatm-i hacegân icra eylemiştir (Köseoğlu, 2016). Tekkenin ayin günü perşembedir.

Tekkenin bundan sonraki postnişinleri Şeyh Abdullah'ın oğlu Şeyh Mehmed Ziyaeddin Efendi (ö. 1818) sonra torunu Şeyh Mehmed Tevfik Efendi'dir. Tekkenin bundan sonraki tarikat yolculuğu değişime uğramıştır. 1843 yılında tekkenin meşihatına Selimiye Tekkesi Postnişini Konyalı Şeyh Ali Behçet Efendi'nin halifesi Şeyh İbrahim Hayrani geçmiştir. Şeyh Ali Behçet Efendi Tasavvuf tarihinde Nakşibendilik ile Mevleviliği kaynaştırmış bir ekolün temsilcisi olarak bilinmektedir. Bundan sonra tekke de Mevlevi nefeslerinin önemsendiği bir Nakşibendilik hâkim olmuştur. Tekkenin son şeyhi Ali Behçet Kutelman'dır. (ö. 1935)

Tekkenin haziresinde banisi Tahir Ağa, Halveti-Uşşaki/Salahiye kurucusu Şeyh Abdullah Selahaddin, İbrahim Şerif Efendi, El Hac Osman Ağa, Şeyh Mehmed Esad Dede gibi çok sayıda kişinin mezarı bulunmaktadır (Resim: 3.2.15.10 ve Resim: 3.2.15.11).

Bu yüzden olsa gerek tekkenin müdavimleri arasında bestekârlar, şairler ve edipler gibi münevverler bulunmaktadır. Tasavvuf tarihçisi ve son dönem edebiyatçılarından *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr'*ın müellifi Hüseyyin Vassaf (ö. 1929), biyografileriyle tanınan tarihçi İbnülemin Mahmud Kemâl (ö. 1957), ünlü bestekârlar Mehmed Fehmi Tokay (ö. 1959) ve Sadettin Kaynak (ö. 1961), tekke mûsikisinin son büyük ustalarından Tahirağa Tekkesi'nde de zakirbaşı olarak bulunan Kasımpaşalı Şeyh Cemâleddin Efendi (ö. 1937) ve tarihçi kütüphâneci Ali Emiri Efendi (ö. 1924) gibi pek çok isim tekkenin müdavimleri arasında zikredilmektedir.

3.2.16. Yanık Şeyh Ahmed Tekkesi

Beyoğlu, Yahya Kâhya Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Vakıf kayıtlarına göre 1768 yılında Derviş Ahmed bin Salim tarafından inşa ettirilmiştir (Tanman, 2004, s. 375; Egin, 1996, s. 116). Diğer ismi ***Hakkâk Şeyh Musa Tekkesi***'dir. 1784 tarihli bir belgede ismi Hakkâk Şeyh Musa Zaviyesi ismiyle kayıtlıdır (Belgin, 1970, s. 52). Kadiri Tekkesi olan yapı günümüze ulaşmamıştır.

3.2.17. Şeyh Ata Tekkesi

Beykoz Kanlıca'da Mihrabad Caddesi üzerinde 141 ada 11 parsel üzerinde, Nakşibendi Şeyhi Seyyid Mehmed Ataullah Efendi tarafından kurulmuştur (Resim: 3.2.17.1). Yapılış tarihi belli olmamakla birlikte Ataullah Efendi'nin 1789'da vefat ettiği dikkate alınarak III. Mustafa'nın saltanatı döneminde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Vakfiyesi tekkenin ikinci postnişini ve Ataullah Efendi'nin damadı Amasyalı Şeyh Ubeydullah Efendi tarafından hazırlanmıştır (VGMA, 1341 defteri, Sıra 223). Bu sebeple ***Ubeydullah Efendi Tekkesi*** adıyla da bilinmektedir.

Vakfiyesine göre Kanlıca Kasabası bağları içindeki ev ve bahçesi Nakşibendi Tarikatı Zaviyesi olarak kullanılmak üzere tevliyet ve meşihat soyundan gelen erkek evlatlardan en salihine, mümkün değilse tekkenin halifesine bırakılmıştı. Fakat

tekkenin dördüncü postnişini Şeyh Ahmed Lütfi Efendi'nin (ö. 1880) döneminde Halvetiliğin Şabani koluna geçmiştir. Tekke 1925 yılına kadar bu tarikatın hizmetinde olmuştur.

Tekkenin inşa edildiği alan bugün de yerleşim yerlerinin uzağındadır. Bu yönüyle tekke uzlet yaşamını tercih eden dervişler için önemli bir işlev görmüş olmalıdır. Tekke, tevhidhâne ile harem ve selamlık bölümlerinden oluşmaktadır. Bahçesinde haziresi mevcuttur. Tanman, zamanla harap duruma gelen yapının yakınındaki Kavacık Çiftliği sahibi Mahmud Sırrı Paşa ve eşi Prenses Fatma Hanımefendi tarafından 1905'te yeniden inşa ettirildiğini kaydeder. Bu müdahale esnasında yapının tevhidhâne ve türbe binaları kâgir olarak inşa edilmiştir (Tanman, 1993, c. 1, s. 379). Bu sebeple yüzyılın başında yenilenmiş olarak ayaktadır. Ancak tekkelerin kapatılmasıyla 1925'ten sonra harap olmuştur (Resim: 3.2.17.2)

Abdurrahim Cabir Vada'nın 1943 tarihli *"Boğaziçi Konuşuyor ve Kanlıca Tarihçesi"* isimli kitabında yapının o günkü durumuyla ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Buna göre tevhidhâne ve türbenin uzunluğu 28,8 m, genişliği ise 10 m'dir. Tevhidhâne sekiz köşeli bir yapıdır. Dört penceresi bulunmaktadır. Bunlardan birisi yola, ikisi bahçeye, diğeri ise türbeye bakmaktadır. Yüksekliği 4,9 m'dir ve bağdadi sıvayla kaplıdır (Resim: 3.2.17.3 ve Resim: 3.2.17.4).

Yapının harem-selamlık kısmının üst katları ahşaptır. Geri kalan tüm unsurlar kâgir olarak inşa edilmiştir. Üst yapı örtüsü ahşap çatı üzeri kiremitle kaplıdır. Cümle kapısından girildikten sonra küçük bir avluya geçilmekte, ilk olarak tevhidhâne kısmı gelenleri karşılamaktadır. Daha sonra türbe, harem ve selamlık bölümleri sıralanmaktadır.

Tevhidhânede mihrap, dolap, kafesli kadın mahalli yeri bulunmaktadır. Mihrabı süslemesiz yarım daire şeklindendir. Bu mekândan türbeye bir pencere ve kapı açılmaktadır. Sekizgen tasarımlı bu yapı günümüzdeki yenilenmesinden sonra duvarlarına herhangi bir süsleme detayı ilave edilmeden ayağa kaldırılmıştır. Sekizgen ahşap üst örtüsü içerisinde dairesel bir ayet kuşağıyla süslenmiştir (Resim: 3.2.17.5).

Tekkenin kuzey cephesine inşa edilen harem-selamlık bölümlerinin zemin katında mutfak ve kahve ocağı bulunmaktadır (Resim: 3.2.17.6). Üst katları taşıyan ve art nouveau üslubundaki çiçekli sütunlar dikkat çekici bir süsleme detayı olarak 19. yüzyıl sonu özelliklerini taşımaktadır. Tanman, kaide ve gövdelerinde var olan kıvrımlı sarmaşık kabartmalarına bakarak bu döküm sütunların Avrupa'dan ithal edilmiş ve yapının 1905'deki yeniden inşasında eklenmiş olabileceğini ifade etmektedir (Tanman, 1990, s. 788) (Resim: 3.2.17.7).

Katlar arasında mimari uyumsuzluğun olduğu ahşap harem yapısının üst katında iki yönde gelişen bir sofa, odalar ve helâ vardır (Resim: 3.2.17.8 ve Resim: 3.2.17.9). Yapının kuzey ve batısında yer alan hazîrede, geç devir Osmanlı mezar tasarımı açısından önem taşıyan taşlar mevcuttur (Resim: 3.2.17.10). Hazireden türbeye açılan bir kapı bulunmaktaydı.

Vada'ya göre türbe 5'i büyük biri küçük olmak üzere 6 adet pencere ile aydınlatılmıştır. Pencerelerin söveleri mermerden yapılmıştır ve ölçüleri (2,35 x 1,15 m)'dir. Türbenin tavan yüksekliği 4,7 m'dir. Türbede sekiz adet sikkeli ve fesli mezar taşı ile diğerleri kadın mezarı olmak üzere 15 sanduka bulunmaktaydı (Vada, 1943, s. 82-83).

Türbe (14,75 x 8,50 m.) ölçülerindedir. Yüksekliği 4,70 m. olan türbenin bahçe aksına demir kanatlı bir kapı açılmıştır. 1976'da tevhidhâne kısmına bir minare ve bir şadırvan eklenilerek yapı cami hüviyetine büründürülmüştür (Resim: 3.2.17.11). Restorasyon sonrasında minare yeniden inşa edilmemiştir. Yapının bitişiğinde 2012 yılında Evyap A.Ş. tarafından Abdulvahap Evvap Camii inşa edilmiş, tekkenin minaresinin bulunduğu mevkide bu caminin minaresi yapılmıştır. 1978 yılında tekkenin meşruta kısmı yıkılmış, türbenin çatısı çökmüştür. Türbe içerisindeki ahşap sandukalar da kaybolmuştur.

2012 yılında tekke bütün birimleriyle, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İl Özel İdaresi ve Beykoz Belediyesi iş birliğiyle restore edilmiş ve hizmete açılmıştır. Tekke, Türk hat sanatının önemli isimlerinden ve imam-hatip olarak görev yaptığı dönemde Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin ihyasında gayret ederek yapıyı geleneksel sanatlar eğitiminin verildiği bir merkeze dönüştüren Hüseyin Kutlu'nun gayretiyle restore

edilmiştir. Tekke yapıları günümüzde Alvarlı Efe Hazretleri Vakfı'nın merkezidir. Ayrıca bu tarihten itibaren Bilim Kültür ve Sanat Derneği'nin (Biksad) Kanlıca şubesi açılarak Mihrabat Kültür ve Sanat Bahçesi ismiyle katılımcılara Türk-İslam sanatları eğitiminin verildiği bir kültür merkezi hüviyeti kazanmıştır.

3.2.18. Fenâi Ali Efendi Tekkesi

Üsküdar, Valide-i Atik'te Boybey sk. No. 13'te bulunmaktadır. Celvetiyye-Fenâiyye piri Şeyh Fenâî Ali Efendi tarafından 1714 yılında tekke olarak inşa edilmiştir. Fenâî Ali Efendi (ö. 1745) Celvetiyye'nin bir kolu olan Fenâiyye'nin kurucusudur. Ancak bu kol bağımsız bir tarikata dönüşememiştir. Tekke şu anda cami olarak hizmet vermektedir (Resim: 3.2.18.1).

Yapı 1766 yılında minaresine düşen yıldırımın yol açtığı yangında tamamen tahrip olduğu için bu dönemde postnişini olan Abdullah Rıfkı Efendi, Sultan III. Mustafa'dan yeniden inşa edilmesini talep etmiştir. Tekke bu tarihte Sultan III. Mustafa'nın emriyle yeniden inşa edilmiştir. Bina emini olarak Divân-ı Âli hacegânından Tıfli Mehmed Emin Efendi tayin edilmiştir (Tanman, 1990, s. 237; Haskan, 2001, Cilt: 2, s. 186). Bu yönüyle yapı Sultan III. Mustafa devri yapıları arasında değerlendirilmelidir.

Tekke ilerleyen zamanlarda bakımsız kalmış ve 1876'da Üsküdar'da adı bir semte verilen Kavalalı Mehmed Paşa'nın kızı Zeyneb Kâmil tarafından yenilenmiş ve bugünkü son halini almıştır. Bu sebeple tekkenin haziresinde Mehmed Ali Paşa'nın hanımı Şeminur Hanım ve oğlu Abdülhalim Paşa'nın eşi Vicdan Hanım'ın kabirleri bulunmaktadır.

Tekkenin bugün cami olarak kullanılan tevhidhânesi, banisinin türbesi ve haziresi ayaktadır. Tekke kurulduğu günden, kapatıldığı zamana kadar Celvetiyye-Fenaiyye'nin asitanesi ve pirevi olarak hizmet etmiş, her Çarşamba günü tekkede ayin icra edilmiştir. Tekkenin cami-tevhidhâne kısmı güney-batı köşesinde yer almaktadır. Caminin kuzey-doğu köşesinde ise türbe yer almaktadır. Harem, selamlık ve derviş hücreleri günümüze ulaşmamıştır.

Cami-tevhidhâne kısmı (10.5 x 10.5 m.) boyutlarında kare planlıdır. 40 cm. kalınlığındaki duvarları taş ve tuğla ile örülmüş ve sıva ile kaplanmıştır (Resim:

3.2.18.2). Yapının doğu ve kuzey yönlerinde iki girişi bulunmaktadır. Bunlardan doğu yönünde bulunan giriş cümle kapısı olarak kullanılmakta ve avluya açılmaktadır. Bu yönde kapının her iki yanında birer pencere yer almaktadır. Bu yöndeki kapıdan daha küçük ölçüde inşa edilmiş olan kuzey kapısının tekke mensuplarınca kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu kapıdan girildiğinde dikdörtgen planlı sofaya, oradan cami-tevhidhâneye geçilmektedir. Birisi harime açılan üç pencerenin yer aldığı bu mekân tekkenin meydan odası olarak hizmet vermiş olmalıdır. Bu mekândan batı duvarına ahşap bir merdivenle hanımlar mahfiline geçilmektedir. Hanımlar mahfili ahşap sütunlarla taşınmaktadır.

Yapının kıble duvarında mihrabın sağ ve sol yanlarında birer, üst tarafta ise üç adet olmak üzere bu yönde beş adet penceresi bulunmaktadır. Tavanı düz ahşap ve süslemesizdir. (Resim: 3.2.18.3) Mihrap ve minberi son derece sade ve süslemesizdir. Minberinin soğan kubbe şeklindeki kubbesi göze çarpmaktadır. Yapının güneydoğusunda kare bir kaide üzerine inşa edilmiş bir minaresi bulunmaktadır. Basit ve süslemesiz bir şerefesi ve kâgir bir külahı vardır (Resim: 3.2.18.4).

Fenâî Ali Efendi'nin türbesi kâgirdir. (6 x 5 m.) boyutlarındaki yapının pencereleri yuvarlak kemerlidir. Köşeleri pahlanmış olan türbe duvarlarının bu kısımları da pencerelerle aydınlatılmıştır. Türbenin cepheleri yapılan onarımda traverten levhalarla kaplandığından nişlerin bir kısmı kapatılarak özgün tasarımı bozulmuştur (Resim: 3.2.18.5).

Fenai Ali Efendi'nin 1711 yılında Rusya'ya karşı açılan Prut Savaşı'na Ordu Şeyhi olarak katıldığı ifade edilmektedir. Bu sebeple seferden getirdiği sancak türbesinde başucunda dikilmiş, kendisinin taşıdığı bayrağın da sandukasının üstüne örtüldüğü bilinmektedir (Resim: 3.2.18.6).

Bugün cami olarak kullanılan yapının haziresinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın eşi Şemi Nur Hanım ile gelini Vicdan Hanım'ın kabirleri dışında Kamil Paşa'nın katibi Şirket-i Hayriyye müdürü Hafız Mehmed Vehbi (ö. 1907), Sait Halim Paşa'nın eşi Nazlı Hanım, Şeyh Mehmed Şakir Efendi (ö. 1880), Şeyh Mehmed Galip Efendi (ö. 1845), Şeyh Mustafa Haşim (ö.1878)'in kabirleri bulunmaktadır (Resim: 3.2.18.7 ve Resim: 3.2.18.8).

3.2.19. Özbekler Tekkesi

Üsküdar Sultantepe'de 1753 yılında inşa edilmiştir. Her ne kadar Sultan I. Mahmud'un saltanatı döneminde kurulmuş olsa da tekkenin ilk postnişini Şeyh Seyyid Hacı Abdullah Efendi tarafından kuruluşunun üzerinden henüz dört yıl sonra 1757'de yapıya bir minber ilave edilerek cuma namazlarının eda edilmesine olanak tanınacak bir mekâna dönüştürülmesi ve sonraki postnişini Semerkantlı Şeyh Seyyid Abdülekber Efendi tarafından Sultan III. Mustafa devrinde genişletilerek tam teşekküllü bir tekke haline dönüştürülmesi sebebiyle eseri Sultan III. Mustafa devri yapıları arasında değerlendirmek daha uygun olacaktır (Resim 3.2.19.1).

Tekke Orta Asya'dan gelen gezgin dervişler için Maraş Valisi Abdullah Paşa tarafından kurulduğunda mütevazı bir yapıdaydı. 1757'de Nakşibendi Tarikatı'na tahsis edilmesiyle birlikte zamanla genişlemiş ve ilavelerle bugünkü haline kavuşmuştur. Tekkenin 1780'de Mir Ahmed adında bir hayırsever tarafından tamir ettirildiği, bugünkü haline 1844'de Sultan Abdülmecid'in ihyası sırasında kavuştuğu bilinmektedir (Tanman, 1990, s. 303).

Mescid-tevhidhâneye giderken doğu duvarında hazireye açılan dört pencerenin arasında bulunan kitabe çalışmamız açısından çok önemlidir. Bu kitabenin yapının inşasıyla ilgili kitabe olduğu açıktır. Bu yüzden asıl yerinin cümle kapısı olması gerekmektedir. Ancak tadilatlar sırasında buraya konulduğu düşünülebilir.

Kitabede tekkenin h. 1166 (1753) tarihinde Abdullah Efendi tarafından inşa ettirildiği ve *"Devr-i Sultan Mustafa'da başlayub etdi tamam"* ifadesiyle de Sultan III. Mustafa döneminde tamamlandığı net bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bu kitabeye göre tekkenin banisinin Maraş Valisi Abdullah Paşa olduğu, yapının ise III. Mustafa devri yapısı olduğu kesinlik kazanmaktadır (Resim 3.2.19.2). Sülüs kitabenin metni şöyledir:

İbtidâ bism-i Hüdâ el lâyık sadr-ı kelâm
Nahmedullahe âlâ alâihi her subh û şam

Hace-i kevneyne ya Rab aline ashabına
Belliğ annâ külli hin elf es salat ve's selam

Ba'd ezin kilk-i sebuk pay-i niku reftâre tu
Kıldı bu vadide meydan-ı suhen içre haram

Hazreti Şeyhim Muhammed Abdülekber Özbeki
Hakk Teâla eylesün irfan û fazlın berdevam

Ceddi Pâk-i Şah Seyyid Nimetullah Veli
Mevledi Şehr-i Semerkanddır reh-i dârusselam

Kuvvet-i kudsiyyesi inkâr olunmaz bir nefes
Oldu nazır ber kadem ikrâr ile hep hass û âm

Bin yüz altmışaltı tarihinde sed ihlâs ile
Zat-ı al-i kadrine anun bera-yı ihtirâm

Yapdı Abdullah Efendi bi-riyâ bu tekyeyi
İde bari daima ruh-i revanın şâd-ı kâm

Eyledi i'mar sonra şeyh efendi çok pezir
Feth olub hamd ola babu'llah âlâ vefki-l merâm

Resm-i metbu üzre şu dergahide bâ feyz-i Hak
Devr-i Sultan Mustafa'da başlayub etdi tamâm

Ol şeh-i âlem ilahi şevket-ü iclâlle
Ber serir-i saltanat olsun hemişe müstedâm

Akib-i abd-i kemine söyleyüb bu müfredi
Oldu harf-i cevherisi ile ana tarihi tam

Tekkeyi 1941 yılında ziyaret eden İbrahim Hakkı Konyalı, kitabenin son iki mısrasını okuyamadığını kaydeder. Tekkenin Sultan III. Mustafa devrinde yeniden inşa edildiğini yazmaktadır. Ancak kendisinin de okuduğu 1752 tarihi ihya değil, inşa tarihidir (Konyalı, 2021, Cilt: 1, s. 332). Yine tekkede gördüğü 1814 yılında kopya edilerek duvara asılan tahta bir tâlik kitabede Avni Paşazade Mir Ahmed'in 1780 yılında tekkeyi onardığının yazılı olduğunu nakleder. Konyalı'nın tekkeye yaptığı ziyaret harap olduğu 1971 tarihinden önce olduğu için gözlemleri bizim için önemlidir. Buna göre tekke mescidinin sırasındaki hankâhın üç, cadde tarafında alt katta yedi, üstte beş odası vardı. Arka tarafında ise altı oda bulunmaktaydı.

Bugün tevhidhâneye girişteki koridorda sergilenen bu inşa kitabesinin yanında bir başka kitabe daha vardır (Resim 3.2.19.3). İki satırlık bu sülüs kitabesi:

Gel birader Nakşibendi tekyesin eyle makâm
Bil bunu erbâb-ı hale kim odur darüsselâm. Sene 1182 (1768-69)

Görüldüğü gibi bu kitabe de Sultan III. Mustafa devrine aittir. Böylece hem inşa kitabesi hem de yanında yer alan ve muhtemelen zamanında cümle kapısında bulunan bu kitabe sayesinde yapının III. Mustafa devrinde tamamlandığı ve Nakşibendi Tarikatı için tesis edildiği açıktır.

1877'de Osmanlı-Rus Savaşı sırasında muhacirler için tekke arazisinin kuzey kısmına ahşap odalar inşa edilmiştir. Bu odalar 1950'de yıktırılmıştır (Resim 3.2.19.4). 1896'da Sultan II. Abdülhamid tarafından bir kez daha tamir ettirilmiştir. 1885 yılındaki nüfus sayımında tekkede 7 erkek, 8 kadın dervişin ikamet ettiği bilinmektedir (Özcan, 2023, s. 448). Tekkenin iaşenin karşılanması için 1760 tarihinde bir ferman yayınlandığı bilinmektedir. Buna göre Filibe Mukataası malından her ay 2 kile ve her gün 1 vukiyye pirinç tahsis edilmiştir. Ayrıca Matbah-ı Amire'den her gün 1 şinik verilmesi de kararlaştırılmıştır (Beyoğlu, 2004, s. 202).

Özbekler Tekkesi kuruluşundan itibaren devletten himaye görmüştür. Sadece erzak yardımı değil, şeyh ve dervişler için maaş tahsisatı da yapılmıştır. 1847 tarihli bir belgede tekkenin devletten aylık 500 kuruş tahsisat aldığı kayıtlıdır. Hatta tekkenin su ihtiyacı için yapılan kuyudan vazifeli abkeş ücreti, ip ve kova masrafı dahi devlet eliyle karşılanmıştır.

Tekke, Yesevi kültürünün İstanbul'a taşınmasında önemli bir rol oynamakla birlikte sanat ve musiki üstatları için de bir buluşma mekânı olmuştur. Tekkenin 8. postnişini, sanatsal ve bilimsel kabiliyetleri sebebiyle Hezarfen olarak isimlendirilen İbrahim Edhem Efendi (1829-1904) bu hususta çok önemlidir. Marangozluk, hakkâklık, doğramacılık, dökmecilik, oymacılık, torna-tesviyecilik, demircilik, makinecilik, dokumacılık ve matbaacılık gibi pek çok alanda hüner sahibi olan şeyhin Kâbe-i Muazzama ve Ravza-i Mutahhara'nın tamiratlarında görev aldığı bilinmektedir. Babasından talim ettiği Ebru sanatını da geliştirmiş ve bu sanatın büyük üstadı olarak kabul edilen talebesi Necmeddin Okyay'a öğretmiştir.

Tekkenin sanat dallarıyla ilişkisi bununla sınırlı değildir. 1925'den sonra da şeyh ailesinin yapıyı kullanmasına olanak tanındığı için tekkede musiki cemiyetleri de

düzenlenmiştir. Tekkedeki musiki cemiyetlerine Hafız Ali Üsküdarî, Hafız Celal Özdenses, Neyzen Süleyman ve Ulvi Erguner, Neyzen Akagündüz Kutbay, ebruzen ve neyzen Niyazi Sayın, hafız, naathan ve kudümzen Kani Karaca, kemençeci Cüneyt Orhon, neyzen Ömer Erdoğdular, Prof. Uğur Derman, Nezih Uzel gibi isimlerin katıldığı bilinmektedir.

Özbekler Tekkesi Milli Mücadele sırasında önemli bir rol üstlenmiştir. Tekkenin 10. postnişini Şeyh Atâ Efendi'nin (1883-1936) işgale karşı direnişi örgütleyen Karakol Cemiyeti'nin kurucularından olması sebebiyle, Anadolu'ya gizlice geçen pek çok Kuvvayi Milliye mensubuna sığınak olmuştur. Bu kişiler arasında İsmet İnönü, Mehmed Âkif Ersoy, Halide Edip Adıvar, Adnan Adıvar, Ali Fuat Cebesoy'un babası İsmâil Fâzıl Paşa ve Celâleddin Ârif Bey de bulunmaktadır. Anadolu'ya silah sevkiyatında tekke önemli vazifeler üstlenmiş ve savaş boyunca yaralanan Kuvvacıların tedavi edildiği bir gizli merkez olarak da hizmet vermiştir.

1925'de tekkeler kapatıldıktan sonra, Şeyh Atâ Efendi'nin kardeşi Şeyh Necmeddin Efendi ile ailesi haremde ve derviş hücrelerinde tekkenin bazı emektar mensupları ikamet etmeye devam etmiş, mübarek gün ve gecelerde zikir meclislerini sürdürmüşlerdir. İstanbul'daki diğer tekkelerin aksine aşura, mevlid törenleri ve musiki sohbetleri yapılmaya devam etmiştir.

Tekke Şeyh Necmeddin Efendi'nin vefatından (1971) sonra terk edilmiş ve harabeye dönmüştür. Ancak ailenin neslinden gelen işadamları Nasuhi ve Ahmed Ertegün'ün maddi desteğiyle 1983-1994 yılları arasında Mimar Cengiz Bektaş tarafından restore edilmiştir (Şekil 3.2.19.1 ve Şekil 3.2.19.2).

Tekke 11.500 metrekareyi geçen geniş arsa içinde kurulmuştur. Tekke binaları arazinin kuzeyinde bulunmaktadır (Resim 3.2.19.5). Bu yönde kuzeydoğuda köşesinde ise haziresi yer almaktadır. Tekke binalarından harem, selâmlık, mutfak ve derviş hücrelerinden müteşekkil ana kısım L planlıdır. (25 x 25 m.) boyutlarındadır (Resim 3.2.19.6).

Ana yapının güney ucunda mescid-tevhidhâne binası yerleştirilirken, 1849'da Buharalı Şeyh Mehmed Receb Efendi ile büyük oğlu ve halefi Şeyh Mehmed Sâdık

Efendi'nin ruhları için yaptırılan çeşme ve su haznesi güney batı köşesinde yer almaktadır (Resim 3.2.19.7). Moloz taş ve bir dizi tuğla sırasıyla örülmüş hazneye sahip çeşmenin üzeri çift eğimli kiremit bir çatıyla örtülmüştür. Önünde birisi yuvarlak kemerli ve aynalı olmak üzere üç lülesi vardır. Çeşmenin önüne abdest alınırken oturulması için üç adet taş konularak bir nevi şadırvan yapılmıştır. Üç lülenin önünde çeşme boyunca uzanan geniş bir mermer teknesi bulunmaktadır.

Dikdörtgen mermer ayna üzerinde iki yanda stilize sütunçeler ve bunlardan iki yönde (s) ve (c) kıvrımları oluşturarak ortada istiridye kabuğuna benzetilmiş bir ögeyle nihayetlenen bir tezyinat vardır (Resim 3.2.19.8). Aynanın etrafı dört yanda tuğla ile çevrelenmiştir. Bunun üzerinde düz bir mermer hatıl üzerinde ise tuğladan yuvarlak bir kemer bulunur. Kemerin üzerinde özensiz talik bir hat ile bir rozet içerisinde *"Hüv'el Hallak'ûl Bâki"* altta ise şu ifadeler yer almaktadır:

Lillahil Hamd sebeb oldu rahmet ile
Anılmağa bu çeşme ve mağfurun

Eş Şeyh Mehmed Recep Efendi ve sulb-i kebirleri
Eş Şeyh Mehmed Sadık Efendi Hazeratlarının
Ruh-ı şerifleriyçün Fatiha fi 23 Şaban sene 1265 (1848-49) (Resim 3.2.19.9)

Bu kitabenin solunda hazne duvarının üzerinde ikinci bir kitabe daha bulunmaktadır. Beş satır ve on kartuş içerisinde diğeri gibi talik hatla yazılmış kitabede:

Bahr-i lütfu ismetin âlem baha Dürr-i Nevi
Yani başkadın efendi kim odur mihr-i iktidar

Zatını hayrat içün göndermiş Allah âleme
Lûtfudur her kârı cûd endişesi leyl u nehâr

Miğ-i ihsânıyla hurrem gulsitan-ı mekremet
Feyzi eltafı ile bağı-ı himem her dem bahar

Cuy-ı lutfu kıldı ihyâ Hankah-ı Özbeki
Ömr-ü ikbâli füzun itsün Cenab-ı Girdigâr

Yolların tamir u tecdid eyleyüb bu çeşmenin
Hasbeten lillahi icra itdi ab-ı hoşgüvâr
Cemaziyelevvel 1289 (1872-73) (Resim 3.2.19.10)

Cümle kapısının üzerinde olması gereken yenileme kitabesi bugün cümle kapısından girdikten sonra sağda hareme avlu kapısından ulaşılan girişteki taşlığa sergilenmek üzere konulmuştur (Resim 3.2.19.11). Mermerden beş satır ve on kartuş içerisinde yer alan kitabe talik hatlıdır. Kitabenin üzerinde bir çelenk içinde Abdülmecid Han'ın tuğrası bulunmaktadır.

Hazret-i Abdülmecid Han-ı kerem-ver kim odur
Dâver-i deryâ avatıf mülk-i İslam'ın şehi

Lütf ile mamur edip bu Hankâh-ı Özbeki
Eyledi dil şad-u handân cümle süllak-ı rehi

Hak ede pertev feza-yı burc-ı şevket zatını
Ta ki çarhın devr ide her ruz-ı şeb mihr-ü mehi

Oldu gayet dil-kûşa bir ruh perver hankâh
Kim eder nezzaresi mesrur merd-i agehi

Ziver-i Tırnakçızâde söyledi tarihini
Kıldı hakan-ı cihân ihya bu vâlâ dergâhı 1260 (1844-45)

Manzum metnini divan şairi ve kadı Tırnakçızâde Mehmed Said Ziver'in (ö. 1873) yazdığı kitabe bugün demir bir çerçevenin içinde sergilenmektedir.

Bütünüyle ahşap olan yapının zemini moloz taş örgülüdür. Bir sofanın etrafında sıralanan mutfak, hela ile hareme bağlanan mabeyin odasından müteşekkil selamlık ile yapı tipik bir İstanbul konağının özelliklerini yansıtmaktadır. Hadika'da ***Hacı Hoca Tekyesi*** ismiyle kayıtlı tekkenin mescidinin banisinin Darbhane emini ve sadrazam kethüdalığından mir-i miranlık ile Maraş valisi Abdullah Paşa olduğu olduğu; Abdullah Paşa'nın Üsküdar'daki Nalçacı Tekyesi Mescidi'nin de banisi olduğu ifade edilmektedir (Ayvansarayi, 2001, s. 649).

Altı basamaklı dairevi küçük bir merdivenle ulaşılan tevhidhâne-mescit kareye yakın dikdörtgen planlıdır ve (8 x 6,50 m.) ölçülerindedir. Dikdörtgen pencereleri ve ahşap tavanıyla sade bir mescit hüviyetindedir (Resim 3.2.19.12). İki kanatlı ahşap bir kapıyla girilen tevhithâne-mescid binasının kapısının sağında geniş bir dikdörtgen pencere bulunur. Pencerenin çerçevesi Barok bir tezyinata sahiptir. Harimin doğu ve batı cepheleri aynı şekilde tasarlanmış üçer pencere ile aydınlatılmıştır (Resim

3.2.19.13). Mihrap nişi yuvarlak kemerlidir ve iki yandaki sütunlarının başlıkları Barok tezyinata uygun şekilde akantus yaprakları ve volütle süslenmiştir. (Resim 3.2.19.14) Ahşap tavanı restorasyon sonrasında yeşil renkli dikdörtgen ahşap kornişlerle süslenmiştir. Mescid-tevhidhânenin zemin katında Şeyh Edhem Efendi'nin atölye olarak kullandığı yığma taştan bir mekân bulunur. Bugün çeşitli toplantılar düzenlemek için kullanılmaktadır (Resim 3.2.19.15). Tevhidhâneden hareme geçilen yerde selamlık bulunur. Selamlığın kuzey doğu köşesinde (5,70 x 4,15 m.) ölçülerinde şeyh odası bulunur. Şeyh odasının batısında (4,50 x 4,25 m.) büyüklüğünde yemek yenilen taamhane vardır.

Avlunun güney ucunda tevhidhânenin karşısında gelen yerde mutfak ve helalar sıralanmaktadır (Resim 3.2.19.16). Mutfak bugün de özelliklerini muhafaza ederek kullanılmaktadır. Ahşap tavanlı yapıda ocak ve bulaşık yıkamak için tekne mevcuttur (Resim 3.2.19.17).

Birinci katı kâgir ikinci ve üçüncü katları ahşap olarak inşa edilen harem dairesi denize nazır konumuyla ferah bir mekândır (Resim 3.2.19.18). Haremin her üç katında yapıyı boydan boya kuşatan iki cepheli sofa uzanır. Söz konusu sofalar tam ortalarından birer duvarla ikiye ayrılarak yan sofalı denilen plan tipi oluşturulmuştur (Tanman, 1990, s. 305) (Resim 3.2.19).

Hareme böylece iki yönden merdivenlerle ulaşılmaktadır. Her katta sofaya bakan farklı ölçülerde odalar bulunmaktadır (Resim 3.2.20). Bugün Özbekler Tekkesi 1994'te tamamlanan yenilenmiş haliyle Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından İSAR İstanbul Araştırma ve Eğitim Merkezi'ne kiralanmıştır. Tekkede halen vakfın fıkıh, tıp, siyaset, ekonomi, edebiyat ve hadis alanlarında eğitim faaliyetleri sürmektedir. Harem kısmı eğitim amacıyla hizmet vermekte, ilk iki katındaki odalar araştırma birimleri, üçüncü kat ise toplantı salonu olarak kullanılmaktadır.

Tekkenin haziresinde kuruluşundan bu yana tekkede görev yapan postnişinlerin ve aile efradının kabirleri bulunmaktadır. Tevhidhânenin doğu yönünden görülebilen hazirede tekkenin ilk şeyhi Abdülekber Özbeki'nin mezarı da vardır.

Mezarın ayak taşında şöyle yazmaktadır:

Eş Şeyh es Seyyid Abdullahi'l-ekber ibn'üs Seyyid Sadullah Semerkandi. Sene 1202

Buna göre tekkenin ilk postnişini Abdulekber Özbeki ismiyle maruf Seyyid Abdullahi'l-ekber 1787'de vefat etmiş ve bu hazireye defnedilmiştir. Bununla birlikte İstiklâl Savaşı'nda yararlılıklar göstermiş Sudanlı Zenci Musa Bey gibi pek çok kişinin kabri de hazirede yer almaktadır.

3.2.20. Çakır Dede Tekkesi

Şeyh ***Mehmed Tahir Efendi Tekkesi*** ismiyle de bilinmektedir. Tekke, Beyoğlu İlçesi Dolmabahçe'de Ömer Avni Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Sipahiler Ağası Emin Ağa Sebili'nin yanında olduğu, 3 Ada 19 parselde bulunduğu kayıtlıdır.

Yapılış tarihi 10 Rebıülevvel 1182 (1768) olarak kayıtlarda geçmektedir (İşli, 1998, s. 55). Ancak 1688'den önceki bir tarihte Çakır Dede isimli bir hayırsever tarafından inşa edildiği bilinen bir mescide meşihat konulmasıyla tekkeye dönüştürülen yapıdaki bu dönüşüm tarihi ihtilaflıdır. Hadika'da Dolmabağçe Mescidi ismiyle kayıtlı olan yapıdan bahsedilirken Tersane Emini Hüseyin Ağa tarafından fevkani olarak ihya edilen yapının, 1768 tarihinde oğlu tarafından hamam, mektep ve şadırvan ilavesiyle genişlediği anlaşılmaktadır (Ayvansarayi, 2001, s. 489).

İşli'nin tezinde 1341 numaralı deftere atıfla tekke olarak ihya edildiği tarih 1768 olarak verilirken Tanman, Nakşibendi ve Sünbüli tarikatlarına mensup Attarzade Şeyh Mustafa Efendi'nin (ö. 1790) yapıya tevhidhâne ilave ettirmesi ve ayin icrasına başlamasıyla tekke olarak yeni bir hüviyete kavuştuğunu ifade etmekte ve kesin bir tarih vermemektedir. Şeyh Mustafa Efendi'nin III. Mustafa döneminde yaşadığı ve meşihat makamına bu tarih aralığında geçtiği dikkate alınırsa yapının tekke olarak III. Mustafa dönemi yapıları arasında sayılması daha uygun görülmelidir.

Yapıyı mescitten tekkeye dönüştüren Şeyh Mustafa Efendi'nin ismine nispetle tekke ***"Attarzade"***, Dolmabahçe'de bulunmasından dolayı ***"Dolmabağçe"***, tekkenin inşa edildiği dönemde yakınlarında Karabali ismiyle bir bahçe bulunmasından dolayı da çeşitli kaynaklarda ***"Karaabalı"*** şeklinde kaydedilmiştir.

Tekkenin ilk şeyhi Attarzade Şeyh Mustafa Efendi'nin Neccarzade Tekkesi'nin şeyhi Mustafa Rızaeddin Efendi'nin halifesi ve Güzelce Kâsım Camii'nde de Cuma vaizi olduğu, tekkeyi hem Nakşibendî hem de Halveti-Sünbüli tarikatına hizmet verecek şekilde ihya ettiği bilinmektedir (Tanman, 2003b, s. 438; Öztürk, 2022, s. 29). Her ne kadar İşli çalışmasında tekkenin Kadiri tarikatına ait olduğunu ifade etse de Hadika'da Nakşibendî ve Halveti tekkesi olduğu kayıtlıdır. Ayin günleri cuma ve salıdır. İki tarikatın ayinlerinin aynı mekânda icra edildiği İstanbul'daki nadir tekkelerden birisi olduğu anlaşılmaktadır.

İki farklı tarikat aynı mekânda ayin icra ettikleri gibi tekkenin şeyhi Attar Mehmed Efendi de kızını Kadirîhâne postnişinlerinden Mehmed Emin Efendi (ö. 1845) ile evlendirerek damadına Nakşibendiyye'den hilafet vermiştir. Benzer şekilde Kadirihâne postnişini Ahmet Efendi (ö. 1801) kızı Fatma Hanım'ı Çakır Dede Tekkesi Postnişini Tahir Efendi ile evlendirmiş ve damadına Rumiyye'den icazet vermiştir (Öngören, 2008, Cilt: 35, s. 240).

1792 yılında Şeyh Tahir Efendi ismindeki bir zat tarafından yapıya yeniden meşihat konulduğu, 1809'daki vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Bu esnada yapı tamamen yenilenmiş, tevhidhâne, türbe ve sair yapılardan oluşan yeni bir tekke görünümüne bürünmüştür. II. Mahmud döneminde 1838'de ve II. Abdülhamid döneminde 1876-1896 tarihleri arasında iki kez daha inşa edildiği bilinmektedir. Ancak 1958 tarihinde yol genişletme çalışmaları sırasında yanındaki sebil geriye çekilirken, tekke tüm yapılarıyla birlikte ortadan kaldırılmıştır. Yıkılmadan önce çekilmiş fotoğrafları mevcuttur. 19. yüzyılın sonunda çekildiğini düşündüğümüz fotoğrafa göre (Resim:3.2.20.1) sebile bitişik olan yapı bütünüyle ayaktadır. Ancak 1958 öncesinde ve 20. yüzyıl içerisinde çekilen fotoğrafta yapının bir kısmının yıkıldığı ve önüne bir duvar set inşa edildiği anlaşılmaktadır (Resim: 3.2.20.2).

1958 yılında tamamen yıkılan yapıyla ilgili İstanbul II Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 04.06.2015 tarih ve 3450 sayılı bir kararı bulunmaktadır. Buna göre yeni durumu 89 pafta, 2234 adada bulunan sıbyan mektebi ile restitüsyon projesinde harem binası olarak adlandırılan ahşap tekke arasında bulunan yapılar I. grup korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilmiş, bu ahşap yapılar ile birlikte

sıbyan mektebi ve ahşap tekkeyi içeren restitüsyon projesinin uygun olduğuna karar verilmiştir.

Tekkenin en son II. Abdülhamid döneminin zevkine uygun bir şekilde tasarlanan tevhidhânesi, selamlık ve türbesi hakkında bilgi sahibiyiz. Buna göre iki katlı ahşap bir binadan müteşekkil tekkenin zemin katında tevhidhâne, giriş bölümü tarafında kıble yönünde ise türbe konumlandırılmıştır. Tevhidhâne ve türbe arası bir kapı ve pencere ile birbirine bağlanmıştır. Selamlık bölümü girişe yerleştirilen bir merdivenle ulaşılan ikinci kattadır. Cepheden on iki sivri kemerli pencereyle donatılan selamlık bölümü bir sofaya açılan çeşitli odalardan oluşmaktadır. Yapının güney cephesine bakan türbenin yuvarlak kemerli pencereleri ampir üslubundadır. Bunun üzerini dolanan ikinci kat pencereleri ise sivri kemerlidir. Bu kemerli pencerelerin üzeri dikdörtgen revzenlerle tezyin edilmiştir. Harem kısmı ise tekkenin doğu ekseninde bulunmaktadır. Bu yapı da iki katlıdır ve ahşaptır. Türk konut mimarisinin ana hatlarına uygun olarak inşa edilen yapının cephe tasarımında herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmaz. Kafesli pencerelere sahiptir. 20. yüzyılın başına kadar faaliyette olduğu, Maliye Bakanlığı'nın tekkeye günde 1 okka 200 dirhem et tahsisatı yaptığına dair kayıttan anlaşılmaktadır. 2014 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi yapının Tasavvuf Müzesi olarak yeniden inşa edilmesi için bir restitüsyon projesi hazırlamıştır (Şekil: 3.2.20.1).

III. Mustafa devrinde ihya ya da inşa edilen bu tekkeler dışında günümüze ulaşmayan tarikat yapılarının var olduğu bilinmektedir. Revnakoğlu'nun kayıtlarında 1164 (1750) tarihli bir vakfiyeye sahip olan **Çenezâde Tekkesi**'nden bahseder. Banisi ve ilk şeyhi Sultan III. Mustafa ile aynı yıl vefat eden Çenezâde Mehmed Ziyaeddin Efendi olan tekkenin bu dönemde inşa edildiği ortaya çıkmaktadır. Tekkenin yerinin Fatih'te bugünkü Hırka-i Şerif Caddesi'nden Fevzipaşa Caddesi'ne çıkıldığı yerde Fındıkoğlu Camii'nin karşısında olduğunu kaydeden Revnakoğlu, yapının 1929 yılında Fevzipaşa Caddesi açıldığında yıktırıldığını söylemektedir. Kadiriyye'nin Ahiyye koluna ait olan tekkenin zaman içerisinde Eşrefiyye'ye geçtiği, banisi Ziyaeddin Efendi'nin hilafetini Kadiri Şeyhi Sinek Halil Sabri Efendi'den aldığı ve tekkenin kurulmasına kadar Hoca Hayreddin Mescidi'nde imamlık yaptığı Revnakoğlu tarafından kayıtlara geçmiştir (Koç, 2021, s. 1307).

3.3. Kütüphâneler, Sıbyan Mektepleri ve Medreseler

Eğitim kurumları Osmanlı Devleti'nin her döneminde önemli görülen ve fetihlerle genişleyen coğrafyasında ilk inşa edilen yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün sadece tarihi yarımadada günümüze ulaşmış tescilli 276 yapı bulunmaktadır. Osmanlı Devleti en küçük eğitim yapısı olan sıbyan mekteplerinden, kütüphânelere, darulhadis, darulkurra ve gelişmiş yapı toplulukları olarak medreselere kadar eğitim maksatlı geniş bir inşa faaliyeti yürütmüştür.

18. yüzyıl boyunca eğitim kurumlarının inşasında bir ivme görülmektedir. III. Mustafa devri pek çok sıbyan mektebi, askeri okul ve kütüphânelerin mevcut eğitim kurumlarına ilave edildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Kütüphâneciliğin bu devirde geliştiği, kütüphâne binalarının cami ve medreselerden bağımsız yapı birimleri olarak karşımıza çıktığı görülmektedir.

Kütüphâne mimarisinde asıl değişim 18. yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Kütüphânelerin bir külliye içerisinde bağımsız yapı olarak ortaya çıktığı bu dönemin öncü eserleri İstanbul'daki 1720 tarihli Damat İbrahim Paşa ve 1700 tarihli Feyzullah Efendi Kütüphâneleridir (Köşklü, 2000, s. 15). III. Mustafa devrinde bağımsız kütüphâneler daha da gelişmiştir.

Bu doğrultuda III. Mustafa döneminde Beyazıt Külliyesi'nin bir parçası olarak camiye bitişik şekilde Şeyhülislam Veliyüddin Efendi tarafından inşa ettirilen kütüphâne ile yine yakınında Sadrazam Koca Ragıp Paşa tarafından Laleli Külliyesi'nin karşısına inşa ettirilen kütüphâne bulunmaktadır.

III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı'nda bir kütüphâne kurduğu bilinmektedir. Bu kütüphânenin kataloğunda[42] çok sayıda divan için bir konu başlığı açıldığı görülmektedir. III. Mustafa'nın vakfiyesinde Bostancılar Ocağı Kütüphânesi'nde (1181/1767-68) görevli kâtib-i kütübün ne iş yapacağına dair herhangi bir kayıt ise bulunmamaktadır.

[42] BOA.TSMA.d/3305

Sıbyan mekteplerinin inşasına da önem verilmiştir. Bu tarz yapıların Osmanlı'daki ilk örneğinin Bursa'daki 1459 tarihli Kanberler Sıbyan Mektebi olduğu bilinmektedir (Örs, 1985, s. 13). İlk örnekten itibaren sıbyan mekteplerinin plan tipinde büyük değişiklikler olmadığı görülmektedir. Merkezi planlı, tek dershaneden müteşekkil ve kubbeyle örtülü bu yapı tipi Osmanlı'nın son dönemine kadar küçük değişikliklerle tekrar edilmiştir.

Zamanla dershane mekânları tek birimli olma hüviyetlerini muhafaza etseler de, yapıların iki katlı hale geldiği görülmektedir. İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin bir kısmı bir külliyeye ait olmadan müstakil olarak inşa edilmişlerdir. Bir külliyenin parçası olarak inşa edilen sıbyan mektepleri de girişleri bağımsız olarak bağlı bulundukları yapı topluluklarından tecrit edilecek şekilde tasarlanmışlardır. Kimi zaman kendi içlerine dönük bir avluya sahip olan bu mektepler, daima külliyenin dış köşesinde yer almışlardır (Şengül, 2005, s. 11).

18.yüzyılda İstanbul Eminönü'nde Kaptan İbrahim Paşa Mektebi (1707), Emetullah Başkadın Valide Sultan Mektebi (1707), Ayşe Hatun Mektebi (1722), İbrahim Paşa Mektebi (1726), Sadrazam Ahmet Paşa Mektebi (1740), Ayni Şah Sultan Mektebi (1745), Sadrazam Hasan Paşa Mektebi (1745), Abdullah Paşa Mektebi (1748)Veziriazam Ragıp Paşa Mektebi (1763), Çırak Mektebi (1768), Zaim Osman Ağa Mektebi (1772), Şebsefa Kadın Mektebi (1787), Devoğlu Mektebi (1790) ve Mihrişah Sultan Mektebi (1792) inşa edilmiştir. Bu yüzyıl içinde İstanbul'da sıbyan mektepleri inşası konusunda bir yoğunluk göze çarpmaktadır.

Sultan III. Mustafa'nın kendi inşa ettirdiği Ayazma Camii'nin bitişiğine yaptırdığı ve kendi adını taşıyan sıbyan mektebi ve Hatice Sultan adına Üsküdar'da yaptırdığı mektep ile Zeyneb Sultan'ın Gülhane'de kendi külliyesinin bir parçası olarak inşa edilen sıbyan mektebi saray erkânının inşa faaliyetine doğrudan katıldığını göstermektedir. Bununla birlikte dönemin Reisülküttablarından Recai Mehmed Efendi ve Silahdar Mehmed Efendi gibi önemli devlet adamları da sıbyan mektepleri inşa ederek bu eğitim faaliyetine katkı sunmuşlardır.

Sıbyan mekteplerinde okul ve çeşme ilişkisi de ilginç bir detay olarak karşımıza çıkar. İlk örneklerini 15. yüzyılda veren bu tasarımın 18. yüzyılda arttığı görülmektedir.

İstanbul'da Cerrah İshak Kazgani Sıbyan Mektebi'nde ilk defa karşımıza çıkan çeşmeli sıbyan mekteplerinden 10 tanesi tespit edilebilmiştir (Kızgın, 2021, s. 238). Bunlardan Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi (1775) III. Mustafa devri yapısı olarak cephesinde sebil ve çeşmenin birlikte tasarlandığı özenli bir eserdir.

3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ile sıbyan mektepleri kapatılarak mektep ve arsalarının Özel İdarelere devredilmesi sebebiyle günümüze ulaşan yapıların da yapılış gayelerine mahsus hüviyetleri kalmamıştır. Bu yapılardan ayakta olanların ölçüleri göz önünde bulundurulduğunda, artan nüfus sebebiyle günümüzde ilköğretim okulu olarak kullanılmalarına imkân yoktur.

III. Mustafa döneminde inşa edilen tek medrese ise devrin İstanbul kadısı olan Kaba Halil Efendi tarafından yaptırılan Fatih'teki Kaba Halil Medresesi'dir.

3.3.1. Veliyüddin Efendi Kütüphânesi

Sultan III. Mustafa devri Şeyhülislamı Veliyüddin Efendi tarafından 1767 tarihinde Beyazıt'ta inşa ettirilmiştir. 16. yüzyıl eseri olan Beyazıt Camii'nin batısındaki tabhaneye bitişik olarak inşa edilmiş ve külliyenin bir parçası haline gelmiştir (Resim: 3.3.1.1).

Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyıla kadar, cami, medrese, tekke gibi yapıların içerisinde bir bölüm olarak yer alan kütüphâneler, bu tarihten sonra müstakil bir karakter kazanmıştır. Bağımsız bir bina olarak inşa edilen ilk kütüphâne 1661 tarihli Köprülü Kütüphânesi'dir. Köprülü Mehmed Paşa tarafından İstanbul Çemberlitaş'ta inşa edilen bu yapıdan sonra artık müstakil kütüphâne binaları yapımına ağırlık verildiği görülmektedir. 18. yüzyılda kitap toplama merakının arttığı ve bu kitapların bir bina içerisinde okuyucu ile buluşturulması fikrinin geliştiği görülmektedir.

Bu yüzyılda kütüphâne binalarının inşasında ciddi bir artış gözlemlenmektedir. III. Ahmet devrinde inşa edilen Şehit Ali Paşa (1715) ve III. Ahmet (1718) Kütüphâneleri, I. Mahmut devrinde inşa edilen Ayasofya (1740), Atıf Efendi (1741) ve I. Mahmut Kütüphâneleri (1742) ile III. Osman devrinde inşa edilen Nuruosmaniye Kütüphânesi (1755) ilginin seviyesini göstermektedir.

Sultan III. Mustafa devrinde inşa edilen iki kütüphâne de tıpkı Köprülü Kütüphânesi gibi İstanbul'un aynı semtinde inşa edilmişlerdir. Sadrazam Koca Ragıp Paşa'nın bir külliyenin asli parçası olarak Laleli'de inşa ettiği kütüphâne gibi, Şeyhülislam Veliyüddin Efendi tarafından inşa ettirilen kütüphâne de Beyazıt Camii'nin kıble yönündedir. Böylece üç kütüphâne de bugün aynı yol üzerinde kısa mesafe aralıklarında bulunmaktadır.

Dikdörtgen planlı, bir mahzen üzerinde yükseltilmiş kütüphâne kesme taştan inşa edilmiştir. Dönemin diğer müstakil kütüphâne yapılarında olduğu gibi, eserleri nemden korumak için bir mahzen üzerinde fevkâni olarak inşa edilen yapı iki parçadan oluşmaktadır. Binanın yapısı vakfiyede *"Tahtânîsi iki bab kârgîr mahzen ve fevkânîsi iki kubbeli kârgîr kütübhâne-i latîfe"* şeklinde tanımlanmaktadır[43] (Resim: 3.3.1.2).

Giriş bölümü tonozla örtülmüş olup, asıl mekân ise kare planlıdır ve kubbeyle örtülmüştür (Naza, 1994, s. 378). Yapı caminin tabhanesine bitişik olarak tasarlandığından hem bağımsız bir girişe hem de camiden sağlanan bir girişe sahiptir.

Cephe tasarımı, külliyenin ana hatlarıyla uyumlu şekildedir. Ana mekânı güney ve kuzeyden dolaşan pencereler iki sıra halinde dizilmiştir. Binayı çevreleyen silmeler cephe tasarımını düşey düzlemde ikiye bölmekte, alt sıra pencereler dikdörtgen, üst sıradaki pencereler ise yuvarlak kemerle tezyin edilmiştir. Alt sıradaki dikdörtgen pencerelerin üzerinde duvarda yuvarlak kemer şeklinde tasarlanmış tahfif kemerleri ile hareketlilik arttırılmış, bunların üzerine gelen revzenli yuvarlak kemerlerle tezyinat tamamlanmıştır (Resim: 3.3.1.3).

Bunların en alt kısmında ise mahzenin havalandırılması için dikdörtgen pencereler sıralanmaktadır. Giriş kısmında tek sıralı iki dikdörtgen pencere, kuzey cephesinde ise tek sıralı üç adet yuvarlak kemerli süsleme ögesine sahip dikdörtgen pencereler yer almaktadır.

Kütüphânenin kaybolan kitabesinde:

> *Keşşâf-ı hızâne-yi fezâ'il / Müftü-yi cihan Veli Efendi*
> *Sarf eyledi nahv-ı berre cehdin / Çok hayrın olup esâs-ı bendi*

[43] VGMA, nr. 745, s. 79

Maksûd idüb eyledi bina bu / Dârü'l-kütüb-i cihan-pesendi
Tullâbe inâye kıldı kâfi / İhsanı mevâidi döşendi

Heb buldu makâsıdın mufassal / Ehl-i hünerin niyaz-mendi
Mimarlığın sezâdır etse / İbn-i Hacer ile Taşkendi

Hafız-ı kütübi olaydı Bercis / Eyler idi kesb-i ercümendi
Tarihi düşüp yegâne bu beyt / Dergâha sezâ kitabelendi

Kenz-i menh oldu talibine/ Dârü'l-kütüb-i Veli Efendi 1181 (1767)

yazmaktaydı (Delibaş, 2016, s. 819).

Kütüphâne 18. yüzyıl eseri olmasına rağmen, bir 16. yüzyıl eseri olan Beyazıt Camii'ne bitişik olarak yapıldığı için cephe tasarımındaki silmeler ya da pencere revzenleri gibi küçük süsleme detayları dışında bütünüyle klasik dönem özellikleri taşımaktadır. Bu yüzden aralarında iki yüz yıllık bir fark olmasına rağmen külliyenin bir parçası gibi görünmektedir.

Sultan III. Mustafa devrinde iki defa şeyhülislamlık makamına getirilen Veliyüddin Efendi'nin (ö. 1768) iyi bir hattat olduğu da bilinmektedir. Bugün çok sayıdaki eseri müzeler ve özel koleksiyonlarda mevcuttur. Kıymetli kitapları toplama konusundaki merakı günümüze ulaşan vakfiyelerinden anlaşılmaktadır. Buna göre, Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği'nde bulunan bir vesikaya[44] göre Veliyüddin Efendi 1761 tarihinde 150 kitabını Atıf Efendi Kütüphânesi'ne vakfetmiş, ancak 3 Cemâziyelâhir 1182 (15 Ekim 1768) tarihinde düzenlediği vakfiye ile bu kitaplarla birlikte diğer tüm kitaplarını kendi inşa ettirdiği kütüphâneye vakfetmiştir. Bu vesikanın tarihi 1768 olduğuna göre yapının 1767'de inşa edildiği kesinlik kazanmaktadır. Ayrıca kaybolan kitabede de inşa tarihi 1767'dir. Vakfiyede kütüphânede çalışacak kişiler hakkında çok detaylı vazife tanımı yapılmaktadır. Koca Ragıp Paşa Kütüphânesi'nde olduğu gibi hafız-ı kütüpler için lojman tayin edilmesine karar vermiştir. Personele verilecek ücretler de ayrıntılarıyla vakfiyede yer almaktadır. Buna göre birinci hâfız-ı kütübe günlük 120, ikinci hâfız-ı kütübe 110, iki müstahfıza 40'ar, bevvâb ve ferrâşa 10 akçe verilmesi kararlaştırılmıştır (Erünsal, 2013, s. 42).

[44] nr. 164, vr. 381[b]-384

Veliyüddin Efendi'nin 1.690 cilt kitabını kendi kütüphânesine koyduğu bilinmektedir. Bunlarla birlikte Cumhuriyet devrine ulaşan sayı 3.231'i yazma, 55'i basılmış kitaptan mürekkeptir. Bu eserler 1952 yılında Beyazıt Devlet Kütüphânesi'ne nakledilmiştir.

3.3.2. Koca Ragıp Paşa Kütüphânesi

Fatih, Laleli Ordu Caddesi'de bulunmaktadır. III. Mustafa'nın selâtin camii hüviyetindeki Laleli Külliyesi karşısına, sultanın çok değer verdiği sadrazamı ve kız kardeşinin eşi Koca Ragıp Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Yapının vakfiyesi 1762'de hazırlanmış, bina 1763 yılının Mart ayında hizmete açılmıştır. Lakin Ragıp Paşa, hayatı boyunca topladığı çok kıymetli kitapların yer alacağı bu yapının açılışından birkaç gün sonra 8 Nisan 1763'te vefat etmiştir (Resim: 3.3.2.1).

18. yüzyılda kütüphâneciliğe verilen önemin arttığı görülmektedir. III. Osman'ın Nuruosmaniye Kütüphânesi'ne 6'sı kütüphâne görevlisi olmak üzere toplam 20 kişiyi istihdam ettiği bilinmektedir. Koca Ragıp Paşa'nın da kendi kurduğu kütüphânede gece nöbeti uygulamasını başlattığı ve çalışma günlerini arttırdığı görülmektedir.

Koca Râgıb Paşa'nın Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'nde bulunan 1762 tarihli vakfiyesinde külliyenin birimleri olan kütüphâne ve mektebin nasıl idare edileceği hususu ayrıntılarıyla yer almaktadır. Haftanın altı günü kütüphânede görev yapacak olan hafız-ı kütübler için lojman da tahsis edildiği yapıda, vakfiyeye göre öğle ve ikindi namazları da cemaatle kılınacaktır (Erünsal, 2007, Cilt: 34, s. 406).

Bununla birlikte her yıl hicri yılbaşında kütüphânede sayım yapılması vakıf defterine işlenmiştir. Bu sayım işleri ve kütüphânede görevli müfettişlere yıllık 4800 akçe verilmesi de vakfiyeye işlenmiş ve kütüphâneden ödünç kitap verilmesi yasaklanmıştır.

Kütüphâne kurulurken 1.173 adet olan kitap miktarı günümüzde kütüphâneye bağışlanan yazma eserlerle 1.274'e ulaşmıştır. Bu kitapların listeleri 1285 tarihli bir katalog ile 1310 tarihli Devr-i Hamidi katalogları arasında yer alan *Defter-i Kütüphâne-i Ragıp Paşa* isimli kataloglarda bulunmaktadır.

18. yüzyılın önemli Türk şairlerinden birisi olarak kabul edilen Koca Râgıb Paşa'nın yaptırdığı kütüphânesinde bazı küçük koleksiyonların bulunduğu bilinmektedir. Özellikle Yahyâ Tevfik, Yeni Medrese ve Musallâ Medresesi kütüphâneleri gibi bazı küçük koleksiyonlar, pek çok kütüphânedeki koleksiyonlar gibi 20. yüzyılda Süleymaniye Kütüphânesi'nde toplanmıştır. Cumhurbaşkanlığı Arşivinde yer alan 1268 (1851) bir belgede[45] Koca Ragıb Paşa'nın kütüphâne ve diğer vakıflarının tevliyetinin çocuklarına, çocuklarından kimse kalmaması halinde ise kölezadeye bırakıldığı, ancak ailenin son evladının da çocuk bırakmayarak vefat etmesi üzerine tevliyetin köle Ali Ağa'nın evladı Hafize Hanım'a bırakılması hususunda bir araştırma yapılması istenmektedir.

Külliyenin inşaatı hususunda tutulan inşaat defteri de arşivde mevcuttur. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'nde bulunan deftere göre inşaat 80 hafta sürmüştür. (Neftçi, 2021, s. 119). Bu deftere göre yapının arsası için 191.883 kuruş sarf edilmiştir İnşaatta kullanılan ahşap, kereste, demir, çilingir aletleri, kurşun, pencerelerdeki demir kapaklar, tuğla, kireç ve çeşitli taşlar gibi malzemelerin miktarı ve yapılan ödemeler tüm ayrıntısıyla deftere kaydedilmiş durumdadır. Böylece 18. yüzyılda kullanılan inşaat malzemeleri, geldikleri yerler ve fiyatları hususunda oldukça önemli bilgilere ulaşmaktayız.

Buna göre kireç, Sokollu, Tekfur ve Sultaniye'den, horasan ise İstanbul, Hasköy, Göksu ve Üsküdar'dan temin edilmiştir. Külliye'nin camlarının ekseriyetle Venedik'ten ithal edildiği anlaşılmaktadır. Kubbede, dolap kapaklarında ve avizelerde bol miktarda cam kullanıldığı görülmektedir. Revzenlerde kullanılan camlar üzerine yapılan bir çalışmada eserlerin göbekli cam, üfleme cam ve döküm cam tekniklerinde yapıldıkları belirlenmiştir. Lacivert, sarı, kırmızı ve yeşil renklerdeki camların imalatında deniz kumu, soda ve bitki külü gibi çeşitli maddelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır (Akyol, 2014, s. 11).

İnşaat defteri kullanılan malzemeler hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Türbe ve kütüphânedeki demir şebekeler için dökme demir ve çeşitli evsaflarda kurşun bunlardan biridir. Ahşap kullanımında ise özellikle yüklük ve dolap kapaklarında

[45] BOA.MB.İ/7-75

ıhlamur, kubbe camlarının çerçevelerinde ise karaağaç isimleri yer almaktadır. Şebeke ve yazılarda has altın varak, avizelerde billur cam kullanılmıştır. Bununla birlikte mermerler, yapıya su getirmek için kullanılan su yolundaki künklerin ve kurşun boruların miktarı ve fiyatları listelenmiştir.

Kütüphâne binası her bir kenarı (14,40 x 14,40 m) olan kare planlı bir yapıdır (Şekil: 3.3.2.1). Yapı tıpkı Velüyüddin Efendi Kütüphânesi'nde olduğu gibi bir mahzen katı üzerinde fevkâni olarak inşa edilmiştir. Mekânı ortada biri büyük dört yanda ise dört küçük kubbe örtmektedir. Kubbelerin arasında tonozlu üst örtü bulunur. Bir cephesinde iki kubbe ile yapı uzatılarak, dikdörtgen bir plan elde edilmiştir. Tüm üst yapı örtüsü kurşunla kaplanmıştır.

Duvarlar kesme taş ve tuğladan almaşık düzende inşa edilmiştir ve ince bir işçiliğe sahiptir. Yapının caddeye ve avluya bakan yönlerde altışar adet penceresi vardır. Bu pencereler dikdörtgendir, ancak üzerleri tuğladan sivri tahfif kemerleriyle tezyin edilmiştir. Bu cephelerde taşların arasında zikzak, üçgen ve meandr şeklinde süsleme ögesi bulunur. Benzer süslemeler sivri kemerlerde de tekrar eder. Kemerlerin içinde gülçe, mühr-ü Süleyman gibi çeşitli süsleme ögeleri yer alır.

Alttaki mahzen katı 140 cm. yüksekliktedir ve düzensiz pencere açıklıklarına sahiptir. Kütüphâne binalarının alt katlarını bu şekilde bir bodrum katıyla hava sirkülasyonunun sağlanmasını amaçlayan mimari tasarım Anadolu'da da mevcuttur. Hatta Tire Necip Paşa ve Eskişehir Müfti Camii Kütüphâneleri'nde olduğu gibi bazılarında bu kısımların ayrı giriş kapıları olduğu da görülmektedir (Eroğlu, 1998, s. 28). Kitapların nemden korunması için tasarlanan bu bölümün üzerinde yer alan giriş kısmının cepheleri yapının inşasından kısa bir süre sonra yapılacak olan Veliyüddin Efendi Kütüphânesi'nin cephe tasarımına ilham vermiş olmalıdır. Kütüphânenin duvarında yer alan kuşevi, bazı bölümleri yıkılmış olsa da tuğla işçiliği ve duvar içine yerleştirilmiş mimari unsurlarıyla yapının iç mekânı konusunda bilgi vermektedir (Barışta, 1994, s. 134).

Beşik tonozlu mahzen üzerine inşa edilen yapı merkezi planlıdır. Burada bölmelerin arasındaki duvarlar tıpkı cephe duvarları gibi taşıyıcı niteliktedir. Ana mekânı taşıyan dört adet sütun kemerlerle yükseltilerek pandantiflerle kubbeye geçiş sağlanmıştır

(Ocakcan, 2013, s. 37) (Şekil: 3.3.2.2). Dört sütun üzerinde taşınan ve (12.30 m) yüksekliğindeki (5.95 m) çapında pandantifli bir merkezi kubbe ile örtülüdür. Planın merkezinde dört ayak üzerinde yükselen bu baldaken formundaki yapının çevresi aynalı tonozlarla, köşeler ise küçük kubbeciklerle örtülüdür.

Ortadaki büyük kubbenin altında tunç parmaklıklarla çevrili kitap dolapları bunmaktadır. Dönemin diğer kütüphânelerinden farklı olarak inşa edilen bu kısım şebekeleriyle göz doldurmaktadır (Koç, 1994, s. 297). Bu şebekelerin içinde üç sıra halinde tanzim edilen kitap rafları bulunmaktadır. Böylece kitapların muhafaza edildikleri alan metal şebeke ve camla okuma bölümünden ayrılmıştır (Resim: 3.3.2.2). Kütüphânede okuma düzeninin nasıl olduğuna ilişkin döneminde yapılan gravürler bize bilgi vermektedir. Buna göre okurlar, şebekenin etrafında düzenlenen uzun rahlelerde yerde oturmaktadırlar ve mekânın zemini halıyla örtülmüştür (Resim: 3.3.2.4).

Yapının iç duvarları 18. yüzyıl üslûbu mavi renkte geometrik düzenli bitki ve çiçek desenli çinilerle süslenmiştir (Resim: 3.3.2.3). Salon her üç cephede beş olmak üzere iki sıra dizisine sahip toplam 34 pencere ile aydınlatılmıştır.

Yapı çok defalar restorasyon geçirmiştir. Bu esnada bazı kubbeler tonozlu üst örtü ile birleştirilmiş, kubbe formundan uzaklaştırılmıştır. 1999 depreminden sonra 2009'da başlanılan restorasyon 2012'de tamamlanmış ancak daha sonra yine restorasyon programına alınmıştır. 2009 restorasyonu sırasında kurşun kubbe kaldırılarak, ahşap hatıllar ortaya çıkartılmıştır. Yapının beden duvarlarında da ahşap hatıllar olduğu görülmüştür. Halen kapalı durumdadır ve restorasyon devam etmektedir.

Yapının üzerinde bulunduğu Ordu Caddesi'nin inşası sırasında pek çok tarihi yapı ortadan kalktığı gibi, külliye de zemin kotunun yükselmesi sebebiyle aşağıda kalmıştır. Kütüphânenin bulunduğu Ordu Caddesi açılırken, kütüphânenin önünde olduğu ifade edilen Mimar Kemaloğlu Mescidi ortadan kaldırılmıştır. Bu yapının kurucusunun Mimar Kemaleddin olduğu bilinmektedir (Kuban, 1994, s. 189).

Cümle kapısı bugün zeminden aşağıda kalmıştır. Yuvarlak kemerli kapının üzerinde Beyyine Suresi 3. ayeti *"Orada dosdoğru kitaplar bulunmaktadır"* mealinde bir kitabe

bulunmaktadır. Kitabenin üzeri istiridye kabuklarıyla süslenmiş madalyonun içine *"maşallah"* yazısı eklenmiştir (Resim: 3.3.2.5). Kütüphânenin giriş kapısı üzerinde ise Ragıp Paşa'nın kaleme aldığı düşünülen Arapça bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabede ise mealen *"Burası devrin geçerli fenlerini kapsayan nefis ve vakıf kitapların hazinesidir. Bu binayı Allah'ın nimetine muhtaç ve sadrazamlar arasında Ragıp diye anılan Mehemmed oğlu Mehemmed hicretin 1176'sında yaptırdı"* yazmaktadır (Kubilay, 1998, s. 239). Bunun altında ise Zihni'ye ait talik bir beyit yer alır:

Bu kütübhane-i ilm oldı be-tevfik-i Hüda
Vakf-ı Sadr'ul Vüzera Hazret-i Ragıb Paşa 1176 (1762)

Merdivenlerden inerek ulaşılan avluda çeşme ve türbe binaları yer almaktadır. Binanın avlu tarafında yuvarlak kemerli açıklıklar bir dizi sütunla taşınmaktadır. Ragıp Paşa'nın kabri de benzer şekilde yuvarlak kemerli sütun dizisiyle taşınmaktadır. Kemerler siyah beyaz mermerlerin sıralı dizilmesiyle hareketlendirilmiş, üst örtüsü demir şebeke ile örtülüp açık mezar şeklinde tanzim edilmiştir. Sütun başlıkları dönemin süsleme özelliklerine uygun şekilde köşelerde akantus yapraklı kıvrımlar şeklindedir. Bu yönüyle iyon tarzı sütun başlıklarını andırmaktadırlar (Resim: 3.3.2.6).

Külliyenin bir parçası olan **Sıbyan Mektebi** uzun süre eğitim amacı ile kullanılıp bir müddet sonrada "Kütüphâneler Tasnif Komisyonu Bürosu" olarak hizmet vermiştir. 1213 (1798) tarihli bir belgede[46] külliyenin mektep kısmına öğretmen alımı hususunda bir tayin evrakı düzenlendiği görülmektedir. Belgenin üzerinde Ragıp Paşa'nın kızı Lebibe'nin mührü bulunmaktadır. Böylece mektep kısmının bu tarihte faal olduğu anlaşılmaktadır. 1954 yılında ise Çocuk Kütüphânesi adıyla mektep olmaktan bütünüyle çıkartılmıştır.

Külliyenin üzerinde bulunduğu Ordu Caddesi 1957 yılında yükseltilince mektebin altındaki dükkânların bir kısmı toprak altında kalmıştır. Mektep dikdörtgen planlı ana mekân ve üç birimli iki yan mekândan oluşmaktadır. Mekânların üzeri aynalı tonozlarla örtülüdür. Taş-tuğla almaşık duvar örgüsüne sahiptir ve duvarlar üst örtü birimine ulaştığında kirpi saçakla nihayete ermektedir.

[46] BOA.C.MF/110-5453

3.3.3. Zeyneb Sultan Sıbyan Mektebi

Fatih'te Gülhane Parkı karşısında bulunmaktadır. Sultan III. Ahmet'in kızı Zeyneb Sultan tarafından yaptırılan külliyenin bir parçası olarak 1769 yılında Mimarbaşı Mehmed Tahir Ağa tarafından inşa edilmiştir.

Osmanlı mimarlığının özgün eserleri arasında sayılan sıbyan mekteplerinde esas olarak okuma yazma öğretimi ve Kur'an-ı Kerim talimi yapıldığı bilinmektedir. Erken örneklerin bulunduğu bir devir olan II. Bayezid'in vakfiyesinde *"talim-i kelam-ı kadim ve Kur'an ve namaza müteallik nesnelerin okutulması"* şeklinde geçen amacına uygun şekilde tasarlanmışlardır.

16. yüzyıldan sonra külliyelerin birer parçası haline gelen sıbyan mektepleri, 18. yüzyıldan itibaren müstakil binalar şeklinde ortaya çıkmışlardır. Lale devri bu mekteplerin geliştiği dönemdir. III. Mustafa devrinde de sıbyan mektepleri inşa ettirmek önemli bir hayır faaliyeti olarak görülmüştür.

Bu hayır faaliyetine saray erkânı iştirak ettiği gibi, önemli devlet adamları ve ulemanın da sıbyan mekteplerinin banisi olduğu vakidir. Zeyneb Sultan'ın geniş bir külliyenin parçası olarak inşa ettirdiği sıbyan mektebi, caminin batısında konumlanmıştır ve dönemin diğer mektepleri gibi fevkâni ve iki katlıdır (Şekil: 3.3.3.1) (Resim: 3.3.3.1). Önünde bir hazire bulunmaktadır (Aksoy, 1968, s. 71). Mektep ve hazire ilişkisi aynı dönemde inşa edilen Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi'nde de karşımıza çıkmaktadır.

Zeyneb Sultan vakfiyesinde mektebin masraflarının vakıftan karşılanmasını isteyerek, okulun hocası Molla Hüseyin Efendi için günlük 20 akçe, yardımcısı Hafız Molla Muhammed için 12 akçe verilmesini şart koşmuştur (Seymen, 2019, s. 52). Mektepte hüsn-ü hat dersleri okutulduğu, bunun için meşk muallimi Muhammed Sait Efendi'ye günlük 6 akçe maaş bağlandığı bilinmektedir.

1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında İstanbul'a gelen muhacirler camide iskân edildikleri gibi bu mektebi de kullanmışlardır. Bu esnada oldukça harap olan mektep, 1894 depreminden de etkilenmiş ve çatısı çökmüştür. Mektebin Evkaf Nazırlığı tarafından onarımdan geçirildiği 1901 tarihli bir vesikadan anlaşılmaktadır (Ağaoğlu, 2017, s. 58). Mektebin 1883-1928 tarihleri arasında faal olmadığı bilinmektedir. 1970

yılında çıkan bir yangında, bitişiğindeki medrese ile birlikte yanmış, 1983 yılında Vakıflar İdaresi tarafından tamir edilmiştir. Yapı 1983 yılında İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü tarafından onarılmıştır. Bu esnada avlu duvarı da içeriye taşınmıştır. 1987 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyon yapılması şartıyla Türkiye Anıtlar Derneği'ne tahsis edilmiş, 1988'de başlayan restorasyon 1990 yılında bitirilerek hizmete alınmış, 1998 yılında dernek binayı boşaltmıştır. 2012 yılında Osmanlı Araştırmaları Vakfı'na tahsis edilmiştir. Halen bu vakıf tarafından kullanılmaktadır.

Dönemin diğer sıbyan mekteplerinde olduğu Zeyneb Sultan Sıbyan Mektebi de içinde bulunduğu külliyeden bağımsız bir girişe sahiptir. Alemdar Mustafa Paşa Medresesi ile bitişik olan mektebe giriş bu yöndeki kapıdan sağlanmaktadır. İki katlı olan mektebin alt katı depo, üst katı derslik olarak hizmet vermiştir.

Yuvarlak kemerli Barok tezyinatlı giriş kapısının üzerinde bir ayet kitabesi bulunmaktadır (Gültekin, 1994, s. 551). 1183 tarihli Duacızade imzalı kitabede *"Selamun kavlen min Rabbi'r Rahim"* ayeti yer alır (Resim: 3.3.3.2). Kitabenin üzerinde ise dönemin tezyinatına uygun bir taç bulunur. Giriş yönü mermerle kaplı kapının avluya bakan yüzü sadedir. Tekne tonozlu bu kapıdan avluya ulaşılmaktadır. Yapının ikinci katına medrese ile mektep arasında bulunan bir merdivenden ulaşım sağlanmaktadır (Resim: 3.3.3.3).

Yapının giriş cephesinde Barok tezyinatın hâkim olduğu yuvarlak kemerlerin üzerine oturan üç sütundan mürekkep revaklı bir bölüm bulunmaktadır. Bu cephe tasarımı Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi'nde de görülür. Revaklı bölüm sonradan alüminyum doğrama ile kapatılmıştır. Bu giriş mekânından içeriye girildiğinde dershane kısmına ulaşılmaktadır. İkinci katta tek mekânlı bir derslik bulunmaktadır. Kare planlı bu derslikte giriş kısmı dışındaki üç yönde çift sıralı toplam 16 pencere ile mekân oldukça iyi aydınlatılmıştır.

Yapının tezyinatında alçı şebekeli ve fil gözü pencereler dikkati çeker. Bu tarz pencere yapının bir parçası olduğu camide de tekrarlanarak üslup birlikteliği korunmuştur. Yapının duvarları tuğla ve taş almaşık örgülüdür. Giriş cephesindeki duvarların bir kısmı birinci kata kadar tuğla ile örülmüş ve dikdörtgen pencerelerin hizasında

sonlandırılmıştır. Bu pencere dizisinin üzerinde yuvarlak kemerli revzenli pencere ile mekân aydınlatılmıştır. Geniş saçaklı üst örtüsü ile dikkatleri çeker.

Yapıdaki kalem işlerinin özgün olmadığı, yapılan raspa sonrası altta herhangi bir süsleme ögesine rastlanılmadığı görülmüştür. Yine yapılan raspa sonrası 93 cm genişliğinde ve 3.50 m yüksekliğinde bir ocak yeri bulunmuştur. Yerdeki döşemelerin de 19. yüzyılda ilave edildiği bilinmektedir. Eski fotoğraflarında alaturka kiremit çatıyla örtülü olduğu görülmektedir. Bugün bu kiremitler de bütünüyle yenilenmiştir. Şu anda bağlı bulunduğu külliyenin tamamında yeni bir restorasyon devam etmektedir.

3.3.4. Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi

Fatih'te Vefa Semti'nde bulunmaktadır. III. Mustafa dönemi reisülküttablarından Recai Mehmed Efendi tarafından yaptırılmış ve 1775 yılında hizmete girmiştir (Resim: 3.3.4.1). Dönemin diğer pek çok sıbyan mektebinde olduğu gibi iki katlı olarak tasarlanmış ve bir sebille birlikte inşa edilmiştir. Yapının inşasında Mehmed Tahir Ağa'nın görevli olduğu sonradan görevden alınmasıyla, Hafız İbrahim Ağa'nın yapıyı tamamladığı düşünülmektedir (Ağaoğlu, 2017, s. 67).

Sebil ve mektep ilişkisi bu tarz küçük ölçekli mahalle mekteplerinde çokça karşımıza çıkan örneklerdir. Bu şekliyle çocukların ilk eğitim aldığı bir kurum olarak sıbyan mektepleri, çeşme ya da sebil ve genellikle banisinin medfun olduğu bir hazireden müteşekkil küçük bir yapı topluluğu olarak görülmelidir.

Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi taş ve tuğla almaşık örgülü duvar yapısıyla kâgir bir mekteptir. Zemin katı mermerle kaplanmıştır (Resim: 3.3.4.2). Giriş cephesinde çeşmeler ve sebil bulunmaktadır. Giriş katında geniş bir dershane bulunmaktadır. Mekân ön cepheye bakan dört adet pencere ile aydınlatılmıştır. Mermer söveli dikdörtgen pencerelerin üzeri tuğla tahfif kemerleri ile tezyin edilmiştir. Dershanenin üst yapı örtüsü aynalı tonozdur. Duvarları kitap koymak için tasarlanan nişlerle süslüdür.

Yapının girişi oldukça görkemlidir. Tümüyle mermerle kaplı birinci kat cephe tasarımında yuvarlak kemerli bir cümle kapısı bulunur (Resim: 3.3.4.3). Sütunçelerle süslenmiş kapının üzerinde yuvarlatılmış formda bir tepe penceresi vardır. Kapının sağ

ve sol yanlarında birer adet küçük, dışarı taşkın sebilin kapıya simetrik olarak karşısında gelen yönde büyük ölçekli bir çeşme ile sebilin dış kenarına aynı şekilde simetrik olarak yerleştirilen bir küçük çeşme ile tasarım tamamlanmıştır.

Barokun tüm özelliklerinin bir arada bulunduğu bu cephe tasarımında cephenin geometrik düzeni farklı ve dikkat çekicidir. Dört çeşmeli bu sebilin büyük çeşmesinin teknesi bir yalak gibi tasarlanarak hayvanların su içebilmesi için alçak tutulmuştur (Kuban, 1994b, s. 311). Çeşme ve sebilin tasarımı Fatih'te 1757'de inşa edilen Yusuf Efendi Çeşmesi'ni anımsatmaktadır. Onun gibi geniş ölçekli, araları sütunlarla ayrılmış çeşme dizisine sahiptir. Burada ilave olarak çeşmelerin ortasında bir sebil konularak etki daha da arttırılmıştır (Resim: 3.3.4.4).

Sebilin köşelerinde akantus yapraklı sütun başlıkları bulunur. Başlıkta bilezik kısmından sonra bezemesiz sade bir kısım vardır. Dışarı taşkın kısımlarda ise akantus yapraklarının uçları görülür (Önel, 1996, s. 39).

Çeşme ve sebilin üst kısmını bir korniş içerisinde yazı dizisi dolanarak tezyinat tamamlanır. Her biri bir kartuş içerisindeki tâlik kitabede şu ifadeler yer almaktadır:

Etdi bu mekteb-i vâlayı binayı vü iḥsan
Defteri câh-ı Recai celilül unvan

Sahibül-ḫayr Meḥemmed ola afetden emin
Bang-ı amini kopardıkça güruh-ı sıbyan

Derse teşvik için etfale denilsin Şakir
Oldu o darül-ilm nev-kafes Hakk Kur'an 1189

Bu kitabenin Şair Şakir tarafından yazıldığı görülmektedir. Yazıların ise Hattat Mahmut Yesari'ye ait olduğu düşünülmektedir (Aksoy, 1968, s. 90). Bu kitabenin sağından başlayarak sol kartuşta nihayetlenen *"Ve Rableri onlara tertemiz bir içecek içirmiştir"* mealindeki İnsan Suresi 21. ayeti bulunur (Resim: 3.3.4.5).

Devam eden kartuşlarda *"ve herşeyi sudan canlı kılıp hayat verdik"* mealindeki Enbiya Suresi 30. ayeti ile *"Bu orada bir pınardır ki, adına "selsebil" denir"* mealindeki İnsan Suresi 18. ayeti yer alır (Kumbaracılar, 1938, s.45). Bir diğer kartuşta ise ayetler

devam etmektedir. Şura Suresi 19. ayeti ile Bakara Suresi 110. ayeti kitabede yer almaktadır.

Yapının banîsi Recai Mehmed Efendi'nin günümüzde Sakarya'ya bağlı olan Geyve ve Niğde'ye bağlı olan Bor ilçelerinde eserleri olduğu vesikalardan tespit edilmektedir. Yapı uzun süre imalathane olarak kullanılmıştır. 1970'ten sonra onarılmış, kaybolan parmaklıklarının yerine günümüzdeki parmaklıklar yapılmıştır.

3.3.5. III. Mustafa Mektebi

Üsküdar Şemsipaşa'da bulunmaktaydı. Sultan III. Mustafa'nın annesi Mihrişah Emine Kadın adına Ayazma Camii'ni inşa ettirirken yakınına bir mektep ve hamam da yaptırdığı bilinmektedir. Yapı kaynaklarda bu sebeple **III. Mustafa Mektebi** olarak da geçmektedir.

Yapıldığı dönemde ahşap olarak inşa edilen ve zamanla ihtiyacı karşılamaz duruma gelen yapı 1913 yılında yıkılmıştır. Yerine Mimar Kemaleddin tarafından bugünkü kâgir bina inşa edilmiştir (Yavuz, 1994, s. 555).

Sultan III. Mustafa'nın Ayazma Camii için seçtiği bölgenin şenlendirilmesi için yoğun gayret gösterdiği bilinmektedir. Bu doğrultuda bölgede başka mektepler de kurulmuştur. III. Mustafa'nın Üsküdar'a özel bir önem verdiği bölgede yoğunlaşan imar faaliyetlerinden de anlaşılmaktadır. Bu dönemde Üsküdar'da çok sayıda mektep inşa edilmiştir. Vâmık Şükrü Bey tarafından hazırlanan Evkâf-ı Ümem Tarihi'nde bu dönemde sadece Kısıklı Semti'nde 7 mektep yaptırıldığı kaydedilmiştir.

Bu eserlerin dördü Üsküdarlı hanımlar tarafından vakfedilmiştir (Günalan, 2107, s. 414). Eserde bu yapıların isimleri şu şekilde sıralanmıştır: 15 Cemâziyelahir 1179/29 Kasım 1765 tarihli el-Hac Halid Ağa ve zevcesi **Ayşe Hâtun**'a ait mektep. 22 Receb 1181/14 Aralık 1767 tarihli **Saliha** binti es-Seyyid el-Hac Mehmed'e ait mektep. 29 Receb 1182/9 Aralık 1768 tarihli **Havva** binti Hasan'a ait mektep ve 5 Rebî'ülevvel 1183/9 Temmuz 1769 tarihli **Fatma** binti Halil'e ait mektep. Bu yapılarla ilgili herhangi bir başka kayıt mevcut değildir. Muhtemelen ahşap olarak inşa edildiklerinden zaman içerisinde yok olmuşlardır.

Eserde Samurkaş Solakbaşı Hacı Mehmed Ağa tarafından yaptırıldığı ifade edilen **Mehmed Ağa Mektebi**'nin ise 20. yüzyılın başında tamamen ortadan kalktığı bilinmektedir. Üsküdar Belediyesi kayıtlarına göre yapı Toygar Hamza Çelebi Camii civarında ve Toygar Hamza Sokağı ile Hacı Mutu Sokağı'nın birleştiği yerde idi.

Ayazma Camii'nin bitişiğinde bulunan III. Mustafa Mektebi'nin inşa edildiği alanda Eski Ayazma Sarayı'nın olduğu bilinmektedir. Cami ile aynı tarihte inşa edilen sıbyan mektebinin girişinde *"III. Mustafa Han tarafından yaptırılan Ayazma Sıbyan Mektebi"* ifadesinin yer aldığı bir kitabe ile 1171 tarihi yazılıydı.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 642 numaralı defterde yapının giderleri ve mektepte görevli kişilerin miktarı detaylarıyla bulunmaktadır. Buna göre günlük 73 akçe gideri olan mektebin muallimine 30 akçe, halifesine 15 akçe, hat hocasına 15 akçe, ferraşa 5 akçe, ferraş-ı kenifha-i mektepe 8 akçe ödeme tahsis edilmiştir (Beşen, 2022, s. 36).

İki katlı olan yapı 1842 yılında iptidai mektebe dönüştürülmüştür. 1913 yılına kadar varlığını sürdüren okul zamanla harap olmuştur. Okuldan mezun olan çok sayıda ünlü devlet adamı bulunmaktadır. Şeker Ahmet Paşa (1841-1907) bunlardan birisidir. Sultan V. Mehmed'in mabeyincisi Mehmed Tevfik Bey, sultandan mezun olduğu okulun ihyasını rica edince Evkaf Nazırı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi tarafından binanın yıkılarak yerine yeni bir okul binasının yapılmasına karar verilmiştir.

Mektebin üzerine bulunduğu arazi küçük olduğu için Ayazma Camii'nin avlusundan ve Basmahane Bahçeleri'nden bir kısım arsa okulun inşası için tahsis edilmiştir. Mimar Kemaleddin tarafından 1913 yılında inşasına başlanan şimdiki okul binası savaş sebebiyle ancak 22 Nisan 1915'te tamamlanarak "Sultan Mustafa Han Salis Mektebi" adıyla hizmete girmiştir (Demirarslan, 2015, s. 247). Üç katlı, altı derslikli yapının üst örtüsü kırma çatıdır.

Okulun ismi 1930 yılında "Üsküdar 21. Mektep"e, 1949 yılında ise "Üsküdar Ayazma İlkokulu"na dönüştürülmüştür. Günümüzde Şemsi Paşa İlkokulu olarak hizmet vermektedir. Mevcut binanın giriş kısmında *"Müdafaa-i Milliye parasıyla yeniden yaptırılan Ayazma Vakıf İbtidai Mektebi, 1333"* yazılı bir kitabe bulunmaktadır.

3.3.6. Hatice Sultan Mektebi

Üsküdar Salacak'ta, eski adı Fıstıklı Mektep, yeni adıyla Bestekâr Selahattin Pınar Sokağı'nda bulunmaktaydı. Sultan III. Mustafa tarafından Hatice Sultan adına 1764'te yaptırılmıştı. Bu sokakta bulunan Küçük İhsaniye Camii de Hatice Sultan adına inşa edilen sarayın yıkılmasından sonra üzerindeki araziye yapılmıştır. Yakınlarında Fıstıklı namazgâhı bulunmaktaydı. Bu bölgeye etrafındaki fıstık çamları sebebiyle bu ismin konulduğu bilinmektedir.

Fıstıklı Mektep adıyla da bilinen yapıyla aynı vakitte inşa edilen çeşme de bugün mevcut değildir. Haskan, çeşmenin kitabesinin yapının yıkıldığı vakit sonradan Kız Sanat Okulu olan Mabeyinci Hafız Mehmed Efendi Konağı yandaki karakolun duvarına konulduğunu ancak karakolun da zaman içinde yıkılmasıyla ortadan kalktığını belirtir.

Buna göre çeşmenin kitabesinde:

> *Sâhibu'l-hayrat ve'l-hasenat merhume ve mağfurün lehâ*
> *Cennet mekân Firdevs-aşiyan Hatice Sultan*
> *Bintü's-Sultan Mehemmed Han aleyhüme'r-rahmetü ve'l-gufran 1178 (1764)*

yazılıydı (Haskan, 2001, Cilt: 2, s. 908).

İki katlı ve dört sınıflı olduğu bilinen mektep 1913 senesi istatistik cetvelinde 134 öğrencisi olan bir inas mektebi olarak hizmet vermekteydi (Öztürk, 2012, s. 33). Doğancılar'da 1918'de çıkan yangından sonra vakıflardan alınmış, 1918-1924 yılları arasında Üsküdar Sultanisi olarak eğitimine devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde Üsküdar 20. Okulu adıyla eğitim hizmetine devam eden mektep, 1935'te yıkılmıştır. Bugün yerinde Paşakapısı Mesleki Eğitim Merkezi bulunmaktadır.

3.3.7. Kaba Halil Medresesi

Fatih'te bir külliyenin parçası olmaksızın müstakil bir bina olarak inşa edilmiştir. Kitabesi mevcut değildir. İnşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte yapının banisi 1754-1767 yılları arasında İstanbul kadılığı görevinde bulunan Kaba Halil Efendi olduğu için bu tarihler arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır (Resim: 3.3.7.1).

Yapı 1364 ada, 35 parselde bulunmaktadır ve ayaktadır. 1918 yılında bir süre yangın sırasında evsiz kalan insanların barınağı olmuş, 1961-73 arasında Karagümrük Gençlik Kulübü olarak faaliyet göstermiştir. Revnakoğlu, medrese bu kulübe tahsis edildiği döneme şahitlik etmiştir (Koç, 2021, s. 417). Kulübün o dönemki yöneticisi Selahattin Ece'nin 1956 yılında Fatih Kaymakamlığı'na bir dilekçe göndererek medrese haziresindeki mezarların kaldırılmasını talep ettiğini, belediyenin ise bu işin yapılması için Mezarlıklar Müdürlüğü'ne talimat verdiğini kaydeder. Ancak idare işi tetkik için Revnakoğlu'nu görevlendirdiğinden mezarların taşınmasına onay çıkmaz.

1977 yılında İlim Kültür Derneği tarafından kullanılmaya başlanmış ancak 12 Eylül darbesiyle dernek kapatılınca bu işlevi de son bulmuştur. İlerleyen tarihlerde İsmailağa Vakfı'na bağlı erkek yatılı Kur'an Kursu olarak hizmet vermeye başlamıştır. Zamanla kullanılamaz duruma gelmiş olan yapı 2007 yılında proje ihalesi yapılarak rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmış ve 2014 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından restorasyonuna başlanılarak 2017 yılında yeniden hizmete açılmıştır.

İstanbul kadısı ve Anadolu kazaskeri Kaba Halil Efendi tarafından yaptırılan medresenin inşa edildiği bölge 15. yüzyıldan itibaren çeşitli eğitim kurumlarının olduğu bir yerdir. Efdalzade, Cedid Ali Paşa, Malulzade gibi eğitim kurumlarının bulunduğu bir muhitte inşa edilerek ilmi bir havzaya dönüşen bölgeye varlığıyla önemli bir katkı sunmuştur. Bitişiğinde Etyemez Baba Türbesi bulunmaktadır.

Yapının mimarı bilinmemektedir. Kitabesi bulunmadığı için tarihlendirilmesi de kesin olarak yapılamamaktadır. Ancak Halil Efendi'nin İstanbul kadılığına getirildiği tarih 1754 yılıdır. Baninin vefat ettiği tarih ise 1767 olduğu için, yapının III. Mustafa devrinde inşa edildiği kesinlik kazanmaktadır. Halil Efendi, vefat ettikten sonra kendi inşa ettirdiği bu medresenin avlusunda, dershanenin kuzeybatı köşesine defnedilmiştir (Resim: 3.3.7.2).

Yapı diğer III. Mustafa dönemi eserlerinde olduğu gibi tasarımında ana hatlarıyla klasik döneme bağlı kalırken, tezyinatında Barok etkiler gösterir. Yapının avlusunda yer alan şadırvan ve su kuyusu günümüze ulaşmamıştır.

“L” plan şemasına uygun şekilde inşa edilen medresenin duvarları kesme taş ve tuğla dizisiyle almaşık bir yapıdadır. Dershane ve hücrelerden mürekkep medresenin hücreleri kuzeydoğu-güneybatı aksında uzanmaktadır (Resim: 3.3.7.3). Dershane girişin doğu kısmında bulunmaktadır. Girişinde bulunan mermer söveli kapının basık kemerin üzerinde, Barok tezyinata uygun bitkisel motifler bulunur. Burada bulunan kitabede iki kartuş içerisinde *“Bismillahirrahmanirrahim Levha-i sır levh-i Kitab-ı Kerim”* yazılıdır.

Dikdörtgen planlı dershane, pabuçluk şeklinde bir giriş mekânına sahiptir. (4,60 X 6,10 m) ölçülerindeki dershanenin aynı zamanda kıble duvarında bulunan mihrap nişi ile mescit olarak da hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Üstü sekizgen köşeli yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Döneminin sıbyan mekteplerine benzeyen bir düzende inşa edilen dershane kısmı bir avlu etrafında sıralanan hücrelerle çevrilidir.

18. yüzyılın diğer medreseleri olan Eyüp’teki Hacı Beşir Ağa ve Cedid Mehmed Efendi’de olduğu gibi dershane kısmı hücre dizisinin ucunda bulunmaktadır. Dershanenin girişini teşkil eden pabuçluk, ortada aynalı tonoz yanlarda ise iki küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbeyi taşıyan ve pabuçlukla mekânı birbirinden ayıran üç açıklıklı sütunların üzerindeki başlıklar avluda karşılaştığımız Barok etkinin tersine klasik dönemin mukarnaslı süsleme özelliklerini gösterir. Kıble yönünde iki pencere, güneybatı ve avlu yönünde ise üçer pencere ile dershane aydınlatılmıştır.

Avlunun iki yönünde uzanan hücrelerin önünde sivri kemerli revaklar bulunmaktadır. Revakları taşıyan sütunların başlıkları Barok dönemin zevkine uygun şekildedir. Küçük kubbelerle örtülü revağın avluyan bakan cephesi ile saçak kornişi kalın bir sıva ile örtülüdür (Ahunbay, 2003, s. 322). Dershaneden itibaren başlayan hücre dizisi güneydoğu aksında üç hücre ile tamamlanmaktadır. Bu hücrelerde ocak bulunmaktadır ve kubbeyle örtülmüşlerdir.

Bu yöndeki ilk iki hücre kare planlıdır ve tam bir kubbe örtülmüştür. Üçüncü hücrede ise kareden dikdörtgene geçilmiş ve kubbenin yanı sıra üst örtüsünde aynalı tonoz da kullanılmıştır. Avlunun L şeklindeki düzeninin diğer ucunda tek bir hücre bulunmaktadır ve bu hücre Etyemez Baba Haziresi’nin duvarına bitişik konumdadır.

Yapının pencereleri dikdörtgen taş sövelidir. Pencerelerin üzeri tahfif kemerleri ile tezyin edilmiştir. Bu kemerlerin aynası da tıpkı dönemin sıbyan mekteplerinde olduğu gibi tuğla dolguludur. Pencereler kesme taştan yapılmış subasman seviyesinin üzerinde yer alan bir kornişten sonra başlamaktadır. Pencereleri önünde demir şebekeler bulunmaktadır (Resim: 3.3.7.4). Mermer kapının üzerinde, dış hatları Barok etkiler taşıyan, mermerden yapılmış bir saçak kısmı yer almaktadır. Bir başka ilginç süsleme ögesi güneydoğu cephesinde yer alan üç adet mermer çörtendir.

3.3.8. Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi

Fatih'te Cağaloğlu Yokuşu'nun başında, İstanbul Valiliği'nin yakınında, Ankara Caddesi üzerinde bulunmaktadır. 1771-73 yılları arasında, Hassa Baş Mimarı Mehmed Tahir Ağa tarafından inşa edilmiştir (Resim: 3.3.8.1).

Hadikâ'da *"Hammamizâde Yusuf Efendi'nin bina eylediği mekteb-i fevkâni"* olarak kaydedilmiştir. Ayrıca üzerinde bir sebil ile türbe duvarında küçük bir çeşmesi olduğu da yazmaktadır. Ancak çeşme ve sebil bugün mevcut değildir (Ayvansarayi, 2001, s. 110). Bugün mevcut olmayan ancak kaynaklarda köşesinde asılı olduğu belirtilen bir kitabeye göre yapı Daru's Sıbyan olarak Tahir Ağa tarafından inşa edildiği bilinmektedir (Okçuoğlu, 1994b, s. 536).

İki katlı olarak tasarlanan fevkâni kâgir yapının banisi Tersane Emini Yusuf Ağa'dır. Günümüze kadar küçük değişikliklerle gelmiş olan yapı III. Mustafa devri mekteplerinin mimari özelliklerini anlamamıza yardımcı olduğu için önemlidir. İkinci katı dışarıya taşkındır. İkinci kat konsollarının arası 1956 onarımda doldurulmuştur.

Giriş katında cephede biri büyük diğer küçük iki dikdörtgen pencere, ikinci katında ise dört dikdörtgen pencere ile mekân aydınlatılmıştır. Bu pencerelerin üzeri sivri tahfif kemerleriyle tezyin edilirken, cepheye hareketlilik kazandırılmıştır. Bu düzen yan cephede de sürdürülmüştür (Resim: 3.3.8.2). Mekâna giriş caddeye bakan taraftan bir kapıdan sağlanmaktadır. Buradan küçük bir karşılama mekânına geçilmektedir ve üst kata merdivenlerden çıkıldığında kare planlı dershane bölümüne ulaşılmaktadır. Yapının iç mekânı sadedir. Herhangi bir süsleme ögesi yoktur.

Zemin katta bulunan iki büyük kemerin daha önce mevcut olan hazireye açıldığı bilinmektedir. Bu hazirede Yusuf Efendi ve ailesinin mezarları bulunmaktaydı. 1956 onarımında ortadan kaldırılmıştır. Bugün hazirenin olduğu alanın etrafı bir duvarla çevrilerek bahçeye dönüştürülmüştür. Yapının üst örtüsü çift meyilli kırma çatıdır. Çatının altında beden duvarlarını dolaşan bir dizi kirpi saçak mektebin öne çıkan tezyinatını oluşturur. Bu saçağın altında ise balıksırtı bezeme bulunmaktadır. Bu balıksırtı ve zencerek motifleri yapının beden duvarları boyunca devam ederek cephe tasarımını zenginleştirmektedirler. Yapı, Sultan II. Abdülhamid devrinde "Medresetü'l Hattatin"e tahsis edilmiştir (Ağaoğlu, 2017, s. 66).

3.3.9. Silahdar Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi

Fatih Gedikpaşa'da Silahdar Mektebi sokakta bulunmaktadır. Yapının banisi III. Mustafa'nın silâhdarı Mehmed Efendi'dir. 1175 (1761-62) yılında inşa edilmiştir (Resim: 3.3.9.1).

Kesme taş ve tuğladan inşa edilen yapının üzeri ahşap çatı ile örtülüdür. İki katlı olarak tasarlanan yapının giriş katında beşer adet dikdörtgen söveli pencere, ikinci katında ise yuvarlak kemerli pencereler bulunmaktadır. Encümen Arşivi'nde yapının 1762 yılında inşa edildiğine dair kayıt mevcuttur (Karcıoğlu, 2012, s. 528) (Resim: 3.3.9.2).

1913 yılındaki bir kayıtta okulun faal olduğu ve 55 öğrencisinin bulunduğu görülmektedir. 1920'lerde konut olarak kullanılan mektebin bu tarihte mâmur olduğu anlaşılmaktadır. Turgut Kut tarafından 1923-28 yılları arasında düzenlenen bir vakıf cetvelinde ise okulun polis lojmanı olarak kullanıldığı görülmektedir (Göleç, 2010, s. 47). Encümen Arşivi 727 numaralı dosyada binanın 1946 yılında harap olduğu tespit edilmiştir. Yapı halen metruk vaziyettedir. Okulun avlusu otopark olarak kullanılmaktadır.

Sultan III. Mustafa devrinde bu yapılar dışında inşa edilmiş ancak günümüze ulaşmamış sıbyan mektepleri de bulunmaktadır. Bunlardan birisi III. Mustafa'nın Paşabahçe Camii ile birlikte inşa ettirdiği sıbyan mektebidir. Bugün tıpkı bağlı bulunduğu cami gibi ortadan kalkmış olan **Paşabahçe Sıbyan Mektebi**'nin varlığını vakfiyesinden tespit etmek mümkündür. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 642

numaralı defterde (s.46) mevcut olan kayda göre eğitim kadrosu bir muallim, bir halife ve bir hizmetliden oluşmaktaydı.

III. Mustafa tarafından inşa ettirilen ancak bugün mevcut olmayan bir diğer eser Hasköy'deki **III. Mustafa Sıbyan Mektebi**'dir (Beşen, 2022, s. 34). 15 Temmuz 1764 tarihli vakfiyesinde *"..Medine-i mezbureye (Ebu Eyyûb el-Ensârî) muzâfe Hasköy'de kâin mekteb-i şerif"* şeklinde geçmektedir. Mektep ile ilgili başka bir bilgiye kaynaklarda rastlamak mümkün değildir. Sadece 1923-1928 tarihleri arasında hazırlanan Mekatib-i Vakfiye Cetveli'nde Hasköy Turşucu Mahallesi'nde III. Mustafa'nın vakfı olan bir sıbyan mektebinin ismi yer almaktadır (Kut, 1997, s. 351).

Kadıköy'de Sultan III. Mustafa'nın adına inşa edilmiş olan 1760 tarihli camiinin yanında yine bu isimle bir **sıbyan mektebi** ilave edildiği Hadika'da ifade edilmektedir (Akın, 1994a, s. 554). Ancak mektep ile ilgili başka bir bilgi elimizde mevcut değildir. Caminin 1853'te geçirdiği yangınla birlikte tamamen harap olduğu ve yeniden yaptırıldığı düşünüldüğünde sıbyan mektebi de bu esnada yok olmuş olmalıdır.

Çatlladıkapı'da olan **Zaim Osman Ağa Mektebi** 106 ada 1 parselde bulunuyordu. 1772 yılında Osman Ağa tarafından yaptırılan mektebin 1902'de ortadan kalktığı ve boş arsa şeklinde bulunduğu dönemin Sabah Gazetesi'nde çıkan bir ilandan anlaşılmaktadır. Hayrat eserlerin tutulduğu defter kaydında kahvehane olarak kiraya çıkartılan arsanın önünde Hanım Kadın Namazgâhı bulunduğu ve Osman Ağa'ya ait bir makberenin de var olduğu görülmektedir (Sefer, 2020, s. 104).

III. Mustafa devri sıbyan mekteplerinin bir kısmı ise günümüze ulaşmakla birlikte zaman içerisinde yapısal değişikliklere maruz kalmıştır. Bu yapıların bir kısmı 18. yüzyıl öncesinde inşa edilmiş ancak deprem ve yangın gibi çeşitli faktörler sebebiyle bütünüyle tahrip olduklarından III. Mustafa devrinde yeniden inşa edilmişlerdir.

1509 yılında inşa edilen **Atik Ali Paşa Sıbyan Mektebi**'nin **1766** yılında tamir olunamayacak derecede harap olduğundan yıkılarak yeniden yaptırıldığı bilinmektedir. Böylece bu mektebi de III. Mustafa yapıları arasında değerlendirmek gerekir. Kayıtlarda yapı *"Kebir bir dershane ve sagir bir muallim odası ile iki sofa ve iki göz helâdan ibarettir"* şeklinde yer almaktadır (Sefer, 2020, s.107). Almaşık duvar

örgülü yapı günümüzde ayaktadır. Altında dükkânlar bulunan fevkâni yapının pencereleri dikdörtgen sövelidir. Mektebin yeniden inşasında duvarlar için cıvata demir, pencereler için söve taşı, dökme cam, çerçeve, örtü için ise kurşun alındığı kayıtlarda geçmektedir (Mazlum, 2011, s. 184). Atik Valide Külliyesi'nin bir parçası olan mektep, 1894 depreminde de ağır hasar görmüştür. Bir süre İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü lojmanı olarak kullanılan yapının iç planı değiştirilmiştir.

Eminönü Rüstem Paşa mahallesinde bulunan **Çırak Mektebi**'nin Haseki Mustafa Ağa tarafından 1768 yılında yaptırıldığı bilinmektedir. Mısır Çarşısı'na paralel sokak üzerinde bulunmaktadır. Günümüzde dükkân olarak kullanılan mektep iki katlıdır. Yapıda zaman içinde gerçekleşen çok sayıda onarım sebebiyle planında değişiklikler olmuştur. İkinci katta dikdörtgen planlı iki oda bulunmaktadır.

Odalardan birisi beşik diğeri ayna tonozla örtülüdür (Sefer, 2020, s. 108). Yapının şu anda üzeri saç ile kapatılmıştır. Almaşık duvar örgülü yapının cephesinde üç adet dikdörtgen pencere, üzerlerinde ise tuğla dolgulu tahfif kemerleri bulunur.

3.4. Bendler, Kaleler, Hamam ve Askeri Yapılar

Osmanlı Devleti ile Rusya arasına 16. yüzyıldan itibaren Kırım'da başlayan savaşlar kimi zaman Osmanlı'nın kimi zaman da Rusya'nın zaferiyle sonuçlanmıştır. Ancak 1710-1711 yılında Rusya Çarlığı ile yapılan ve Rusya'nın mağlubiyetiyle sonuçlanan Prut Savaşı sonrasında Osmanlı'nın tek galibiyeti 1735-1739 yılları arasında yapılan savaştır. Bundan sonra gerçekleşen savaşlardan Osmanlı sürekli toprak kaybederek çıkmıştır. III. Mustafa'nın saltanatı döneminde 1768'de başlayan ve 6 yıl süren savaşta Osmanlı Ordusu mağlup olmuş ve Kuzey Kafkasya, Ukrayna'nın güneyi ve Kırım, Rusya'nın eline geçmiştir. İngiltere'nin Rusya'yı desteklediği bu savaş sonrası yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı bir daha geri döndürülemez bir sürece girmiştir.

Osmanlı'nın ilk defa Müslüman-Türk çoğunluğa sahip bir toprak parçasını yitirdiği bu savaş sonrası yapılan antlaşma ile Rusya'nın ticaret gemilerine Akdeniz ve Adalar Denizi'nde hareket serbestisi tanınmıştır. Osmanlı, tarihinde bir devlete ilk defa savaş tazminatı ödemeyi kabul etmiştir. Sultan III. Mustafa'nın vefatı sebebiyle yerine tahta çıkan I. Abdülhamid'in imzalamak zorunda kaldığı bu antlaşma ile Rusya işgal ettiği Akdeniz adaları, Besarabya, Eflak, Boğdan ve Gürcistan'dan çekilse de Osmanlı'dan çeşitli imtiyazlar elde etmeyi başarmıştır.

Osmanlı Devleti için bu telafisi mümkün olmayan sonuçları doğuran savaş sırasında devlet, kuzeyden gelen bu istila hareketine karşı ordusunu modernize etmeye ve başta boğazlar olmak üzere İstanbul çevresini saldırılara karşı tahkim etmeye çalışmıştır.

III. Mustafa'nın bu doğrultuda Baron de Tott gibi çeşitli Avrupalı subaylardan destek talep ettiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti, Tophane, Tershane gibi kurumları yeniden düzenlemiş, ilk defa modern askeri mühendislik okulları açarak eğitim kurumları kurmuş, boğazları yeni tahkimatlarla güçlendirmiştir. Garipçe Kalesi, Poyraz Kalesi ve Anadolu Feneri Kalesi bu sebeple inşa edilmişlerdir. Aynı şekilde sefere çıkan ordunun ihtiyaçları için Rami'de bir kışla inşa edilmiş ve Mühendishâne kurulmuştur. Rusya ile başlayan ve zamanla bir savaşa dönüşen kriz sebebiyle İstanbul'un müdafaası için Çanakkale ve İstanbul'daki boğazların her iki yakasında alınan

tedbirler haritalarda açıkça görülmektedir. Özellike Rus haritacı askerlerin bu konuya yoğun olarak eğildikleri bilinmektedir (Harita: 7.2).

İncicyan Sultan III. Mustafa'nın gemilerin akıntıya karşı çekilmesi için Macarburnu'ndan Umuryeri'ne kadar taş döşeli bir yol yaptırdığını ifade ederek, Kavak Kalesi dışında savaş sırasında yeni bir hisar ve Boğaz'ın iki sahiline tabyalar yaptırdığını kaydeder (İncicyan, 1976, s.126).

Bazı askeri yapılar elden geçirilmiş ve esaslı onarımlarla yenilenmiştir. Bunlardan birisi de Tophane'dir. İstanbul Tophane'de 15. yüzyılda inşa edilen Tophane-i Amire binasının çeşitli dönemlerde yenilendiği bilinmektedir. 1764'te çıkan bir yangın sonrasında yapı III. Mustafa tarafından bütünüyle elden geçirilmiştir (Kubilay, 1994a, s. 279). Bu yenileme esnasında her topçu ortasına bir kışla ile orta sofası ve mutfak yapılmıştır. Binaya bir mescidin de bu yenileme sırasında ilave edildiği bilinmektedir.

İstanbul'da geniş bir imar ve tadilat programı uygulayan III. Mustafa'nın hamam inşasına izin vermediği bilinmektedir. Şehirde yeteri kadar hamam bulunması ve yapıların çok miktarda su ve odun tüketmesi nedeniyle sarayın bu konuda tedbir aldığı görülmektedir. İstanbul'da bu dönemde çok fazla yangın çıkması, su ihtiyacının artması gibi gerekçeler bu kararın alınmasında etkili olmuş olmalıdır. Nitekim III. Mustafa'nın şehre su tedariği konusunda yoğun bir çaba içine girdiği görülmektedir. Aynı zamanda İstanbul'un en önemli sorunlarının başında gelen yangınlara karşı bir tedbir olarak da hamamların kontrol altına alınması düşünülmüş olmalıdır.

İstanbul'da fetihten itibaren çok sayıda inşa edilen hamamın özellikle 1730 isyanında asilerin örgütlenmesi maksadıyla kullanılmış olması devletin hamamlar üzerindeki kontrolünü arttırmıştır. Sultan I. Mahmut'un fermanıyla İstanbul Kadısı'na hamamlardaki tüm tellak ve natırların isim ve resimleriyle kaydedilmesine karar verilmiştir. Bu sayede 1731-1735 yılları arasında İstanbul'da 175 hamamın bulunduğunu bilmekteyiz.

Bu sayı 1752 tarihli bir deftere göre 182'ye çıkmıştır. Sultan III. Mustafa'nın hükümdarlığı sırasında tam da 1766 depreminin olduğu yıl yapılan bir sayımda ise tespit edilen sayı İstanbul ve Bilad-ı Selase'de 193'tür (Yaşar, 2014b, s. 554). Burada

Bilad-ı Selase'den kastedilen Galata, Üsküdar ve Eyüp'tür. 10 Ekim 1766 tarihinde Sultan III. Mustafa'ya arz edilen 8 sayfalık deftere göre İstanbul'da (sur içi) 112, Eyüp'te 17, Galata'da 43 ve Üsküdar'da ise 23 hamama dair bilgiler tafsilatlı olarak yer almıştır (Yaşar, 2020, s. 69).

1768 yılında alınan bir karar ile şehirde yeni bir hamam yapılması yasaklanmış ve bu kısıtlama I. Abdülhamid devrine kadar sürmüştür. Bu durumun tek istisnası devrin en kudretli sadrazamı olan Ragıp Paşa'nın kütüphânesine gelir sağlamak için inşa edilen Tahta Minare Hamamı'dır. Lakin bu hamam da fermandan önce yapılmıştır.

1768 yılında III. Mustafa tarafından Hassa mimarbaşısına gönderilen fermanda İstanbul, Üsküdar, Eyüp, Galata ve Boğaziçi'ndeki hamamların yeterli olduğu, buna rağmen bazı kimselerin kendilerine gelir sağlamak için çarşı hamamları inşa ederek sıcak zamanlarda suyun azalmasına sebep oldukları ifade edilmektedir. Bu kişilerin aynı zamanda İstanbul'a getirilen odunların zayiatına yol açtıkları belirtilerek yeni hamam yapımına engel olunması istenmiştir. Ancak devlet adamlarından ve diğer Müslüman ahaliden hamama ihtiyacı olanların kendi evlerinde hamam yaptırmalarına ve şu ana kadar yapılmış olanların tamir edilmesine izin verilmiştir (Ahmed Refik, 1998, s. 217).

III. Mustafa'nın önem verdiği bir başka husus İstanbul'un su ihtiyacının karşılanmasıdır. Bu doğrultuda Ayvat Bendi gibi büyük projeleri hayata geçirmiş, Ayazma Camii örneğinde olduğu gibi inşa ettirdiği büyük yapıların su ihtiyacının karşılanması için su yolları da tesis etmiştir.

3.4.1. Ayvat Bendi

Kanuni Sultan Süleymen Devri'nde yapılan Kırkçeşme Tesisleri'nin bir parçası olarak bugün Belgrad Ormanı içinde bulunan Ayvat Deresi önünde Sultan III. Mustafa'nın emriyle inşa edilmiştir (Resim: 3.4.1.1).

Dönemin tarihçilerinden İncicyan, Belgrad ormanın içinde üç bendin bulunduğunu, bu bentlerden birisinin Fatih, ikincisinin III. Ahmed, üçüncüsünün ise Sultan III. Mustafa tarafından yapıldığını kaydederken, bentlerin inşa edildiği Belgrad Köyü'nde Rumların iskân edildiğini söylemektedir (İncicyan, 1976, s.122).

Pek çok kaynakta bendin inşa tarihi olarak 1765 yılı verilmiş olsa da, dönemin vakanüvisi Mehmed Hâkim Efendi 14 Zilhicce 1179 (24 Mayıs 1766 Cumartesi) tarihini kaydetmektedir (Hâkim Efendi, 2019, s. 1220). Hâkim Efendi bu tarihi kendi metninde hem manzum bir eserle, hem de eserin kenarında tekraren kaleme almıştır. Her üç yerde de Ayvat Bendi'nin Sultan III. Mustafa'nın emriyle 14 Zilhicce 1179'da inşa edildiği kayıtlıdır.

İstanbul'un su ihtiyacını karşılamak üzere fetihten hemen sonra Roma devrinden kalan yapıların ihya edilerek suyollarının geliştirildiği bilinmektedir (Karakuş, 2019, s. 15). İstanbul'da 16 farklı su yolundan oluşan Halkalı Su Tesisine ilaveten 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman tarafından Belgrad Ormanları'nda yapımına başlanan Kırkçeşme Suları bu tarihten itibaren çeşitli padişahlar eliyle geliştirilerek büyütülmüştür (Çeçen, 2022, s. 476).

Bu bendlerin oluşturduğu atmosferin imkânlarından yararlanmak üzere padişahlar tarafından çeşitli dönemlerde yakınlarında kasırlar inşa edildiği bilinmektedir. Mermer bendlerin yanıbaşında inşa edilen bu kasr-ı hümayunların inşası ile ilgili çok sayıda belge mevcuttur (Nirven, 1946, s.34).

Kırkçeşme tesisinde çeşitli büyüklüklerde 33 adet su kemeri bulunmaktadır. Bunların büyük kısmı tek açıklı iken beş adedi oldukça büyük yapı şeklindedir. Tesisin doğu kolu üzerinde Karanlık Bend, Büyük Bend ve Kirazlı Bend bulunurken, Ayvat Bendi batı kolu üzerinde bulunmaktadır.

Bendin inşasıyla ilgili Hâkim Efendi, Galata Mevlevihânesi ve Tophane Kadiri Tekkesi gibi pek çok yapıda da görevlendirilen Yenişehirli Osman Efendi'nin seçildiğini kaydeder. Bu dönemde hassa baş mimarı olarak görevli bulunan kişi ise Mimar Tahir Ağa'dır. Evhadüddin Deresi olarak bilinen bölgede inşa edilen ve kaynakta Bend-i Cedid ismiyle geçen Ayvat Bendi'nin büyüklüğü ve kapasitesi hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.

Buna göre: *"cebelden cebele tûlen 104 zira ve zeminden balâya imtidâd-ı kaddi 17, 5 zira ve arzan min cihet'il ulüvv üst tarafı 9 zira, maa kafa tahtası ve bendin su yatağına gelince 1.600 zira, koltuklardan maada Bend-i Cedid'den Eğri Kapı'ya gelince*

be'itibar-ı meşy'ür rakib 4 saat mesafe, amma suyun gelmesi 24 saat mesafedir. Zira mecrada olan hareket-i isale bunu iktizâ eder. Ve bendin önüne tahminen 4 zira miktarı sagir u cedid mermerden çar kuşe bir havz yapılmışdır" (Hâkim Efendi, 2019, s. 1222).

Bir ziranın yaklaşık 75 cm. olduğunu düşündüğümüzde uzunluğunun 78 m., yüksekliğinin 13 m. olduğu anlaşılmaktadır. Bugün yapılan ölçümlerde de kaynakta verilen bilgilerin doğruluğu anlaşılmaktadır. Ayvat Bendi'nin yüksekliği 13,45 m., genişliği 6,90 m., taban genişliği 8,42 m., uzunluğu ise 65,8 metredir. Bendin eğimi yüzde 81,5'dur (Çeçen, 1991, s. 294).

Ayvat Bendi, Kırkçeşme Su Yolu üzerinde inşa edilmiş bendler içinde sadeliğiyle dikkati çeker. III. Mustafa devri yapılarının pek çoğunda gördüğümüz süsleme yerine fonksiyonelliği öne çıkarma eğilimi, bendin mimarisinde de karşımıza çıkmaktadır. Günümüz barajlarında da takip edilen temel strüktür Ayvat Bendi'nde tekrarlanmıştır (Şekil: 3.4.1.1). Kâgir ağırlık bendi tipindeki yapının planında kırık hatlarla kemer şekli verilerek emniyet arttırılmıştır.

Kırkçeşme Tesisleri'ndeki diğer bentlerde olduğu gibi çökeltme havuzunda su tutma, suya karışan cisimleri süzen ızgaralar ve kumları filtrelemek için yapının önüne bir havuz inşa edilmiştir. Ayvat Bendi'nden alınan günlük su miktarı 46 lüledir (2392 m^3). Bentten alınan su kanallar vasıtasıyla Orta dere ve Bakraç deresinden gelen kollarla birleşerek, Uzun Kemer ve Kurt Kemeri üzerinden geçerek Başhavuz'da toplanır.

Bendin üzerinden yürüyerek karşıya geçme imkânı bulunmaktadır. Halen faaldir. Bendin suyun toplandığı yöndeki mermer duvarlarının üzerinde herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmaz. Ancak kıvrılarak devam eden üst kısmında mermer blokları güçlendiren küçük payandalar Barok etkisini gösterecek şekilde (s) kıvrımlarla pahlanmıştır (Resim: 3.4.1.2).

Bendin üzerinde bulunan Hünkâr Köşkü dikdörtgen bir mermer kule şeklindedir ve dışarı taşkın yapı küçük payandalarla desteklenmiştir (Resim: 3.4.1.3). Lülelerin bulunduğu kısım geniş bir yuvarlak kemerle tezyin edilmiş bir eyvana sahiptir (Resim: 3.4.1.4). Kemerin içinde suyun tahliye edildiği daha küçük ölçülerde köşeleri pahlı

kemerli bir açıklık bulunmakta, su buradan lülelerin bulunduğu mermer havuza akmaktadır (Resim: 3.4.1.5).

Ayvat Bendi'nin bir kitabesi bulunmamaktadır. Suyun toplandığı yönden son derece sade mermer bir blok halinde görülmekte, kıvrımlı yapısıyla halen işlevini sürdürmektedir (Resim: 3.4.1.6. ve Resim: 3.4.1.7). Hâkim Efendi, yapının inşasıyla alakalı uzun bir manzum eser kaleme almıştır. *"Tarih-i Bend-i Hümayûn"* başlığıyla yazdığı bu eser kitabında mevcuttur.

Şehen-şâh-ı mekârim-pişe Sultan Mustafa Han
Cihanın Padişâh-ı Ekremi dehrin nigeh-banı
Gıyas-ı cümle melhufân u gavs-i mecma-i âlem
Penâh u müstecir u car-ı halk imdad-ı Rabbani

dizeleriyle başlayan eserin 31. satırında *"Gadir-i Evhadüddin oldu bu bendin mahalli kim / Bununla Şah-ı alem etdi irva niçe atşanı"* ifadeleri yer alırken; *"Cihanı etdi ihya su-be-su bu bend-i Sultani"* dizesiyle 1180 (1766) tarihini kayıt altına almıştır.

Ayvat Bendi'nin inşasından sonra buradan temin edilen suyun Yenikapı-Langa'daki bir hamam ve çeşme ile yine III. Mustafa'nın yaptırdığı Büyük Yeni Han ile Küçük Yeni Han'a bağlandığına dair belgeler mevcuttur. 1767 tarihli belgede hanlara iki masura, hamam ve çeşmelere de iki masura su bağlandığı kayıtlıdır (Kal'a, 1997, s. 319). Bununla birlikte İstanbul'daki pek çok hane, çeşme ve kamu yapısına bu bendin sularının bağlanmasına dair çok sayıda hatt-ı hümayun bulunmaktadır.

III. Mustafa'nın suyollarının inşasına özel bir önem verdiği saltanatı boyunca sadece İstanbul'da değil, ülkenin pek çok noktasında benzer faaliyetler yürüttüğü bilinmektedir. Bu doğrultuda Mekke'nin su ihtiyacını karşılayan ve Abbasiler döneminde inşa edilen Aynizübeyde Suyolu'nun tamiratı için 1757 yılında bölgeye Feyzullah Efendi gönderilmiştir.

Arafat'tan Mekke'ye ulaşan bu suyolunun ihyası için 86.000 kuruş sarf edildiği ve tamiratın üç yıl sürdüğü bilgisi kayıtlarda vardır (Bilge, 1991, s. 279). III. Mustafa'nın bu konudaki gayreti eşi ve III. Selim'in annesi olan Başkadın Mihrişah Valide Sultan tarafından devam ettirilmiş ve 1796 yılında Arabacı Mandırası olarak bilinen mevkide bir bend inşa ettirmiştir (Kazancıoğlu, 2016, s. 99).

3.4.2. Garipçe Kalesi

Osmanlı Devleti Karadeniz üzerinden gelecek tehditlere karşı daha 15. yüzyıldan itibaren tedbirler almıştır. Nitekim Rusya ile Osmanlı arasında 1568 yılında Astrahan Seferi'yle başlayıp, I. Dünya Savaşı'nda 1917 yılına kadar devam eden 12 savaş yaşanmıştır. 1624'te Anadolu Kavağı Kalesi ve aynı tarihli Rumeli Kavağı Kalesi böylesi bir ihtiyaçtan dolayı inşa edilmişlerdir. 1770'de Rus Donanması'nın Çeşme'de Osmanlı Donanması'nı yok etmesi üzerine Sultan III. Mustafa hem donanmanın yeniden ayağa kaldırılıp modernize edilmesi hem de kara ordusunun güçlendirilmesi için bir dizi ıslahat planını devreye sokmuştur.

1736'da Kırım'ın işgaliyle başlayan Rus taarruzları 1739'da Osmanlı Ordusu'nun güçlü mukavemetiyle püskürtülmüş olsa da, Rusya Karadeniz'de hâkimiyet kurma düşüncesinden hiç vazgeçmemiştir. Sultan III. Mustafa döneminde 1768'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı için Boğaz'ın Karadeniz çıkışı boyunca çeşitli tahkimatlar yapıldığı bilinmektedir. Macar asıllı Fransız subayı Baron de Tott'un İstanbul'da Osmanlı Ordusu'nu güçlendirmek için yaptığı çeşitli ıslahatların içerisinde Boğaz'ın askerî açıdan güçlendirilmesi de bulunmaktadır.

Garipçe Kalesi bu doğrultuda Baron de Tott'un hazırladığı plan uyarınca 1770-1775 yılları arasında inşa edilmiştir (Yaşa, 2012, s. 26). Bocage'ye göre 1778 yılında Toussiant, 1785'te ise Lafitte Clave tarafından elden geçirilen kale 1807'de General Sebastiani'nin yönlendirmesiyle bir kez daha yenilenir (Bocage, 1969) (Resim: 3.4.2.1). Carbognano da, Tott'un yönetimi altında iki kalenin III. Mustafa devrinde yapıldığını kaydeder. Eserinde isimlerini vermese de kalelerin Poyraz ve Garipçe olduğu açıktır. Her ikisini de üstüste konumda olan ve iyi bir topçu kuvvetiyle donatılmış, üç düzlükten oluşan birer kazamata sahip olarak tanımlamaktadır (Carbognano, 1993, s. 42). Ruslar hem savaş öncesinde hem de sonrasında İstanbul ve Çanakkale Boğazları hakkında çeşitli harita çalışmaları yapmışlardır. Bu haritalarda Boğazlar'daki kaleler ve tahkimat noktaları ayrıntılarıyla yer almıştır (Harita: 7.3 ve Harita: 7.4).

Antik Çağ'da'da *Lykion Limen (Likyalıların Limanı)* adı verilen koyda kayalıklar üzerine inşa edilen kale, Cumhuriyet dönemine kadar uzun bir süre kullanılmıştır.

Kalenin dökülen bölümleri betonarme malzemeyle yenilenmiştir. Ancak bugün kullanılmaz durumdadır. Mimari tasarımı hakkında 1784 tarihli bir gravür bilgi vermektedir. Velazquez'in gravürüne göre denize doğru son derece güçlü tahkim edilmiş yapının bir kulesi bulunduğu görülmektedir (Resim: 3.4.2.2). Kaynaklarda Hasan Paşa Kulesi olarak kaydedilen kulenin altında surlar boyunca topların yerleştirildiği mazgalları görmek mümkündür. Kule yuvarlak kemerli bir sıra büyük ve küçük mazgallarla çevrili dairesel bir yapıdadır. Bugün de deniz tarafından bakıldığında yapının büyük ölçüde silüetinin bozulmadığı anlaşılabilir.

3.4.3. Mühendishâne-i Bahri Hümayûn

Osmanlı tersane ve donanmasının modern teknikler çerçevesinde geliştirilmesi için kurulan ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nin de öncülü olan Mühendishâne-i Bahri Hümayun resmi olarak 1775 yılında faaliyete geçmiştir (Resim: 3.4.3.1). Toderini gibi bazı kaynaklar tersanede gemilerin çekildiği boş bir hangarda "hendese odası" adıyla faaliyetine başlayan Mühendishâne'nin III. Mustafa devrinde 1773 yılında kurulduğunu ifade etse de, okulun gerçek kuruluş tarihi ilk hocalarından olan Cezayirli Seyyid Hasan Hoca'nın risalesinde açıkça belirttiği gibi 1775 tarihidir. Fransız arşiv belgelerine göre de "Ecole de Théorie" adını verdikleri okulun faaliyete geçtiği tarih 29 Nisan 1775'tir.

Ancak okulun açılmasını sağlayan ve Osmanlı askeri savunmasının modernize edilmesi için gayret eden Baron de Tott, çalışmalarını III. Mustafa'nın himayesinde sürdürmüştür. Netice itibariyle Mühendishâne-i Bahri Hümayun'un bir fikir olarak ortaya çıkması ve bu konudaki teknik hazırlığın yapılması III. Mustafa döneminde gerçekleşmiştir. Ancak III. Mustafa'nın 1774 yılında vefat etmesiyle, tüm planlaması onun döneminde yapılan okulun açılışı I. Abdülhamid'in hükümdarlığı dönemine gerçekleşmiştir.

Osmanlı Ordusu'nun, Avrupa Orduları karşısında teknik olarak geride kalması üzerine Batılı askeri uzman ve mühendislerden yardım talep etmesi 17. yüzyılın ortalarından itibaren bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Bu sebeple ilk olarak humbarahânenin modernizasyonu için görevlendirilen Claude Alexandre Comte de Bonneval'in (1675-1747) faaliyetleriyle Batılı mühendis-askerlerin Türkiye'deki çalışmaları başlamıştır.

Osmanlı'ya iltica ederek Humbaracı Ahmed Paşa adını alan Fransız soylusu Comte de Bonneval'in emrindeki ihtida etmiş üç Fransız subay ve Bosna'dan getirilen 300 kadar askerle Ayazma Sarayı'nda inşa edilen bir kışlada eğitim faaliyetlerine başladığı bilinmektedir. Bu eğitimin amacı askeri mühendis yetiştirmektir (Kaçar, 1994, s. 21).

Askeri mühendis yetiştirme gayreti Humbaracı Ocağı bünyesinde açılan hendese okulu ile başlamakla birlikte asıl kurumsal kimlik kazanması 1755 yılında İstanbul'a gelen Baron de Tott sayesinde olmuştur. Chevalier de Vergennes'in maiyetinde payitahta gelen Tott şehirde 1763 yılına kadar kalmış, daha sonra Fransa'ya dönmüştür. 1767 yılında Fransa tarafından Kırım'a elçi olarak atanan Tott, 1769 yılında Kırım'dan istenmeyen adam olarak çıkartılınca yeniden İstanbul'a gelmiştir.

Aynı yıl Sultan III. Mustafa'ya bir Rusya haritasıyla, savaş planı takdim edince, sultanın gözüne girmiş ve İstanbul'daki faaliyetlerine başlamıştır. 1770 yılında Osmanlı Donanması'nın Çeşme'de Ruslar tarafından yok edilmesi üzerine Boğazın güçlendirilmesiyle görevlendirile Tott boğazın Asya yakasına 6, Avrupa yakasına 5 tabya inşa ettirerek ve bu tabyalara ellişer top yerleştirerek İstanbul'un savunmasına hizmet etmiştir. Böylece Rus Ordusu Çanakkale Boğazı'na kadar gelmesine rağmen, bu tabyaları geçemeyeceklerini düşünerek İstanbul Boğazı'na ilerlemeden geri dönmüştür.

1770 yılının Ekim ayında Çanakkale tahkimatlarını tamamlayarak İstanbul'a dönen Baron de Tott'dan İstanbul'da bir "topçuluk okulu" kurması istenmiştir. 1771 yılında Osmanlı Devleti'nin kuzey sınırlarını Rus saldırılarından muhafaza etmek için Kırım ve Oczakof'ta çalışmalarını sürdüren Tott'un Topçu Okulu projesi, devletin diğer acil savunma ihtiyaçlarının karşılanmasına öncelik verildiği için ertelenmek durumunda kalmıştır. Rusya'nın yayılmasının durdurulması için Osmanlı Ordusu'nun güçlendirilmesini bir devlet politikası olarak gören Fransa yine de Türkiye'nin talep ettiği savaş gemilerinin tamamının satılmasına rıza göstermemiştir. Ancak Baron de Tott'un Türkiye'deki çalışmalarını desteklemiştir. Tott ise Türkiye'de bulunduğu tüm dönemler boyunca ülkesi Fransa'nın her türlü talebini dikkate alan bir yaklaşım içerisinde bulunmuştur.

Baron de Tott, 1771 yılında Fransa'nın İstanbul'daki elçisine gönderdiği bir raporda Osmanlı Devleti'nin askeri anlamdaki durumunu ve yapılması gereken reformları sıralamıştır. Özellikle topçuluk, lağımcılık ve humbaracılık alanlarında bir okulun kurulmasının gerektiğinin önemi üzerinde duran Tott, hususen istihkâm alanında faaliyet gösterecek bir mühendishânenin kurulmasının elzem olduğunu ifade etmektedir. Bu doğrultuda Kağıthâne'de bir mühendislik okulunun kurulması için girişimlerde bulunmuştur. Fakat ordunun acil ihtiyaçları göz önünde bulundurularak III. Mustafa'nın talebi üzerine barut kalitesinin arttırılması için Baruthane-i Amire Topçu Ocağına bağlanarak Tott burada görevlendirilmiştir.

1773 yılı boğazların istihkâmlarla takviye edilmesi, her iki yakasına kaleler inşa edilmesi, baruthanenin güçlendirilmesi ve topçu ocağının modernizasyonu konusunda bir dönüm noktasıdır. Aynı yıl yine Baron de Tott'un girişimleriyle Hasköy'de bir dökümhanenin kurulması ve bu mekânda topçu mektebi ismiyle bir okulun açılması kaynaklarda Mühendishâne-i Bahri Hümayun'un temellerinin de bu yıl içinde atıldığı şeklinde yaygın bir kanaatin oluşmasına sebebiyet vermiş olmalıdır.

Tersane binasının içinde bir bölüm olarak kurulan mühendishâne doğal olarak III. Mustafa devrinde bağımsız bir yapı olarak inşa edilmemiştir. Ancak kendinden sonraki sürecin bir başlatıcısı olmuştur. İlk defa bir okulda tahta ve sıra düzenin konulması Mühendishâne-i Bahri Hümayun'un ortaya koyduğu bir yeniliktir. Türkiye'de okul düzeninde modernleşmenin öncülü olan bu eğitim kurumuyla birlikte reformcu kimliğiyle III. Mustafa'nın yeni bir dönemi başlattığını ifade edebiliriz.

3.4.4. Rami Kışlası

Eyüpsultan İlçesi'nde Rami'de bulunan Rami Kışlası III. Mustafa döneminde inşa edilmiştir. Mevcut yapı 19. yüzyılda neoklasik üslupta yeniden inşa edildiği için 18. yüzyıldaki durumuyla ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Rami Çiftliği olarak bilinen yerde daha önce çeşitli binaların mevcut olduğunu, 1761 yılında bu yapılarda gerçekleşen tamirat kayıtlarından anlaşılmaktadır (Resim: 3.4.4.1). Kayıtlarda emlak-ı hümayundan olduğu ifade edilen yapıların yenilenmesi için Emin Ağazade Hüseyin Ağa'nın görevlendirildiği yazılıdır (Hâkim Efendi, 2019, s. 1037).

Sadrazam Rami Mehmed Paşa'nın (ö. 1708) mülkü olan çiftliğin önce Kethüda Mehmed Paşa tarafından satın alındığı, 1760'lı yıllarda ise III. Mustafa'nın kızları Hibetullah ve Şah Sultanların kullanımına tahsis edildiği bilinmektedir. III. Mustafa devrinde kışla hüviyetinden çok, Rumeli'ye sevk edilecek askerlerin lojistik ihtiyaçlarını karşılamak üzere askeri bir amaçla dönüştürülen ve eklenen yapılar, asıl kışla hüviyetine 1826-1828 yılları arasındaki inşa faaliyetleri sayesinde kazanmıştır (Çelik, 2022, s. 83). Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi sonrası II. Mahmud tarafından modern anlamda Türk Silahlı Kuvvetleri'nin çekirdeğini oluşturan Asakir-i Mansure-i Muhammediye isimli ordunun karargâhı olarak tasarlanan yapı, Kırım Savaşı esnasında da Sultan Abdülmecid'in karargâhı olarak kullanılmıştır. Kışla son şekline Sultan II. Abdülhamid devrinde kavuşmuştur.

Dikdörtgen geniş avlulu iki katlı bir yapıda olan kışlaya 1836'da Mühendishâne öğrencileri taşınınca yapının ismi "Fünun-ı Harbiye-i Mansure" olarak değiştirilmiştir. Cumhuriyet devrinde de askeri kışla olarak kullanılan yapı, 1960'lardan itibaren bu hüviyetini kaybetmiş, 1985 yılında Belediye Meclisi'nin aldığı bir kararla kuru gıda toptancıları haline dönüştürülmüştür (Resim: 3.4.4.2).

İçerisinde bulunan caminin 1826 tarihli bir kayıtta yer alan kitabesine göre bina emininin Mehmed Ağa olduğu, kitabe metninin de Keçecizade İzzet Molla'ya ait olduğu görülmektedir (Kubilay, 1994b, s. 306).

Rami Kışlası, 2014 yılında büyük çaplı bir restorasyon programına alınmıştır. 2023 yılında tamamlanan restorasyon sonrasında Rami Kütüphânesi adıyla hizmete girmiştir. Açılışını Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yaptığı kütüphâne dünyanın en büyük kütüphâneleri arasındaki yerini almıştır (Resim: 3.4.4.3). 220 bin metrekare alana kurulu olarak faaliyet gösteren yapıda 4200 kişilik oturma-çalışma mekânları bulunmaktadır. Kütüphâne Beyazıt Devlet Kütüphânesi hizmet birimleri, Derleme Müdürlüğü hizmet alanları, Atatürk Araştırmaları İhtisas Kütüphânesi ile yazma eserleri onarım bölümlerini içermektedir. 2,5 milyon kitabın yer aldığı kütüphâne İstanbul'un en zengin, dünyanın ise sayılı kütüphânelerinden birisi olmuştur. Kütüphânenin ortasında yer alan geniş avlu ise Millet Bahçesi olarak tasarlanmıştır.

3.4.5. Anadolu Feneri Kalesi

Beykoz'da İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasındaki Karadeniz çıkışında Anadolufeneri Köyü'nde 1769 yılında inşa edilmiştir (Resim: 3.4.5.1). İstanbul Boğazı'nın güvenliğinin sağlanması ve gemi geçişlerinin kontrolü için hem Asya hem de Avrupa yakalarında hisarlar ve fenerler inşa edildiği bilinmektedir. Beykoz'da boğazın Karadeniz çıkışında inşa edilen Anadolu Feneri'nin hangi tarihte inşa edildiği kesin olarak bilinilmese de 17. yüzyılda faal olduğunu kaynaklardan anlaşılmaktadır (Kolçak, 2022, s. 296) (Şekil: 3.4.5.1).

Fransız haritacı Nicolas Sanson'un çizdiği ve 1655 yılında basılan haritada Anadolu Feneri görülmektedir. Ancak bugün fenerin etrafında sadece bir kalıntı halindeki kale yapısının Sultan III. Mustafa döneminde eklendiği üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır (Resim: 3.4.5.2). 1768-1774 yılları arasında yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle fenerin etrafı askeri gerekçelerle tahkim edilmiş olmalıdır. Nitekim kitabede yapılış tarihi savaşın sürdüğü 1769 yılıdır. 1782 tarihli bir belgede yapıya kışlakların inşa edilmesiyle ilgili karar verildiği görülmektedir (Belge: 3.4.5.1) (Yaşa, 2012, s. 33).

Aynı tarihlerde boğazın Avrupa tarafında da Garipçe Kalesi'nin inşa edilmiş olması, seyir güvenliğini sağlayan fenerlerin korunma ihtiyacının arttığını göstermektedir. Kaledeki fenerin bugünkü halinin temellerinin Kırım Savaşı sırasında 1855'te atıldığı bilinmektedir. Kale bugün askeri bölge içerisine alınmış durumdadır. Kale duvarlarının bir kısmı ayaktadır.

3.4.6. Poyraz Kalesi

Tıpkı Garipçe Kalesi gibi Poyraz Kalesi de Baron de Tott'un tasarımıdır. Böylece Boğaz'ın iki kıyısında karşılıklı inşa edilen kalelerle Karadeniz çıkışının daraldığı noktalar askeri açıdan güçlendirilmiştir. Güneybatı yönünde Poyazköy Limanı vardır.

Kale 1773'te inşa edilmiştir (Resim: 3.4.6.1.). 1773 tarihli bir belgede *"Tott Beyzade marifetiyle inşasına başlanan kaleler için yeterli miktarda döşemelik ve kirişlik kereste verilmesi"* talep edildiğine göre yapının bu tarihte inşasına başlandığı açıktır (Belge: 3.4.6.1). 16 Şubat 1773 tarihinde planları bizzat Baron de Tott tarafından hazırlanan

kalenin inşasında ilk taş da yine Tott tarafından konulmuştur (Kaçar, 1994, s. 45). Tıpkı Garipçe'de olduğu gibi Poyraz Kalesi'nin de yüksek bir gözetleme ve topçu kulesi vardır.

Osmanlı Ordusu'nun modernizasyonuyla görevlendirilen Baron de Tott'un boğazın iki yakasına yapmış olduğu bu istihkâmların önemini kavrayan III. Mustafa, Tott'un talebiyle özel bir topçu bölüğünün kurulmasını sağlamıştır. Osmanlı askeriyesinde "süratçi" ismiyle teşkilatlandırılan bu bölüğün Arnavut kıyafetlerine benzeyen bir üniforma giymesi ve Fransız yapımı silahlarla donatılması kararlaştırılmıştır.

Bununla birlikte ordunun bu inşa faaliyetlerini desteklemek üzere Fransa'dan teknik bir ekip de İstanbul'a çağrılmıştır. Büyük bir gizlilik içerisinde payitahta gelen bu ekibin başında Antoine Charles Aubert bulunmaktaydı. Ekip dört marangoz, üç araba yapım ustası, üç demirci, bir kalcı ve bir barutçudan oluşuyordu.

Cezayirli Hasan Paşa'ya Boğaz'ın korunma görevi verilmesi sonrası inşa edilen bu yapılarda Garipçe'deki Hasan Paşa Kulesi'nin karşısına aynı isimde ve özellikte benzer bir kule inşa edilmiştir. Bu kulede de birer sıra büyük ve küçük olmak üzere yuvarlak kemerli gözetleme ve topçu mazgalları bulunur. Topların konulduğu mazgallar üç yöne bakacak şekilde panaromik olarak konumlandırılmıştır (Şekil: 3.4.6.1).

Kale duvarları deniz seviyesinden 12 m. yükseklikten başlamaktadır. Üç yöndeki duvarı yaklaşık 1 m., giriş cephesi ise 2 m. kalınlığındadır. Kalenin alt galerileri ve merdivenleri beşik tonozla örtülüdür. Kalede kullanılan taş malzeme bölgede bulunan yeşil bir tüf cinsidir (Yaşa, 2012, s. 56). Ayakta olduğu döneme ilişkin gravürleri yapısıyla ilgili bilgi vermektedir (Resim: 3.4.6.2).

III. Mustafa'nın oğlu III. Selim 1796'da Boğaz'daki askeri nitelikli eserlerin ihyasıyla ilgili dönemin mimarbaşı Mehmed Arif Ağa'yı görevlendirmiş ve 29 Nisan 1796 tarihli bir keşif defteri hazırlanmıştır. Yapının duvar ve derzlerinin tamiri, su deposu, abdesthane ve kahve odası gibi mekânların ilave edilmesi gibi bir dizi çalışma için hesap çıkartılmıştır (Toprak, 2021, s. 2419). Toplamda 69.272,5 kuruş masrafın

belirlendiği ihya programı, 18. yüzyılın sonunda da kalenin önemini arttırarak koruduğunu göstermektedir.

Poyraz Kalesi şu anda mevcut değildir. Kaleden geriye sadece burcun beden duvarlarının bir kısmı kalmıştır (Resim: 3.4.6.3). Yapıdan geriye kalan kısımların insan eliyle daha fazla yok olmaması için 2023 yılında askeri alan olarak belirlenmiş ve etrafı tel örgülerle kapatılmıştır.

3.4.7. Tahta Minare Hamamı

Fener ile Balat'ı birbirinden ayıran Vodina Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Hamam, bu iki semtin kesişme noktasında bulunmaktadır (Resim: 3.4.7.1). İstanbul'un en erken tarihli Osmanlı camilerinden olan ve II. Mehmed tarafından 1458'de yaptırılan Tahta Minare Camii'nin bitişiğinde bulunmaktadır. Sadrazam Koca Ragıb Paşa'nın yaptırdığı Laleli'de bulunan kütüphâneye akar sağlamak için 1762 yılında inşa edilmiştir (Yaman, 2010, s. 65). Kaynaklarda Sadr-ı Esbak Ragıp Paşa Vakfı'na bağlı Tahta Minare kurbunda yer alan bu hamam için ***Aynalı Cedid Hamamı*** isminin kullanıldığı da görülmektedir.

Üzerinde bulunduğu caddeye paralel bir biçimde kuzey-güney doğrultusunda konumlanan yapıya (11,60 m x 9,60 m) ölçülerindeki bir soyunma yerinden girilir. Bu soyunma kısmı çift katlı ve ahşaptır. Yakın zamanda düzenlenmiştir (Resim: 3.4.7.2). Bu alanda Barok süslemeleriyle öne çıkan bir mermer çeşme kapının yanına yerleştirilmiştir (Resim: 3.4.7.3). Ilıklık kısmı kare planlıdır ve içinde iki adet ince mermer sütun bulunmaktadır. Bu alandan üzeri beşik tonozla örtülü dar bir koridor ile hela ve usturalık kısımlarına geçilir.

Soyunma kabinlerinin bulunduğu üst katın balkonunu ve ahşap çatı fenerini 10 adet ahşap sütun taşımaktadır. Dikdörtgen şeklindeki bu fenerde bulunan 10 adet pencere ile mekân aydınlatılmıştır. Hamamın sıcaklık kısmı üç eyvanlı bir plana sahiptir. Dört eyvanlı ve köşe hücreli hamam tipine örnek olan hamamın dördüncü eyvanı giriş kısmına terk edildiğinden ana mekânda üç eyvan bulunur. Aynalı tonozla örtülü eyvanlar ortasında kare şeklinde bir göbek taşı vardır (Resim: 3.4.7.4 ve Resim:

3.4.7.5). Hamamın göbek taşının bulunduğu bu asıl mekânının üzeri büyük bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe fil gözü pencerelerle aydınlatılmıştır (Karakaya, 1994, s. 191).

Yapının dört köşesinde yer alan halvet kısımları da küçük kubbelerle örtülüdür. Tromplarla geçilen bu kubbelerde aynı şekilde fil gözü pencereler bulunur (Resim: 3.4.7.6). Hamamda suyun depolandığı kısım ve külhan sıcaklığa bitişik vaziyette yapının batı kısmındadır.

Balat, Yahudi tebanın İstanbul'da en yoğun olarak yaşadığı bölge olarak bilinmektedir. Bu nedenle hamamı Müslüman ahali gibi Yahudilerin de kullanmış olması kaçınılmazdır. Yapıda "Yahudi Batağı" olarak adlandırılan ve içine merdivenle girilen küvet benzeri bir alan olduğu bilinmektedir. Sıcaklık ve soğukluk bölümlerinden çıkan buharın diğer hamamlarda olduğu gibi soyunmalık kısmında değil, tuvaletlerin de bulunduğu soyunmalık-soğukluk arasındaki bir kısımda toplandığı Sultan Hamamı örneğinde olduğu gibi Tahta Minare Hamamı'nda da benzer bir plan uygulanmıştır. Bu mimari tasarım bu iki hamam dışında bir de Balat Hamamı'nda uygulanmıştır (Özgen, 1994, s. 61).

Müslümanlarla Yahudilerin birlikte yaşadığı bu semtte Yahudilerin hamamdan istifade ettiği özel bir alanın bulunduğu görülmektedir. Yahudi hanımların muayyen dönemlerinden sonra temizlenmek için girdikleri ve adına "mikve" denilen havuz bu üç hamamda da bulunaktadır. Kuruçay, bu kısmın Ermenilere ait olduğunu ve Ermeni damatların gerdek gecesi öncesi hazırlığı için kullanıldığını kaydetmiştir (Kuruçay, 2011, s. 166). Oysa mikve Yahudilere ait bir uygulamadır ve hamamın bulunduğu bölge 15. yüzyıldan itibaren Yahudilerin yerleştiği bir bölgedir.

Carbognano 1794'te Sicilya Kralı Ferdinando'ya sunmak üzere hazırladığı eserinde İstanbul'da 130 hamam olduğunu kaydeder. Bu hamamların bir kısmında havuz olduğunu söyleyen yazara göre, havuzlar sadece Musevilerin kullanımına tahsis edilmiştir. Yazarın bahsettiği havuzlar Tahta Minare örneğindeki gibi Yahudi Batağı olmalıdır (Carbognano, 1993, s. 72).

Tahta Minare Hamamı'nın aylık geliri 1766 tarihli deftere göre 112,5 kuruştur. Defterde *Aynalı Cedid* ismiyle kayıtlı olan hamamın geliri tüm hamamların bu

tarihteki ortalama gelirinin 48,5 olduğu düşünülürse oldukça yüksektir (Yaşar, 2020, s. 73). Defterin 1766 depreminden dört ay sonra tutulduğu dikkate alınırsa hamamın gelirlerinde düşüş olmamasından ya hasar görmediğini ya da gelir getiren mülk olduğu için muhtemel tahribatın kısa zaman içerisinde telafi edildiği sonucunu çıkartabiliriz.

1822 tarihli İstanbul Kadı Sicilleri'nde 154 numaralı sicilde *"cem'an yekûn Berây-ı hamam-ı Aynalı kurb-ı Tahtaminâre 6 nefer nâtırân 8 nefer dellâkân"* ifadesiyle hamamda 19. yüzyılda 6 kadın tellak (natır) ve 8 erkek tellağın görev yaptığı görülmektedir.[47]

Köseoğlu, Tahta Minare Hamamı'nın 1918'de İstanbul Şehremaneti tarafından Viyana'da bastırılan İstanbul haritasında ve Niş muhacirlerinden Osman Bey tarafından yayınlanan Mecmua-i Cevami'de İstanbul hamamları listesinde yer aldığını yazmış ancak onu halen kullanılmakta olan hamamlar arasında göstermemiştir. Bu durumda müellifin makalesini kaleme aldığı tarih olan 1952'de yapının kullanımda olmadığı sonucunu çıkartabiliriz (Köseoğlu, 1952, s. 3). Hamamda 9 Nisan 2024 tarihinde çıkan yangın, yakınındaki üç eve sıçramış ve yapıda kısmi hasara neden olmuştur. Hamam halen kullanılır durumda ve faaldir.

[47] İstanbul Mahkemesi 154 Numaralı Sicil (H. 1237-1246 / M. 1822- 1831), Cilt: 88, sayfa: 118, Hüküm no: 4

3.5. Ticaret Yapıları

Osmanlı Devleti'nin mirasını devraldığı Selçuklu döneminden itibaren Anadolu'da ticaret yolları üzerinde yoğun olarak kervansaray ve şehir içi hanları inşa edildiği bilinmektedir. Bu özel yapıların Anadolu'da pek çok şehrin teşekkülünde dahi önemli katkıları olmuştur. Osmanlı'yı güçlü kılan temel amilin gaza düşüncesi olduğu kadar, doğu-batı arasındaki ticaret yollarını kontrolünde tutması ve bu yollar üzerinde menzillerde inşa ettiği kervansaraylar olduğu açıktır.

İçinde zorunlu olarak konaklamanın yapıldığı kervansaraylarla birlikte ticari faaliyetlerin merkezi durumda olan ve kısmen konaklamanın yapıldığı şehir içi hanlarının varlığı da Osmanlı'nın ekonomik yükselişinin temel unsurlarından birisi olmuştur (Özer, 2018, s. 36). Şehir içi hanlarının kervansaraylarla mukayese edildiğinde daha az güvenliğe ihtiyaç duydukları, bu durumun plan ve cephe tasarımlarına da yansıdığı görülmektedir. Menzillerde inşa edilen yapıların güvenlik gerekçesiyle adeta ribatlar gibi korunaklı ve mümkün olan en az pencereye sahip olduğu görülmektedir. Buna karşın şehir içi hanları, ticari ürünlerin sergilenmesi, daimî olarak depolanıp tasnif edilmesi gibi bir ihtiyaca göre inşa edildiklerinden hem dış cephelerinde hem de avluya bakan yüzlerinde bol miktarda pencereye sahip olmalarıyla dikkat çekerler. Evliya Çelebi'nin kervansaray ve han tanımlarını yaparken işlevlerine göre ayırdığını ifade eden Taş'a göre bu yapılar üçe ayrılmaktadır (Taş, 2015, s. 338). Buna göre bu yapılar tüccar hanları, ücretsiz misafirhaneler ve bekâr hanları olarak tasnif edilmelidir.

Akozan ise, tüccarlar, hacılar, iş için seyahat edenleri, şehirde ve seyahat yolları üzerinde hayvanları ve eşyalarıyla birlikte barındıran, onlara yatacak yer ve yiyecek temin eden binalara kervansaray, mihmansaray ya da han dendiğini söylemekte ve bu yapılar arasında herhangi bir ayırıma gitmemektedir (Akozan, 1963, s.133). Ancak işlevlerine göre tasnif etmenin istisnaları olduğu gibi, ahırların varlığı ve konaklamanın yapılmasına göre tasnifin de istisnaları mevcuttur. 18. yüzyılda İstanbul'a gelen İspanyol komutan Federico Gravina şehirdeki hanları anlatırken içinde konaklamanın yapılmasının son derece sınırlı olduğunu kaydetmektedir. Buna göre kadınlar kesinlikle barınmazken, içeride kalan bazı erkek tüccarların dahi sabaha

kadar dışarı çıkmalarına hancıların izin vermediğini, gece kapıların kapandığını ifade etmektedir (Gravina, 2008, s. 67).

Akozan bu yapıları menzillerde iki, şehirlerde bir olmak üzere üç tipe ayırmaktır. Buna göre kare veya dikdörtgen şeklinde inşa edilmiş olan ve zeminden yükseltilmiş yatacak bir yer ve ocaklı hücreler bulunan yapılara kervansaray denilmelidir. Bu yapılar kâgir ayaklarla taşınan bir üst yapıya sahip olmalı, kubbe, tonoz ya da ahşap çatılarla örtülmelidir. Kervansarayların ikinci tipinde ise hamam, çeşme ve mescid bulunmalıdır. Üçüncü tip olan şehir içi hanlarının ise zemin katları ahır ve depolara, üst katlar ise konaklamaya tahsis edilmiştir. Konaklamanın yapıldığı şehir içi hanlarına örnek olarak Edirne Rüstempaşa Hanı'nı ve Bursa Koza Hanı'nı verir (Akozan, 1963, s.136).

İstanbul'da 18. yüzyılda ne kadar han olduğuna dair en önemli tespit Sultan III. Selim'in 1792 yılında başlattığı Nizam-ı Teftiş-i İstanbul uygulaması bağlamında yaptırdığı yoklamadır. Bu teftiş sırasında şehirde 278 hanın bulunduğu tespit edilerek, konum bilgileri verilmiştir (Yaşar, 2014a, s. 514). III. Mustafa'nın vefatından 18 yıl sonra yapılmış olan bu teftiş, incelediğimiz döneme en yakın tarihli kayıttır.

İstanbul'da sadece hanlar bölgesi olarak bilinen Eminönü ve civarında değil, Üsküdar yakasında da yoğun bir şehir içi han varlığı bilinmektedir. 18. yüzyılda Üsküdar'da faaliyet gösteren 80 kadar han olduğu bilinmektedir. Ancak yüzyılın sonuna doğru İstanbul'a göçün artması, amele ve bekârların bu hanlarda ikamet etmeleri sebebiyle devleti tedbir almaya yöneltmiştir. III. Selim dönemi kefalet defterlerinde faal olan han sayısı 42'ye düşmüştür. Bunların 40'ı Üsküdar'da, 2'si ise Kadıköy'de bulunmaktadır. Devletin aldığı tedbirlerin başında I. Mahmud zamanında alınan yeni han yapılmaması ve var olanların tamir ettirilmemesi gelmektedir (Genç, 2019, s. 134).

III. Mustafa'nın ticari hayatı güçlendirmek için bir dizi çalışma içinde olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda Üsküdar'daki en önemli yapısı olan Ayazma Camii'ni inşa ederken Doğancılar Meydanı'nda iki menzilhâne ve bir han yaptırdığı bilgisi kaynaklarda mevcuttur (Haskan, 2001, s. 981). Teşrifatçı Âkif Efendi (ö. 1767) bu konuya şu ifadelerle eserinde yer verir: *"Ez-kadim Doğancılar'a mahsus olan harabe*

han vakıf tarafından Üsküdar ve Gegbuze (Gebze) menzilcilere tahsis ve iki bab menzilhane ve on dört odalı bir bab han yapılmıştır."

Üsküdar, İstanbul'un sadece Anadolu'ya değil tüm Asya'ya açılan kapısı hüviyetindedir. Bu nedenle hem ticaret ve yolcu kervanlarının hem de Hac yolculuğunun başlangıç noktasıdır. Üsküdar'ın bu benzersiz konumu bölgeye menzilhâne inşa edilmesini zorunlu kılmıştır. Üsküdar'dan başlayan yolların Gebze'den ikiye ayrılarak bir yolun İznik, Eskişehir, Konya, Adana, Halep veya Şam üzerinden Mekke ve Medine'ye ulaştığı diğer kolun ise İzmit, Tokat, Sivas ve Diyarbakır üzerinden Bağdat'a yöneldiği bilinmektedir. Bu güzergâhlar tarih boyunca değişime uğramadan devam etmiştir. İşte tüm bu yolların başlangıcı ve doğal olarak nihayete erdiği nokta Üsküdar'daki mezilhânedir.

Anadolu'da 4.946 kilometre uzunluğundaki yol ağının başlangıç noktası olan Üsküdar Menzilhânesi 18. yüzyıla kadar İnadiye Mescidi yakınlarında hizmet vermiştir. Ancak III. Mustafa devrinde Ayazma Camii inşa edilirken yakınına yapılan yeni menzilhâne ile bulunduğu yerden buraya taşınmıştır (Çetin, 2019, s. 99). Böylece Anadolu yol ağının ilk noktasına en önemli müdahalenin III. Mustafa eliyle yapıldığı görülmektedir. Doğancılar Meydanı'nda iki bölüm halinde tanzim edilen bu menzilhâne sayesinde kıyı şeridine daha da yaklaşıldığı anlaşılmaktadır. Bu yapıdan günümüze hiçbir iz ulaşmamıştır.

Mezilhâneler dışında III. Mustafa'nın şehir içi hanlarının yapımına da önem verdiği görülmektedir. Ayazma Camii'nin yakınına İstanbul'un en önemli menzilhânesini inşa ettirdiği gibi saltanatının numune eseri Laleli Camii'nin yakınına da Çukurçeşme Hanı'nı inşa ettirmiştir. Taş Han olarak da bilinen yapı Güran'a göre organik plan tarzının en tipik örneğidir. Avlu etrafında gelişen klasik han mimarisi Taş Han'da sürdürülürken arazideki konumlandırılışı itibariyle alışılmışın dışında bir tasarım örneğidir (Güran, 1976, s. 44).

Bir diğer önemli eseri olan Büyük Yeni Han da kendi adını taşıyan caminin yakınında bulunmaktadır. 17. yüzyılda ortaya çıkan ahırsız hanların 18. yüzyılda sürdürülen bir örneği olarak Büyük Yeni Han üç katlı yapısıyla bu yüzyılda gelişen bir yeniliği ortaya koymaktadır. III. Mustafa'nın İstanbul'da inşa ettirdiği en önemli han şüphesiz Büyük

Yeni Han'dır. Bu hanla birlikte inşa edildiği düşünülen Küçük Yeni Han ve bu hanın bir parçası olan kendi adına inşa ettirdiği cami ile yapının önünde mevcut olan çeşme küçük bir külliye hüviyetindedir. Bu dönemde Fransız Elçisi'nin katkılarıyla yapılan Sen Piyer Han da bir başka önemli ticari yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tüm bu yapılar çalışmada ayrı maddeler halinde incelenmiştir. Ne yazık ki şehir içi hanlarının büyük kısmında bir inşa kitabesi bulunmaması tarihlendirme konusundaki bilgilerimizi sınırlandırmaktadır. Ersoy'a göre İstanbul gibi Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış bir şehirde hatta İzmir gibi ticari yolların nihai noktalarından birisi olan şehirlerde dahi kitabeli han yapısı üçü geçmemektedir (Ersoy, 1995, s. 81). Bu yönüyle değerlendirildiğinde III. Mustafa devrinde bugün tespit edebildiğimiz dört yapıdan başka eserlerin de olması mümkündür.

18. yüzyılda İstanbul'da inşa edilen hanlarda cephe tasarımının süslemeyi değil işlevi öne çıkaran bir yaklaşıma sahip olduğu gözlemlenmektedir (Güran, 1976). Aslına bakılırsa tüm bu yapılarda işlev daima öncelikli olmuştur. Ancak 18. yüzyılla birlikte bazı süsleme elemanlarının Barok ve Rokoko'nun etkisiyle cephe tasarımlarındaki varlığı da müşahede edilmektedir. Genellikle kesme taş basık kemerli bir giriş kapısı olan bu yapıların zemin katlarında sokağa bakan yüzler dükkânlara, penceresiz zemin hücreleri ise depolara tahsis edilmiştir. Üst katlarda görülen pencereler ise dikdörtgen söveli ve düz atkılıdır. Genellikle duvar bir kirpi saçakla son bulur. Revakları taşıyan payeler ise taştan ve kare kesitlidir.

3.5.1. Laleli Çukurçeşme Han

Sultan III. Mustafa tarafından 1763 yılında inşa ettirilmiştir. ***Taş Han*** ve ***Katırcıoğlu Han*** isimleriyle de bilinmektedir (Resim: 3.5.1.1). Laleli Camii vakıf kayıtlarına göre külliyenin vakıflarından olduğu ve ulufelerini almaya gelen sipahilerin burada konakladığı anlaşılmaktadır (Tanyeli, 1994, s. 192). Bununla birlikte külliyenin inşaat defterlerinde, Laleli Külliyesi'nin birimi olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamaktadır (Neftçi, 2012, s. 331). Vakfiyeye göre külliyenin yapıları arasında cami, çarşı, medrese, türbe, sebil ve imaret olduğu görülmektedir. Ancak han yapılar içinde sayılmamıştır (Sürmen, 2005, s. 9).

Yapının, külliyenin giderlerinin temini için vakfedildiği dikkate alınırsa, külliye ile birlikte programlanmadığı ancak inşaatın bitirildiği yıl ilave edildiği düşünülebilir. Bununla birlikte Bayrak, Taş Han'ın inşa tarihinin kesin olmamasından hareketle Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde yer alan bir muhasebe defterinde, 28 Temmuz 1786-6 Nisan 1788 tarihleri arasında Laleli Camii yakınında bir hanın inşa edildiği bilgisini naklederek, söz konusu hanın Taş Han olduğunun düşünülebileceğini ifade etmektedir (Bayrak, 2021, s. 94).

Laleli Külliyesi fevkani yapısı, çarşısı ve çok sayıda dükkâna sahip olmasıyla bilinmektedir. Doğal olarak gelir getirici bir mülk olarak Taş Han'ın külliye için tasarlandığı sonucunu çıkartabiliriz. Hadika'da *Katırcıoğlu Hanı* ismiyle kayıtlıdır. Fethibey Caddesi üzerinde bulunan yapı günümüzde Taş Han olarak bilinmektedir. İki katlı ve üç avlulu olarak düzenlenen yapının cephesi kesme taş örgülüdür. Diğer cephelerinde ise tuğla almaşık örgü kullanılmıştır (Çobanoğlu, 2003, s. 89). İki avlunun üzeri açık, üçüncüsünün ise üzeri örtülüdür. Günümüzde bu birimin üzeri camla kaplıdır.

Giriş kapısı yuvarlak kemerlidir. Bu kapıdan girildiğinde uzun bir koridora, buradan ise birinci ve büyük avluya ulaşılır. (27 x 14 m.) ölçülerindeki bu avlunun altında kervancıların ahırı olarak kullanılan bodrum kısmı bulunmaktadır. Ahırların giriş mekânındaki avludan ayrılması, insan ve yüklerle hayvanların ayrı mekânlara yönlendirilmesi kervansaraylardan tevarüs etmiş şehir içi han planlarının gelişmişliğini göstermektedir. Avlu zemini taşla döşelidir (Resim: 3.5.1.2).

Yapı inşa edildiği alanın topografik özellikleri dikkate alınarak yamuk bir planda inşa edilmiştir. Avluya açılan koridorun, sağında beş oda, solunda ise uzunlamasına tek bir mekân bulunur. Avlu iki katlı ve revaklıdır. Avluya bakan iki yönde birinci katta dokuz adet oda bulunur (Resim: 3.5.1.3). Revaklar beşik tonozla, odalar ise aynalı tonozla örtülüdür. İkinci avlu yine zemin katta ikisi kare planlı, on bir adeti yamuk planlı çeşitli büyüklüklerdeki odalarla çevrilidir (Şekil: 3.5.1.1). Zemin kattaki odalarda ocak bulunması, bu mekânlarda da konaklama yapıldığına bir işaret olarak görülmüştür (Boyacıoğlu, 2010, s. 15). Zaten yapının başlangıçta sipahilerin konaklaması için yapılmış olduğu göz önünde tutulursa, ocakların varlığı anlam kazanmaktadır.

Yaşar, Evkaf Defterleri üzerinde yaptığı çalışmada iki defterde İstanbul'da 19. yüzyılda 593 han ve bekâr odasının varlığını tespit etmiştir. Bu rakam bugün mevcut olmayan bekâr odalarını da kapsadığı için büyük görünmektedir. Çalışmada Taş Han'ın 86 odasının bulunduğu ifade edilmektedir (Yaşar, 2023, s. 209).

Büyük avludan batı yönündeki ikinci avluya ve bunun güney kısmına yerleştirilmiş üçüncü küçük avlulu bölüme ulaşılır. Yuvarlak kemerler tuğla, payeler ise kesme taş ve kare kesitli olarak tasarlanmıştır (Resim: 3.5.1.4). Han, yuvarlak kemerli bir kapı ile bağlı bulunduğu caminin dış avlusuna açılmaktadır. Yapının içinde açık avlulu ve üzeri aynalı tonozla örtülü "mumhane" olarak bilinen küçük birimi caminin kuzey kısmındaki dış avlusuna bitişik olarak yerleştirilmiştir.

3.5.2. Büyük Yeni Han

Sultan III. Mustafa'nın İstanbul'un ticaret hayatına verdiği önem halen kullanılmakta olan ve şehrin en büyük hanlarından olan Büyük Yeni Hanı inşa ettirmesinden anlaşılmaktadır. Büyük Yeni Han, Hanlar bölgesi olarak bilinen, bugün dahi ticaretin kalbi sayılan yerde Kapalıçarşı ile Mısır Çarşısı arasında Çakmakçılar Yokuşunda 1761 yılında inşa edilmiştir (Resim: 3.5.2.1).

Yapının inşa tarihini dönemin tarihçisi İncicyan da teyit etmektedir. Ona göre yapı h. 1175 (1761) senesinde Sultan III. Mustafa tarafından inşa ettirilmiştir (İncicyan, 1976, s.33). Benzer şekilde Reşat Ekrem Koçu da, 1817'de Venedik'te Ermeni harfleriyle Türkçe olarak basılmış bir salnâmedeki bir kayda atıfla Büyük Yeni Han'ın Sultan III. Mustafa tarafından 1761'de yaptırıldığını kaydeder (Eyice, 1992, s.518). Yapının inşasına başlanmasıyla ilgili bir belge, hanın kurulacağı arazi için bazı mülklerin takas edildiğini kayıt altına almaktadır. Buna göre "müceddeden binâsına mübâşeret olunan hân" olarak tavsif edilen yapının inşasına başlandığı tarih 1761'dir (Yaşar, 2018, s. 187) Tüm bunlarla birlikte hanın Sandalyeciler Sokağı'na bakan cephesinde bulunan kuş evinin üstünde sıva üzerine boya ile yazılan *"Maşallah"* ve *"Sene 1177"* yazıları okunmaktadır. Şu halde yazı yapının bitirildiği tarihi bize 1763 olarak vermektedir (Resim: 3.5.2.2).

Sultan IV. Murad'ın validesi Kösem Sultan tarafından vakıflarına gelir elde etmek için 17. yüzyılda inşa edilen Valide Han'ın karşısında yapılan Büyük Yeni Han ölçüleri itibariyle Valide Han kadar görkemli olmasa da bölgenin en önemli şehir içi hanlarından birisi olma hüviyetini daima taşımıştır (Resim: 3.5.2.3). 1788 yılında İstanbul'a gelen İspanyol komutan Federico Gravina yapının 90 kese altından fazla kira geliri olduğunu kaydetmektedir (Gravina, 2008, s. 68).

Yapı inşa edildiği alanın topografik şartlarına göre inşa edildiğinden tam bir dikdörtgen değildir. Bir ucu üzerine inşa edildiği yola uygun şekilde yamuk, diğer kenarı ise uçlara doğru genişleyecek şekilde tasarlanmıştır. Uzun kenarı dikkate alındığında ölçüleri (127 x 37,50 m), kapladığı alan ise yaklaşık 4.800 metrekaredir. Bu yönüyle bakıldığında oldukça büyük bir alanı işgal ettiği görülür. Mekânın kapladığı alan büyük olduğu için cephelerinde kot farklılıkları oluşmuştur (Şekil: 3.5.2.1).

Ana giriş kısmıyla üzerinde bulunduğu sokak arasında bir yükseklik farkı bulunmaz iken, buranın karşısında isabet eden Tarakçılar Sokağı'ndaki yükseklik üçüncü kat seviyesine yakındır (Çantay, 1994, s. 349). Böylece hanın her bir girişinde farklı yükseklikler ve mekâna ulaşımda kimi yerde merdivenler kullanımı zorunlu hale gelmiştir (Resim 3.5.2.4). Yapı kimi alanlarında tamamen kesme taş, kimi cephelerde ise taş ve tuğlanın birlikte kullanıldığı almaşık örgü sistemine sahiptir. Çakmakçılar Sokağı'nda bulunan ana giriş kapısından itibaren iki avlulu ve üç katlı olarak tanzim edilmiştir. Birinci avlu (42 x 15 m) ikinci avlu (25 x 12 m) dir (Eyice, 1992, s. 518). Cantay bu ölçüleri (46 x 15m) ile (26 x 14 m) olarak vermiştir (Çantay, 1994, s. 349). Ölçüler arasındaki bu farklılık başlangıcın belirlenmesinde dikkate alınan yerin avlu revaklarıyla, odaların başladığı duvar olmasından kaynaklanmış olmalıdır (Resim: 3.5.2.5). Yapının iki avlu arasında süregelen hizasında da topografyadan kaynaklanan farklılıklar bulunmaktadır.

Birinci avluda üç yönde devam eden revaklar bulunmaktadır. Bu kemerleri taşıyan payeler kesme taştan ve kare kesitlidir. İkinci avlu da benzer şekilde üç yönde revaklar tarafından çevrelenmiştir ve kesme taş, tuğla-derz dolgu burada da görülür. İki mekân

arasındaki yükseklik farklarının telafisinde aralarına bu doğrultuyu yatay olarak kesen üçer aynalı tonozla örtülü ara mekân uygulanmıştır (Resim: 3.5.2.6).

Hanın zemin ve birinci katında 58, ikinci katında ise 7 mekân revaklara açılmaktadır. Böylece her bir bağımsız birimin kapısı ve birer penceresi revaklı avluya bakmaktadır. Tüm katlardaki revaklar çapraz tonozlarla örtülmüştü. İkinci katta bulunan mekânlar ise beşik tonozla örtülüdür. Yapının tüm zemin katı kesme taştan yapılmış olsa da diğer katlarda durum değişiklik arz eder (Resim: 3.5.2.7). Bildik, handaki odaların sayısını birinci ve ikinci katlarda 58'er, üçüncü katında ise 57 olmak üzere 173 olarak ifade etmektedir (Bildik, 1948, 3313). 1948'de yazılmış ansiklopedi maddesine göre bu sayı 173 olsa da zaman içerisinde handaki ticarethanelerin mekânları birleştirerek büyütmesi ya da ihtiyaca göre küçültmeleri sebebiyle değişimler yaşanmıştır. Benzer değişimler caddeye bakan dış cephedeki dükkânlar için de geçerlidir

Yapının iç avlusunda yuvarlak kemerli revaklarla sağlanan yatayda uzayan görsellik, dış cephede yapının üzerinde inşa edildiği yolun yokuş olmasından kaynaklanan cephedeki çıkıntılar-girintilerle dikey bir görselliğe yerini bırakır. Hususen ana cephenin bulunduğu Çakmakçılar Yokuşu'ndaki aşırı eğim sebebiyle cephe almaşık örgülü duvarların çıkıntılar yaparak ilerlemesiyle etkileyici bir görüntü arz eder.

Giriş cephesinin beş kısımdan oluşan tasarımında her bir mekânın iki pencere ile aydınlatılması sayesinde hareketlilik görülür. Birinci ve ikinci katlar dışarıya doğru çıkma yaparken, dikdörtgen söveli pencereler üzerinde sivri tahfif kemerleri ve mekânların dış bükey konsollar cephede alışılmadık bir tezyinatın oluşmasını sağlar (Resim: 3.5.2.8). Bu konsolları cepheyi üst kısımdan ayıran ve düz bir satıhta devam eden taş silme takip eder. Handaki pencerelerden hem dış cepheye bakanlar hem de avluya bakanlar dikdörtgen sövelidir. Cephe boyunca uzanan pencerelerin üzerlerinin tuğla tahfif kemerleriyle donatılması bu abidevi yapının pencereler üzerindeki yükünü hafifletmektedir. Aynı zamanda bu kemerler ve sivri hatlarıyla özel bir süsleme detayı olarak tezyinat programındaki yerlerini almaktadırlar.

Demir kapılardan revaklı bölümlere geçişlerde beşik tonoz kullanılmıştır. Bu üst örtü biçimine yapının pek çok yerinde çapraz tonozla birlikte özellikle koridorlarda ve geçitlerde karşılaşırız. Büyük Yeni Han'ın cephe süslemelerinde klasik dönemde

rastlamadığımız örnekler mevcuttur. Bunlardan birisi batı yan cephesindeki bir dükkânın kemerinde olan grotesk maskedir. Batılılaşma döneminin yeniliklerinden birisi olan bu süsleme detayı ile klasik dönemden uzaklaşılmıştır (Bilecik, 1998, s. 7). Bununla birlikte giriş cephesinde mühr-ü Süleyman, dilimli kuruluşlu daire süslemesi, altı köşeli yıldız, daire içinde çarkıfelek gibi klasik dönemde sıkça karşılaştığımız tezyinat unsurları mevcuttur. Büyük Yeni Han'da karşılaştığımız bu süsleme detayları tuğla rengi sıvayla kaplanmış alınlıklara yerleştirilmişlerdir. Baçaru, bu kabartma motiflerin Küçük Yeni Han ve Çakmakçılar III. Mustafa Camii ile birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Baçaru, 2022, s. 339). Bu alınlıklardan birinde 1177 tarihi okunmaktadır. Böylece yapının tarihi dış cephede ikinci kez gösterilmiştir.

Hanın bazı odalarında karşılaştığımız duvar ve tavan resimlerini çalışmasında değerlendiren Demirçivi, (s) kıvrımlı yaprak motifleriyle tezyin edilmiş eserlerdeki Barok üsluba dikkat çekmiştir (Demirçivi, 2012, s. 163). Bu resimlerde natüralist diyebileceğimiz ağaç ve çiçek motiflerinin yanı sıra perspektif ve derinliği kuvvetlendiren antik sütun başlıkları da bulunmaktadır. Bununla birlikte Barok'a özgü (c) kıvrımlarının kullanıldığı çelenklerin üzerine Osmanlı armasındaki ögeler yerleştirilmiştir.

Birinci avluya girişi sağlayan cümle kapısından itibaren yapı dört yönde odalarla çevrilmiştir. Yuvarlak kemerli revakların ardında sıralanan odaların giriş katta bulunanları muhtemelen kurulduğu günden bu yana ticarethane olarak kullanılmaktadır. İkinci ve üçüncü katta sıralanan odaların zamanında bir kısmının bekârlar ya da kervanla mallarını getiren tüccarlar tarafından barınma amaçlı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Uzun bir süre imalathane olarak kullanılan üst katlar bugün dükkân ve depo olarak kullanılsa da süreç içerisinde çeşitli amaçlarla kullanılmışlardır. (Resim: 3.5.2.9)

Büyük Yeni Han uzun bir süre sarraflar tarafından kullanılmıştır. Aynı zamanda Emniyet Sandığı'nın Büyük Yeni Han'ın üst katındaki odalarda kurulduğu bilinmektedir. 1868'de açılan Emniyet Sandığı 1927'de Cağaloğlu'ndaki binasına taşınıncaya kadar bu handa bulunmuştur. 20. yüzyıldan itibaren üst katları atölye ve

küçük imalathaneler tarafından kullanılan han günümüzde ticarethaneler ve depolar tarafından kullanılmaktadır. (Resim: 3.5.2.10) Hanlarda çalışan bekâr işçiler ve hususen hamalların bu yapıda barındıkları bilinmektedir. Halen handaki oda başıların gözetimi ve izniyle bekâr işçiler barınmaya devam etmektedirler. Osmanlı şehir içi hanlarını avlulu ve avlusuz olarak iki temel grupta toplayan Ersoy'a göre yolcuların ve tüccarların konakladıkları ya da ticari faaliyetler için kullandıkları odalar genellikle revakların arkasında ve avlu boyunca tek sıra halinde uzanmaktadırlar (Ersoy, 1994, s. 83). İstanbul'daki han gravürlerinden en meşhuru yine Büyük Yeni Han'a aittir. Miss J. Pardoe'nin kitabı için İngiliz ressam Barlett tarafından çizilen gravür gerçeği tam olarak yansıtmasa da dönemin ticaret anlayışını, kervancıları ve yüklerini göstermesi açısından önemli bir kaynaktır.

3.5.3. Küçük Yeni Han

Sultan III. Mustafa'nın Kapalıçarşı yakınına inşa ettirdiği Büyük Yeni Han gibi Küçük Yeni Han da aynı dönem eseridir. Tıpkı Laleli Camii'nin yanında Taş Han'ın bulunduğu gibi Küçük Yeni Han da kendi adına inşa ettirdiği fevkâni caminin bitişiğindedir. Eyice de bu görüşü destekleyerek, Büyük Han ile birlikte yakınındaki Küçük Yeni Han'ın da III. Mustafa tarafından yaptırıldığını ifade etmektedir. Gerçekten de hem tasarımı hem de kullanılan malzeme dikkate alındığında iki hanın birlikte ya da kısa aralıklarla inşa edildiğini söyleyebiliriz (Resim: 3.5.3.1).

Küçük Yeni Han'ın gelirleri III. Mustafa'nın en önemli eserlerinden Laleli Külliyesi'ne vakfedilmiştir. Bu durum Büyük Yeni Han ile Çakmakçılar adıyla da bilinen III. Mustafa Camii'nin banilerinin III. Mustafa olduğu gibi bu yapılarla birlikte adeta bir kompleks gibi inşa edilen Küçük Yeni Han'ın banisinin de aynı kişi olduğunu göstermektedir (Bilecik, 1998, s. 39).

İstanbul'da ticaret yapan Bulgarların Balkapan Han, Sümbüllü Han ve Valide Han gibi hanların yanı sıra Küçük Yeni Han'da toplandıkları bilinmektedir. Bulgarların burada daha çok zahire ve kaşkaval ve tereyağı gibi yiyecek maddelerinin ticaretini yaptığı dikkate alınırsa Küçük Yeni Han'da bugün mevcut olmayan gıda ticaretinin 18. yüzyılda mevcut olduğunu anlayabiliriz (Hezarfen, 1994, s. 331). Bulgar tüccarların

kendi lonca teşkilatlarını da III. Mustafa'nın fermanı ile 1773 yılında kurduğu bilinmektedir.

Küçük Yeni Han'da birinci katta dükkânlar, üst katlarda ise odalar bulunur. Küçük Yeni Han'ın birinci katı kesme taş, ikinci katı ise bir sıra taş iki sıra tuğladan oluşan almaşık duvar örgüsüne sahiptir. Barok bir saçak tüm yapıyı dolanmaktadır. İsmi gibi son derece küçük ölçülerde tasarlanan hanın iki girişi mevcuttur. Kapılardan birisi Sandalyeciler Sokağı'na diğeri ise Tarakçılar Sokağı'na açılmaktadır. Kot farkı tıpkı Büyük Yeni Han'da olduğu gibi burada da karşımıza çıkar. İki kapı da yuvarlak kemerli ve süslemesizdir (Resim: 3.5.3.2).

Tarakçılar yönündeki kapısı hanın ikinci katına açılış yaparken, Sandalyeciler yönündeki kapısı zemin kata bağlanmaktadır. Sandalyeciler ile Çakmakçılar Yokuşu sokaklarının kesiştiği noktada III. Mustafa Camii ve bunun altında ise yine sultanın adıyla da anılan Saka Çeşmesi bulunmaktadır. Böylece fevkâni cami adeta hanın bir parçası gibidir (Resim: 3.5.3.3). Şu anda mevcut olmamakla birlikte hanın içinden camiye doğrudan bağlanan bir kapı da vardır.

Yapının duvar örgüsü camiyle bütünlük arz etmekte ve dışarıdan birbirlerinden tam olarak ayrıştırılamamaktadır. Dışarıdan adeta tek parça halinde ve birbirlerinin devamı olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Bu durum pencere sistemine dahi yansımıştır. Caminin konsol sırası altındaki dikdörtgen söveli, tuğla sivri tahfif kemerleriyle tezyin edilmiş pencerelerinin hizasında hanın duvarlarında benzer pencere sırası devam eder (Resim: 3.5.3.4).

Almaşık duvar örgüsü üzerinde sıralanan pencereler dikdörtgen mermer söveli ve üzeri tuğla sivri tahfif kemeridir. Tüm pencereler demir şebekelerle kapatılmıştır. Büyük Yeni Han'da olduğu gibi yuvarlak kemerli revaklı bir avlu etrafında sıralanan odalara geçişler beşik tonozlu koridorlar vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bu koridorlar kimi yerde çapraz tonozlarla birbirlerine bağlanmıştır (Resim: 3.5.3.5 ve Resim: 3.5.3.6). Üç katlı yapı üzerine inşa edildiği alan sebebiyle tam bir dikdörtgen plan sunmamaktadır. Çevredeki kot farkı girişlere yansıdığı gibi, mekânın dışarıdan bütün haline okunmasına da olanak tanımaz.

Yapı iki yönde de Kapalıçarşı'ya bağlanan sokaklara baktığı için giriş katları dükkân olarak tasarlanmıştır. Halen bu özelliğini korumaktadır (Resim: 3.5.3.7) Avluya bakan zemin ve birinci katları da ticarethane olarak kullanılmaktadır. Üst katlarında ise atölyeler hizmet vermektedir. Avlunun üzeri günümüzde camekân ile örtülmüştür (Resim: 3.5.3.8). Yapıdaki zaman içerisindeki bozulmalar ve kullanımdan kaynaklanan tahribatlar sebebiyle odaların orijinal düzeni tamamen ortadan kalkmıştır. Pencerelerin ve oda kapılarının çoğu yeni ihtiyaçlar sebebiyle değiştirilmiş, kimi yerde genişletilmek için tahrip edilmiştir. Üst örtüsü plastik ve galvaniz ondülinlerle kapatılarak bütünüyle tahrip edilmiştir. Günümüzde ticarethane olarak kullanılmasına karşın bir harabe görünümünde ve son derece bakımsız durumdadır.

3.5.4. Sen Piyer Han

Beyoğlu'nda Galata'da bulunmaktadır. Bankalar Caddesi'ne bağlanan Eski Banka Sokağı üzerinde 5 Numarada bulunan yapı 1771'de inşa edilmiştir. Birbiriyle bağlantılı bir yapılar topluluğu olan han 1732 yılında Fransız Ticaret Temsilciği ve lojmanı olarak inşa edilen ahşap bir yapının yanması sonrası o dönem Fransa'nın İstanbul'daki Elçisi olan Saint-Priest Kontu François-Emmanuel Guignard (1735-1821) tarafından yaptırılmıştır (Resim: 3.5.4.1).

İstanbul'un en eski yerleşim yerlerinden birisi olan Galata'ya ilkçağda Sykai denildiği bilinmektedir. Eski Grekçe'de İstanbul'un karşısında bulunduğu için "karşıdaki Sykai" anlamında "peran en Sykais" denildiği için zamanla bölgeye yerleşen Cenevizliler tarafından Galata'yı daha sonra ise Levantenler tarafından Beyoğlu'nu ifade etmek için "Pera" olarak isimlendirilmiştir (Eyice, 1994, s. 348). 12. yüzyılda Bizans'tan çeşitli imtiyazlar elde edip İstanbul'a yerleşen Cenevizliler IV. Haçlı Seferiyle İstanbul Latinler tarafından işgal edilince Galata'ya yerleştikleri ve burada bir ticaret kolonisi kurmuşlardır. 14. yüzyılın başında Cenova'ya tanınan imtiyazlar genişlemiş ve Galata'da bir mahalle kurmalarına izin verilmiştir. Böylece Cenevizliler Galata'da bir ticaret loncası, et ve buğday pazarları, hamam ve kiliseler inşa etme hakkına kavuşmuşlardır. İstanbul'un simge eserlerinden birisi olan Galata Kulesi de bu sırada 1349 yılında inşa etmişlerdir.

İtalyanların bölgedeki mevcudiyeti fetihten sonra ticari açıdan sürmüş, Fatih Cenevizlilerin bu özerk yapısının devamına müsaade etmemiştir. Nitekim İstanbul'un fethedildiği gün Cenevizliler kalenin anahtarını Fatih Sultan Mehmed'e teslim etmişlerdir. Fatih döneminde Galata'ya bir kadı atanarak, hükümranlık hakkı bütünüyle Osmanlı'ya geçimiştir. Ancak bölgenin ticari hareketliliği devam etmiştir. Türklerin bölgeye yerleşmesiyle birlikte de kısa sürede nüfus Türklerin lehine olacak şekilde değişmiştir. 1477 yılında yapılan bir nüfus sayımında Galata'da yaşayan 1.521 kişinin 535'i Müslüman, 332'si Avrupalı durumundadır. 16. yüzyılın başında Floransalı tüccarların sayısı 70'e ulaşacak, 1533'ten sonra ise Barbaros Hayreddin Paşa'nın gayretiyle Afikalı denizciler ve Endülüs'ten gelen Araplar Galata'ya yerleştirilecekti. Endülüs Müslümanlarının Arap Camii çevresine yerleşerek kıyafet, şekerleme, helva ve şerbetçilik başta olmak üzere çeşitli alanlarda ticaret yaptığı kayıtlara geçmiştir.

Bölge İstanbul'un ticari hayatının önemli bir parçası olduğu için Bizans'tan itibaren ticaret hanları ve diplomatik misyon şefliklerinin bulunduğu bir yer olarak öne çıkmıştır. Bugün dahi bu niteliğini korumaktadır. Daha 15. yüzyılda Galata Bedesteni inşa edilerek Osmanlı Devleti'nin ticari faaliyetlere başladığı görülmektdir. Cenevizlilerin yoğun olarak ticaret yaptığı dönemde Balıkpazarı Kapısı ile Yağkapanı Kapısı arasındaki bölgenin merkez olduğu anlaşılmaktadır. 17. yüzyılda bölgede çarşı sayısı 8'e çıkmıştır (İnalcık, 1994, s. 353).

18. yüzyılda İstanbul'a Avrupa'dan kumaş, şeker, boya ve kahve ithalatı bölgeden yapılırken, yün, deri ve balmumu ihracatı da yine Galata'dan Avrupa'ya yapılıyordu. Bu yüzden bölgede çok sayıda han inşa edilmiştir. Bu hanlarla birlikte bankacılık faaliyeti de Galata'da yayınlaşmıştır. 1885 yılında Galata'da Osmanlı Bankası, İtibarı Umumi Şirketi, Osmanlı Mimarlar ve Duvarcı Ustaları Birliği, Fransız Bank Şubesi, İngiliz Bank Şubesi ve Credit de Lyons ile Dersaadet Bankası faaliyetteydi. 19. yüzyılda Galata Bankerleri vasıtasıyla çok sayıda han inşa edilmiştir.

Sen Piyer Hanı böyle bir ticari ve diplomatik bölgede 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da etki alanı genişleyen Fransızlar eliyle inşa edilmiştir. Fransız Elçi François-Emmanuel Guignard, 1732 yılında Fransız Ticaret Temsilciliği ve lojmanı

olarak kullanılan ahşap yapının 1770 Galata Yangını'nda yok olması üzerine bu yapının yerinde bir kâgir binanın yapılmasını sağlamıştır. Yapı ismini, yanındaki Katolik Sen Piyer Kilisesi'nden almıştır. Kiliseyi inşa eden Dominiken rahiplerinin 1705 yılında Fransız Elçisi Comte de Ferriol vasıtasıyla Fransa Devleti himayesine girmesiyle, kilise ve etrafındaki bölgenin Fransız tüccar ve diplomatlarının yoğun ilgisine mazhar olduğu bilinmektedir.

1762'de İstanbul'a yerleşerek çalışmamız için de önemli bir zaman diliminde İstanbul'u ve önemli olayları resmeden Fransız ressam Antoine de Favray (ö. 1798), François-Emmanuel Guignard'ın Sultan III. Mustafa'ya takdim edildiği bir resim yapmıştır. Böylece Sultan III. Mustafa'nın gerçeğe en yakın resminin de günümüze ulaşması sağlanmıştır (Resim: 3.5.4.2).

Ünlü Fransız şair André Chénier, yapının yerinde daha önce var olan ahşap binada 1762'de dünyaya geldiği için isminin yer aldığı bir levha bugün yapının dış cephesinde bulunmaktadır (Resim: 3.5.4.3). Stamboul Gazetesi'nin sahibi ve başyazarı olan Régis Delbeuf tarafından, mimar Alexandre Vallaury'ye yaptırılan mermer levha hanın ikinci katında yer alan odalardan birinin üzerinde bulunmaktadır. Levhanın üzerinde *"André Chénier naquit dans cette maison le 30 Octobre 1762"* yani "André Chénier 30 Ekim 1762'de bu evde doğmuştur" yazısı okunmaktadır.

Sen Piyer Han, 1856-1893 yılları arasında Osmanlı Bankası tarafından kullanılmıştır. 37 yıl süreyle yapıyıu kullanan banka daha sonra buradan Voyvoda Caddesi'nde yapılan yeni yerine taşınmıştır. Buradan taşınmasının sebebinin o tarihte yapının konforlu olmamasından kaynaklandığını biliyoruz. Osmanlı Bankası'nın Genel Müdürü Sir Edgar Vincent, 7 Şubat 1890'da, Paris Komitesi üyelerinden Théodore Berger'e yazdığı mektubunda bunu açık bir dille ifade etmiştir: *"Şu anda kullandığımız mekânın hiçbir konforu yoktur. Ofisler yazın çok sıcak, kışın ise çok soğuktur. Sağlık şartları son derece yetersizdir"* (Dadyan, 2022). Görüldüğü gibi han 19. yüzyılın sonunda artık bakımsız bir hale gelmiştir.

Osmanlı Bankası'nın handan ayrılması üzerine mekânının odaları çeşitli meslek gruplarına kiraya verilmiştir. 1893'teki ilk kiracıları arasında Külliyat-ı Kavanin'in yazarı Osmanlı hukukçusu Sarkis Karakoç, Paul Tavukçu isimli bir komisyoncu, Dr.

Lewis Mizzi isimli bir avukat ve Kimyager Vahan Manukyan gibi isimler bulunmaktadır. Bir dönem binada Konstantiniye Barosu ve İtalyan Ticaret Odası da faaliyet göstermiştir.

İstanbul'un çok sayıda yapısında ve restorasyonunda imzası olan Gaspare Fossati'nin mimarlık ofisinin de Sen Piyer Han'da bulunduğu söylenmektedir. Buna delil olarak gösterilen şey, Fossati'nin İsviçre'deki Bellinzona Arşivleri'nde bulunan bir resimdir. Fossati'nin ekibinde çalışan ressam Michail Ivanovic Scotti'ye ait olan 1848 tarihli suluboya resimde mimarın Pera'daki Ofisi olarak gösterilen mekânın Sen Piyer Han'daki bir oda olduğu düşünülmektedir (Resim: 3.5.4.4).

İstanbul'da önemli yapıları inşa eden mimarların ofisleri de bir dönem bu handa faaliyet yapmıştır. 1894 ile 1931 yılları arasında dönemin 23 ünlü mimarının yapıda büro açtığı bilinmektedir. İstanbul'un ilk mimarlık bürosunu açan Antoine N. Perpignani, Edoardo Carlo Vittorio De Nori, Hovsep Aznavur, Giulio Mongeri ve Marco G. Langas bu mimarlardan bazılarıdır. İstanbul'da ilk kot imalathanesi de bu yapıda kurulmuştur (Resim: 3.5.4.5).

1907 yılında Sen Piyer Han, yanındaki kilise ve gayrimenkulleri Fransız himayesinden İtalya Krallığı'nın himayesine geçmiştir. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Türkiye İtalya ile savaşa girdiği için devlet 1915'te yapıyı müsadere etmiştir. Savaşın sonunda mülkler yeniden kiliseye iade edilmiştir. 20. yüzyılın başından itibaren Galata'daki Batılı tüccarların nüfuzunun azalmasıyla birlikte handaki meslek grupları değişime uğramıştır. Bu tarihten itibaren daha çok tamirhaneler ve imalathaneler tarafından kiralanmış, 1953 yılında Galata Kulesi Sokağına bakan yönündeki iki katlı kısmı yıkılmış ve yerine Rossario Apartmanı inşa edilmiştir.

Zamanla harap olan yapı 2022 yılında Bahçeşehir Uğur Eğitim Vakfı'nın desteğiyle İBB tarafından restorasyon programına alınmış, iş HB Restorasyon Şirketi'ne verilmiştir. Çalışmamız esnasında yapı restore edildiği için fotoğraflama imkânına sahip olunamamıştır. Ancak yenileme öncesinde restorasyonu yapan şirket tarafından mekân pek çok açıdan fotoğraflanıp belgelenmiştir (Resim: 3.5.4.6). Çalışmamızda kullandığımız görsellerin ve planların önemli bir kısmı HB Restorasyon Şirketi'nin yayınladığı malzemelerden alıntılanmıştır.

2500 metrekare büyüklüğündeki bir alanı kaplayan Sen Piyer Han temelde birkaç binadan oluşmaktadır (Şekil: 3.5.4.1). İlk bina 1771 yılında inşa edilen ve Ticaret Temsilciliği, Banka ve Lojman yapıları olarak kısımdı. Yapının Galata Kulesi Sokağı köşesindeki ikinci kısmı 1772 yılında, son kısmı ise 1775'te inşa edilmiştir (Resim: 3.5.4.7) İnşaatlar tamamlandığında Fransız Elçisi Comte de Saint-Priest'in amblemi (Resim: 3.5.4.8) ile Bourbon Hanedanı'nın üç zambaklı amblemi binanın üzerine konuşmuştur (Resim: 3.5.4.9). Kesme taştan inşa edilen yapının zemini de taş döşemelidir. Merdivenlerin trabzanları dökme demirdendir. Bu trabzanlar ve köşeleri pahlı merdiven basamakları yapıdaki önemli süsleme detaylarındandır (Resim: 3.5.4.10).

Yuvarlak yüksek kemerli giriş kapısı ve dikdörtgen pencereleri ile dikkatleri çeker. Yapının pek çok noktasında kalemişleri ve duvar resimlerinden izler bulunmaktadır. Odalar yuvarlak kemerlerle tezyin edilmiş uzun koridorlar aracılığıyla birbirine bağlanır (Resim: 3.5.4.11). Bourbon Hanedanı'nı sembolize eden damganın yer aldığı duvarda gotik izler taşıyan sivri kemerli bir pencere bulunmaktadır (Resim: 3.5.4.12). Kimi noktalarda ise bu etkiyi arttıran yuvarlak pencereler vardır. Duvarların kimi yerlerde köşeleri pahlanarak görsel etkinin arttırılması sağlanmıştır. Üç basamakla yükseltilmiş bir başka yuvarlak kemerli kapının üzerinde yine yuvarlak kemerli bir süsleme detayıyla duvar tezyin edilmiştir (Resim: 3.5.4.13).

Yapı ilk inşa edildiğinde iki katlı olarak tasarlanmıştır. Osmanlı Bankası'nın binaya taşınmasından sonra bankanın ihtiyaçları doğrultusunda üçüncü bir kat daha inşa edilerek yapı büyütülmüştür. Bu sırada bazı duvarların kaldırıldığı ve yine bazı pencere ve kapıların yerlerinin değiştirildiği anlaşılmaktadır (Resim: 3.5.4.14). İlave katın duvarları diğer iki katın aksine taş değil tuğladır. Üçüncü kata çıkan merdivenler ahşaptır. Bu katta odaları birbirinden ayıran yuvarlak kemerler göze çarpar. Yapının üst örtüsü çift meyilli kiremitle kaplıdır (Resim 3.5.4.15).

3.6. Çeşmeler

Osmanlı dönemi imar faaliyetlerinde su yolları ve çeşmelerin özel bir yeri vardır. Türk insanının suyla kurduğu ilişki Batılı seyyahların hayranlık ve şaşkınlıkla izlediği, bazen anlam vermekte güçlük çektikleri bir yakınlık ilişkisidir. Türklerin içimi güzel su bulabilmek için bazen kilometrelerce uzaklıktaki yerlere gidip temin ettikleri suyu adeta pahalı şaraplar gibi muhafaza etmeleri, seyahatleri esnasında yanlarında taşımalarına anlam verememişlerdir.

Osmanlı'nın adeta bir su medeniyeti olmasında suyun "hayat kaynağı" olarak kabul görmesi vardır. Bu yüzden sadaka-i cariye olarak düşünülen hayır yapıları içinde çeşme ve sebiller ayrı bir önemi haizdir. Çeşmelerin pek çoğundaki kitabede bu hayır hizmetini vakfedenin ruhu için bir kurtuluş ve dua ümidine atıf yapılması bundandır.

"Hakkın inayetiyle geldi çeşmeye âb-ı leziziniz / Bânisine eyleyin Fatiha sıhhat afiyetle içiniz / Su içenler ila yevmil-kıyame rahmet ile yâd ediniz" Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi kitabesi örneğinde olduğu gibi neredeyse tüm çeşmelerde vurgulanan, bu kıyamet saatine kadar hayırla yâd olunma isteği çeşmelerin inşasında temel belirleyici etki olmuştur.

İkici etki ise hayır işlerinin ekonomik boyutlarıyla ilgilidir. 18. yüzyıl Osmanlı'nın parlak çağları olan 16. ve 17. yüzyıllara göre ekonomik açıdan durağanlaştığı ve daraldığı dönemlerdir. Bu yüzyılda büyük külliye ve medrese gibi yüksek bütçeli vakıf yapılarının sayısı azaldığı gibi inşa edilenlerde de ölçüler küçülmüştür. Çeşme ve sebillerin sayılarında 18. ve 19. yüzyıllarda görülen nisbi artışın bir gerekçesi de bu olmalıdır.

III. Mustafa döneminde İstanbul'da inşa edilen çeşme ve sebillerin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Bunda şehrin özellikle 1950'lerden itibaren hızlıca gelişmesi, bazı mahallelerin bütünüyle ortadan kaldırıldığı geniş imar programının devreye sokulması etkili olmuştur. Yine de İstanbul'un her iki yakasında bu dönemde inşa edilen çeşmeler hatırı sayılır bir yeküne ulaşırken, ihya edilen çeşmeler de mevcuttur. Fakat III. Mustafa, babası III. Ahmet'in Sultanahmet'te, amcasının oğlu I. Mahmut'un Tophane'de inşa ettirdiği gibi büyük ölçülerde meydan çeşmeleri inşa ettirmemiştir.

Bunda onun israftan ve gösterişten hoşlanmayan karakterinin belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Şehirde kendi adını taşıyan çeşmeler mütevazı ölçülerdedir. Hatta bu dönemde başka hayır sahiplerinin çok daha gösterişli yapıları mevcuttur.

İsraftan kaçınma ve bütçeyi lüzumlu yerlerde harcama adeta III. Mustafa'nın şiarı haline gelmiştir. Bu yüzden bend inşası ve su yollarının ihyası daha fazla önceliği olmuştur. Bu minvalde ihyasına özellikle önem gösterdiği Üsküdar'da bir su yolu inşa ettirmiştir. Ayazma Camii'nin su ihtiyacını karşılamak maksadıyla yaptırdığı su yolu kaynaklarda kendi adıyla geçmektedir. Caminin inşasının 1760'da tamamlandığı dikkate alındığında bu su yolunun da o tarihte tamamlandığı anlaşılmaktadır. İsale hattının uzunluğu 1.300 metredir. Vakıf defterine göre 4 lüle 3 masuradır. (227,5 m3/gün) Vakfiyesinde dört yere su verildiği kayıtlıdır (Çeçen, 1994, s. 352).

Lale devri sonrası olmasına karşın III. Mustafa dönemi yapılarının tamamında gördüğümüz daha az gösteriş, daha fazla fonksiyonellik çeşme ve sebillerde de karşımıza çıkar. Barok süsleme ögeleri abartıya kaçmadan çeşmelerin büyük kısmında görülmektedir. Osmanlı sanatında Batılı ögelerin girmeye başladığı 18. ve 19. yüzyıldaki değişimin mimaride önce tezyinat detaylarında görüldüğü açıktır. Özellikle Lale devri ile birlikte bu yeni üslubun mimari strüktür yerine, alışılmış kalıplardan daha kolay çıkılabilecek süslemede görülmesi anlaşılabilir. Osmanlı mimari kültürüne genel olarak aykırı düşmedikçe yapılan bu uygulamaların özellikle çeşme ve sebillerde başladığını söyleyebiliriz.

III. Mustafa devrinde, kendinden önce başlayan bu değişimin en çarpıcı örneklerini çeşme ve sebiller üzerinde görmek mümkündür. Hususen stilize lale motifleri, gülçeler, meyveler, vazo içerisinde çiçek ve yemişler, kıvrımlı dallar, hafif kabartma çerçeveler ve tüm yüzeylerin süsleme amaçlı kullanılması gibi Barok'a özgü detaylar bu devir eserlerinde bolca kullanılmıştır.

Dönemin çeşmelerini tespit etmek için yaptığımız çalışmada özellikle bir eserin diğer kaynak eserlerin de atıf yaptığı önemli bir çalışma olduğunu gördük. İstanbul'daki çeşmelerin envanterini çıkartmak ve o günkü mevut durumlarını fotoğraflarla belgelemek için Müzeler Genel Müdürlüğü bünyesinde 1938'de bir çalışma yürütülmüştür. Müdürlüğün o dönem uhdesinde bulunduğu Milli Eğitim Bakanlığı

tarafından, Maarif Matbaası Nakit İşleri Muhasibi İbrahim Hilmi Tanışık tarafından hazırlanan iki ciltlik eser, Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanı olduğu bir dönemde yayınlanmıştır. Tanışık bu çalışmayı yürütmek için talimatın doğrudan Talim Terbiye Heyeti azası Faik Reşit Unat tarafından verildiğini eserin giriş kısmında ifade etmektedir.

Tanışık hem sahada hem de yayımlanmış eserler üzerinde yaptığı çalışma sonucunda İstanbul'da 376 adet hâlihazırda kullanılmakta, 292 adet kullanılmayan ve 59'u kayıtlarda var olup o esnada mevcut olmayan toplam 727 adet çeşme tespit etmiştir. Bunların 404'ü İstanbul (Suriçi), 175'i Beyoğlu, 148'i ise Üsküdar ve Kadıköy'dedir.

İbrahim Hilmi Tanışık 1943 yılında yayımlanan *İstanbul Çeşmeleri I İstanbul Ciheti*i simli eserinde İstanbul'un Beyoğlu hariç Avrupa yakasında tarih sırasıyla Yusuf Efendi Çeşmesi (1757), III. Mustafa Çeşmesi (1758), Nuğman Ağa Çeşmesi (1760), Sadrazam Koca Ragıp Paşa Çeşmesi (1762), Mustafa Paşa Çeşmesi (1764), Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi (1764), Saraylı Şirin Kadın Çeşmesi (1765), Sermimar Hacı Mustafa Çeşmesi (1765), Haseki İmareti Çeşmesi (1766), Kuru Mustafa Ağa Çeşmesi (1769), Zeyneb Sultan Çeşmesi (1770), Müezzinzade Mehmed Efendi Çeşmesi (1770), Kethüda Hacı Hüseyin Ağa Çeşmesi (1771), Kaymakam Mehmed Paşa Çeşmesi (1771), İmamzade Çeşmesi (1773) olmak üzere III. Mustafa devrine tarihlenen 15 çeşme tespit etmiştir (Tanışık, 1943, s. 357).

Tanışık'ın Beyoğlu'nda tespit ettiği III. Mustafa devri çeşmeleri ise sırasıyla şöyledir: III. Mustafa Çeşmesi (1759), Mustafa Ağa Çeşmesi (1761), Kadirihane Çeşmesi (1763), Zekeriyaköyü Meydan Çeşmesi (1764), Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi (1767) ve Topçubaşı Mehmed Ağa Çeşmesi (1774) Buna göre Beyoğlu'nda 6 adet çeşme tespit etmiştir (Tanışık, 1945, s. 501).

Üsküdar'da tespit ettiği çeşmeler ise: Kaymakam Emin Bey Çeşmesi (1757), III. Mustafa Çeşmesi (1760), Tekkekapı Çeşmesi (1762), Ahı Baba Çeşmesi (1762), III. Mustafa Çukur Çeşmesi (1763), Hasan Ağa Çeşmesi (1763), Hacı Yusuf Ağa Çeşmesi (1763), Hatçe Sultan Çeşmesi (1764), Divittar Mehmed Paşa Çeşmesi (1765), Mehmed Bey Çeşmesi (1765), Feyzullah Efendi Çeşmesi (1765), Hüseyin Ağa

Çeşmesi (1766), Cedit Yakup Ağa Çeşmesi (1766), Pirizade Osman Sahip Efendi Çeşmesi (1767), Başkalfa Hacı Ömer Efendi Çeşmesi (1772) olmak üzere 15 adettir.

Adı anılan bu çeşmelerin dışında da bazı eserlerin var olduğunu yaptığımız inceleme sonunda tespit ettik. Tanışık'ın ve daha sonra onun çalışmasını esas alarak bir inceleme yapan Affan Egemen'in kitaplarından bu kataloğu oluştururken çok istifade ettik. Yine bu sayede onların bazı eksik bilgilerini de tamamlama imkânı bulduk.

İstanbul'da gayrimüslimler tarafından kilise yapıları içinde bu tarihte inşa edilmiş çeşmelerden günümüze ulaşanları tespit etmek mümkün olmamıştır. İstanbul kiliselerinden halen hizmet verenlerin önemli bir kısmının 18. yüzyıldan sonra inşa edildiği bilinmektedir. Bu yapıların pek çoğunun ilk inşa tarihleri daha erken tarihlerde olsa da zaman içerisinde yeniden inşa edildikleri görülmektedir. Üsküdar Selamsız'da 17. yüzyılda inşa edilen Surp Haç Gregoryan Kilisesi bunlardan birisidir. 1830'da Mimar Hovannes Amira Serveryan tarafından yeniden inşa edilen kilisede 1762 tarihli bir çeşme kitabesinin bulunduğu ifade edilmektedir (Patacı, 2014, s. 582). Ancak çeşmenin kendisi 1970 yılında yeniden yapıldığından 18. yüzyıldaki formu ve tasarımına ilişkin bir bilgi mevcut değildir.

3.6.1. Yusuf Efendi Çeşmesi

Fatih Malta'da bulunan çeşme Müderris Arapkirli Yusuf Efendi tarafından yaptırılmıştır. Kitabesinden h. 1171 (1757) tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Cephesinde bulunan dört sütun ile üç kısma ayrılmıştır. Ortada basık kemerle nihayetlenen asıl cephesi, yanlarda nişli yüksek sütunlarla bölünmüştür (Resim: 3.6.1.1). Sütun başlıkları üzerinde kitabe kuşağını iki yandan çeviren yüksek ve nişli sütunlarla son bulur. İki yanda daha küçük sütunlar içerisinde mihrap nişini andıran kısımlarıyla dikkati çeker.

Şair Raif'e ait olduğu bilinen kitabesi şu şekildedir (Tanışık, 1943, s. 190):

Menba'-ı ayn-ı inâyet maksem-i cûd –ü kerem
Hazret-i Yusuf Efendi âb-ı rû-yi izz-ü şan

Daima icra-yi enhar-ı mekârimdir
Tab-ı pâki su gibi hayrata mâildir heman

Eyelyüb irva utaş-ı ehl-i hacâtı anın
Çeşme-sâr-ı lütfü virdi âb-ı kevserden nişan

Mevkiinde eyledi icra bu ayn-ı zemzemi
Virdi ebnâ-yi sebîle âb-ı tâbı taze can

Öyle âb-ı saf kim olmaz teşbihe masadak
Münceli safvetinde letâfetinde mekz-i rûh-i revan

Seyr-i tarh-ı çeşmesi dil-teşneye virir hayat
Can-fezâdır lezzeti mânend-i âb-ı hayvan

Daha hayrat yapsun Hüda makbül idüb
Eyleye dârinde sîrâb-ı feyz-i Müstean

Nice hayart-ü müberrata muvaffak eyleyüb
.....pâki ola câri her zeman

Cûdünü ima ider atşana târihi temam
Al Hüseyn ile Hasan aşkına iç mâ-i revan 1171 (Resim: 3.6.1.2)

Dönemin süsleme anlayışına uygun olarak Barok tezyinat çeşmenin bütününe hâkimdir. Mermer kaplı ayna taşında 18. yüzyılın ortalarından itibaren sıkça gördüğümüz akantus yaprakları ve (c) kıvrımlı silme motifleri bulunur. İstirdiye kabuklarıyla süslü nişlerde bitkisel tezyinat da bol miktarda kullanılmıştır. Yakın zamanda yenilenmiştir ve kullanımdadır.

3.6.2. Damatzade Mehmed Murad Efendi Çeşmesi

Sarıyer, Büyükdere'de bulunmaktadır. Murad Molla olarak anılan Rumeli Kazaskeri Kovalızade Damatzade Mehmed Murad Efendi tarafından 1757'de yaptırılmıştır. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin oğlu olan Murad Efendi İstanbul ve Edirne'de kadılık yaptıktan sonra Rumeli'ye tayin edilmiştir. Nakşibendi Tarikatı müntesibi olarak temayüz etmiş, 1775'de Fatih Çarşamba Semti'nde bir tekke ve kütüphâne inşa ettirmiştir.

Büyükdere Kömür İskelesi'nde, Çayırbaşı Aralığı Sokak'ta meydanda bulunan çeşmesi kesme taştan yapılmıştır (Resim: 3.6.2.1). Çeşme üzerinde biri tamir olmak üzere iki kitabe bulunmaktadır. Yakın zamanda yenilenen çeşmenin haznesi boyalıdır.

Ayna taşı mermerdendir ve etrafı kitabeleri de içine alacak genişlikte yuvarlak kemerli bir sıra tuğla ile süslenmiştir. Aynası dalgalı kemerli dar bir niş içerisinde düz ve süslemesizdir. Kemerin içinde altıgen bir zemin üzerinde kitabe bulunmaktadır.

Sâhibu'l-hayrât Dâmadzâde Mehmed Murad Efendi'nin rûhi içün 1170

Üzerinde ise h. 1341 (1922) tarihli tâlik hatlı iki satırdan mürekkep bir tamir kitabesi daha bulunur:

Sâhibu'l-hayrât bani-i sani Rize eşrafından Kovalızâde Hacı Mustafa Efendi'nin rûhi içün Fâtiha 1341 (Resim: 3.6.2.2)

Bazı kaynaklarda Kovalızade Çeşmesi olarak geçmesinin sebebi, 1922'de tamir ettiren şahsın Kovalızâde Hacı Mustafa Efendi olmasıdır. Küçük bir teknesi mevcuttur. Çeşme günümüzde kullanımdadır.

3.6.3. Kaymakam Emin Bey Çeşmesi

Üsküdar, Toptaşı'nda bugün Sokullu Mehmed Paşa İlköğretim Okulu olarak kullanılan Süvari Kışlası bahçesinde bulunmaktadır (Resim: 3.6.3.1). Kitabesi:

Kaymakam asker topçu Emin Bey'in
Hayr-ı celile zatını kılmış Hüda delil

Tecdid idüp bu çeşmeyi bezl-i nukûd ile
Ruh-ı Hüseyni eyledi sirab-ı selsebil

Mihri bu resme eyledim işrab tarihin
Manend-i Kevser aktı nev ab-ı bi-adil (Resim: 3.6.3.2)

Tanışık'ın yayınladığı fotoğrafta çeşmenin 1940'larda sağlam ve kullanılır durumda olduğu görülmektedir. 2019'da çekilen fotoğraflarda bahçenin asfaltlanması sırasında yarısına kadar gömüldüğü, kısa süre önce ise ihya edildiği anlaşılmaktadır. Egemen 1984'te tamamladığı eserinde bu çeşmeyi yerinde bulamadığını yazmaktadır. Fakat çeşme bugün Tanışık'ın da belirttiği yerde bulunmaktadır (Egemen, 1993, s. 265). Çeşmenin restorasyonu sonrası bütünüyle ortaya çıkartıldığı, teknesinin ve atların sulanması için teknenin yanına yapılan yalağın da ihya edildiği görülmektedir.

Tanışık çeşmenin 1171 tarihli olduğunu söylediği kitabesini okumuş ve kitabına almıştır (Tanışık, 1945, s. 356). Bununla birlikte kitabe bugün gayet okunaklıdır ve 1271 (1854) tarihi açıkça görülmektedir. Fakat kitabe tam olarak okunduğunda bunun bir inşa değil tamir kitabesi olduğu ikinci satırında yazan *"tecdid idüb bu çeşmeyi bezl-i nukûd ile"* ifadesinden anlaşılmaktadır. Kitabenin yazarı olan Mihrî, Tanışık'a göre 1766'da vefat eden Cebeciler Kâtibi Mihri Mehmed Efendi olmalıdır.

3.6.4. Topkapı Sarayı III. Mustafa Çeşmesi

Topkapı Sarayı Babüsselam Kapısı aralığındadır. 1758 tarihinde Sultan III. Mustafa tarafından yaptırılmıştır. Bir köşe çeşmesi olarak tasarlanan eserin mermerden ayna taşı mevcuttur. Yuvarlak mermerden bir teknesi vardır ve kullanımdadır (Resim: 3.6.4.1). Ayna taşı iki küçük sütunçe arasında lülesinin etrafında (c) kıvrımlı bir yaprak motifi vardır. Şair Zihni tarafından yazılan dört satırlı kitabesi:

Menbaʿ-ı cuy-ı himem şâhinşeh-i Dârâ-ḥaşem
Şâh-ı memduḥüʾ ş-şiyem fermân-dih-i mülk-i cihân

Yaʿni Sulṭân Muṣṭafâ Ḫân ibni Aḥmed Ḫân kim
Görmedi miṣl ü şebihin dide-i devr-i zamân

Ruḥ-ı ecdâd-ı iẓâmın şâd edip bu bâbda
Oldu sir-âb-ı zülâl-i himmeti dil-teşnegân

Bedʾ-i bismillâh ile Zihni dedi târiḫini
Ḳıldı Sulṭân Muṣṭafâ bu çeşme-i cudı revân (h.1172) (Tanışık, 1943, s. 190)

Yuvarlak kemerli süsleme içerisinde 1172 (1758) tarihi okunmaktadır. Kitabenin üzerinde yine (c) kıvrımlı süsleme ögesi ve akantus yapraklı bir taç bulunur. Bu tezyinat altın yaldızla boyalıdır.

3.6.5. Kasımpaşa III. Mustafa Çeşmesi

Kasımpaşa'da Turabi Tekkesi karşısındaydı. 1759'da Sultan III. Mustafa tarafından yaptırılmıştır. Zeminin yükselmesi sebebiyle 1940'larda yarıya kadar toprak altında kalmıştır. Kesme taştan yuvarlak kemerli ayna taşı üzerinde kitabesi bulunmaktadır (Tanışık, 1945, s. 116). Bugün mevcut değildir (Resim: 3.6.5.1).

Çeşme-i ihsan-ı cud-ı Şah Sultan Mustafa 1173

3.6.6. Numan Ağa Çeşmesi

Kitabesi Topkapı Sarayı'ndadır. Bugün mevcut değildir. Kitabesinden 1760 yılında yenilendiği anlaşılmaktadır (Tanışık, 1943, s. 192).

Yerinde içtihat etti bunu Nuğman Ağa Hakka
Edüp mecra-yı ab-ı germi tecdid eyledi ihya 1174

3.6.7. Ayazma III. Mustafa Çeşmesi

Üsküdar Ayazma Camii'nin köşesindedir ve camiyle birlikte inşa edilmiştir. Tarih kitabesine göre de 1760'da yapılmıştır. Geniş bir mermerle kaplı duvarın önünde bağımsız bir ayaklı çeşmedir (Resim: 3.6.7.1). Adeta bir anıt taşı gibi önünde durduğu mermer duvarın, ayna taşına denk gelen kısmı ince bir frizle çerçevelenmiştir. Benzer süsleme frizi çeşmenin pabucunda ve Barok külahı altında da görülür. Üç yönünde musluğu mevcuttur (Resim: 3.6.7.2). Hem bu bağımsız çeşme önünde hem de ardındaki duvar önünde geniş birer teknesi vardır. Çeşmenin üzerinde 1940'lı yıllardaki fotoğrafta görülen saçak 1978'de yıkılmış, sonraki tadilatlarında ise yapılmamıştır (Egemen, 1993, s. 636).

Yakın zamanda yenilenen çeşmenin kitabesi:

Menba'-ı cû-yi himem Sultan-ı memdûh-üs-şiyem
Ayn-ı eltâf-ü kerem Şahinşah-ı zıll-ı Hüdâ

Şah-ı devran Mustafa Han ibn-i Ahmed Han kim
Âb-ı cüdun dehre icrâ eyledi ser-tâ-be-pâ

İtdi ez-cüme bu dil-cû çeşme-sâr-ı hurrem
Himmetiyle câmii pâki civarında binâ

Mâ-i zerrîn ile Zihnî sebt-i târihe sezâ
Çeşme-i âb-ı revan vakf-ı Sultan Mustafa 1174 (Resim: 3.6.7.3)

Günümüz Türkçesiyle:

Himmetler ırmağının kaynağı, huyu övülmüş sultan / Lutufların, keremin pınarı, Hüda'nın gölgesi şahlar şahı / Devrin şahı Ahmed Han oğlu Mustafa Han ki / Bütün

dünyaya cömertlik suyunu akıttı / Bunların arasında bu gönül çekici, kutlu çeşmeyi / Himmet edip temiz cami civarında yaptırdı / Ey Zihni! Altın suyu ile tarihe kaydedilse yaraşır / Sultan Mustafa'nın vakfettiği suyu akar bu çeşme / Bunu Seyyid Mustafa yazdı. Allah günahlarını affetsin.

Kitâbenin tarihi 1760'dır. İmza kısmında "Ketebehu es-seyyid Mustafa gaferallahu zünubehu" yazısı bulunmaktadır (Haskan, 2001, Cilt: 3, s. 1160). Tanışık kitabenin sözlerini yazan Zihni'nin Şair Keşanlı Sait Mehmed Efendi veya Yanyalı Hüdaverdi Zihni Efendi olabileceğini yazmaktadır. (Tanışık, 1945, s. 358). 1941 yılında bir restorasyon geçirmiştir.

Şair Zihni tarafından yazıldığı anlaşılan kitabesine göre cami ile aynı tarihte avlu duvarına yaptırılan çeşmesi dört köşe bir paye şeklindedir. Ayazma Camii çeşmesinin su ihtiyacı da, cami için yapılan bir suyolu sayesinde karşılanmıştır. 1761'de yaptırıldığı düşünülen isâle hattı Çamlıca eteklerindendir ve uzunluğu 2900 metredir. Debisi 1930'da 1 lüle (52 m^3/gün), vakıf defterindeki tahsislere göre ise 4 lüle 3 masuradır (227,5 m^3/gün) (Çeçen, 2012).

3.6.8. Mustafa Ağa Çeşmesi

Fındıklı'da bulunmaktaydı. Harputlu Mustafa Ağa tarafından 1761'de yaptırılmıştır (Tanışık, 1945, s. 116). Mermer ayna taşı üzerindeki dört kartuş içerisindeki kitabesi:

> *Sahib-ül hayrat ve'l hasenat sabıka*
> *Ağa kethüdası merhum ve mağfur*
> *Harputlu Mustafa Ağa'nın çeşmesi*
> *Sene 1175*

Tanışık eseri hazırladığı 1940'larda kullanılmaz durumda olduğunu kaydettiği çeşme Barok süslemenin zarif bir örneğidir (Resim: 3.6.8.1). Bir vazodan çıkan çiçek dalları aşağıya doğru bir çelenk oluşturacak şekilde sarkmaktadır. Bugün mevcut değildir.

3.6.9. Saka Çeşmesi (III. Mustafa Camii Çeşmesi)

Eminönü Mercan'da Çakmakçılar Yokuşu'nda bulunan ve Sultan III. Mustafa tarafından yaptırılan Çakmakçılar Camii'nin altında iki yol ağzında bulunmaktadır

(Resim: 3.6.9.1). Kitabesi yoktur. Fakat duvarına bitişik olarak tasarlandığı caminin yapım tarihinin 1760 olması sebebiyle bu tarihte yapıldığı sanılmaktadır.

Üç yönlü mermerden yapılmış çeşmenin her yönünde birer çeşmesi sade birer ayna taşı ve tekneleri mevcuttur (Resim: 3.6.9.2). 2011 yılında yapılan restorasyonla kullanılır durumdadır. Ortadaki ayna taşı yanlardakinden daha büyüktür. Her üç ayna taşı da yuvarlak ve dalgalı bir kemerle çevrelenmiştir. Kitabeler için üç yönde de yer bırakılmış ancak dikdörtgen mermer kitabe alanlarına herhangi bir yazı yazılmamıştır.

3.6.10. Sadrazam Koca Ragıp Paşa Çeşmesi

Laleli'deki Ragıp Paşa Kütüphânesi'nin avlusundadır. Cephesi kesme taştan yapılmıştır ve haznesinin üzeri kurşun bir kubbecikle örtülmüştür (Tanışık, 1943, s. 192). Renkli taşlardan yapılmış yuvarlak kemerlidir ve düz bir ayna taşına sahiptir. Kitabesinden kütüphânenin inşa sırasında 1762'de yapıldığı anlaşılmaktadır. Şair Nüzhet Ömer tarafından yazılan kitabesi:

Şah Sultan Mustafa Hanın vezîr-i azamı
Nâmdaş-ı Fahr-i ümmet Râgıb-ı ehl-i kemâl

Ebr-i bârân-ı atûfet kim hurûşan olmada
Cûşiş-i seylab-ı evsâfiyle enhâr-ı hayâl

Muktezâ-yi meşreb-i ihsânı tecvîz eylemez
Yapdı hem bu çeşmeyi ol Âsaf-ı derya-nevâl

Hızr tevfîkin mukarin eyleyüb dâim ona
Eyleye ihyâ-yı âb-ı lûtfu Hayy-i lâ-yezel

Dil döküb atşâna Nüzhet lûle dir târihini
Oldu cârî nuş idin bu çeşmeden mâ-i zülâl 1176

Koca Ragıp Paşa Kütüphânesi avlu kapısı yanında çeşme ile aynı tarihte yapılan **Koca Ragıp Paşa Sebili** bulunmaktaydı (Kumbaracılar, 1938, s. 43). Yuvarlak kemerli bir penceresi, geniş bir saçağı ve kurşun bir kubbesi olan sebilin kitabesi:

Menba'-ı cûy-ı adâlet âb-rûy-ı saltanat
Ya'ni Sultân Mustafâ Hân-ı felek-kadr-i celîl

Sadr-ı asrı âsaf-i ahdi vezîr-i a'zamı
Nâm-dâş-ı fahr-i âlem Râgıb-ı hayr-ı cezîl

Çeşme-sâr-ı birre cûyı himmetin icrâ edip
Yapdı dünyâda nice âsâr-ı matbû'-ı cemîl

İşte ez-cümle biri bu nev sebîl-i can-fezâ
K'oldu her bir lûlesi "Aynen tüsemmâ Selsebîl"

Nüzhet işrâb eyle târîhin atâşa sû-be-sû
Aktı Kevser gibi bu âb-ı lâtîf oldu sebîl 1176

Koca Ragıp Paşa Kütüphânesi'nin bahçe duvarı üzerinde Barok tezyinata sahip, geniş saçaklı sebil tamamen yok olmuştur (Tali, 2005, s. 50). Ancak kütüphânede yapılan geniş çaplı restorasyon halen sürmektedir.

3.6.11. Tekkekapı Çeşmesi

Üsküdar Selamsız'da bulunmaktadır. Kesme taştan yapılmıştır. 1762'de Hacı Mustafa isimli birisi tarafından yaptırıldığı bilinmektedir (Tanışık, 1945, s. 358). 1972'de Egemen'in çektiği fotoğrafta haznesinin üzerinin sıvasız bir kubbe ile örtülü olduğu görülmektedir (Egemen, 1993, s. 795) (Resim: 3.6.11.1).

3.6.12. Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi

Beykoz'da Şahinkaya Caddesi üzerinde 31 numaralı evin bitişiğinde bulunmaktadır. Diğer adıyla Fatma Hatun Çeşmesi'dir. Tanışık büyük bir haznesi olduğu ve özensiz bir yapıya sahip olduğunu kaydetmektedir (Tanışık, 1945, s. 359). Bugün restore edilmiş, tek lüleli ve suyu akar durumdadır. Haznesi de tamir edilmiş, duvarları yenilenmiş ve sıvalı vaziyettedir (Resim: 3.6.12.1).

Yuvarlak kemerli derin bir niş içerisinde bulunan mermer ayna taşı üzerinde ince stilize bir çerçeve bulunur. Bunun dışında herhangi bir süsleme yoktur. Ayna taşı üzerinde tek satırlık inşa kitabesi yer alır. Tamir kitabesi ise çeşmenin üst kısmında bulunur. Restorasyon sırasında kitabeleri de temizlenmiş ve boyanmıştır.

Beykoz Hamamı sahibi Fatma Hatun tarafından 1762'de inşa ettirildiği, 1819'da Ahi Babası Debbağ Hafız İbrahim tarafından yenilendiği kitabelerinden anlaşılmaktadır. Betonla kapatılmış cephesinin ön yüzünde hazne kapağı bulunmaktadır. 1940'lardaki fotoğrafında tekneye rastlanmaz. Ancak bugün zemin kotuyla aynı seviyede bir

mermer parçasının önüne yerleştirilmesiyle tekne vazifesi karşılanmaktadır. İnşa kitabesinin üstünde pek çok çeşmede görmeye alışık olduğumuz, tas koymak için tasarlanan küçük bir sivri kemerli niş bulunmaktadır.

Tek satırlık inşa kitabesi:

Sâhibetü'l-hayrât ve'l-hasenât Hamamcı Fatıma Hatun sene 1176 (1762) (Resim: 3.6.12.2)

Beş satırlık tamir kitabesi: (Resim 3.6.12.3)

Hakkın inayetiyle geldi çeşmeye âb-ı leziziniz
Bânisine eyleyin Fatiha sıhhat afiyetle içiniz

Su içenler ila yevmil-kıyame rahmet ile yâd ediniz
Debbağlar Ahi babası Hafız el-hac İbrahim'dir ismimiz

Sene bin iki yüz otuz beş muharrem on beşidir tarihimiz. (1819)

3.6.13. Kadirihane Çeşmesi

Tophane'de bulunan ve 1630'da inşa edilen Kadirihane Tekkesi 1765'te çıkan büyük bir yangında kullanılamaz duruma gelince III. Mustafa tarafından ihya edilmiştir. Bu sırada tekkeye yapılan eklerden birisinin avlu içerindeki çeşme olduğu bilinmektedir (Resim: 3.6.13.1).

Çeşmenin kitabesini kaleme alan Mehmed Hâkim Efendi bu yangın hakkında 9 Nisan 1765 Salı günü başaldığını ve Surre Emini Hasan Ağa'nın evinde çıkan yangının kısa sürede yayılarak İsmail-i Rumi Asitanesi'ni bütünüyle tahrp ettiğini ifade etmektedir (Hâkim Efendi, 2019, Cilt: 2, s. 1178).

Tanışık, Mirat-ı İstanbul'a dayandırarak çeşmenin 1763 tarihli olduğunu ve kitabesinin Şair Hâkim Mehmed Efendi tarafından kaleme alındığını söyler (Tanışık, 1945, s. 118; Egemen, 1993, s.452). Beş satır, 10 kartuş içerisine yazılmış tâlik kitabenin son iki satırı şu şekildedir:

Su gibi ezberledim bu çeşme-i dilcusuna
Bir mücevher beyit geldi tab'ı Hâkim bi misal

Aynı zemzem gibi cari oldu emr-i Hak ile
Hankâh-ı Kadiri'de ma-i safi-i zülal (h. 1177)

Tanışık eserinde Hâkim Mehmed Efendi hakkında da malumat verir. Buradan mezkûr kitabeyi yazan şahsın 1752-1766 tarihleri arasındaki vakayinameyi kaleme alan Vakanüvis Mehmed Hâkim Efendi olduğunu anlıyoruz.

Çeşme kesme taştan inşa edilmiştir. Sivri kemerli geniş bir açıklık içinde mermer bir aynaya sahiptir. Abdest almayı kolaylaştıran teknesi, zeminden aşağıda olacak şekilde tasarlanmıştır. Yanında yine benzer özelliklere sahip bir akar çeşme bulunmaktadır. Bu çeşmenin önünde geniş bir dikdörtgen havuz şeklinde tasarlanmış tekne bulunmaktadır (Resim: 3.6.13.3). Restorasyon sonrasında çeşmenin bulunduğu avlu mekânın içinde kalmıştır (Resim: 3.6.13.4).

3.6.14. Kürt Hasan Ağa Çeşmesi

Kadıköy Kızıltoprak'ta Zühtü Paşa Camii'nin arkasındaydı. Kadıköy sakinlerinden Kürt Hasan Ağa tarafından 1763'te yapıldığı bilinmektedir (Tanışık, 1945, s. 362). 1940'lardaki görselinde oldukça kötü durumda olduğu görülmektedir. Taş ve tuğla ile örülmüş haznesi ve sivri kemerli geniş bir cephesi olduğu bilinmektedir. Ayna taşının yanında bir çift tas gözü bulunmaktaydı. Şu anda mevcut değildir (Resim: 3.6.14.1).

Eyice, çeşmenin Zühtü Paşa Camii'nin kıble yönündeki dar bir sokağın köşesinde bulunduğunu yazmaktadır. Çeşmenin kitabesinin 1949'da sökülmeye çalışıldığını, ancak Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin müdahalesiyle kurtulduğunu ifade eden Eyice'ye göre kitabe yeniden yerine konulmuştur. Ancak 1955 yılında yanına inşa edilen bir apartmanın sahibi tarafından yıktırıldığı bilinmektedir (Eyice, 1958, s. 96).

Kitabesi:

Sahib-ül hayrat ve'l hasenat Kadı Karyesi
Sakinlerinden merhum ve mağfur Kürt Hasan Ağa 1177

3.6.15. Hacı Yusuf Ağa Çeşmesi

Boğaziçi, Beylerbeyi Sarayı yakınındaydı. Hacı Yusuf Ağa tarafından 1763'te yapılmıştır. Mermerden inşa edilmiştir (Resim: 3.6.15.1). Celi sülüs kitabesinde:

El Hac Yusuf Ağa ruhuna el Fatiha 1177

Bugün mevcut olmayan çeşmeden Ruşen Eşref *Ayrılıklar* isimli eserinde bahsetmiştir: *"Üzerinde vakur sülüs hala 'el hac Yusuf Ağa ruhuna el fatiha' diyor. Bu dindar ihtarın iki tarafında iki gül vardır. Senesi de 1177 yazar. Bu yazıya öyle bir renk sürmüşlerdir ki, soluk yeşil zeminin üstünde pas tutmuş tunçtan sülüs bir levhaya benzer. Bu çeşmede dünya alayişine değil, yalnız Allah'ın emrine ehemmiyet veren gayet deruni itikatlı bir eski Türk'ün ağırbaşlı fakat mütevazı takvasını görürdüm"* (Egemen, 1993, s. 833).

3.6.16. Zekeriyaköyü Meydan Çeşmesi

Sarıyer Zekeriyaköy'de köy meydanında Hüseyin Ağa tarafından 1764'te yaptırılmıştır. Çeşmenin 1940'larda kullanılır durumda olduğu Tanışık'ın eserinde belirtilmektedir (Tanışık, 1945, s. 118). Yapı birkaç kez yer değiştirdikten sonra, yol yapım çalışmaları sırasında yok edilmiştir.

Çeşmenin inşa kitabesinin muhtarlık binasında korunduğu bilinmektedir. Bu çalışma sırasında ulaştığımız Zekeriyaköy Muhtarı Semra Özkaya'dan kitabenin görseli temin edilmiştir (Resim: 3.6.16.1). Kitabenin yer aldığı ayna taşının sivri kemerli olduğu görülmektedir.

Kitabede:

Ve minel mai külle şeyin hayy
Merhum ve mâğfur el muhtaç ila rahmet-i
Rabbih-il-gafur sahib-ül hayrat vel-hasenat
Hüseyin ağanın ruhiycün el-Fâtiha 1178

Çeşmede bu kitabe ile birlikte iki farklı dönemdeki tamirlerine ilişkin kitabelerin de olduğunu anlıyoruz. 1226 tarihli tamir kitabesinde *"Hacı İsmail Ağanın hayratıdır"* (Resim: 3.6.16.2) ve 1305 tarihli tamir kitabesinde *"Derviş Mustafa Ağa'nın zevcesi Zübeyde Hanım'ın hayratı"* olduğu yazılıdır.

3.6.17. Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi

Beykoz, Paşabahçe'dedir. Sultan III. Mustafa tarafından yaptırılan caminin karşısında yer almaktadır. Çukurda kalan çeşmeye ait yuvarlak kemerli nişin içinde ayna taşı ve üstünde kitabesi yer almaktadır (Resim: 3.6.17.1). Çeşme bir ayazmanın duvarında bulunmaktadır. Ayazmanın kapısının yanında bulunan çeşmenin 1763 tarihli kitabesi yakın zamanda yenilenmiştir (Resim: 3.6.17.2). Ayazma kullanımdadır. Kitabesinden III. Mustafa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bugün çalışır vaziyette değildir. Lülesi yoktur. Ancak su tesisatı bulunmaktadır.

Sonradan konulduğu sanılan kitabesinde:

Mustafa-yı Salis hayratından çukur çeşme 1177 (Resim: 3.6.17.3)

3.6.18. Mustafa Paşa Çeşmesi

Edirnekapı dışında Otakçılar Camii yakınında Harap Mustafa Paşa Tekkesi avlu kapısı önünde olduğu bilinmektedir. Kullanılamaz duruma gelip, yıkılmıştır (Tanışık, 1943, s. 194). Günümüzde mevcut değildir. 1764 tarihli kitabesi şu şekildeydi:

"Sahibülhayrat vel hasenat Mustafa Paşa 1178"

3.6.19. Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi

Kâğıthane'dedir. Sultan İbrahim dönemi (1640-1648) silahdarı Yusuf Paşa tarafından yaptırılmış, III. Mustafa tarafından tamir ettirildiği kaynaklarda kayıtlıdır. Kitabesi İzmir Mollası Arif Mehmed Efendi'ye aittir (Tanışık, 1943, s. 192). Ayna taşı mermerden ve üç bölümlüdür. Her biri sivri kemerli üç gözlü çeşme kesme taştan yapılmıştır (Resim: 3.6.19.1). Tamiratın III. Mustafa devrinde yapıldığını bilinse de tamir kitabesinde III. Mustafa'nın oğlu III. Selim'in hükümrânlığı sırasında annesi ve III. Mustafa'nın eşi Mihrişah Kadın Efendi tarafından yenilendiği anlaşılmaktadır.

1209 tarihli tamir kitabesinde

Cenab-ı Han İbrahim Silâhdarı Yusuf Pâşâ
İdüb icra-yi mâ bu çeşmeyi kılmışdı âbâdan

Mürur-ı vakt ile ta'mire muhtac oldu itmişdi

Şeh-i merhum Sultan Mustafa-yi Sâlis-i devran

Harab olduda bu def'a yeniden eyledi ma'mûr
Selim Hanı cihanın vâlidesi Mihrişah-unvan

Zehî hayrat-i dil-cûdur ki Ârif söyledim tarih
Bu ra'na çeşme-sârı yapdı vâlâ Vâlide Sultan (Resim: 3.6.19.2)

Çeşme günümüzde yenilenmiş ve kullanılmaktadır.

3.6.20. Hatice Sultan Çeşmesi

Üsküdar Salacak Küçük İhsaniye'de bulunmaktadır. Hatice Sultan tarafından 1764'te yaptırılmıştır. Almaşık duvar örgülü hazneye sahiptir. Mermerden ayna taşı, köşeleri pahlı yuvarlak kemerli bir niş içerisindedir. Teknesi mevcuttur. Yakın zamanda yenilenmiştir (Resim: 3.6.20.1). Kemerli nişin yanlarında köşeleri pahlı üçgen süsleme ögelerinin üzerinde kıvrık dallardan oluşan bir bitki motifi bulunmaktadır.

Talik hatlı kitabesinde:

Sâhibetü'l-hayrat ve'l-hasenat merhume ve mağfürun lehâ
Cennet-mekân Firdevs-âşiyan Hatice Sultan
Binti's-Sultan Mehemmed Hân aleyhime'r-rahmatü ve'l-gufran (1178)

Ayna taşının üstündeki tamir kitabesinde:

Muvaffak oldu tamir-i çeşmeye iffet Nihal
Hazinedar usta-i devlet pür-kerem şevknihal
Ketebu Mehemmet Tahir (Resim:3.6.20.2)

Bugün çalışır vaziyettedir. Almaşık duvar örgülü düzenli haznesinin üzeri tonozludur ve kurşunla kaplanmıştır. (Resim: 3.6.20.3)

Sultan IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın vefatından sonra yapıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır (Haskan, 2001, Cilt: 3, s. 1080). Sadrazam Hasan Paşa'nın eşi olan Hatice Sultan'ın 1743 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulursa, bu çeşmeyi 1764'te hanedan ailesinden birisi yaptırmış olmalıdır.

Tanışık, Hatice Sultan'ın Sur dışında bir mescidi, 1151'de Ayvansaray'da ihya ettiği Abdülvedüd Mescidi (Yâvedüd Tekkesi) ve Doğancılar'da İhsaniye civarında Kız Sanat Enstitüsü yakınlarındaki karakol duvarında bir çeşmesi daha bulunduğunu ifade

ederek görselini yayınlamıştır (Tanışık, 1945, s. 365). Ancak fotoğrafı bulunan bu kitabe mevcut değildir.

3.6.21. Saraylı Şirin Kadın Çeşmesi

İstanbul Çeşmeleri kitabında Topkapı'da Gazi Ahmed Paşa ve Emincû (Eminicev) Camileri arasındaki yol üzerinde olduğu ifade edilmektedir (Tanışık, 1943, s. 194). (Resim: 3.6.21.1) Hadika'da Emîn-i Cev olarak geçen bu mescit bugün Arpa Emini Mescidi olarak bilinmektedir ve bütünüyle ortadan kalkmış durumdadır (Ayvansarayi, 2001, s. 74). Fatih Belediyesi tarafından 2022 yılında ihya edilmek üzere çalışmalara başlanmış, 2023'te kaba inşaatı tamamlanmıştır.

Bugün sadece kitabesi bulunan bu çeşmenin pek çok kaynakta Arpa Emini Mescidi'nin bulunduğu sokağın başındaki çeşme olduğu yazılmaktadır. Oysa söz konusu çeşme Fatih Belediyesi tarafından yakın zamanda restore edilmiş üzerine doğru bir şekilde Arpa Emini Çeşmesi tabelası takılmıştır.

Tanışık'ın yerini tarif ettiği çeşmenin bugün bulunduğu sokağın adı Bican Bağcıoğlu yokuşudur. Tanışık'ın 1940'larda mezkûr iki cami arasında olduğunu söylediği ve fotoğrafladığı çeşme ile Arpa Emini Çeşmesinin bulunduğu yer farklıdır. Çünkü Arpa Emini Çeşmesi bu iki mescidin arasında değil, Arpa Emini Mescidi'nin doğusundaki köşe başındadır. Ayrıca Tanışık'ın fotoğrafladığı çeşme yuvarlak kemerlidir. Oysa Arpa Emini Çeşmesi dalgalı ve sivri kemerlidir (Resim: 3.6.21.2). Muhtemelen Arpa Emini Çeşmesi üzerinde bir kitabenin bulunmaması, hatta kitabesinin ayna taşından söküldüğüne dair izlerin çeşmede bulunması sebebiyle bu şekilde yorumlanmış olmalıdır. Ancak izlerin ölçüleri de Topkapı Sarayı'nda bulunan kitabenin ölçüleriyle uyuşmamaktadır. Birisi dikdörtgen diğeri kareye yakın formdadır.

Topkapı Sarayı'nda bulunan kitabede çeşmenin I. Ahmed'in (1590-1617) kızı Fatma Sultan tarafından 17. yy'da yaptırıldığı ancak Saraylı Şirin Kadın isimli bir şahıs tarafından 1765'te tamir ettirildiği anlaşılmaktadır.

Nazmı Hattat İbrahim Destari tarafından yazılan kitabe şöyledir:

> *Fatıma Sultan binti Ahmed Han çeşmesin*
> *Serayî Şirin kadın ta'mir terfi eyledi*

İhsan ide Allah anlara kevser cennetde
Bu duâya ehl-i tevhid cümleten âmin didi

El-fatiha 1179 (Resim: 3.6.21.3)

Tespitlerimize göre Saraylı Şirin Kadın Çeşmesi bugün mevcut değildir. Muhtemelen bugünkü Fatma Sultan Mescidi Sokak ya da Emin Molla Sokak üzerinde bir yerde bulunmaktaydı. Kimi kaynaklarda Fatma Sultan Çeşmesi adıyla gösterilen çeşme ise Şeyülislam Sokağı'nda bulunan 1765 tarihli Hasan Ağa Çeşmesi'dir. Bu eserin Fatma Sultan ile ilişkisi olmadığı gibi Saraylı Şirin Kadın Çeşmesi ile de alakası yoktur.

3.6.22. Sermimar Hacı Mustafa Ağa Çeşmesi

Fatih Eğrikapı semtinde İvaz Efendi Camii yakınındadır. I. Mahmud döneminde 1741-1746 yıllarında baş mimar olarak görev yapan Hacı Mustafa Ağa tarafından yaptırıldığı, 1765'de oğlu İsmail tarafından tamir ettirildiği kitabesinden anlaşılmaktadır (Tanışık, 1943, s. 196) (Resim: 3.6.22.1). Her ne kadar çeşitli kaynaklarda mevcut olmadığı ifade edilse de, bugün Ayvansaray'da Dervişzade Sokak'ta bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda ismi yanlış bir şekilde Dervişzade Çeşmesi olarak geçmektedir.

Bugün atıl vaziyetteki özensiz haznesinin üzeri sıvayla kaplıdır. Çeşme kullanılmamaktadır. Dikdörtgen bir aynası mevcuttur. Teknesi yoktur. Zeminin yükselmesi sebebiyle ortadan kalkmıştır. Kesme taş üzerinde bulunan ayna yuvarlak kemerlidir. Lülesinin üzerinde çiçekli bir madalyon ve bunun üzerinde ise köşeleri pahlı bir sivri kemer motifi bulunur. Yuvarlak kemerli nişin içerisinde üç satırlı bir kitabe mevcuttur.

Bismillahirrahmanirrahim
Ve minel mai külle şey'in hayy Sene 1179

Yuvarlak kemerin üzerinde dikdörtgen bir kitabe daha bulunur. 6 kartuşlu tamir kitabesinde:

Bu mâ'-i fî-sebîlillâh revân etmişdir inşaât

Ola mağfûr-sezâ cennet-mekân yâ Kâdiü'l-hâcât

Bu dil-cû çeşme-i pâki mürûr eyyâmdan sonra

Bakıp evlâd-ı İsmaîl ta'mîr eyledi bizzât
Gelip nûş eyleyenler hasbetenlillah

Dua etsin bina-i çeşmeye
Sermimar Hacı Mustafa'dır sahibü'lhayrat. 1179 (Resim: 3.6.22.2)

Kitabede "sahib'ül hayrat" ifadesinin geçtiği yer bugün kırıktır. Ancak 1179 (1765) tarihi açık bir şekilde okunmaktadır. Çalışır vaziyette değildir, lülesi yoktur. Çeşme 2024 yılında İBB tarafından restore edilmeye başlanmıştır.

3.6.23. Hasan Ağa Çeşmesi

Topkapı'da Şeyhülislam Sokağında bulunmaktadır (Resim: 3.6.23.1). Yavuz Sultan Selim'in kızı Fatma Sultan'ın kocası Kara Ahmed Paşa adına yaptırılan Gazi Ahmed Paşa Camii ile Fatma Sultan Mescidi'nin yakınında yaptırılan bir meydan çeşmesidir. Bu yüzden kimi kaynaklarda yanlış bir şekilde Fatma Sultan Çeşmesi olarak da anılmaktadır. Oysa 16. yüzyılda yaşamış olan Fatma Sultan ile 18. yüzyılda yapılmış bu çeşmenin hiçbir alakası yoktur.

Batılılaşma dönemi tezyinatının unsurlarının açıkça görüldüğü çeşme bugün faal değildir. Haznesi ayakta ancak atıldır (Resim: 3.6.23.2). Mermer aynasında akantus yaprakları, istiridye kabukları ve (s) kıvrımlı dönemin anlayışına uygun süslemeler göze çarpar.

Bir madalyonun içindeki tarihe göre h. 1179'da (1765-66) inşa edilmiştir (Resim: 3.6.23.3). Dikdörtgen derin bir kemerin içine yerleştirilmiş olan mermer ayna dört bölüme ayrılmıştır Altta lülelin bulunduğu kısım dalgalı yuvarlak bir kemerin akantus yaprağıyla taçlanmasıyla son bulur. Bunun üzerinde geniş yapraklar ve kıvrık dallarla tezyin edilmiş ikinci kartuş bulunur. Üçüncü kartuş, yine kıvrık dallar stilize ve naturalist bitkisel formlu süsleme ile tarihin yer aldığı bir madalyonu barındırır. Ayna taşındaki dördüncü ve en üstteki kartuşta ise çiçekler ve kıvrık dallarla süslü bir çerçevenin içerisinde İnsan Suresi'nden *"Rableri onlara tertemiz içecekler içirir"* mealindeki 21.ayet talik bir hatla yazılmıştır.

Çeşmenin üzerinde sekiz adet kartuşun içine işlenmiş dört mısralık kitabesi:

Bu semtin halkı mâ'nın kılletinden
Ederken cüst ü cû-yı âb her sû

Hasan Ağa bu zîbâ çesme-sârı
Binâ kıldı akıtdı ayn-ı dil-cû

Zebân-ı lûlesi atşâna der kim
Salâdır eyyühe'l-ihvân için su

Du'â birle Hamîdâ dedi târîh
Zihî hayr-ı hasen makbûl ola bu (Delibaş, 2016, s. 271) (Resim: 3.6.23.4)

Günümüz Türkçesiyle: "Bu semtin halkı su yokluğundan her yerde su ararken / Hasan Ağa, bu güzel pınarı yaptırarak pek hoş bir su akıttı / Çeşmenin lülesinin dili susamışlara ey kardeşler, davettir, su için der / Hamid, dua ederek tarihi söyledi: "Ne hoş, güzel bir hayır eseri, makbul olsun."

Teknesi mevcut değildir.

3.6.24. Divitdar Mehmed Emin Paşa Çeşmesi

Kandilli'de Divitdar Emin Paşa tarafından yaptırıldığı ifade edilen, günümüzde ise Edip Efendi Yalısı olarak bilinen yapının selamlık bölümü önünde denize nazır bir mevkide bulunmaktadır (Resim: 3.6.24.1). Çeşmenin I. Mahmut'un saltanatı zamanında sadrazamlık yapmış olan Mehmed Emin Paşa'nın vefatından (1753) sonra 1765 yılında yaptırıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır (Raif, 1996, s. 279).

Yuvarlak kemerli nişin üzerinde yer alan sülüs hatlı kitabesi:

Sahib'ül hayrat ve'l hasenat sadr-ı esbak merhum Divitdar
Mehmed Paşa ibn'ül Emin el merhum Aşçı Mehmed Paşa
Gaferallahu zünûbehüma ve livalideyhima Sene 1179 (Resim: 3.6.24.2)

Her ne kadar Affan Egemen eserinde mevcut olmadığını ifade etse de, çeşme bugün yerindedir (Egemen, 1993, s. 562). Çeşmenin bulunduğu yalı 1991'de restore edilirken çeşme de yenilenmiştir (Kargı, 1993, s. 48). Bugün yuvarlak nişli süslemesiz bir ayna taşı ve önünde oyuk bir teknesi mevcuttur. Kitabesi, kesme taştan yapılmış çeşme duvarının üzerinde bulunmaktadır.

3.6.25. Mehmed Bey Çeşmesi

Beykoz, Paşabahçe'de Sultaniye Mesiresi namazgâhı önünde bulunmaktadır. Banisi Pir Mustafa Paşazade Mehmed Bey'dir (Resim: 3.6.251). 1765 tarihli kitabesinin yazarı Rumeli Kadısı Feyzi Efendi olmalıdır (Tanışık, s. 1945, s. 368). Üç yüzlü, mermerden bir meydan çeşmesidir. Dikdörtgen çeşmenin köşeleri pahlanmıştır. Ayna taşları, pahlı yuvarlak kemerli nişle bezenmiştir. Üstü mermerden dört yönlü kırık bir çatı ile örtülmüştür. Her yönde mermerden teknesi bulunmaktadır ve muslukları yoktur. Daimi akar çeşmedir. Yakın dönemde ihya edilmiştir. Ön yüzünde talik hatla yazılmış bir inşa kitabesi bulunmaktadır.

İnşa kitabesi üstte *"Maşaâllah"* altta üç satır altı kartuş içerisinde:

Hemi fahr-ı âlem zâde-i pir Mustafa Paşa
O mir-i muhterem ber-neş'edir nesl-i mu'azzamdan

Musaffa âb-ı pâki kıldı Sultâniyede icrâ
Muhammed Mustafa aşkına iç mâ-i ayn-ı zemzemden

Zeban-ı lülesi atşane Feyzi dedi tarihin
Zülâl aktı bu çeşme-i mir-i mükerremden Sene 1179 (Resim: 3.6.25.2)

Çeşmenin bu geniş yüzünde teknesinin hemen önünden başlayıp parkın içine doğru uzayan mermerden bir su arkı mevcuttur. Hayvanların sulanması için yapılmış olmalıdır (Resim: 3.6.25.3). Halen akar çeşmeden taşan sular bu yalağın içine dolmaktadır.

Çeşmenin diğer yüzünde

Üstte *"maşallah"* altında *"Afiyet bad"* ifadesi yer almaktadır. Bu bölümde ön yüzünde olduğu gibi kenarları pahlanmış yuvarlak kemerli bir niş içerisindedir. Lülesi yoktur, mermerden akar çeşmesi vardır. Çeşmenin bu dar kenarlı bölümü karşısına isabet eden dar kenarlı kısımda aynen tekrarlanmaktadır (Resim: 3.6.25.4).

Şu anda mevcut olmayan ihya kitabesi:

Has odabaşı Halil Ağa Vakfı'ndan

Olan iş bu çeşme bu defa ihyâ edilmiştir 1317

Yapılan bir restorasyon sonrası İSKİ tarafından 2005 yılında yanına *"Mehmed Bey Çeşmesi H. 1179- M. 1769"* yazılı mermer bir kitabe konulmuş ve çeşmenin üzerindeki kitabenin latinize hali de bu kitabenin arka yüzüne yazılmıştır.

3.6.26. Feyzullah Efendi Çeşmesi

Kandilli'de Küçüksu Caddesi üzerinde Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa sahil sarayının yakınlarında 1765'te yapılmıştır (Raif, 1996, s. 278). Bugün mevcut değildir. Raif'in eserini 1899'da kaleme aldığı dikkate alınırsa o tarihte de harap vaziyettedir ve sadece kitabesi bir duvar üzerinde kalmıştır.

Mehmed Raif'in aktardığı ve Şair Vahid'e ait olan kitabe şu şekildeydi:

Defter-i şıkk-ı evvel fahr-ı erbâb-ı kerem
Ya'ni Feyzullah Efendi menba-ı cûd u 'atâ

İzzet-i ikbâl-i ömr ü devleti olsun mezîd
Haşre dek bâki ede hayratını Rabb-i Hüda

Müjde-i feyz oldu itmamında tarih-i Vâhid
Varsa atşâna salâ bu ayn-ı Zemzem aktı mâ 1179

Banisi tellalbaşı Mustafa Ağa'nın oğlu şıkk-ı evvel defterdarı Feyzullah Efendi'dir. Karadeniz Boğazı tamiratıyla görevlendirildikten sonra Hac ziyareti sırasında Mekke'de 1795'de vefat etmiştir (Tanışık, 1945, s. 368).

3.6.27. Hüseyin Ağa Çeşmesi

Kadıköy'de Yeniçeri Ağası Hüseyin Ağa tarafından 1766'da yaptırılmıştır. Osmanağa mahallesi Serasker Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Bir duvar çeşmesidir. Bu çeşme, tuğla ayaklar üzerinde oturtulmuş üç kemerden oluşmaktadır (Resim: 3.6.27.1). Kemerlerin içi sıva ile örtülüdür. Ayna taşı diğerlerinden daha büyük olan orta kemerin içindedir. Teknesi bozulmuş, suyu kesilmiştir.

Çeşmenin üzerinde tuğla bir silme üzerinde yer alan mermer kitabesi:

Sahib'ül hayrat ve'l hasenat
Yeniçeriler ağası Hüseyin Ağa Sene 1180 (Resim: 3.6.27.2)

Hüseyin Ağa'nın Selanik'e yakın Karaferye şehrinde bir sıbyan mektebi bulunduğu bilinmektedir. Hüseyin Ağa, 17 Mayıs 1768 tarihinde görevinden azledilerek Tekirdağ'a sürgün edilmiştir.

3.6.28. Haseki İmareti Çeşmesi

Haseki Mahallesi'nde 16. yüzyıl eseri olan Haseki Külliyesi'nin sıbyan mektebi duvarında bulunmaktadır. 1766'ta ihya edildiği tamir kitabesinden anlaşılmaktadır (Resim: 3.6.28.1) (Tanışık, 1943, s. 196; Egemen, 1993, s. 355). Kitabesindeki tarih *"Senete semanine ve mietin badel elf 1180"* olduğuna göre 1766'ya tarihlenmektedir.

Kesme taştan inşa edilen çeşmenin sivri kemerli Barok üslupta süslenmiş bir ayna taşı mevcuttur. Ayna taşı üçgen motifli bordürle çevrelenmiş, sağ ve sol yanında volütlü iki sütunçenin taşıdığı yuvarlak kemerle nihayetlenmiştir. Ortadaki madalyonun etrafı iki kıvrık dalla süslenmiştir (Resim: 3.6.28.2).

Günümüzde zeminin yükselmesi sebebiyle teknesi yol seviyesinde kalmıştır. Oysa Tanışık'ın fotoğrafladığı 1943 yılında tekne açıkça görülmektedir (Delibaş, 2016, s. 236). Bu tamirata ilişkin kitabe sivri kemerli çeşmenin üzerinde dört satır ve altı kartuş içinde mermer üzerine tezyin edilmiştir (Resim: 3.6.28.3). İnsan Suresi 21. ayetle başlayan kitabede:

Haseki Sultân'ın ihyâ etdi rûh-ı pâkini
Eyledi âfâkı sîr-âb-ı zülâl-ı iltifât

Zemzem-âsâ akdı ayn-ı çeşme-i âb-ı hayât
Hızr elinden âb-ı hayvân içdi cümle kâinât 1180 (1766)

3.6.29. Cedid Yakup Ağa Çeşmesi

Üsküdar Bulgurlu'da Divitçiler Camii köşesinde iki yol ağzında bulunmaktadır. Uzun bir süre atıl kaldıktan sonra yakın zamanda restore edilmiştir (Resim: 3.6.29.1).

İki kitabesi mevcuttur.

Saray Ağası ol Ya'kub Ağa kim sa'y idüb Hakka
Rıza-yi hak içün bu âb-ı sâfı eyledi icra

Zehi hoş çeşme-i âb-ı hayat-ı dil- keş-ü câri

Ki ayn-ı selsebil-ü nehr-i cennet ki rûh-efza

Derûn-i teşnegâna remz ile söyler ki nûş eyleyin
Zeban olmuş buna âb-ı dehân lûlede güya

Nôla rûh-i şehid-i Kerbelâ'yi yâd idüb her dem
Cihana kendûyi bezl itse anın aşkına bu mâ

Kabul itsün Hüda hayrini sa'yin eylesün meşkûr
Hemîşe eylesün nâmını zikr-i hayr ile ihya

Nasib olsun ana nûş-i şerab-ı kevser-i cennet
Ceza-i hayrini virsün cenab-ı hazret-i Mevlâ

Bu âb-ı sâfdan nuş eyleyüb Rüşdî didi tarih
Zeki âb-ı zülâl-ü ayn-ı çeşme-ül hayat âsâ 1089 (Resim: 3.6.29.2)

Ayna Taşı Kitabesi:

Lisan-ı hal'le bu âb-ı câri
Ne hoş tesbit ider Perverdigârı 1089 (Resim: 3.6.29.3)

Çeşmenin kitabesinden Babüssaade Ağası Yakup Ağa tarafından 1678'de yaptırıldığı, kitabe metnini ise Mostarlı Rüştü Efendi'nin yazdığını anlıyoruz. Ancak Tanışık Bulgurlu köyü civarında (Libade) mesiresindeki kuyu yakınında çeşme hakkında bir kitabenin bulunduğunu ve eserin (h. 1180) 1766'da ihya edildiğini kaydeder (Tanışık, 1945, s. 370).

Bugün mevcut olmayan bu kitabede:

Üsküdar'da Valide-i Atik civarında Arakiyeci Mahallesinde Babüssade merhum Cedid Ya'kub Ağa'nın çeşme-i âbı-nın kadimî miyahı ve memerri bil-külliye harab ve âb-ı nâ-yâb olmağın müceddeden harf ile….Hala Babüssade Ağası nâzırı vakf saadetlû Mustafa Ağa ve mütevellisi El-hac Seyyid Mehemmed Ağa ve kâtibi Elhac Mehemmed Salih Efendi ve câhîsi Mustafa Efendi ve Ser Bölük Ahmed Ağa marifetleriyle tecdid ve bu mahalle vaz'-ı hacer kılındı. Sene 1180

Kuyunun bileziğinde ise şu ifade yer almaktaydı:

Burada nebean iden ve Üsküdar'da Kapıağası Çeşmesine cereyan iden suyun tahril-ı mecrasına bazı tarafdan tasaddi oldunduysa da… Kararıyla mecra-yi kadimine irca' idildiği buraya tahrir olundu. Sene 1318

Büyükçe bir teknesi, mermerden ayna taşının yanında birer sivri kemerli maşrapa oyukları bulunan çeşmenin tezyinatına 17. yüzyıl özellikleri hâkimdir. Sivri kemerinin kilit taşında bulunan gül motifi, kitabenin sağ ve sol yanlarında daha büyükçe tekrarlanır. Geniş çerçevesi üst tarafta üçgen frizle nihayetlenir. Bugün ahşap bir saçakla tezyin edilmiştir. Sivri kemerin etrafındaki süsleme ögeleri de rumi ve palmetlerle doldurulmuştur. Bu yönüyle çeşmenin ihya edildiği 1766'da eserin sadece yeniden suya kavuşturulup çalışır hale getirildiği, süslemede 18. yüzyıl zevkini yansıtır bir eklenti yapılmadığı görülmektedir.

3.6.30. İbrahim Efendi Çeşmesi

Göztepe'de Ankara Asfaltı üzerinde bir mezar taşı şeklindeydi. Şu anda mevcut değildir. Teknesi yoktur. 1972'de çekilen fotoğrafındaki kitabesinden Vakıf-ı Zaim Hacı İbrahim Efendi tarafından 1766'da yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Egemen, 1993, s.403-405). Egemen kitabın sonunda yayınladığı listede bu çeşmenin 1984 yılında hala mevcut olduğunu kaydetmektedir (Resim: 3.6.30.1).

Kitabesinde:

> *Azm idüb canib-i hayre eyledi ihya*
> *Sahibi hayrın muradı .....*
>
> *Çeşme-i ab-ı zülal-i nûş idüp eyle dua*
> *.... teskin olur bu sefile daima*
>
> *Der akab .....*
> *Hemişe nûş idenler bulsun hayatı hem beka*
>
> *Ve minel mai külli şey'in Hayy*
> *.... mazhar-ı Tevfik-i Bari ile oldu eda*
>
> *Böyle bir aramgâh-ı ihyaya bâdi kim ola*
> *Tevfik olup harf-i muaccemle dinildi tarih buna*
> *Vakıf-ı zaim-i Hac İbrahim'i çeküb ancak rıza 1180*

Taşın üst kısmına ise Latin harfleriyle 1943'te başka bir yazı daha ilave edilmiştir.

> *"Besim vatan bağını bağ yapmak hüner eyvah ki vefasız dünya sana kalmaz çabuk gider"*

3.6.31. Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi

Sarıyer, İstinye'de çarşı ortasında 1767'de inşa edilmiştir (Tanışık, 1945, s. 119). Dört cepheli bir meydan çeşmesidir. Üstü çatıyla örtülüdür. Ayna taşları mermerden ve her cephesinde birer satır olmak üzere kitabesi mevcuttur (Resim: 3.6.31.1). Geniş saçaklı bu meydan çeşmesine daha önce üç basamakla çıkıldığı fakat zaman içerisinde zeminin yükselmesiyle bugün meydanla aynı kotta olduğu görülmektedir.

Kitabesi:

> *Sahib-ül hayrat Kürkçübaşı Ahmed Şemseddin Efendi*
> *Vesekahüm Rabbüküm şeraben tahura*
> *Ve minel mai külle şey'in hay 1341* (Resim: 3.6.31.2)

Diğer bir kitabe (Resim: 3.6.31.3):

> *"Sahib-ül hayrat kokona Trandil Şemi-Nûr Hanım*
> *tarafından bu defa su yolları müceddeden yapılmıştır" (1926)*

Bununla birlikte 1341 tarihli bir yenileme kitabesi de bulunmaktadır (Resim: 3.6.31.4). Bir tamir kitabesi olduğu ve Cumhuriyet sonrası yenilendiği anlaşılmaktadır. Çeşmenin ilk banisinin Kanuni Sultan Süleyman'ın Kürkçübaşısı olduğu ifade edilmektedir. Kürkçübaşı Ahmet Şemsettin Efendi'nin Topkapı'da inşa ettirdiği bir camisi de bulunmaktadır.

3.6.32. Pirizade Sahip Osman Efendi Çeşmesi

Üsküdar'da Balaban İskelesi yakınında bulunmaktaydı. Tanışık eserinde çeşmeden bahsetmektedir. Buna göre 1945 öncesinde kullanılmaz durumda fakat ayakta olduğunu bilmekteyiz. Egemen tarafından 1951'de çekilen fotoğrafında da halen sağlam vaziyettedir (Resim: 3.6.32.1) (Egemen, 1993, s. 694-695). Ancak 1955'de yıktırılmıştır (Nusret, 2019, s. 295).

Bütünüyle mermerden yapılmış çeşme iki sütun arasında kavisli yuvarlak bir kemerle çevrelenmiştir. Bu kemerin üzerinde küçük sütunçelerin ortasında kitabesi yer almaktadır. Ayna taşı eserin bütününde olduğu gibi Barok süsleme özellikleri göstermektedir. Akantus yapraklarıyla bezenmiş bir taç ve kıvrık dalların iki yana

doğru stilize şekilde dağıldığı bir vazo ile süslenmiştir. Süslemenin çeşmenin tüm sathı boyunca yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir.

Kitabenin Şair ve Kadı Abbaszâde Emîn Mehmed Efendi ya da Darphane'de kepçe kâtibi Emin Bey tarafından kaleme alındığı sanılmaktadır. Çeşmenin kitabesi:

Pîrîzâde Hazret-i Osmân Efendi hak bu kim
Sâhib-i ilm ü hayâdır sâhib-i zeyl-i atâ

Teşne-diller âb-ı cûdundan olur sîr-âb-ı feyz
İtdi mâü'l-hayât-ı icrâ bu semtde dâimâ

Yapdı bu ra'nâ mu'allâ çeşmeyi Allâh içün
Ecrini mebrûr ü mevfûr eylesün Bâri Hudâ

Âb-ı lûtfun itdi ebnâ-yi sebîle selsebîl
Rûh-i pâk-i vâlidi şad eyleyüb subh u mesâ

Dürr-i yektâ gibi bu beyti Emînâ bendesi
Kilk-i cevher-dâr birle yazdı târîh-i binâ

Âb-ı cûdı eyledi icrâ bu dil-cû çeşmeden
Pîrîzâde menba'-ı cûd u sehâ ayn-ı atâ Sene 1181 (1767-68)

Banisi Pirizade Sahip Osman Efendi (1710-1770) babası gibi Osmanlı Şeyhülislamlarındandır. Koca Ragıp Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Danimarka Elçisi'nden ülke menfaati hilafına hareket etmek maksadıyla rüşvet aldığı gerekçesiyle o sırada görev yaptığı Rumeli Kazaskerliği görevinden azledilip sürgüne gönderilmiş, ancak Sultan III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan'ın doğumu gerekçesiyle çıkartılan af sayesinde İstanbul'a dönmüştür. Şeyhülislam Veliyüddin Efendi'nin vefatı sonrası ise 1768'de şeyhülislam olarak atanmıştır (Özcan, 2007, Cilt: 34, s. 291-292). Mezarı Aksaray Murat Paşa Camii haziresindedir.

3.6.33. Veliefendi Çeşmesi

Zeytinburnu'nda Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi tarafından yaptırılmıştır. Çeşmenin yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü eserin üzerinde bir kitabe bulunmamaktadır. Çeşme, kesme taştan yapılmış, dikdörtgen formda, oldukça sade ve süslemesizdir. Eserin ön cephesinde sivri kemerli bir niş vardır. Sivri kemerin kilit

taşında, kabartma şeklinde bir gülçe bulunur. Ayna taşı üzerinde de herhangi bir tezyinata rastlanmaz.

Veliefendi Çeşmesi, aynı isimli namazgâhın bir parçası durumundadır. Veliyyüddin Efendi 1767'de ikinci defa Şeyhülislam olduğu tarihte bu alan kendisine tahsis edilmiş ve buraya bir çiftlik inşa edilmiştir. Çırpıcı Çayırı denilen bu mevkide Veliyüddin Efendi'nin çiftlik ile birlikte namazgâh ve çeşmeyi yaptırdığı düşünülmektedir. Buna göre çeşmenin yapım tarihi de vefat ettiği 1768'den önce olmalıdır.

Çeşme zamanla bütünüyle tahrip olarak etrafı toprakla dolmuştur. 2011 yılında Zeytinburnu Belediyesi tarafından çeşmenin etrafında geniş çaplı bir temizlik yapılarak toprak dolgu kaldırılmıştır. Bu çalışma esnasında çeşmenin su tesisatı da gün yüzüne çıkartılmıştır. İyi durumda bulunan künklerin etrafının su sızdırmasını engellemek maksadıyla iri taşlarla güçlendirildiği ve bir harç tabakasıyla kaplandığı görülmüştür (Uğuryol, 2021, s. 60). Çeşme ve namazgâh Zeytinburnu Belediyesi tarafından 2018 yılında restore edilmiştir. Ancak 21.12.2022 tarihinde yakılarak tahrip edilmiştir (Resim: 3.6.33.1).

3.6.34. Kuru Mustafa Ağa Çeşmesi

Topkapı Sarayı'ndaki kitabesine göre 1769'da yapılmıştır. Ancak yapının nerede olduğu ve kitabenin nereden getirildiği bilinmemektedir (Tanışık, 1943, s. 198). (Resim: 3.6.34.1) Kitabesi:

> *Eğer mü'min nuş ederse bu âbı*
> *Nasib ola ana Kevser şarabı*
>
> *Sahibül hayrat vel hasenat*
> *Kayık Kapıcı Merhum Kuru Mustafa Ağa ruhu içün el Fatiha 1169*

3.6.35. Zeyneb Sultan Çeşmesi

Zeyneb Sultan Külliyesi'nin yakınlarında Taya Hatun Sokağında bulunan çeşme yuvarlak kemerlidir. Tanışık karşısında Aydınoğlu Tekkesi bulunduğunu kaydetmiştir (Tanışık, 1943, s. 198). Çeşme Zeyneb Sultan Külliyesi'ndeki sebilin yol yapımı sırasında ortadan kalkması sırasında, bu noktaya taşınmış olmalıdır. Külliyeden bağımsız bir çeşme yapısı olduğuna dair düşünce, çeşmenin mevcut kitabesinde

külliyeye açıkça atıf yapılması nedeniyle zayıftır. Kanaatimizce bu çeşme döneminde Ruh-i Sultaniyye ismiyle bilinen külliyeden bugünkü yerine taşınmış olmalıdır (Resim: 3.6.35.1).

Ayna taşı mermerden ve sadedir. Yuvarlak kemerli ve üç lüleli çeşmenin süslemesi kaba bir işçiliğe sahiptir. Ayna taşı üzerinde kıvrık dalla çevrelenmiş bir kitabesi bulunur. İstiridye kabukları ve küçük sütunçelerle stilize edilmiş Barok tezyinat özensizdir. 1998'de onarım gören çeşmenin dört satır uzunluğundaki kitabede h.1184 (1770) tarihi okunabilmektedir.

Gazi Ahmed Han-ı sâlis duhteri cûd-i zeman
Câmi-ül- hayr-ü kerem hazret-i Zeyneb Sultan

Rûh-i Sultaniyye *ayağını cârî kıldı hem*
Çok eser yapdı duâsın ide yürüyen civan

Yoluna girdi bu su dest-i melekle açılub
Menba'-ı lütf-ü atâsı çürevandır bu mekân

Gören ecdadına rahmet deyû târihin okur
Suyu ayn-ı selsebîl-saz çeşme-i âb-ı revan 1184 (Resim: 3.6.35.2)

(Delibaş, 2016, s. 800)

3.6.36. Müezzinzade Mehmed Efendi Çeşmesi

Sultanahmet'te Nakilbent Camii yakınındadır. Taştan sade bir yapıdır. Ayna taşı da süslemesizdir. Kitabesinden 1770'de yapıldığı anlaşılmaktadır (Tanışık, 1943, s. 198) (Resim: 3.6.36.1).

Sahibülhayrat vel hasenat Cerrahbaşı Müezzinzade Mehmed Efendi ruhuna el Fatiha. Sene 1184

Fatih Belediyesi tarafından 2024 yılında restore edilmiştir. Tanışık'ın 1943 yılında çektiği fotoğrafa uygun şekilde almaşık örgülü düz bir duvar üzerinde sade bir ayna taşı konulmak suretiyle restorasyon tamamlanmıştır. Kitabesi yeniden yazılmış ve yerine konulmuştur. Suyu bağlanmış ve kullanılır hale getirilmiştir (Resim 3.6.36.2).

3.6.37. Kethüda Hacı Hüseyin Ağa Çeşmesi

Fatih'de Demirtaş Mahallesi'nde Firuze Sokak üzerinde bulunmaktadır. Kaymakam Melek Mehmed Paşa'nın kethüdası Hacı Hüseyin Ağa tarafından 1771'de yaptırılmıştır. Keresteciler yangınında harap olmuş ve 1888'de Samakovlu Hacı Ali Efendi tarafından yenilenmiştir. Her ne kadar Egemen çeşmenin bulunamadığını ifade etse de çeşmenin kitabesi bugün Demirtaş Mahallesi'nde merdivenli bir sokak olan Firuze Sokağı'nda mevcuttur (Egemen, 1993, s. 389) (Resim: 3.6.37.1).

Günümüzde kullanılmaz durumdaki çeşmenin 6 satırlı mermer kitabesi:

> *Kaymakam Melek Mehmed Paşa'nın Kethüdası Sahibül Hayrat vel Hasenat*
> *Hacı Hüseyin Ağa'nın 1185 tarihinde inşa ve 1306 tarihindeki*
>
> *Keresteciler Harikinin imha ettiği bu çeşmeyi tüccardan*
> *Samakovlu Hacı Ali Efendi kendi himmetinin eseri ve merhum Hacı*
>
> *İsmail Ağa'nın ecr-i hayrı olmak üzere tecdid ile bâni-i evvelin hayrını*
> *ihyâ ve nâmını ibkâ' etmiştir*

3.6.38. Kaymakam Mehmed Paşa Çeşmesi

Eyüp Kara Süleyman Tekke Çıkmazı Sokağı üzerinde ve Hacı Ali Efendi Tekkesi Mescidi avlu kapısının sağ tarafındadır. 1771'de yapılmıştır. Banîsi Kaymakam Mehmed Paşa, Zeyneb Sultan'ın eşidir. Kaptan-ı derya ve sadrazamlık vazifelerinde bulunmuş, I. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla birlikte azledilmiştir. Yakın zamanda yenilenmiştir ve kullanılmaktadır. Tuğla ve kesme taştan almaşık örgülü bir yapıdır. Ayna ve teknesi sağlam durumdadır. Ayna taşı Barok süsleme özellikleri göstermektedir (Resim: 3.6.38.1). Yaprak desenli volütlü iki sütunçe, kıvrık bir yuvarlak kemeri taşımakta, sütun başlıkları üzerinde sağ ve sol yana iki kıvrık dal yaprak şeklinde sonlanan yuvarlak kemeri çevrelemektedir. Bunların dışında iki yanda daha büyük iki sütun kabartma kitabenin altındaki bölüme kadar uzanmaktadır. Bu bölümde de ortada bir madalyon, sağ ve sol yanda bir vazodan çıkan iki çiçek motifi göze çarpar.

Bu bölümün üzerine talik hatla yazılmış ve kıvrık dallar ile istiridye şeklindeki süsleme ile çerçevelenmiş kitabe 1315'de tamir edildiğini göstermektedir.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Kabile mu'allimlerinden Vefâlı Zeliha Hanım (Resim: 3.6.38.2)

Tamamı mermerden olan ayna taşının üzerinde, bu kitabenin üst kısmında asıl inşa kitabesi bulunur (Egemen, 1993, s. 587). Talik hatla yazılmış ve çiçek motifleriyle süslenmiş kitabe:

Sahib'ül hayrât Kaimmekâm Mehmed Bey 1185 (Resim: 3.6.38.3)

Sivri kemerle sonlanan ayna taşının alınlığında yine kıvrık dallar, volütlü bir vazodan çıkan stilize çiçekler ve istiridye motifleri görülür.

3.6.39. Başkalfa Hacı Ömer Efendi Çeşmesi

Kadıköy Kızıltoprak'ta Zühtü Paşa Camii arkasında bulunmaktaydı. 1772 yılında yapılmıştır. Tanışık'ın eserinde çeşmenin bir fotoğrafı bulunmaktadır. Buna göre 1945'te yerinde ve akar çeşmeleri mevcuttur (Tanışık, 1945, s. 373). Fakat bugün yerinde değildir (Resim: 3.6.39.1). Başkalfa Hacı Ömer Efendi'nin bu mevkide bir namazgâhı, çeşmesi, su kuyusu ve haziresi bulunmaktaydı. 15 Temmuz Şehitler Köprüsü'nün inşası sırasında çevre yolu Kızıltoprak'a bağlanırken ortadan kaldırılmıştır (Egemen, 1993, s. 685).

Çeşmenin kitabesi:

Sahibü'l-Hayrat ve'l-hasenat
Kalyonlar Başhalifesi
Elhac Ömer Efendi
Gufire zünbehu Sene 1186
Ketebehu Mehmed Kerestecizâde

Bu eserlerden namazgâhın mihrap taşı ile çeşmenin bir mezar taşını andıran ayna taşı 1975'te Prof. Dr. Semavi Eyice tarafından bulunup Karacaahmet Mezarlığına konulmuştur (Resim: 3.6.39.2 ve Resim: 3.6.9.3).

3.6.40. Emin Efendi (İmamzade) Çeşmesi

Eyüp'te Baba Haydar yakınındadır. Bir sıra taş, iki sıra tuğla ile örülmüş büyük bir hazneye sahiptir (Resim: 3.6.40.1). Çeşme bu büyük haznenin önünde oymalı bir ayna

taşı ile üzerindeki kitabeden ibarettir. Kitabesinden 1773 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Ve sekahüm Rabbühüm şeraben tahura
Sâhib-ül hayrat vel-hasenat merhum imam
Zade Mehmed Efendi rûhiyçün fi sebilillah 1187

İstanbul Çeşmeleri eserinde Tanışık yapıyı fotoğraflayarak, teknesi kırıksa da kullanılabilir durumda olduğunu yazmıştır (Resim: 3.6.40.2). Bu fotoğrafta kitabe ve mermerden ayna taşı üzerindeki madalyon ile yuvarlak kemer görülmektedir (Tanışık, 1943, s. 202). 2008'de Eyüp Belediyesi tarafından yenilenmiştir. Almaşık örgülü duvar üzerinde sade bir mermer ile ayna taşı ve tekne yapılmıştır. Restorasyonda aslına sadık herhangi bir süsleme yapılmamış ve kitabesi konulmamıştır.

3.6.41. Topçubaşı Mehmed Ağa Çeşmesi

Galata Kulesi yakınlarında Lüleci Hendek Sokağı'ndaydı. Tonozlu haznesinin önünde mermer teknesi ve ayna taşı mevcuttur. Sülüs kitabesinden 1774 yılında Hacı Mehmed Ağa'nın yaptırdığı anlaşılmaktadır (Tanışık, 1945, s. 121; Affan, 1993, s. 545). Kitabesi:

Sahib-ül hayrat ve'l hasenat sabıka
Topçubaşı merhum ve mağfur el muhtaç

İla rahmeti rabbihil gafur El Hac Mehmed Ağa'nın ruhuna
Fi sebilillah rıza-en lillah el Fatiha Sene 1188

Tanışık, Topçubaşı Mehmed Ağa'nın Firuzağa Camii'nin minaresini de yaptırdığını ve bu caminin haziresine 1768'de defnedildiğini kaydeder. Bu çeşmeden günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Affan kitabını hazırladığı 1983-1984 yıllarında da çeşmenin mevcut olmadığını ifade etmektedir.

3.6.42. Hamamizâde Sebili

Cağaloğlu'nda 1762'de Vezir Kethüdası ve Tersane Emini Hamamizâde Yusuf Ağa tarafından yaptırıldığı bilinmektedir (Kumbaracılar, 1938, s. 41). Bugün mevcut değildir. Kumbaracılar, sebilden bahsederken eserini kaleme aldığı 1930'larda da mevcut olmadığını kaydetmiştir. Hadika'da Yusuf Efendi'nin yaptırdığı mektebin

üstünde olduğu, ayrıca türbe duvarında da küçük bir çeşmenin bulunduğu kayıtlıdır (Ayvansarayi, 2001, s. 110).

3.6.43. Kenan Ağa Sebili

Ayasofya Camii Kebiri civarında olduğu ve Çeşnigir Kenan Ağa tarafından 1774'de yaptırıldığı bilinmektedir. Bugün mevcut değildir (Kumbaracılar, 1938, s. 43).

3.6.44. Abdülaziz Efendi Çeşmesi

Üsküdar Şemsipaşa Sokağı'nın sonunda mezar taşı şeklinde yapılmış bir çeşme bulunduğunu İ.H. Konyalı *Üsküdar Tarihi* eserinde nakletmektedir (Egemen, 1993, s. 22). 1765 yılında yapılmıştır. Ancak bugün mevcut değildir. Kitabesi:

> *Cezire-i Girid'de Hanya Kal'asında Sultan İbrahim'e hatip olan merhum ve mağfur-ünleh Abdülaziz Efendi'nin hayratıdır. Ruhi içün el Fatiha. Sene 1179 (1765)*

3.6.45. Şerife Fatıma Zehra Hanım Çeşmesi

Beykoz'da İnönü Caddesi ile Saka Bayırı sokağın kesişme noktasında bulunmaktadır. Fatıma Zehra Hanım adına 1174 ya da 1274'de yaptırılmıştır. İki yolun kesiştiği bir yerde inşa edilmiş köşe çeşmesidir. (Resim: 3.6.45.1) Almaşık örgülü bir duvar önünde yuvarlak kemerli bir çeşmedir. Bugün kullanılmamaktadır. Ayna taşı mermerdendir. Yuvarlak kemerle nihayetlenen ayna taşı üzerinde dört satırlık bir talik kitabesi mevcuttur. Kitabesi:

> *Sadr-ı esbaḳİzzet Meḥmed Paşa ve Silahdâr Meḥmed Paşa ve Vâlide Keṭḫudâsı Yusuf Ağa ḥafidesi sahib'ül hayrat*
>
> *merḥûme ve mağfurunlehâ Şerife Faṭıma Zehra Hanımın ruhiçün el-Fatiḥa Sene 1174* (Resim: 3.6.45.2)

Üzerinde herhangi bir süsleme bulunmayan çeşmede yapıldığı döneme dair bir üslup özelliğine rastlanmamaktadır. Galitekin, kitabedeki tarihi 1174 olarak okumuştur (Galitekin, 2008, s. 105). Bu nedenle biz de miladi 1760 senesine denk geldiği ifade edilen çeşmeyi yapılarımız arasında değerlendirdik. Ancak kitabeden çeşmenin *"ruhu için"* yaptırılan Şerife Fatıma Zehra Hanım'ın adları sayılan üç devlet adamının hafidesi yani torunu olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bunlardan III. Mustafa

devrinde sultanın himmetine mazhar olan ve I. Abdülhamid devrinde sadrazamlık makamına getirilen Sadr-ı esbaḳ İzzet Meḥmed Paşa, Uzunçarşılı'ya göre 1744-1812 yılları arasında yaşamıştır (Çakmak, 2018, s. 46).

I. Abdülhamid devri sadrazamlarından Silahdar Mehmed Paşa, 1735-1781 yılları arasında yaşamıştır. III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan'ın kethüdası Yusuf Ağa'nın ise ölüm tarihi 1807'dir. Görüldüğü üzere üç devlet adamının da yaşadığı tarihler dikkate alındığında Şerife Fatıma Zehra Hanım'ın bu zatların torunu olması mümkün değildir. Ancak kitabedeki tarihin 1174 yerine 1274 (1857-58) olarak okunması halinde bu mümkün olabilir. Kitabe üzerindeki 1274 rakamı içindeki "2"nin ucu "V" yedinin parçası sanılmış, böylece bu rakam "1" olarak değerlendirilmiştir. Kanaatimizce çeşmenin doğru tarihlendirilmesi 1274 yani 19. yüzyıl eseri olduğu şeklindedir.

3.6.46. Ali Şah Efendi Çeşmesi

Fatih Draman'da Ali Şah Sokağı'nda bulunmaktadır. 1771 yılında Rumeli Kazaskeri Ali Şah Efendi'nin vefatından sonra mirasçıları tarafından yaptırılmıştır. Geniş bir haznenin önündedir. Yuvarlak kemerli mermer bir ayna taşı ve mermerden teknesi mevcuttur (Resim: 3.6.46.1).

Ayna taşının sağ ve sol yanlarında iki sütun ve Barok süslemeye uygun akantus sütun başlıkları göze çarpar. Lülenin etrafını saran (c) kıvrımlar, üstte daha geniş kıvrık dallar ve istiridye motifleriyle nihayetlenir. Üzerinde üç satırlı bir tamir kitabesi vardır.

> *Mahdûmu merhûm Hacı Raif Bey'in ruhuna*
>
> *vesîle-i Fâtiha olmak üzere bâniye-i sâniyesi Hacı Atiyye Hanım tarafından ta'mîr etdirilmiştir 1318 (1900)* (Resim: 3.6.46.2)

Üç satırlık inşa kitabesi zamanında duvarın üst tarafında çeşmenin uzağına bir yerde bulunuyordu. Muhtemelen kitabe çeşmenin üzerinde iken, geçirdiği tahribat sonrası 1900'de ihya edilirken yok olmaması için buraya sonradan konulmuş olmalıdır. Bu kitabeden yapılış tarihi kesin olarak anlaşılmaktadır.

> *Rumeli kuzâtının ser-levha-i yemîni iken dâr-ı bekâya intikâl eden*

Ali Şah Efendi merhûmun sülüs-i mâlından câri mâ'-i lezîz hayratıdır. Ruhuna el-Fâtiha. 1185 (1771)

DBİA ve Tanışık'ın *İstanbul Çeşmeleri* gibi bazı kaynaklarda 1703 olarak tarihlendirildiyse de, bu kaynaklarda kitabedeki 1185 tarihinin yanlışlıkla 1115 olarak okunduğu anlaşılmaktadır. (Tanışık, 1943, s. 104) 2024 yılında Fatih Belediyesi tarafından esaslı bir restorasyona tabi tutularak yenilenmiştir. İnşa kitabesi bu sırada olması gerektiği gibi çeşmenin üzerine konulmuş, haznesi yenilenmiş ve suyu akar hale getirilmiştir.

3.7. Küçük Onarımlar ve Eserin Yıkılması ya da Bütünüyle Değişime Uğraması Sebebiyle Mahiyeti Bilinmeyen Tadilatlar ve Eklentiler

Sultan III. Mustafa devrinde kimileri doğrudan sultanın emriyle, kimileri ise hayırseverlerin ya da devlet adamlarının himmetiyle İstanbul'daki bazı eserlerde onarımlar yapıldığını çeşitli kaynaklardan ya da onarım kitabelerinden anlamaktayız. Bu eserlerdeki onarımlar, Fatih Camii örneğinde olduğu gibi büyük ve esaslı inşa faaliyetleri değildir. Daha çok mevcut yapının bir kısmında yapılan tadilatlardır. Bir kısım onarımların mahiyeti hakkında ise yapıda daha sonra çeşitli dönemlerde kalıcı değişiklikler yapıldığı için ya da günümüze ulaşmadıkları için bilgi sahibi değiliz. Ancak bu tip onarımların bir kısmı hakkında belgeler ya da günümüze ulaşmış tamir kitabeleri sayesinde bilgiye ulaşabiliyoruz.

3.7.1. Arakiyeci Mehmed Ağa Camii Onarımı

Arakiyeci (Takkeci) Mehmed Ağa tarafından 1520 tarihinde Fatih Şehremini semtinde mescid olarak inşa edilen yapının ilk hali ahşaptır. Minberi Sadrazam (Maktül) İbrahim Paşa'nın mühürdarı Reis Abdullah Efendi tarafından yaptırılarak camiye dönüştürülmüştür. Yapıdaki onarım kitabesinden h. 1174 (m. 1760-61) tarihinde Sultan III. Mustafa tarafından esaslı bir onarımdan geçirildiği anlaşılmaktadır.

Pâdişâh-ı âlem-ârâ Mustafâ Hân-ı Sâlis'a
Lutf ile cümle-i ağnâ menba'-ı cûd u sehâ

Tâc-ı eslâf-ı selâtin mâlik-i rûy-ı zemîn
Rü'yet-i mislinde âlem oldu âciz tâ-bekâ

Böyle vakt-i meymenet asûde-devlet olduğun
Görmedi Dârâ vü Hüsrev şevketinde müddetâ

Pâdişâh-ı adl-i dâd [ü] emn-i sâhib-şevketi
Dâim etsin taht-ı bahtında Cenâb-ı Kibriya

Münhedim olmuş görüp ol şâh-ı sultân-ı cihân

Kıldı bu mescidullâhı âbidîn için binâ

Geldi üçler Sâliha târîh-i sâlin dediler
Ma'bed-i dil-keş-edâ-yı şâh-ı Sultân Mustafâ 1174

Günümüz Türkçesiyle kitabe:

Âlemin süsü Sultan III. Mustafa lütuflarıyla herkesten daha zengin ve cömertlik kaynağıdır. / Geçmiş padişahların tacı ve yeryüzünün malikidir. Onun benzerini görmekte bütün âlem sonsuza dek aciz oldu / Böyle zamanı uğurlu, devleti huzurlu olanı o azametli devirlerinde Dârâ da görmemiştir, Hüsrev de… / Cenab-ı Allah, bu adaletli, azametli, güvenilir padişahı talih tahtında daim etsin. / O cihan padişahı Allah'ın mescidini yıkılmış görüp ibadet edecekler için yaptırdı / Ey Salih, üçler gelerek tamiri yılına tarih söylediler: "Sultan Mustafa'nın gönül cezbeden tarzdaki mabedi…" (Delibaş, 2016, s. 479). 6 satır halinde güzel bir istifle yazılmıştır. Kitabeden anladığımız kadarıyla yapı, 18. yüzyılda bütünüyle yıkılmış vaziyettedir (Resim: 3.7.1.1). Sultan III. Mustafa tarafından yaptırılan tamiratın basit bir onarım olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde yapı 1951-1958 yılları arasındaki onarımda betonarme olarak yenilendiğinden III. Mustafa dönemi tadilatının ne olduğu anlaşılamamaktadır.

3.7.2. Malcı Mehmed Paşa Camii

1688'de Şamdancı Hasan Ağa tarafından Yedikule'de inşa edilen Malcı Mehmed Paşa Camii'ne bazı kaynaklarda banisinden dolayı Şamdancı Hasan Ağa Mescidi ya da Çırağı Mescidi de denir. Minberini Malcı Mehmed Paşa (Efendi) koydurduğundan bu isimle meşhur olmuştur (Öz, 1997, s. 100). Yapıya **1767** yılında eklenen mihrap ile camiye dönüştürülmüştür. Kitabesinde bu nedenle h. 1181 (m. 1767) tarihi bulunmaktadır (Resim: 3.7.2.1):

Câmi-i ilm ü âlem hâmi-i şer'-i Allâm
Şem'-i mihrâb-ı himem ya'ni Mehemmed Paşa

Niyet-i hayr ile tahsîl-i rızâ-yı Hak içün
Kıldı bu ma'bedi müstahkemü'l-erkân binâ

Kubbe-yi âlemi pür ede sadâ-yı şânı
Tâ ki her cum'a menâr üzre okundukça salâ

Eyleyip tarhını yek-pâre temâşâ Lütfî
Kıldım evsâfına şâyeste dü târîh edâ

Hüsn-i ihlâs ile bu cami'i Muhsin-zâde
Yapdı bir beyt-i cinân gibi Mehemmed Paşa 1181 (1767-68)

Günümüz Türkçesiyle kitabe şu şekildedir (Delibaş, 2016, s. 475):

İlmin ve sancağın toplayıcısı, Allah'ın dininin koruyucusu, himmetler mihrabının mumu Mehmed Paşa / Hayırlı bir niyetle Allah'ın rızasını kazanabilmek için bu mabedi gayet sağlam bir biçimde bina etti / Her Cuma vaktinde minaresinden sala okundukça yüce sesi âlemin kubbesini doldursun. / Ey Lütfi, binasını bütünüyle temaşa edip özelliklerine uygun iki tarih yazdım: Muhsinzade güzel bir ihlas ile bu camiyi / Mehmed Paşa bir cennet evi gibi yaptı. Bazı kaynaklarda yapının tarihi m. 1761 olarak belirtilse de, kitabede açıkça 1181 (m. 1767) tarihi görülmektedir. Hadika'da eser hakkında minberini Malcı Mehmed Efendi'nin vaz eylediği, oğlu Osman Çelebi'nin mescid karşısında bir mektep yaptırdığı ifade edilmektedir (Ayvansarayi, 2001, s.262).

3.7.3. Hekimoğlu Ali Paşa Camii Güneş Saati

Fatih Davutpaşa'da bulunan Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin son cemaat yerinin batı köşesinde bulunan minaresinde h. 1175 tarihli bir güneş saati bulunmaktadır. Kürsünün batı cenahında bulunan güneş saatini Halîfezâde İsmâil'in yaptığı bilinmektedir (Çobanoğlu, 1998, s.171) (Resim: 3.7.3.1).

3.7.4. Hacı Piri Camii (Yedikule)

Hacı Piri Mehmed Ağa tarafından 17. yüzyıl başlarında Yedikule'de inşa edilen caminin 1767'de onarım gördüğü bilinmektedir. Hadika'da Leylek Yuvası Mescidi olarak geçen yapının banisi Debbağ Hacı Pir'dir (Ayvansarayi, 2001, s. 255). 20. yüzyılda bütünüyle ortadan kalkan yapı 2006'da yeniden inşa edilmiştir (Resim: 3.7.4.1).

3.7.5. Piri Mehmed Paşa Camii Minaresi

Piri Mehmed Paşa tarafından 1521'de Silivri'de inşa edilen külliyenin minaresinin 1766'da yenilendiği caminin son cemaat yerinde bulunan kapının sağ ve sol kısımlarındaki tamir kitabelerinden anlaşılmaktadır. Buna göre onarım külliyenin

mütevellisi Sadeddin Bey tarafından gerçekleştirilmiştir (Akkaya, 2007, s. 283). Yapı 16. yüzyıl özellikleri gösterse de minaresinin 18. yüzyıla tarihlendirilmesi tezyinatına bakarak söylenebilir (Resim: 3.7.5.1). Soğan şeklinde bir külahla nihayetlenen tek şerefeli minarenin, külahının altında bir sıra çelenk şeklinde friz yer almaktadır.

3.7.6. Yusuf Şücaeddin Anbari Camii

Balat'ta fevkâni olarak inşa edilen caminin 1310 (m.1892) tarihli onarım kitabesi üzerinde *tarih-i atiki* olarak 1180 (m. 1766) tarihi kaydedilmiştir. Bu tarihi dikkate aldığımızda yapının III. Mustafa döneminde yeniden inşa edildiğini düşünebiliriz. Hadika'da ***Balat İskele Mescidi*** ismiyle geçen yapının bânisi Yusuf Şücaeddin Anbari'dir. Minberi caminin mütevellisi İsmail Efendi yaptırmıştır (Ayvansarayi, 2001, s. 319). Yapı 1892'deki bir yangında tamamen harap olduğu için günümüzdeki hali bu tarihten sonradır. İki katlı olan yapı 1987 yılında bir kez daha yenilenmiştir (Resim: 3.7.6.1).

3.7.7. Şeyh Vefa Tekkesi Tevhidhânesi

Fatih, Vefa Semti'nde bulunmaktadır. Zeyniyye Tarikatı mensubu olan ve Şeyh Vefa ismiyle tanınan Muslihiddin Mustafa Efendi adına 1476 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan ve günümüze ulaşmayan caminin dervişler tarafından tevhidhâne olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Bu yapının II. Beyazıt devrinde medrese, derviş hücreleri ve imaret yapılarının eklenmesiyle bir tarikat yapısına dönüştürüldüğü bilimektedir. Yapının cami-tevhidhâne kısmı 1757 yılında tamir edilmiştir. Caminin bu tarihte tamir gördüğü mevcut kitâbeden anlaşılmaktadır (Resim: 3.7.7.1) (Doğanay, 2010, s. 72-74). Yapının 1757'de geçirdiği onarımın "esaslı bir tamirat" olduğu hususu üzerinde Revnakoğlu da durmuştur. Hatta Revnakoğlu Hadikat-ül Cevami'de yer alan, yapının Sultan II. Beyazıt'a nispet edilmesi şeklindeki yanlış bilgiyi de tashih ederek, Sultan II. Beyazıt döneminde yapılan tamiratın şadırvan ve medreselerden ibaret olduğunu ifade etmiştir (Koç, 2021, s. 1634).

Medrese ve derviş hücreleri ise çıkan bir yangında harap olduğu için I. Abdülhamid devrinde yenilenmiştir. Yapı 1909'da yeniden yaptırılmak üzere tamamen yıktırılmıştır. Yapıdaki III. Mustafa devri tamiratı hakkında elimizde herhangi bir

kayıt bulunmamaktadır. Tanman bu dönemde tamir edilen cami-tevhidhâne kısmını Gurlitt'in çizimlerini dikkate alarak incelemiş ve yapının (27 x 15 m.) boyutlarında olduğunu ifade etmiştir. 1.2 m. genişliğindeki tuğla duvarla inşa edilen yapının sekizgen kasnak üzerine yükseltilmiş 11 m. çapındaki kubbesinin pandantiflere oturtulduğu anlaşılmaktadır (Tanman, 1990, s. 10). Mihrap duvarından geçilen çilehane yapının cami işlevinin dışında bir tarikat yapısını olarak tasarlandığını ortaya koymaktadır. Tanman'a göre yanlarda ikişer adet olmak üzere dört adet pencerenin bulunduğu güney duvarı da 1757 tamiratı sırasında yapılmıştır. Yine duvar payelerine içeriden yapılmış takviye kısımları ile kâgir payeler içine alınarak güçlendirilen son cemaat yerindeki sütunlar da bu dönemdeki tamiratın izlerini taşımaktadır. Yine Tanman'a göre Barok süslemeli şerefesi ve kâgir külahıyla yapının kuzey-batı köşesinde bulunan minaresi de III. Mustafa devri eklentisidir (Resim: 3.7.7.2).

3.7.8. Küçük İhsaniye Camii Onarımı

Sultan III. Mustafa tarafından halka ihsan edildiği için İhsaniye ismiyle bilinen yerde bulunan Üsküdar **İhsaniye Mescidi** Sultan III. Osman tarafından 1755 yılında inşa edilmiştir. 1765-1766 yıllarında Sultan III. Mustafa tarafından tamir edilmiş ve bu tamir sırasında caminin üst katında kadınlar bölümünde minareye girilen kapı üzerinde bir tamir kitabesi konulmuştur (Haskan, 2001, Cilt:1, s. 219):

Sâhibu'l-hayrat Osman Han'ın âsârı olub
Yapdı İhsaniye namıyla mahallat-ı cedid

Mescid ile cami'ye bi'r-i mahsus yapdılar
Fî-sebîlillâh câri mai lezzat birr-yer

Çün mürûr-ı zaman ile tamire muhtaç olmağın
Bildi Sultan Mustafa Han itdi ihya-i cedid

Bu mahalde sâhibu'l-hayre du'a tarihidir
Cami'in tamiri oldu cümleye ihsan-ı mescid 1179 (1765-1766)

Yapı 1890 yılında yeniden tamir edilmiş ve bir tuğla minare ilave edilmiştir. 1980'lerde tamamen ortadan kalkmış ve 1989'da yeniden inşa edilmiştir (Resim: 3.7.8.1).

3.7.9. Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin Güneş Saati

Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1547'de kızı Mihrimah Sultan adına Mimar Sinan'a inşa ettirdiği Üsküdar'daki külliyenin cami duvarında 1183 (1769-1770) tarihli bir güneş saati bulunur. Sultan III. Mustafa döneminde yapılan saatin üzerinde nadir olarak görülen kitabede sülüs bir hatla:

"Eser-i Sâatîzâde Muhammed Ârif el-me'mur bi-hidmeti'l-evkat" (Vakitleri tayin etmekle görevli Sâatîzâde Muhammed Ârif'in eseri) ibaresi bulunur. Saatin sağ alt köşesinde ise *"Resemehû Derviş Yahya Muhyiddin, el-Muvakkit be Câmi-i Cedid-i Hümâyun"* (Yeni Cami-i Hümâyun muvakkiti Derviş Yahya Muhiddin çizdi) yazılıdır (Resim: 3.7.9.1). Camii'nin duvarındaki bu güneş saati İstanbul'daki üçgen güneş saaati uygulamalarının en başarılı ve önemli örneklerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu eserle birlikte camiinin duvarında üzeri tarihsiz ikinci bir güneş saati daha bulunur (Vardar, 2021, s. 1400).

3.7.10. Ayasofya Camii Abdest Teknesi

Ayasofya Camii'nin avlusunda bulunan mermer abdest teknesi üzerinde 1188 (m. 1774) tarihi bulunmaktadır. Sivri kemerli üç bölümlü bir süslemeye sahiptir. Kitabesinde *"Çâşnigîr Ken'an Ağa ve Cihân Bânû Hatun"* isimleri yazılıdır.

3.7.11. Topkapı Sarayı Onarımı

III. Mustafa devrinde, Büyük İstanbul Depremi öncesinde 1758 yılında Topkapı Sarayı'nda bazı onarımlar yapıldığı bilinmektedir. Bu onarımlara dair kitabe Babusselam Kapısı'na 1. avludan 2. avluya geçilen mahalde bulunmaktadır. Sultan III. Mustafa'nın tuğrasının bulunduğu kitabe içi çiçek motifleriyle süslü zencereklerle çevrili, 8 satır ve 16 kartuş içinde talik hatlıdır (Resim: 3.7.11.1). Kitabe şu şekildedir:

Mustafa Han ibn-i Ahmed el-muzaffer dâima
Mukteza-yı himmet-i tab'-ı bülendiyle yapub

Kıldı nev-icad böyle resm-i pâkize nizâm
Kim eğer görseydi Manî nakş-ı zerrin-kârını

Reşk ile dembeste-i hayret olurdu subh u şâm
Mısraının şemse-i gülmihine mâh-ı münîr

Dağdarîdir ki rûyin kaplamış reşk-i zalâm
Zînet-nakşına nisbet çarh-ı atlas bi-nukûş

Sakfına tak-ı felek olmaz yanında köhne-bâm
Vâdi-i vasfında reftâr-ı semend hâmeyi

Zabt idüb himmet-i duâya idelim atf-ı zimâm
Hazreti Hayy nesak-sâz-ı nizâm-ı kainât

Şevket ü iclâlini ide cihânda ber-devâm
Taht-ı âlî-baht-ı devletde ebed olub mukîm

Niçe asâra muvaffak ide Hallâk-ı enâm
Zihniyâ ilhâm ile târihîn inşâ eyledim

Ola emn ü yümn ile Ortakapu Babü's-selâm 1172

Günümüz Türkçesi:

Ahmet oğlu Mustafa Han daima muzaffer olsun
Fıtratı yüce, gayreti çoktu, bunun gereğini yaptı / Böyle temiz yeni bir eser meydana getirdi / Eğer Mani görseydi altın yaldızlı işlemelerini / Sabah akşam gıptayla tutulurdu nefesi / Giriş kapısının kanatları güneş gibi çarpar / Işık saçan ayın üzüntüsünden yüzünü haset karanlığı kaplar / Nakışlarının süsü yanında gökyüzü süssüz kalır / Gökyüzü onun çatısı yanında eski çatılı gibi kalır / Edalı yürüyen çevik at gibi kalemi onu anlatmada / O kalemi durdurup gayretle edelim dua / Hazreti Allah eksiksiz düzenledi kâinatı / O Padişahın da dünyada daim etsin kudret ve saltanatını / Ebediyen otursun devletin yüce tahtında / Allah onu muvaffak etsin nice eserler yapmaya / Tarihini yazdım ilham ile Ey Zihni / Orta kapı Bâbüsselam olsun emniyet ve bereketli 1172 (1758)

3.7.12. Mahmut Paşa Çeşmesi Onarımı

Mahmutpaşa Mahallesi'nde Mahmutpaşa Medresesi'nin karşısında yer alan meydan çeşmesi kitabesine göre Güzelce Mahmut Paşa tarafından h. 1014 (1605) tarihinde yapılmıştır. Ancak kitabede tamir edildiği 19 Safer 1172 (1758) tarihi de kayıtlıdır (Resim: 3.7.12.1 ve Resim: 3.7.12.2). Buna göre eser III. Mustafa devrinde onarım geçirmiştir. 16 kartuşlu kitabede eserin Sultan I. Ahmet'in emriyle, Mahmut Paşa

tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabenin üzerinde bir çelenk içerisinde Sultan Abdülmecid'in tuğrası bulunduğuna göre yapı bu dönemde de tamir görmüş olmalıdır.

3.7.13. Emine Sultan Çeşmesi Onarımı

Sultan I. Mahmut döneminde 1736 tarihinde Fatih Şehremini Semtinde yapılan Emine Sultan Çeşmesi'nin h. 1178 (1764-65) yılında tamir edildiği onarım kitabesinden anlaşılmaktadır. Dört kartuş içerisinde yazılı kitabede eserin bu dönemde kullanılamayacak durumda olduğu anlaşılmaktadır.

Nice dem hâli harâb iken mürûr-ı dehr ile
Böyle bir ayn-ı hayât olmuşdu tecdîd-i mahâl
Târîhi Sultân Mahmûd kılsın du'â rûhuna
Nûş idenler çeşme-i dil-cûydan âb-ı zülâl (1178)

Günümüz Türkçesiyle: Zamanın gelip geçmesiyle nicedir harap bir haldeyken böyle bir hayat suyu yeniden ortaya çıkarılmıştı. / tarihi "Gönül çekici çeşmenin tatlı suyundan içenler, Sultan Mahmut'un ruhu için dua etsin" şeklindedir (Delibaş, 2016, s. 211). Günümüzde kitabeleri restorasyon geçirmiştir. Sivri kemerli mermer aynası dışında eserde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır (Resim: 3.7.13.1.)

3.7.14. Kız Kulesi Onarımı

Marmara Denizi üzerinde Üsküdar kıyısına yakın yerde bir kayalığın üzerine Bizans döneminde inşa edilmiş olan Kız Kulesi çeşitli dönemlerde onarımlar geçirmiştir. III. Mustafa devrinde yapılan onarım 1761 tarihlidir. Elimizdeki belgelerden[48] bu tarihte bir onarıma başlandığı ancak tamamlanmadan bırakıldığı anlaşılmaktadır. 1763 yılında şiddetli rüzgâr sebebiyle yapının kurşun örtüsü çökmüş, üst örtüsündeki ahşaplar dökülmüş ve kirişler bozulmuştur (Mazlum, 2011, s. 62).

1761 yılında Başmimar el Hac Ahmed Ağa tarafından "Kule-i Duhter" ismiyle anılan Kız Kulesi'nin onarımı için bir keşif yapılmış ve 2.526 kuruş 3 akçe masraf çıkartılmıştır. Ahmed Ağa'ya bu tamirat için 2.400 kuruş tahsisat çıktığı

[48] BOA.C.BLD/83-4117

anlaşılmaktadır. Ancak üç yıl sonrasına ait mezkûr belgede Kız Kulesi Dizdarı Mehmed, Ahmed Ağa'nın yapının tamirini tamamlayamadığını kaydetmektedir.

Dönemin Mimarbaşı Mehmed Tahir Ağa yeniden bir keşif hazırlatmış ve onarım için 2.757 kuruş 29 akçenin gerekli olduğuna karar vermiştir. Vefat eden Ahmed Ağa'nın demir kapılar için verilen 99 kuruşu almasına rağmen bu iki kapıyı onarmadığı için terekesinden düşürüldüğü de görülmektedir. Ahmed Ağa'nın yarım bıraktığı onarım sırasında Kız Kulesi'nin sarnıç cidarlarına horasanlı cilalı sıva ve lökün kalay uygulandığı bir başka belgede ortaya konulmaktadır.[49] Lökünün su geçirmezlik için uygulanan, sönmemiş kireç ile çiğ bezir ya da zeytinyağının karıştırılıp pamukla dövülmesi sonucu elde edilen bir tür macun olduğu bilinmektedir. Bu macun suyla çok fazla temasın olduğu hamam tadilatlarında da kullanılmıştır. Bu onarımlar sonucu Kız Kulesi'nin nasıl göründüğüne dair elimizde önemli bir veri bulunmaktadır. 1784 yılında Fransız Elçisi olarak İstanbul'a gelen Choiseul-Gouffier'in kaleme aldığı eserdeki bir gravür yapının 18. yüzyıl sonunda nasıl olduğunu ana hatlarıyla göstermektedir (Resim: 3.7.14.1). Kız Kulesi 1766 depreminde hasar görmüştür. Orta hasarlı yapının bu tarihteki onarımı 1766 Depremi sonrasında gerçekleşen onarımlar bölümünde değerlendirilmiştir.

3.7.15. Yenikapı İskelesi Camii

Şeyhülislam Dürrizade Mustafa Efendi (1702-1775) tarafından önceden bir yangında tahrip olan bir mescidin yerinde inşa edildiği bilinmektedir. Sultan III. Mustafa'nın giderleri kendi vakfından karşılanmak üzere personel tayin ettirdiğini Ayvansarayi kaydetmektedir. Müstakimzade'den alıntı yaparak,

Cami-i zibâ ve hayr-ı Mustafa (1766)

şeklindeki bir kitabeye sahip olduğunu ve yapının fevkani olduğunu yazar (Ayvansarayi, 2001, s. 320). Yapı şu anda mevcut değildir.

[49] BOA.C.ML/688/28211

3.7.16. Hafız Ahmed Paşa Camii Minaresi

Fatih'te 16. yy eseri olan Hafız Ahmed Paşa Camii'nin minaresinin 1763 depreminde yıkıldığı ve bu tarihte onarım gördüğü bilinmektedir. Eyice, fotoğraflarda Barok süslemenin hâkim olduğu minarenin bu döneme ait olduğunu yazmaktadır (Eyice, 1997, s. 85). Fotoğrafta şerefenin üzerinde oval hareketli geçişler ve korkuluklarda girlant süslemeler göze çarpar (Resim: 3.7.16.1). 1918 Cibali yangınından sonra metruk halde bulunan caminin 1976'da başlayan onarımı 1991'de tamamlanmış ve yeniden ibadete açılmıştır. Ancak onarım sırasında minaresi 18. yüzyıl özelliklerini kaybetmiştir. Bugün mukarnaslı bir şerefeye sahiptir. Bu örneklerle birlikte III. Mustafa devrinde Yenikapı civarında **Dülbendci Camii**'nin ihya edildiği, aynı şekilde Peykhane civarındaki **Hamza Paşa Mescidi**'nin tamir edilip, minaresinin yeniden yapıldığına dair kayıt mevcuttur. Hâkim Efendi, bu yapılarla birlikte yangında büyük tahribat yaşayan Tophane Kışlası'ndaki bir caminin de minaresiyle birlikte ihya edildiğini kaydetmektedir (Hâkim Efendi, 2019, s. 1204). Peykhane'deki Hamza Paşa Mescidi'nin Tahta Minare Mescidi olarak da bilindiği görülmektedir (Turnalı, 2012, s.133). Hadika'ya göre yapı Mısır Valisi Hamza Paşa tarafından bir kilisenin yerine inşa edilmiştir. Ancak Turnalı, yaptığı araştırmada mescidin bir kilise üzerine inşa edilmediğini ortaya çıkarmıştır. Sarıyer, Rumeli mahallesinde bulunan 16. yüzyıl eseri **Ali Pertek Camii**'nin[50] 1763 yılında tamir edildiği bilinmektedir. 1937'de harap olduğu için kapanan yapı restore edilerek 1960 yılında yeniden ibadete açılmıştır.

Sultan III. Mustafa dönemi İstanbul'unda yoğun bir tadilat ve inşa faaliyeti yürütüldüğünden pek çok yapının dönemin devlet adamlarının da yardımlarıyla tamir edildiği bilinmektedir. Paşabahçe civarındaki **İncirköyü Camii** bunlardan biridir. Raif'e göre Bostancıbaşı Sinan Ağa tarafından inşa ettirilen yapı 18. yüzyılda harap olduğu için Sadrazam Kethüdası Hüseyin Ağa'nın desteğiyle h. 1179 (1766) yılında tamir ettirilmiştir. Hatta fevkâni olan caminin altına bir mektep de ilave edilerek, *"Kevser-i cennet"* terkibi ile tarih (h. 1179) düşürülmüştür (Raif, 1996, Cilt: 1, s.301).

[50] Banisinin Pertev Ali Bey ve isminin Hammam Mescidi olduğu Hadika'da kayıtlıdır. Bkz: Galitekin, 2001, s. 535

4. İSTANBUL'DA 1766 DEPREMİ SONRASINDA OLUŞAN TAHRİBATIN BOYUTLARI VE YAPILAN TADİLATLAR

4.1. Büyük İstanbul Depremi (1766)

İstanbul, Roma ve Osmanlı gibi iki büyük devlete başkentlik yapmasına karşın deprem kuşaklarının yakınında olması sebebiyle tarih boyunca defalarca büyük ölçekli yıkımlara maruz kalmıştır. Bizans kronikleri şehrin Osmanlı dönemi öncesinde yaşadığı depremlere ilişkin önemli bilgiler içermektedir.

Kayıtlara göre İstanbul'da gerçekleşen ilk büyük deprem, şehrin kuruluşundan yaklaşık otuz yıl sonra 358 yılında meydana gelmiştir. İzmit (Nikomedia) Depremi olarak kayıtlara geçen olayda İzmit'in büyük kısmı yıkılırken, İstanbul da ağır hasar almıştır. Bu tarihten sonra 407'de, 412'de, 437'de ve 447 yıllarında şehir depremlerle sarsılmıştır. Kasım 447 tarihinde gerçekleşen depremde Theodosios Surları'nın önemli bir kısmı yıkılırken, elli yedi burç devrilmiştir.

İstanbul'da 542, 554 ve 557 tarihlerinde kısa aralıklarla devam eden depremlerde çok sayıda kilise ve ev yıkılmıştır. 740 depreminde şehrin en önemli yapılarından Aya İrini yıkılmış, 989 depremi ise tüm Trakya'yı etkilemiştir. 1010, 1011, 1063 ve 1231 yıllarında da İstanbul felaketi yaşamıştır.

Şehrin Türklerin hâkimiyetine geçmesinden sonra yaşanan ilk büyük deprem 10 Eylül 1509 tarihinde gerçekleşti. Şehir büyük ölçüde yıkıldığı için kayıtlara "Küçük Kıyamet" olarak geçen bu depremde 4-5 bin civarında insanın öldüğü bilinmektedir. Ayasofya'nın iki minaresi yıkılmış, Fatih ve Beyazıt Camileri ağır hasara uğramıştır.

1648, 1659 ve 1690 yıllarında yaşanan depremlere dair elimizde kayıtlar mevcuttur. Fatih Camii'nin kubbelerinin çatladığı ve kara surlarının bir kısmının yıkıldığı 1690 depreminden sonra şehri asıl tahrip eden deprem 1712 yılında gelmiştir. Depremin verdiği korku o kadar büyüktür ki divan günlerce sarayda toplanmamıştır. Yedi yıl sonra 1719'da gerçekleşen depremde hasar görmeyen hiçbir binanın kalmadığı ifade edilmektedir.

18. yüzyılda 1766 depremi öncesinde İstanbul'da gerçekleşen bir deprem daha bulunmaktadır. 1754 yılında meydana gelen deprem de yıkıcı bir etkiye sahiptir. Öyle ki, Edirnekapı-Yedikule arasındaki kara surları hasar almış ve Yedikule'nin iki burcu yıkılmıştır. Sultan I. Mahmud şehri terk etmiş, Topkapı Sarayı ciddi hasar gördüğü için İtalyan mimar Espinelluza'dan sarayın onarılması istenmiştir.

1766 yılında İstanbul'da şehir iki büyük depremle sarsılmıştır. Bu depremlerin ilki 22 Mayıs'ta Doğu Marmara Denizi'nde gerçekleşmiştir. Depremin Mudanya'dan Boğaziçi'nde doğru bir tsunamiye yol açtığı ifade edilmektedir. İkinci büyük deprem ise 5 Ağustos tarihinde yaşanmıştır. Bu deprem ise henüz yaralarını saramamış şehirdeki yıkımı daha da derinleştirmiştir.

22 Mayıs 1766 tarihindeki deprem Kurban Bayramı'nın üçüncü gününde, sabah namazının hemen ardından yaşanmıştır. Dönemin belgelerine göre ölü sayısı 4 ile 5 bin civarında olmuştur. Bu konuyla ilgili hasar kayıtları ve ölü sayısı hakkında Hâkim Efendi Tarihi'nde geniş bir malumat bulunmaktadır. Depremin cemaatin camilerden hemen ayrılmasından sonra gerçekleştiği için ölü sayısının bu miktarda kaldığı, aksi halde felaketin daha büyük olacağı belgelerde ifade edilmektedir. Bu dönemde İstanbul nüfusunun ne kadar olduğu konusunda muhtelif rakamlar telaffuz edilmektedir. Seyyah Olivier'e göre 500 bin, Mantran'a göre 600-700 bin civarı nüfus bulunmaktadır. İnciciyan'a göre ise bu tarihte dünyanın en kalabalık üçüncü nüfusu İstanbul'dadır (Mazlum, 2011, s. 30).

Devrin vakanüvisi Hâkim Efendi, Sultan Beyazıt döneminde de büyük bir deprem olduğunu, ancak bu şiddetteki bir depremin İstanbul'un fethinden bu yana hiç görülmediğini ifade etmektedir. Depremin artçılarının seksen saat boyunca sürdüğünü, hatta sekiz ay sonra dahi yer sarsıntılarının devam ettiğini kaydeden Hâkim Efendi, yıkılan yapıları şu şekilde sıralamaktadır: Fatih Camii, imareti ve darüşşifası ile medreseleri büyük ölçüde olmak üzere, Eyüp Sultan, Beyazıt, Atik Ali Paşa ve Molla Gürani Camileri ağır hasar almışlardır. Hâkim Efendi'nin az hasar gördüğünü ifade ettiği yapılar Yavuz Selim, Şehzade, Süleymaniye, Ayasofya-i Kebir, Nuruosmaniye, Laleli ve Yeni Cami'dir.

Kapalı Çarşı Dua Meydanı, bedesten ve etrafı, Saray-ı Atik'in duvarları, Yedikule'nin iki kulesi, Baruthâne, Esir Pazarı, Vezir Hanı, Şekerciler Hanı, Tevekkelü Hanı, Baltacılar Hanı, Şekerciler Hanı, Sarıkçılar Hanı, Çuhacılar Hanı yıkılmış; deprem Kumburgaz, Çorlu, Karışdıran ve Büyük Çekmece ile Küçük Çekmece'de etkili olmuştu (Hâkim Efendi, 2019, s. 1216).

Edirnekapı ile Yedikule arasındaki sur duvarları yıkılmış, Silivrikapı ve Topkapı da zarar görmüştü. Kâgir evlerin pek çoğunun yıkıldığını ifade eden Hâkim Efendi, binlerce İstanbullunun sokakta ve çadırlarda yaşamak durumunda kaldığını yazmaktadır.

Sultan III. Mustafa'nın tebdil kıyafet halkın arasında dolaşarak, ihtiyaçları doğrudan gözlemlediğini kaydeden yazar, Fatih Camii'nin halini görünce Hazine-i Hümayun'un yeniden inşa için devreye sokulduğunu ifade etmektedir. Fatih Camii'nin inşası için bina emini olarak Haşim Ali Bey atanırken, Kapalıçarşı'nın tamiri için Tıfli Ali Efendi, sur duvarlarının tamiri için Hacı Mehmed Ağa, Baruthâne'nin tamiri için Şehdi Osman Efendi, Saraçhane ve Arasta'nın ihyası için Atıfzâde Ömer Efendi, Enderun-u Hümayun'a Şehremini Ahmed Efendi, Yeniçeri Odalarına Haseki Mustafa Ağa ve Tophâne'ye Nazır Mahmut Bey bina emini olarak atanmıştır.

İkinci deprem bu depremden 23 gün sonra 13 Haziran 1766 günü Cuma namazı sırasında gerçekleşmiştir. Ancak ilki gibi kuvvetli değildir. Hâkim Efendi namazın yarıda kesildiğini ve insanların sokakları doldurduğunu kaydeder. Halka zararlarının tazmini için sultanın kendi kesesinden ödenek ayrılmıştır. Buna göre halka 150 ile 200 kuruş arasında değişen miktarlarda para dağıtılmıştır.

Hâkim Efendi'nin aynı sene 5 Ağustos tarihinde gerçekleşen depremi de kaydetmiştir. İlk depremde hasar gören yapıların bu depremde tamamen yıkıldığını anlamaktayız. O'na göre bırakın fetihten sonrasını, fetihten önce dahi böylesi bir yıkım görülmemiştir. Deprem etkisini Tekfur Dağı (Tekirdağ) ve Gelibolu'da dahi hissettirmiştir. Yazar, depremin Rusya'da duyulmasıyla birlikte Hristiyanların kiliselerde kandiller yakarak sevinçlerini gösterdiklerini ifade etmektedir (Hâkim Efendi, 2019, s. 1219). Bu tarihte Rusya ile Osmanlı arasındaki gerilimin artmakta

olduğu bilinmektedir. Nihayet depremden iki yıl sonra 6 yıl sürecek büyük bir savaş başlayacaktır.

Depremle ilgili gözlemlerini aktaran çok sayıda seyyah, elçi ve yazar bulunmaktadır. 1765 yılında İngiltere tarafından Türkiye'ye elçi olarak atanan John Murray depreme İstanbul yolunda bir gemide yakalanmıştır. Bu yüzden şehrin tüm ikmal yollarının kapandığına şahit olan Murray'a göre geçtiği tüm sokaklar harap haldedir. Depremin devlete maliyetinin 1.500.000 Sterlin olduğunu kaydeden Murray'e göre yıkılan yaklaşık 4 bin yapıyı Türkler şaşırtıcı bir maharetle tamir etmeye başlamışlardır (Gürcan, 2019, s. 308). Murray'in deprem sırasında İstanbul önlerinde bir gemide bulunduğu dikkate alınırsa tsunami iddiasının abartılı olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen kıyılara ulaşan birkaç metre yüksekliğinde dalgalar oluşmuş, ancak yıkıcı bir etki yapamamıştır. Zaten hiçbir belgede deniz suyunun şehrin içlerine kadar ulaşarak hasar verdiği kayıtlı değildir.

İncicyan 18. yüzyılda çok sayıda deprem olduğundan, ancak en şiddetlisinin Mayıs 1766 tarihinde gerçekleştiğini yazmaktadır. Sarsıntıların devam etmesi sebebiyle insanların çoğunun şehir dışında kurduğu çadırlarda oturduğunu kaydeder (İncicyan, 1976, s.89). Dönemin tarihçisi Sarkis Sarraf Hovhannesyan (1740-1805) şehirde yaşanan felakete tanıklık edenlerdendir. Osmanlı Tarihi (1771) ve Payitaht İstanbul'un Tarihi (1800) isimli kitapları bulunan yazar 1766 depreminin Paskalyanın 19. günü Zilhicce'nin 13'ünde ağır sarsıntılarla başladığını kaydeder (Hovhannesyan, 1997). Deprem yaklaşık iki dakika sürmüş ve şehri taş yığınlarıyla doldurmuştu. Hovhannesyan'a göre, başta Fatih Camii olmak üzere pek çok selâtin cami ağır hasar almış, surları, kâgir yapıları ve Kapalıçarşı'yı tahrip etmişti. Deprem şehirde ciddi bir susuzluğa da sebebiyet vermiştir. Samatya civarında yıkılan kale duvarı Silivri Kapı yönüne giden su yolunu tahrip etmiştir. Birçok çeşme yıkılan evlerin enkazı altında kalmıştır (Afyoncu, 2001, s. 88).

Deprem birkaç gün aralıklarla tekrar etmiş ayın 6'sında gece saat 3 sularında Aynalıkavak'taki Padişah Sarayı yıkılmıştı. 9 Temmuz ve peşinden 25 Temmuz'da gerçekleşen depremde ise yazara göre Edirnekapı civarındaki kara surları büyük ölçüde yıkıldı. 30 Ağustos günü ise benzer bir şiddette deprem olduğunu kaydeden

yazara göre bu esnada şiddetli bir fırtına ve yağmurun da sarsıntıya eşlik ettiğini, bu yüzden 200 kişinin sulara kapılıp öldüğünü ifade etmektedir.

1766 depremi 18. yüzyılda gerçekleşen en yıkıcı deprem olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak bu tarihte şehrin nüfusunun 500 bin civarında olduğu düşünülürse can kaybının 4-5 binde kalması, Fatih Camii gibi birkaç yapı dışında şehirdeki kamu binalarının ağır hasar alsa da tamamen yıkılmamış olması depremin büyüklüğü ve yıkıcılığı ile ilgili bugün yapılan tahminlerin abartılı olduğu sonucuna bizi götürür. Şehirdeki can kaybının önemli bir kısmının kara surlarına bitişik olarak yapılan ve surların yıkılmasıyla harap olan ahşap konutlarda gerçekleşmesi büyük olasılıktır. Şehirde deprem sonrası yangınların baş göstermesi de ihtimal dâhilindedir. Çünkü İstanbul'da çok sık tekrarlanan yangınların birinci sebebi gece ısınmak için odalarda bulundurulan mangalların devrilmesidir. Depremin meydana geldiği tarihte henüz yaz sıcakları başlamış değildir. En azından ilk büyük deprem olan 22 Mayıs'taki sarsıntı sırasında mangalların odalarda mevcut olması mümkündür. Bu sebeple can kayıplarının bir kısmının yangın sebebiyle oluştuğu önemli bir ihtimal olarak göz önünde bulundurulmalıdır.

4.2. Eserlerin İhyası ve Şehrin Yeniden İmarında Takip Edilen Program

Osmanlı Devleti'nin zaman içerisinde hasar gören, savaşlarda tahrip olan ya da deprem ve yangın gibi afetler yüzünden ihya edilmesi ihtiyacı ortaya çıkan mimari eserlerle ilgili nasıl bir yenileme programı vardı? Aslına sadık olarak mı yenileme yapılıyordu, yoksa herhangi bir sınırlama olmaksızın baştan sona günün beğenisine uygun olarak mı ihya ediliyordu?

İstanbul depremi gibi şehirde büyük yıkıma sebebiyet veren bir tabii afet sonrası Sultan III. Mustafa'nın nasıl bir yönteme başvurmuş olabileceği tartışma konusudur. İhya edilen eserlerde aslına sadık kalma eğilimi kendini göstermiş midir? Osmanlı Devleti'nin mimari eserleri ihya ederken nasıl bir yaklaşıma sahip olabileceğini araştıran Hakan Gülsün çalışmasında yapıların asli durumunun dikkate alındığı sonucunu çıkartır ve yaklaşımına çeşitli örnekler verir (Gülsün, 1995, Cilt: II, s.207). Özellikle kutsal yapıların onarımında bu duruma çok daha fazla riayet edildiğini, bir belgede Devlet-i Aliye'nin esas kararının kutsal yapıların onarımında "heyet-i

asliyesini bozmadan" aslına uygun olarak yapmak olduğunun vurgulandığını ifade eder.

Gülsün, Sultan Mehmed Reşat döneminde mimar Vedat Tek'e yaptırılan Dolmabahçe Sarayı restorasyonunda da bu anlayışın sürdüğünü söyleyerek, sarayın Camlı Köşkünde bulunan kabartma kuş süslemeleri yerine çiçek desenli tezyinatın koyulma girişiminin soruşturma konusu olduğu, Hazine Hassa Müdürü'nün yazdığı mektupta konunun *"Mebani-Seniye'nin heyet-i asliyelerine halel gelmek suretiyle icra-i tamiratı öteden beri mütehassas olunan usulü icabatından olduğu cihetle"* ifadeleriyle "aslına uygun yapmanın" mimarlar için ihtiyari bir durum olmadığını öne sürmüştür (Gülsün, 1995, Cilt: II, s.209).

Ancak yazar yine aynı makalede Beşiktaş Sahil Sarayı gibi yapıların yine padişah emriyle yıktırılabildiğini de söyleyerek her zaman bu kaidelere bağlı kalınmadığını da ortaya koymuştur. Bu durumu ise Sultan'ın fermanlarının kaidelerin üstüne çıkan bir seviyede ve tartışmasız olmasına bağlamaktadır.

Altı yüz yıl gibi uzun bir süre hayatta kalan bir devletin mimari anlayışı hakkında bağlayıcı genellemelerde bulunmak kolay değildir. Ayrıca tarihi eserlerin aslına sadık kalınarak ihya edilmesi anlayışının 18. yüzyıldan sonra ortaya çıktığı hem Roma, hem de Osmanlı devirlerinde inşa edilen pek çok yapıda devşirme malzemenin bolca kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Kâbe, Mescid-i Nebevi ve Kubbet-üs Sahra gibi kutsiyeti tartışma götürmez yapıların zaman içerisindeki onarımlarında dahi asli hüviyetin hiçbir değişikliğe imkân vermeyecek şekilde korunduğunu göremeyiz.

Kaldı ki bu yapılar gibi değerlendirilemeyecek dini ya da sivil mimari eserlerin ihyasında "asli hüviyet" konusunun çok da belirleyici olduğunu söyleyemeyiz. Mimari formlar dahi zamanın ihtiyacına göre şekillendirilirken, tezyinatta çoğunlukla dönemin zevkine uygun bir restorasyon yapıldığı aşikardır. Sultan III. Mustafa döneminde neredeyse yeniden inşa edilen Fatih Camii'nde mimari özelliklerde aslına sadık kalınarak yapılan ihyada sultanın atasına duyduğu hürmetin mi, yoksa başka saiklerin mi öne çıktığını kesin olarak söyleyebilmemiz mümkün değildir.

Fakat Lale Devri sonrası padişahı olarak III. Mustafa'nın Nuruosmaniye gibi bir örnekten sonra inşa ettirdiği Laleli, Fatih, Ayazma gibi tüm yapılarında mümkün olduğunca klasik dönemin mimari detay ve planlarına sadık kalma gibi bir yaklaşım içinde olduğunu görebiliyoruz.

Depremle oluşan tahribatın giderilmesi ve yapıların onarılmasında genel olarak plan şemalarına sadık kalındığı ve malzemelerin çok değiştirilmediği görülmektedir. Bu durum vesikalara *"vaz-ı kadim üzere"* ifadesiyle yansımıştır. Görüldüğü gibi mimarların ya da ustaların yapıyı ihya ederken başvurduğu yöntem *"eskiden olduğu gibi"* şeklinde özetlenecek yaklaşımdır. Bunun sebebi eserin bugün olduğu gibi bir anlayışla plan ve tezyinatına en uygun şekilde ihya edilmesinden çok daha pratik sebeplere dayanmıştır.

Bazı eserlerin ihyasıyla ilgili vesikalarda geçen *"enkaz-ı mevcudeyle tecdid"* ifadesi, yapının yıkım sonrası etrafa dağılan ve kullanılabilir durumdaki malzemesinin yeniden değerlendirildiğini göstermektedir. Ancak kalem işi, sütun başlığı ve revzen gibi doğrudan tezyinatla ilgili olan ve depremde ilk hasar gören unsurların ihyasında dönemin zevkine uygun bir anlayışın hâkim olduğu çok açıktır. Şayet orijinal halini hiç bozmadan ihya etmek bir hassasiyet olsaydı, Fatih Camii'nin hariminde kullanılan sütun başlıkları ve hünkâr mahfili gibi detaylarda klasik döneme özgü süsleme detaylarını görmeliydik. Oysa sanatkârlar uygulaması daha kolay olan ve dönemin zevkine uygun tezyinatı tercih etmişlerdir. Bu konuda baninin doğrudan bir yönlendirmesi olup olmadığını da net olarak bilememekteyiz.

Depremde zarar gören yapıları yeni bir depreme karşı koruyabilmek için bazı malzemelerin değiştirildiği de görülmektedir. Mesela Davut Paşa Camii'nin mihrap kubbesi ihya edilirken ahşap malzemeyle yapılmıştır. Benzer bir durum Sultan Ahmed Camii imaretinde de görülür. Yapının macunhanesi üzerinde bulunan kubbeler yıkılma tehlikesi görüldüğünden yıktırılıp yerine ahşap bir çatı yapılmıştır.

III. Mustafa döneminde ülkede yaşanan depremler sonrası ihya faaliyetlerine girişildiğini, genel olarak sultanın bu konuyu ihmal etmediğini görmekteyiz. Mesela, Edirne'de çok büyük zararlar veren 1165 (1752) depreminde Gazi Mihal Köprüsü harap olmuş ve köprü III. Mustafa tarafından tamir ettirilmiştir.

1766 depremi İstanbul'da çok ağır bir hasarın oluşmasını sağlamıştır. Hasar kayıtları hakkında tutulan belgelerden[51] şehirde ağır hasar alan yapıların hangileri olduğunu öğrenebilmekteyiz. Bu belgeler içerisinde özellikle *"Defter-i Tamirat-ı İstanbul"* başlıklı ve BOA.MAD.d/8947 numarasıyla kayıtlı *"Kalem-i Muhasebe-i Evvel"* defteri deprem hakkındaki hem hasar kayıtlarını hem de tamiratlar sırasında yapılan masrafın ayrıntılı kayıtlarını barındırdığı için çok mühimdir.

806 sayfasında İstanbul'daki yapı onarımlarının 1720'den 1805'e kadar olan kısmı izah edilmiştir. Deniz Mazlum, bu defteri merkezine alarak hazırladığı doktora tezinde oldukça önemli bir yapı listesi oluşturmuş ve dört külliye üzerinden onarımların izini sürmüştür (Mazlum, 2011). Bununla birlikte dönemin vakanüvis ve tarihçileri olan Hâkim Efendi ve Şemdanizade'nin eserleri de deprem sonrası gerçekleşen imar faaliyetleri hakkında önemli veriler sunmaktadırlar.

Buna göre Fatih Camii, Atik Ali Paşa Külliyesi, Davud Paşa Külliyesi, Cebehane-i Amire (Aya İrini), Hafız Ahmed Paşa Külliyesi Bayezid Camii, Sultan Ahmed Camii, Eyüp Camii, Hüseyinağa Camii, Haseki Camii, Mektebi, İmareti ve Darüşşifası Gülbahar Hatun Türbesi, Kariye Camii, Koca Mustafa Paşa Camii, Mihrimah Sultan Camii, Eyüp Şah Sultan Camii gibi ibadet yapıları ağır hasar almışlardır.

Beşiktaş Sarayı, Eski Saray (Saray-ı Atik), Esma Sultan Sarayı gibi pek çok sivil mimari eserin yanı sıra Çuhacılar Hanı, Balkapanı Hanı, Baltacılar Hanı, Kapalıçarşı'da Kalpakçılar Hanı, Hırkacılar Hanı, Yağcılar Hanı, Bedesten çevresi, Esir Pazarı, Örücüler Çarşısı, Sarıkçılar Hanı, Şekerci Hanı, Vezir Hanı gibi ticari yapılar da ağır hasarlı yapılar olarak kayıtlara geçmiştir.

Bununla birlikte Divanyolu, Eski Baruthane, Edirnekapı'da Çakırcıbaşı Camii karşısında sur, Edirnekapı-Yedikule arası kara surları, Defterhane-i Amire, Silivrikapı Fişekhanesi, Kayış Mustafa Ağa Medresesi, Mehterhâne-i Amire, Miri Su Değirmeni,

[51] BOA.AE.SMST.III/152-11963; BOA.C.EV/627-31643; BOA.C.DH/326-16257; BOA.C.BLD/13-641; BOA.C.BLD/107-5322; BOA.D.BŞM.BNE.d/15964; BOA.EV.HMH.d/5600; BOA.TS.MA.d/4985; BOA.TS.MA.d/6322; BOA.TS.MA.d/6724; BOA.TS.MA.d/6776; BOA.TS.MA.d/8568; BOA.TS.MA.d/10129; BOA.TS.MA.d/2415; BOA.TS.MA.e/567-97; BOA.TS.MA.e/682-10

Tersane-i Amire, Tophane, Topkapı Sarayı, Yeniçeri Kışlaları (Aksaray), Yerebatan Ahırları, İsmail Paşa Çeşmesi gibi çeşitli askeri ve sivil yapılar da büyük oranda tahrip olmuştur. Bu yapılar içerisinde yeniden inşa edilerek ayağa kaldırılan en önemli eser şüphesiz Fatih Camii'dir. Eserdeki onarımlar yeniden inşa şeklinde gerçekleştiği için çalışmada ayrı bir madde olarak değerlendirilmiştir.

Eserlerin ihyasına devletin çok ciddi bir bütçe ayırdığı muhasebe kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu masraflar Cibali Kapısı dışındaki Tüfenkhane yakınındaki sur duvarına harcanan 80 kuruş gibi küçük ölçekli harcamalar olduğu gibi Sultan Ahmed Külliyesi'nin tamiratı için keşif defterine işlenen 32.580 kuruş gibi büyük bütçeler olduğu da görülmektedir.

Bu kayıtlara göre Topkapı Sarayı'nın tamiratı için 94.381 kuruş, Yeniçeri Kışlaları için 61.232 kuruş, Fatih Külliyesi Medreseleri için 26.329 kuruş, Fatih Türbesi için 14.095 kuruş, Yedikule için 8.000 kuruş, Atik Ali Paşa Külliyesi için 17.449,5 kuruş gibi ciddi masraflar yapılmıştır.

Bugün geriye kendilerinden hiçbir iz kalmayan Saray-ı Atik, Kadırga Esma Sultan Sarayı ve Beşiktaş Sahilsarayı gibi önemli yapıların tamirat kayıtları tüm detaylarıyla elimizde mevcuttur. Bu yapılar hakkındaki kayıtlar dönemin saray onarımları alanındaki anlayışını da gözler önüne serebilecek niteliktedir.

Depremden etkilenen ticari yapılar İstanbul'un en kıymetli ticaret merkezinde bulunduğu için devletin bu alana özel bir ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Kapalıçarşı ve Örücüler Çarşısı hakkında Hassa Mimarbaşı Mehmed Tahir Ağa'nın hazırladığı keşif ve onarım defteri devletin ticari hayatın kısa süre içerinde canlandırılması için hususi bir gayret içinde olduğunu göstermektedir.

Edirnekapı Külliyesi ya da diğer adıyla Mihrimah Sultan Camii'nin depremde zarar gördüğü bilinmektedir. Hâkim Efendi, depremde ağır hasar gören yapılar arasında zikrettiği Mihrimah Sultan Camii ile birlikte yapının hizasında bulunan kara surlarının da *"Edirne-kapusu'ndan Silivri-kapusu'na gelince kal'a divarları ve Yedi-kulle'den Top-kapusu'na gelince .. münhedim"* olduğunu kaydetmektedir (Hâkim Efendi, 2019,

s. 1217). Caminin bitişiğinde devam eden surların dahi hasar gördüğü dikkate alınırsa Mihrimah Sultan Camii'ndeki hasarın da ciddi derecede olduğunu anlayabiliriz.

Şemdanizâde de benzer şekilde Mihrimah Sultan Camii'nin *"hedme karib tahrib"* yani yıkılmaya yakın derece hasar gördüğüne işaret etmiştir (Şemdanizade, 1978, s. 85). Yapılan onarımın mahiyeti hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte, Revnakoğlu iç avlusunun 18. yüzyılda yeniden yapıldığını kaydetmiştir (Revnakoğlu, 2021, s. 1024). Yapının 1718 yılındaki bir depremde minaresinin büyük ölçüde yıkıldığı bilinmektedir. İncicyan'a göre minare eski hali dikkate alınarak ihya edilmiştir (İncicyan, 1976, s.53). Zaten minarenin bu tarihte yenilenmesinin üzerinden 1831 onarımında yeniden elden geçirildiği dikkate alındığında 1766 depreminde hasar görmemiş olması küçük bir ihtimaldir. Minare 1894 depreminde bir kez daha yıkılmış ve son cemaat yeri kubbelerinin üzerine devrilmiştir. İki yüzyıl içinde yapılan bu peş peşe onarımlar değerlendirildiğinde yapıda 1766 onarımlarının hangileri olduğunu kesin olarak tespit etmek mümkün değildir.

15. yüzyıl eseri olan **Eyüp Sultan Camii**'nin depremde ağır hasar gördüğü bilgisi kayıtlarda mevcuttur.[52] Ancak onarımı III. Mustafa'nın vefatından sonra 1776 yılında Sadrazam Derviş Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu onarımın çok ağır hasar almış olan yapıyı kurtarmaya yetmediği görüldüğü için 1798 yılında esaslı bir tamirat yapılmasına karar verilmiştir. Lakin çalışmalara başlandığında binanın tamirinin mümkün olmadığı görülmüş ve aynı yıl temellerine kadar yıkılması uygun görülmüştür. Camideki yıkım 10 Temmuz 1798 günü tamamlanmış ve başlayan inşaat 7 Temmuz 1800 tarihinde tamamlanmıştır. Mevcut yapı bütünüyle farklı olduğu için 1766 onarımı hakkında bir bilgimiz yoktur.

Depremin en büyük hasar verdiği yapıların başında gelen Fatih Külliyesi'nde cami neredeyse bütünüyle yıkılarak yeniden inşa edilirken medreselerinde de esaslı tamirat yapılmıştır. Akdeniz Ayak Kurşunlu Medreseleri ile Tetimme Medreseleri'nde hasara ilişkin hazırlanan ön keşif raporundan sonra uygulamaya geçilmiştir.

[52] BOA.C.EV/149-7402

Akdeniz Ayak Kurşunu Medresesi'nin kubbesinde ağır hasar olduğu tespit edilmiş, bu sebeple kubbenin yenilenmesine ve sıvanmasına karar verilmiştir (Mazlum, 2011, s. 122). Buna göre kubbenin kesme taştan kasnağı yenilenmiş, kubbe bingileri ve beden duvarları yenilenerek sıvanmıştır. Medresede yapılan diğer onarımlar revakların kemerleri ve aralarındaki beden duvarlarıyla bütünüyle yenilenmesi şeklindedir. Odaların da önemli bir kısmı yenilenmiştir. Sadece bazı odaların tahta döşemelerinin değiştirildiği dikkate alınırsa, en azından bir kısmının depremde daha az hasar aldığı sonucunu çıkartabiliriz.

Bununla birlikte keşif raporlarından anladığımız kadarıyla, Akdeniz Ayak Medresesi'nin ocak ve bacaları ile helaları örten tonozları yenilenirken Fevzi Paşa Caddesi'ne bakan beden duvarları da küfeki taşıyla onarım görmüştür.

Sultan Ahmed Camii'ndeki hasara ilişkin bilgi minaresinin yıkıldığı şeklindedir. Hâkim Efendi caminin bir minaresinin yıkıldığı, bu sebeple sultanın iştirak edeceği Mevlid-i Şerif merasiminin Valide Camii'ne alındığı kaydeder (Hâkim Efendi, 2019, s. 1225). Camideki en önemli hasar minarelerde bulunmaktadır. Yapıdaki altı adet minarenin tamamı hasar görmüştür. Yıkıldığında yapıya da hasar veren güneydeki minare başta olmak üzere tüm minarelerin petek ve külahları yenilenmiştir. Kırılan alemler de yenisiyle değitirilmiştir. Minareler 1894 depreminde de hasar gördüğü ve yenilendikleri için özgün durumlarında değişimler olmuştur.

Ancak camideki hasar bununla sınırlı değildir. Cumhurbaşkanlığı Arşivi BOA.EV.HMH.d/5600 numaralı keşif defterinin ilk 223 maddesi Sultanahmet Külliyesi'nde gerçekleşmesi gereken işlemlere ilişkindir. Buna göre Hünkâr Mahfili, Hünkâr Kasrı, harim, avlu ve minarelerde onarımlar yapılmıştır. Deniz Mazlum keşif defterindeki anlatımın karışıklığına dikkat çekerek yapıdaki onarımların bir kısmını tahmini olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte Hünkâr Mahfili kubbesi ve pandantiflerindeki çatlakların alçıyla doldurulduğu ve nakışlarının yeniden yapıldığı belgeden anlaşılmaktadır (Mazlum, 2011, s. 195). Bu alandaki onarımlar şebekeli mermer korkuluğun tamiri ve ahşap kafeslerin boyamasının yenilenmesi gibi küçük tadilatlardan ibarettir. Ancak mahfili taşıyan sütunların da elden geçirilmiş olması ve tunç bileziklerle takviye edilmeleri depremin harimde yaptığı tahribatı göstermektedir.

Bu sütunların arasında güçlendirmek için yeni bağdadi kemerler inşa edilmiş ve üzeri iki renkli taşa benzetmek için boyanmıştır.

Keşif defterine göre yapının ana kubbesinde çatlaklar oluşmuş bunlar alçı ile doldurulmuştur. Dökülen sıvalar yenilenmiş, yazılar elden geçirilmiştir. Benzer hasar avlu revaklarını örten kubbelerde de oluşmuştur. Bunlardaki çatlaklar da alçı ile doldurulmuş, sıvaları yenilenmiştir. Demir şebekeler boyanmıştır. Şadırvanın kubbesinde de çatlaklar oluşmuş ve onarılmıştır. Kıble duvarının batısındaki dış sofa revakı minarenin üzerine yıkılmasıyla ciddi hasar almış ve üç kubbe tamamen yıkılmıştır. Bu kubbeler yeniden inşa edilmiş ve üzeri kurşunla kapatılmıştır.

Fatih-Nişanca Semti'nde bulunan 1589 inşa tarihli **Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi**'nin 1766 yılında esaslı bir onarımdan geçtiği kitabesinden anlaşılmaktadır.

Cenâb-ı hazret-i Sultân-ı âdil Mustafâ Hân kim
Cihânı mazhar etti lutf-ı bî-pâyân ü mevfûra

Muvaffak oldu bâ-avn-i Hudâ ehl-i emânâta
Hususâ câmi'-i ilm ü amel müftî-i pür-nûra

Sebekhân olsalardı mekteb-i irfân-ı fazlında
Medâr-ı fahr olurdu fahr-i Sadeddîn-i meşhûrâ

Bu vâlâ câmi'in kıldı işâret emr-i ta'mîrin
Onun mi'mâr-ı eltâfı veliyy-i vakf-ı mebrûra

İde Hak sa'yini meşkûr Şükrullah Efendi'nin
Hulûs ile ne a'lâ hizmet etti cedd-i mağfûra

Görüp tahsîn edip Ârif dedim târih-i ta'mîrin
Bi-hamdillâh adîl oldu bu câmi Beyt-i Ma'mûra 1180 (1766)

Günümüz Türkçesiyle:

Adaletli padişah Mustafa Han Hazretleri cihanı hadsiz hesapsız lütuflara mazhar etti / Allah'ın yardımı ile emanet sahiplerine, özellikle ilim ve ameli bir arada bulunduranlara, aydınlık fetva sahiplerine muvaffak oldu / Fazlının irfanının mektebinde talebe olsalardı meşhur Saadettin (Taftazani)'nin övüncüne övünç kaynağı olurlardı / Onun cömertliğinin mimarı, hayırlı ve beğenilmiş vakıf eserinin velisine bu yüce caminin tamiri emrini işaret etti / Allah, Şükrullah Efendi'nin sa'yini meşkûr

eylesin; Allah'ın bağışlamasına erişmiş atasına gönül saflığı ile ne de güzel hizmet etti / Âtıf, görüp beğenerek tamiri için tarih dedi: "Allah'a şükürler olsun, bu cami, Beyt-i Mamur'a eş oldu." (Delibaş, 2016, s. 441)

Kitabeden anlaşıldığı üzere, III. Mustafa'nın emriyle gerçekleşen bu esaslı onarımın masrafı Mehmed Paşa'nın torunu Şükrüllah Efendi tarafından karşılanmıştır. Mimar Sinan'ın vefatından sonra tamamlandığı için Mimar Sinan'ın yahut Davut Ağa'nın inşa ettiği düşünülen cami, ortada sekiz ayak üzerine oturan merkezî kubbenin dört yönde yarım kubbelerle desteklendiği bir örtü sistemine sahiptir. Bu örtüyü dört köşede daha küçük yarım kubbeler desteklenmektedir.

Tersane Sarayı ya da günümüzdeki adıyla Aynalıkavak Sarayı'nın Bahriye Kasrı önünde yıkılan koğuş, mutbak ve kilerin yeniden inşası için dönemin Mimarbaşı İbrahim Ağa tarafından hazırlanan resimli bir keşif defteri bulunmaktadır. 1767 tarihli bu defterden, yapının bu bölümlerinin o tarihte inşa edildiğini anlamaktayız (Turan, 1963, s. 163).

III. Mustafa devrinde yapılan onarımda yapının karakteristik özelliklerinin korunduğu açıktır. Bu durum tıpkı Fatih Camii'nde olduğu gibi ihya ederken aslına sadık kalma anlayışının sürdürüldüğünü göstermektedir. Onarımın 1766'da bitirildiği dikkate alındığında onarımın depremle ilişkili olmadığını söyleyebiliriz. Yapının II. Mahmud'un saltanatı sırasında Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi tarafından 1835'te esaslı bir onarımdan daha geçtiği de bilinmektedir (Doğan, 2007, Cilt: 33, s. 158).

Davut Paşa Camii'nin kubbesinin depremde zarar gördüğünü Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan BOA.TSMA.d/6322 numaralı masraf defterinden anlamaktayız. Buna göre kubbedeki çatlakların onarımı için 840 akçe tutarında demir çivi alınmıştır (Mazlum, 2011, s.137). Kubbeye geçişte kullanılan mukarnaslı tropmların hasar gördüğü keşif defterinde kayıtlıdır. Çivileme derz yöntemiyle tamir edileceği ifade edilen bu mukarnaslar için *"koltuk kubbeleri"* tabiri kullanılmıştır.

Yine bazı kemer ve duvarlarda oluşan ayrılmaların çivileme derz yöntemiyle tamir edildiği görülmektedir. Caminin mihrap yarım kubbesindeki hasarın ağır olması

sebebiyle yıkılması uygun görülmüş ve ahşap olarak yeniden yapılmıştır. Mihrap üzerinini örten yarım kubbe ile birlikte kufeki taşından yapılmış olan mihrap da yerinden sökülmüş ve yenilenmiştir. Bu mihrap 1876 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında camiye sığınan muhacirlerin ısınmak için yaktığı ateş yüzünden harap olmuş 1948 yılında onarılmıştır.

Caminin son cemaat yerinde bulunan üç kubbe ve dört adet sütunun hasar gördüğü, mukarnaslı sütun başlıklarının yenilenmesi gerektiği tespit edilmiştir. Bu işlemler yapılırken yapının taşınması için uskundra denilen geçici taşıma askısının kurulması gerektiğine dair ayrıntı keşif defterinde yer alır. Külliyenin parçası olan Davut Paşa Türbesi'nin duvarları da depremde hasar görmüş, kubbesi ile giriş sundurmasının kubbesi bu sırada onarılmıştır.

Deprem sonrası onarılan bir diğer yapı Bizans eseri olan **Kalenderhane Camii**'dir. Yapının doğu yönünde bulunması gereken apsis çıkıntısı günümüze ulaşmamıştır. Eyice'ye göre 1766 depreminde zarar gördükten sonra apsis düz duvara dönüştürülmüş olmalıdır (Eyice, 2001, s. 251). Duvarın iç yüzeyi dikdörtgen panolara bölünerek kalem işleriyle süslenmiş ve yeni bir mihrap yapılmıştır.

Kazasker Mehmed Ağa Camii, Fatih Akşemsettin mahallesi Kocasinan caddesi üzerinde yer almaktadır. Kazasker Mehmed Paşa tarafından 1453 yılında yaptırılan caminin 1766 depreminde yıkıldığı ve aynı yıl Mustafa Ağa tarafından yeniden inşa edildiği bilinmektedir. Fakat cami 1918'de çıkan bir yangında bütünüyle tahrip olmuş, Vatan Caddesinin yapımı esnasında ortadan kaldırılmıştır. 1960'da yeniden yapılmış ancak 1999 depremi sonrası bu yapı da hasarlı olduğu için bütünüyle yıktırılarak İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yeniden inşa edilmiş ve 2019 yılında inşası tamamlanarak Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş tarafından ibadete açılmıştır.

Hâkim Efendi'nin ağır hasarlı olarak kaydettiği **Atik Ali Paşa Külliyesi**'nde geniş çaplı bir onarım gerçekleştirilmiştir. II. Bayezid'in sadrazamı Atik Ali Paşa tarafından inşa ettirilen Çemberlitaş'taki caminin ana kubbesinin tamamen çöktüğü ve minaresinin şerefeye kadar yıkıldığı kayıtlıdır.[53] Külliyenin onarımı için 17.449,5

[53] BOA.TSMA.d/9567

kuruş tahsis edilmiştir. Yapıda gerçekleşen hasarın tespiti için Kâtip Mehmed Samih Efendi görevlendirilmiş ve bu kişi bir keşif raporu hazırlamıştır (Mazlum, 2011, s. 167). Cami, medrese, türbe ve mektepten oluşan külliyedeki mektep tamir olunamayacak durumda olduğu için yıktırılmış ve iki katlı olarak yeniden yapılmıştır.

Caminin ana kubbesi demir elemanlarla takviye edilmiş, payanda görevi gören taş ayaklarla güçlendirilmiştir. Minaresi de şerefeden itibaren yeniden inşa edilmiş, peteği yenilenmiş ve yeni bir kurşun külah yapılmıştır.

I. Selim'in kızı Şah Sultan tarafından 16. yy'ın ikici yarısında İstanbul Eyüp'te inşa ettirilen **Şah Sultan Camii ve Tekkesi**'nin Sultan III. Mustafa döneminde tamir ettirildiği Hadika'da kayıtlıdır (Ayvansarayi, 2001, s. 342). Her ne kadar Deniz Mazlum'un "Defter-i Tamirat-ı İstanbul" evrakını dikkate alarak hazırladığı listede yer almasa da, depremin canlı tanığı olan Sarkis-Sarraf Hovannesyan'ın yayınladığı İstanbul'un Topografik Tarihi isimli eserde tahrip olunan yapılar arasında ismi zikredilmektedir. Tanman tekkenin 1766 depremi sonrasında tamir gördüğünü ve bu onarım sırasında camiye bir hünkâr mahfili ilave edildiğini ifade etmektedir. Yapıdaki bağımsız tevhidhâne binası da Baha Tanman'a göre bu tarihte yapılmış olmalıdır (Tanman, 1990, s. 264). Buna göre Şah Sultan Camii ve Tekkesi'ndeki III. Mustafa dönemi onarımlarının depremle doğrudan ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Tekke 1925'de kapatılmasından sonra harap hale gelmiş, 1953 yılında orjinal mimari tasarımı gözetilmeksizin esaslı bir onarımdan geçirilmiş ve adeta yeniden inşa edilmiştir. Tekke sahil saraylarının olduğu bir hat üzerinde Şah Sultan Sarayı'nın bahçesine inşa edilmiştir. Yapı (16,50 x 13,70 m) ölçülerinde dikdörtgen bir alanda inşa edilmiştir. Duvarları bir sıra kesme küfeki taşı ile iki sıra tuğladan ibaret almaşık düzendedir. Üst örtüsü kiremit kaplı kırma çatıdır. Harim kısmı (11,10 x 10,10 m) boyutlarında kareye yakın bir plandadır (Tanman, 1990, s. 266) Son cemaat yeri 1953 yılında yapılan onarımla altı adet ahşap sütunla taşınan geniş saçaklı bir üst örtüye sahiptir. Tanman, ilk inşa edildiğinde son cemaat yerinin ahşap sütunlar üzerine yatay kirişlerle taşınan ahşap bir çatıya sahip olması gerekirken, 1835 yılındaki tamiratta ahşap iskeletin tuğla dolgulu duvarlar ve bağdadi sıvayla örtülerek kapatıldığını yazmaktadır.

Yapıya III. Mustafa devri tamiratı sırasında bir hünkâr mahfili ve müstakil tevhidhâne binası ilave edilmiştir. Tekkeye Sultan III. Mustafa devri onarımında ilave edilen ve 1953 onarımında ortadan kaldırılan hünkâr mahfilinin harimin kuzey doğu köşesinde yer aldığı ve son cemaat yerinin doğu köşesinde bir kapısı olduğu bilinmektedir.

Yapının güneydoğu köşesindeki türbe binasının 1812'den sonraki bir tarihte yapıldığı, banisi olan tekke şeyhi Ahmed Efendi'nin (ö. 1813) vefat tarihinden anlaşılmaktadır. Yapıdaki II. Mahmud döneminde yapılan onarım sırasında türbenin ampir üslubunda yenilendiği görülmektedir.

1562 yılında inşa edilmiş olan **Balat Tekkesi** diğer adıyla Ferruh Kethüda Camii ve Tekkesinin minaresinin 1766 depreminde yıkıldığı ve yeniden inşa edilirken dönemin süsleme unsurları dikkate alınarak inşa edildiği kesin olmamakla birlikte bilinmektedir. Tanman, mimari detaylarına bakarak yenilemenin bu döneme ait olduğunu yazmaktadır (Tanman, 1990, s. 121).

1703 yılında inşa edilen Fatih Karagümrük'teki **Nureddin Cerrahi Tekkesi**'nin 1766-67 yıllarında Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa tarafından orijinal yapısı göz önünde tutularak yeniden inşa edildiği bilinmektedir. Yapının inşasının üzerinden geçen 60 yıl sonunda depremin ardından bütünüyle bir kez daha inşa edilmesi aldığı hasarın büyüklüğünü gözler önüne sermektedir. Ancak bu dönemde yapılan yenilemeye ait mimari ya da süsleme unsurlarının ne olduğu hakkında bir malumat yoktur. Çünkü 1782 yılında çıkan Balat yangınıyla tekke bütünüyle ortadan kalkmıştır.

1786'da Galata Voyvodası Seyyid Halil Efendi tarafından yeniden inşa edilen tekkenin bugünkü hali ana hatlarıyla bu tarihteki inşaya aittir. Tekke günümüzdeki haline ise II. Mahmut'un 1818'deki esaslı onarımıyla kavuşmuştur (Tanman, 2007, 253-256).

Mimar Sinan tarafından inşa edilen Eminönü'ndeki **Rüstem Paşa Camii**'nin depremde hasar gördüğü bilinmektedir. 16. yüzyıl eseri olan cami, 1660 yılındaki yangında tahrip olmuş ve 1766 depreminde kubbe ve payanda kemerlerinde hasar oluşmuştur (Vardar, 2017, s. 371; Kuran, 1986). Prof. Dr. Sinan Öngen'den aldığı petrografik bilgiler üzerine çalışmasını yürüten Vardar'a göre yapının kıvrımlı kubbe

eteği ve kubbe çevresindeki payanda kemerlerinin bu tarihte yenilendiği düşünülmektedir.

Yedikule Surlarının III. Osman devrine ait onarımlarına ilişkin bir kitabe mevcuttur. *"Maşallahu Teala 1168"* yazılı kitabe bir burçta olmasına rağmen, III. Mustafa devrine ait bir kitabe mevcut değildir (Can, 2019, s. 875). Deprem sonrasındaki onarımlar için Yedikule'ye Hezarfen Mustafa Ağa'nın bina emini olarak atandığı görülmektedir (Şemdanîzade, 1976, s. 85). Benzer şekilde İstanbul Surları'nın tamiri için de Mehmed Ağa görevlendirilmiştir. Bu sırada Zindan Kapısı'ndaki kule de onarılmıştır (Semiz, 2014, s. 51).

İstanbul depreminde yaklaşık 5 bin kişinin hayatını kaybettiği, şehrin önemli kamu yapılarının, su yollarının, şehri kuşatan surların tahrip olduğu bilinmektedir. Bu deprem III. Mustafa'nın Ayazma ve Laleli Külliyeleri ile başlattığı imar faaliyetlerini akamete uğratmıştır. Fatih Camii ve medreseleri, Yedikule Hisarı, surlar, Eski Saray, Kapalıçarşı, Bedestenler ve binlerce konutun büyük zarar gördüğü bir vasatta bütçe onarım faaliyetlerine tahsis edilmiştir. Pek çok yapının yeniden inşa edilmesi sırasında şehirde merkezi bir imar programı ve planlama yapılmadığı görülmektedir. Surların yıkılmasıyla bu yapıya bitişik olan konutlar da zarar görmesine rağmen, sur duvarları yenilendikten sonra konutlar eski yerlerine aynı şekilde inşa edilmiştir. Arşiv belgelerinde *"vaz-ı kadim üzere tecdid"* olarak tanımlanan bu yaklaşım sadece yapının eski planına ve yerine sadık kalınması sonucunu doğurmamış, aynı zamanda yenilemenin çoğunlukla eski yapıdan kalan malzemenin yeniden kullanılmasını sağlamıştır.

Bu onarımlar esnasında genel olarak yapının aslına uygun olarak iyha edilmesi anlayışının öne çıktığını gözlemliyoruz. Şayet önceki yapıda kullanılan malzeme bütünüyle tahrip olmuş ve aynısını yeniden yapmak masraflıysa daha kolay ve az masraflı malzemenin tercih edildiği görülmektedir. Bazı mukarnaslı süsleme ögelerinin yerine süslemesiz detaylar kullanılması gibi. Bunun örneği Sultan Ahmed Camii'nin minare şereflerinde bulunmaktadır. Genel olarak kalem işi bezemelerde ise dönemin modasına uygun olarak Barok tezyinatın hâkim olduğunu söyleyebiliriz.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

5.1. Sultan III. Mustafa Devri Yapılarının Değerlendirilmesi

Bu çalışmada 1757-1774 yılları arasında inşa edilen yapıların hem mimari tasarım hem de tezyinat programı incelenmiştir. Batılılaşma devri padişahı olarak III. Mustafa'nın İstanbul'un ihya ve imarında nasıl bir yaklaşım içerisinde olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Özellikle bu devir sanat eserlerinde klasik döneme bir geri dönüş olup olmadığı, cephe tasarımı ve mekânların iç tezyinatında uygulanan programın dönemin genel çerçevesiyle ne kadar uyumlu olduğu ya da dışına ne ölçüde çıkıldığı ortaya konulmuştur.

Hem yeni yapılan eserler hem de 1766 depreminde tahrip olan eserlerin ihyasında izlenen yöntemler birlikte değerlendirilerek, İstanbul'daki imar faaliyetlerinin ne ölçüde bir bütünlük taşıdığı ve şehrin yeniden ihyasında ortak bir imar programının varlığı tartışılmıştır.

Klasik devir olarak kabul edilen ve Sinan'ın ortaya koyduğu eserlerle temayüz eden formlar 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar güçlü bir şekilde devam etmiştir. Devletin en kudretli olduğu dönemde ortaya çıkan ve adına kimilerinin Sinan üslubu dediği, plan şeması ve tezyinatta ihtişamla birlikte olgun, kendine mahsus ve ağır başlı dönemin son büyük eseri 1663'te bitirilen Yeni Cami'dir. Bundan sonra 18. yüzyıldan itibaren Batıyla kurulan ilişkilerle doğru orantılı olarak yeni arayışlar başlayacaktır. Lale devri olarak bilinen ve III. Mustafa'nın babası III. Ahmed döneminde İstanbul'da başlayan toplumsal dönüşümün sanat yapıtlarına olan etkisinin 18. yüzyılın ortalarından itibaren güçlenerek devam ettiği bilinmektedir. Daha çok sivil mimaride karşılaştığımız bu etkinin örnekleri günümüze ulaşmasa da, Fransız rokokosunun belirgin olduğunu söyleyebiliriz. Cami ve medrese gibi kamu binalarında Batılı form ve süsleme unsurlarının görünür olması sivil mimariden daha geç başlamıştır.

Türk sanatında Batılı form ve süsleme detaylarının artması I. Mahmud'un saltanatı (1730-1754) sırasında inşa edilen ancak III. Osman devrinde (1754-1757) tamamlanan

Nuruosmaniye Camii ile dönemindeki en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu eser şüphesiz Türk mimarlığında Batılı formların etkisinin çok güçlü hissedildiği bir yapı olarak III. Mustafa devri yapılarını etkilemiştir. Kuban, Türk camilerindeki Barok dönemi Nuruosmaniye ile başlatır ve 1826'da Nusretiye Camisi ile sonlandırır (Kuban, 2015).

Arel, III. Osman döneminde Batılılaşmaya karşı koyma noktasında bir direnç olsa da, sadece mimari biçimlerde değil iç ve dış mekânlardaki elemanlarda dahi Barok etkinin giderek arttığını ifade etmektedir (Arel, 1975, s. 40). Ögel, Nuruosmaniye'yi klasik devir yapılarının tekrarlarla kalıplaşma tehlikesine karşı canlı ve yeni bir yaratma devrinin başlangıcı olarak görmektedir (Ögel, 1995, s. 1). Her hâlükârda Nuruosmaniye vücuda getirildiği 18. yüzyılın ortasında Türk mimarisindeki değişimin öncüsü olmuştur.

Ögel, Ayazma Camii'nin girişinde sergilenen hareketliliği ve mahfillerdeki mekân gruplaşmasını da yenilik açısından önemsemektedir. Özellikle Nuruosmaniye'de hünkâr mahfili klasik devirde olduğu gibi öne çıkmazken hem Ayazma hem de Laleli'de hünkâr mahfili artık belirgin bir hale gelmiştir. Fakat Ögel'e göre asıl yenilik Yeni Fatih Camii'ndeki pandantif sütuncuklarıdır. Gerçekte var olmayan bir durumun var gibi gösterilmesini Barok bir tutum olarak ifade eder. Buna göre III. Mustafa yapıları Barok ve Rokoko esinlenmelerini özgün bir yaratıcılıkla ele almışlardır (Ögel, 1995, s. 4).

Avrupa ile kurulan ilişkilerin artmasının bir göstergesi olarak III. Ahmet tarafından Fransa'ya 1720'de elçi olarak tayin edilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in yazdığı sefaretnamenin Osmanlı başkentinde Batılı zevkin oluşmasına büyük katkı sunduğu bilinmektedir. Paris'te benzer şekilde bir Türk modasının başlamasına vesile olan elçiyle birlikte Fransa Kralı XV. Louis'in İstanbul'a gönderdiği hediyeler bu etkinin artmasına vesile olmuştur. Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in görevini tamamlayıp İstanbul'a dönmesini müteakip sekiz ay sonra Sadâbâd Sarayı'nın yapımına başlanmıştır. İki ay gibi kısa bir sürede tamamlanan sarayın bahçesinin elçinin Paris'te müşahede ettiği bahçelerden etkilendiği ifade edilmektedir (Özgen, 2010, s. 147).

Fakat bu durum Avrupa'daki sanat akımlarının benzer süreçleri takip ederek Osmanlı'yı etkilediği sonucuna bizi ulaştırmaz. İtalya'da 17. yüzyılın sonunda ortaya

çıkan ve Avrupa'daki tüm sanat eserlerini derinden etkileyen Barok'un kısa zamanda Fransa'ya ulaştığı bilinmektedir. 18. yüzyılda ise Fransa'da başlayan ve daha çok tezyinatta (s) ve (c) kıvrımlarıyla dikkat çeken Rokoko akımının etkisi Avrupa'yı tesiri altına almıştır.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Fransa'ya ulaştığında ülkede Rokoko modası, Barok etkilerle birlikte mevcuttu. Doğal olarak İstanbul'a birbirini takip eden iki akım birlikte ulaşmış hatta neo klasik eserler ile mecz edilmiştir. Bu sebeple İstanbul başta olmak üzere Osmanlı şehirlerinde etkisini giderek arttıran Batılı form ve süsleme detaylarını birebir taklit olarak değerlendirmek önemli bir yanılgıdır. Osmanlı tüm bu sanat akımlarına Avrupa'daki birbirini takip eden süreçleri atlayarak hepsiyle aynı anda muhatap olmuş ve bunun sonucu olarak kendine özgü bir Barok ve kendine özgü bir Rokoko meydana getirmiştir.

Osmanlı'ya Barok ve Rokoko'nun Fransızlar eliyle mi yoksa İtalyanlar eliyle mi ulaştığı tartışmalı bir konudur. Kuban, Halil Ethem Eldem'in İtalyanların 18. yüzyılın başından itibaren İstanbul'da çalıştıkları ve I. Mahmut döneminde su işleri için gelen Fransız mühendis heyetinin içinde bulunan dekoratörlerin etkisiyle bu sanatın İstanbul'da geliştiği düşüncesini aktarırken, kendisi Fransızların etkisinin daha erken olduğu kanaatindedir (Kuban, 1954, s. 24).

Her halükârda Avrupa'dan gelen sanatçılarla ilgili ilk bilgiler I. Abdülhamid ve III. Selim devri dönemi sırasındadır. Kuban'ın Fransa'nın İstanbul'a mimar göndermek konusunda cömert davrandıklarını ifade ederken örnek verdiği yapı olan Sen Piyer Han dahi III. Mustafa'nın saltanatının son döneminde 1771 yılında inşa edilmiştir. Tüm bu bilgilerimiz Nuruosmaniye'deki etkinin kaynağını tam olarak açıklamamıza olanak vermemektedir. Kuban, Nuruosmaniye inşaatında Le Roi isminde bir Fransız'ın çalıştığı bilgisini Hammer'e dayandırarak aktarsa da kanaatimizce bu bilgi dahi selâtin bir camide gerçekleşen plan şeması ve tezyinattaki köklü değişikliği izahtan uzaktır.

Barok ve Rokoko Osmanlı sanatını derinden etkilemekle birlikte, eserler Türk sanatkârları elinde özgün bir hal almışlardır. 1755'te tamamlanan Nuruosmaniye'den hemen iki yıl sonra tahta çıkan III. Mustafa döneminin yapılarında ise bu değişimin

bir durgunluk dönemine girdiği anlaşılmaktadır. İnci, III. Mustafa devrindeki bu duraklamayı Barok biçimlerin yerli mimarlar elinde "durulması" ve geleneğe aykırı düşmeyecek formlara dönüşmesiyle izah eder (İnci, 1985, s. 224). Bu yönüyle duraklamanın ya da diğer bir deyişle muhafazakâr eğilimlerin artmasının ardında siyasi sebepler olduğu kadar "özgün ve yeni bir Türk üslubu" yaratma düşüncesi de etkili olmuş olmalıdır.

Ögel'in yeni yaratma devri olarak tanımladığı sürecin III. Mustafa devrindeki durumu tüm 18. yüzyıl içinde çok daha ağırbaşlı ve sakin bir hal almıştır. Çünkü bu devirde inşa edilen eserlerin hiçbirisinde Nuruosmaniye'de olduğu gibi plan şemasını ve cephe düzenini kökten değiştiren yenilikler devam etmemiştir. Ögel, Nuruosmaniye'nin çarşıdaki kalabalıktan uzaklaşmak için bir platform üzerinde yükseltilmesini, Laleli ve Ayazma ile mukayese etmektedir. III. Mustafa devrinin bu iki yapısı da yüksek merdivenlerle ulaşılan bir avlu ile çevreden ayrılmaktadır.

Ancak benzer şekilde Yeni Fatih Camii de Akdeniz medreseleri yönünden yükseltilmiştir. Çünkü burada belirgin olan husus kot farkıdır. Laleli ve Nuruosmaniye'nin fevkâni olma durumu çevresinde konumlandırıldığı yoğun insan trafiğinden uzaklaşma eğilimi ile izah edilebilir. Bu yönüyle bir yeniliktir. Ancak Ayazma Camii bugün olduğu gibi yapıldığı dönemde de çarşı ve insan trafiğinden uzakta bir yere yapılmıştır. Yakınında inşa edilen ve bugün mevcut olmayan bir menzilhâne sebebiyle döneminde bir insan yoğunluğunun oluştuğunu varsayabiliriz. Her halükârda Laleli, Ayazma ve Fatih camilerinde gördüğümüz çevreden yükseltilerek fevkâni bir tasarımla inşa edilmeleri yeni bir üslup denemesinden çok, çevresel zaruretlerle izah edilebilir.

Semra Ögel'in III. Mustafa yapılarıyla ilgili yaptığı ikinci değerlendirme tezyinata ilişkindir. Nuruosmaniye'nin taç kapı ve sütun başlıklarında bütünüyle mukarnas ve baklava ile tezyin edilmiş klasikten ciddi kopuş olduğu üzerinde duran Ögel'e göre Laleli ve Ayazma camilerindeki taç kapılar da yeni düzen arayışlarına örnektir.

Gerçekten de hem Laleli hem de Ayazma'da gelenekten bir kopuş olduğu görülmektedir. Ancak Nuruosmaniye ile kıyaslandığında son derece sade, gösterişsiz olan bu kapılarda Barok'un sadece bir esintisi vardır. Mukarnasın kullanılmadığı bu

kapılar ve sütun başlıklarında kendinden önce inşa edilmesine rağmen Nuruosmaniye'nin bir dantel gibi işlenmiş akantus yapraklarından ve mukarnasın olması gereken yere konulan dairesel yaprak demetleri ve istiridye kabuklarından eser yoktur. Ayazma'nın taç kapısı sade dikdörtgen formların hâkim olduğu, köşe sütunları da olmasa neredeyse süslemesiz bir yapıdadır. Ayazma'da pencerelerde görülen sivri kemerler hala klasik devir zevkinin sürdürülemeye çalışıldığının en açık kanıtıdır.

Laleli Camii'nin taç kapısı ise sade bir (s) kıvrımlı tepelik ile yanlardaki küçük volütlü sütun başlıklarıyla süslüdür. Bu haliyle o da Nuruosmaniye'ye yaklaşamaz. Zaten Yeni Fatih Camii'nin taç kapısı mukarnaslı kimliğiyle klasik devrin tüm özelliklerini devam ettirmektedir.

Türk Baroku'nun oluşumunda, mimarların Batı'ya giderek yapıları incelediğine dair herhangi bir malumatımız yoktur. Cezar'a göre Türk mimarları Barok uygulamaları kitaplardaki görsel malzemeden yararlanarak öğrenmişlerdir (Cezar, 1995, s. 480). Doğal olarak dönem mimarlarımızın Batılı bir tedrisattan geçmesi mümkün değildir. Eserlerdeki Barok etkinin 18. yüzyıl ortalarında dahi genel olarak tezyinatla sınırlı kalması bununla izah edilebilir.

Hatta Kuban, Barok'un en ciddi yapılarından Nuruosmaniye hakkında dahi plan şemasının tek kubbeyle örtülü kare bir hacmin Barok mekân anlayışına çok da uygun olmadığını ifade ederek 18. yüzyıldaki etkiyi sınırlandırır (Kuban, 1954, s. 28). Nuruosmaniye gibi tek ve yüksek kasnaklı kubbeye sahip olan Ayazma, dış görünüşü itibariyle bu camiye benzese de büyük kemerlerin profilleri onun kadar kuvvetli değildir.

Ayazma Camii'ne benzer yapı III. Mustafa'nın oğlu III. Selim tarafından yaptırılan Büyük Selimiye Camii'dir. Kırk yıl arayla yapılan ve benzer plana sahip iki yapıdaki üslup değişimleri Barok'un etki gücünü göstermesi açısından önemlidir. Zira Selimiye'deki cephe tasarımına yansıyan dalgalı hatlar, yuvarlak kemerler, (s) kıvrımlı payandalar, mihrap ve minberinden taşan istiridye motifleri ve gül pencerelerle Ayazma'daki sadeliği aşarlar.

19. yüzyılda yalnız Batı'ya giden mimarlar görmeyecek, Avrupalı mimarların da İstanbul'da eserler ürettiğine şahit olacağız. III. Mustafa devri mimarları eserlerini klasik Osmanlı mimarlığı gelenekleri üzerine bina etmişlerdir. Halka yeni bir zevk ve anlayış kazandırma gayreti ise daha çok süsleme programı sayesinde mümkün olmuştur.

III. Mustafa devri mimarisini özgün bir yaratıcılık dönemi olarak ifade eden Özer'e göre bunun birkaç sebebi vardır. Fakat en önemli gerekçe, III. Mustafa'nın tahta çıktığında görece daha zengin bir hazine devralması ve tasarruflu tutumuyla bu hazineyi arttırmasıdır. Öyle ki 1766 depremi dahi bütçeyi sarsamamış, Rus Harbi'nin başladığı 1768 yılına kadar bu zenginlikle imar faaliyetleri hiç hız kesmemiştir. Özer de bu devri Batı'dan doğrudan form aktarması yapılmayan, Barok ve Rokoko'dan esinlenmeyi özgün bir yaratıma dönüştürme evresi olarak tanımlamaktadır (Özer, 1995, s. 59).

Özer, Laleli Camii'nin asimetrik avlusu ve altındaki mekânı Batı'da olduğu gibi tasarım arayışlarına bağlamaktadır. Bu yönüyle özgün yaratıcılık sürmektedir. Laleli gibi fevkâni bir yapıda caminin altına inşa edilen kısım gerçekten de özgün bir anlayışın neticesidir. Ancak bunun yapıyı inşa ederken önceden tasarlanmadığı, süreç içerisinde gerçekleşen durumlara göre plan değişikliklerinin bir sonucu olduğu açıktır. Bu yönüyle tasarımda bir yenilik arayışının sonucu mu olduğu, yoksa topografik ya da bugün sebebini bilemediğimiz bazı mecburiyetlerin mi buna zorladığı konusu tartışmalıdır.

Özer, Yeni Fatih Camii'nin inşasında klasik üslup tekrarlanırken bazı detaylarda sergilenen yeniliği, tıpkı Laleli Camii'nin volütlü sütun başlıklarında olduğu gibi "saplantılardan uzak" bir yaratıcılık olarak tanımlamaktadır (Özer, 1995, s. 59). O da tıpkı Ögel gibi doğrudan form aktarması yapılmayan, ancak yeniliklere açık bu dönemin özgünlüğüne vurgu yapmaktadır. Arel, atılganlığın azaladığı bu dönemi *"durulma"* olarak tanımlamaktadır (Arel, 1975, s.69).

III. Mustafa kısa aralıklarla değişiklikler yapılsa da temelde iki mimarbaşı ile çalışmıştır. Bunlar 1756 ile 1764 yılları arasında hizmet veren Hacı Ahmet Ağa ile 1764'den 1779'a kadar hizmet veren Mehmed Tahir Ağa'dır.

Klasik Türk mimarlığının zirvesi olan 16. yüzyılda İstanbul'da Şehzade ve Süleymaniye gibi şaheserleri inşa eden Mimarbaşı Koca Sinan ile Kanuni arasındaki ilişkinin benzeri III. Mustafa ile Mimarbaşı Mehmed Tahir Ağa arasında bulunmaktadır. Dönemin başlıca eserleri olan Laleli ve Ayazma Külliyeleri'nde Tahir Ağa'nın imzası vardır. Devletin ekonomik ve askeri açıdan güçlü, ülkenin sınırlarının en geniş coğrafyaya kavuştuğu Kanuni devrinin mimarbaşılığında Koca Sinan'ın bulunması tesadüf değildir. Benzer şekilde devletin ilk önemli askeri mağlubiyetlerini alarak geri çekilmenin başladığı, yine bu yüzden güçlü görünme arzusunun öne çıktığı bir dönemde Tahir Ağa gibi bir sanatkârın varlığı koşullarla doğru orantılı olmalıdır.

Tahir Ağa, III. Mustafa gibi israfa karşı tavizsiz bir tutuma sahip, aynı zamanda devletin Batı karşısındaki giderek artan güçsüzlüğünü perdelemeye çalışan bir hükümdarın hizmetinde çalışmaktaydı. Buna karşın Mimar Sinan önüne serili sınırsız mali desteğe ve giderek genişleyen bir coğrafyanın mimari-tarihsel birikimine sahipti. Sinan'ın eser üretirken temel motivasyonu bir cihan devletine dönüşen Osmanlı'nın kudretini gösterebilmekti. Tahir Ağa ise devletin zayıfladığı bir dönemde, sınırlı bir bütçe ile fakat Sinan'la benzer bir gaye ile hareket etmiş olmalıdır. Osmanlı'nın halen büyük ve muarızları karşısında kudretli bir devlet olduğu düşüncesi eserlerinde görülmektedir.

Yalnız Laleli ve Ayazma gibi kendi öznel karakterini yansıtabildiği eserlerde değil, tamamlanmasında etkisi olan İstanbul'un ilk külliyesi Fatih Camii'nde de klasik devrin ihtişamlı zamanlarına bir gönderme bulunmaktadır. Tahir Ağa'nın bu yaklaşımı III. Mustafa sonrası yaptığı eserlerde de devam etmiştir. Sultanın vefatından dört yıl sonra bitirilen 1778 tarihli I. Abdülhamid devri eseri Beylerbeyi Camii'nde klasik devrin etkisi hala sürmektedir. Ancak Barok tezyinat artık çok daha belirgin hale gelmiştir. Yine de cami Barok mimarinin yuvarlak hatlarını ve cephe tasarımına hâkim olan dalgalı detayları göstermekten uzaktır. Halıcı'ya göre III. Mustafa halef ve seleflerine göre Batı'yla daha yakın ilişki kurma arzusundaki olmasına rağmen, Tahir Ağa'nın tutum ve kişiliği bu dönem eserlerinin çerçevesini belirlemiştir (Halıcı, 2020, s. 590).

III. Mustafa döneminde İstanbul'da tarikatların yoğun bir faaliyet yürüttüğü görülmektedir. Şehirdeki tekke ve dergâh sayısı bu dönemde 200 civarındadır. Bu tarih aralığından herhangi bir sayım cetveli günümüze ulaşmadığı için kesin bir sayı verebilmek mümkün değildir. Bu dönemde ihya ve inşa edilen tarikat yapılarının sayısını 20 olarak tespit ettik. Bunların içinde 17. yüzyılda yapılmış olmasına rağmen yangında bütünüyle tahrip olan ve III. Mustafa devrinde yeniden inşa edilen Tophane'deki Kadirihane Tekkesi ve aynı yangında yok olduğu için benzer şekilde yeniden inşa edilen Galata Mevlevihânesi son derece önemlidir. Her iki yapı da süreç içerisinde değişimlere uğramıştır. Ancak hem bu yapılar hem de Özbekler Tekkesi gibi geniş bir alana yayılmış tüm tarikat yapıları birlikte değerlendirildiğinde eserlerde Barok sanatın etkisini gözlemleriz.

İstanbul Osmanlı Devleti'nin başkenti olduğu için ülkedeki tüm tarikatların merkez tekkesi durumundaki asitaneleri de bu şehirde bulunmaktadır. Tophane'deki Kadiri Tekkesi bu tarikatın asitanesi olduğu gibi, Türkiye merkezli bir tarikat olan Mevleviliğin İstanbul'daki ilk tekkesi de Galata Mevlevihânesi'dir. III. Mustafa bu meşhur tarikatların güçlenmesini teşvik ettiği gibi şehirde Raufiyye, Resmiyye, Uşşakiyye, Nakşibendiyye ve Cerrahiyye gibi tarikatları da desteklemiş, tekkelerin yaygınlaşmasına ve harap olanların ihyasına ağırlık vermiştir.

Zaman içerisinde bazı tarikat yapılarının tevhidhâne kısımları harim olarak kullanılmak suretiyle mescide dönüştürülmüşür. Bu tip yapıların planı, tarikatların ayinlerindeki ritüellere göre şekillendiği için yüzyıllar içerisinde temelli değişimler göstermemişlerdir. Bazı tarikatlarda halka şeklinde oturularak sessiz şekilde yapılan zikir sebebiyle tevhidhânenin planı muhayyer bırakılmıştır. Kare ya da dikdörtgen bir alan olabilmektedir. Ancak Mevlevilik ve Bektaşilik gibi sema ya da semâh şeklinde ayin yapılan tarikatların tekke ve dergâhlarında plan tipi bu ihtiyaca göre şekillenmektedir. Nitekim Galata Mevlevihânesi sekizgen planlı sema alanına ve bunu çevreleyen iki katlı mahfillere sahiptir. Buna karşın, kurulduğu günden itibaren Halvetiye Tarikatına ait olan Dragman İsazade Tekkesi, tevhithâne kısmının dönüştürülmesiyle bugün cami olarak hizmet vermektedir.

Tarikat yapılarında da tıpkı ibadet yapılarında olduğu gibi tezyinatta ölçülü ve özgün bir Barok anlayışı görülmektedir. Özellikle süsleme detaylarına istiridye kabukları, (s) ve (c) kıvrımları ve yuvarlak hatlar hâkimdir. Ancak plan şemalarına Batılı formların sirayet ettiğine dair veriler elimizde bulunmamaktadır. Çünkü tarikat yapıları çok basit hanelerden, dairesel sema alanlarına, çokgen zikir mekânlarından harem ve selamdan müteşekkil Türk konut yapılarına kadar çok değişken plan tiplerine sahip olabilmektedirler.

III. Mustafa devrinden günümüze büyük ölçüde değişime uğramadan ulaşmayı başaran tekke Tahir Ağa Tekkesi'dir. Mescid-tevhidhâne, çilehâne, harem dairesi, selamlık bölümü, derviş hücreleri, mutfak, çeşme ve hazireden müteşekkil tekke bugün cami olarak hizmet vermektedir. Kareye yakın tevhidhâne bölümü, son derece yalın bir süsleme programına sahiptir. Yapı diğer pek çok tarikat yapısında olduğu gibi Türk konut mimarlığının hususiyetlerini göstermektedir. Döneme ait belirgin özellikler süsleme detaylarında karşımıza çıkmaktadır. Bu mimari tasarım ve süsleme programı tüm III. Mustafa devri tarikat yapılarında görülmektedir.

Osmanlı Devleti ekonomik gücünü fetihler sonucu ele geçirdiği büyük topraklar üzerindeki ticareti belirlemesine borçluydu. Fetihlerin durması ve 17. yüzyıldan itibaren başlayan toprak kayıplarına Avrupa'nın Afrika'da yeni sömürge kaynakları bulması ve Amerika'nın keşfiyle birlikte Akdeniz ticaret yollarının önemini yitirmeye başlaması Osmanlı ekonomisinde telafisi mümkün olmayan kayıplara yol açmıştır. Devletin yaşadığı toprak kayıpları Selçuklu'dan itibaren önemli bir kamu yapısı olarak ortaya çıkan ve kurulduğu bölgelerde şehirleşmenin önünü açan kervansaray ve han yapımını da etkilemiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde menzillerin güvenliğini de sağlayan kervansarayların yerine daha çok ticaret ve imalatın birlikte yapıldığı şehir içi hanlarının inşasına ağırlık verildiği görülmektedir.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti bu yapılar aracılığıyla ekonomik tedbirlerini arttırmıştır. Ticaretin merkezi durumundaki İstanbul'da Valide Han gibi geniş ölçekli ticari yapıların inşası bunun tipik bir örneğidir. 18. yüzyılda bu faaliyetlerin hız kesmeden devam ettiği görülmektedir. Kamuda tasarruf konusunda son derece hassas politikalara imza atan Sultan III. Mustafa'nın ticari hayatı zenginleştirmek için

İstanbul'da üç yeni han inşa ettirdiği görülmektedir. Bu hanların ortak özelliği bir camiyle birlikte tasarlanmalarıdır. III. Mustafa'nın en önemli projelerinden birisi olan Laleli Külliyesi'nin yanına inşa ettirdiği Çukurçeşme (Taş) Han gibi Büyük ve Küçük Yeni Hanlar da sultanın adını taşıyan bir caminin yanına inşa edilmişlerdir. Taş Han'la birlikte cami avlusunun altına konumlandırılan çarşı bugün dahi önemi kaybetmeden ticari hareketliliğe hizmet vermektedir. Özer, Büyük Yeni Han'ın inşasındaki asimetrik tutumun ve Küçük Yeni Han'daki bir defaya mahsus irrasyonel plan şemasının III. Mustafa devrinin özgün yaratım sürecine örnek olduğunu ifade eder. Bu tutumun Ayvat Bendi'nde de tekrarlandığını vurgular (Özer, 1995, s. 62).

Bu yüzyılda şehir içi taşımacılığın daha kolay hale gelmesine paralel olarak hanlar bölgesi olan Eminönü'nde inşa edilen Büyük Han ve Küçük Yeni Han'da ahır yoktur. Bu ihtiyacın Üsküdar'da sultanın bir diğer önemli yapısı olan Ayazma Camii yakınına inşa ettirdiği menzilhâne vasıtasıyla giderildiği görülmektedir. İstanbul'a Anadolu'dan gelen malların Üsküdar Menzilhânesi'ne ulaştıktan sonra gemiler vasıtasıyla karşı kıyıya, buradan yük hayvanları ve hamallarla hanlara taşındığı anlaşılmaktadır. Taş Han ise ulufelerini almak için şehre gelen sipahilerin konaklamasına da hizmet verdiği için ahırlı olarak inşa edilmiştir.

Kapladıkları alan dikkate alınarak tek, çift ve üç avlulu olarak inşa edilen bu hanların revaklı avluya bakacak şekilde odalardan müteşekkil oldukları görülmektedir. Bununla birlikte zemin katlarında dışarıya bakan dükkânları da bulunmaktadır. İçinde bulundurdukları önemli ticari emtianın muhafazası için pencerelerin küçük tutuldukları ve demir şebekelerle kapalı oldukları görülmektedir. Menzillerde inşa edilen hanların kale gibi korunaklı oldukları dikkate alınırsa, bu üç handaki pencereler şehir içi hanların ayırıcı bir vasfı olarak mekâna oldukça aydınlık bir görünüm kazandırmaktadır. Her üç handaki revakların taşıyıcıları kare kesitli ve süslemesizdir. Açıklıklar yuvarlak kemerlerle tezyin edilmiş, odaları birbirine bağlayan koridorlar ise tonozlarla örtülmüştür. Duvarlar tuğla ve kesme taşın birlikte kullanıldığı almaşık örgüdür. Dış cephelerinde Barok döneme özgü süsleme detayları mevcuttur. Bu durum hususen konsol çıkmaları ve cepheyi dolanan silmelerde görülebilir.

18. yüzyılda şiddetlenen Osmanlı-Rus Savaşları'nda Rus yayılmasını kendileri için de tehlike olarak gören Fransa'nın Osmanlı'ya askeri teknik alanında verdiği desteğin bir neticesi olarak gelişen ticari ilişki han inşaatına da yansımıştır. Fransa'nın Türkiye'deki elçisi François-Emmanuel Guignard bu siyasi yakınlaşmayı ticari bir zemine çekerek Fransız Ticaret Temsilciliği ve lojmanı olarak kullanılan ahşap yapının arazisine ve bir kilisenin bitişiğine Sen Piyer Han'ın yapılmasına muvaffak olmuştur. III. Mustafa döneminde inşa edilen dördüncü han Galata'da inşa edilen bu ticari yapıdır. Başlangıçta iki katlı olarak inşa edilen han, tıpkı dönemindeki diğer hanlar gibi avlulu, yuvarlak kemerli ve koridorları tonozla örtülü bir tasarıma sahiptir.

III. Mustafa dönemi şehir içi hanları, devletin ekonomik ve askeri gerilemesinin devam ettiği bir dönemde inşa edilen önemli ticari yapılardır. Bu yapıların ikisi halen faal durumdadır. İkisi ise kısa bir süre öncesine kadar ticaretin ve imalat sanayinin devam ettiği yapılar olarak mevcudiyetini sürdürmüşlerdir.

18. yüzyılın başından itibaren alınan askeri yenilgiler III. Mustafa'yı orduyu modernize etmeye ve Rusya'nın işgal tehdidine karşı Boğazlar'ı tahkim edecek kaleler inşa etmeye yöneltmiştir. Bu sebeple Baron de Tott gibi çeşitli Avrupalı subaylar Türkiye'ye gelmişlerdir. Bu ilişkinin bir neticesi olarak Tophane, Tershane gibi kurumlar yeniden düzenlemiş, askeri mühendislik okulları açılmış ve Garipçe Kalesi, Poyraz Kalesi ve Anadolu Feneri Kalesi inşa edilmiştir. Bugün artık işlevini yitirdiği için kullanılmayan ve metruk haldeki kalelerin planları elimizde mevcuttur.

İstanbul'un su ihtiyacını temin etmek için Ayvat Bendi'ni inşa eden III. Mustafa için su tasarrufunun önemli olduğunu bilmekteyiz. Bu yüzden İstanbul'da hamam inşasına izin vermemiştir. Yangınlara neden olmaları ve şehirde yeter miktarda bulunmaları sebebiyle böyle bir kısıtlamaya gidilmiştir. Bu yüzden III. Mustafa devrinde istisnai olarak inşa edilmiş ve günümüze ulaşan tek hamam Tahta Minare Hamamı'dır. Bu yapı klasik devir özelliklerini sürdürürken üç eyvanlı yapısıyla dikkatleri çekmektedir. Diğer yapılarda olduğu gibi bu eserde de süsleme detaylarında Barok'un etkilerini gözlemlemekteyiz.

III. Mustafa devri hakkında bu çalışmayla ortaya konulan Batılılaşma dönemi içinde muhafazakârlaşma eğilimi olarak tarif edilen görüşün tek istisnası çeşmelerdir.

Çalışmada bugün bir kısmı mevcut olmayan 46 çeşme tespit edilmiştir. Kimisi son derece sade bir süsleme programına sahip olsa da, bütünü itibariyle Rokoko ve Barok sanatın etkilerini yansıtmaktadırlar. 19. yüzyıl örnekleriyle kıyaslandığında onlar kadar coşkulu bir tezyinata sahip olmasalar da kendinden önce başlayan süreci bir kesintiye uğratmadan sürdürmüşlerdir.

III. Mustafa devrinin en temel karakteristiği doğrudan form aktarmacılığını kabul etmeyen, buna karşın Batı'dan gelen etkiye açık bir dönem oluşudur. Özer, günümüz için de bir örnek teşkil etmesini istediği bu anlayışın I. Abdülhamid devrinde Batılı sanatçıların gelişi ve doğrudan form alıntılarıyla kesintiye uğradığını vurgular (Özer, 1995, s. 63). Nurcan İnci'ye göre de Batı'dan daha çok teknik yardımların alındığı III. Mustafa devrinde Barok biçimler yerli mimarların elinde durulmuş ve geleneğe aykırı olmayan formlara dönüşmüştür (İnci, 1985, s. 224).

Lale devri olarak tanımlanan ve III. Ahmet'le başlayan dönem her ne kadar Osmanlı'nın bütünüyle Batı'nın etkisine girdiği şeklinde tanımlansa da bu yaklaşımın yanlışlığı ortadadır. Bu dönemden sonra tahta gelen III. Mustafa devri dahi özgün bir sanat anlayışının peşindedir. Şişman, tarihçiler için kolaylık sağlayan yükseliş, duraklama ve çöküş gibi tanımlamaların artık büyük oranda anlamını yitirdiğinden bahisle yazar ve akademisyenlerin artık değişme, dönüşme, medenileşme, yenileşme gibi daha dinamik kavramları kullandığını ifade etmektedir. Şişman'a göre hususen Tahir Ağa'yı Batılı etkinin kurbanı bir taklitçi gibi göstermek tarihi bir yanılgıdır (Şişman, 2015, s. 165).

Aslında Osmanlı sanatkârlarının özgün eser üretme süreci, hiçbir dönemde bağnazlığa ve katı yapı tipolojilerine bağımlı kalmaya izin vermeyen temel anlayışlarının bir tezahürüdür. Bu durum Osmanlı mimari eserlerinin merkezine yerleşen ibadet yapılarında, İslam mimarlığının teşekkülünden itibaren var olan serbestlik ortamının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bir cami için mihrabın şekli, üst yapı örtüsünün biçimi, minberin hatta minarenin varlığı dahi muhayyer bırakılmıştır. Tuztaşı, bunu Osmanlı mimarlığının Batılı etkiye maruz kalana kadar geriye bakmamasına ve tecrübe aktarımının devamına bağlamaktadır. Tipolojide idealleşme dönemi Batılı etkilerden sonra başlayacaktır (Tuztaşı, 2011, s. 220).

Bu nedenle 18. yüzyıl Türk sanatkârları eserlerinde klasik ögeleri ve formları, Batılı süsleme unsurlarıyla birlikte uygulamaktan çekinmemişlerdir. Cerasi'nin "örtülü tarihselcilik" olarak değerlendirdiği bu anlayış gerçekte geçmişin ihtişamlı dönemlerine bir özlem olduğu kadar, yeniliklere de açık olmasından kaynaklanmaktadır (Cerasi, 2001, s. 7).

Sonuç olarak, 18. yüzyılda Batı'dan tek taraflı bir etkilenme sürecinin gerçek olmadığı, Osmanlı mimar ve sanatkârlarının geleneğin içinden özgün bir anlayış geliştirmeye çalıştıkları ortadadır. Bunun en tipik dönemi şüphesiz III. Mustafa devridir. Görüldüğü gibi III. Mustafa dönemi sanatı, Nuruosmaniye'nin formda devrim yaratan duruşu ile I. Abdülhamid'le başlayan Batı'dan doğrudan form aktarımı dönemleri arasında farklı, özgün ve kendine has duruşu olan bir devirdir.

SONUÇ

Bir Batılılaşma devri padişahı olarak Sultan III. Mustafa, devletin güç ve toprak kaybetmeye başladığı dönemde tahta çıkmıştır. Türk Sanatı'nda Batılı etkilerin görülmeye başladığı, mali sıkıntılara rağmen bir bolluk ve sefahat dönemi olarak görülen Lale devri padişahı III. Ahmed'in oğludur. Lale devrinin sembolü olan köşkler ve ihtişamlı sarayların yakıldığı 1730 Patrona Halil İsyanı'nda babasının tahttan indirildiğine ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın katledildiğine şahit olmuştu. Bu sırada henüz 13 yaşındaydı. Tahta çıkmak için 27 yıl bekleyecekti. Bu dönemde tahta çıkan amcazadesi I. Mahmud devrinde ülke bir yandan Rus saldırılarıyla diğer yandan İran seferleriyle meşgul olmuştu. Diğer amcazadesi III. Osman'ın üç yıl süren saltanatı sırasında vefat etmesi üzerine tahta çıktığında 40 yaşındaydı.

Devletin Batı karşısında giderek zayıfladığını gören III. Mustafa'nın bu konuda aldığı tedbirler İstanbul'da giriştiği imar faaliyetlerini derinden etkilemiştir. Son derece tasarruflu ve gösterişi sevmeyen tabiatıyla III. Mustafa İstanbul'a kalıcı eserler kazandırırken, sadece dini yapılara değil, askeri ve ticari yapılara, baraj ve yol inşaatlarına da ehemmiyet vermiştir.

Bu çalışmada 1757-1774 yılları arasında İstanbul'da inşa ya da neredeyse bütünüyle ayağa kaldırılacak şekilde ihya edilmiş yapılar tespit edilmiştir. Buna göre şehirde üçü büyük ölçekli selâtin külliye olmak üzere 13 cami, 5 namazgâh, 20 tekke, 2 kütüphâne, 6 sıbyan mektebi, 1 medrese, 1 bend, 3 kale, 1 kışla, 1 askeri okul, 1 hamam, 4 han ve 46 çeşmenin inşa ya da ihya edildiği anlaşılmaktadır.

Kuruluşu III. Mustafa'dan önceye rastlamasına karşın Fatih Camii gibi büyük oranda yeniden inşa edilen yapılar arasında Galata Mevlevihânesi ve Tophane'deki Kadiri Tekkesi gibi eserlerin bulunması, dönemin imar faaliyetlerindeki çeşitliliği göstermektedir. Bununla birlikte 1766 depremi İstanbul için bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten itibaren şehrin adeta bir şantiyeye dönüştüğünü söyleyebiliriz.

III. Mustafa'nın hükümdarlığı sırasında 17 yıl boyunca dört mimarbaşı görev yapmıştır. Lâkin devrin en önemli eserlerinde Mehmed Tahir Ağa'nın imzası

bulunmaktadır. Babası III. Ahmet'in döneminde başlayan Batılı form ve detayların Türk sanatını etkileme süreci III. Osman devrinde tamamlanan Nuruosmaniye Camii'nde büyük bir sıçrama geçirmiştir. Yuvarlak kemerler, alışılmamış avlu düzeni ve dalgalı tezyinatıyla yapı Türk Barok'unun örnek eseri olarak görülmektedir. III. Mustafa döneminden de normal şartlarda beklenen bu eserden daha ileri bir aşamaya geçilmesidir.

Ancak III. Mustafa devri yapıları Barok'un kalıplara sığmayan plan şeması ve abartılı tezyinat programında bir duraklama ve klasik devre öykünmeye işaret etmektedirler. Depremde yıkıldığı için adeta yeniden inşa edilen Fatih Camii'nin plan şemasında bazı değişiklikler yapılsa da klasik devrin plan tipi aynen korunmuştur. Cami dikdörtgen avlusu, dört yarım kubbeli merkezi plan şeması ve sivri kemerleriyle tam bir klasik devir eseridir. Bu durum, çok daha Barok ögeler barındırsa da Laleli ve Ayazma Külliyeleri'nde de devam etmektedir. Dikdörtgen avlu ve yarım kubbelerin çevrelediği merkezi kubbe şeması Laleli Camii'nde sürdürülmüştür. Bu yapı yüksek kasnaklı kubbesi ve cephe tasarımıyla özgün bir Barok eserdir. Buna rağmen harimde sivri kemerden vazgeçilmemiştir. Ayazma Camii de geniş tutulan yüksek kasnaklı merkezi kubbesi, cephe düzeni, yuvarlak kemerleri ve özgün son cemaat revağı ile Barok'un güzel örneklerinden birisidir. Ancak harimdeki pencerelerde klasik devre atıf yapan sivri kemerler göze çarparlar. Bu üç önemli yapıda da tezyinatta abartılı olmayan sade bir Barok etki görülmektedir.

Büyük Yeni Han ve Küçük Yeni Han gibi ticari yapılar, işlevselliği öne çıkartan eser grubunda olmakla birlikte yuvarlak kemerleri, cephe duvarlarındaki maskları ve kornişleriyle Barok etkiler taşırlar. Bu yapılarda kullanılan sivri kemerli pencere düzeni klasikten uzaklaşmama eğilimini göstermektedir.

Benzer durum tekke yapılarında da karşımıza çıkmaktadır. Sema gibi kendine özgü ritüeli olduğu için tasarımı farklı olmak zorunda olan Galata Mevlevihânesi'ni dışarıda tutacak olursak, hemen bir mescide dönüştürülebilecek şekilde yapılan tevhidhâne kısımlarıyla tekkeler ölçülü ve özgün Türk Barok'unu en güzel şekilde yansıtmaktadırlar. Bu dönemde inşa edilmiş olan Özbekler Tekkesi diğer pek çok

tarikat yapısı gibi konut mimarlığının gelişmiş bir şeklini sunarken, mihrap sütunçelerinden, kitabe tezyinatına kadar pek çok küçük detay Barok etkileri yansıtır.

III. Mustafa'nın şehrin imarında gösterdiği hassasiyet halkın ihtiyaçlarının temini konusundaki gayretinin bir sonucudur. Bu minvalde İstanbul'un su ihtiyacının karşılanması için Ayvat ismiyle bir bend inşa ettirmiş ve suyun azalmasına karşılık bazı tedbirler almıştır. Yeni su yolları inşa etmekle birlikte fazla su tüketimini azaltmak için yeni hamam inşasına müsaade etmemesi de bu tedbirlerden birisidir. Bu yüzden döneminde inşa edilmiş ve günümüze ulaşan tek bir hamamı tespit edebildik. Daha çok Yahudilerin yaşadığı Balat'ta inşa edilen Tahta Minare Hamamı'nda bir Yahudi Batağı bulunması hamamdan Yahudilerin de istifade ettiğini göstermektedir.

Genellikle tek derslikli olarak hizmet veren sıbyan mektepleri inşaatına III. Mustafa'nın da iştirak ettiğini ve Ayazma Camii yanına bir mektep yaptırdığı görülmektedir. Bu yapılar da işlevlerine uygun bir plan şeması etrafında şekillenirken, süsleme programlarında Barok etkiyi yansıtırlar. Genellikle bir çeşme ya da sebille birlikte inşa edilen bu eserlerden Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi cephe tasarımıyla Barok sanatın en gelişmiş örneğini sunmaktadır.

III. Mustafa devri eserlerinde durgunluk ve muhafazakâr eğilim olarak tanımladığımız durum çeşme ve sebillerde yerini coşkulu ve abartılı bir Barok'a bırakır. Küçük ölçekli olduklarından ve İstanbul'un çeşitli yerlerinde yerel sanatkârlar tarafından yapılabilme keyfiyetine sahip olduklarından çeşme ve sebilleri yaptığımız genellemenin dışında tutmamız gerekir. III. Mustafa'nın bu eserlerden kendisinin yaptırdığı Ayazma Camii Çeşmesi'ni, Çakmakçılar Camii önündeki çeşmeyi ve Topkapı Sarayı Babusselam Kapısı girişindeki kendi adını taşıyan çeşmeyi gördüğünü kesin olarak söyleyebiliriz. İlk iki çeşme klasik devre ait herhangi bir süsleme ögesini barındırmayan son derece sade yapılardır. Babusselam'daki çeşme ise (c) ve (s) kıvrımları, asimetrik konumlanışı ve istiridye kabuğuyla tam bir Rokoko'dur. Yine Fatih Camii yakınındaki Yusuf Efendi Çeşmesi dönemden günümüze kalan İstanbul'daki en gösterişli Barok duvar çeşmelerinden birisidir.

Son derece muhafazakâr olduğunu bildiğimiz III. Mustafa'nın camilerin tezyinatında ve çeşmelerde gördüğümüz bu Batılı etkiler konusunda olumsuz bir tavır takınmadığı

anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki Sultan III. Mustafa için aslolan şehrin yıpranan siluetini düzeltip eski ihtişamlı günlere döndürerek devletin hala güçlü olduğu algısını yansıtabilmektir. Bu bakış açısı 1766 depreminden sonra çok daha pekişmiş olmalıdır. Payitahtın ilk külliyesi ve Fatih'in emaneti olan Fatih Camii'nin depremde yıkılması onu derinden etkilemiştir. Bu yüzden hiçbir masraftan kaçınmayarak yapıyı ayağa kaldırmıştır. Ancak Laleli Külliyesi'nde olduğu gibi dönemin zevkine uygun yeni bir cami yapmak yerine atasının mirasına olduğu gibi sahip çıkarak klasik devir mimari anlayışına uygun bir cami inşa ettirmiştir. Plan şemasında merkezdeki kubbenin etkisini azaltmayacak küçük değişiklikler vardır. Cümle kapısı ve mihraptaki mukarnaslar olduğu gibi korunmuş, Barok süsleme ise mahfil sütun başlıkları, minber ve hünkâr mahfili gibi detaylarla sınırlandırılmıştır. Bunda, bütünüyle yok olmayan malzemenin yeni yapıda kullanılması gibi inşaatta kolaylık sağlayan bir gerekçe olduğu kadar, 15. yüzyılın ihtişamını yeniden yansıtmak gibi bir maksadın olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü bu maksat III. Mustafa devrinin diğer yapılarında da kendini açıkça belli etmektedir.

1766 depremi imar faaliyetlerinde bir dönüm noktası olmuştur. Laleli ve Ayazma gibi külliyeleri bu depremden önce inşa ettirmiş olan Sultan III. Mustafa'nın İstanbul'da bu denli büyük bir deprem gerçekleşmemiş olsaydı imar faaliyetlerini yeni külliyeler başta olmak üzere anıtsal yapı inşasıyla devam ettireceği kuşkusuzdur. Ancak şehrin anıtsal pek çok yapısının, surların ve su yollarının hasar gördüğü bir deprem sonrası yeni külliyeler inşa etmek yerine yoğun bir ihya faaliyetine ağırlık vermiştir. Fatih Camii'nin ihyası için ayrılan bütçe oldukça büyüktür. Benzer şekilde Yedikule Hisarı, Kapalıçarşı, Eski Saray, İç Bedesten ve Eyüp Camii gibi şehrin yaşamında önemli yerleri bulunan yapılar esaslı onarımlara tabi tutulmuştur. Bu geniş onarım sürecinde merkezi bir planlama yapılmadığı, surların yıkılan duvarları altında kalan konutların aynı yere inşa edilmelerinden anlaşılmaktadır. Tüm yapı onarımlarında mevcut malzemenin kullanılmasına ağırlık verildiği, şehrin yıkılan bölgelerinin imarında herhangi bir plan değişikliğine gidilmediği görülmektedir. Bu durum 1894'te gerçekleşen depremde şehrin aynı bölgelerinin benzer şekilde hasar görmesini sağlamıştır.

III. Mustafa'nın Batı'yla kurduğu ilişkilerde son derece rasyonel davrandığı askeriyede modernizasyonu sağlamak için Fransız Baron de Tott'u önemli yetkilerle donatmasında görülmektedir. Bu sayede Rus tehdidine karşı Boğazları tahkim etmeyi başarmış, Garipçe ve Poyraz'da kaleler inşa etmiş, Tophane'yi güçlendirmiş, yeni topçu bölükleri ihdas etmiş ve bir askeri mühendislik okulu kurmayı başarmıştır. Böylece Rusya ile Avrupa arasındaki gerilimden istifade ederek orduyu büyük ölçüde modernize etmeyi sağlamıştır.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, İstanbul'da III. Mustafa dönemi eserlerinde işlevsellikle birlikte klasik devrin özgüveni yüksek mimari anlayışının etkilerini sürdürme eğilimini gözlemlemekteyiz. Bu eğilimin iki temel sebebi bulunmaktadır. Birincisi III. Mustafa'nın düşünce dünyasına ilişkindir. İkicisi ise dönemin mimarbaşılarının üretim biçimleriyle yakından alakalıdır.

Siyasi ve ekonomik gerilemenin başladığı bir dönemde III. Mustafa Avrupa ile yakın ilişkiler kurmaya özen gösterirken diğer yandan Rusya ile devam eden ve savaşa dönüşecek krizin gölgesinde Batı'ya öykünmeyen bir imar programı uygulamaya çalışmıştır. Eserlerinin önemli kısmında imzası olan Mimarbaşı Mehmed Tahir Ağa'nın da benzer bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir. Tahir Ağa bu eğilimini III. Mustafa sonrası yaptığı eserlerde de sürdürmüştür.

Barok ve Rokoko'nun tesirinin kuvvetini arttırdığı, Fransız asker ve diplomatların İstanbul'a, Türk elçilerin ise Paris'e gittiği ve Avrupa modasının Osmanlı'ya taşındığı bir atmosferde III. Mustafa devri sanatı aceleci olmayan, ağırbaşlı ve gösterişe değil azamete önem veren, özgün bir Batılılaşma evresi olarak değerlendirilmelidir.

ARŞİV BELGELERİ

BOA.AE.SMST.III/332-26828

BOA.AE.SMST.III/372-29435

BOA.AE.SOSM.III/88-6813

BOA.AE.SMST.III/66-4909

BOA.AE.SMST.III/152-11963

BOA.AE.SMST.III /303-24206

BOA.BEO/1847-138465

BOA.C.AS/59-2782

BOA.C.AS/915-39550

BOA.C.EV/35-1744

BOA.C.EV/35-1745

BOA.C.EV/149-7402

BOA.C.EV/205-10249

BOA.C.EV/290-14778

BOA.C.EV/381-19337

BOA.C.EV/388-19672

BOA.C.EV/441-22321

BOA.C.EV/471-23808

BOA.C.EV/471-23839

BOA.C.EV/479-24236

BOA.C.EV/584-29472

BOA.C.EV/627-31643

BOA.C.DH/326-16257

BOA.C.BLD/13-641

BOA.C.BLD/83-4117

BOA.C.BLD/107-5322

BOA.C.BLD/126-6283

BOA.C.BLD/146-7271

BOA.C.BLD/152-7596

BOA.C.MF/110-5453

BOA.C.ML/688-28211
BOA.C.NF/7-336
BOA.C.NF/48-2389
BOA.C.NF/51-2505
BOA.C.NF/54-2662
BOA.C.SM/15-785
BOA.C.SM/140-7024
BOA.C.SM/153-7671
BOA.D.BŞM.d/3216
BOA.D.BŞM.d/3603
BOA.D.BŞM.d/3857
BOA.D.BŞM.BNE.d/15939
BOA.D.BŞM.BNE.d/15964
BOA.EV.HMH.d/5132
BOA.EV.HMH.d/5172
BOA.EV.HMH.d/5198
BOA.EV.HMH.d/5226
BOA.EV.HMH.d/5229
BOA.EV.HMH.d/5235
BOA.EV.HMH.d/5250
BOA.EV.HMH.d/5252
BOA.EV.HMH.d/5254
BOA.EV.HMH.d/5303
BOA.EV.HMH.d/5310
BOA.EV.HMH.d/5400
BOA.EV.HMH.d/5418
BOA.EV.HMH.d/5422
BOA.EV.HMH.d/5430
BOA.EV.HMH.d/5433
BOA.EV.HMH.d/5434
BOA.EV.HMH.d/5435
BOA.EV.HMH.d/5459

BOA.EV.HMH.d/5530
BOA.EV.HMH.d/5600
BOA.EV.HMH.d/5601
BOA.EV.HMH.d/5814
BOA.EV.HMH.d/6008
BOA.EV.HMH.d/6111
BOA.EV.HMH.d/6500
BOA.HAT/1449-16
BOA.KK.d/3333
BOA.MAD.d/1326
BOA.MAD.d/3160
BOA.MAD.d/19411
BOA.MAD.d/7588
BOA.MAD.d/8947
BOA.MAD.d/9766
BOA.MB.İ/7-75
BOA.PLK.p/601
BOA.TS.MA.d/1137
BOA.TS.MA.d/2415
BOA.TS.MA.d/3305
BOA.TS.MA.d/4212
BOA.TS.MA.d/4985
BOA.TS.MA.d/5222
BOA.TS.MA.d/5555
BOA.TS.MA.d/6322
BOA.TS.MA.d/6724
BOA.TS.MA.d/6776
BOA.TS.MA.d/8568
BOA.TS.MA.d/9567
BOA.TS.MA.d/9874
BOA.TS.MA.d/10129
BOA.TS.MA.d/10475

BOA.TS.MA.d/10718
BOA.TS.MA.e/214-65
BOA.TS.MA.e/275-27
BOA.TS.MA.e/433-13
BOA.TS.MA.e/464-39
BOA.TS.MA.e/517-2
BOA.TS.MA.e/567-97
BOA.TS.MA.e/578-3
BOA.TS.MA.e/578-4
BOA.TS.MA.e/578-11
BOA.TS.MA.e/578-12
BOA.TS.MA.e/578-14
BOA.TS.MA.e/578-17
BOA.TS.MA.e/578-18
BOA.TS.MA.e/578-20
BOA.TS.MA.e/578-22
BOA.TS.MA.e/682-10
BOA.TS.MA.e/763-14
BOA.TS.MA.e/823-14
BOA.TS.MA.e/840-3
BOA.TS.MA.e/857-72

VGMA, Defter nr. 627, s. 44
VGMA, Defter nr. 642, s. 40, 42, 46, 47, 52, 88, 89, 145
VGMA, Defter nr. 743, s. 80, 115, 215
VGMA, Defter nr. 745, s. 79
VGMA, Defter nr. 1341, s. 223
VGMA, Tekâyâ ve Zevâyâ Defteri, nr. 109, s. 26

Başvekalet Kararlar Daire Başkanlığı, 67.61.6

KAYNAKLAR

AÇIKGÖZLÜ, Ahmet Sacit: 2013. "Zeyneb Sultan Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 44, s. 362-364

AFYONCU, Erhan, Zekai Mete: 2001. "1766 İstanbul Depremi ve Toplum Yaşantısına Tesirleri", **Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul, Globus Dünya Basımevi, s. 85-92.

AGOSTON, Gabor: 2011. "Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia 1500-1800", **Explorations in Russian and Eurasian History 12**, Vol: 2, 281-319

AĞAOĞLU, Mert: 2017. "Osmanlı Batılılaşması Bağlamında Mimar Mehmed Tahir Ağa'nın Mimarbaşılığı Döneminde İstanbul'da İnşa Edilmiş Eserler", **Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.

AHMED REFİK: 1988. **Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)**, Enderun Kitabevi, İstanbul.

AHMED RESMİ EFENDİ: 2000. **Hamiletü'l Küberâ**, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

AHUNBAY, Zeyneb: 1975. **Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası**, İstanbul.

AHUNBAY, Zeyneb: 2003. "Kaba Halil Efendi Medresesi", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 321-322.

AKAY, Ali: 2019. **Sanat Tarihi: Sıradışı Bir Disiplin**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

AKIN, Günkut: 1995. "Türk Mimarlığında Yükseltilmiş Mekân", **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphâne Basımevi, Cilt: 1, s. 47-54.

AKIN, Tülay: 1994a. "Mustafa III Camii", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 5, s. 554-555.

AKIN, Tülay: 1994b. “Paşalimanı Camii”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 230.

AKOZAN, Feridun**:** 1963. “Türk Han ve Kervansarayları”, **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, Sayı: 1, s. 133-167

AKSAN, Virginia; H. Daniel Goffman: 2011. **Erken Modern Osmanlılar İmparatorluğun Yeniden Yazımı**, Timaş Yayınları, İstanbul.

AKKAYA, Tayfun: 2007. “Piri Mehmed Paşa Külliyesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye** Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 34, s. 282-283

AKSOY, Özgönül: 1968. Osmanlı Devri İstanbul Sıbyân Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, **Doktora Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.

AKTUĞ, İlknur: 1995. “Ayazma Camisi İnşaat Defteri”, **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphâne Basımevi, Cilt: 1, s. 79-89

AKYOL, Ali Akın ve diğerleri: 2014. “İstanbul Koca Ragıb Paşa Kütüphânesi Camları Arkeometrik Analizleri”, **International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol. 9/10, p. 5-17

ALÇEP, Hakkı, Erdal Karaman: 2017. **Fatih Camileri ve Mescidleri**, Türkiye Diyanet Vakfı, Fatih Müftülüğü Yayınları, İstanbul.

ALEMDAROĞLU, Şahin: 2023. “Kalebend Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Üsküdar’da Suç ve Suçlular”, **Uluslararası XI. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler (15-17 Ekim 2021)**, İstanbul, Cilt: II, s. 286-317

ALTINAY, Ahmet Refik: 1998. **Eski İstanbul**, İletişim Yayınları, İstanbul.

ALTINTAŞ, Ömer Faruk: 2011. “Carsten Niebuhr’un Şark Seyahatnamesi”, **Sabah Ülkesi**, Sayı: 26, s. 36-39

ALTUNCU, Damla: 2023. “Disappearing from Istanbul’s Shoreline: Sarayburnu Tıbbiye-Yedekciler Masjid/Degirmen Ocagı Mosque”, **Kent Akademisi Dergisi**, Sayı: 16 (3), s. 2053-2069

ALTUĞ, Nurcan: 2006. 18. yy Tekkeleri ve Şeyhülislam Tekkesi, **Yüksek Lisans Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

AND, Metin: 1993. **16. Yüzyılda İstanbul Kent-Saray-Günlük Yaşam**, Akbank Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ANDIÇ, Fuat, Süphan Andıç: 2006. **Batıya Açılan Pencere Lale Devri**, Eren Yayıncılık, İstanbul.

ANHEGGER, Robert: 1953. “Eski Fatih Camii Meselesi”, **İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, Cilt: 6, Sayı: 9, s. 145-160.

AREL, Doç. Dr. Ayda: 1975. **Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci**, İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul.

ARICI, Sabri: 2015. “Phokaia’daki Palmiye Sütun Başlığı ve Kökeni”, **Olba XXIII**, Mersin Üniversitesi Kılıkia Arkeolojisini Araştırma Merkezi, Kaam Yayınları, s. 153-175

ARIK, Rüçhan: 1976. "Batılılaşma Dönemi Anadolu Türk Sanatına Bir Bakış", **50. Yıl Konferansları**, Ankara, s. 111-125.

ARIK, Rüçhan: 1999. "Batılılaşma Dönemi Anadolu Türk Mimarisine Bir Bakış", **Osmanlı**, C. 10, Ankara, s. 247-264.

ARSLAN, Necla: 1992. **Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl)**, İBB Yayınları, İstanbul.

ARSLAN, Necla: 1995. “Beşiktaş Sahil Sarayı”, **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphâne Basımevi, Cilt: 1, s. 185-196

ARTAN, Tülay: 2006. “Arts and Architecture”, **The Late Ottoman Empire 1603-1839**, Vol. 3, Cambridge, Cambridge University Press, s. 408-480.

ASLANAPA, Oktay: 1989. “Bugünkü Türk İstanbul’un Kurucusu Fatih Sultan Mehmed”, **Tarih Boyunca İstanbul Semineri (29 Mayıs-1 Haziran 1988), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 11-18

ASLANAPA, Oktay: 2004. **Osmanlı Devri Mimarisi**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

ATEŞ, Aysu: 2024. “Mimarbaşı Kasım Ağa ve Vakfı Üzerine”, **Art-Sanat**, Sayı: 21, s. 103-35.

AYSU, Çiğdem: 1994. “Paşabahçe”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 6, s. 228

AYBET, G. Ü.: 2003. **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)**, İletişim Yayınları, İstanbul.

AYVANSARAYİ, Hüseyin Efendi; Ali Satı Efendi; Süleyman Besim Efendi: 2001. **Hadikatü’l Cevami**, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı: 1954. “Yeni Fatih Camii”, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Osman Yalçın Matbaası, Cilt: 8, Sayı: 10, s. 103-116

AYVERDİ, Ekrem Hakkı: 1960. “Ayazma Camii”, **İstanbul Ansiklopedisi**, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul, Cilt: 3, s. 1505-1511.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı: 1965. “İlk Fatih Camii Hakkında Yeni bir Vesika”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 6, s. 63-68.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı: 1974. **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri**, Baha Matbaası, İstanbul.

AZSÖZ, Gökben Pala: 2018. İstanbul Mevlevîhânelerinde Mimari Düzen ve Beşiktaş Mevlevîhânesi, **Doktora Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

BAÇARU, Veli: 2020. “Galata Serpuş Han ve Tavan Resimleri”, **Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi,** Cilt: 29, Sayı: 1, s.51-79.

BAÇARU, Veli: 2022. **İstanbul Osmanlı Dönemi Yapı Cephelerinde Sıva Tasarımları**, Gece Kitaplığı, Ankara

BARIŞTA, H. Örcün: 1994. “Kuşevleri”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 5, s. 133-134

BARIŞTA, H. Örcün: 2009. **Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

BARON DE TOTT: 2004. **Türkler**, Elips Yayınları, İstanbul.

BAŞKIR, Cemil Cenk: 1990. Helvai Tekkesi Restorasyon Projesi, **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

BATUR, E.: 2001. **Avrupa Güneşinin Doğduğu Yere Yolculuk: İstanbul ve Anadolu’da Batılı Gezginler**, Turkcell İletişim Hizmetleri A.Ş., İstanbul.

BAYHAN, Ahmet Ali: 2007. “Osmanlı Döneminde Batılılaşma Sürecinin Ortadoğu’ya ve Afrika’ya Yansıması: Mısır ve İsrail’den Örnekler”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 19, s. 23-65

BAYRAK, Meral; Mustafa Kocakaya: 2021. “III. Mustafa Hayratı Olan Laleli İmareti: Muhasebe Verilerine Göre 1179-1229/1765-1814 Döneminin Değerlendirilmesi”, **Tarihin Peşinde Hayatın İçinde Selahaddin Önder’e Armağan**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, s. 85-162

BAYRAM, Sadi ve TÜZEN, Adnan: 1991. “İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 22, s. 199-288.

BELGİN, Servet: 1970. “İstanbul Tekkeleri”, **Yayınlanmamış Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

BEŞEN, Gökçe: 2022. "Vakfiyelere Göre İstanbul'da Osmanlı Hanedan Üyeleri Tarafından Yaptırılan Sıbyan Mektepleri (XV-XVIII. Yüzyıl)", **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

BEYDİLLİ, Kemal: 1985. **Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri**, İstanbul.

BEYDİLLİ, Kemal: 1995. **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)**, Eren Yayıncılık, İstanbul.

BEYDİLLİ, Kemal: 2019. "III. Mustafa (1757-1774) Kaynarca Öncesi Bir Padişah Portresi", **Kitab-ı Hedaya Studien Zum Osmanischen Reich Und Seinen Nachbargebieten**, Bonn University Press, s. 189-248

BEYOĞLU, Süleyman: 2004. "Millî Mücadele ve Özbekler Tekkesi", **Üsküdar Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, s.201-210

BİLECİK, Gülberk: 1998). "XVIII. Yüzyıl İstanbul Hanlarının Cephe Kuruluşları", **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

BİLDİK, C.: 1948. "Büyük Yeni Han", **Reşat Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:6, s. 3313-3316.

BİLGE, Arif: 1966. **Bazı Abideleri ve Kitabeleri ile Nevşehir ve Lale Devri Tarihi**, Konya.

BİLGE, Mustafa: 1991. "Aynizübeyde", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 4, s. 279-280

BİLGE, Mustafa: 2009. "Üsküdar Ayazma Camii ve Bölgede İmarlaşma", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IV (6-9 Kasım 2008)**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Cilt: 1, s.609-620

BİLGE, Mustafa: 2018. "Üsküdar'dan Ayşe Sultan Geçti", **10. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (19-21 Ekim 2018)**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Cilt: 1, s.73-96

BOCAGE, B. and Melling A.: 1969. **Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

BOYACIOĞLU, Didem: 2010. "Arap Hanı ve Yapının 18-19. Yüzyıl İstanbul Hanları İçindeki Yeri", **Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 2, s. 9-21

CAN, Selman: 2007. "Son Dönem Osmanlı Mimarlığının Teşkilat Yapısı", **Sanat Dergisi**, Sayı:12, s. 103-112.

CAN, Selman: 2010. **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Erzurum.

CAN, Selman; SARIMEŞE, Fatih: 2019. "İstanbul Surları Üzerinde Bulunan Türk Devri Kitabeler", **Yaşar Erdemir'e Armağan Sanat Tarihi Yazıları**, LiteraTurk, Konya, s. 873-896

CANDEMİR, Murat: 2014. **Çırpıcı ve Veliefendi Çayırları-İstanbul'da Mesire Kültürü**, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.

CARBOGNANO, C.C.: 1993. **18. Yüzyıl Sonunda İstanbul**, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul.

CASTI, Giovanni Battista: 2019. **Bir İstanbul Seyahati-1788**, Çev.: Akif Tunç, Cinius Yayınları, İstanbul.

CERASI, Maurice: 1999. **Osmanlı Kenti**, çev. Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

CERASI, Maurice: 2001. "The Problem of Specificity and Subordination to External Influences in Late Eighteenth Century Otoman Architecture in Four İstanbul Buildings Realized in the Age of Hassa Mimar Mehmed Tahir," **EJOS: IV**, (11th International Congress of Turkish Art in The Netherlands-1999), s. 6-7

CEZAR, Mustafa: 1963. "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I**,

İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, Sayı:1, İstanbul, s. 389-392.

CEZAR, Mustafa: 1971. **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, İstanbul, 1971.

CEZAR, Mustafa: 1995. "Sanatta Batıya Açılış Döneminde Mimarlar", **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphâne Basımevi, Cilt: 1, s. 479-487.

CHOISEUL-GOUFFIER, Marie Gabriel Florent Auguste de.: 1822. **Voyage pittoresque de la Grèce**, J. J. Blaise Yayınları, Paris.

CRAVEN, Elisabeth: 1939. **1786'da Türkiye**, Çev.: Reşat Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul.

ÇAKMAK, Yasemin Vural: 2018. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Açıksöz Gazetesindeki Makaleleri, **Yüksek Lisans Tezi**, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

ÇANTAY, Gönül: 1994. "Büyük Yeni Han", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, s. 349-350.

ÇELEBİ, M. Elif: 2004. 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Dönemi ve Bir 18. Yüzyıl Örneği Üsküdar Ayazma Külliyesi, **Yüksek Lisans Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

ÇELEBİZADE İSMAİL, Asım Efendi: 2013. **Tarih-i Raşid ve Zeyli**, Haz. Prof. Abdülkadir Özcan-Dr. Ahmet Zeki İzgörer-Baki Çakır-Yunus Uğur, Klasik Yayınları, İstanbul.

ÇELİK, Z.: 1986. **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti-Değişen İstanbul**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

ÇELİK, Tuncer; YILDIRIM, Sercan Özgencil: 2012. "İstanbul Fatih Külliyesi Binalarında Yapısal Sorunlar ve Nedenleri", **Beykent Unıversity Journal Of Science And Engineering**, Vol: 5, p: 1-26

ÇEÇEN, Kazım: 1984. **İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri**, İstanbul, İ.T.Ü. İnşaat Fakültesi Matbaası.

ÇEÇEN, Kazım: 1991. "Ayvat Bendi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 4, s. 294-295

ÇEÇEN, Kazım: 1994. "Üsküdar Suları", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 7, s. 350-353

ÇEÇEN, Kazım: 2012. "Üsküdar Suları", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 42, s. 374-376

ÇEÇEN, Kazım: 2022. "Kırkçeşme Suları", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 25, s. 476-478

ÇELİK, Yüksel: 2022. **Rami Kışlası: II. Mahmud Devrinde Aydın-Despotik Modernleşmenin Karargâhı**, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul.

ÇEŞMİZÂDE MUSTAFA REŞİD: 1993. **Çeşmizâde Tarihi**, Haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.

ÇETİN, Atilla: 1981. "İstanbul'daki Tekke, Zâviye ve Hânkahlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 13, s. 589.

ÇETİN, Cemal: 2019). "Üsküdar Menzilhânesi'nin Konumu ve İşlevselliği (XVIII. Yüzyıl)", **X. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X (Ekim 2018) Bildiriler**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Cilt: 1, s. 97-116

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa: 1994. "Mimar Ağa Mescidi", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 5, s. 467

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa: 1996. "Mimar Ağa Mescidi", **Aslanapa Armağanı**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, s. 74.

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa: 1998. "Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 17, s. 169-173

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa: 2003. "Lâleli Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Ankara, Cilt: 27, s. 86-88

DADYAN, Saro: 2022. "Saint Pierre Han Geri Dönüyor", **Art Dog İstanbul**, Sayı: 13

DE AMICIS, E.: 1993. **İstanbul (1874)**, Çev.: Prof. Dr. Beynun Akyavaş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

DELİBAŞ, Nurullah: 2016). **Kitabelerin Kitabı: Fatih-Fatih İlçesi Türk İslam Devri Kitabeler Envanteri**, Fatih Belediyesi Başkanlığı, İstanbul.

DEMİR, Ülkü: 2010). Laleli Camisi'nin İç Mekân Dekor Süsleme Tasarımı, **Yüksek Lisans Tezi**, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

DEMİR, Uğur: 2015, "III. Mustafa Devrinde Akim Kalan Bir Teşebbüs: Sapanca-İzmit Kanalı", **Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller 2**, Not Yayınları, Kayseri.

DEMİRARSLAN, Deniz: 2015. "Mimar Kemaleddin Bey ve Üsküdar'daki Eserleri", **Uluslararası 8. Üsküdar Sempozyumu (21-23 Kasım 2014)**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Cilt: 3, s. 239-253

DEMİRCİOĞLU, Yasemin: 2020, Mimarbaşı Mehmed Tahir Ağa'nın İstanbul'daki Eserleri, **Yüksek Lisans Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.

DEMİRÇİVİCİ, Mathilde Pinon: 2012. "Un Exemple De Peintures Murales Dans Le Büyük Yeni Han A İstanbul", **İstanbul Araştırmaları Yıllığı**, Sayı: 1, s. 157-170

DEMİRTAŞ, Mehmed: 2015. "XVIII. Yüzyılda Üsküdar Esnafının Meslekî İhlalleri ve Uygulanan Yaptırımlar", **Uluslararası 8. Üsküdar Sempozyumu (21-23 Kasım 2014)**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Cilt: 2, s. 373-389

DENEL, Sevim: 1982. **Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri**, Ankara.

DETHİER, P.A.: 1993. **Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)**, Çev. Ümit Öztürk, Eren Yayıncılık, İstanbul.

DJEVAD, A.: 1969. **Yabancılara Göre Eski Türkler**, Bedir Yayınevi, İstanbul.

D'OHSSON, Mouradgea: 1985. **18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler**, Çev.: Zerhan Yüksel, Tercüman Yayınları, İstanbul.

DOĞAN, Özlem: 2013. "Fatih Camii ve Sultan I. Mahmut Kütüphânesi 2007-2012 Onarımı Bezeme Araştırma ve Uygulamaları", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, Sayı: 7, s. 22-23

DOĞAN, Sema: 2007. "Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 33, s. 158-160

DOĞANAY, Aziz: 2010. "Şeyh Vefa Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 39, s. 72-74

DÜNDAR, Abdülkadir: 1999. Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi, **Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

EGEMEN, Affan: 1993. **İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri**, Arıtan Yayınevi, İstanbul.

EGİN, Ergün: 1996. Kasımpaşa'nın Tarihi Gelişimi İskân Özellikleri ve Mimari Eserleri, **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul.

ELDEM, Edhem: 2005. **Death in İstanbul: Death and Its Ritual in Ottoman-Islamic Culture**, Ottoman Bank Archives and Research Centre, İstanbul, s. 156

EMRE, Necmettin: 1937. "Ahmet Refik'in Türk Mimarları Adlı Eseri Hakkında", **Arkitekt**, Sayı: 73, s. 11-13

ERDOĞAN, Muzaffer: 1954. "Onsekizinci Asır Sonlarında Bir Türk San'atkârı: Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa, Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri", **İÜEF Tarih Dergisi**, VII (10), s. 157-180.

ERDOĞAN, Muzaffer: 1962. "Son İncelemelere Göre Fatih Camiinin Yeniden İnşası Meselesi", **Vakıflar Dergisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, Sayı: 5, s. 161-192

ERDOĞAN, Muzaffer: 1976. "Mevlevi Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevihâneleri", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4-5, s. 15-46

ERSOY, Bozkurt: 1994. "Osmanlı Şehir İçi Hanları", **Sanat Tarihi Dergisi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, Sayı:7, s. 75-97

ERSOY, Bozkurt: 1995. "Osmanlı Şehir-içi Hanlarından Önemli Bir Örnek: Amasya Taş Han", **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi: Bildiriler = 9th International Congress of Turkish Art: Contributions**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Cilt: II, s. 81-92

ERSOY, Bozkurt: H, Uçar: 2015. "Şehir-İçi Hanlarında Süsleme", **Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı: Sanat Tarihi Araştırmaları**, Lale Yayıncılık, İstanbul, s. 39-58

EREN, Fatma Betül: 2019. Şeyhülislamların İstanbul'daki İmar Faaliyetleri, **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

EREN, İsmail: 1961. "Rucer Yosif Boşkoviç'in 1762 Tarihli İstanbul-Lehistan Seyahatine Aid Hatıra Defteri", **Tarih Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 16, s. 83-106

ERGİN, Osman: 1938. **İstanbul'da İmar ve İskan Hareketleri**, Burhaneddin Matbaası, İstanbul.

ERGİN, Osman: 1945. **Fatih İmareti Vakfiyesi**, İstanbul Belediyesi, İstanbul.

EROĞLU, Bahtiyar: 1998. 17-19. Yüzyıllarda İç, Batı ve Güneybatı Anadolu'da Kütüphâne Mimarisi, **Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

ERÜNSAL, İsmail: 2003. "Laleli Kütüphânesi" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, Cilt: 27, s. 89.

ERÜNSAL, İsmail: 2013. "Veliyüddin Efendi Kütüphânesi" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 43, s. 42

ERÜNSAL, İsmail: 2020. “Murad Molla Kütüphânesi” maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Ankara, Cilt: 31, s. 188.

EYİCE, Semavi: 1958. “İstanbul-Bağdad-Şam Yolu Üzerindeki Mimârî Eserler”, **Tarih Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 13, s. 81-110

EYİCE, Semavi: 1963. “X. Hommaire de Hell ve Ressam Jules Laurens-Müşterek Türkiye Seyahatnamelerinin Değerlendirilmesi Yolunda Bir Araştırma”, **TTK Belleten**, C: 27, Sayı: 105, s.59

EYİCE, Semavi: 1992. “Büyük Yeni Han”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 6, s. 518-519.

EYİCE, Semavi: 1993a. “Ayazma Camii”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 1, s. 471-472

EYİCE, Semavi: 1993b. “Çukurçeşme Hamamı”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 8, s. 383-384

EYİCE, Semavi:1994). “Galata”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 3, s. 348-349

EYİCE, Semavi: 1995. “Fatih Camii ve Külliyesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 12, s. 244-249

EYİCE, Semavi: 1997. “Hâfız Ahmed Paşa Camii ve Külliyesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 15, s. 85-87

EYİCE, Semavi: 2001. “Kalenderhane Camii”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 24, s. 251-252

EYİCE, Semavi: 2011. “Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescidleri”, **Tarih Dergisi (1950)**, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 357-378.

EVLİYA ÇELEBİ: 1970. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Derleyen: Zuhuri Danışman, İstanbul.

FAKAZLI, Ahmet Rüştü: 2016. Azizzâde Hüseyin Râmiz Efendi'nin Zübdetü'l-Vâk'ât Adlı Eserinin Tahlil ve Tenkitli Metni, **Yüksek Lisans Tezi**, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

FAROQHI, S.: 1995. **Hacılar ve Sultanlar**, Çev.: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

FAROQHI, S.: 2000. **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Çev.: Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

FAROQHI, S.: 2001. **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir**, Çev.: Zeyneb Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

FINDLEY, C.V.: 1999. **Ahmed Mithat Efendi Avrupa'da**, Çev.: Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

GALİTEKİN, Ahmet Nezih: 2003. **Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul**, İşaret Yayınları, İstanbul.

GALİTEKİN, Ahmet Nezih: 2008. **Beykoz Kitabeleri**, Beykoz Belediyesi, İstanbul

GEDİK, Nusret: 2019. "Tarih Düşürme Geleneğinin İzinde Üsküdar'ın Kaybolmuş Yapıları", **X. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (Ekim-2018)**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, s. 245-307

GENÇ, Mehmed: 1995. "Esham", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 11, s. 376-380

GENÇ, Serdar: 2019. "XVIII. Yüzyılda Üsküdar Hanları", **X. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (Ekim-2018) Bildiriler**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Cilt:2, s. 245-307

GÖLEÇ, Mustafa; GÜLDAL Fatih: 2010, **İstanbul'un 100 Mektebi ve Medresesi**, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, s. 47-48

GÖRÜR, Cem: 2020. Sultan III. Mustafa: Ailesi, Günlük Hayatı, Dini ve İlmi İlgileri, **Doktora Tezi**, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı

GRAVINA, Federico: 2008. **İstanbul'un Anlatımı**, Çev.: Yıldız Ersoy Canpolat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

GURLITT, Cornelius: 1912. **Die Baukunst Konstantinopels**, E. Wasmuth A. G., Berlin.

GÜLERYÜZ, Naim: 1993. **Türk Yahudileri Tarihi-1**, Gözlem Basın ve Yayın AŞ., İstanbul.

GÜLSÜN, Hakan: 1995. "Osmanlı Mimarlığı'nda Onarım İlkeleri var mıydı?", **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphâne Basımevi, Cilt: 2, s. 207-210

GÜLTEKİN, Gülbin: 1994. "Zeyneb Sultan Camii ve Sıbyan Mektebi", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 1, s. 550-551

GÜNALAN, Rıfat: 2017. "Evkäf-ı Ümem Tarihi'nde Üsküdar Vakıfları", **9. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (11-13 Kasım 2016)**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Cilt: 1, s. 405-456

GÜNAY, Can Abdullah: 2019. "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Modern Bilim Algısı", **Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 7, s. 87-93

GÜNER, Rukiye Bostan: 2019. 18.Yüzyıl İstanbul Boğaziçi Kıyı Camileri ve Koruma Sorunları, **Yüksek Lisans Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

GÜNGÖR, Tahir: 2023. "Vak'anüvîslere Göre Üsküdar (1000-1293/1592-1876)", **Uluslararası XI. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler (15-17 Ekim 2021)**, İstanbul, Cilt: II, s. 100-173

GÜNÜÇ, Fevzi: 2007. **Türk Kültür ve Medeniyet Tarihinde Fatih Külliyesi: Cami, Medreseler, Türbeler, Kütüphane, Darü'l-kurra, Tabhane**, Cilt: 1, İstanbul.

GÜRALLAR YEŞİLKAYA, Neşe: 2007. "From a Courtyard To a Square: Transformation of the Beyazıt Meydanı in the Early Nineteenth Century Istanbul", **METU JFA**, Cilt:24, sayı:1, s.71-92.

GÜRAN, Ceyhan: 1976. **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.

GÜRCAN, Fatih: 2019). "John Murray'ın Mektuplarında Üsküdar", **X. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (19-20-21 Ekim 2018 Bildiriler I)**, İstanbul, s. 307-3014

GÜRCAN, Fatih: 2021. "Büyük Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi John Murray", **Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi**, 11(4), s. 1967-1978.

GYLLIUS, P.: 1997. **İstanbul'un Tarihi Eserleri**, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayınları, İstanbul.

HAKİM EFENDİ, Mehmed: 2019. **Hâkim Efendi Tarihi (1166-1180/1752-1766)**, Haz.: Tahir Güngör, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.

HALAÇOĞLU, Yusuf: 1995. **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara.

HALICI, Esra: 2020. "XVIII-XX. Yüzyılda Osmanlı Sanat Ortamı", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 69, s. 577-628

HASKAN, Mehmed Mermi: 1995. **İstanbul Hamamları**, Turing Yayınları, İstanbul.

HASKAN, Mehmed Mermi: 2001. **Yüzyıllar Boyunca Üsküdar**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul.

HB Restorasyon, "Sen Piyer Hanı Restorasyonu", erişim: 11.06.2024, https://hbrestorasyon.com.tr/proje-detay?id=23&slug=SAINT-PIERRE-HAN-RESTORASYONU-

HERBERT, A.: 1999. **Ben Kendim**, Çev.: Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara.

HEZARFEN, Ahmet: 1994. “Bulgarlar”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, s. 331.

HILLENBRAND, Robert: 2000. **Islamic Architecture: Form, Function and Meaning**, Edinburgh University Press.

HOVHANNESYAN, Sarkis Sarraf: 1997. **Payitaht İstanbul’un Tarihçesi**, Çev.: Elmon Hançer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

IGUS, Esma: 2014. “XVIII. Yüzyıl İstanbulu’nda Fiziki Çevre, Meydan Çeşmeleri ve Çeşme Meydanlarının Etrafında Oluşan İstanbul Meydanları”, **II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.

IRMAK, Yunus: 1991. **III. Mustafa Ruznamesi : (1757-1763**), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

IŞIN, Ekrem :1994. “Galata Mevlevihânesi”, **DBİA**, Cilt: 3, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 362-364

İLHAN, Melisa Elif : 2018. “18. ve 19. Yüzyıllarda İstanbul ve Osmanlı Devleti’nde Yaşanan Değişimler Çerçevesinde Yalı Olgusunun Gelişimi”, **Kalemişi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 11, s. 128-139

İNALCIK, Halil: 1994. “Galata”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 3, s. 353

İNANÇER-TANMAN, Ömer Tuğrul-Baha: 1994. “Cerrahilik”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, s. 414-416

İNCİ, Nurcan: 1985. “18. Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler”, **Vakıf Dergisi**, 19 s. 223-236.

İNCİCYAN, P. Ğ.: 1976. **18. Asırda İstanbul**, Çev.: Hrand Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

İSEN, Mustafa vd.: 2012. **Sultanların Şiirleri, Şiirlerin Sultanları**, Kapı Yayınları, s. 194

İŞLİ, Esin Demirel: 1998. İstanbul Tekkeleri Mimarisi Eklentileri ve Restorasyonu, **Doktora Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

İPŞİRLİ, Mehmed: 1989. "Arşiv Belgelerine Göre İstanbul Vakıf Defterleri (Müştemilat, Tamir, Satış Kira", **Tarih Boyunca İstanbul Semineri (29 Mayıs-1 Haziran 1988)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 183-196

İPŞİRLİ, Mehmed: 1998. "Huzur Dersleri", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 18, S. 441

İZZİ Süleyman Efendi: 2009. **İzzi Tarihi (1157-1165/1744-1752)**, Haz.: Ziya Yılmazer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.

KAÇAR, Mustafa: 1994. Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler, **Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul.

KAÇAR, Mustafa: 1998. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Mühendishânenin Kuruluşu", **Toplumsal Tarih,** IX/54, İstanbul, s. 4-11.

KAFADAR, Cemal, Zeyneb Çelik, Ahmet Ersoy, Sureyya Faruki, Ethem Eldem, Shrine Hamade: 2010. Şehr-i **Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul**, Çev.: İlknur Güzel, İletişim yayınları, İstanbul.

KAL'A, Ahmet: 1997. **Vakıf Su Defterlerı Hatt-I Hümayun (1577-1804)**, İSKİ İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul

KARA, Mustafa: 1995). "Osmanlı Topraklarında Yaygın Olan Tarikatlar", **Osmanlı Medeniyeti Siyaset İktisat Sanat**, Klasik Yayınları, İstanbul, s. 225-242

KARAKAYA, Enis: 1994. "Tahta Minare Hamamı", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 7, s. 191

KARAKUŞ, Filiz: 2019. "İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Tarihi Su Sistemleri'nin İncelenmesi", **Türk Hidrolik Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, s. 14-30

KARCIOĞLU, Sezgül: 2012.) "Gedikpaşa Semti ve Tarihi", İstanbul'un Kitabı Fatih III, Fatih Belediyesi Kültür Yayınları, s. 518-536

KAZANCIOĞLU, Habibe (2016), "Mihrişah Valide Sultan Su Bendi", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 34, s. 93-123

KHOURY, Nuha: 1992. "The Mihrab Image: Commemorative Themes in Medieval Islamic Architecture", **Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture**, IX, p. 11-12

KIZGIN, Eda Eriş: 2021. "XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Sıbyan Mektepleri İle Birlikte Tasarlanan Çeşme Örnekleri", **Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 7, s. 236-265

KLEISS, Wolfram: 1965. "Neue Befunde Zur Chalkopratenkırche In Istanbul", **Istanbuler Mitteilungen 15**,149.

KOCAKAYA, Mustafa: 2024. III. Mustafa'nın Evkafı (1764-1814 Dönemi), **Doktora Tezi**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

KOÇ, Havva: 1994. "Ragıp Paşa Kütüphânesi", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 6, s. 297-298

KOÇ, Mustafa: 2021. **Revnakoğlu'nun İstanbul'u – İstanbul'un İç Tarihi Fatih**, Fatih Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.

KOÇU, Reşat Ekrem: 1971. **İstanbul Ansiklopedisi**, Koçu Yayınları, İstanbul.

KOLÇAK, Emel Soyer: 2022. "Beykoz Semalarını Aydınlatan Işıklar: Kanlıca, Umuryeri, Anadolu Kavağı ve Anadolu Fenerleri", **Beykoz 2021 Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s. 295-320

KONYALI, İbrahim Hakkı: 2021. **Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi**, Üsküdar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul

KÖSE, Fatih: 2013. "Arşiv Belgelerine Göre Fatih Camiinin İnşası ve Onarımları", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, Sayı: 7, s. 85-94

KÖSE, Fatih: 2021. “Beykoz Halveti Tekkeleri”, **Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s. 1245-1266

KÖSEOĞLU, Neşet: 1952. “İstanbul Hamamları – Principaux Bains Publics Turcs du Côté d’Istanbul”, **Turing Belleteni**, Sayı: 128, ayrıbasım, İstanbul.

KÖSEOĞLU, Mehmed Akif: 2016. “İstanbul'da Nakşî-Ahrârî ve Nakşî-Müceddidî Şeyhlerin Postnişîn Olduğu Tekkeler ve Günümüzdeki Durumları”, **Bahaeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu**, 2-4 Aralık 2016, İstanbul

KÖSEOĞLU, Mehmed Akif: 2022. Suriçi İstanbul’un Tekkeleri ve Son Şeyhleri, **Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

KÖŞKLÜ, Zerrin: 2000. "XVIII. Yüzyıl Kütüphânelerinden İki Örnek: İstanbul Damat İbrahim Paşa Kütüphânesi ve İstanbul Feyzullah Efendi Kütüphânesi" **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, Sayı: 15, s. 15-30.

KUBAN, Doğan: 1954. **Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme**, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Pulhan Matbaası, İstanbul.

KUBAN, Doğan: 1994a. “Laleli”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 5, s. 187-189

KUBAN, Doğan: 1994b. “Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi ve Sebili”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 6, s. 311

KUBAN, Doğan: 1994c. “Fatih”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 3, s. 261-263

KUBAN, Doğan: 2007. **Osmanlı Mimarisi**, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.

KUBAN, Doğan: 2015. “Osmanlı’da Barok ve Rokoko Mimari Üsluplar”, **Sabah Ülkesi Dergisi**, Sayı: 44

KUBİLAY, Ayşe Yetişkin: 1994a. “Tophane-i Amire”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 7, s. 278-280

KUBİLAY, Ayşe Yetişkin: 1994b. “Rami Kışlası”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 6, s. 306

KUBİLAY, Ayşe Yetişkin: 1998. 18 ve 19. Yüzyıl İstanbul Kütüphânelerinin Mimarisi, **Doktora Tezi**, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

KUMBARACILAR, İzzet: 1938. **İstanbul Sebilleri**, Kültür Bakanlığı İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul.

KURAN, Aptullah: 1986. **Mimar Sinan**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.

KURAN, Aptullah: 1997. “Osmanlı Mimarlığı ve Sanatı”, **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, Cilt: 3, s. 1393-1398

KURUÇAY, Akif: 2011. **İstanbul’un 100 Hamamı**, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul.

KURT, Seda: 2022. “Meşâyîh-i Uşşâkiyye’den Mahmûd Bedreddîn Efendi ve Şiirleri”, **Zemin**, Sayı: 3, s. 94-126

KUT, Turgut: 1997. “İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika”, **İstanbul Armağanı 3: Gündelik Hayatın Renkleri**, Haz.: Mustafa Armağan, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

KÜÇÜK, Sezai: 2004. “Geçmişten Günümüze Üsküdar Mevlevihânesi”, **I. Üsküdar Sempozyumu**, Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi, İstanbul

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri: 2023. “Haluk Hoca’nın Üsküdarı”, **Uluslararası XI. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler (15-17 Ekim 2021)**, İstanbul, Cilt: III, s. 312-337

KÜTÜKÇÜOĞLU, Gülşah: 2000. Tophane’de Kadiriler Tekkesi Restorasyon Projesi, **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

KÜTÜKOĞLU, Bekir: 1989. “Fatih, Fetih ve İstanbul”, **Tarih Boyunca İstanbul Semineri (29 Mayıs-1 Haziran 1988)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 1-17

KÜTÜKOĞLU, Bekir: 2012. "Vaka'nüvis", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 42, s. 457-461

LADY MONTAGU: 1985. **Türkiye Mektupları (1717-1718)**, Çev.: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul.

LAQUEUR, Hans-Peter: 1997. **Hüve'l-Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları**, Çev.: Selahattin Dilidüzgün, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

MADEN, Fahri: 2013. "Şehitlik Tekkesi Ve Şeyh Ali Baba Vakfiyesi", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, Sayı: 65, s. 185-210

MANTRAN, Robert: 2020. **İstanbul Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Ebül'ula: 1966. **Huzur Dersleri**, Hazırlayan: Prof. İsmet Sungurbey, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

MARTIN, Guillaume: 2007. **İstanbul'a Seyahat**, İstiklal Kitabevi, İstanbul.

MAZLUM, Deniz: 2011. **1766 İstanbul Depremi Belgeler Işığında Yapı Onarımları**, İstanbul Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

MAZLUM, Deniz: 2016. "18. Yüzyıl İstanbul Mimarlık Ortamından Kültürel ve Toplumsal Kesitler", **Mimarlık Dergisi**, Sayı: 389, Ankara

MAZLUM, Deniz: 2020. "Üsküdar Ayazma Camii'nin 19. Yüzyılı", **Prof. Dr. Zeyneb Ahunbay'a Armağan-Anıt ve Sitleri Araştırma, Belgeleme, Koruma Yazıları**, TMMOB Mimarlar Odası, İstanbul, s. 383-399

MEHMED HASÎB RÛZNÂMESİ: 1993. Hazırlayan: Süleyman Göksu, **Yüksek Lisans Tezi**, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstisüsü, Ahmed Resmî, Hulâsatü'l-i'tibâr, İstanbul.

MİKES, Kelemen: 1944. **Türkiye Mektupları**, Çev.: Sadettin Karatay, Maarif Matbaası, Ankara.

MİRANDA, Francisco: 1965. **Venezuela'lı General Miranda'nın Türkiye'ye Dair Hatıratı**, Çev.: Fuad Carım, Berksoy Matbaası, İstanbul.

MURADİ, Seyyid Hasan: 2016. **Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı (1754-1766)**, Haz. Recep Ahıshalı, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

NAZA, Emine: 1994. "Veliyüddin Efendi Kütüphânesi", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 7, s. 378

NEFTÇİ, Aras: 2002. Laleli Külliyesi'nin İnşaat Süreci, **Doktora Tezi**, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

NEFTÇİ, Aras: 2012. "Laleli Semt Tarihi", **İstanbul'un Kitabı-Fatih III**, s. 306-331

NEFTÇİ, Aras: 2021. "Bir Kütüphânenin İnşası: Ragıp Paşa Kütüphânesi", **Z Dergisi Kütüphâne**, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, Sayı: 5, s. 118-120

NİRVEN, Saadi Nazım: 1946. **İstanbul Suları**, Halk Basımevi.

OCAKCAN, Tuğba Keleş: 2013. 18. Yüzyıl Osmanlı Kütüphânelerinin Yapım Teknikleri ve I. Mahmut Kütüphânesi Restorasyon Uygulaması Üzerine Bir Değerlendirme, **Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

OKAY, Orhan: 1997. "Haşmet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 16, s. 422

OKÇUOĞLU, Tarkan: 1994a. "Büyükdere Camii", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, s. 363

OKÇUOĞLU, Tarkan: 1994b. "Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 7, s. 536

OLIVIER: 1977. **Türkiye Seyahatnamesi**, Çev.: Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

ORTAYLI, İlber: 2002. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, Cilt: 10, s.216-220.

ÖGEL, Semra: 1995. "III. Mustafa Devri Yapılarında Yeni İfade Yolları ve Bir Değişim Başlangıcı Olarak Nuruosmaniye Camii", **9. Milletlerarası Türk Sanatları**

Kongresi (23-27 Eylül 1991), Kültür Bakanlığı Milli Kütüphâne Basımevi, Ankara, Cilt: 3, s. 1-10

ÖKSÜZ, Mustafa: 2009. Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Mür'i't-Tevârîh Adlı Eserinin (180b-345a) Tahlil ve Tenkidi Metni, **Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

ÖNEL, Emine: 1996. Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Yapılarında Sütun Başlıkları, **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü

ÖNGEN, Sinan; VARDAR, Kadriye Figen: 2018. "Gebze Mustafa Paşa Külliyesi: Mısır Kaynaklı Taş Bezemeli Memlûk Sanatı", **Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 21, s. 3-28.

ÖNGÖREN, Reşat: 2008. "Rûmiyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 35, s. 240-242

ÖNGÜL, Zehra: 2004. "Yeni Restorasyonuyla Kız Kulesi", **Üsküdar Sempozyumu, Bildiriler 1**, Üsküdar Belediyesi, Cilt: 1, s. 337-341

ÖRS, Gülferah: 1985. Osmanlı Devri Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, **Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık, Rölöve-Restorasyon Ana Bilim Dalı, İstanbul.

ÖVÜÇ, Erkan: 2011. "Mecmua-i Tekâyâların Serencâmı ve Yeni Bir Liste Neşri", **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı: 27, s. 269-320

ÖZ, Tahsin: 1997. **İstanbul Camileri I.-II. Cilt**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ÖZCAN, Ali Rıza: 2011. **İstanbul'un 100 Kitabesi**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul.

ÖZCAN, Serpil: 2023. "19. Yüzyıl Listelerine Göre Üsküdar Tekkelerini Haritalamak", **XI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, 15-17 Ekim 2021**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, s. 437-469

ÖZCAN, Tahsin: 2007. “Pirizade Osman Sâhip Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 34, s. 291-292

ÖZDAMAR, Mustafa: 1988. "Namazgâhlar", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 20 s. 221-248.

ÖZDAMAR, Mustafa: 2004. “Üsküdar Namazgâhları”, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, Bildiriler 1**, Üsküdar Belediyesi, Cilt: 1, s. 97-105

ÖZDİL, Hatice: 2014. “19. Yüzyıl İstanbulu’nun İlim Merkezlerinden Murad Molla Tekkesi ve Kütüphânesi”, **İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sempozyum II (27-29 Mayıs 2014)**, İstanbul, s. 609-636

ÖZER, Filiz: 1995. “III. Mustafa Devri’nin Mimari Üslubu”, **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi (23-27 Eylül 1991)**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphâne Basımevi, Ankara, Cilt: 2, s. 59-68

ÖZER, Murat: 2018. **Osmanlı’da Seyahat Kültürü Kervansaraylar**, Pınar Yayınları, İstanbul.

ÖZGEN, Evşen: 2010. Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin Seyahatnamesi Üzerinden Fransa’da 18. Yüzyıl Mimarlık Ortamı ve Osmanlı Mimarlığı’na Etkisi, **Yüksek Lisans Tezi**, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.

ÖZGEN, Sinan: 1994. “Sultan Hamamı”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 7, s. 61

ÖZKAFA, Fatih: 2017. “Üsküdar’daki Osmanlı Camilerinin Kubbe Yazıları”, **9. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (11-13 Kasım 2016)**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Cilt: 3, s. 97-105

ÖZKAN, Selim Hilmi: 2018. “Mustafa III”, **İslam Tarihi ve Medeniyeti: Osmanlılar II**, Siyer Yayınları, İstanbul.

ÖZKAYA, Yücel: 2020. **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ÖZKILIÇ, Sema Küçükalioğlu: 2015). **1894 Depremi ve İstanbul**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

ÖZTÜRK, Mehmed Cemal: 2007. "Ramazaniyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 34, s. 440-442

ÖZTÜRK, Mehmed Cemal: 2012. "Arşiv Belgelerine Göre Üsküdar Sıbyân ve İbtidâî Mektebleri", **7. UluslararasıÜsküdar Sempozyumu (2-4 Kasım 2012)**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, s. 27-44

ÖZTÜRK, Mehmed Cemal: 2013. "Beykoz Hâfız Mehmed Efendi Dergâhı Vakfiyesi", **Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21-23 Kasım 2012: Bildiriler. III**. Ankara, s. 819-831.

ÖZTÜRK, Mehmed Cemal: 2022. "Boğaziçi Dergâhları", **Din ve Hayat Dergisi**, TDV İstanbul Müftülüğü, İstanbul

ÖZTÜRK, Nazif: 1995. **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

ÖZÜKAN, Bülent: 2020). **Tarihte İstanbul Haritaları**, Boyut Yayınları, İstanbul.

PAMUKCİYAN, Kevork: 1981. "Nuru Osmaniye Camii'nin Mimarı Simeon Kalfa Hakkında", **MTRE Dergisi**, Sayı: 13-14, s. 21-23

PAMUKCİYAN, Kevork: 2002. **İstanbul Yazıları**, Çev.: Osman Köker, Aras Yayınları, İstanbul.

PARDOE, J.: 1997. **Onsekizinci Yüzyılda İstanbul**, Çev.: Bedriye Şanda, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

PATACI, Sami: 2014. "Üsküdar'daki Osmanlı Dönemi Kiliseleri", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII, 2-4 Kasım 2012**, Üsküdar Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, s. 576-585.

PINARCIKLIOĞLU, Ebru: 1995. Murad Molla Kütüphâne Kompleksi Restorasyon Projesi, **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

RACZYNSKİ, E.: 1980. **1814'te İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat**, Çev.: Kemal Turan, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul.

RAİF, Kolağası Mehmed: 1996. **Mir'at-ı İstanbul, Cilt: 1 (Asya Yakası)**, Hazırlayanlar: Günay Kut, Hatice Aynur, İstanbul.

REYHANLI, Tülay: 1976. Osmanlılarda Külliye Mimarisinin Gelişimi, **Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul.

REYHANLI, Tülay: 1983. **İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul Hayatı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

SAĞIR, Yusuf: 2013. "Sadrazam Köse Mustafa Paşa'nın Vakıf Eserleri", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 40, s. 55-86

SAKAOĞLU, Necdet: 2020. Bu Mülkün Sultanları, Alfa Yayınları, İstanbul.

SARRE, F.: 1998. **Küçükasya Seyahati -1895 Yazı "Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar"**, Çev.: Dara Çolakoğlu, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul.

SAYAR, Zeki: 1978. "Laleli Camii Altındaki Kapalıçarşı", **Arkitekt**, Sayı: 372, s. 133-135

SCHWEIGGER, Salomon: 2004. **Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581**, Kitap Yayınevi, İstanbul.

SEFER, Nurcan: 2020. "Eminönü'ndeki Vakıf Kültür Mirası Sıbyan Mektepleri", **Prof. Dr. Zeyneb Ahunbay'a Armağan-Anıt ve Sitleri Araştırma, Belgeleme, Koruma Yazıları**, TMMOB Mimarlar Odası, İstanbul, s. 89-121

SEMİZ, H. Nisa: 2014. İstanbul Haliç ve Marmara Surları Belgeleme Çalışmaları Tarihi ve Peyzaj Değerlerinin Korunmasına Yönelik Öneriler, **Doktora Tezi**, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.

SEYMEN, Hanife Çoban: 2019. Arşiv Belgelerinde Zeyneb Sultan Külliyesi, **Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

SOYDAN, Ersoy: 2017. "Üsküdar Ayazmaları", **9. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (11-13 Kasım 2016)**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Cilt: 1, s. 585-600

SOYLUER, Serdal: 2018. "Tüfekhane-i Âmire'yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", **Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies**, LII, s. 267-309

SÖNMEZ, Zeki: 1994. "Sinân-ı Âtik", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 37, s. 228

SÖZEN, Metin: 1975. **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul.

SÜRMEN, Pınar: 2005. Laleli Külliyesi İmareti Restorasyon Projesi, **Yüksek Lisans Tezi**, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

SÜRÜN, Mustafa: 2022. "Lâleli Külliyesi Hat Düzeni (Kitabe ve Yazıların Değerlendirilmesi)", **İstanbul Üniversitesi İslam Tetkikleri Dergisi**, Sayı: 12, s. 321-377.

ŞEHBENDERZADE, Filibeli Ahmed Hilmi: 2006). **İslâm Tarihi III – Osmanlı Padişahları ve 20. Yüzyılda İslâm Dünyası**, Ötüken Yayınları, İstanbul

ŞEMDANİZADE Süleyman Efendi: 1978. **Şem'dani-zade Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'i't-Tevarih**, Hazırlayan: Prof. Dr. Münir Aktepe, II. A, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

ŞENGÜL, E. Öztürk: 2005. Eyüp Hacı Beşir Ağa Külliyesi Restorasyon Projesi, **Yüksek Lisans Tezi**, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

ŞİBLİ NUMANİ: 2002. **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi -Sefername-i Rum u Şam u Mısır-**, Çev.: Yusuf Karaca, Risale Yayınları, İstanbul.

ŞİMŞİR, Nahide: 2004. "18. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamlar", **Üsküdar Sempozyumu- Bildiriler 1**, Üsküdar Belediyesi, Cilt: 1, s. 79-89

ŞİŞMAN, Nazife: 2015. "Mehmed Tahir Ağa", **Türk Mimarisinde İz Bırakanlar I**, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, s. 161-170

TABAKOĞLU, Mehmed: 2016. "Tosyalı Bazı Mutasavvıflar Üzerine Notlar", **Toplum Bilimleri Dergisi**, Sayı: 10 (20), s. 195-210

TALİ, Şerife: 2005. "İstanbul Su Mimarisinde Eminönü Sebillerinin Yeri ve Önemi", **Sanat Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Erzurum, s. 47-64

TANIŞIK, İbrahim Hilmi: 1943). **İstanbul Çeşmeleri I İstanbul Ciheti**, Maarif Vekilliği Antikite ve Müzeler Müdürlüğü Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul.

TANIŞIK, İbrahim Hilmi: 1945). **İstanbul Çeşmeleri II Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri**, Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul.

TANMAN, Baha: 1988. M. Baha Tanman, "Sinan'ın Mimârîsi: Tekkeler", **Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, Hazırlayan: Sadi Bayram, İstanbul, s. 311-332

TANMAN, Baha: 1990. "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri", **Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

TANMAN, Baha: 1994a. "Dragman Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 9, s. 524-525

TANMAN, Baha: 1994b. "Şah Sultan Camii ve Tekkesi", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 7, s. 125-127

TANMAN, Baha: 1994c. “Galata Mevlevihânesi mimari”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 3, s. 364-367

TANMAN, Baha: 1994d. “Dırağman Külliyesi”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 3, s. 49-51

TANMAN, Baha: 1994e. “Uşşakilik”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 7, s. 330-331

TANMAN, Baha: 1994f. “Tahir Ağa Tekkesi”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 7, s. 189-190

TANMAN, Baha: 1994g. “Laleli Baba Türbesi”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 5, s. 189-190

TANMAN, Baha: 2001a. “Kâdirîhâne Tekkesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 24, s. 129-131

TANMAN, Baha: 2001b. “Kasr-ı Hümayun”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt: 24, s. 573-575

TANMAN, Baha: 2003a. “Kartal Baba Tekkesi”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 4, s.470-471

TANMAN, Baha: 2003b. “Karaabalı Tekkesi”, **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 4, s. 438-439

TANMAN, Baha: 2004. “Tekkeler”, **Geçmişten Günümüze Beyoğlu**, Cilt: 1, s. 361-388

TANMAN, Baha: 2007. “Nureddin Cerrâhi Tekkesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Ankara, Cilt: 33, s. 253-256.

TANMAN, Baha: 2010. “Tahir Ağa Tekkesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Cilt: 39, s. 394-395.

TANMAN, Baha: 2020. “Murad Molla Külliyesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Ankara, Cilt: 31, s. 187-188.

TAŞ, Şule Pfeiffer: 2015. "Evliyâ Çelebi'de Osmanlı Şehiriçi Hanları ve Kervansarayları: Mimari ve İşlevsel Sınıflandırma, Çekirge Budu: Robert Dankoff'a Armağan), **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Cilt: XLIV, s. 335-348.

TANYELİ, Gülsün: 1994. "Laleli Külliyesi", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 5, s. 190-193.

TEMELKURAN, Tevfik: 2000. "Gazavat-ı Cezayirli Gazi Hasan Paşa", **Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

TEŞRİFATÇI AKİF BEY, Mehmed: 2012. **Tarih-i Cülus-ı Sultan Mustafa Han-ı Salis**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Tıpkıbasım, İstanbul.

TEŞRİFATÇI AKİF BEY, Mehmed: 2024. **Tarih-i Cülus-ı Sultan Mustafa Han-ı Salis-Sultan Üçüncü Mustafa Tarihi**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul.

TEBLY, K.: 1989. **Dersaadet'te Avusturya Sefirleri**, Çev.: Selçuk Ünlü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

TEZER, Lütfiye: 2019. Tasavvuf Tarihi Araştırmalarına Kaynaklık Açısından Tomâr-ı Turuk-ı 'Aliyye, **Yüksek Lisans Tezi**, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Bursa

THEILIG, Stephan: 2011. "The Change of Imaging the Ottomans in the Context of the Turkish Wars from the 16th to 18th Century", **Cahiers de la Méditerranée**, Vol. 83.

THEUNISSEN, Hans: 2006. "Dutch Tiles in 18th-Century Ottoman Baroque-Rococo Interiors: the Sabil-Kuttab of Sultan Mustafa III in Cairo", **Electronic Journal of Oriental Studies**, 9/3, s. 1-283.

TOPRAK, S. V. ve Arslan, H.: 2021. "İstanbul Boğazı Kaleleri Keşif Defterlerine BirÖrnek: 1796 Tarihli Keşif Defteri", **Journal of History School**, Sayı: 53, s. 2404-2439.

TOTT, Baron de: 2004. **Türkler: Türklere ve Tatarlara Dair Hatıralar**, Çev.: Reşat Uzmen, Elips Kitap, Ankara.

TURAN, Şerafettin: 1963. "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 1, s. 159-200.

TURGUT, Naciye: 2006. "Azîz Mahmud Hüdâyî Döneminde Üsküdar'da Bahçe Estetiği", **III. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (20-22 Mayıs 2005)**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Cilt:1, s. 509-528.

TURNALI, A. Bilgin: 2012. "İstanbul'da Tarihi Topoğrafya Araştırmaları: Hamza Paşa Mescidi (=Tahta Minare) Piyer Loti Caddesi, Binbirdirek Mahallesi, Eminönü İlçesi", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı: 141, s. 133-148.

TUZTAŞI, Uğur; AŞKUN, İlgi Yüce: 2011. "Klasik Dönemden Batılılaşmaya Osmanlı Mimarlığında İdealleştirme Olgusu ve Batı Mimarlığıyla Olan Mukayesesi", **Osmanlı Araştırmaları**, İSAM, Sayı: 38, s. 213-235.

UBICINI, J.H.A.: 1977. **1855'te Türkiye**, Çev.: Ayda Düz, Tercüman Yayınları, İstanbul.

UĞURYOL, Drahşan: 2021. "Kentin Köklü Tanıklarına Hayat Vermek: Geçmişten Günümüze Veliefendi Çeşmesi", **Mimarlık Dergisi**, Sayı: 419, s. 60-65.

UNAN, Fahri: 1999. "İstanbul'un Fethi, Fatih Külliyesi ve İmparatorluk", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, Özel Sayı, s. 83-91.

UZLUK, Şahabeddin: 2006. "İstanbul'daki Fatih Camii'nin Bir Benzeri Konya'da Selimiye Camii", **Vakıflar Dergisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Tıpkıbasım, Ankara, Sayı: 9, s. 173-196.

UZUNÇARŞILI, İ. H.: 1958. "Sultan III. Mustafa'nın Hüzün Veren Borç Senedi", **TTK Belleten**, XXII/88, s. 595-597.

ÜLGEN, A. Saim, KUNTER Baki: 1939. **Fatih Camii ve Bizans Sarnıcı**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.

ÜNVER, A. Süheyl: 1943. "Fatih Dârüşşifası Planı", **Türk Tıp Tarihi Arşivi**, 1943, Cilt: 6, Sayı: 21-22, s. 23-28.

ÜNVER, A. Süheyl: 1995. “Fatih Külliyesi Camii”, **İstanbul Risaleleri Risale 22-1953**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, Cilt: 4, s. 149-169.

VADA, Abdurrahim Cabir: 1943. **Boğaziçi Konuşuyor ve Kanlıca Tarihçesi**, Yedigün Neşriyatı, İstanbul.

VARDAR, Kadriye Figen: 2015) “Fatih Camisi’nde Görülen Süsleme Sanatları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 219, s. 123-138.

VARDAR, Kadriye Figen: 2017. “Rüstem Paşa Camii Taş Süslemelerinin Değerlendirilmesi”, **Türkiyat Mecmuası**, 27/1, s. 367-393.

VARDAR, Kadriye Figen: 2021. “Üsküdar Mihrimah Sultan Camii Taş Süslemelerinin Değerlendirilmesi”, **Sanat Tarihi Dergisi**, 30(2), s. 1389-1419.

VÂSIF, Târih, I-II: 1991. "III. Mustafa Rûznâmesi (1757-1763)", TSMK, nr. E. 12358; a.e. (Haz. Yunus Irmak), **Yüksek Lisans Tezi**, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

WIENER, W. M.: 2001. **İstanbul’un Tarihsel Topografyası**, Çev.: Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

YAMAN, Tevfik Cem: 2010. “Türk Hamamının Mekânsal Kurgusu-İstanbul Hamamları”, **Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

YARAMIŞ, Ahmet: 2005. “III. Ahmet’in Kızı Zeyneb Sultan’ın Hayatı ve Üsküdar’daki Vakfiyesi”, **II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler**, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, Cilt: 1, s. 198-201.

YAŞA, Yeşim: 2012. Poyraz Kalesi Restorasyon Projesi, **Yüksek Lisans Tezi**, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Programı, İstanbul.

YAŞAR, Ahmet: 2014a. “İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı”, **Osmanlı İstanbulu I**, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, s. 511-524.

YAŞAR, Ahmet: 2014b). "İstanbul Hamamları: 1731-1766", **Osmanlı İstanbulu II**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 553-585.

YAŞAR, Ahmet: 2018 "The Construction Of Commercial Space In Eighteenth-Century Istanbul: The Case Of Büyük Yeni Han", **Journal of the Faculty of Architecture**, p. 183-200.

YAŞAR, Ahmet: 2020. "1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 53, s. 67-100.

YAŞAR, Ahmet: 2023. "18.Yüzyıl Ortalarında İstanbul'da Hanlar: Mekânsal Bir Analiz", **Osmanlı Araştırmaları**, LXI, s. 151-215.

YAVUZ, Yıldırım: 1994. "Mustafa III Mektebi", **DBİA**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 5, s. 555.

YETKİN, S. K.: 1970. **Türk Mimarisi**, Bilgi Yayınevi, Ankara.

YILMAZ, Gülay: 2015. "Bektaşilik ve İstanbul'daki Bektaşi Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi/ The Journal of Ottoman Studies**, XLV, s. 97-136.

YILMAZ, Hayri Fehmi: 2022. "İstanbul Zeyneb Sultan Camii Kalem İşleri", **Necdet Sakaoğlu'na Armağan Sanat Tarihi Yazıları**, Kriter Yayınevi, İstanbul.

YILMAZ, Necdet: 2019. "Osmanlı Beykoz'unun Kimliğini Oluşturan Örgütlenmelerden Tekkeler", **Beykoz 2019 Sempozyumu Tebliğler**, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s. 245-261.

YILMAZ, Necdet: 2021. **Beykoz Tekkeleri**, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.

YÜCEL, Erdem: 1979a. "Galata Mevlevihânesi", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 63-83.

YÜCEL, Erdem: 1979b. "Galata Mevlevihânesi", **Arkitekt Dergisi**, Sayı: 376, s. 134-136.

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

SULTAN III. MUSTAFA DÖNEMİ İSTANBUL'DAKİ İMAR FAALİYETLERİ (1757-1774)

DOKTORA TEZİ

II. CİLT

(Şekiller, Belgeler, Resimler, Haritalar)

Murat ÖZER

2502180419

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU

İSTANBUL – 2025

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3.1.1.1 : Eski Fatih Camii Plan (Ayverdi) ……..….. 376
Şekil 3.1.1.2 : Yeni Fatih Camii Plan (C. Gurlitt) ……..……. 377
Şekil 3.1.1.3 : Şehzade Camii Plan (Kuban) …….. 378
Şekil 3.1.1.4 : Sultanahmet Camii Plan (Z. Nayır) ……...……. 378
Şekil 3.1.2.1 : Laleli Külliyesi Planı (Neftçi, 2002, s. 313) ……...…. 379
Şekil 3.1.2.2 : Laleli Külliyesi Bodrum Kat Planı (Sayar, 1978) ……... 379
Şekil 3.1.2.3 : Laleli Cami Plan (Kuban, 2007, s. 540) ……..… 380
Şekil 3.1.3.1 : Ayazma Camii Plan ……..... 381
Şekil 3.1.5.1 : Paşabahçe Camii Plan (BOA, Plan-Projeler PLK.p, 601) ……...… 381
Şekil 3.1.6.1 : Zeyneb Sultan Külliyesi ve Çevresi Plan
(Kleiss, 1965, s.149) ……..... 382
Şekil 3.1.6.2 : Zeyneb Sultan Külliyesi Plan (Gurlitt, 1912, 21b) ……..…… 382
Şekil 3.1.8.1 : Paşalimanı Camii Plan (Öz, 1997, Cilt:2, s. 53) …….. 383
Şekil 3.1.13.1 : Mimar Ağa Mescidi Plan (Çobanoğlu, 1996, s. 74) …… 383
Şekil 3.2.1.1 : Tophane Kadiri Tekkesi Vaziyet Planı
(Kütükçüoğlu, 2000, s. 340) ……..….. 384
Şekil 3.2.1.2 : Tophane Kadiri Tekkesi Plan
(Kütükçüoğlu, 2000, s. 342) ……. 384
Şekil 3.2.2.1 : Galata Mevlevihânesi Restorasyon Vaziyet Planı …….. 385
Şekil 3.2.2.2 : Galata Mevlevihânesi Plan (Yücel, 1979b, s. 135) ……..… 385
Şekil 3.2.4.1 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Plan
(MSÜ Arşivi M.K.Tomaç A.N. Arnas) ……..……. 386
Şekil 3.2.7.1 : Drağman İsazade Tekkesi Plan (Ali Saim Ülgen, 1947) ……..… 386
Şekil 3.2.8.1 : Murad Molla Tekkesi Pervitich Haritasında Konumu ……...…. 387
Şekil 3.2.14.1 : Şeyh İsmail Efendi Tekkesi Haritada Konumu …….... 387
Şekil 3.2.15.1 : Tahir Ağa Tekkesi Plan (Baha Tanman, 1981) ……..……. 388
Şekil 3.2.19.1 : Özbekler Tekkesi Cengiz Bektaş'ın Restorasyon
Projesi Plan ……..……. 388
Şekil 3.2.19.2 : Özbekler Tekkesi Cengiz Bektaş'ın Restorasyon Projesi ……..…. 389
Şekil 3.2.20.1 : Çakır Dede Tekkesi Restitüsyon Projesi ……..... 389
Şekil 3.3.2.1 : Koca Ragıp Paşa Kütüphânesi Plan (Ocakcan, 2013, s. 37) …...… 390

Şekil 3.3.2.2 : Koca Ragıp Paşa Kütüphânesi Kesit (Ocakcan, 2013, s. 36) …….. 390
Şekil 3.3.3.1 : Zeynep Sultan Sıbyan Mektebi Plan (Gurlitt) …..……..…….. 391
Şekil 3.3.4.1 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Plan
(Aksoy, 1968 s.146) ……...….. 391
Şekil 3.3.8.1 : Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi Plan (Aksoy, 1968, s.159) ...…… 392
Şekil 3.4.2.1 : Garipçe Kalesi Plan TSMA 9444, 1838 …….……. 392
Şekil 3.4.5.1 : Anadolu Feneri Kalesi Plan (Reyhan Ay) ……..……. 393
Şekil 3.4.6.1 : Poyraz Kalesi Vaziyet Planı (1785) ……..... 393
Şekil 3.5.1.1 : Laleli Çukurçeşme Hanı Plan (Güran, 1976, s. 234) ……... 394
Şekil 3.5.2.1 : Büyük Yeni Han Plan (Güran, 1976, s. 18) ……...….. 395
Şekil 3.5.4.1 : Sen Piyer Han Haritada Konumu (Pervitich) …..…….…… 396

BELGELER LİSTESİ

Belge 1.1.1 : Sultan III. Mustafa'nın name-i hümayunu. Kafkasya'daki Müslümanları Ruslara karşı cihada çağırmak için Kuban Hanı Feth Ali Han'a yazılan mektup. BOA.TSMA.E/275.27 …….. 397

Belge 3.1 : Defter-i Tamirat-ı İstanbul. 806 sayfalık, 1720'den 1805'e kadar İstanbul'da gerçekleşen yapı onarımlarının mali kayıtlarının tutulduğu defter: BOA.MAD.d/8947 (h. 1171, m. 1757/58 ve h. 1181, m. 1767/68) …… 398

Belge 3.1.2.1 : Laleli Camii evkafının masarifatı: BOA.EV.HMH.d/5530 …….. 399

Belge 3.1.2.2 : Laleli Camii'nin planı ve ebadı hakkında düzenlemeye ilişkin 29.12.1177 (1764) tarihli belge: BOA.TS.MA.e/578-18 ..…… 400

Belge 3.1.3.1 : III. Mustafa'nın Laleli Camii vakfı ile ona mülhak medrese, imaret, Üsküdar'da Ayazma Camii ve mektebi, İstanbul'da Çakmakçılar Mescidi, Paşabahçe Camii, Rodos Adası'nda kale içindeki cami yapılarının yıllık masrafını kaydeden belge: BOA.TS.MA.d/4212 (h.1171, m. 1757), Sultan III. Mustafa Devri hesap defteri …… 401

Belge 3.1.3.2 : Üsküdar'da Ayazma mevkiinde lll. Mustafa'nın validesi merhum Mihrişah Emine Sultan ve biraderi Şehzade Süleyman ruhları için binası ferman buyrulan caminin inşasında kullanılacak malzeme ile tüm masrafın İstanbul Gümrük ve Bina Emini Seyyid İshak Ağa tarafından alındığı kaydedilen belge: BOA.TS.MA.d/1137 (h.1175/ m.1761-62), Üsküdar Ayazma Camii inşaat defteri …… 402

Belge 3.1.3.3 : Evkafı Harameyn Muhasebeciliği Defterleri. Ayazma Cami ve Mektebi Vakıflarına bağlı arsa ve dükkânların kira kayıtları: BOA.EV.HMH.d/5132 (h.1174, m. 1761) Üsküdar Ayazma Bahçelerinde, Sultan Mustafa Han tarafından Atik Valide Sultan'a vakfettiği Cami ve Mektebi Evkafı'na bağlı arsa ve dükkânların icare-i muaccele suretleri ve kayıtları ……..…….. 403

Belge 3.1.3.4 : Ayazma Cami ve binalarının hesap defteri: BOA.TS.MA.d/9874 (h.1174, m. 1760-61) Üsküdar Ayazma Camii hesap defteri …..… 404

Belge 3.1.6.1 : Zeyneb Sultan Camii Vakfiyesi: VGM.KTDA, VGM.Defter, 743: 80: 115 ……..…… 405

Belge 3.2.13.1: Şehitlik Tekkesi Şeyh Ali Baba Vakfiyesi: VGMA, Defter nr. 627, s. 44 ……...…….. 406

Belge 3.4.5.1 : Anadolu Feneri'ne kışlak yapılması hakkında: BOA.C.AS/915-39550 (9 Kasım 1782) ……..……... 407

Belge 3.4.6.1 : Poyrazköy Kalesi inşası için ödenek: BOA.C.AS/1084-47820 (18Mayıs 1773) ……..……..…… 408

RESİMLER LİSTESİ

Resim 2.1.1 : III. Mustafa, minyatür, Levni, Silsilename, (18. yy) ……... 409
Resim 2.1.2 : III. Mustafa, Konstantin Kapıdağlı, 18. yy ……..…… 410
Resim 2.1.3 : III. Mustafa'nın zırhı ……..…….. 411
Resim 2.1.4 : III. Mustafa Tuğralı İslambol İbareli Sikke …..…….. 411
Resim 2.4.1 : İstanbul Görünümü (Paris, 1760)
(Özükan, 2020, s. 228) ……...….. 412
Resim 2.4.2 : İstanbul Görünümü (John Rocque, 1750)
(Özükan, 2020, s. 178) ……...…….. 412
Resim 3.1.1.1 : Fatih Camii Kuzey Cephesi ……...…….. 413
Resim 3.1.1.2 : Fatih Camii, gravür (Carbognano, gravür, 18. yy) …….. 413
Resim 3.1.1.3 : Fatih Camii, gravür (Melchior Lorichs, And, 1993, s. 21) ……..… 414
Resim 3.1.1.4 : Fatih Camii Dış Avlu Kapısı Batı ……...…… 414
Resim 3.1.1.5 : Fatih Camii Çorba Kapısı ……..……. 415
Resim 3.1.1.6 : Fatih Camii Batı Cephesi ……...……. 415
Resim 3.1.1.7 : Fatih Camii Kuzey Dış Avlu Kapısı Kuzey ……...……. 416
Resim 3.1.1.8 : Fatih Camii Türbe Kapısı Dış Avlu ……...……. 416
Resim 3.1.1.9 : Fatih Camii İç Avlu Ana Kapısı …….. 417
Resim 3.1.1.10: Fatih Cami İç Avlu Batı Kapısı …….. 417
Resim 3.1.1.11: Fatih Cami Harim Kapısı Batı ……...……. 418
Resim 3.1.1.12: Fatih Camii Harim Kapısı Doğu …….…… 418
Resim 3.1.1.13: Fatih Camii Revaklı İç Avlu …….…….. 419
Resim 3.1.1.14: Fatih Camii İç Avlu Şadırvan ……..… 419
Resim 3.1.1.15: Fatih Camii İç Avlu Şadırvan Saçak ……...…… 420
Resim 3.1.1.16: Fatih Camii Son Cemaat Revağı …… 420
Resim 3.1.1.17: Revaklı Avlu Sütun Başlığı …… 421
Resim 3.1.1.18: Revaklı Avlu Sütun Başlığı ……...……. 421
Resim 3.1.1.19: Revaklı Avlu Sütun Başlığı ……..…….. 421
Resim 3.1.1.20: Fatih Camii Son Cemaat Yeri ……...…..……..... 422
Resim 3.1.1.21: Fatih Camii Son Cemaat Yeri Çini Pano ……..…….. 423
Resim 3.1.1.22: Fatih Camii Son Cemaat Yeri Çini Pano …..…….. 423
Resim 3.1.1.23: Fatih Camii Cümle Kapısı …….…… 424

Resim 3.1.1.24: Fatih Camii Cümle Kapısı Kitabe Sağ ……..…….. 425
Resim 3.1.1.25: Fatih Camii Cümle Kapısı Kitabe Sol …….……... 425
Resim 3.1.1.26: Fatih Camii Cümle Kapısı Kitabe ……..…… 426
Resim 3.1.1.27: Fatih Camii Dış Avlu Duvarı Panoları …….…….. 426
Resim 3.1.1.28: Ali bin Muradın İmzası …….. 427
Resim 3.1.1.29: Fatih Camii Harim Batı ……..…… 427
Resim 3.1.1.30: Fatih Camii Kubbe ……...…….. 428
Resim 3.1.1.31: Fatih Camii Harim Sütun Başlığı Detay ……...…….. 428
Resim 3.1.1.32: Fatih Camii Mahfil Sütun Başlığı ……..……. 428
Resim 3.1.1.33: Fatih Camii Mahfil Detay …….…… 429
Resim 3.1.1.34: Fatih Camii Pencere Sistemi …..…… 429
Resim 3.1.1.35: Fatih Camii Yan Mahfiller ….…… 430
Resim 3.1.1.36: Fatih Camii Kıble Duvarı ….…….. 430
Resim 3.1.1.37: Fatih Camii Mihrap …… 431
Resim 3.1.1.38: Fatih Camii Minber …… 431
Resim 3.1.1.39: Fatih Camii Minber Kapısı …….…… 432
Resim 3.1.1.40: Fatih Camii Hünkâr Rampası Kapı …… 432
Resim 3.1.1.41: Fatih Camii Hünkâr Rampası …….…… 433
Resim 3.1.1.42: Fatih Camii Hünkâr Mahfili …….…….. 433
Resim 3.1.1.43: Fatih Camii Vaiz Kürsüsü ……..…… 434
Resim 3.1.1.44: Fatih Camii Vaiz Kürsüsü …… ……. 434
Resim 3.1.1.45: Fatih Camii Minare …… 434
Resim 3.1.1.45.2: Fatih Camii Güneş Saati ….…… 434
Resim 3.1.1.46: Fatih Camii Fatih Türbesi ……..…… 435
Resim 3.1.1.47: Fatih Camii Fatih Türbesi Kapı ……..…… 435
Resim 3.1.1.48: Fatih Camii Gülbahar Hatun Türbesi …….…… 435
Resim 3.1.1.49: Fatih Camii Gülbahar Hatun Türbesi İç Mekân ……..… 436
Resim 3.1.1.50: Fatih Camii I. Mahmut Kütüphânesi ……..…… 436
Resim 3.1.2.1 : Laleli Camii …… 437
Resim 3.1.2.2 : Laleli Külliyesi Bodrum Kat ……..…… 437
Resim 3.1.2.3 : Laleli Külliyesi Çarşı Girişi …… 438
Resim 3.1.2.4 : Laleli Külliyesi Dış Avlu Taç Kapı …… 438
Resim 3.1.2.5 : Laleli Külliyesi Sebil Yanı Dış Avlu Kapısı ……..……. 439

Resim 3.1.2.6 : Laleli Külliyesi Kuzey Cephe Dış Avlu Kapısı 439
Resim 3.1.2.7 : Laleli Cami Çeşmesi 440
Resim 3.1.2.8 : Laleli Cami İç Avlu Batı Kapısı 440
Resim 3.1.2.9 : Laleli Cami İç Avlu Ana Kapı 441
Resim 3.1.2.10: Laleli Camii İç Avlu Doğu Kapısı 441
Resim 3.1.2.11: Laleli Camii Revaklı Avlu 442
Resim 3.1.2.12: Laleli Camii Şadırvan 442
Resim 3.1.2.13: Laleli Cami Minare Batı 443
Resim 3.1.2.14: Laleli Camii Minare Doğu 443
Resim 3.1.2.15: Laleli Camii Son Cemaat Yeri 444
Resim 3.1.2.16: Laleli Camii Mükebbire ve Mihrabiye 445
Resim 3.1.2.17: Laleli Camii Yan Sahın Kapısı Sol 445
Resim 3.1.2.18: Laleli Camii Yan Sahın Kapısı Sağ 445
Resim 3.1.2.19: Laleli Camii Cümle Kapısı 446
Resim 3.1.2.20: Laleli Camii Yan Sofa 447
Resim 3.1.2.21: Laleli Camii Harim 448
Resim 3.1.2.22: Laleli Camii Kubbe 448
Resim 3.1.2.23: Laleli Camii Pencere Sıraları 449
Resim 3.1.2.24: Laleli Camii Mahfil 449
Resim 3.1.2.25: Laleli Camii Hünkâr Mahfili 450
Resim 3.1.2.26: Laleli Camii Hünkâr Rampası 450
Resim 3.1.2.27: Laleli Camii Mihrap 451
Resim 3.1.2.28: Laleli Camii Minber 452
Resim 3.1.2.29: Laleli Camii İmarethane Kapısı 453
Resim 3.1.2.30: Laleli Camii İmarethane 453
Resim 3.1.2.31: Laleli Camii İmarethane 454
Resim 3.1.2.32: Laleli Camii Sebil 454
Resim 3.1.2.33: Laleli Camii Hacet Penceresi ve Çeşme 455
Resim 3.1.2.34: Laleli Camii Türbe Avlu Kapısı 455
Resim 3.1.2.35: Laleli Camii Türbesi Giriş Revakı 456
Resim 3.1.2.36: Laleli Camii Türbe Giriş Kapı 456
Resim 3.1.2.37: Laleli Camii Türbe 457
Resim 3.1.2.38: Laleli Camii Türbe İç Kapısı 457

Resim 3.1.2.39: Laleli Külliyesi Abdest Muslukları ……..……. 458
Resim 3.1.3.1 : Ayazma Camii …… 458
Resim 3.1.3.2 : Adliye Camii ve Ayazma Camii ……..…….. 459
Resim 3.1.3.3 : Şemsipaşa İlköğretim Okulu …….. 459
Resim 3.1.3.4 : Ayazma Cami Taç Kapı Rampa ……. 460
Resim 3.1.3.5 : Ayazma Camii Taç Kapı …… 460
Resim 3.1.3.6 : Ayazma Camii Taç Kapı Avlu Yönü …….…… 461
Resim 3.1.3.7 : Ayazma Camii Batı Avlu Kapısı ……..…….. 461
Resim 3.1.3.8 : Ayazma Camii Batı Kapısı Avlu Yönü …….…….. 462
Resim 3.1.3.9 : Ayazma Camii Doğu Avlu Kapısı ……..…… 462
Resim 3.1.3.10: Ayazma Camii Güney Kuzey Aksı
Kot Farkı Merdivenler …….…. 462
Resim 3.1.3.11: Ayazma Camii Giriş ve Son Cemaat Yeri …….…… 463
Resim 3.1.3.12: Ayazma Camii Son Cemaat Revağı ……..…… 464
Resim 3.1.3.13: Ayazma Camii Son Cemaat Revağı Sütun Başlığı ……...….. 465
Resim 3.1.3.14: Ayazma Camii Son Cemaat Revağı Detay ……...…….. 465
Resim 3.1.3.15: Ayazma Camii Cümle Kapısı …… 466
Resim 3.1.3.16: Ayazma Camii İnşa Kitabesi ……..…… 466
Resim 3.1.3.17: Ayazma Camii Kuzey Cephesi Mahfiller …….…….. 467
Resim 3.1.3.18: Ayazma Camii Cephe Düzeni ……..….. 467
Resim 3.1.3.19: Ayazma Camii Harim ……..…….. 468
Resim 3.1.3.20: Ayazma Camii Kıble Duvarı …….. 468
Resim 3.1.3.21: Ayazma Camii Kubbe ……..…….. 469
Resim 3.1.3.22: Ayazma Camii Revzen Detay …… 469
Resim 3.1.3.23: Ayazma Camii Revzen Detay ……..…….. 469
Resim 3.1.3.24: Ayazma Camii Mihrap ……..…… 470
Resim 3.1.3.25: Ayazma Camii Vaiz Kürsüsü ……...…….. 471
Resim 3.1.3.26: Ayazma Camii Minber ……..…… 471
Resim 3.1.3.27: Ayazma Camii Kalem İşi Detay ……...…….. 472
Resim 3.1.3.28: Ayazma Camii Kalem İşi Detay …….…… 472
Resim 3.1.3.29: Ayazma Camii Hünkâr Köşk Kapı ……...…….. 473
Resim 3.1.3.30: Ayazma Camii Hünkâr Köşkü Galeri …….…… 474
Resim 3.1.3.31: Ayazma Camii Hünkâr Mahfili …….. 474

Resim 3.1.3.32: Ayazma Camii Kuş Evi ……. 475
Resim 3.1.3.33: Ayazma Camii Kuş Evi ……. 475
Resim 3.1.3.34: Ayazma Camii Hela ……... 476
Resim 3.1.3.35: Ayazma Camii Şadırvan …... 476
Resim 3.1.3.36: Ayazma Camii Güneş Saati …… 477
Resim 3.1.3.37: Ayazma Camii Minare ……. 477
Resim 3.1.3.38: Ayazma Camii Hazire ……... 478
Resim 3.1.4.1 : Kadıköy III. Mustafa Camii …… 478
Resim 3.1.4.2 : Kadıköy III. Mustafa Camii Kitabesi ……..…… 479
Resim 3.1.4.3 : Kadıköy III. Mustafa Camii Harim …… 479
Resim 3.1.4.4 : Kadıköy III. Mustafa Camii Mahfil ……...……. 480
Resim 3.1.5.1 : Paşabahçe Camii …… 481
Resim 3.1.5.2 : Paşabahçe Camii Son Cemaat Revağı …… 481
Resim 3.1.5.3 : Paşabahçe Camii Harim ……. 482
Resim 3.1.5.4 : Paşabahçe Camii Mihrap …… 482
Resim 3.1.5.5 : Paşabahçe Camii İskele Çeşmesi …… 482
Resim 3.1.6.1 : Zeyneb Sultan Camii …….. 483
Resim 3.1.6.2 : Zeyneb Sultan Camii Giriş (Restorasyon Öncesi) ……. 484
Resim 3.1.6.3 : Zeyneb Sultan Camii Son Cemaat Yeri (2025) …..……. 484
Resim 3.1.6.4 : Zeyneb Sultan Camii Cümle Kapısı (2025) ……..…….. 485
Resim 3.1.6.5 : Zeyneb Sultan Camii Kadınlar Mahfili (2025) ……...… 485
Resim 3.1.6.6 : Zeyneb Sultan Camii Pencereler (2025) …….…… 486
Resim 3.1.6.7 : Zeyneb Sultan Camii Minber (2025) …….……. 486
Resim 3.1.6.8 : Zeyneb Sultan Camii Mihrap (2025) ……..……..... 487
Resim 3.1.6.9 : Zeyneb Sultan Camii Kubbe (2025) ……...…… 488
Resim 3.1.6.10: Zeyneb Sultan Camii Hünkâr Mahfili (2025) …..……...…… 488
Resim 3.1.6.11: Zeyneb Sultan Camii Minare (2025) ……..…… 489
Resim 3.1.7.1 : Bostancılar Camii (Altuncu, 2023, s. 2063) ……...……. 489
Resim 3.1.8.1 : Silahdar Abdurrahman Ağa Camii ……...…….. 490
Resim 3.1.8.2 : Silahdar Abdurrahman Ağa Camii Harim (Ağaoğlu, 2017) ……... 490
Resim 3.1.8.3 : Silahdar Abdurrahman Ağa Camii Mihrap (Ağaoğlu, 2017) …….. 491
Resim 3.1.8.4 : Silahdar Abdurrahman Ağa Camii Minare …….....…. 491
Resim 3.1.9.1 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii …… 492

Resim 3.1.9.2 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii ve Küçük Yeni Yan ……..… 492
Resim 3.1.9.3 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii Giriş …… 493
Resim 3.1.9.4 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii Kubbe ……..…… 494
Resim 3.1.9.5 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii Mahfil …….…… 494
Resim 3.1.9.6 : Çakmakçılar III. Mustafa Camii Mihrap ve Minber …….……. 495
Resim 3.1.11.1: Kumrulu Mescit ……. 495
Resim 3.1.11.2: Kumrulu Mescit Mahfiller ……. 496
Resim 3.1.11.3: Kumrulu Mescit Harim …….. 496
Resim 3.1.11.4: Kumrulu Mescit Minare …….…… 497
Resim 3.1.11.5: Kumrulu Mescit Kumrulu Çeşme …….. 497
Resim 3.1.11.6: Kumrulu Mescit Hazire …….. 498
Resim 3.1.12.1: Kara Kethüda Camii ……..……. 498
Resim 3.1.12.2: Kara Kethüda Camii Mahfil ……...…… 499
Resim 3.1.12.3: Kara Kethüda Camii Mihrap ve Minber …….…… 499
Resim 3.1.13.1: Mimar Ağa Mescidi ……...…… 500
Resim 3.1.13.2: Mimar Ağa Mescidi Eski Hali (Foto: Yasin Köroğlu, 2020) ….… 501
Resim 3.1.13.3: Mimar Ağa Mescidi Restorasyon Sonrası (2024) ……..……. 501
Resim 3.1.14.1: Ömer Efendi Namazgâhı
Çeşme Kitabesi (Eyice, 1958, s.94) …….……. 502
Resim 3.1.14.2: Ömer Efendi Namazgâhı Çeşme Kitabesi Son Hali …….….. 502
Resim 3.1.14.3: Ömer Efendi Namazgâhı Mihrap Taşı
(Foto: Ahmet Yurtbakan, 2022) ……...…… 502
Resim 3.1.15.1: Kuyubaşı Namazgâhı Mihrap Taşı ……. 503
Resim 3.1.15.2: Kuyubaşı Namazgâhı Mihrap Taşı Arka Yüz ……..... 503
Resim 3.1.16.1: Mehmed Bey Namazgâhı ……...…. 504
Resim 3.1.16.2: Mehmed Bey Namazgâhı Kıble Taşı …….. 504
Resim 3.1.18.1: Veliefendi Namazgâhı (Foto: Engin Mutlu, 2022) ……..…….. 505
Resim 3.2.1.1 : Tophane Kadiri Tekkesi …….…… 505
Resim 3.2.1.2 : Tophane Kadiri Tekkesi Harem ……..…… 506
Resim 3.2.1.3 : Tophane Kadiri Tekkesi II. Mahmud Kitabesi …….…….. 506
Resim 3.2.1.4 : Tophane Kadiri Tekkesi II. Abdülhamid İhya Kitabesi …….…. 507
Resim 3.2.1.5 : Tophane Kadiri Tekkesi Kitabe ……..…… 508
Resim 3.2.1.6 : Tophane Kadiri Tekkesi Kitabe ……..…… 508

Resim 3.2.1.7 : Tophane Kadiri Tekkesi Basamaklı Yol ……..509
Resim 3.2.1.8 : Tophane Kadiri Tekkesi Vav Harfi (Foto: Caner Cangül) …….. 509
Resim 3.2.1.9 : Tophane Kadiri Tekkesi Minare (Foto: Caner Cangül) …….. 510
Resim 3.2.1.10: Tophane Kadiri Tekkesi İsmail Rumi Türbesi ……... 510
Resim 3.2.1.11: Tophane Kadiri Tekkesi Hazire ……. 511
Resim 3.2.2.1 : Galata Mevlevihânesi ……...…….. 511
Resim 3.2.2.2 : Galata Mevlevihânesi Gravür 18. yy ……..…… 512
Resim 3.2.2.3 : Galata Mevlevihânesi Hasan Ağa Çeşmesi ……...……. 512
Resim 3.2.2.4 : Galata Mevlevihânesi Hasan Ağa Çeşmesi İnşa Kitabesi ……...… 513
Resim 3.2.2.5 : Galata Mevlevihânesi III. Selim Devri Tamir Kitabesi ……..…. 513
Resim 3.2.2.6 : Galata Mevlevihânesi II. Mahmud Devri Tamir Kitabesi …….….. 514
Resim 3.2.2.7 : Galata Mevlevihânesi Adile Sultan Şadırvanı ...……. 514
Resim 3.2.2.8 : Galata Mevlevihânesi Adile Sultan Şadırvanı Kitabesi …..…… 515
Resim 3.2.2.9 : Galata Mevlevihânesi Kütüphâne ve Cümle Kapısı
Gravür 18. yy ……..…….. 515
Resim 3.2.2.10: Galata Mevlevihânesi Ana Bina (KVMGM) ……..…… 516
Resim 3.2.2.11: Galata Mevlevihânesi Sütun Başlığı …….. 516
Resim 3.2.2.12: Galata Mevlevihânesi Semahane (tazeyorum.com) ……..….. 517
Resim 3.2.2.13: Galata Mevlevihânesi Semahane Tavan
(tazeyorum.com) ……..…… 517
Resim 3.2.2.14: Galata Mevlevihânesi Şeyh Galip Türbesi (KVMGM) ……..…… 518
Resim 3.2.2.15: Galata Mevlevihânesi Şeyh Galip Türbesi
İç Mekân (KVMGM) …….…….. 518
Resim 3.2.3.1 : Karacaburun Tekkesi ……. 519
Resim 3.2.3.2 : Karacaburun Tekkesi Cümle Kapısı …….…….. 519
Resim 3.2.3.3 : Karacaburun Tekkesi Mihrap Nişi …….……. 520
Resim 3.2.3.4 : Karacaburun Tekkesi Tevhidhâne Dış Cephe ……..…….. 520
Resim 3.2.3.5 : Karacaburun Tekkesi Tevhidhâne …….. 521
Resim 3.2.3.6 : Karacaburun Tekkesi İkinci Kat Kafesler …….…….. 521
Resim 3.2.3.7 : Karacaburun Tekkesi Hazire …….. 522
Resim 3.2.3.8 : Karacaburun Tekkesi Mezar Taşları …….…….. 522
Resim 3.2.4.1 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi …….…….. 523
Resim 3.2.4.2 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Kitabe

(Foto: Ahmet Yurtbakan, 2022) ……..……. 523
Resim 3.2.4.3 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Sandukalar …… 524
Resim 3.2.4.4 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Tevhidhâne ……..…….. 524
Resim 3.2.4.5 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Üst Kat Mahfiller …….……. 525
Resim 3.2.4.6 : Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Harem …….…….. 525
Resim 3.2.5.1 : Taşçı Şeyh İsmail Efendi Kabri …….. 526
Resim 3.2.6.1 : Keçeciler Tekkesi ……... 526
Resim 3.2.6.2 : Keçeciler Tekkesi Harem (Restorasyon Öncesi, 20.yy) ……..…527
Resim 3.2.6.3 : Keçeciler Tekkesi Sandukalar (Restorasyon Öncesi, 20.yy) …..….527
Resim 3.2.6.4 : Keçeciler Tekkesi Levha …… 528
Resim 3.2.6.5 : Keçeciler Tekkesi Türbe ……. 528
Resim 3.2.6.6 : Keçeciler Tekkesi Giriş Sofa …….……. 529
Resim 3.2.6.7 : Keçeciler Tekkesi Harem …….…….. 529
Resim 3.2.6.8 : Keçeciler Tekkesi Tevhidhâne ……..…… 530
Resim 3.2.6.9 : Keçeciler Tekkesi Hazire ……..……. 530
Resim 3.2.6.10: Keçeciler Tekkesi Mezar Taşları ……...……. 531
Resim 3.2.6.11: Keçeciler Tekkesi Son Postnişini
Şeyh Hazmi Efendi (Siyah Takkeli) ……...…….. 531
Resim 3.2.7.1 : Drağman İsazade Tekkesi ……..……. 532
Resim 3.2.7.2 : Drağman İsazade Tekkesi (Baha Tanman, 1983) ……...…… 532
Resim 3.2.7.3 : Drağman İsazade Tekkesi Restorasyon Öncesi
(Baha Tanman, 1983) ……...…… 533
Resim 3.2.7.4 : Drağman İsazade Tekkesi III. Ahmed Yenileme Kitabesi ……..… 533
Resim 3.2.7.5 : Drağman İsazade Tekkesi III. Ahmed Kitabesi …….…… 534
Resim 3.2.7.6 : Drağman İsazade Tekkesi Ebusuud Efendi Kitabesi ……..…… 534
Resim 3.2.7.7 : Drağman İsazade Tekkesi Tevhidhâne-Cami ……. 535
Resim 3.2.7.8 : Drağman İsazade Tekkesi Son Cemaat Revağı ……..…… 535
Resim 3.2.7.9 : Drağman İsazade Tekkesi İnşa Kitabesi ……...…….. 536
Resim 3.2.7.10: Drağman İsazade Tekkesi Minare …….……. 536
Resim 3.2.7.11: Drağman İsazade Tekkesi Sıbyan Mektebi ……...……. 537
Resim 3.2.8.1 : Murad Molla Tekkesi ……. 537
Resim 3.2.8.2 : Murad Molla Tekkesi Avlu …… 538
Resim 3.2.8.3 : Murad Molla Tekkesi Kitabeleri ……... 538

Resim 3.2.8.4 : Murad Molla Tekkesi Kütüphâne 539
Resim 3.2.8.5 : Murad Molla Tekkesi Bevvap Odası 539
Resim 3.2.10.1: Emekyemez Tekkesi Kitabe 540
Resim 3.2.10.2: Emekyemez Tekkesi Şeyh Evi 540
Resim 3.2.11.1: Saçlı Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi 541
Resim 3.2.11.2: Saçlı Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi Kitabesi 541
Resim 3.2.12.1: Nalburi Tekkesi (1935) 542
Resim 3.2.13.1: Şehitlik Tekkesi 542
Resim 3.2.13.2: Şehitlik Tekkesi 20. yy Başı
(Maden, 2013, s. 209) 543
Resim 3.2.15.1: Tahir Ağa Tekkesi 543
Resim 3.2.15.2: Tahir Ağa Tekkesi Hücreler 544
Resim 3.2.15.3: Tahir Ağa Tekkesi Ana Bina 544
Resim 3.2.15.4: Tahir Ağa Tekkesi Çeşme 545
Resim 3.2.15.5: Tahir Ağa Tekkesi Mahfiller 545
Resim 3.2.15.6: Tahir Ağa Tekkesi Tevhidhâne 546
Resim 3.2.15.7: Tahir Ağa Tekkesi Minare 546
Resim 3.2.15.8: Tahir Ağa Tekkesi Avluda Mihrap 547
Resim 3.2.15.9: Tahir Ağa Tekkesi Bizans Mahzeni Çilehâne 547
Resim 3.2.15.10: Tahir Ağa Tekkesi
Şeyh Selahaddin Uşşaki Kabri 548
Resim 3.2.15.11: Tahir Ağa Tekkesi Hazire 548
Resim 3.2.17.1: Şeyh Ata Tekkesi 549
Resim 3.2.17.2: Şeyh Ata Tekkesi Restorasyon Öncesi 549
Resim 3.2.17.3: Şeyh Ata Tekkesi Tevhidhânesi 550
Resim 3.2.17.4: Şeyh Ata Tekkesi Tevhidhânesi 550
Resim 3.2.17.5: Şeyh Ata Tekkesi Tevhidhâne Tavanı 551
Resim 3.2.17.6: Şeyh Ata Tekkesi Harem ve Selamlık 551
Resim 3.2.17.7: Şeyh Ata Tekkesi Döküm Sütun 552
Resim 3.2.17.8: Şeyh Ata Tekkesi Sofa 552
Resim 3.2.17.9: Şeyh Ata Tekkesi Oda 553
Resim 3.2.17.10: Şeyh Ata Tekkesi Hazire 553
Resim 3.2.17.11: Şeyh Ata Tekkesi Eski Hali 554

Resim 3.2.18.1: Fenâi Ali Efendi Tekkesi ……. 554
Resim 3.2.18.2: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Tevhidhâne-Cami …….. 555
Resim 3.2.18.3: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Mahfil …… 556
Resim 3.2.18.4: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Minare ……..…… 556
Resim 3.2.18.5: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Türbe ……..…….. 557
Resim 3.2.18.6: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Türbenin İçi ……..…… 557
Resim 3.2.18.7: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Hazire ……..…….. 558
Resim 3.2.18.8: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Kabirler …….. 558
Resim 3.2.19.1: Özbekler Tekkesi …….…….. 559
Resim 3.2.19.2: Özbekler Tekkesi İnşa Kitabesi ……..…… 559
Resim 3.2.19.3: Özbekler Tekkesi Kitabe …… 560
Resim 3.2.19.4: Özbekler Tekkesi Onarım Öncesi (1983) ……... 561
Resim 3.2.19.5: Özbekler Tekkesi Giriş …….. 561
Resim 3.2.19.6: Özbekler Tekkesi Tekke Yapılarının Konumu ……..….. 562
Resim 3.2.19.7: Özbekler Tekkesi Çeşme ……..…… 562
Resim 3.2.19.8: Özbekler Tekkesi Çeşme Aynası ……...…… 563
Resim 3.2.19.9: Özbekler Tekkesi Çeşme İnşa Kitabesi ……..…… 563
Resim 3.2.19.10: Özbekler Tekkesi Çeşme İhya Kitabesi ……...……. 564
Resim 3.2.19.11: Özbekler Tekkesi İhya Kitabesi ……...…… 564
Resim 3.2.19.12: Özbekler Tekkesi Tevhidhâne-Mescit …….…… 565
Resim 3.2.19.13: Özbekler Tekkesi Tevhidhâne-Mescit …….…… 565
Resim 3.2.19.14: Özbekler Tekkesi Tevhidhâne Mihrap ……...…….. 566
Resim 3.2.19.15: Özbekler TekkesiTevhidhâne Zemin Kat …… 567
Resim 3.2.19.16: Özbekler Tekkesi Mutfak ve Helâlar ……...…… 567
Resim 3.2.19.17: Özbekler Tekkesi Mutfak …….…… 568
Resim 3.2.19.18: Özbekler Tekkesi Harem ……...…….. 568
Resim 3.2.19.19: Özbekler Tekkesi Harem Sofa …….…… 569
Resim 3.2.19.20: Özbekler Tekkesi Harem Oda …….. 569
Resim 3.2.20.1: Çakır Dede Tekkesi, 19. yy ……...……. 570
Resim 3.2.20.2: Çakır Dede Tekkesi, 20. yy ……...……. 570
Resim 3.3.1.1 : Veliyüddin Efendi Kütüphânesi ……. 571
Resim 3.3.1.2 : Veliyüddin Efendi Kütüphânesi Pencereler ……...…. 571
Resim 3.3.1.3 : Veliyüddin Efendi Kütüphânesi Cephe ……..…… 572

Resim 3.3.2.1 : Koca Ragıp Paşa Kütüphânesi 573
Resim 3.3.2.2 : Ragıp Paşa Kütüphânesi İç Mekân
(Neftçi, 2021) 573
Resim 3.3.2.3 : Ragıp Paşa Kütüphânesi Çiniler (Neftçi, 2021) 574
Resim 3.3.2.4 : Ragıp Paşa Kütüphânesi Gravür 574
Resim 3.3.2.5 : Ragıp Paşa Kütüphânesi Kitabe (Neftçi, 2021) 575
Resim 3.3.2.6 : Ragıp Paşa Kütüphânesi Türbe 575
Resim 3.3.3.1 : Zeyneb Sultan Sıbyan Mektebi 576
Resim 3.3.3.2 : Zeyneb Sultan Sıbyan Mektebi Kapı 576
Resim 3.3.3.3 : Zeyneb Sultan Sıbyan Mektebi 577
Resim 3.3.4.1 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi 577
Resim 3.3.4.2 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Yan Cephe 578
Resim 3.3.4.3 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Giriş Kapısı 578
Resim 3.3.4.4 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Sebil 579
Resim 3.3.4.5 : Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi
Çeşme ve Kitabeler 580
Resim 3.3.5.1 : III. Mustafa Mektebi Yerindeki
Şemsipaşa Okulu 581
Resim 3.3.7.1 : Kaba Halil Medresesi 581
Resim 3.3.7.2 : Kaba Halil Efendi Kabri 582
Resim 3.3.7.3 : Kaba Halil Medresesi Avlu 582
Resim 3.3.7.4 : Kaba Halil Medresesi Giriş Cephesi 583
Resim 3.3.8.1 : Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi 583
Resim 3.3.8.2 : Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi Cephe 584
Resim 3.3.9.1 : Silahdar Mehmed Efendi Mektebi 584
Resim 3.3.9.2 : Silahdar Mehmed Efendi Mektebi Pencere 585
Resim 3.4.1.1 : Ayvat Bendi 585
Resim 3.4.1.2 : Ayvat Bendi Küçük Payandalar 586
Resim 3.4.1.3 : Ayvat Bendi Hünkâr Köşkü 586
Resim 3.4.1.4 : Ayvat Bendi Kemer 587
Resim 3.4.1.5 : Ayvat Bendi Mermer Havuz ve Lüleler 588
Resim 3.4.1.6 : Ayvat Bendi Su Toplanan Yön 589
Resim 3.4.1.7 : Ayvat Bendi Genel Görünüş 589

Resim 3.4.2.1 : Garipçe Kalesi (Foto: Caner Cangül) ……. 590
Resim 3.4.2.2 : Garipçe Kalesi (J.Velazquez, 1790) ……... 590
Resim 3.4.3.1 : Mühendishânenin Kurulduğu Tersane
(TSM C.Y nr. 447) ……..……. 590
Resim 3.4.4.1 : Rami Çiftliği Kışlası Gravür ……...…… 591
Resim 3.4.4.2 : Rami Kışlası Eski Hali ……...……. 591
Resim 3.4.4.3 : Rami Kışlası Restorasyon Sonrası ……..…… 591
Resim 3.4.5.1 : Anadolu Feneri Kalesi (Foto: Aras Neftçi) ……. 592
Resim 3.4.5.2 : Anadolu Feneri Kalesi Kitabesi (Galitekin, 2008) …….……. 592
Resim 3.4.6.1 : Poyraz Kalesi ……..…… 593
Resim 3.4.6.2 : Poyraz Kalesi ve Hasan Paşa Kulesi
(A. Aquado ve J. Vazquez, 1790) ……..…… 593
Resim 3.4.6.3 : Poyraz Kalesi Beden Duvarları ……..…… 594
Resim 3.4.7.1 : Tahta Minare Hamamı ……..…….. 594
Resim 3.4.7.2 : Tahta Minare Hamamı Soyunma Odaları ……...…… 595
Resim 3.4.7.3 : Tahta Minare Hamamı Çeşme ……...……. 595
Resim 3.4.7.4 : Tahta Minare Hamamı Sıcaklık ……..……. 596
Resim 3.4.7.5 : Tahta Minare Hamamı Eyvan ……. 596
Resim 3.4.7.6 : Tahta Minare Hamamı Halvet ……...…. 597
Resim 3.5.1.1 : Laleli Çukurçeşme Han ……..…. 598
Resim 3.5.1.2 : Laleli Çukurçeşme Han Giriş Kapısı …….. 598
Resim 3.5.1.3 : Laleli Çukurçeşme Han Avlu ……. 599
Resim 3.5.1.4 : Laleli Çukurçeşme Han Beden Duvarları ……..…. 599
Resim 3.5.2.1 : Büyük Yeni Han ……..... 600
Resim 3.5.2.2 : Büyük Yeni Han Kuşevi ……..…… 600
Resim 3.5.2.3 : Büyük Yeni Han Ana Kapı ……...…….. 601
Resim 3.5.2.4 : Büyük Yeni Han Kapı …… 602
Resim 3.5.2.5 : Büyük Yeni Han Avlu …… 602
Resim 3.5.2.6 : Büyük Yeni Han Revaklar …….. 603
Resim 3.5.2.7 : Büyük Yeni Han Tonoz ……..…… 603
Resim 3.5.2.8 : Büyük Yeni Han Pencereler ……... 604
Resim 3.5.2.9 : Büyük Yeni Han Odalar ……..…… 604
Resim 3.5.2.10: Büyük Yeni Han Giriş Cephesi ……..…… 605

Resim 3.5.2.11: Büyük Yeni Han, Gravür, William Henry Bartlett,
J. C. Bentley; Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*
(London: 1835); *Gravürlerle Türkiye*
(Ankara: 1996), III, 92 605
Resim 3.5.3.1 : Küçük Yeni Han 606
Resim 3.5.3.2 : Küçük Yeni Han Diğer Kapı 606
Resim 3.5.3.3 : Küçük Yeni Han ve Çakmakçılar Camii 607
Resim 3.5.3.4 : Küçük Yeni Han Pencereler 607
Resim 3.5.3.5 : Küçük Yeni Han Avlu 608
Resim 3.5.3.6 : Küçük Yeni Han Koridorlar 608
Resim 3.5.3.7 : Küçük Yeni Han Dükkânlar 609
Resim 3.5.3.8 : Küçük Yeni Han Camekân 609
Resim 3.5.4.1 : Sen Piyer Han 610
Resim 3.5.4.2 : Antoine de Favray Fransız Elçinin Kabulü 610
Resim 3.5.4.3 : Sen Piyer Han Andre Chenier Levha 611
Resim 3.5.4.4 : Sen Piyer Han Fossati Çalışma Odası 611
Resim 3.5.4.5 : Sen Piyer Han Mimarların İsimleri 612
Resim 3.5.4.6 : Sen Piyer Han Restorasyonu 612
Resim 3.5.4.7 : Sen Piyer Han Restorasyon Projesi 613
Resim 3.5.4.8 : Sen Piyer Han Amblem 613
Resim 3.5.4.9 : Sen Piyer Han Bourbon Amblemi 614
Resim 3.5.4.10: Sen Piyer Han Merdivenler (hbrestorasyon.com.tr) 614
Resim 3.5.4.11: Sen Piyer Han Koridor (hbrestorasyon.com.tr) 615
Resim 3.5.4.12: Sen Piyer Han Sivri Kemerli Pencere
(hbrestorasyon.com.tr) 615
Resim 3.5.4.13: Sen Piyer Han Kapı Detay 616
Resim 3.5.4.14: Sen Piyer Han Yuvarlak Kemer Detay
(hbrestorasyon.com.tr) 617
Resim 3.5.4.15: Sen Piyer Han (hbrestorasyon.com.tr) 617
Resim 3.6.1.1 : Yusuf Efendi Çeşmesi 618
Resim 3.6.1.2 : Yusuf Efendi Çeşmesi Kitabe 618
Resim 3.6.2.1 : Damatzade Mehmed Murad Efendi Çeşmesi 619
Resim 3.6.2.2 : Damatzade Mehmed Murad Efendi Çeşmesi 619

Resim 3.6.3.1 : Kaymakam Emin Bey Çeşmesi …….. 620
Resim 3.6.3.2 : Kaymakam Emin Bey Çeşmesi Kitabe ……..…… 620
Resim 3.6.4.1 : Topkapı Sarayı III. Mustafa Çeşmesi ……. 621
Resim 3.6.4.2 : Topkapı Sarayı III. Mustafa Çeşmesi Kitabesi ……..……. 622
Resim 3.6.5.1 : Kasımpaşa III. Mustafa Çeşmesi (Tanışık, 1945, s. 116) ……..... 622
Resim 3.6.7.1 : Ayazma III. Mustafa Çeşmesi ……..….. 623
Resim 3.6.7.2 : Ayazma III. Mustafa Çeşmesi Ayna ……..….. 624
Resim 3.6.7.3: Ayazma III. Mustafa Çeşmesi Kitabe ……..…. 624
Resim 3.6.8.1 : Mustafa Ağa Çeşmesi (Tanışık, 1945, s. 116) …… 625
Resim 3.6.9.1 : Saka Çeşmesi ……. 625
Resim 3.6.9.2 : Saka Çeşmesi Yan Ayna ……. 626
Resim: 3.6.11.1: Tekkekapı Çeşmesi (Egemen, 1993, s. 795) …….……. 627
Resim: 3.6.12 : Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi ……..…. 627
Resim 3.6.12.2: Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi Kitabe ……..……. 628
Resim 3.6.12.3: Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi Tamir Kitabesi ……..… 628
Resim 3.6.13.1: Kadirihane Çeşmesi ……..…… 629
Resim 3.6.13.2: Kadirihane Çeşmesi Kitabesi ……..…… 629
Resim 3.6.13.3: Kadirihane Çeşmesi Akarçeşme ……..…. 630
Resim 3.6.13.4: Kadirihane Çeşmesi Restorasyon Öncesi ……..…… 630
Resim 3.6.14.1: Kürt Hasan Ağa Çeşmesi
(Tanışık, 1945, s. 362) ……..…. 631
Resim 3.6.15.1: Hacı Yusuf Ağa Çeşmesi
(Egemen, 1993, s. 833) ……..… 631
Resim 3.6.16.1: Zekeriyaköyü Meydan Çeşmesi Kitabesi ……..……. 632
Resim 3.6.16.2: Zekeriyaköyü Meydan Çeşmesi Tamir Kitabesi ……..……. 632
Resim 3.6.17.1: Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi ……..…… 633
Resim 3.6.17.2: Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi Ayazmanın İçi ……..….. 633
Resim 3.6.17.3: Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi Ayna ve Kitabe ……..…… 634
Resim 3.6.19.1: Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi ……. 635
Resim 3.6.19.2: Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi Kitabesi ……... 635
Resim 3.6.20.1: Hatice Sultan Çeşmesi ……... 636
Resim 3.6.20.2: Hatice Sultan Çeşmesi Kitabe …… 636
Resim 3.6.20.3: Hatice Sultan Çeşmesi Hazne ……..……. 637

Resim 3.6.21.1: Saraylı Şirin Kadın Çeşmesi
(Tanışık, 1943, s. 194) ……. 637
Resim 3.6.21.2: Arpa Emini Çeşmesi …….. 638
Resim 3.6.21.3: Saraylı Şirin Kadın Çeşmesi Kitabesi
(Egemen, 1993, s. 790) ……. 638
Resim 3.6.22.1: Sermimar Hacı Mustafa Ağa Çeşmesi ……... 639
Resim 3.6.22.2: Sermimar Hacı Mustafa Ağa Çeşmesi Kitabeleri ……... 639
Resim 3.6.23.1: Hasan Ağa Çeşmesi ……... 640
Resim 3.6.23.2: Hasan Ağa Çeşmesi Hazne ……..…. 641
Resim 3.6.23.3: Hasan Ağa Çeşmesi İnşa Tarihi ……..…… 641
Resim 3.6.23.4: Hasan Ağa Çeşmesi Kitabe ……..…….. 642
Resim 3.6.24.1: Divitdar Mehmed Emin Paşa Çeşmesi ……... 642
Resim 3.6.24.2: Divitdar Mehmed Emin Paşa Çeşmesi Kitabe ……..….. 643
Resim 3.6.25.1: Mehmed Bey Çeşmesi ……...…… 643
Resim 3.6.25.2: Mehmed Bey Çeşmesi Kitabesi …….…… 644
Resim 3.6.25.3: Mehmed Bey Çeşmesi Yalak ……..644
Resim 3.6.25.4: Mehmed Bey Çeşmesi Yan Cephe ……..... 645
Resim 3.6.27.1: Hüseyin Ağa Çeşmesi …… 646
Resim 3.6.27.2: Hüseyin Ağa Çeşmesi Kitabesi …….…. 646
Resim 3.6.28.1: Haseki İmareti Çeşmesi ……..… 647
Resim 3.6.28.2: Haseki İmareti Çeşmesi Ayna ……..…….. 647
Resim 3.6.28.3: Haseki İmareti Çeşmesi Tamir Kitabesi ……...…….. 648
Resim 3.6.29.1: Yakup Ağa Çeşmesi ……...… 648
Resim 3.6.29.2: Yakup Ağa Çeşmesi Kitabesi ……. 649
Resim 3.6.29.3: Yakup Ağa Çeşmesi Ayna Kitabesi ……..……. 649
Resim 3.6.30.1: İbrahim Efendi Çeşmesi (Egemen, 1993, s.403-405) ……..... 650
Resim 3.6.31.1: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi ……..… 650
Resim 3.6.31.2: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi Diğer Cephesi …….…….. 651
Resim 3.6.31.3: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi Trandil Kitabesi ……..…. 651
Resim 3.6.31.4: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi Yenileme Kitabesi …… 652
Resim 3.6.32.1: Pirizade Osman Sahip Efendi Çeşmesi
(Egemen, 1993, s. 694-695) …….…… 652
Resim 3.6.33.1: Veliefendi Çeşmesi ……...……. 653

Resim 3.6.34.1: Kuru Mustafa Ağa Çeşmesi Kitabesi
(Tanışık, 1943, s. 198) ……..…… 653
Resim 3.6.35.1: Zeyneb Sultan Çeşmesi …….. 654
Resim 3.6.35.2: Zeyneb Sultan Çeşmesi Kitabesi …… 654
Resim 3.6.36.1: Müezzinzade Mehmed Efendi Çeşmesi
(Tanışık, 1943, s. 198) ……..…. 655
Resim 3.6.36.2: Müezzinzade Mehmed Efendi Çeşmesi (2024) ……..… 655
Resim 3.6.37.1: Kethüda Hacı Hüseyin Ağa Çeşmesi …….. 656
Resim 3.6.38.1: Kaymakam Mehmed Paşa Çeşmesi ……..…. 656
Resim 3.6.38.2: Kaymakam Mehmed Paşa Çeşmesi Tamir Kitabesi ……..…… 657
Resim 3.6.38.3: Kaymakam Mehmed Paşa Çeşmesi Kitabesi ……. 657
Resim 3.6.39.1: Başkalfa Hacı Ömer Efendi Çeşmesi
(Tanışık, 1945, s. 373) ……..…. 658
Resim 3.6.39.2: Başkalfa Hacı Ömer Efendi Çeşmesi Kitabesi ……... 658
Resim 3.6.39.3: Başkalfa Hacı Ömer Efendi Namazgâhı Mihrap ……..……. 659
Resim 3.6.40.1: Emin Efendi Çeşmesi …….…… 659
Resim 3.6.40.2: Emin Efendi Çeşmesi Kitabesi ……...…… 660
Resim 3.6.45.1: Şerife Fatıma Zehra Hanım Çeşmesi …….. 660
Resim 3.6.45.2: Şerife Fatıma Zehra Hanım Çeşmesi Ayna …… 661
Resim 3.6.46.1: Ali Şah Efendi Çeşmesi …….…… 662
Resim 3.6.46.2: Ali Şah Efendi Çeşmesi Kitabeler …….…… 663
Resim 3.7.1.1 : Arakiyeci Mehmed Ağa Camii Tamir Kitabesi …….. 663
Resim 3.7.2.1 : Malcı Mehmed Paşa Camii Kitabesi …….…….. 664
Resim 3.7.3.1 : Hekimoğlu Ali Paşa Camii Güneş Saati ……. 664
Resim 3.7.4.1 : Hacı Piri Camii (Yedikule) ……...…….. 665
Resim 3.7.5.1 : Piri Mehmed Paşa Minaresi
(Machiel Kiel Arşivi, 1971) …….…… 665
Resim 3.7.6.1 : Yusuf Şücaeddin Anbari Camii ……..…… 666
Resim 3.7.7.1 : Şeyh Vefa Tekkesi Tamir Kitabesi ……...…….. 666
Resim 3.7.7.2 : Şeyh Ebulvefa Camii ve Minaresi …….…… 667
Resim 3.7.8.1 : Küçük İhsaniye Camii ……...…… 667
Resim 3.7.9.1 : Üsküdar Mihrimah Sultan Camii Güneş Saati ……...…… 668
Resim 3.7.10.1: Ayasofya Camii Abdest Teknesi …… 668

Resim 3.7.11.1: Topkapı Sarayı Tamir Kitabesi ……..…… 669
Resim 3.7.12.1: Mahmutpaşa Çeşmesi ……...……. 670
Resim 3.7.12.2. Mahmutpaşa Çeşmesi Kitabesi …….. 670
Resim 3.7.13.1: Emine Sultan Çeşmesi ……...…… 671
Resim 3.7.14.1: Kız Kulesi, Gravür, Choiseul-Gouffier (1822) ……...…… 672
Resim 3.7.16.1: Hafız Ahmed Paşa Camii Minaresi
(Semavi Eyice Arşivi) …….. 672

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1 : İbadet Yapıları ……..……..…. 673
Harita 2.1 : Tarikat Yapıları …….…….…… 674
Harita 2.2 : Tarikat Yapıları ……..……...…. 675
Harita 3 : Kütüphaneler, Sıbyan Mektepleri ve Medreseler ……...…… 676
Harita 4.1 : Bendler, Kaleler, Hamam ve Askeri Yapılar ……...……...…… 677
Harita 4.2 : Bendler, Kaleler, Hamam ve Askeri Yapılar …...……...…… 677
Harita 5 : Ticaret Yapıları ……..…… 678
Harita 6.1 : Çeşmeler ……...…. 679
Harita 6.2 : Çeşmeler …….……..…. 680
Harita 7.1 : İstanbul Haritası (1776), (Frençois Kauffer, British Museum) Özükan, 2020, s. 236-237 …….…… 681
Harita 7.2. : Marmara Denizi ve Kaleler Haritası (1778), (Moskova Devlet Tarihi Müzesi), Özükan, 2020, s. 266-267 …… 681
Harita 7.3 : Marmara Denizi ve Boğazlar Haritası (1775-1779), (Yüzbaşı Yevstafiy Odintsovıy, Moskova Devlet Tarih Müzesi), Özükan, 2020, s. 268-269 ……..…..…… 682
Harita 7.4 : Çanakkale ve İstanbul Boğazı Haritası (1778), (Yüzbaşı Yevstafiy Odintsovıy, Moskova Devlet Tarih Müzesi), Özükan, 2020, s. 270-271 …….……... 682

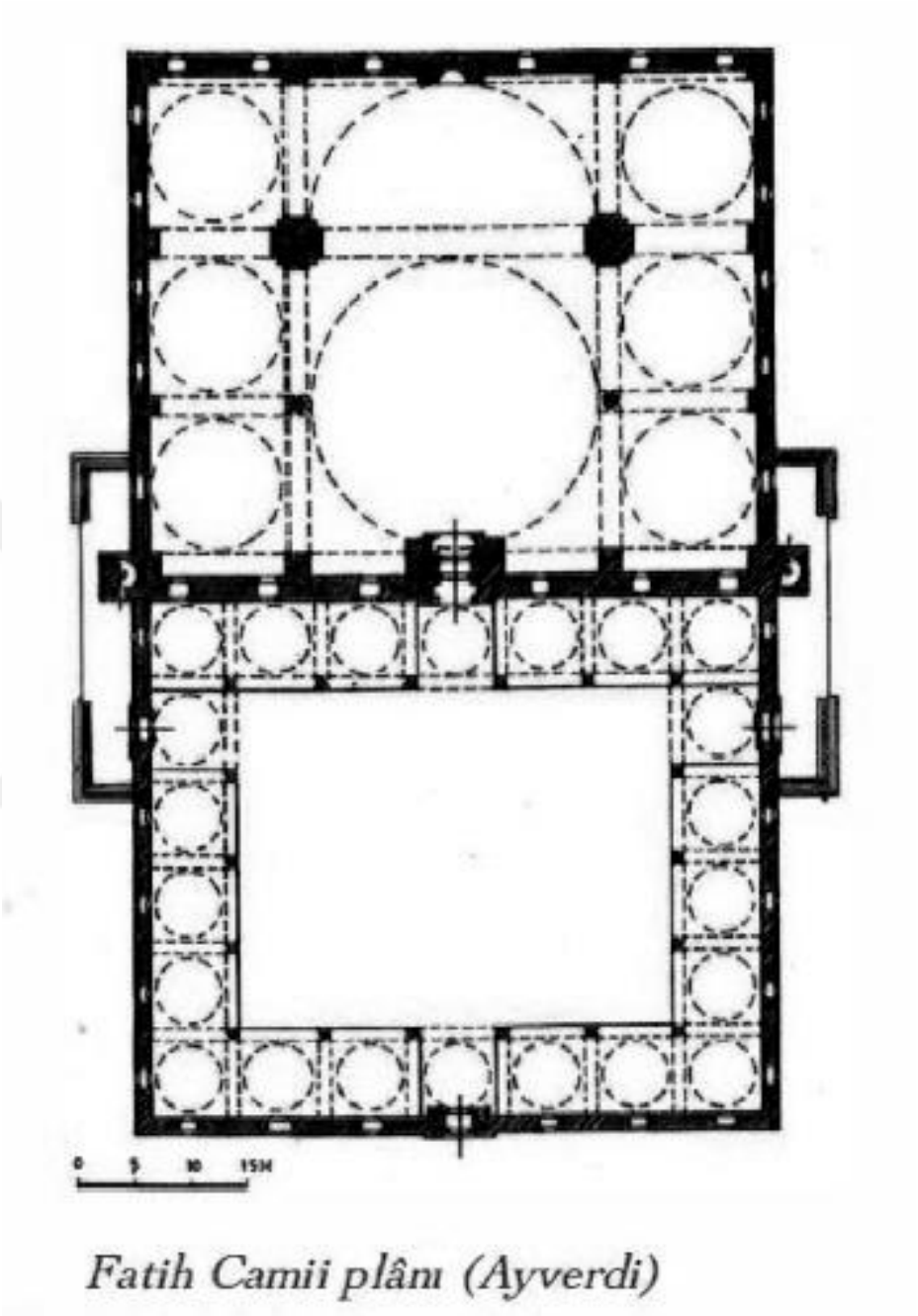

Şekil 3.1.1.1: Eski Fatih Camii Plan (Ayverdi)

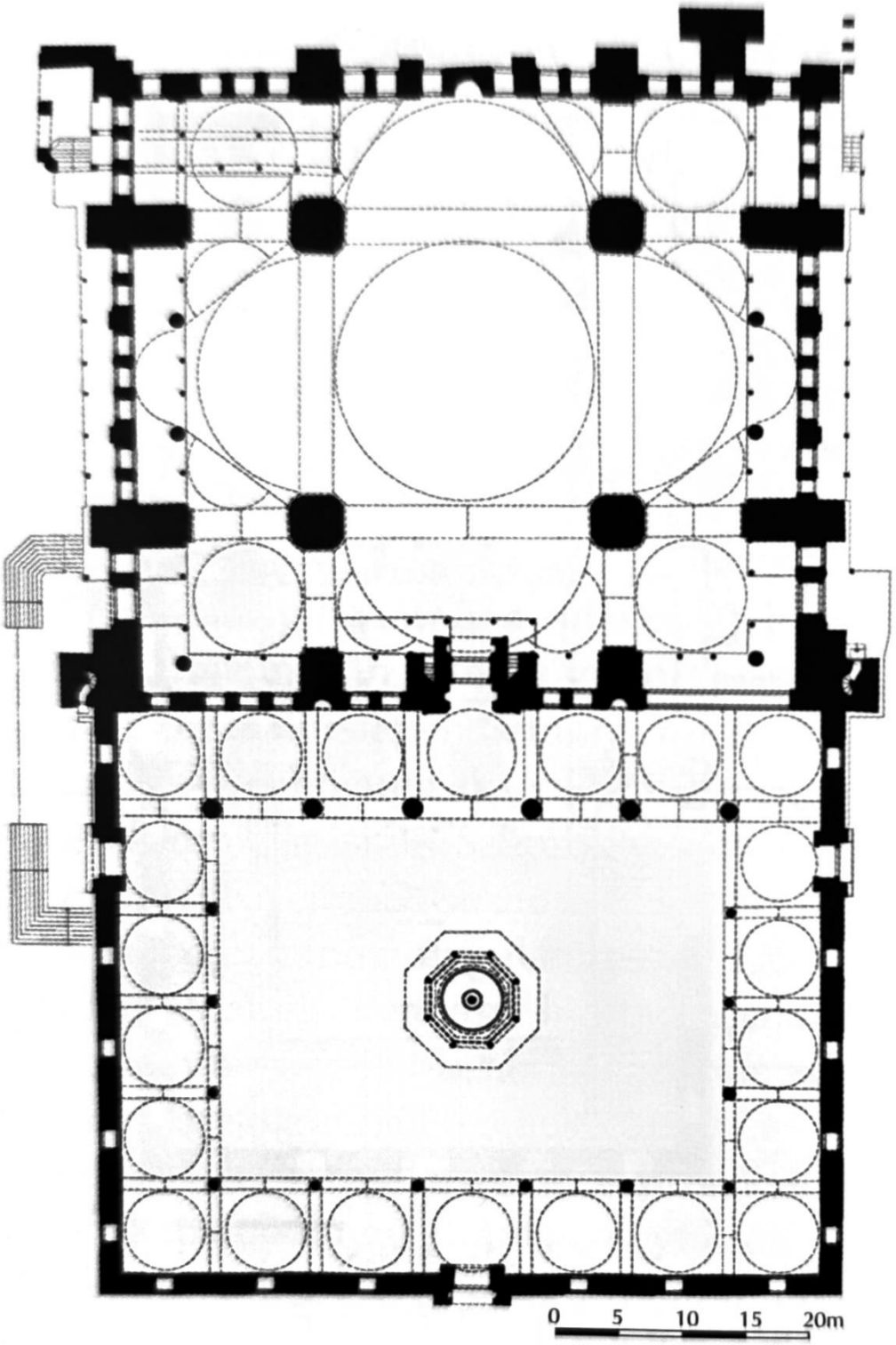

Şekil 3.1.1.2: Yeni Fatih Camii Plan (C. Gurlitt)

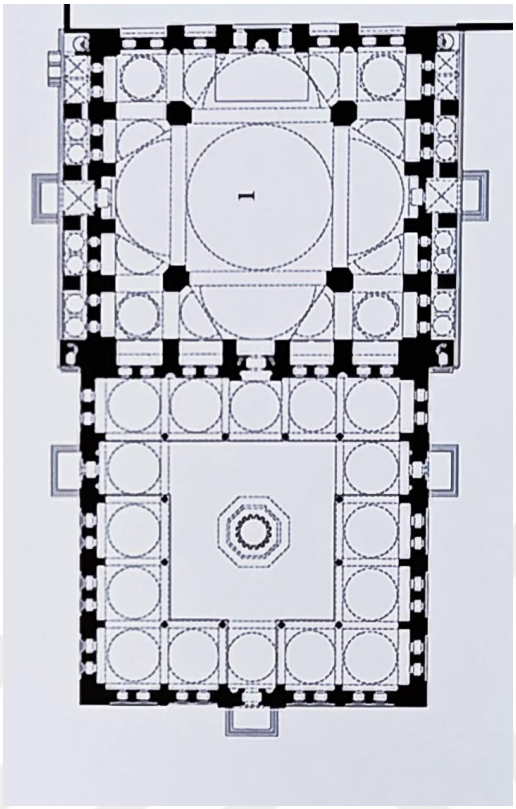

Şekil 3.1.1.3: Şehzade Camii Plan (Kuban)

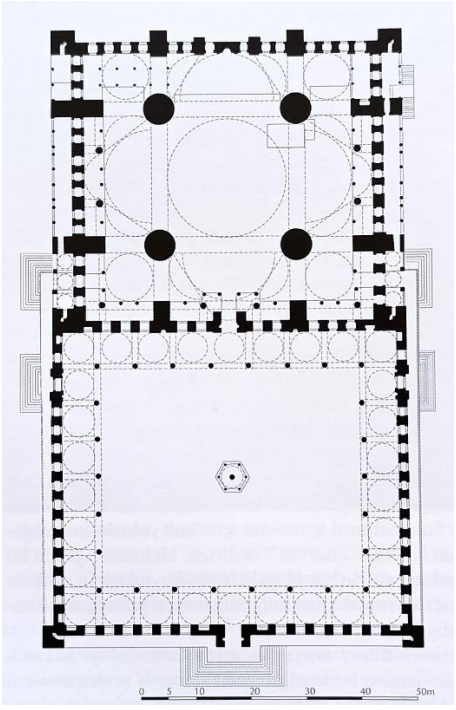

Şekil 3.1.1.4: Sultanahmet Camii Plan (Z. Nayır)

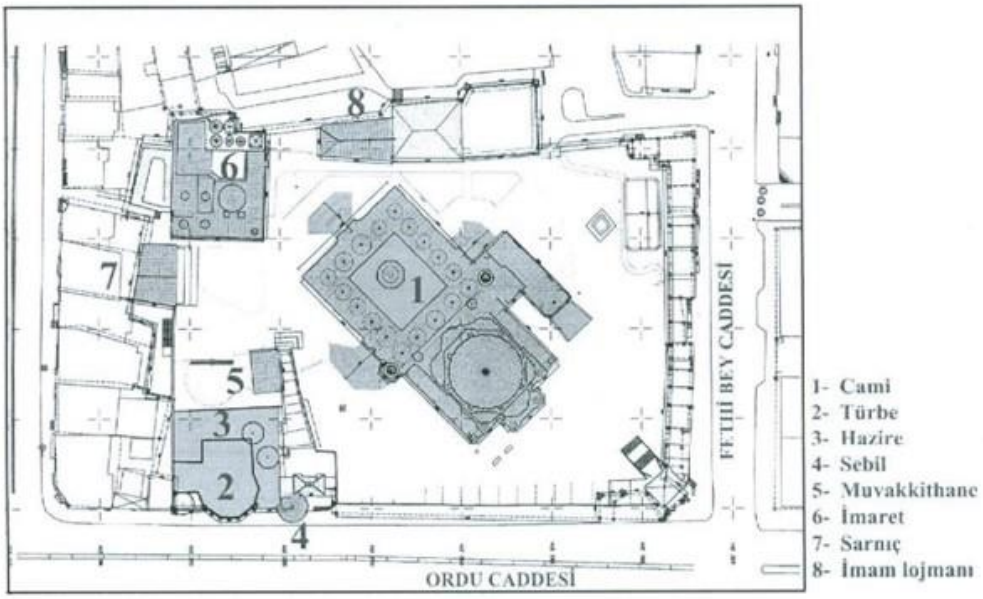

Şekil 3.1.2.1: Laleli Külliyesi Planı (Neftçi, 2002, s. 313)

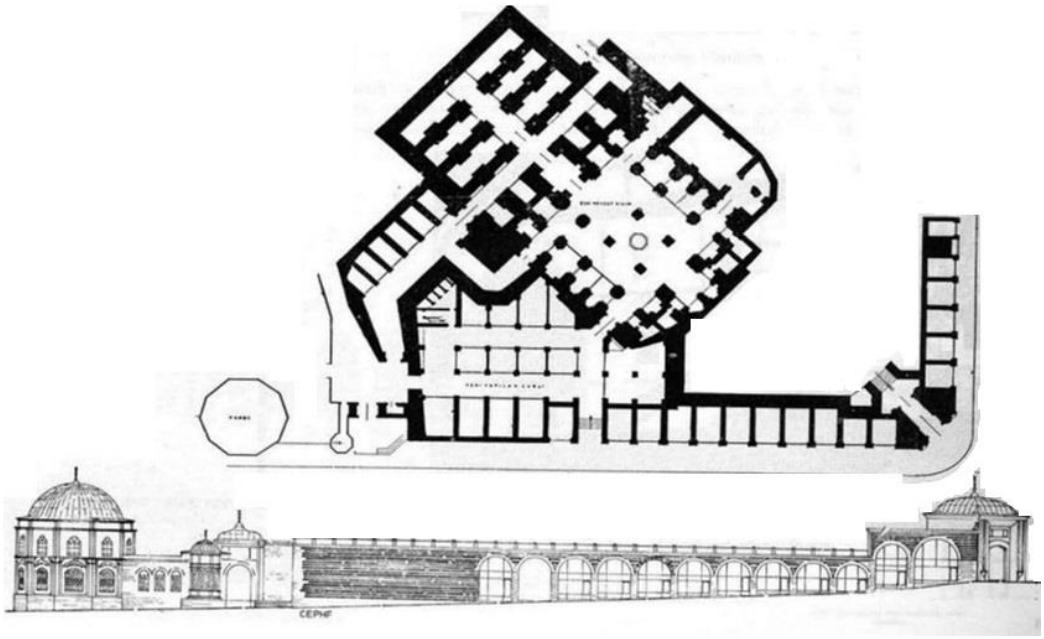

Şekil 3.1.2.2: Laleli Külliyesi Bodrum Kat Planı (Sayar, 1978)

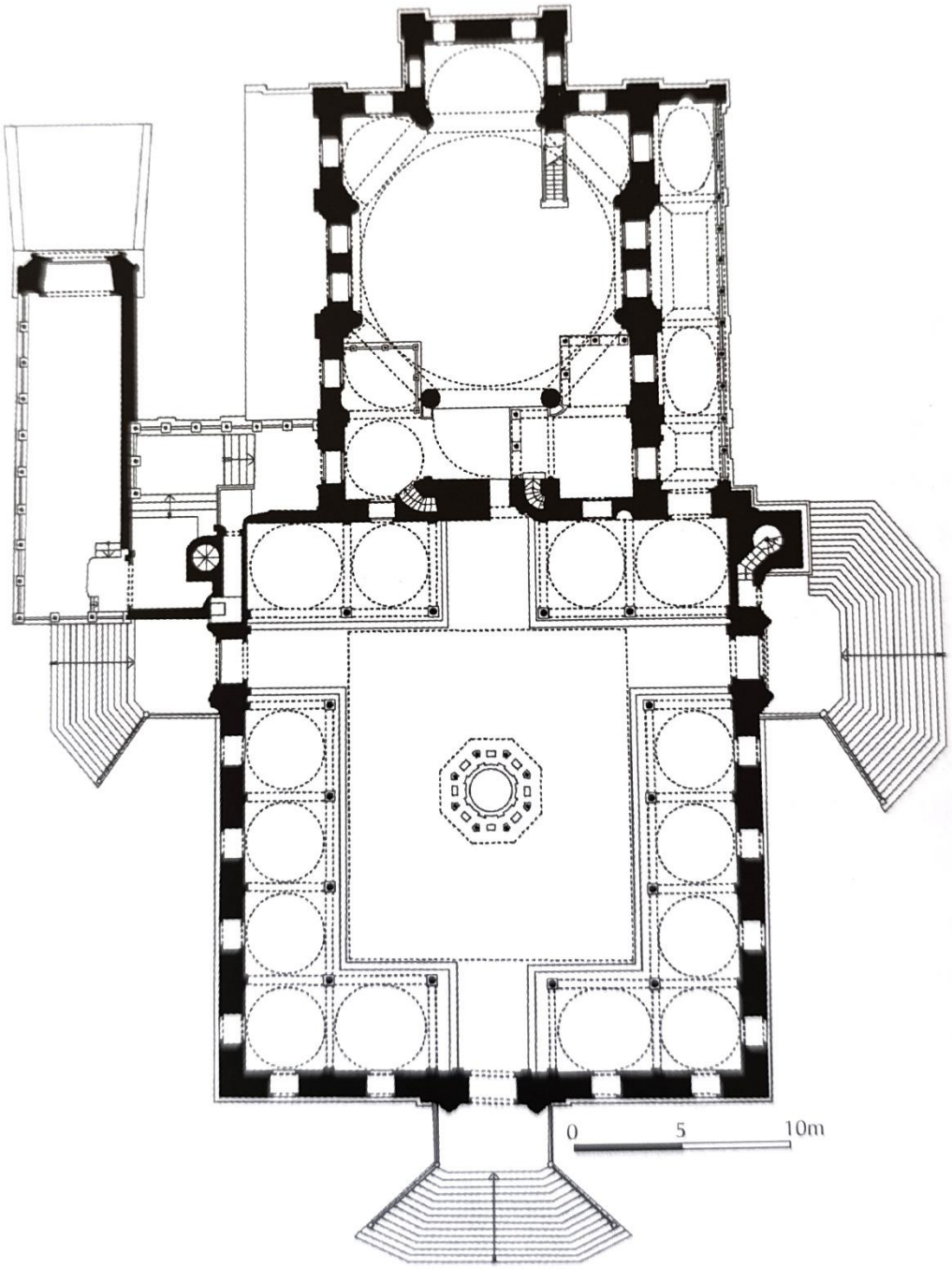

Şekil 3.1.2.3: Laleli Cami Plan (Kuban, 2007, s. 540)

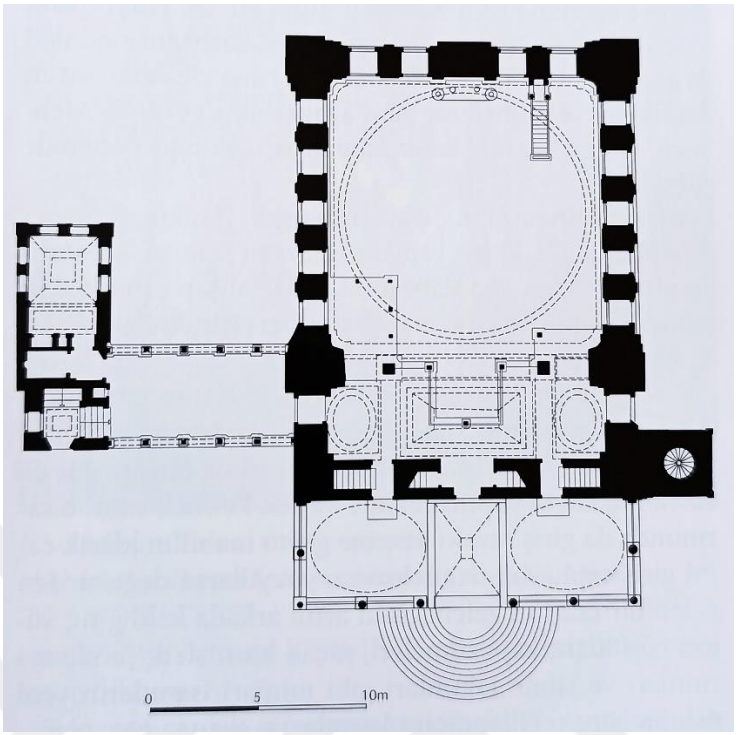

Şekil 3.1.3.1 : Ayazma Camii Plan

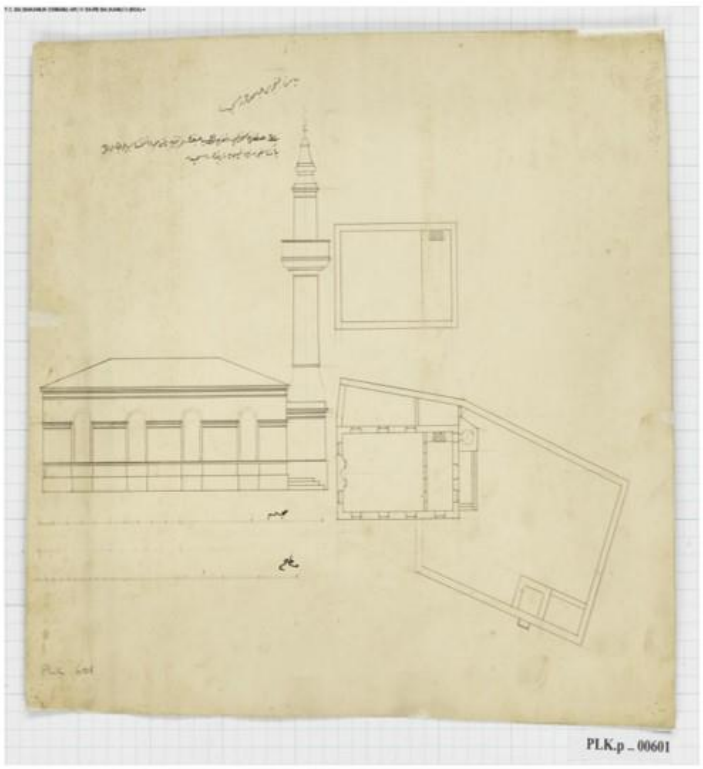

Şekil 3.1.5.1: Paşabahçe Camii Plan (BOA, Plan-Projeler PLK.p, 601)

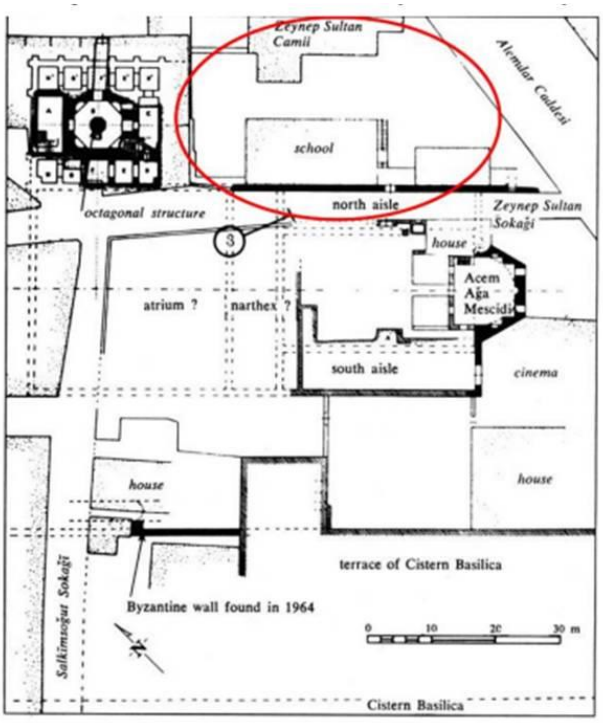

Şekil 3.1.6.1: Zeynep Sultan Külliyesi ve Çevresi Plan
(Kleiss, 1965, s.149)

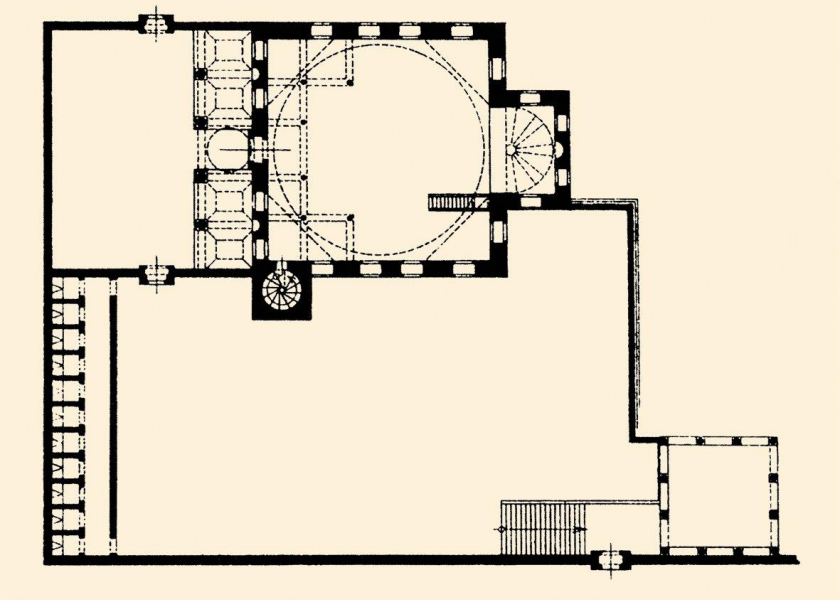

Şekil 3.1.6.2: Zeynep Sultan Külliyesi Plan (Gurlitt, 1912, 21b)

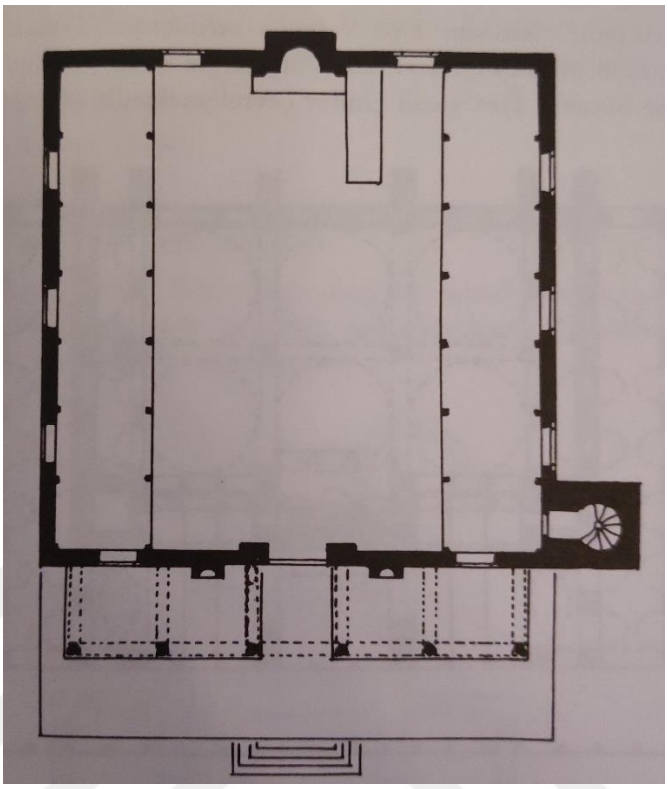

Şekil 3.1.8.1: Paşalimanı Camii Plan (Öz, 1997, Cilt:2, s. 53)

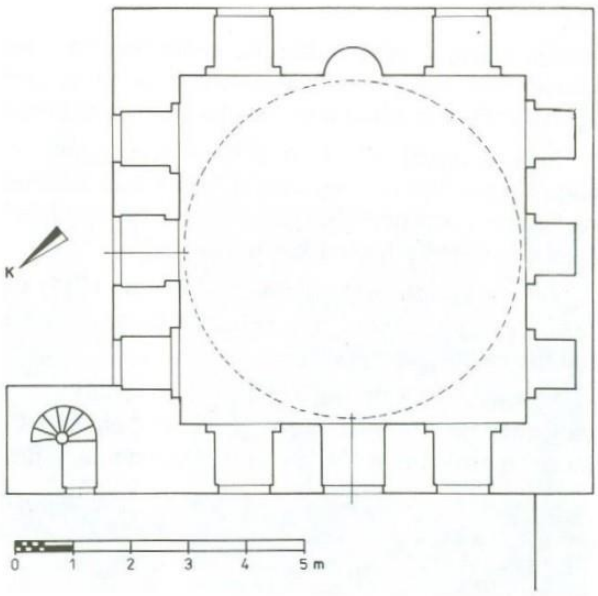

Şekil 3.1.13.1: Mimar Ağa Mescidi Plan (Çobanoğlu, 1996, s. 74)

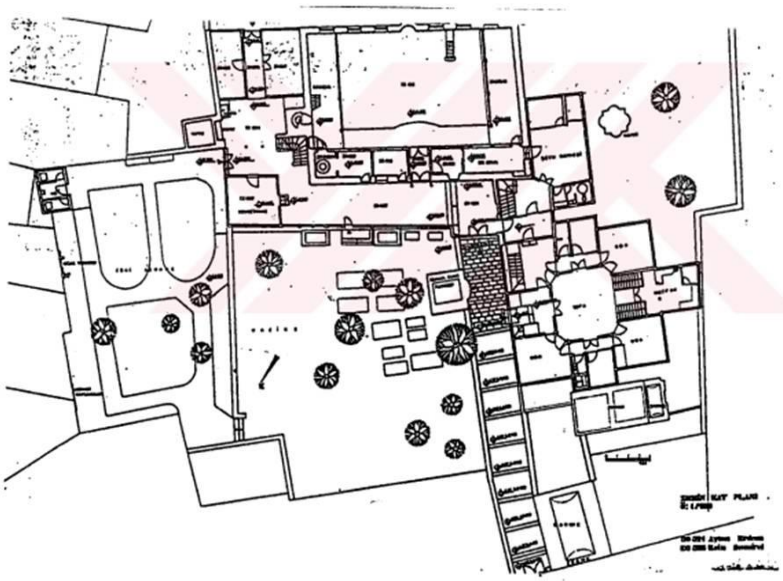

Şekil 3.2.1.1: Tophane Kadiri Tekkesi Vaziyet Planı (Kütükçüoğlu, 2000, s. 340)

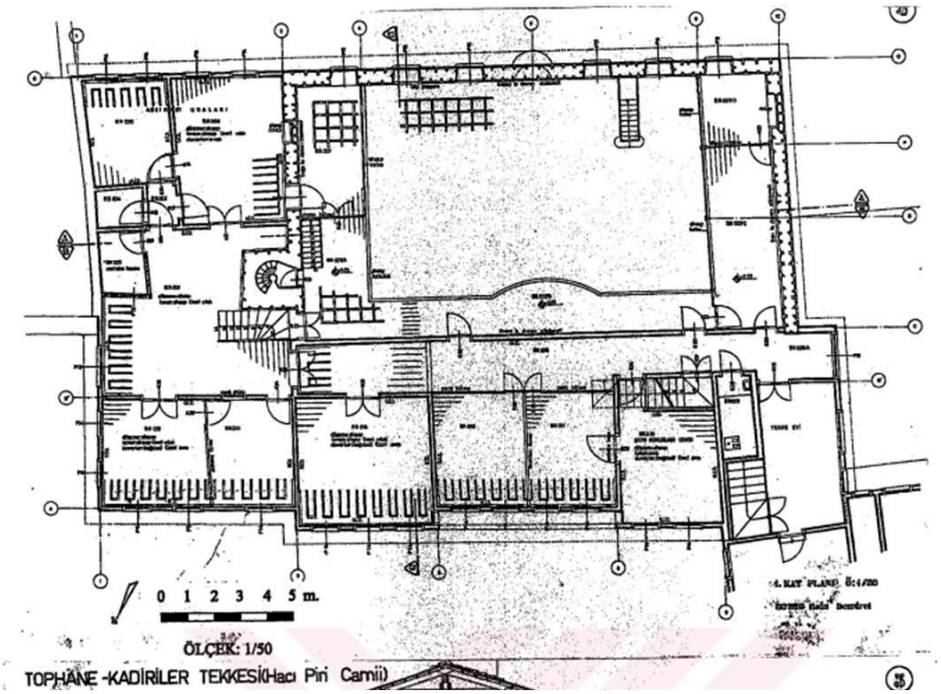

Şekil 3.2.1.2: Tophane Kadiri Tekkesi Plan (Kütükçüoğlu, 2000, s. 342)

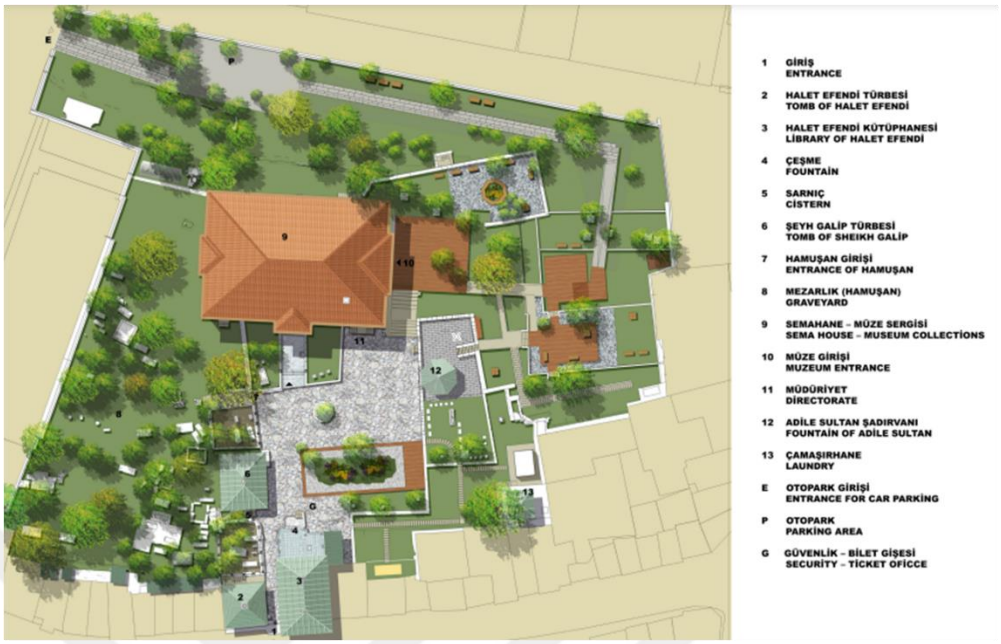

Şekil 3.2.2.1: Galata Mevlevihânesi Restorasyon Vaziyet Planı

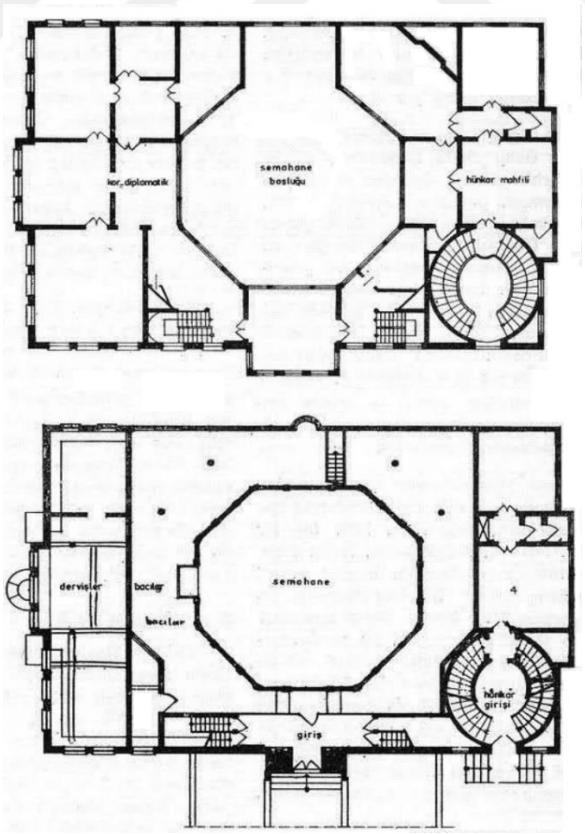

Şekil 3.2.2.2: Galata Mevlevihanesi Plan (Yücel, 1979b, s. 135)

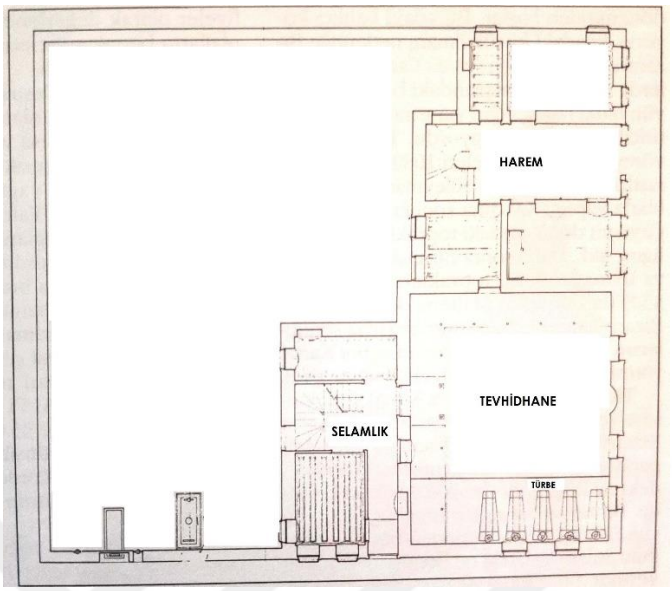

Şekil 3.2.4.1: Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Plan (MSÜ Arşivi, M.K.Tomaç A.N. Arnas)

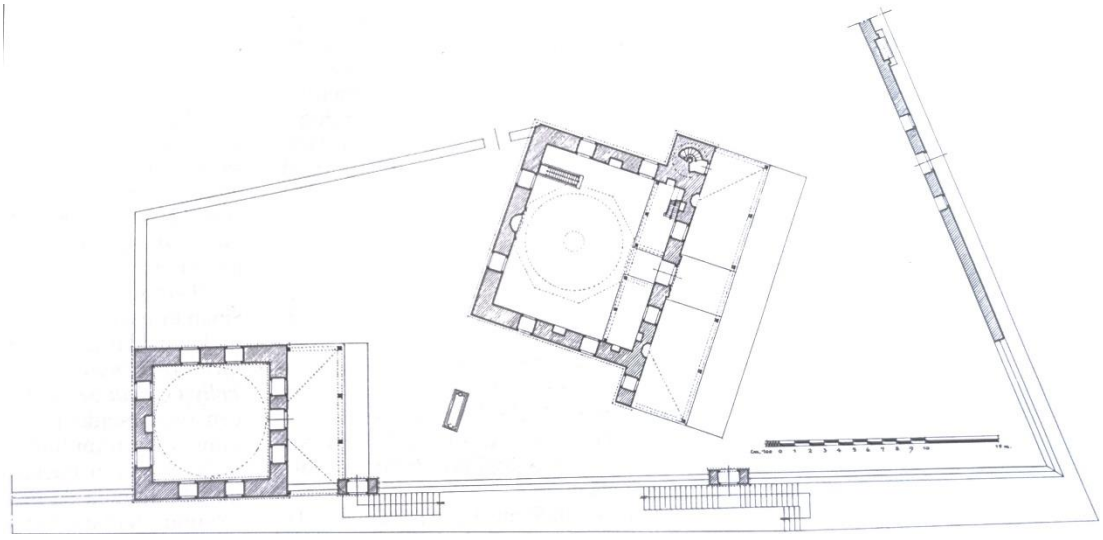

Şekil 3.2.7.1: Drağman İsazade Tekkesi Plan (Ali Saim Ülgen, 1947)



Şekil 3.2.8.1: Murad Molla Tekkesi Pervitich Haritasında Konumu

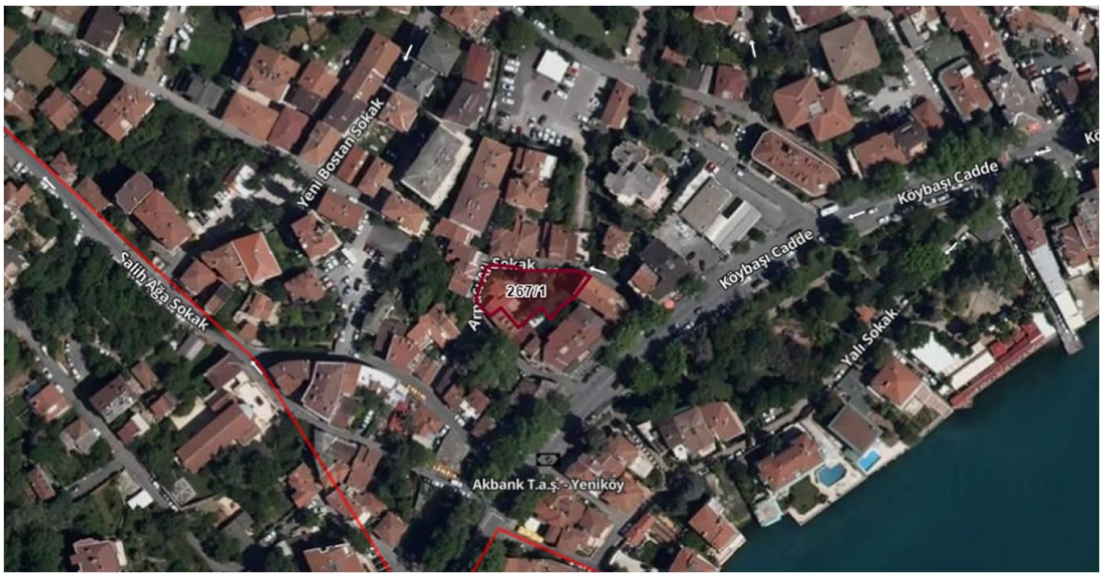

Şekil 3.2.14.1: Şeyh İsmail Efendi Tekkesi Haritada Konumu

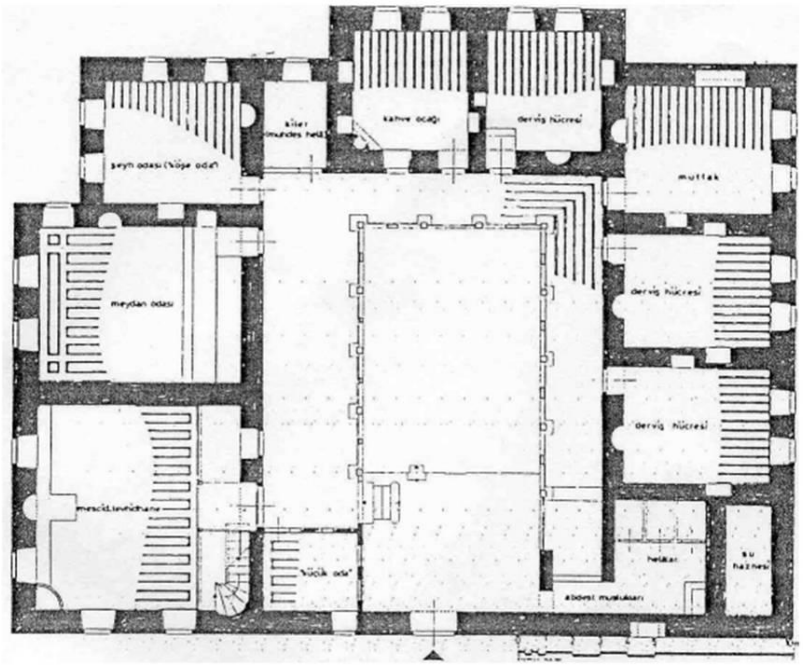

Şekil 3.2.15.1: Tahir Ağa Tekkesi Plan (Baha Tanman, 1981)

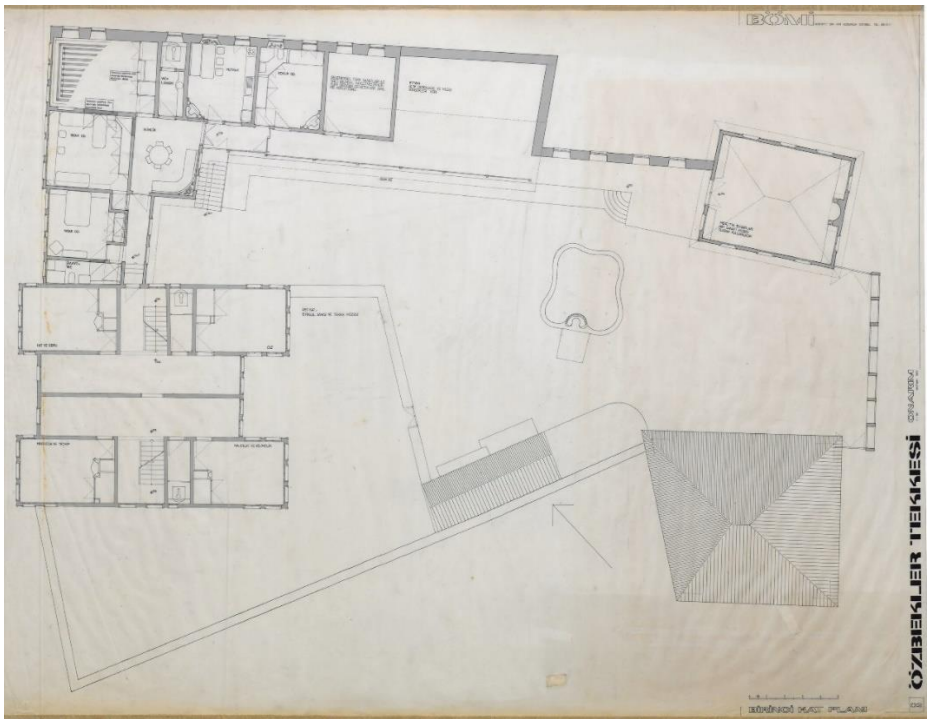

Şekil 3.2.19.1: Özbekler Tekkesi Cengiz Bektaş'ın Restorasyon Projesi Plan

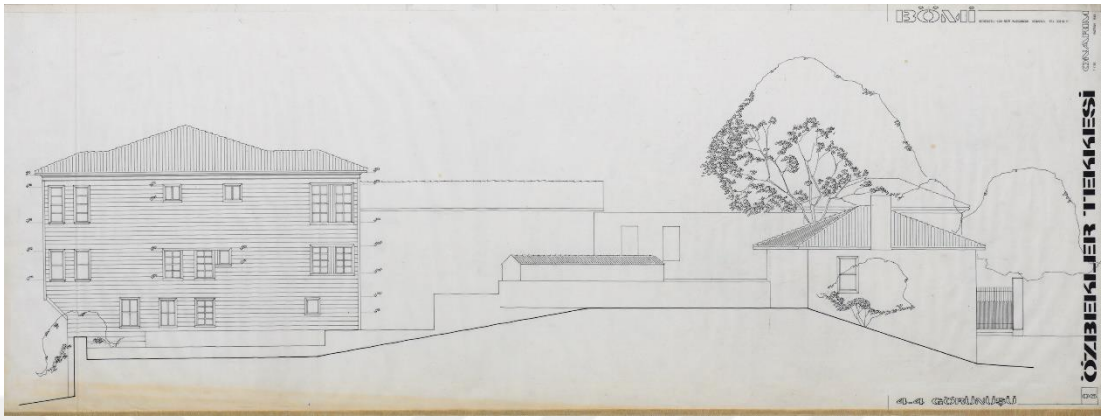

Şekil 3.2.19.2: Özbekler Tekkesi Cengiz Bektaş'ın Restorasyon Projesi

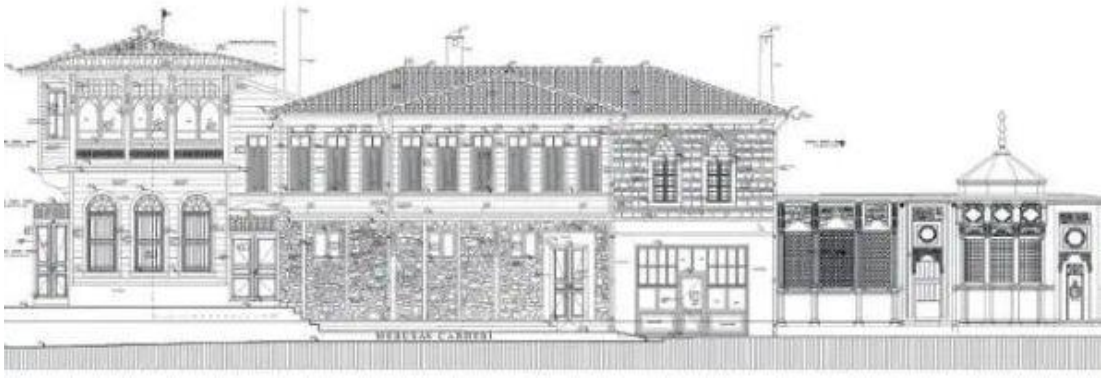

Şekil 3.2.20.1: Çakır Dede Tekkesi Restitüsyon Projesi

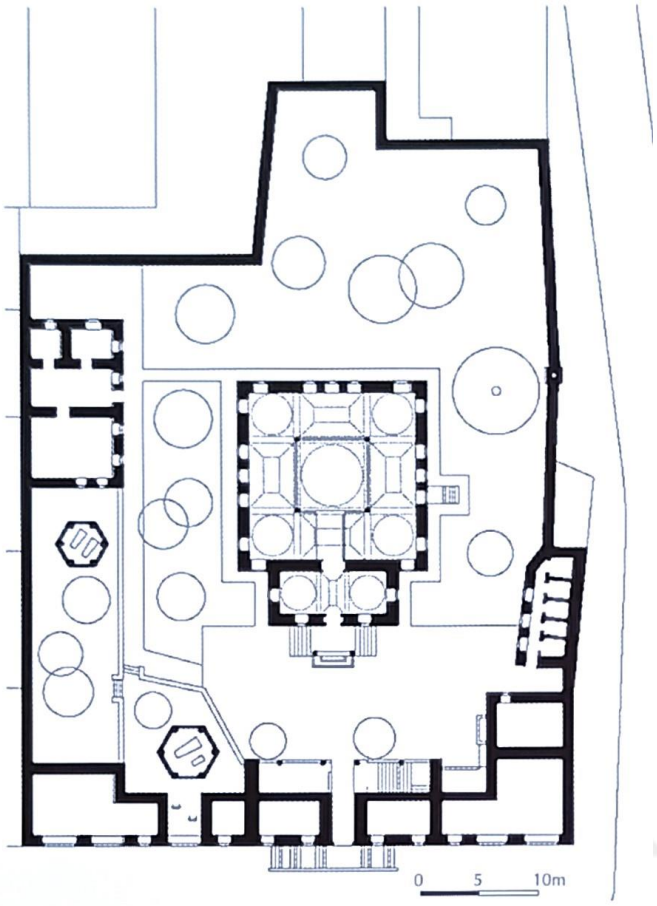

Şekil 3.3.2.1: Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi Plan (Ocakcan, 2013, s. 37)

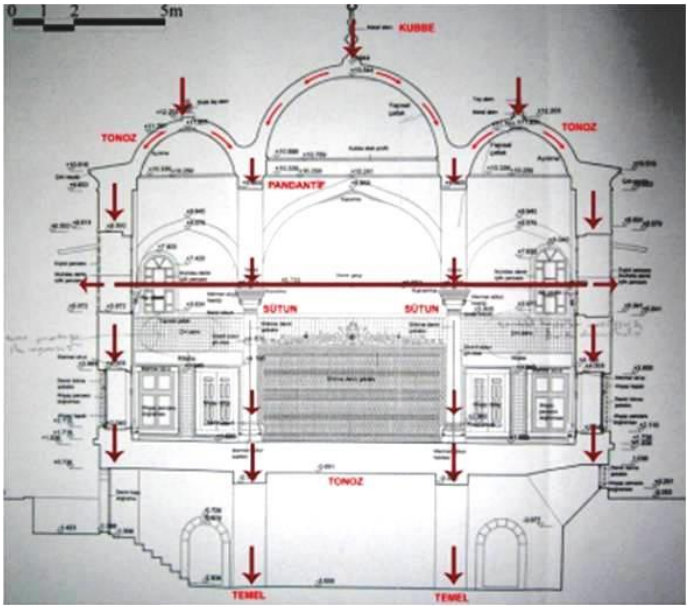

Şekil 3.3.2.2: Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi Kesit (Ocakcan, 2013, s. 36)

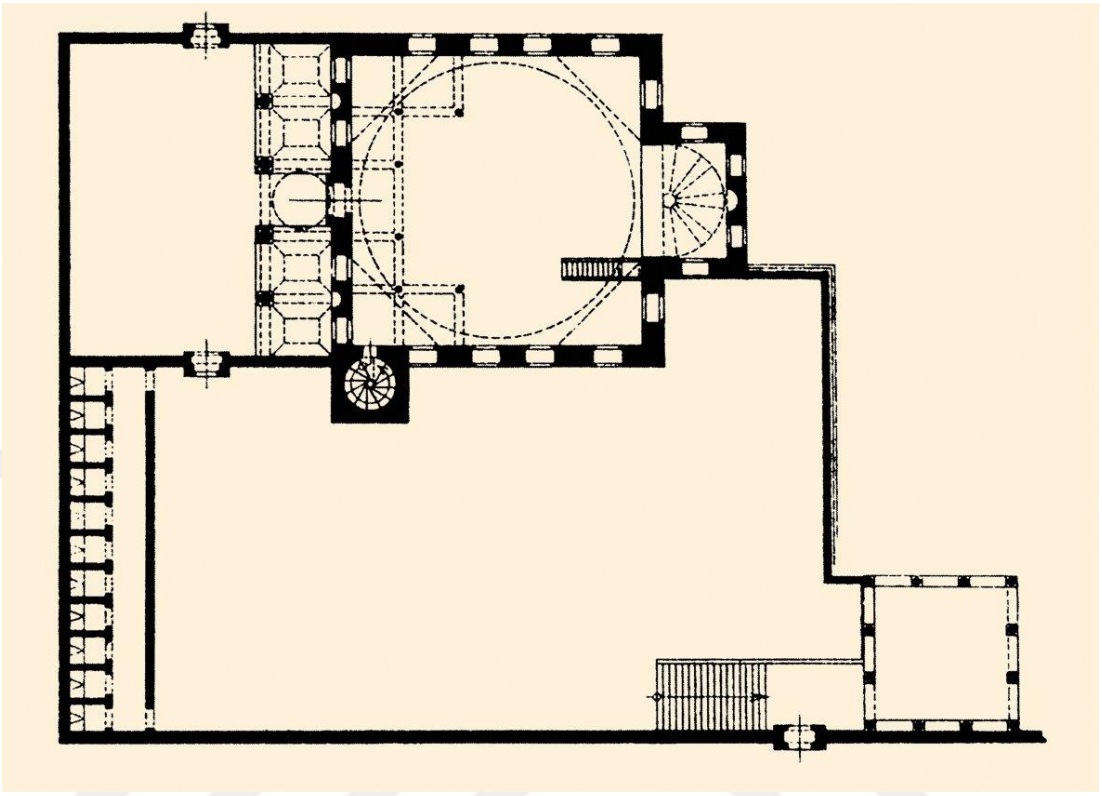

Şekil 3.3.3.1: Zeynep Sultan Sıbyan Mektebi Plan (Gurlitt)

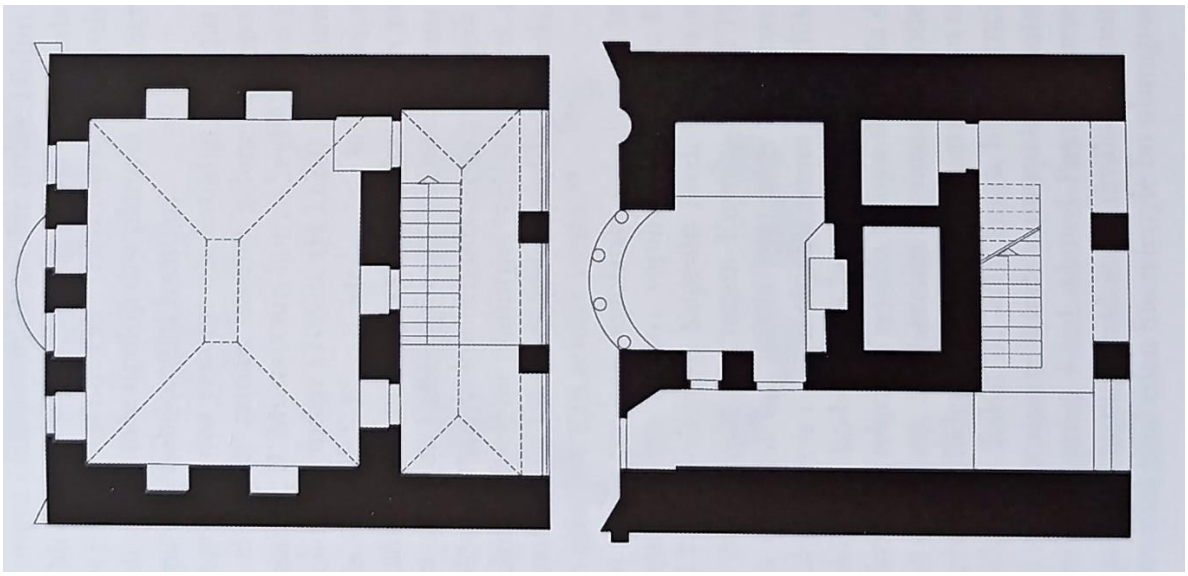

Şekil 3.3.4.1: Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Plan (Aksoy, 1968 s.146)

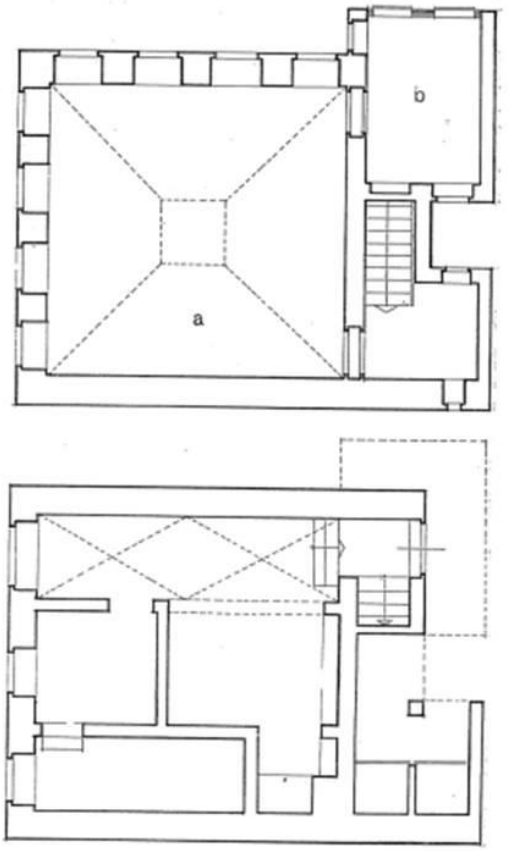

Şekil 3.3.8.1: Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi Plan (Aksoy 1968 s.159)

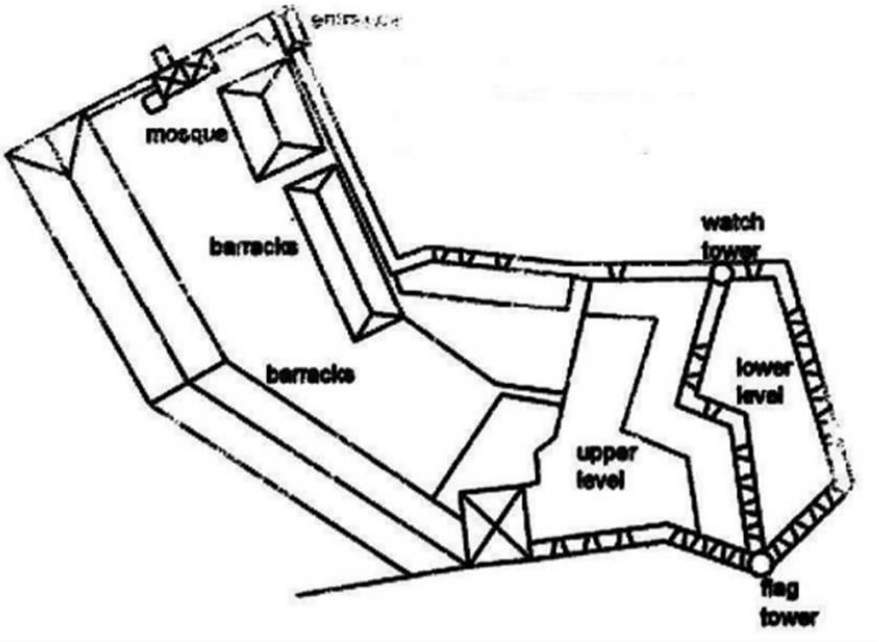

Şekil 3.4.2.1: Garipçe Kalesi Plan TSMA 9444, 1838

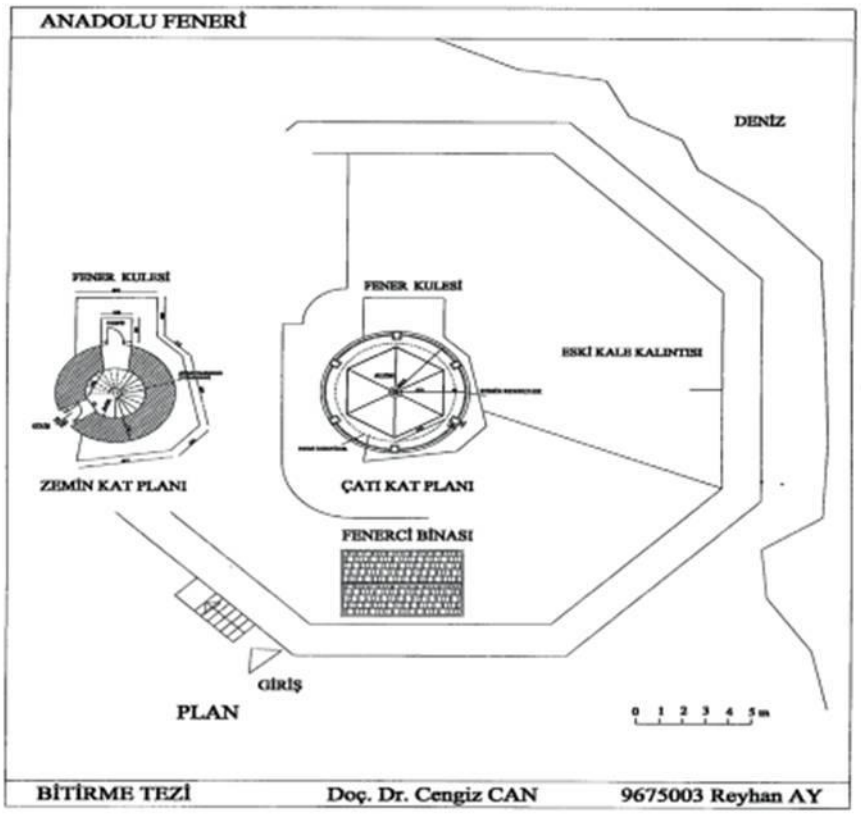

Şekil 3.4.5.1: Anadolu Feneri Kalesi Plan (Reyhan Ay)

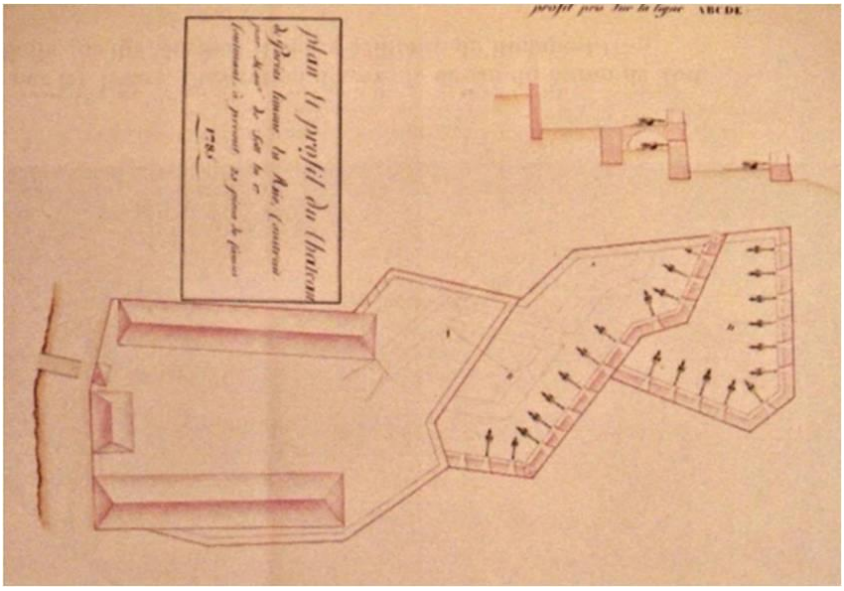

Şekil 3.4.6.1: Poyraz Kalesi Vaziyet Planı,1785

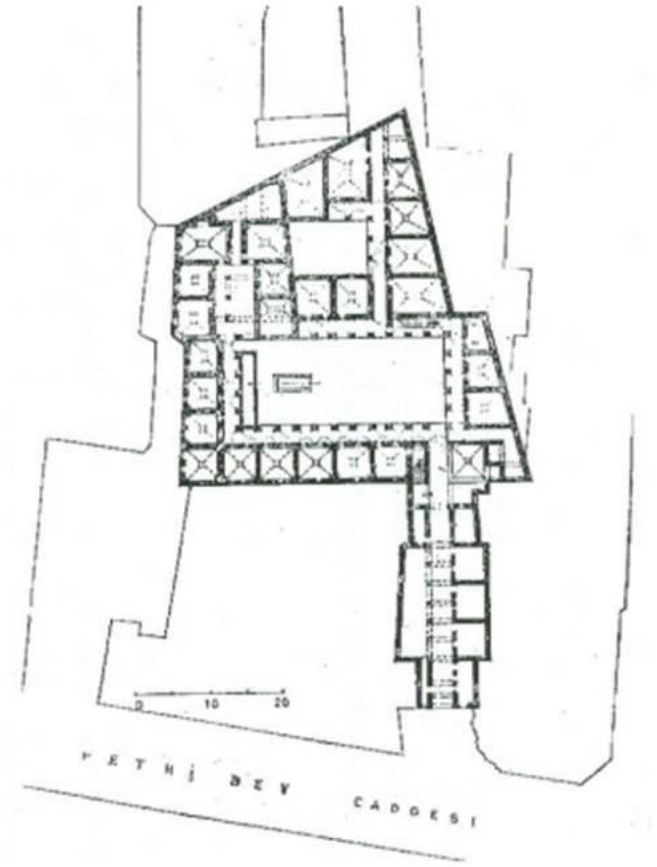

Şekil 3.5.1.1: Laleli Çukurçeşme Hanı Plan (Güran, 1976, s. 234)

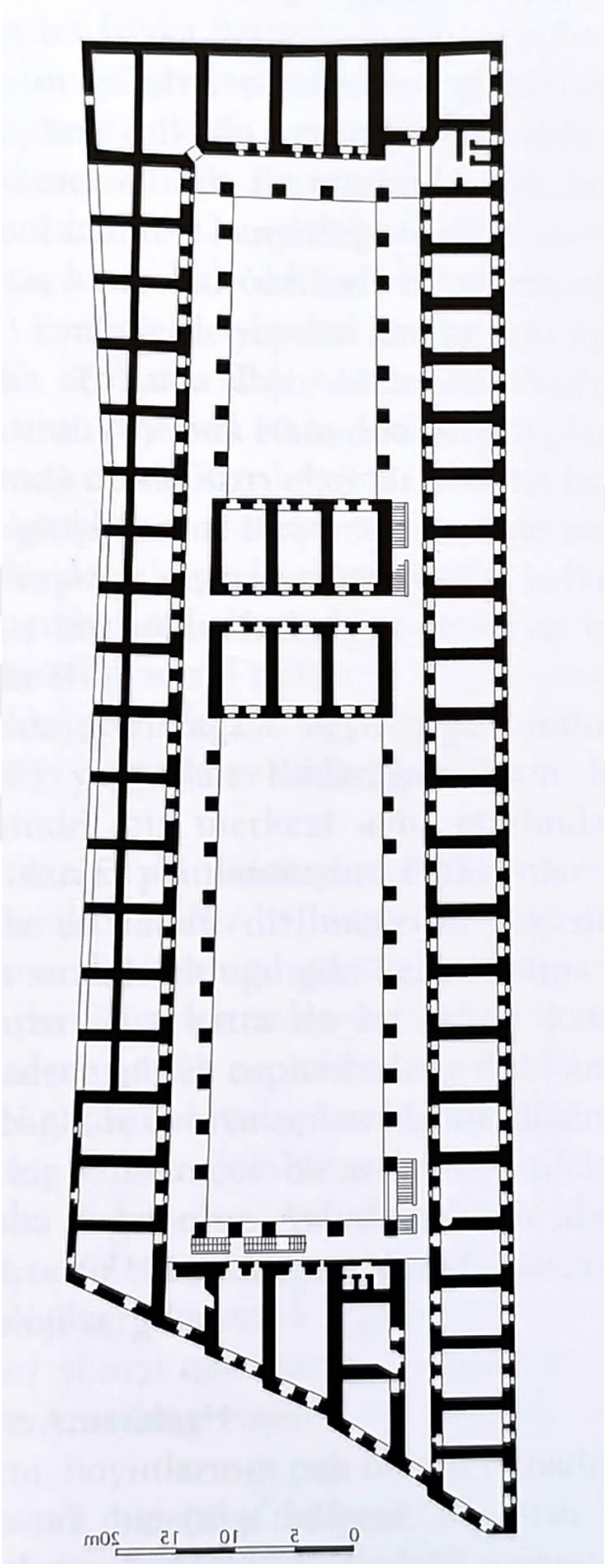

Şekil 3.5.2.1: Büyük Yeni Han Plan (Güran, 1976, s. 18)

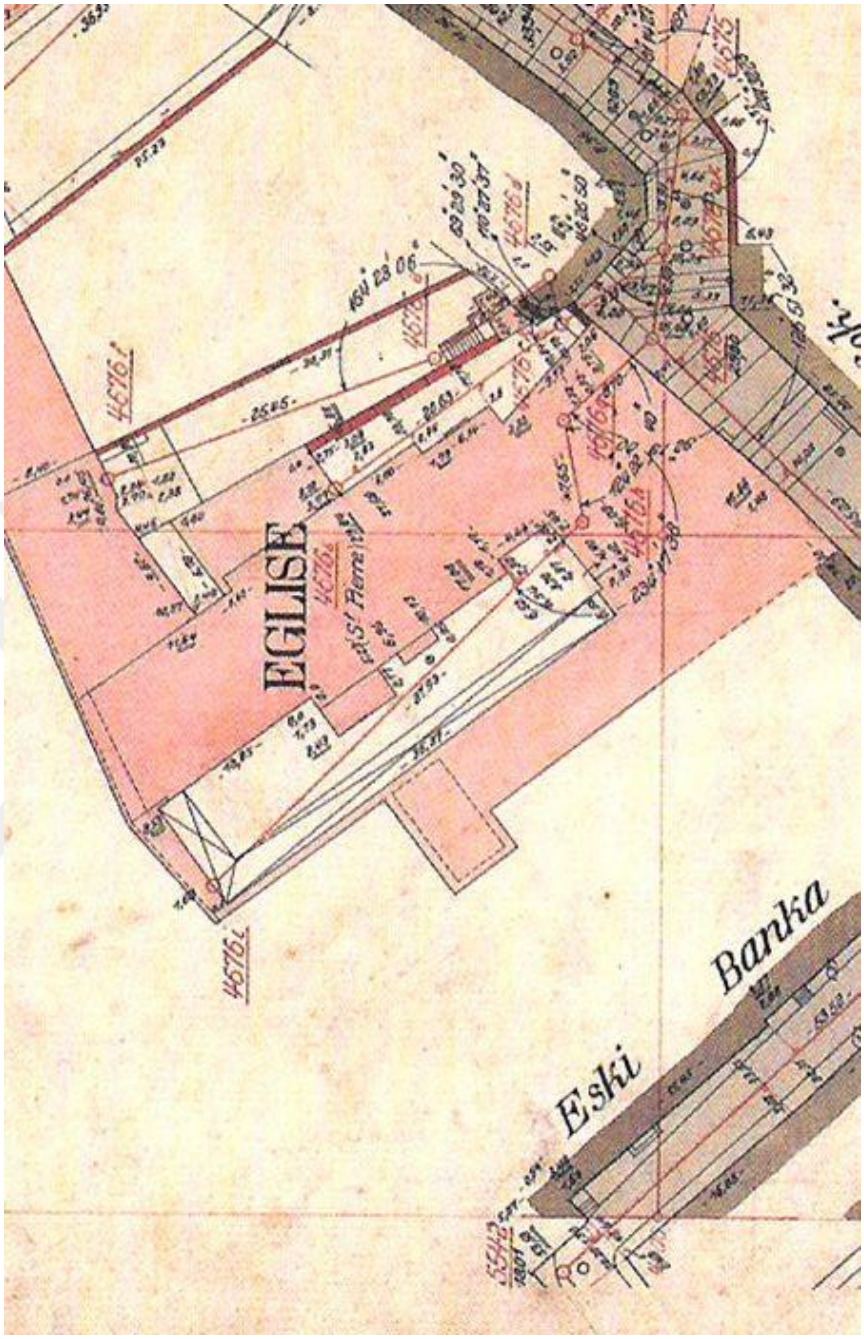

Şekil 3.5.4.1: Sen Piyer Han Haritada Konumu (Pervitich)

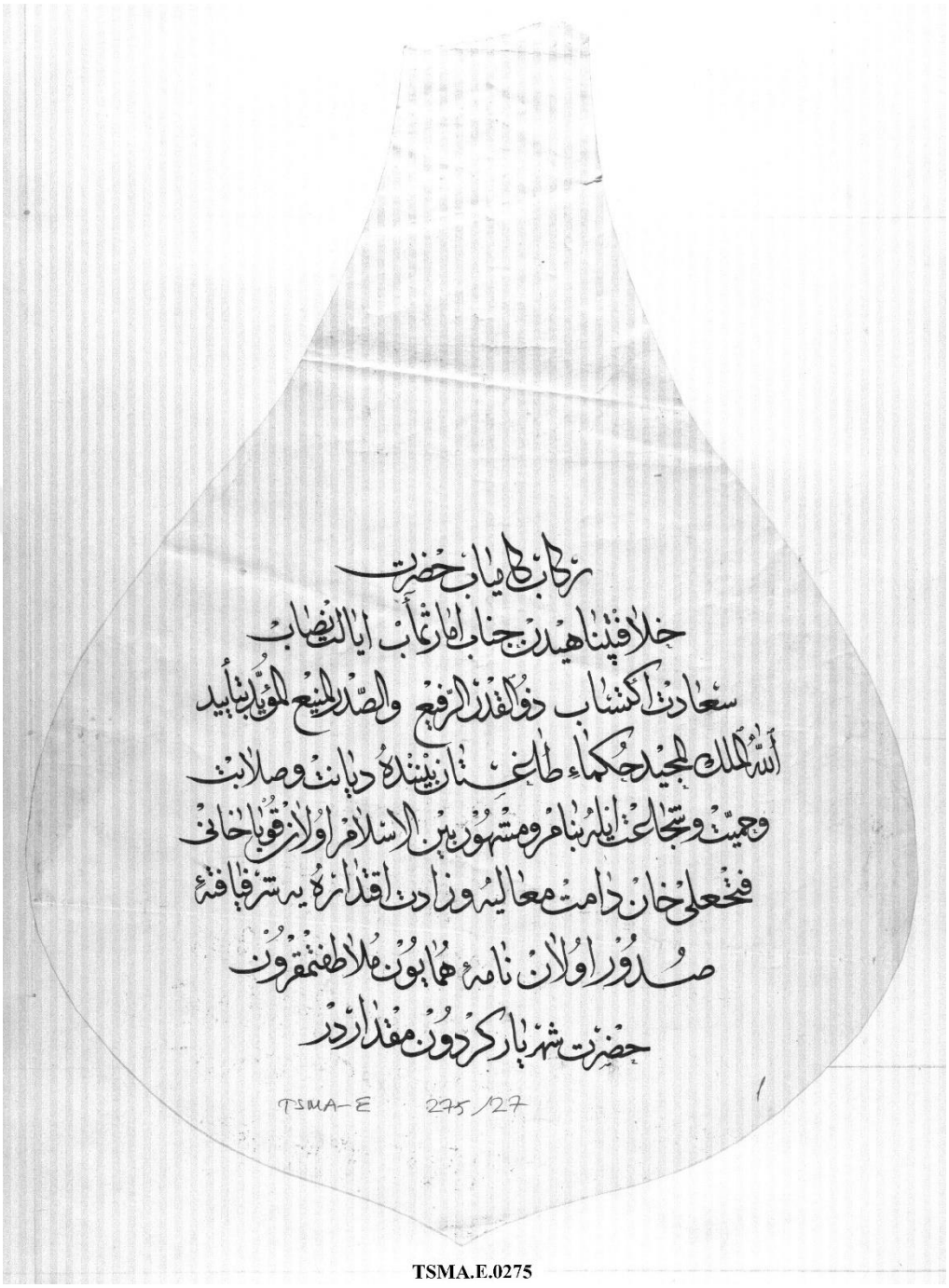

Belge 1.1.1: Sultan III. Mustafa'nın name-i hümayunu. Kafkasya'daki Müslümanları Ruslara karşı cihada çağırmak için Kuban Hanı Feth Ali Han'a yazılan mektup. BOA.TSMA.E/275.27

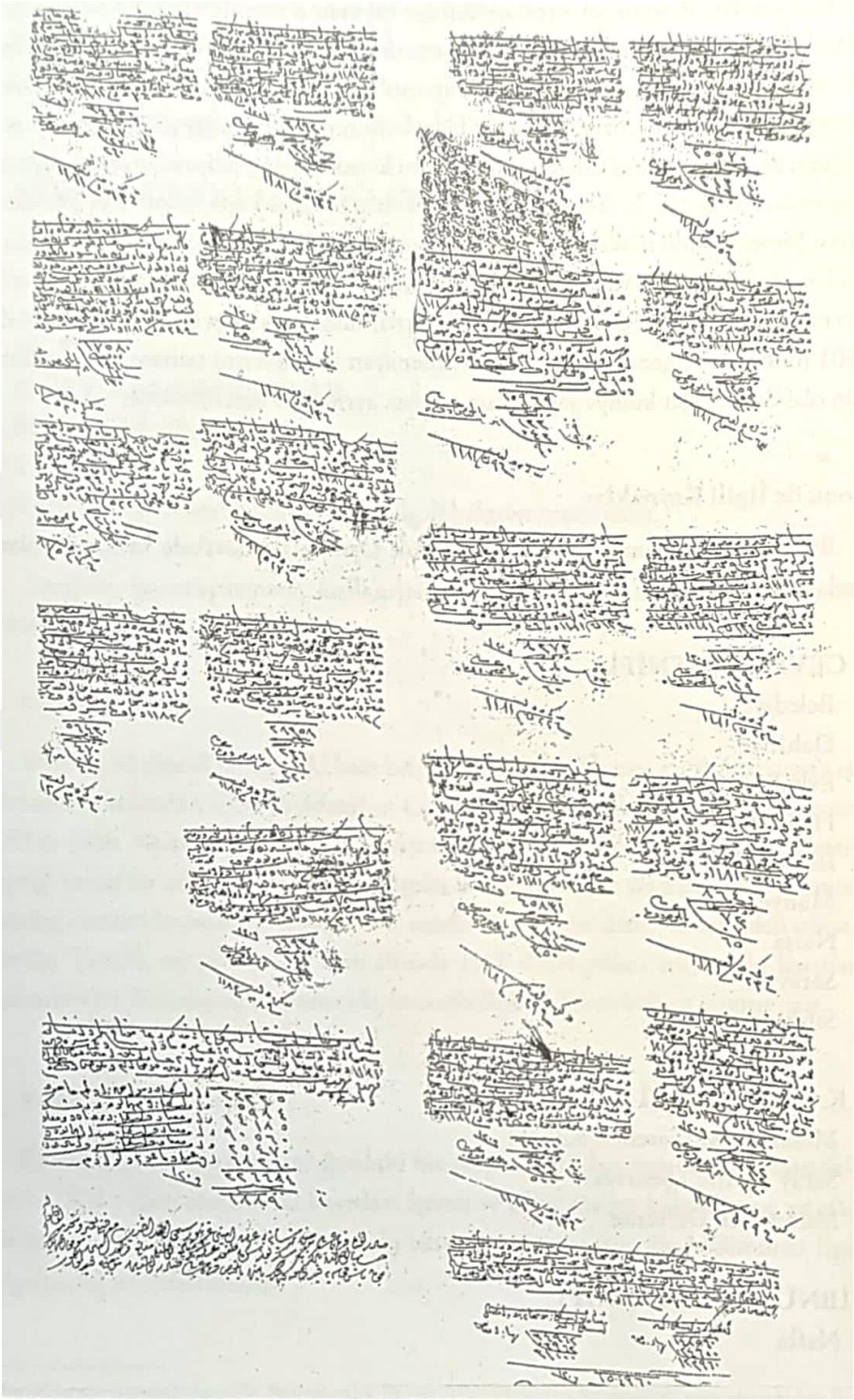

Belge 3.1: Defter-i Tamirat-ı İstanbul. 806 sayfalık, 1720'den 1805'e kadar İstanbul'da gerçekleşen yapı onarımlarının mali kayıtlarının tutulduğu defter: BOA.MAD.d/8947 (h. 1171, m. 1757/58 ve h. 1181, m. 1767/68)

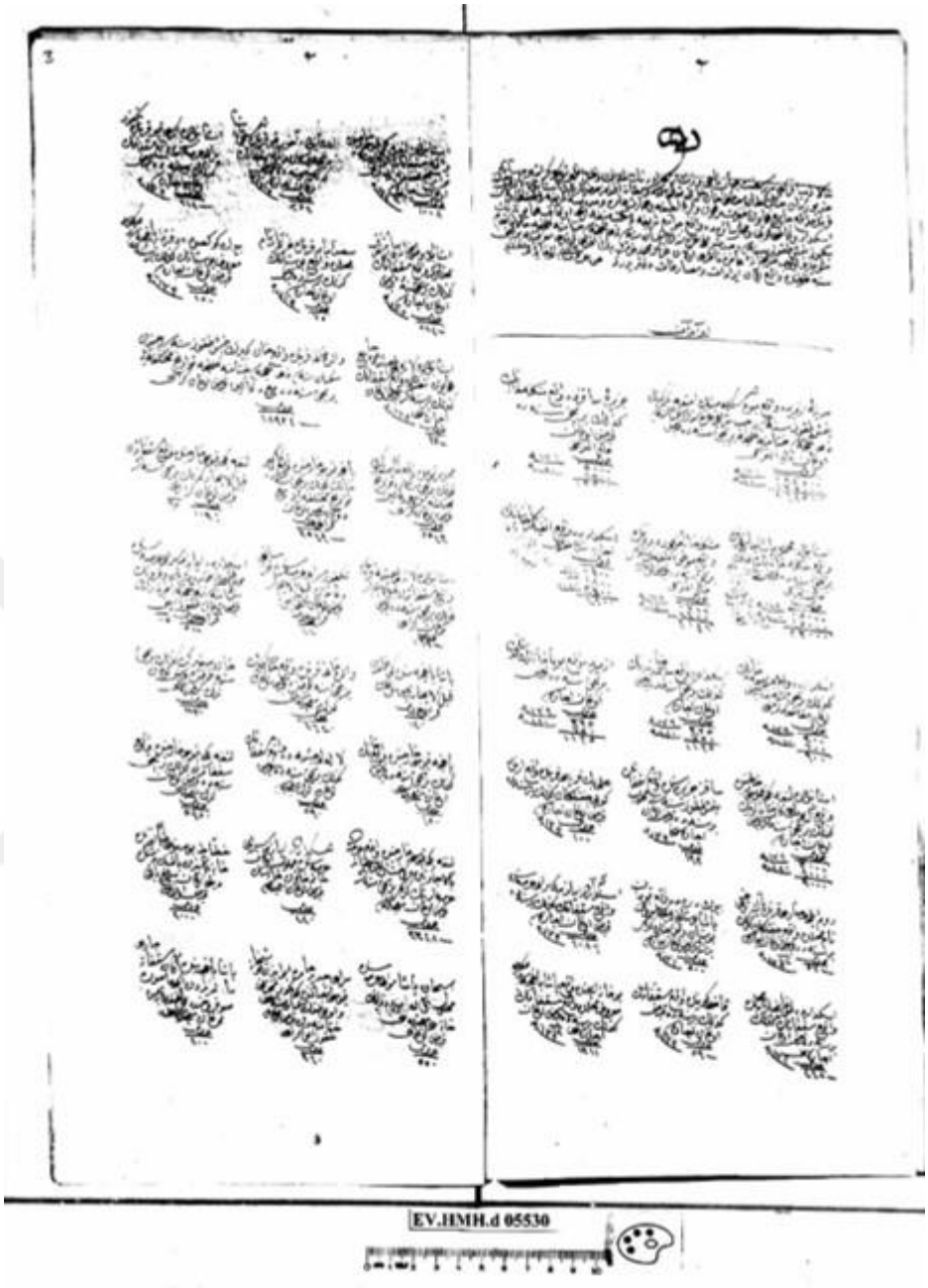

Belge 3.1.2.1: Laleli Camii evkafının irad ve masarifatı 1767 tarihli belge: BOA.EV.HMH.d/5530

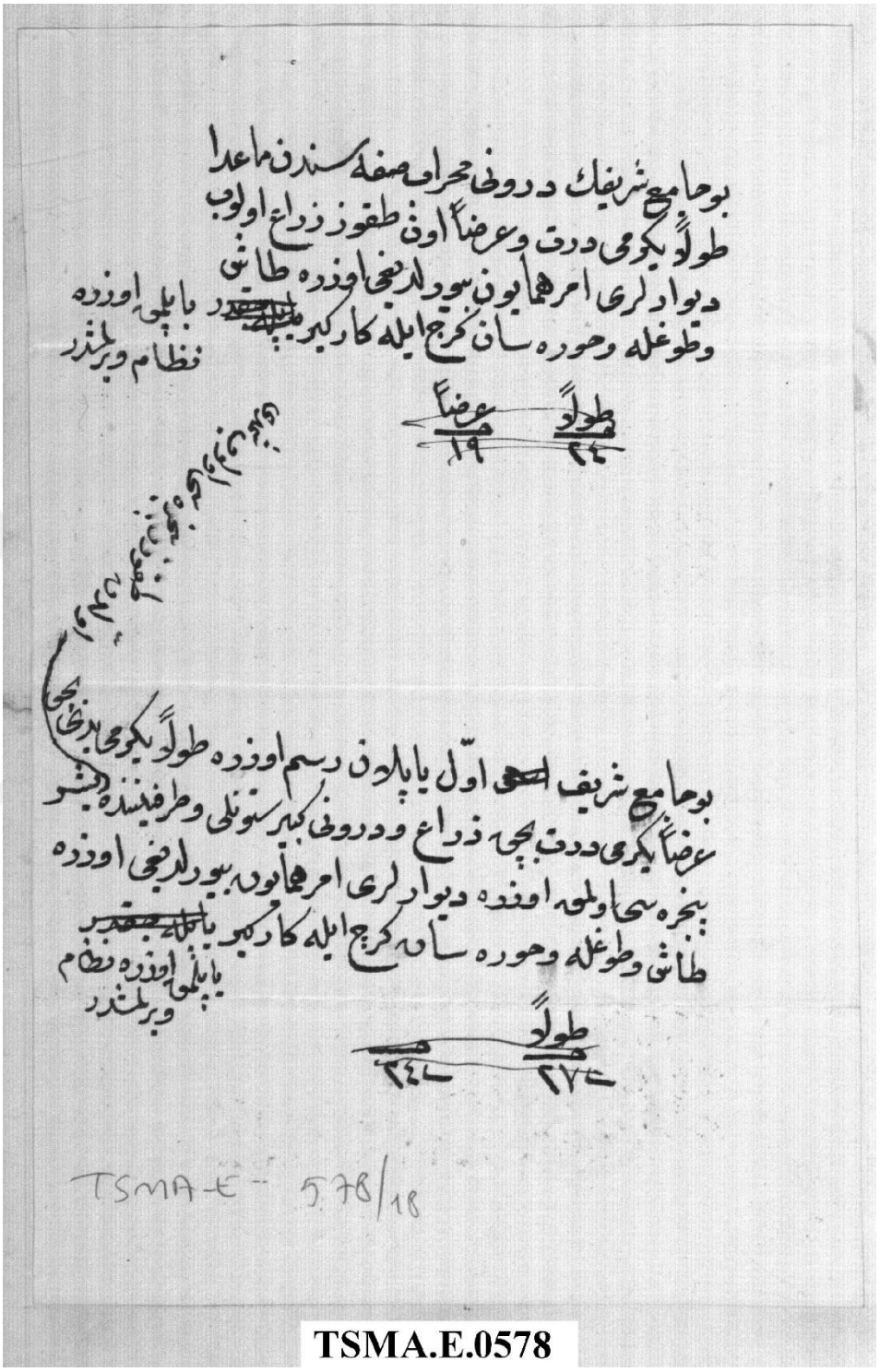

Belge 3.1.2.2: Laleli Camii'nin planı ve ebadı hakkında düzenlemeye ilişkin 29.12.1177 (1764) tarihli belge: BOA.TS.MA.e/3185/99

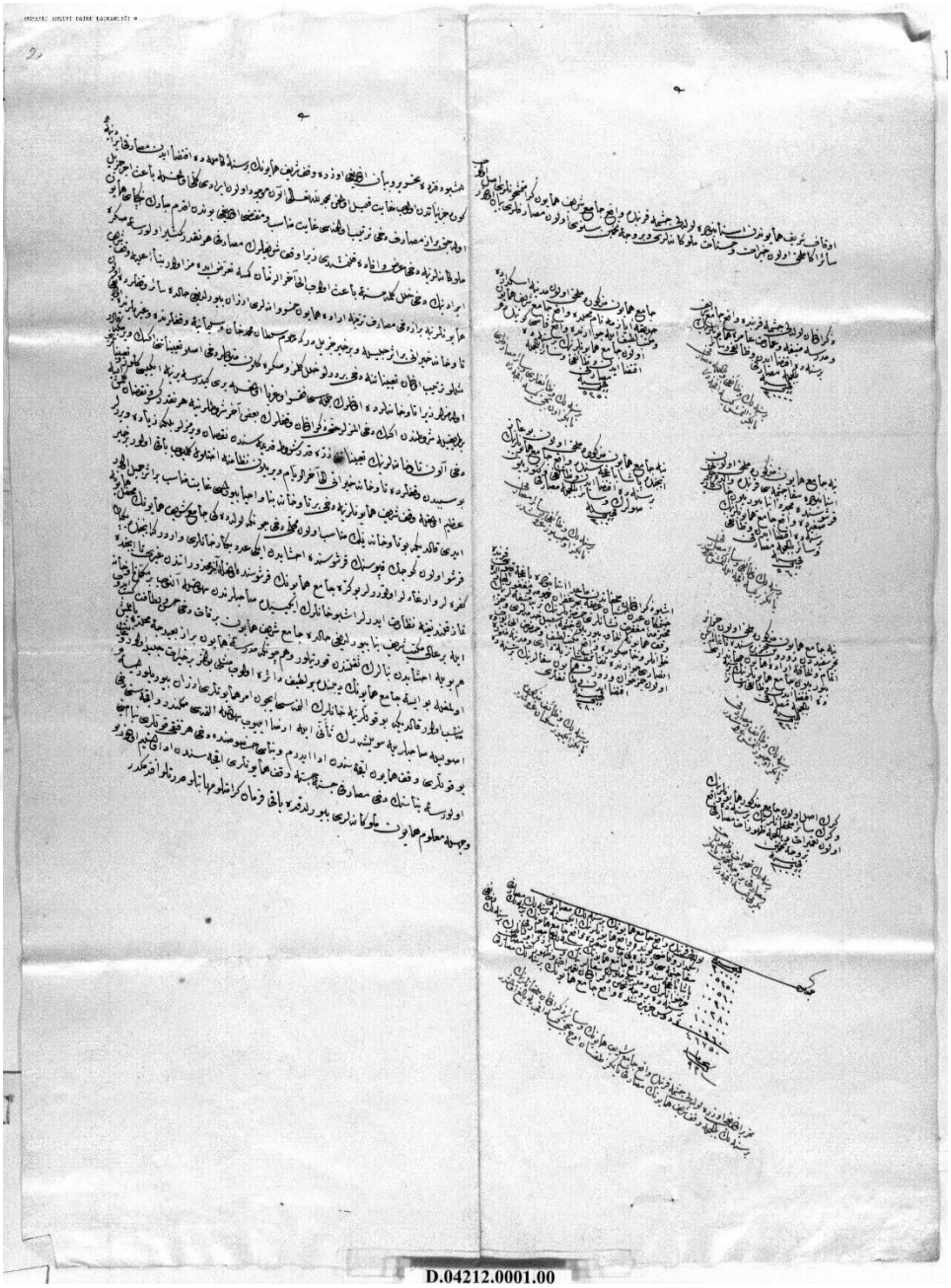

Belge 3.1.3.1: III. Mustafa'nın Laleli Camii vakfı ile ona mülhak medrese, imaret, Üsküdar'da Ayazma Camii ve mektebi, İstanbul'da Çakmakçılar Mescidi, Paşabahçe Camii, Rodos Adası'nda kale içindeki cami yapılarının yıllık masrafını kaydeden belge: BOA.TS.MA.d/4212 (h.1171, m. 1757) Sultan III. Mustafa Devri hesap defteri.

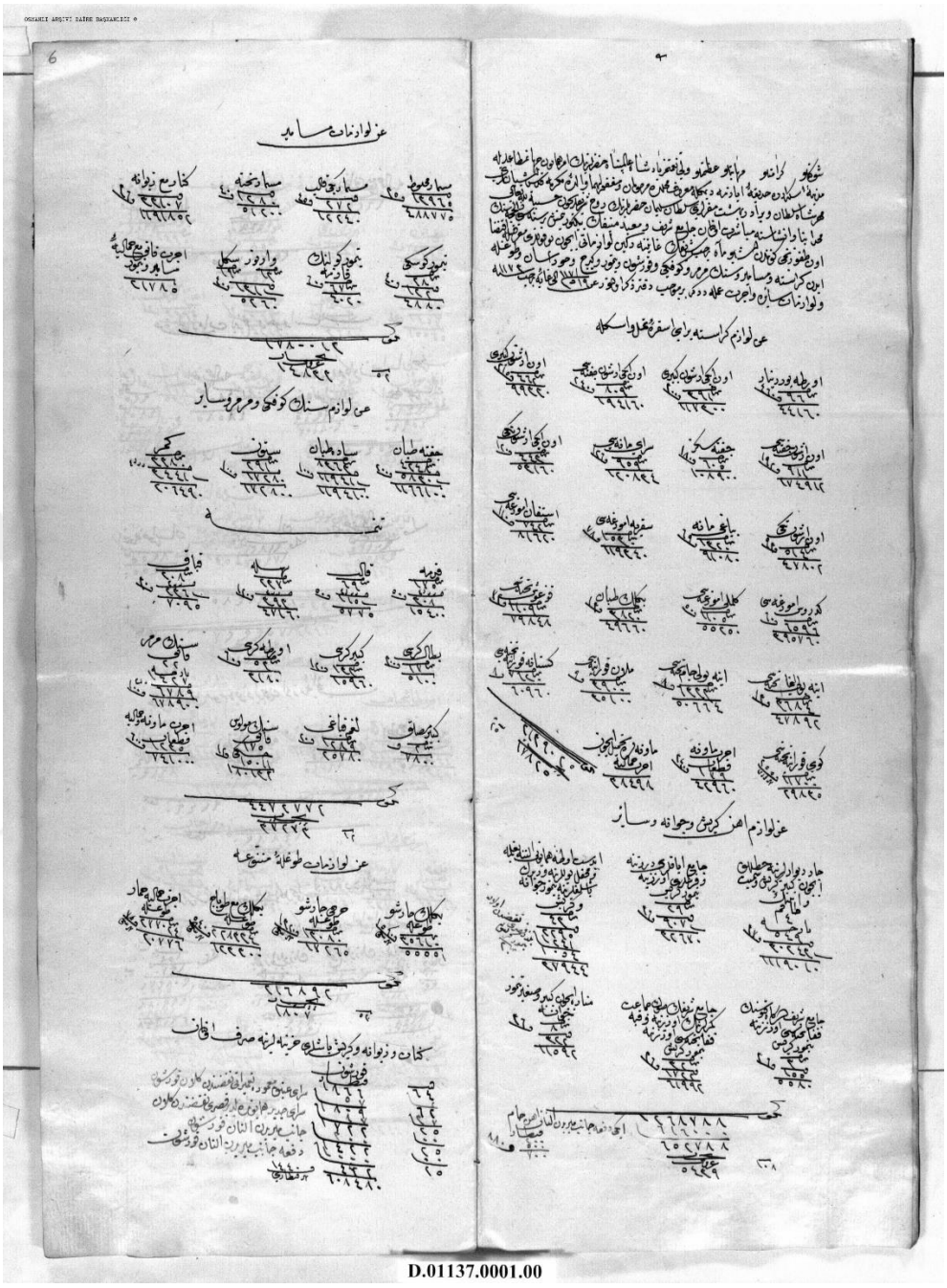

Belge 3.1.3.2: Üsküdar'da Ayazma mevkiinde lll. Mustafa'nın validesi merhum Mihrişah Emine Sultan ve biraderi Şehzade Süleyman ruhları için binası ferman buyrulan caminin inşasında kullanılacak malzeme ile tüm masrafın İstanbul Gümrük ve Bina Emini Seyyid İshak Ağa tarafından alındığı kaydedilen belge: BOA.TS.MA.d/1137 (h.1175, m.1761-62), Üsküdar Ayazma Camii inşaat defteri.

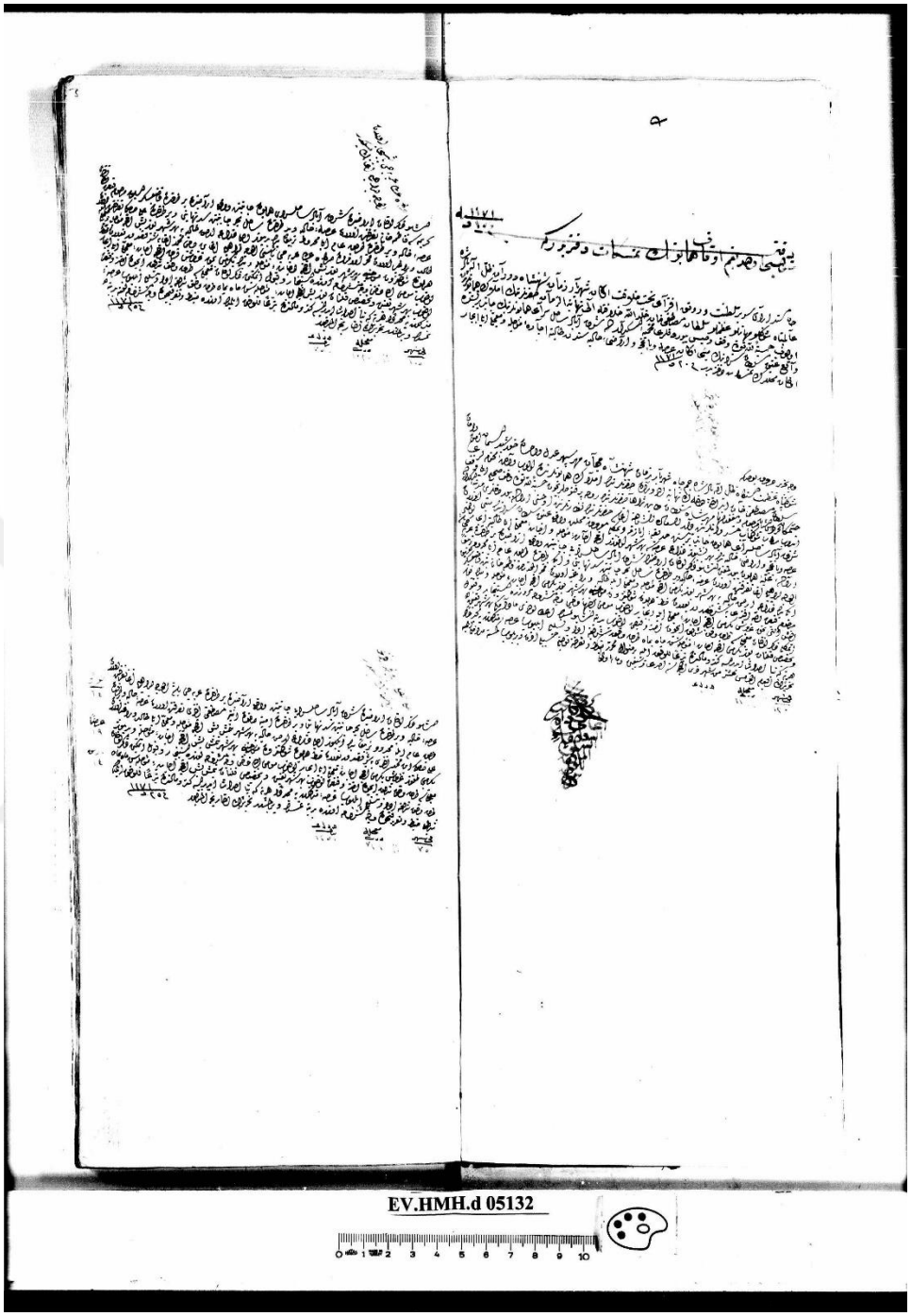

Belge 3.1.3.3: Evkafı Harameyn Muhasebeciliği Defterleri. Ayazma Cami ve Mektebi Vakıflarına bağlı arsa ve dükkanların kira kayıtları: BOA.EV.HMH.d/5132 (h.1174, m. 1761) Üsküdar Ayazma Bahçelerinde, Sultan Mustafa Han tarafından Atik Valide Sultan'a vakfettiği Cami ve Mektebi Evkafı'na bağlı arsa ve dükkanların icare-i muaccele suretleri ve kayıtları.

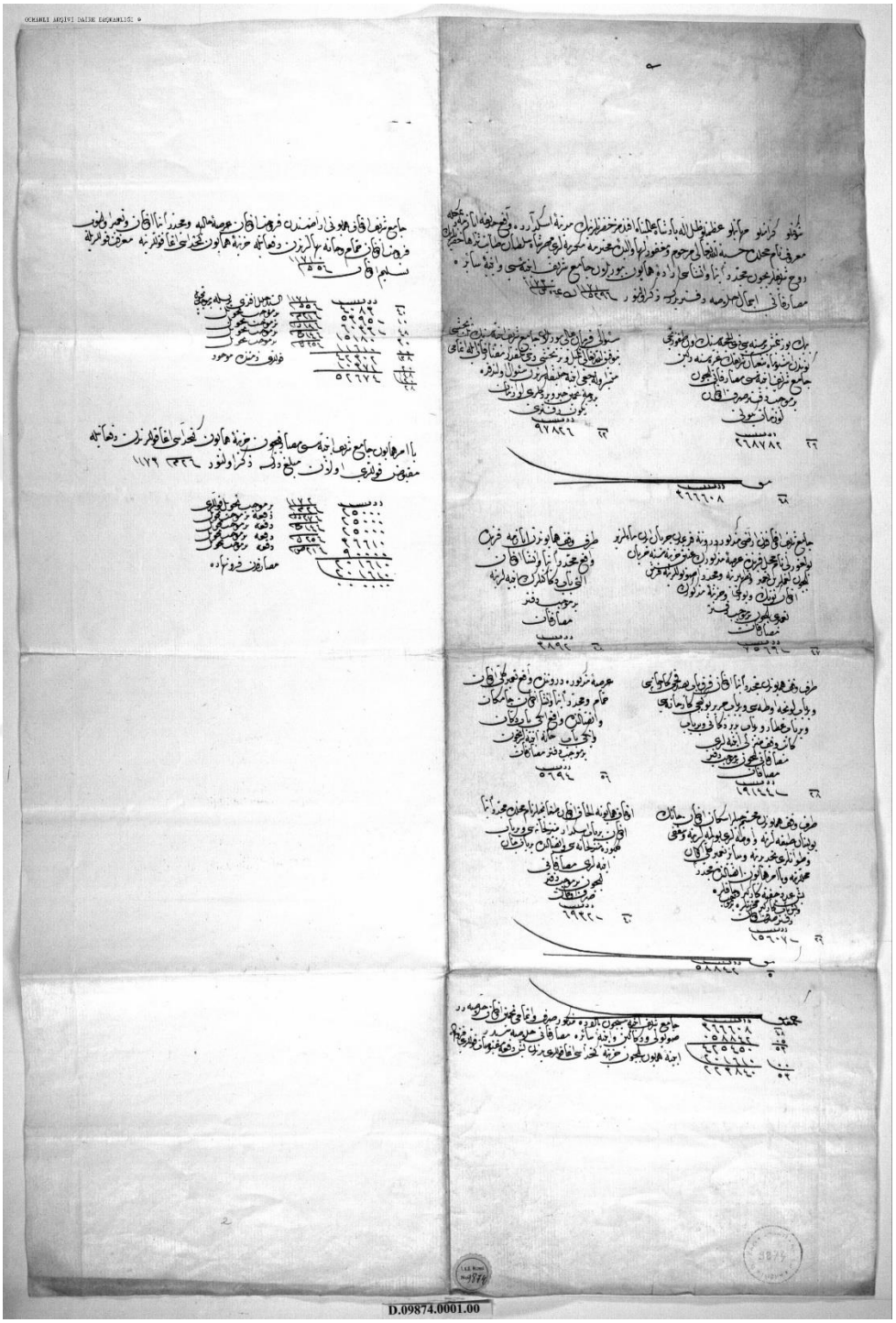

Belge 3.1.3.4: Ayazma Cami ve binalarının hesap defteri: BOA.TS.MA.d/9874

(h.1174, m. 1760-61) Üsküdar Ayazma Camii hesap defteri.



Belge 3.1.6.1: Zeynep Sultan Camii Vakfiyesi:

VGM.KTDA, VGM.Defter, 743: 80: 115



Belge 3.2.13.1: Şehitlik Tekkesi Şeyh Ali Baba Vakfiyesi: VGMA,

Defter nr. 627, s. 44

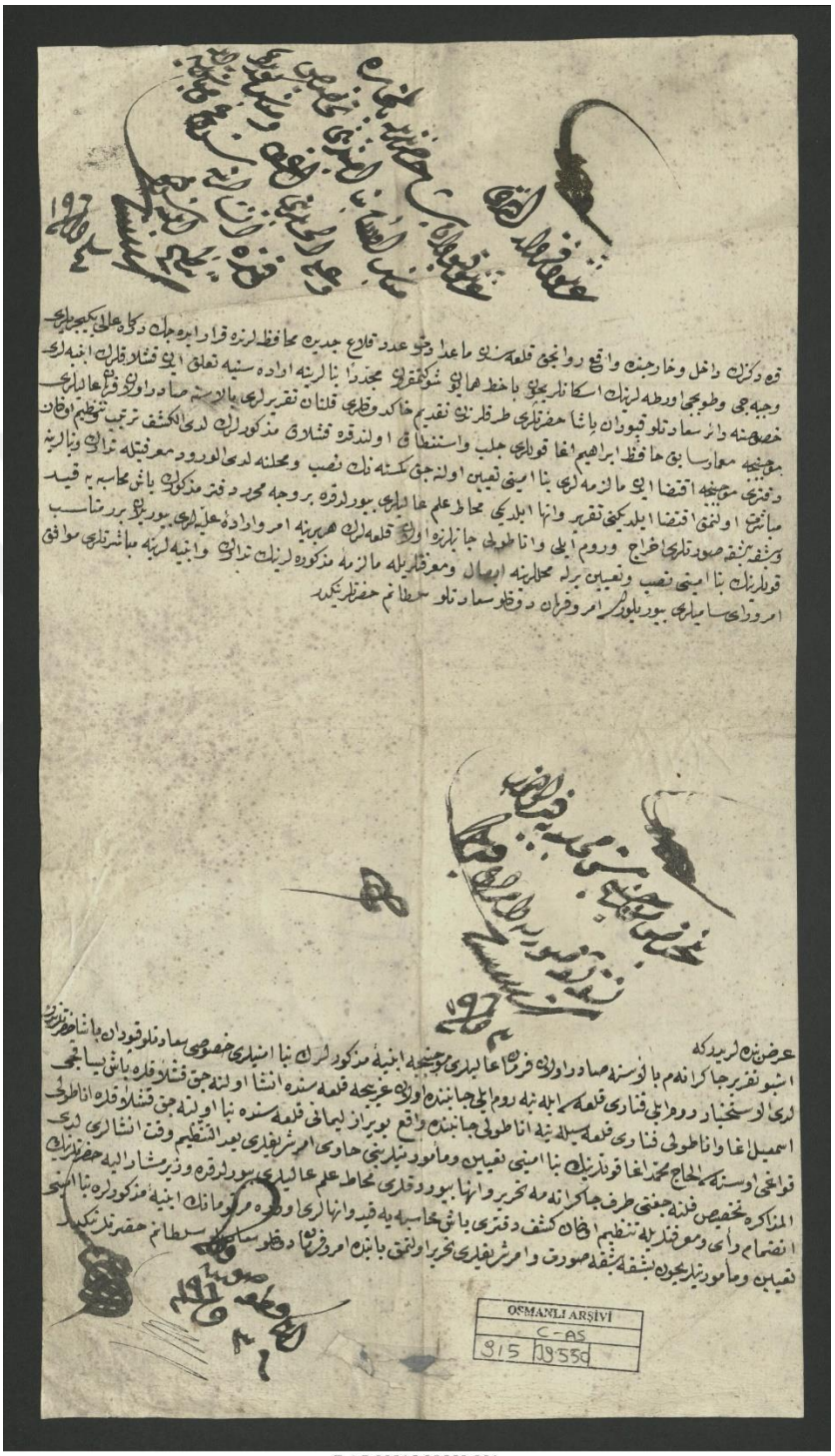
OSMANLI ARŞİVİ
C.AS
915 39550

C.AS.00915.39550.001

Belge 3.4.5.1: Anadolu Feneri'ne kışlak yapılması hakkında: BOA.C.AS/915-39550 (9 Kasım 1782)


OSMANLI ARŞİVİ
C.AS
1084 47820

C.AS.01084.47820.001

Belge 3.4.6.1: Poyrazköy Kalesi inşası için ödenek: BOA.C.AS/1084-47820

(18 Mayıs 1773)



Resim 2.1.1. III. Mustafa, Levni, Silsilename



Resim 2.1.2: III. Mustafa, Konstantin Kapıdağlı, 18. yy



Resim 2.1.3: III. Mustafa'nın zırhı, Topkapı Sarayı



Resim 2.1.4: III. Mustafa Tuğralı İslambol İbareli Sikke



Resim 2.4.1: İstanbul Görünümü (Paris, 1760) (Özükan, 2020, s. 228)

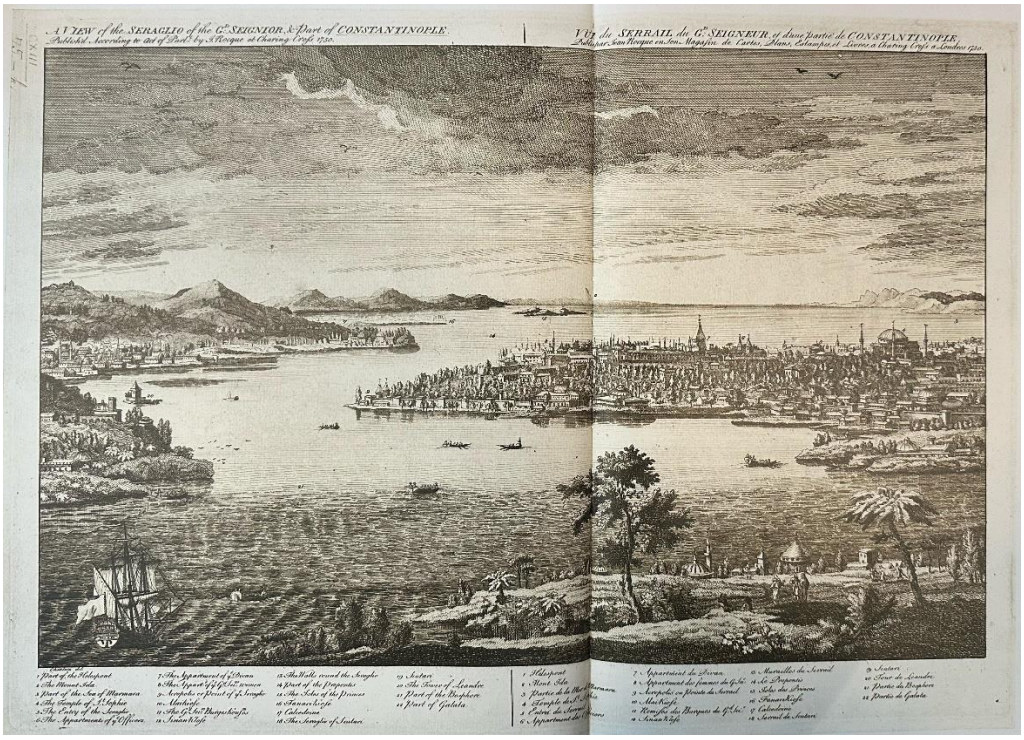

Resim 2.4.2: İstanbul Görünümü (John Rocque, 1750) (Özükan, 2020, s. 178)



Resim 3.1.1.1: Fatih Camii Kuzey Cephesi



Resim 3.1.1.2: Fatih Camii, gravür (Carbognano, gravür, 18. yy)

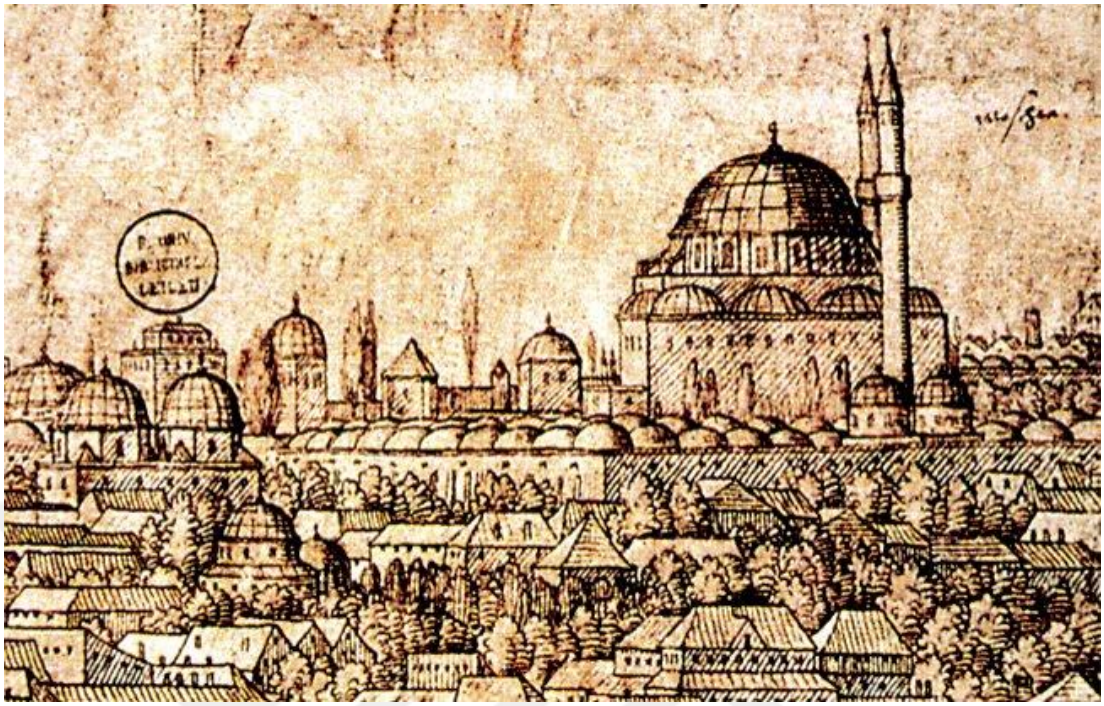

Resim 3.1.1.3: Fatih Camii, gravür (Melchior Lorichs, And, 1993, s. 21)



Resim 3.1.1.4: Fatih Camii Dış Avlu Kapısı Batı



Resim 3.1.1.5: Fatih Camii Çorba Kapısı



Resim 3.1.1.6: Fatih Camii Batı Cephesi



Resim 3.1.1.7: Fatih Camii Kuzey Dış Avlu Kapısı Kuzey



Resim 3.1.1.8: Fatih Camii Türbe Kapısı Dış Avlu

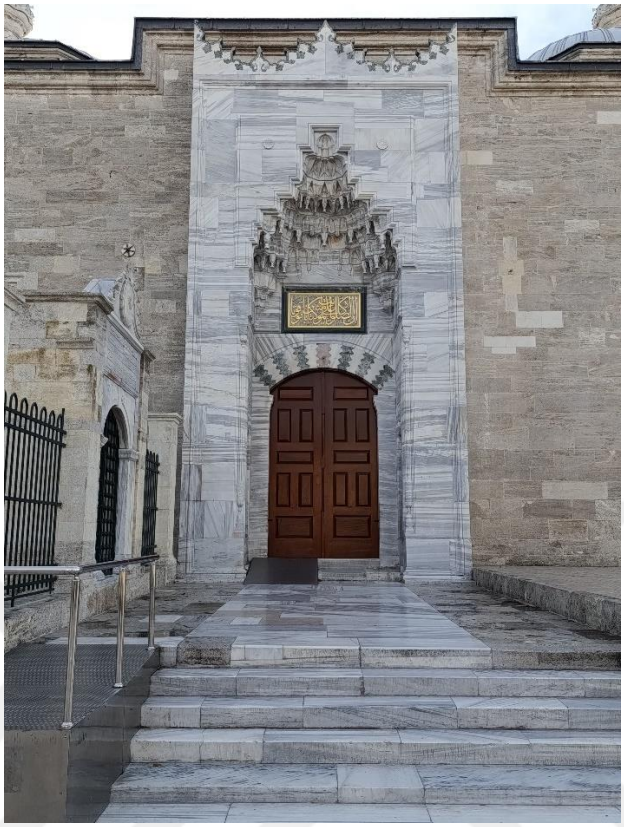

Resim 3.1.1.9: Fatih Camii İç Avlu Ana Kapısı



Resim 3.1.1.10: Fatih Cami İç Avlu Batı Kapısı

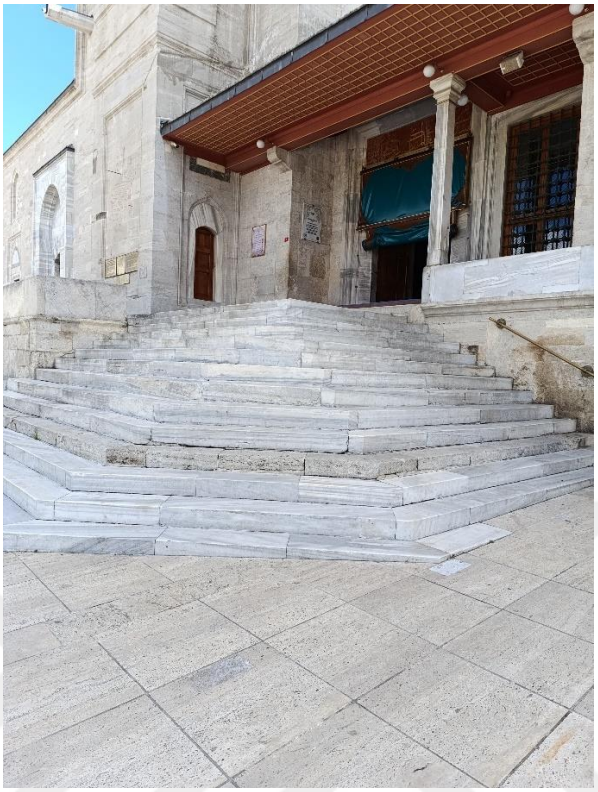

Resim 3.1.1.11: Fatih Cami Harim Kapısı Batı

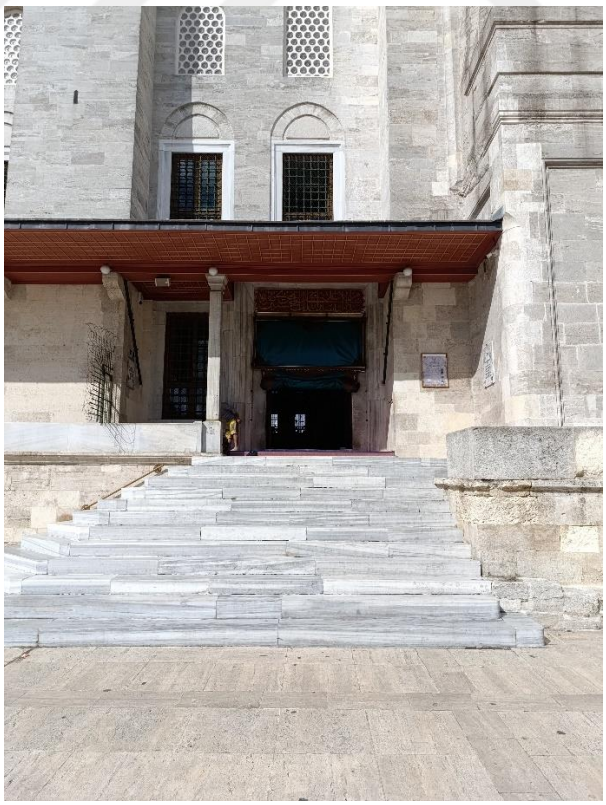

Resim 3.1.1.12: Fatih Camii Harim Kapısı Doğu



Resim 3.1.1.13: Fatih Camii Revaklı İç Avlu



Resim 3.1.1.14: Fatih Camii İç Avlu Şadırvan



Resim 3.1.1.15: Fatih Camii İç Avlu Şadırvan Saçak



Resim 3.1.1.16: Fatih Camii Son Cemaat Revağı



Resim 3.1.1.17: Revaklı Avlu Sütun Başlığı



Resim 3.1.1.18: Avlu Sütun Başlığı



Resim 3.1.1.19: Revaklı Avlu Sütun Başlığı



Resim 3.1.1.20: Fatih Camii Son Cemaat Yeri



Resim 3.1.1.21: Fatih Camii Son Cemaat Yeri Çini Pano



Resim 3.1.1.22: Fatih Camii Son Cemaat Yeri Çini Pano



Resim 3.1.1.23: Fatih Camii Cümle Kapısı



Resim 3.1.1.24: Fatih Camii Cümle Kapısı Kitabe Sağ



Resim 3.1.1.25: Fatih Camii Cümle Kapısı Kitabe Sol



Resim 3.1.1.26: Fatih Camii Cümle Kapısı Kitabe



Resim 3.1.1.27: Fatih Camii Dış Avlu Duvarı Panoları



Resim 3.1.1.28: Ali bin Muradın İmzası



Resim 3.1.1.29: Fatih Camii Harim Batı



Resim 3.1.1.30: Fatih Camii Kubbe

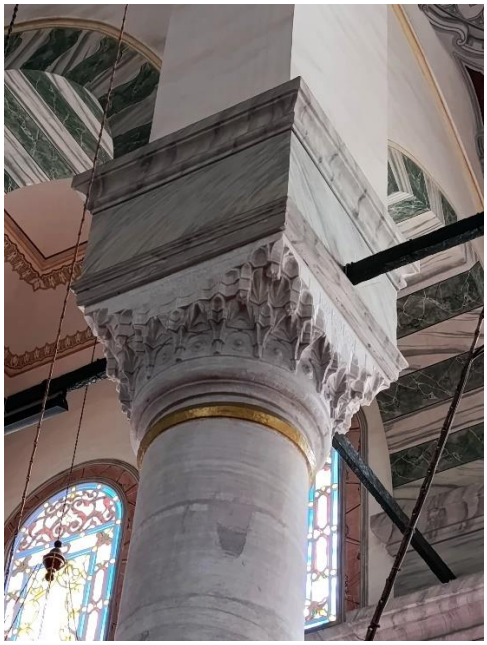

Resim 3.1.1.31: Fatih Camii Harim Sütun Başlığı Detay



Resim 3.1.1.32: Fatih Camii Mahfil Sütun Başlığı



Resim 3.1.1.33: Fatih Camii Mahfil Detay



Resim 3.1.1.34: Fatih Camii Pencere Sistemi



Resim 3.1.1.35: Fatih Camii Yan Mahfiller



Resim 3.1.1.36: Fatih Camii Kıble Duvarı



Resim 3.1.1.37: Fatih Camii Mihrap

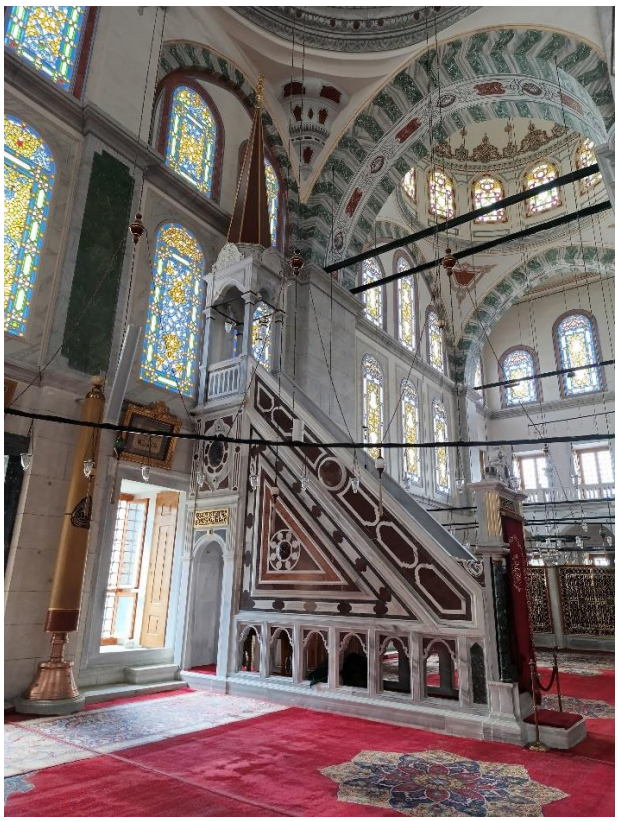

Resim 3.1.1.38: Fatih Camii Minber



Resim 3.1.1.39: Fatih Camii Minber Kapısı



Resim 3.1.1.40: Fatih Camii Hünkâr Rampası Kapı



Resim 3.1.1.41: Fatih Camii Hünkâr Rampası



Resim 3.1.1.42: Fatih Camii Hünkâr Mahfili



Resim 3.1.1.43: Fatih Camii Vaiz Kürsüsü



Resim 3.1.1.44: Vaiz Kürsüsü



Resim 3.1.1.45: Fatih Camii Minare



Resim 3.1.1.45.2: Fatih Camii Güneş Saati



Resim 3.1.1.46: Fatih Camii Fatih Türbesi



Resim 3.1.1.47: Fatih Türbesi Kapı



Resim 3.1.1.48: Gülbahar Hatun Türbesi

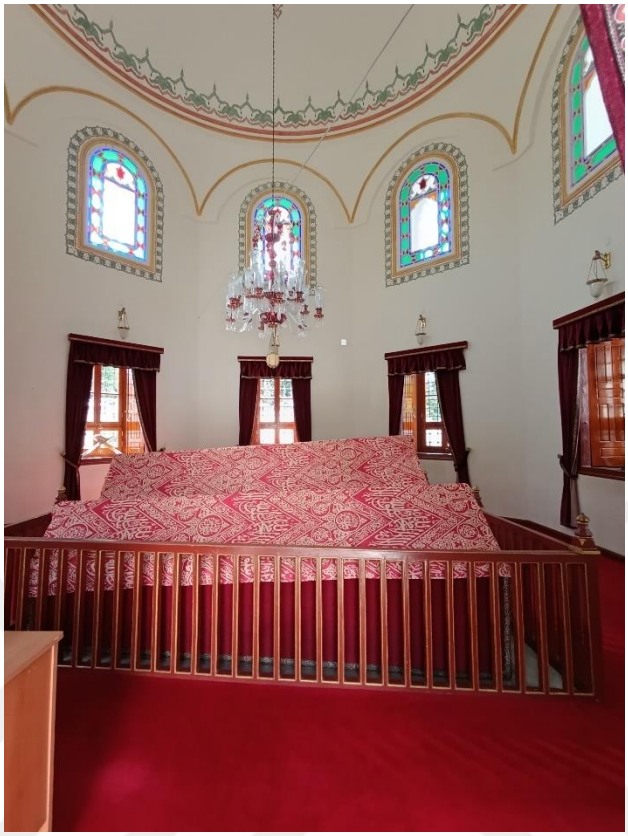

Resim 3.1.1.49: Fatih Camii Gülbahar Hatun Türbesi İç Mekan



Resim 3.1.1.50: Fatih Camii I. Mahmut Kütüphanesi



Resim 3.1.2.1: Laleli Camii



Resim 3.1.2.2: Laleli Külliyesi Bodrum Kat



Resim 3.1.2.3: Laleli Külliyesi Çarşı Girişi



Resim 3.1.2.4: Laleli Külliyesi Dış Avlu Taç Kapı



Resim 3.1.2.5: Laleli Külliyesi Sebil Yanı Dış Avlu Kapısı



Resim 3.1.2.6: Laleli Külliyesi Kuzey Cephe Dış Avlu Kapısı



Resim 3.1.2.7: Laleli Cami Çeşmesi



Resim 3.1.2.8: Laleli Cami İç Avlu Batı Kapısı

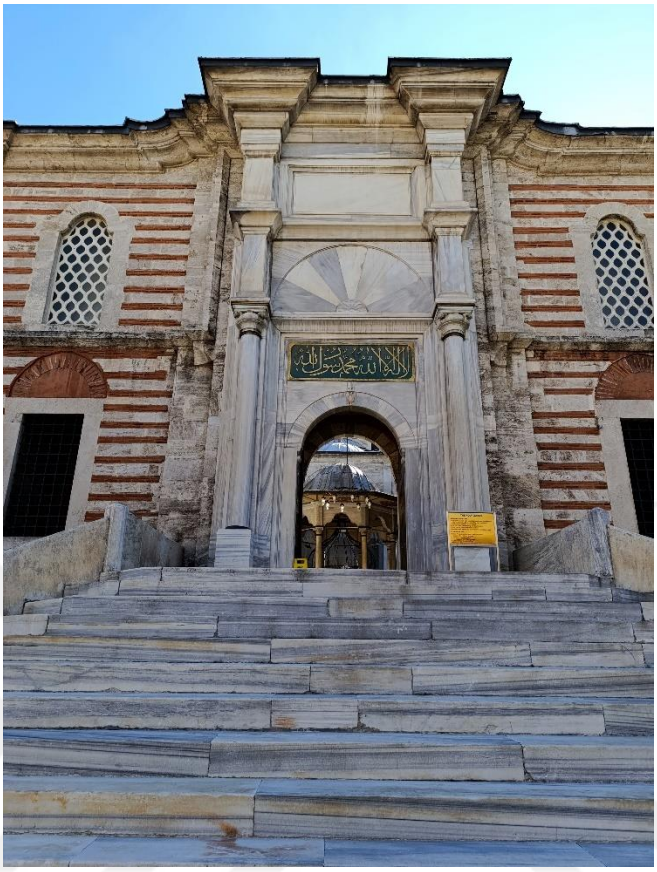

Resim 3.1.2.9: Laleli Cami İç Avlu Ana Kapı

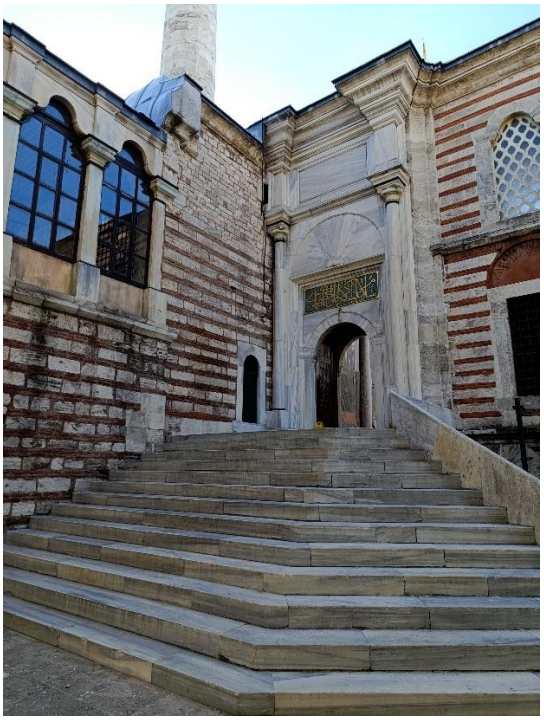

Resim 3.1.2.10: Laleli Camii İç Avlu Doğu Kapısı



Resim 3.1.2.11: Laleli Camii Revaklı Avlu



Resim 3.1.2.12: Laleli Camii Şadırvan



Resim 3.1.2.13: Laleli Cami Minare Batı



Resim 3.1.2.14: Laleli Camii Minare Doğu



Resim 3.1.2.15: Laleli Camii Son Cemaat Yeri



Resim 3.1.2.16: Laleli Camii Mükebbire ve Mihrabiye



Resim 3.1.2.17: Laleli Camii Yan Sahın Kapısı Sol



Resim 3.1.2.18: Laleli Camii Yan Sahın Kapısı Sağ



Resim 3.1.2.19: Laleli Camii Cümle Kapısı



Resim 3.1.2.20: Laleli Camii Yan Sofa

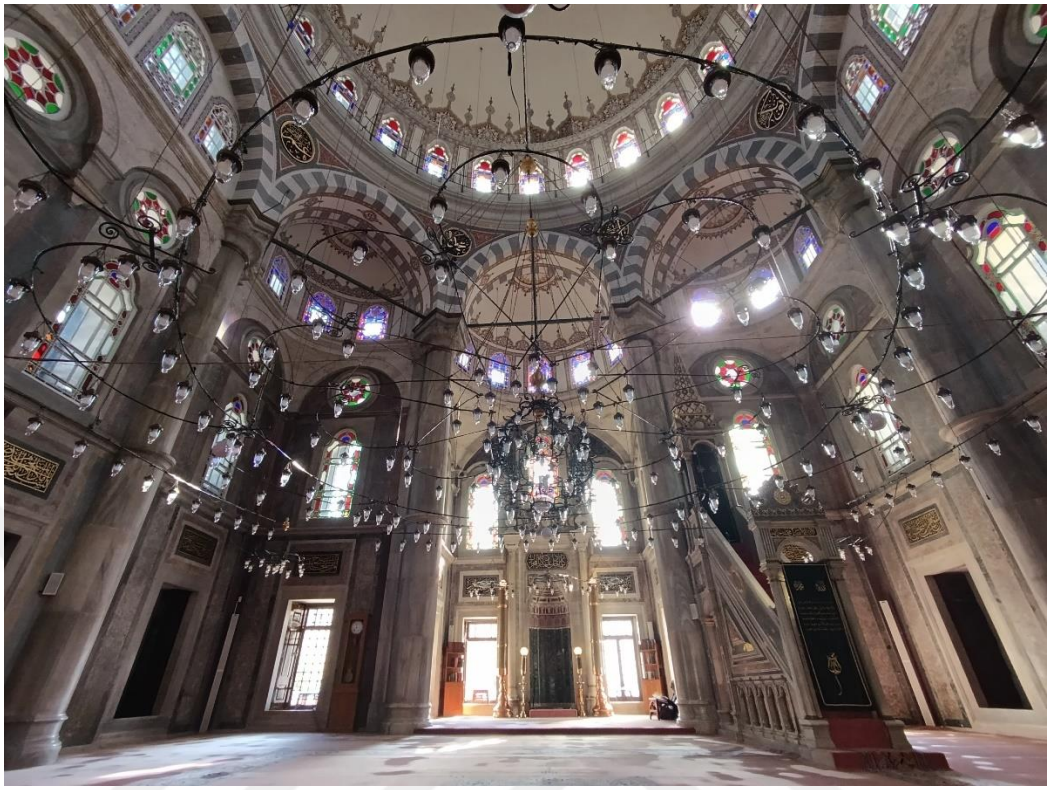

Resim 3.1.2.21: Laleli Camii Harim

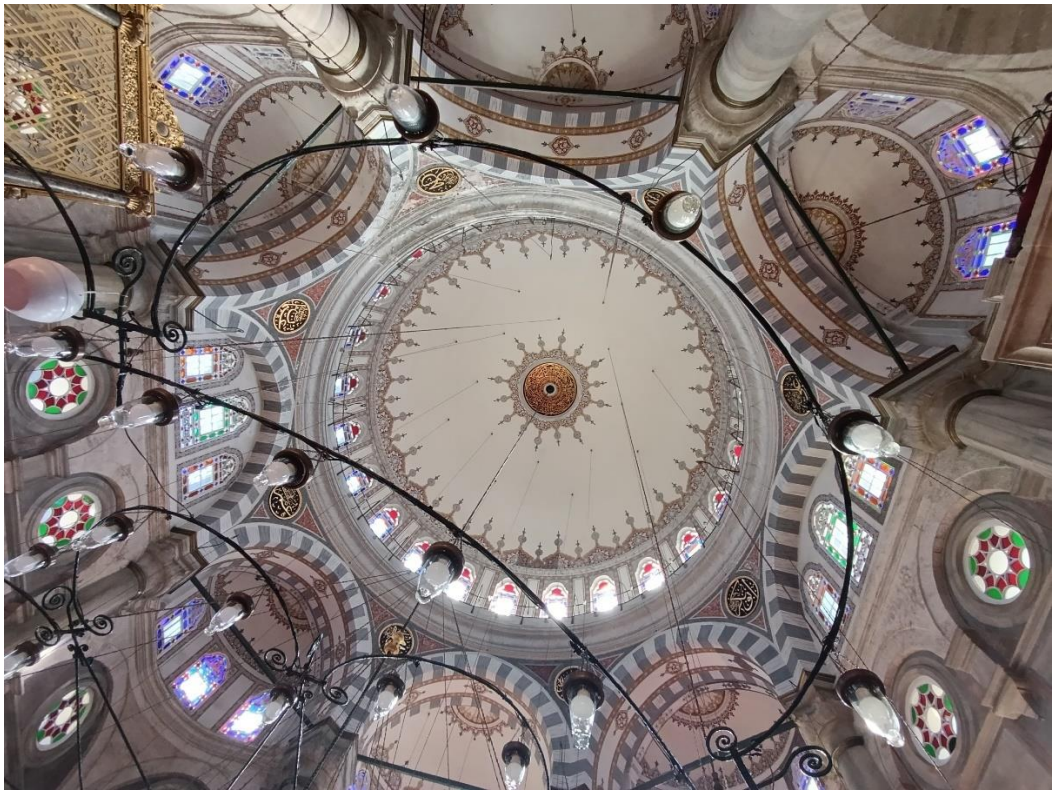

Resim 3.1.2.22: Laleli Camii Kubbe

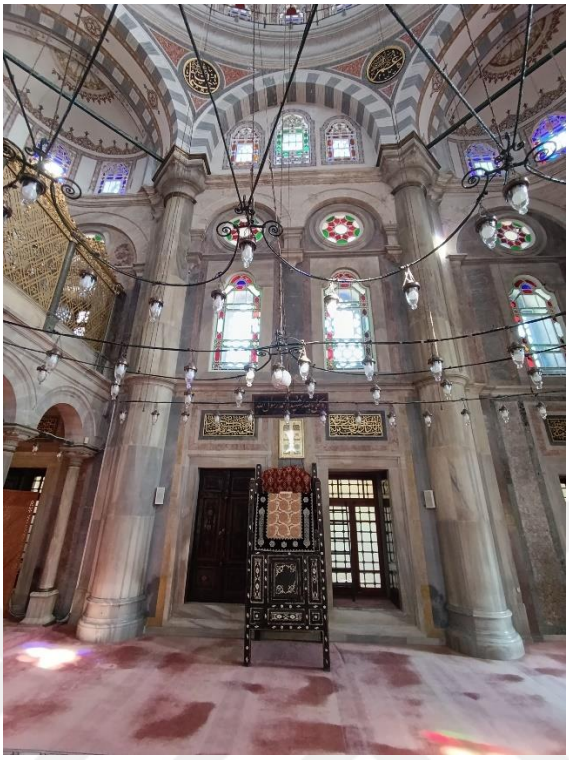

Resim 3.1.2.23: Laleli Camii Pencere Sıraları

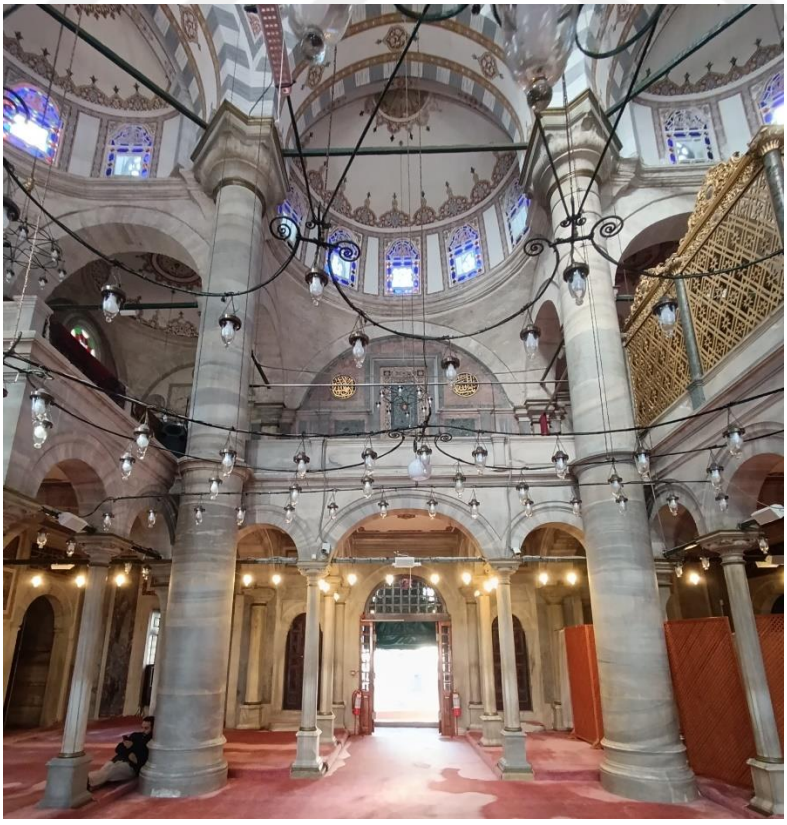

Resim 3.1.2.24: Laleli Camii Mahfil

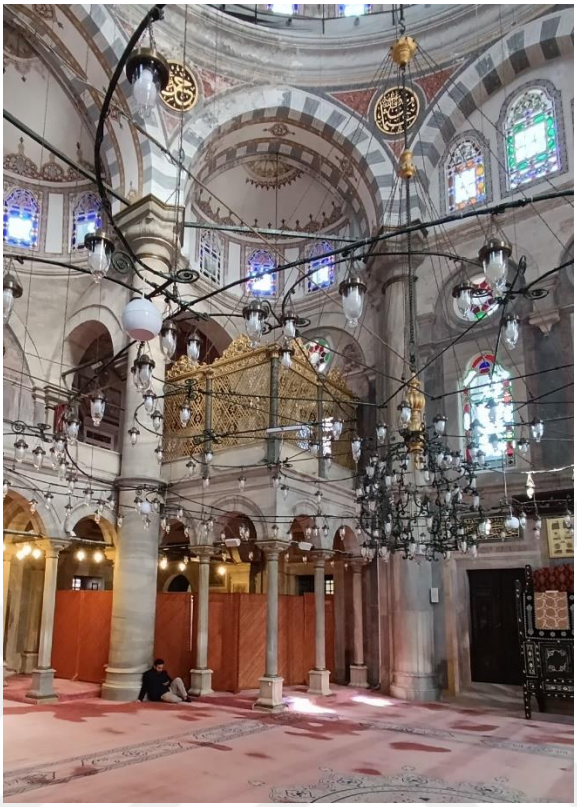

Resim 3.1.2.25: Laleli Camii Hünkâr Mahfili



Resim 3.1.2.26: Laleli Camii Hünkâr Rampası



Resim 3.1.2.27: Laleli Camii Mihrap



Resim 3.1.2.28: Laleli Camii Minber



Resim 3.1.2.29: Laleli Camii İmarethane Kapısı



Resim 3.1.2.30: Laleli Camii İmarethane



Resim 3.1.2.31: Laleli Camii İmarethane



Resim 3.1.2.32: Laleli Camii Sebil



Resim 3.1.2.33: Laleli Camii Hacet Penceresi ve Çeşme



Resim 3.1.2.34: Laleli Camii Türbe Avlu Kapısı



Resim 3.1.2.35: Laleli Camii Türbesi Giriş Revakı



Resim 3.1.2.36: Laleli Camii Türbe Giriş Kapı



Resim 3.1.2.37: Laleli Camii Türbe

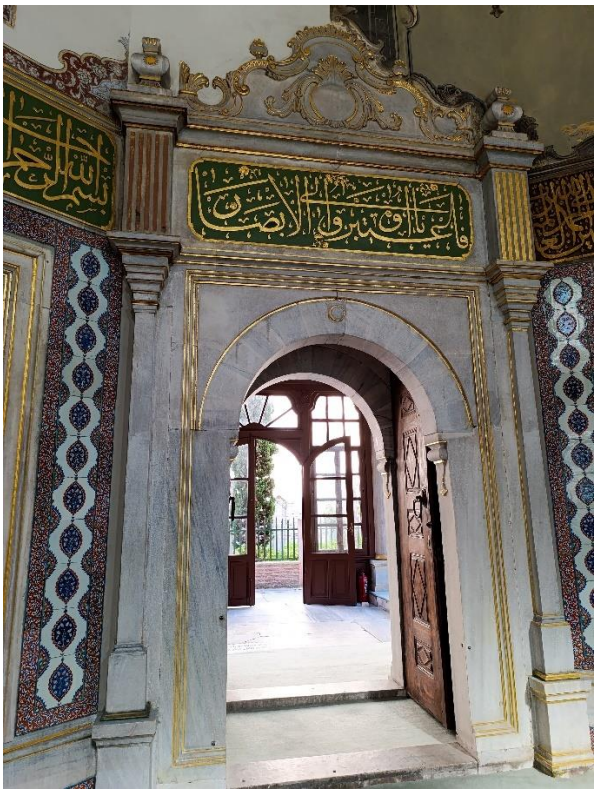

Resim 3.1.2.38: Laleli Camii Türbe İç Kapısı



Resim 3.1.2.39: Laleli Külliyesi Abdest Muslukları



Resim 3.1.3.1: Ayazma Camii

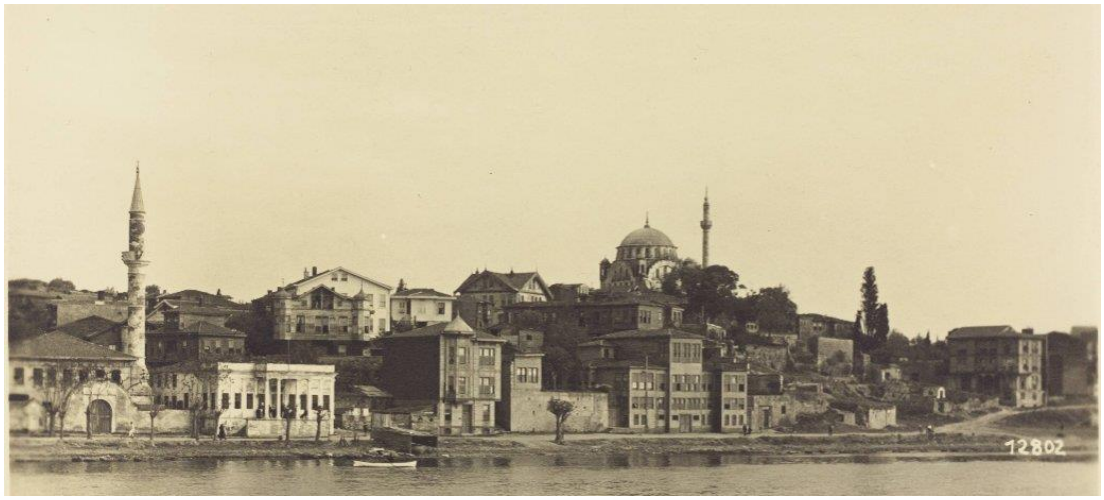

Resim 3.1.3.2: Adliye Camii ve Ayazma Camii



Resim 3.1.3.3: Ayazma Külliyesi Şemsipaşa İlköğretim Okulu



Resim 3.1.3.4: Ayazma Cami Taç Kapı Rampa



Resim 3.1.3.5: Ayazma Camii Taç Kapı



Resim 3.1.3.6: Ayazma Camii Taç Kapı Avlu Yönü



Resim 3.1.3.7: Ayazma Camii Batı Avlu Kapısı



Resim 3.1.3.8: Ayazma Camii Batı Kapısı Avlu Yönü

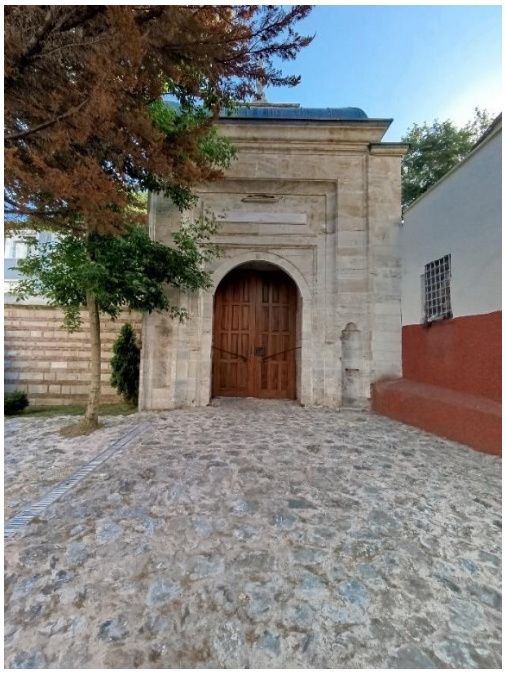

Resim 3.1.3.9: Ayazma Camii Doğu Avlu Kapısı



Resim 3.1.3.10: Ayazma Camii Güney-Kuzey Aksı Kot Farkı Merdivenler



Resim 3.1.3.11: Ayazma Camii Giriş ve Son Cemaat Yeri



Resim 3.1.3.12: Ayazma Camii Son Cemaat Revağı



Resim 3.1.3.13: Ayazma Camii Son Cemaat Revağı Sütun Başlığı



Resim 3.1.3.14: Ayazma Camii Son Cemaat Revağı Detay



Resim 3.1.3.15: Ayazma Camii Cümle Kapısı

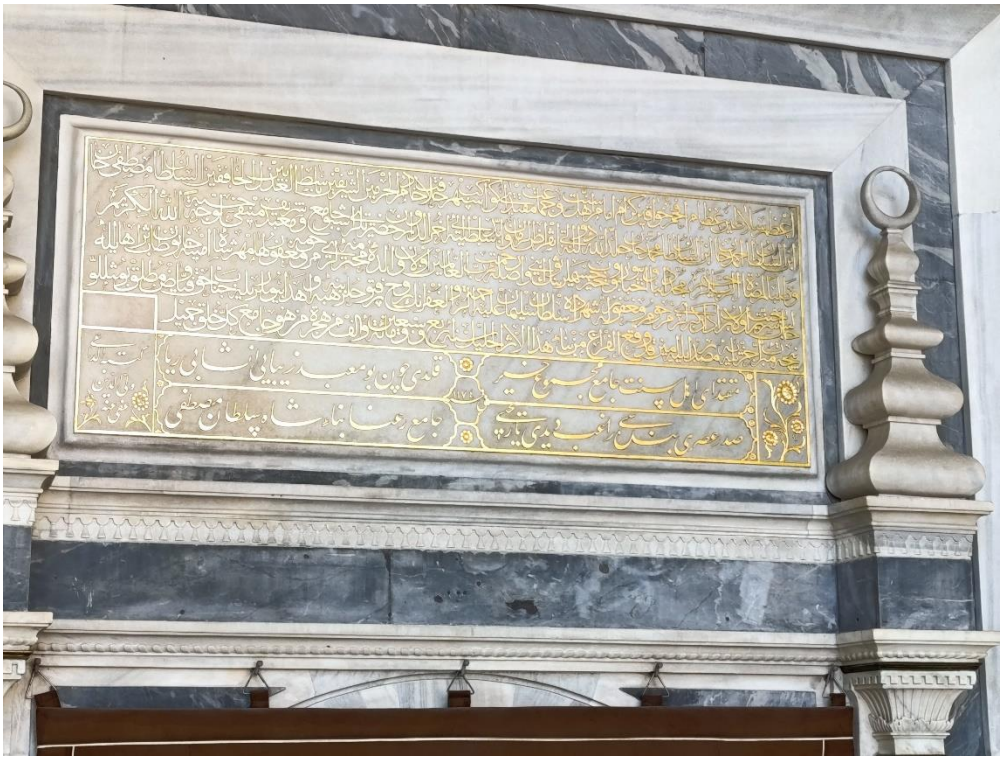

Resim 3.1.3.16: Ayazma Camii İnşa Kitabesi

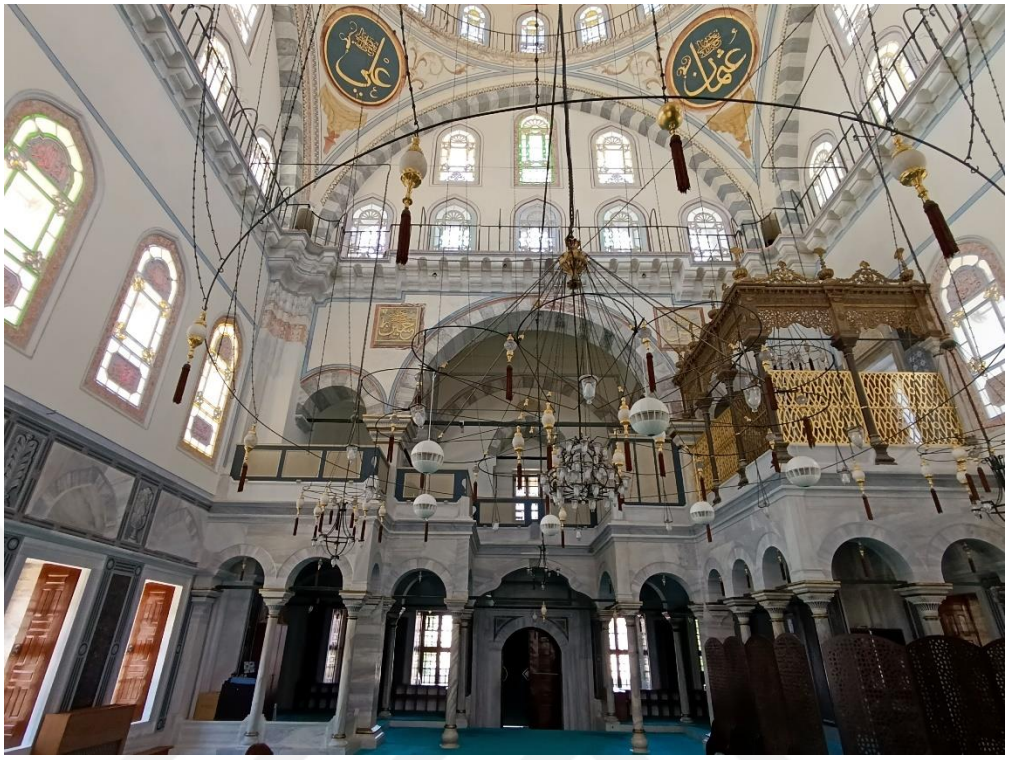

Resim 3.1.3.17: Ayazma Camii Kuzey Cephesi Mahfiller



Resim 3.1.3.18: Ayazma Camii Cephe Düzeni

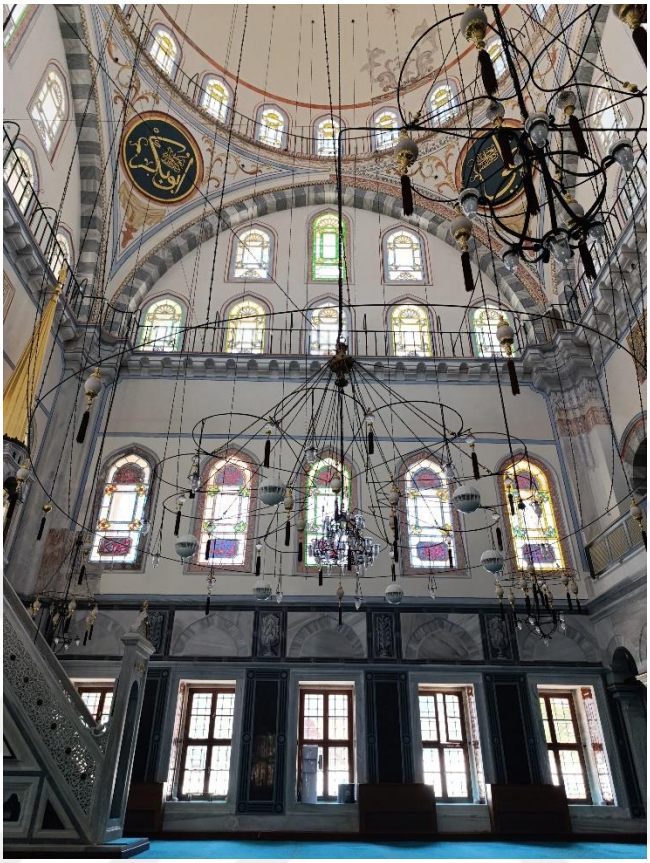

Resim 3.1.3.19: Ayazma Camii Harim

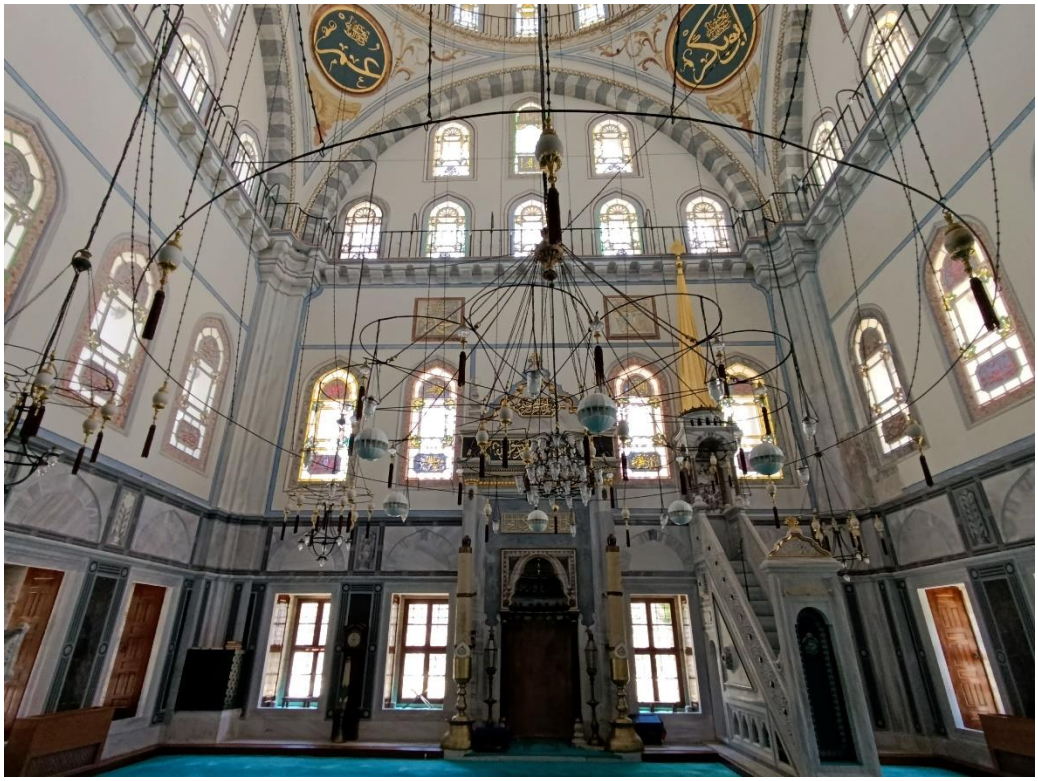

Resim 3.1.3.20: Ayazma Camii Kıble Duvarı



Resim 3.1.3.21: Ayazma Camii Kubbe



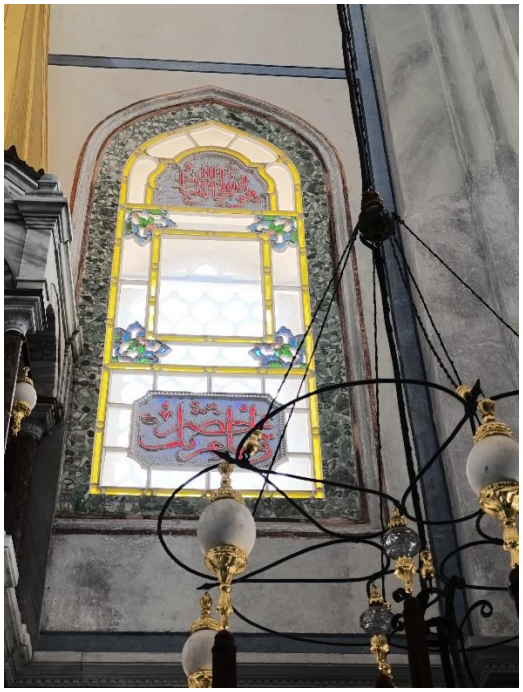

Resim 3.1.3.22 ve Resim 3.1.3.23: Ayazma Camii Revzen Detay



Resim 3.1.3.24: Ayazma Camii Mihrap



Resim 3.1.3.25: Ayazma Camii Vaiz Kürsüsü

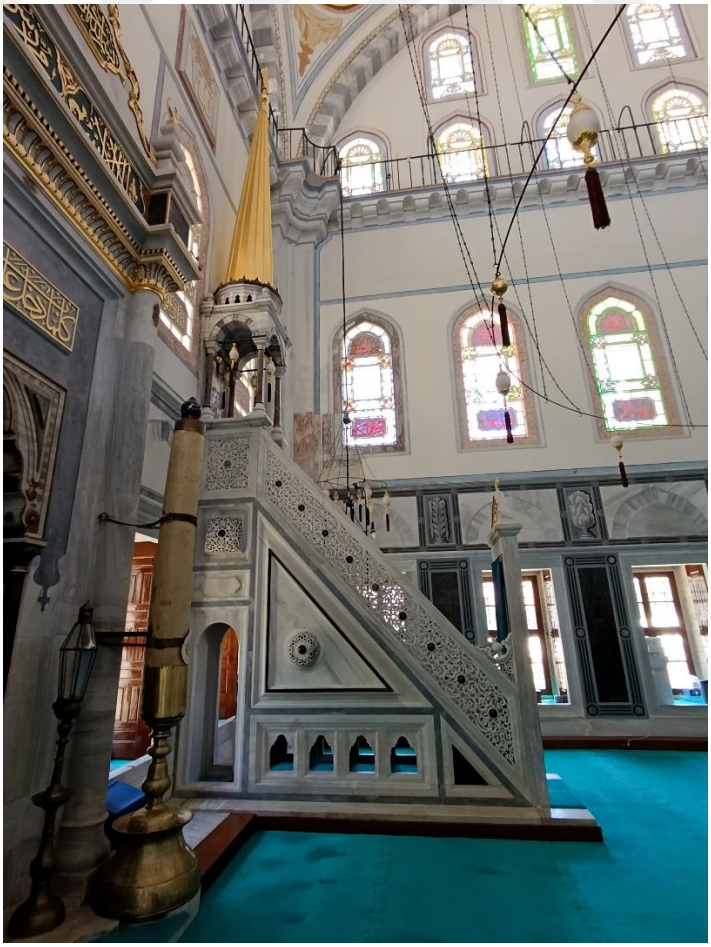

Resim 3.1.3.26: Ayazma Camii Minber



Resim 3.1.3.27: Ayazma Camii Kalem İşi Detay

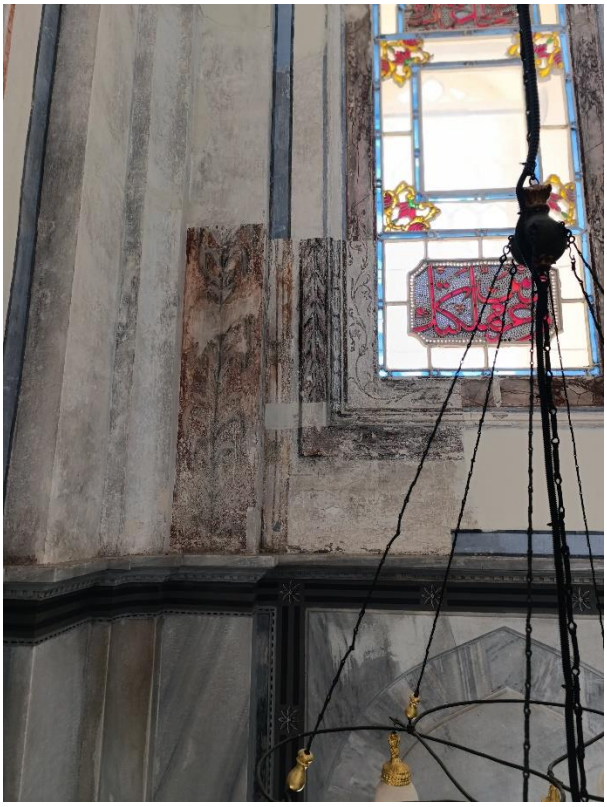

Resim 3.1.3.28: Ayazma Camii Kalem İşi Detay



Resim 3.1.3.29: Ayazma Camii Hünkâr Köşk Kapı



Resim 3.1.3.30: Ayazma Camii Hünkâr Köşkü Galeri



Resim 3.1.3.31: Ayazma Camii Hünkâr Mahfili

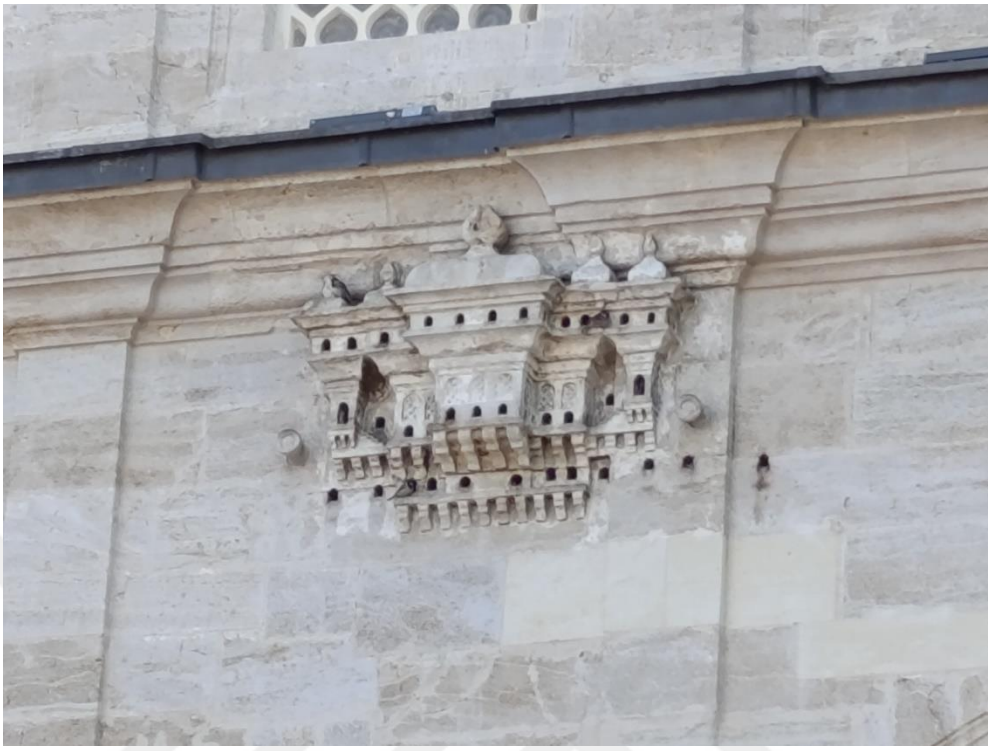

Resim 3.1.3.32: Ayazma Camii Kuş Evi

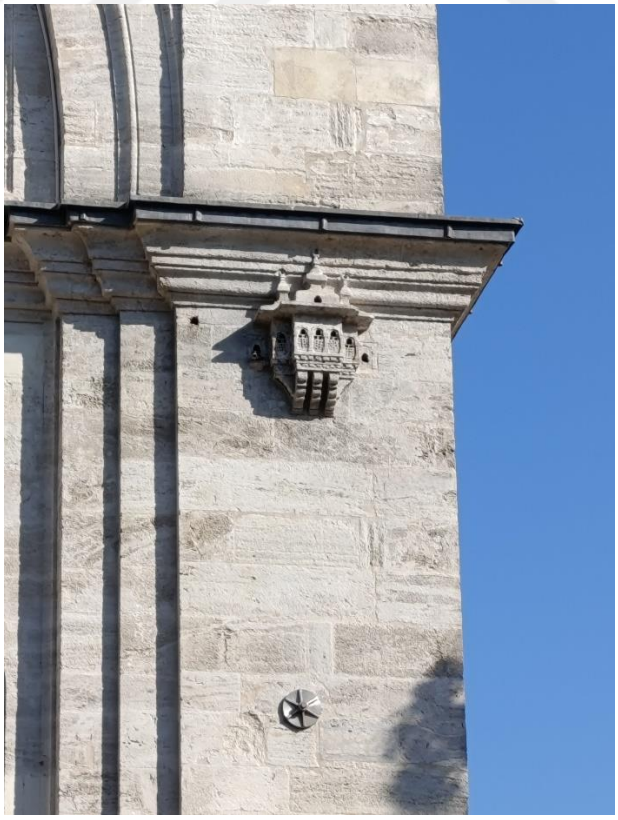

Resim 3.1.3.33: Ayazma Camii Kuş Evi



Resim 3.1.3.34: Ayazma Camii Hela



Resim 3.1.3.35: Ayazma Camii Şadırvan



Resim 3.1.3.36: Ayazma Camii Güneş Saati



Resim 3.1.3.37: Ayazma Camii Minare



Resim 3.1.3.38: Ayazma Camii Hazire



Resim 3.1.4.1 : Kadıköy III. Mustafa Camii



Resim 3.1.4.2 : Kadıköy III. Mustafa Camii Kitabesi

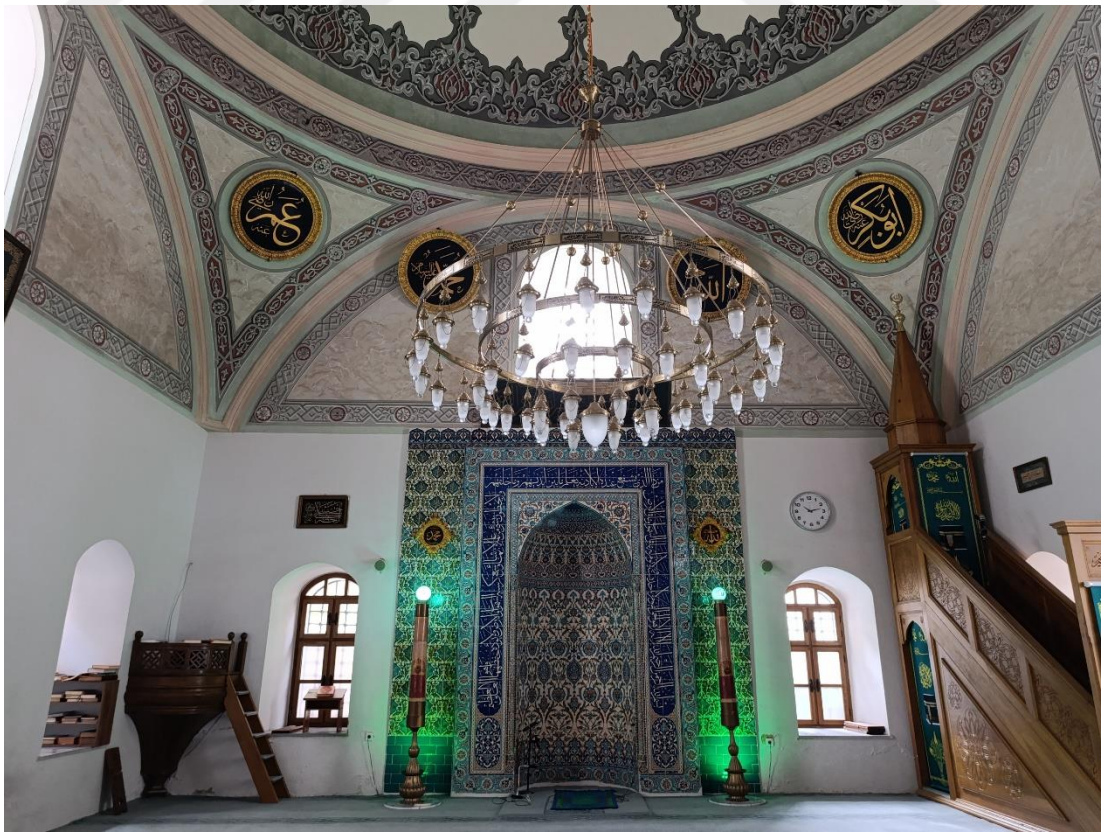

Resim 3.1.4.3 : Kadıköy III. Mustafa Camii Harim



Resim 3.1.4.4 : Kadıköy III. Mustafa Camii Mahfil



Resim 3.1.5.1 : Paşabahçe Camii



Resim 3.1.5.2 : Paşabahçe Camii Son Cemaat Revağı

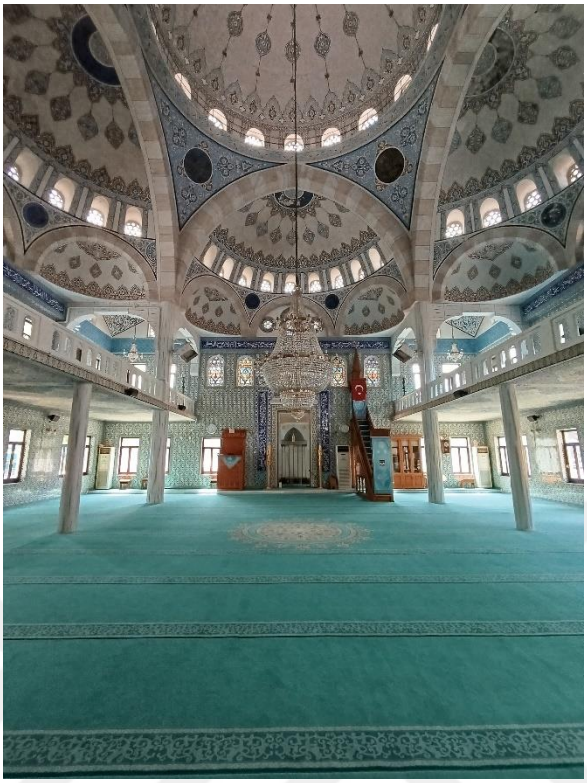

Resim 3.1.5.3 : Paşabahçe Camii Harim



Resim 3.1.5.4: Paşabahçe Camii Mihrap



Resim 3.1.5.5: Paşabahçe Camii İskele Çeşmesi



Resim 3.1.6.1 : Zeyneb Sultan Camii

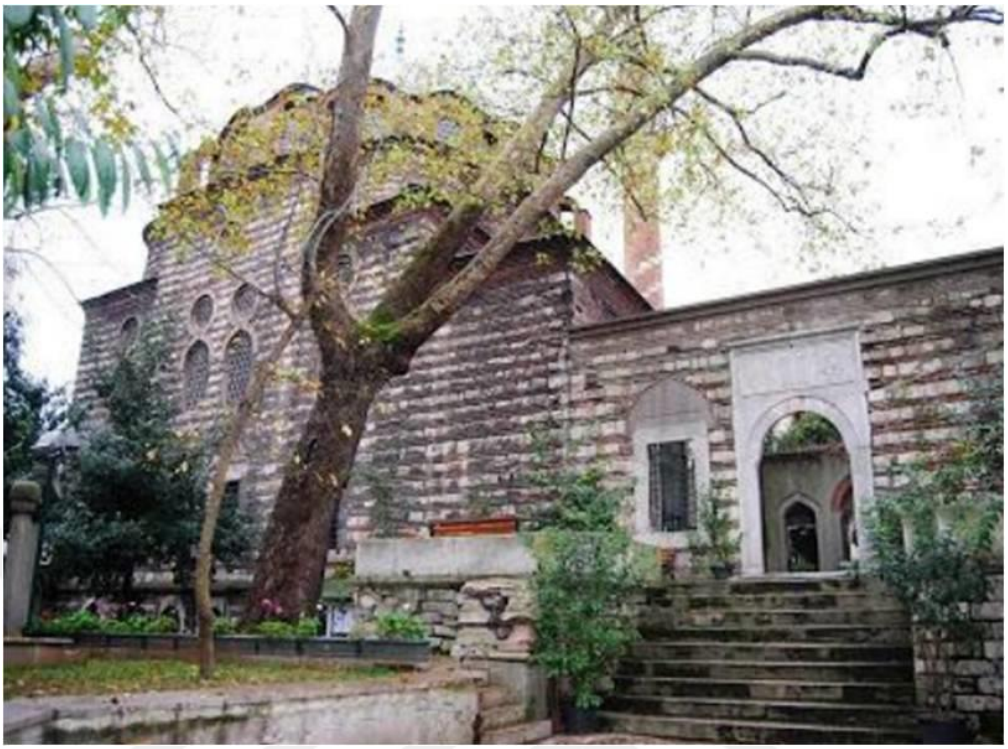

Resim 3.1.6.2: Zeyneb Sultan Camii Giriş (Restorasyon Öncesi)



Resim 3.1.6.3: Zeyneb Sultan Camii Son Cemaat Yeri (2025)



Resim 3.1.6.4: Zeyneb Sultan Camii Cümle Kapısı (2025)



Resim 3.1.6.5: Zeyneb Sultan Camii Kadınlar Mahfili (2025)



Resim 3.1.6.6: Zeyneb Sultan Camii Pencereler (2025)



Resim 3.1.6.7: Zeyneb Sultan Camii Minber (2025)



Resim 3.1.6.8: Zeyneb Sultan Camii Mihrap (2025)



Resim 3.1.6.9: Zeyneb Sultan Camii Kubbe (2025)

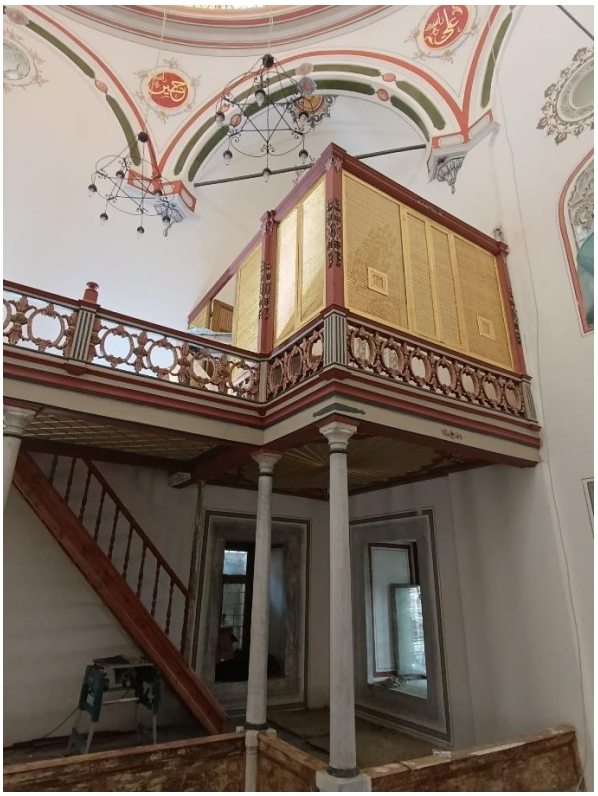

Resim 3.1.6.10: Zeyneb Sultan Hünkâr Mahfili (2025)



Resim 3.1.6.11: Zeyneb Sultan Camii Minare (2025)



Resim 3.1.7.1: Bostancılar Camii (Altuncu, 2023, s. 2063)



Resim 3.1.8.1: Silahdar Abdurrahman Ağa Camii



Resim 3.1.8.2: Silahdar Abdurrahman Ağa Camii Harim (Ağaoğlu, 2017)

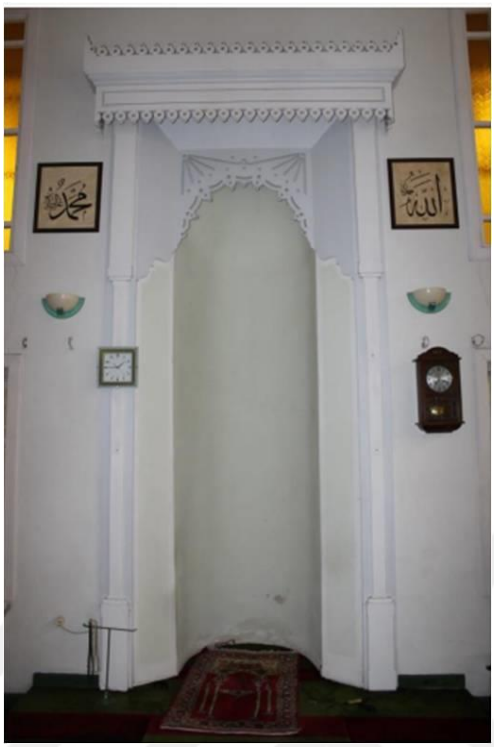

Resim 3.1.8.3: Silahdar Abdurrahman Ağa Camii Mihrap (Ağaoğlu, 2017)



Resim 3.1.8.4: Silahdar Abdurrahman Ağa Camii Minare



Resim 3.1.9.1: Çakmakçılar III. Mustafa Camii



Resim 3.1.9.2: Çakmakçılar III. Mustafa Camii ve Küçük Yeni Han



Resim 3.1.9.3: Çakmakçılar III. Mustafa Camii Giriş

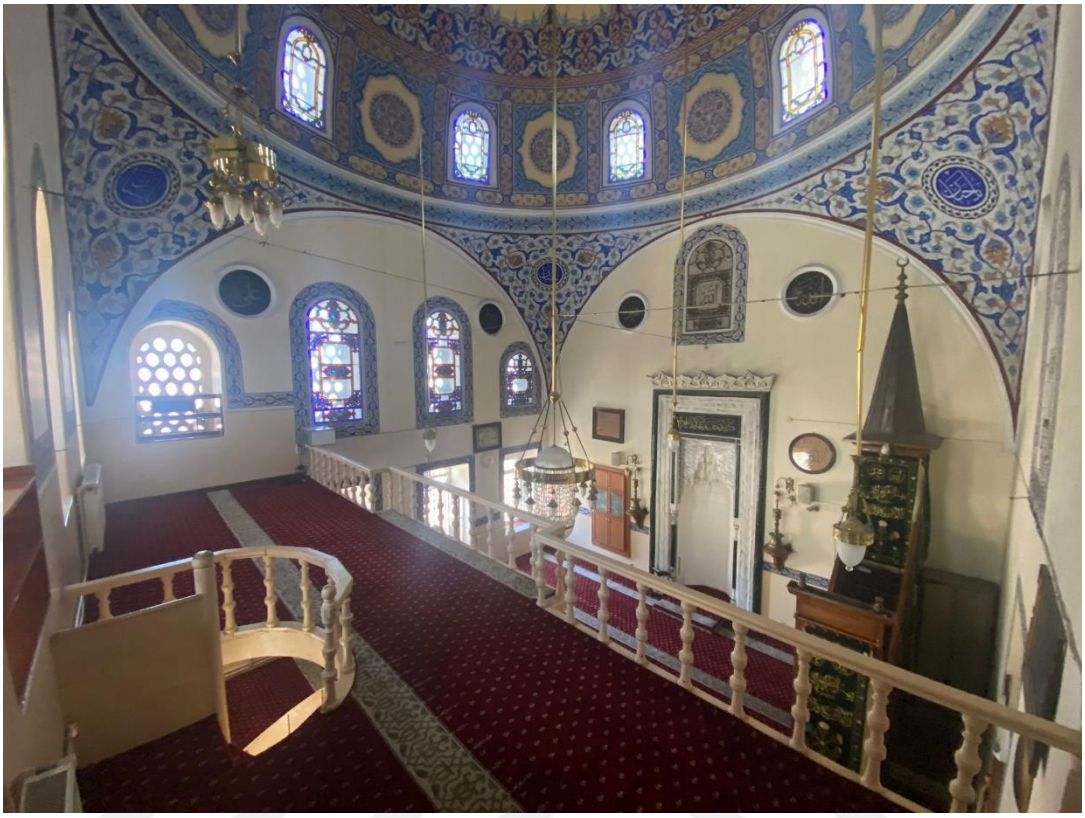

Resim 3.1.9.4: Çakmakçılar III. Mustafa Camii Kubbe

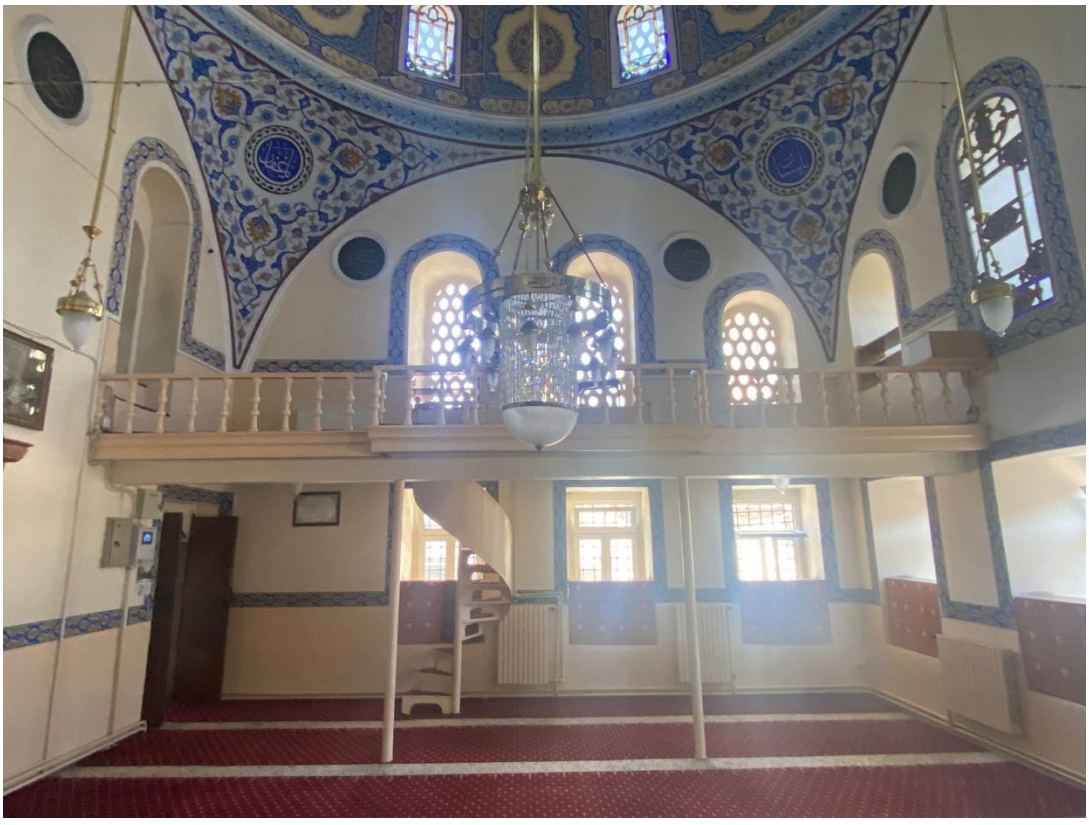

Resim 3.1.9.5: Çakmakçılar III. Mustafa Camii Mahfil

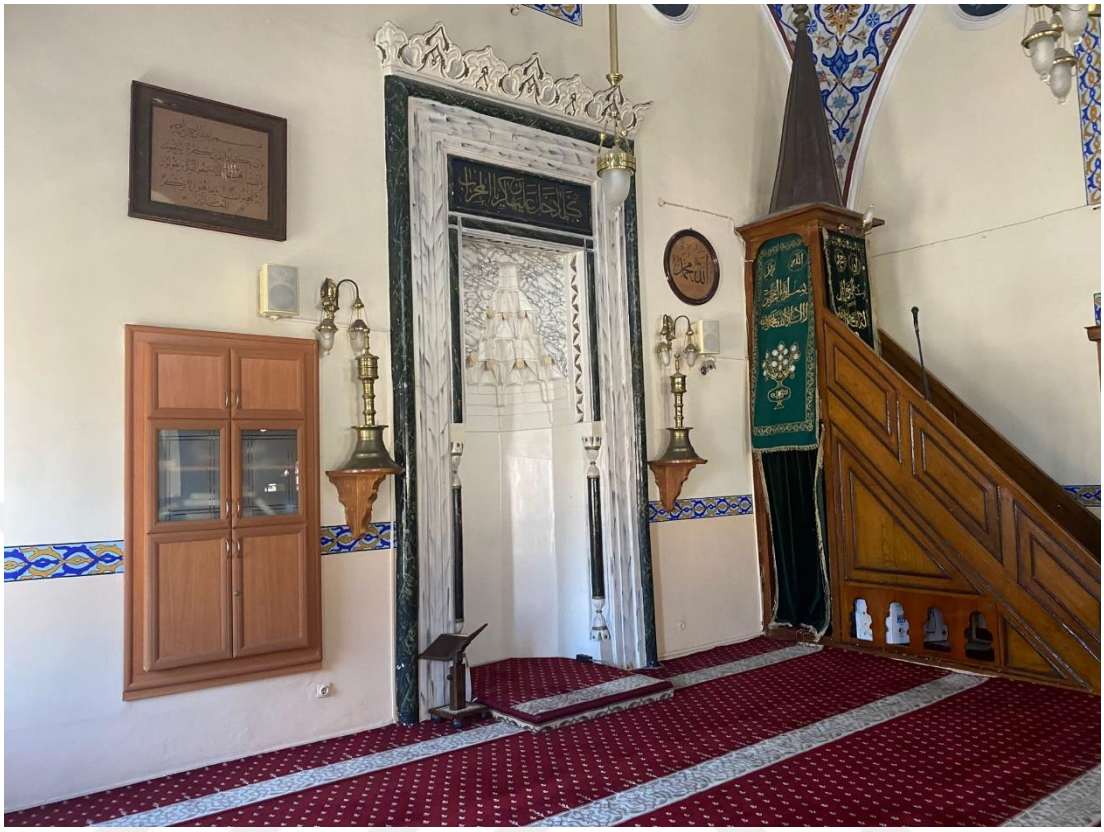

Resim 3.1.9.6: Çakmakçılar III. Mustafa Camii Mihrap ve Minber



Resim 3.1.11.1: Kumrulu Mescit



Resim 3.1.11.2: Kumrulu Mescit Mahfiller



Resim 3.1.11.3: Kumrulu Mescit Harim



Resim 3.1.11.4: Kumrulu Mescit Minare



Resim 3.1.11.5: Kumrulu Mescit Kumrulu Çeşme



Resim 3.1.11.6: Kumrulu Mescit Hazire



Resim 3.1.12.1: Kara Kethüda Camii



Resim 3.1.12.2: Kara Kethüda Camii Mahfil



Resim 3.1.12.3: Kara Kethüda Camii Mihrap ve Minber



Resim 3.1.13.1: Mimar Ağa Mescidi



Resim 3.1.13.2: Mimar Ağa Mescidi Eski Hali (2020) Foto: Yasin Köroğlu



Resim 3.1.13.3: Mimar Ağa Mescidi Restorasyon Sonrası (2024)

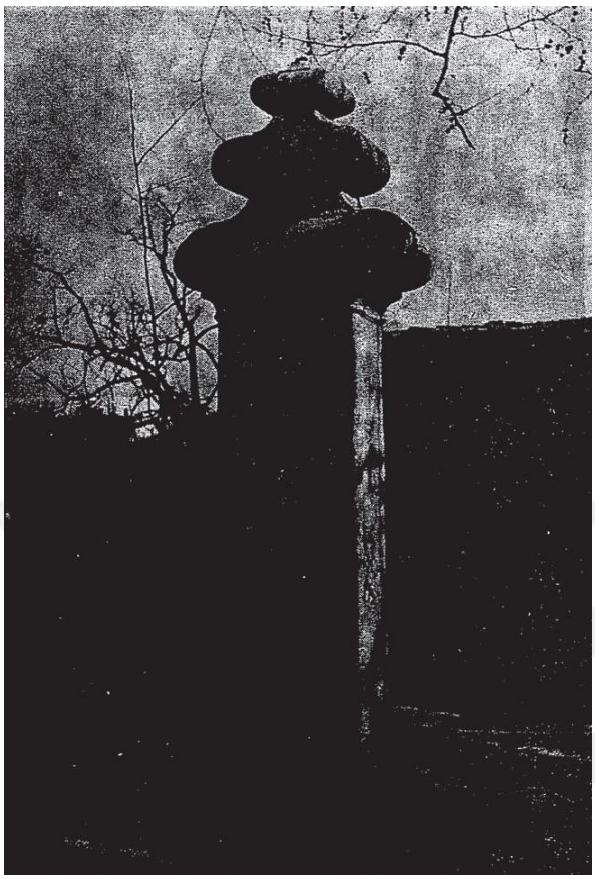

Resim 3.1.14.1: Ömer Efendi Namazgâhı Çeşme Kitabesi (Eyice, 1958, s.94)



Resim 3.1.14.2: Ömer Efendi Namazgâhı Çeşme Kitabesi Son Hali

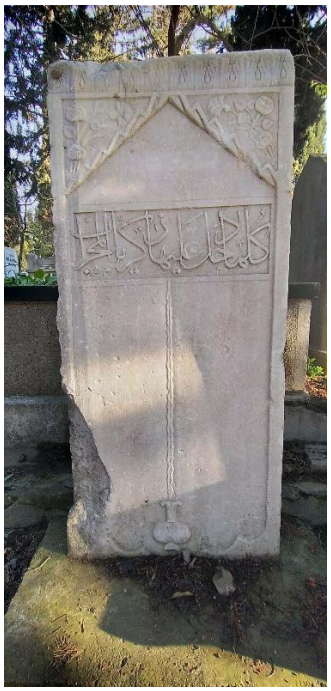

Resim 3.1.14.3: Ömer Efendi Namazgahı Mihrap Taşı, Fotoğraf: Ahmet Yurtbakan (2022)



Resim 3.1.15.1: Kuyubaşı Namazgâhı Mihrap Taşı



Resim 3.1.15.2: Kuyubaşı Namazgâhı Mihrap Taşı Arka Yüz



Resim 3.1.16.1: Mehmet Bey Namazgâhı



Resim 3.1.16.2: Mehmet Bey Namazgâhı Kıble Taşı



Resim 3.1.18.1: Veliefendi Namazgâhı, Fotoğraf: Engin Mutlu (2022)



Resim 3.2.1.1: Tophane Kadiri Tekkesi



Resim 3.2.1.2: Tophane Kadiri Tekkesi Harem



Resim 3.2.1.3: Tophane Kadiri Tekkesi II. Mahmud Kitabesi



Resim 3.2.1.4: Tophane Kadiri Tekkesi Giriş Kapısı ve II. Abdülhamid'in İhya Kitabesi



Resim 3.2.1.5: Tophane Kadiri Tekkesi Kitabe



Resim 3.2.1.6: Tophane Kadiri Tekkesi Kitabe



Resim 3.2.1.7: Tophane Kadiri Tekkesi Basamaklı Yol



Resim 3.2.1.8: Tophane Kadiri Tekkesi Vav Harfi Restorasyon Öncesi
(Foto: Caner Cangül)

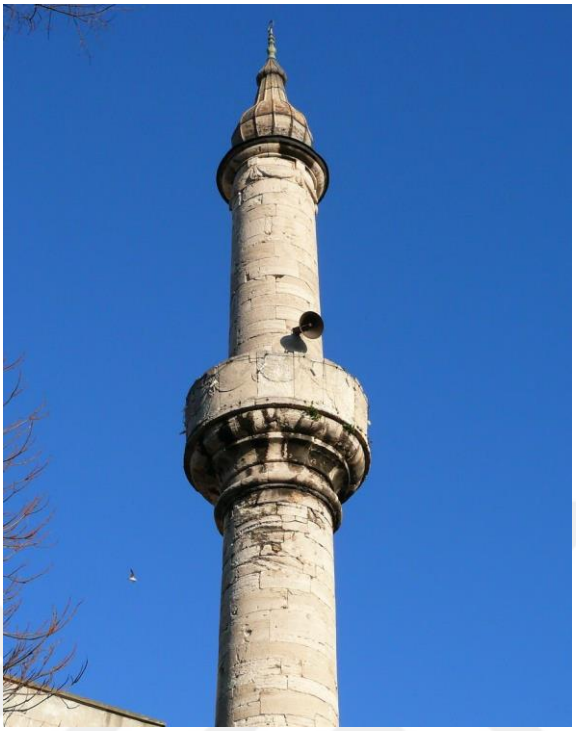

Resim 3.2.1.9: Tophane Kadiri Tekkesi Minare (Foto: Caner Cangül)



Resim 3.2.1.10: Tophane Kadiri Tekkesi İsmail Rumi Türbesi



Resim 3.2.1.11: Tophane Kadiri Tekkesi Hazire



Resim 3.2.2.1: Galata Mevlevihânesi

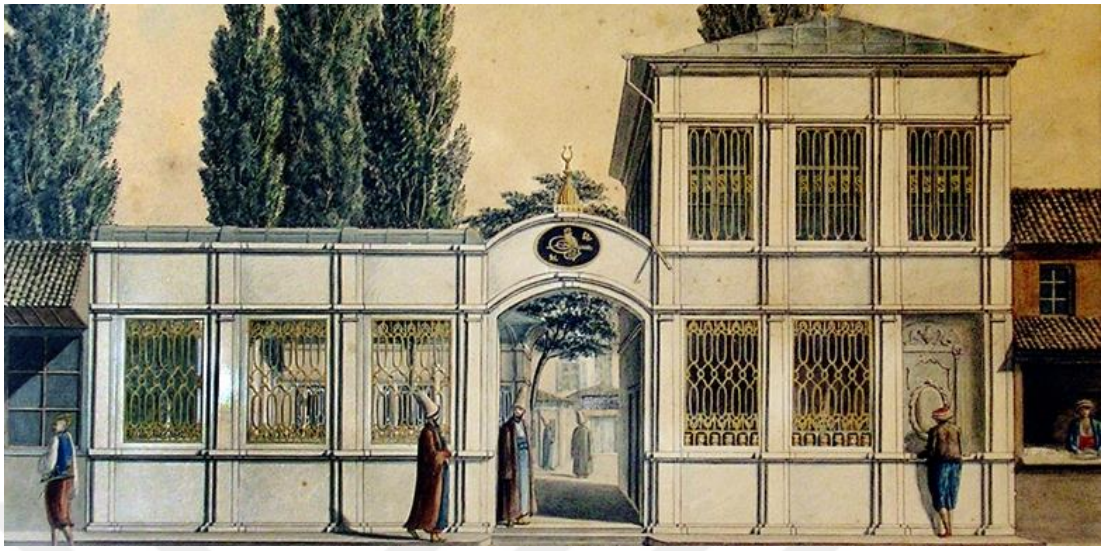

Resim 3.2.2.2: Galata Mevlevihânesi Gravür (18. yy)



Resim 3.2.2.3: Galata Mevlevihânesi Hasan Ağa Çeşmesi



Resim 3.2.2.4: Galata Mevlevihânesi Hasan Ağa Çeşmesi İnşa Kitabesi



Resim 3.2.2.5: Galata Mevlevihânesi III. Selim Devri Tamir Kitabesi



Resim 3.2.2.6: Galata Mevlevihânesi II. Mahmud Devri Tamir Kitabesi



Resim 3.2.2.7: Galata Mevlevihanesi Adile Sultan Şadırvanı



Resim 3.2.2.8: Galata Mevlevihânesi Adile Sultan Şadırvanı Kitabesi

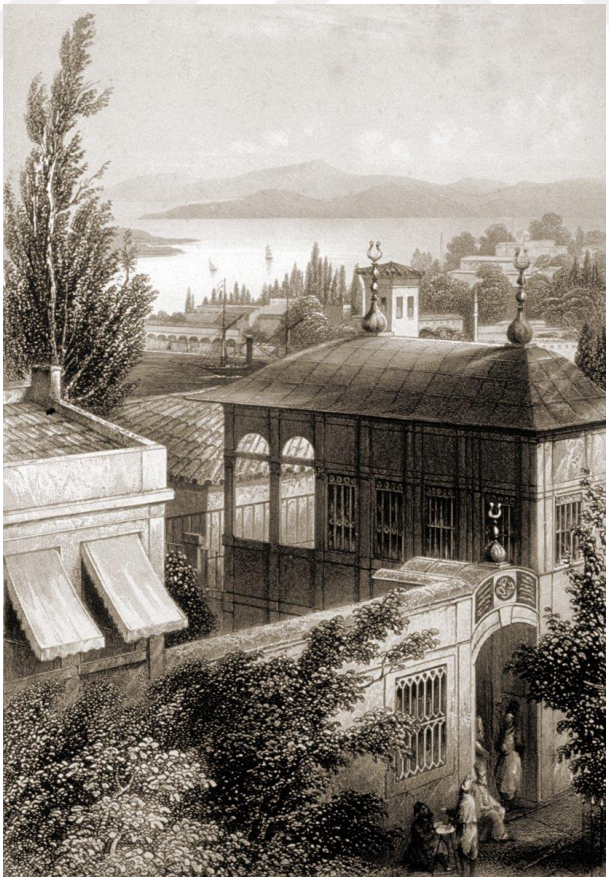

Resim 3.2.2.9: Galata Mevlevihânesi Kütüphane ve Cümle Kapısı Gravür (18.yy)



Resim 3.2.2.10: Galata Mevlevihânesi Ana Bina (KVMGM)

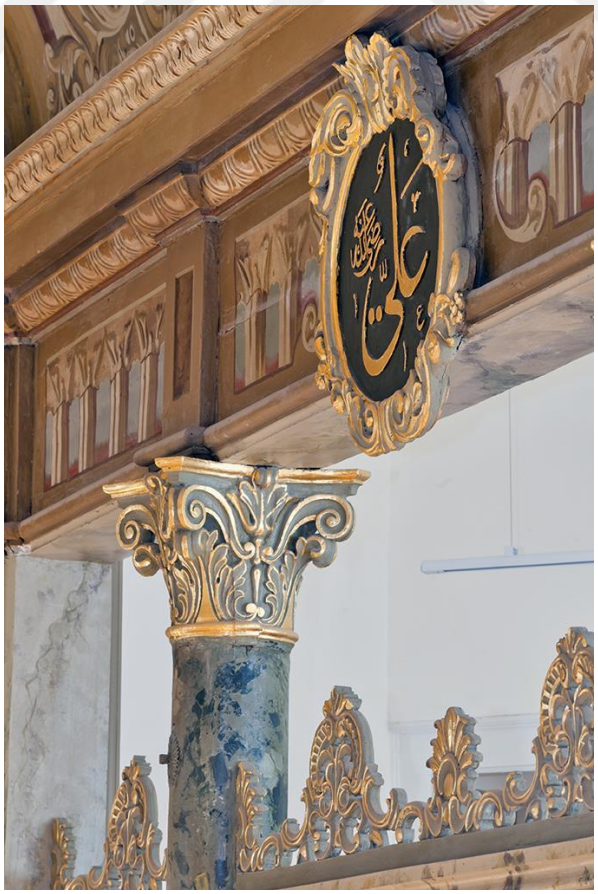

Resim 3.2.2.11: Galata Mevlevihânesi Sütun Başlığı

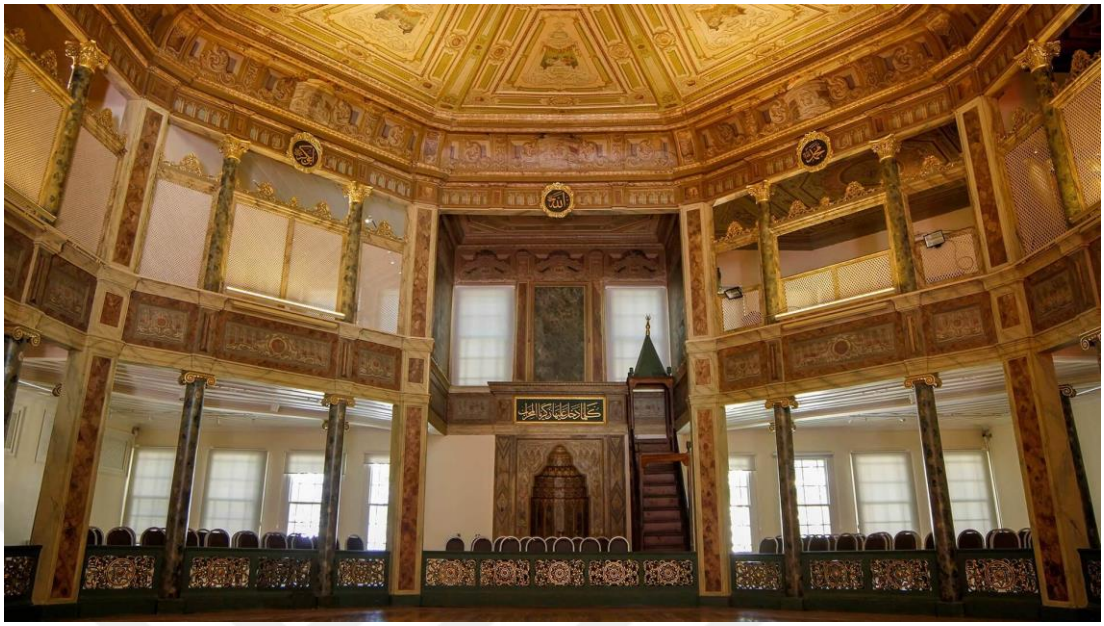

Resim 3.2.2.12: Galata Mevlevihânesi Semahane (tazeyorum.com)



Resim 3.2.2.13: Galata Mevlevihânesi Semahane Tavan (tazeyorum.com)



Resim 3.2.2.14: Galata Mevlevihânesi Şeyh Galip Türbesi (KVMGM)



Resim 3.2.2.15: Galata Mevlevihânesi Şeyh Galip Türbesi İç Mekân (KVMGM)



Resim 3.2.3.1: Karacaburun Tekkesi



Resim 3.2.3.2: Karacaburun Tekkesi Cümle Kapısı



Resim 3.2.3.3: Karacaburun Tekkesi Mihrap Nişi



Resim 3.2.3.4: Karacaburun Tekkesi Tevhidhâne Dış Cephe



Resim 3.2.3.5: Karacaburun Tekkesi Tevhidhâne



Resim 3.2.3.6: Karacaburun Tekkesi İkinci Kat Kafesler



Resim 3.2.3.7: Karacaburun Tekkesi Hazire



Resim 3.2.3.8: Karacaburun Tekkesi Mezar Taşları



Resim 3.2.4.1: Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi



Resim 3.2.4.2: Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Kitabe, Foto: Ahmet Yurtbakan (2022)

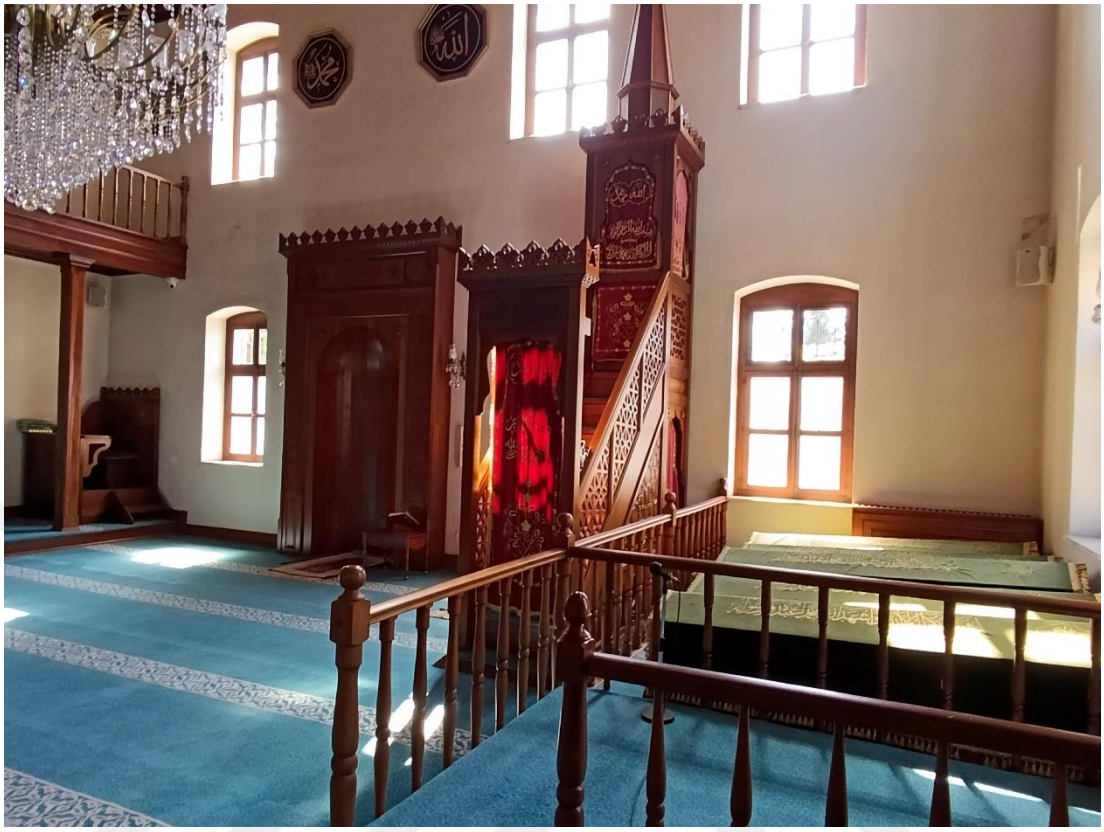

Resim 3.2.4.3: Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Sandukalar



Resim 3.2.4.4: Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Tevhidhâne



Resim 3.2.4.5: Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Üst Kat Mahfiller



Resim 3.2.4.6: Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi Harem



Resim 3.2.5.1: Taşçı Şeyh İsmail Efendi Kabri



Resim 3.2.6.1: Keçeciler Tekkesi



Resim 3.2.6.2: Keçeciler Tekkesi Harem Restorasyon Öncesi (20.yy)

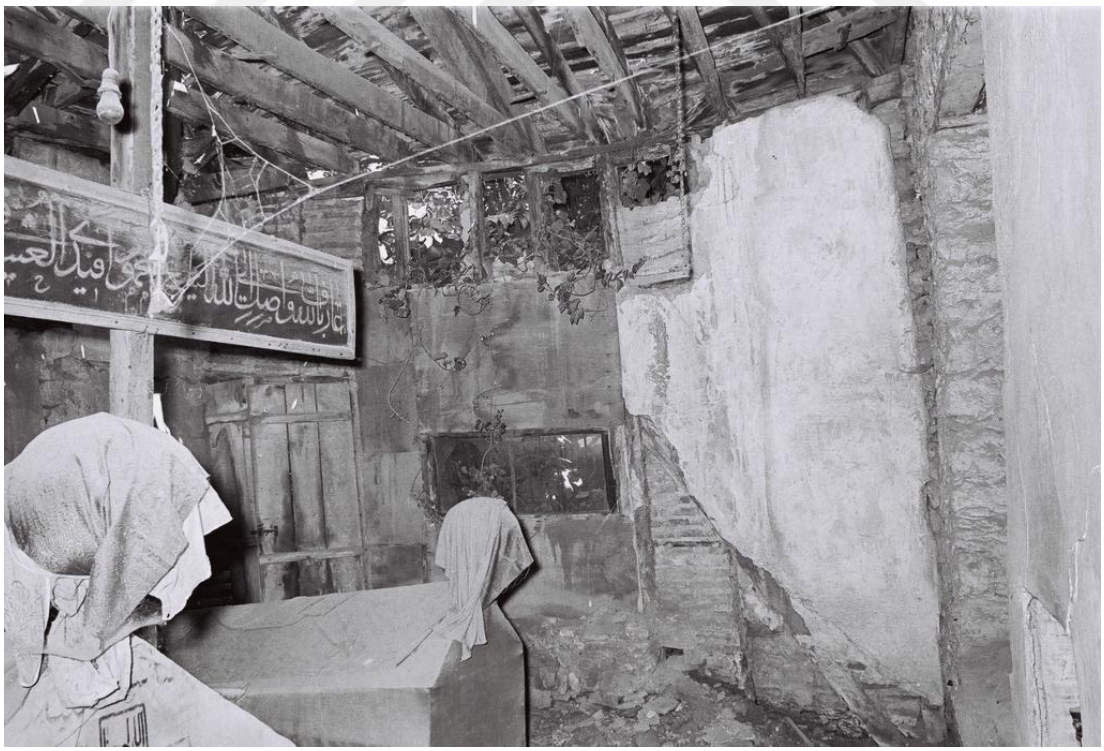

Resim 3.2.6.3: Keçeciler Tekkesi Sandukalar Restorasyon Öncesi (20.yy)

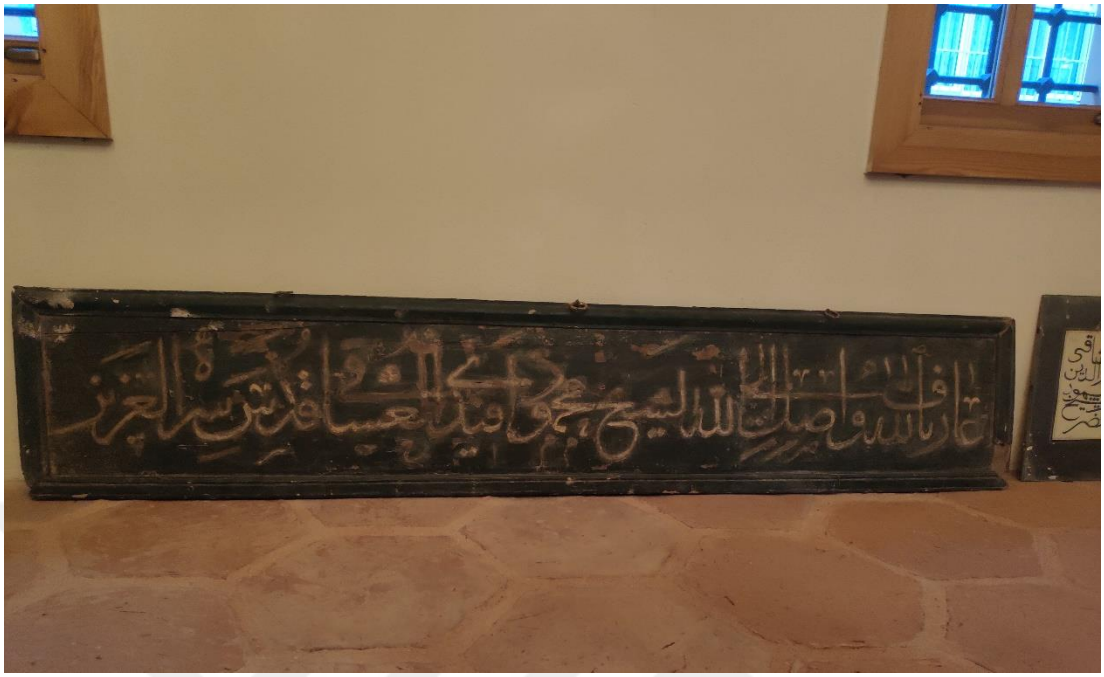

Resim 3.2.6.4: Keçeciler Tekkesi Levha



Resim 3.2.6.5: Keçeciler Tekkesi Türbe



Resim 3.2.6.6: Keçeciler Tekkesi Giriş Sofa



Resim 3.2.6.7: Keçeciler Tekkesi Harem



Resim 3.2.6.8: Keçeciler Tekkesi Tevhidhâne



Resim 3.2.6.9: Keçeciler Tekkesi Hazire



Resim 3.2.6.10: Keçeciler Tekkesi Mezar Taşları



Resim 3.2.6.11: Keçeciler Tekkesi Son Postnişini Şeyh Hazmi Efendi (Siyah Takkeli)



Resim 3.2.7.1: Drağman İsazade Tekkesi



Resim 3.2.7.2: Drağman İsazade Tekkesi (Baha Tanman, 1983)

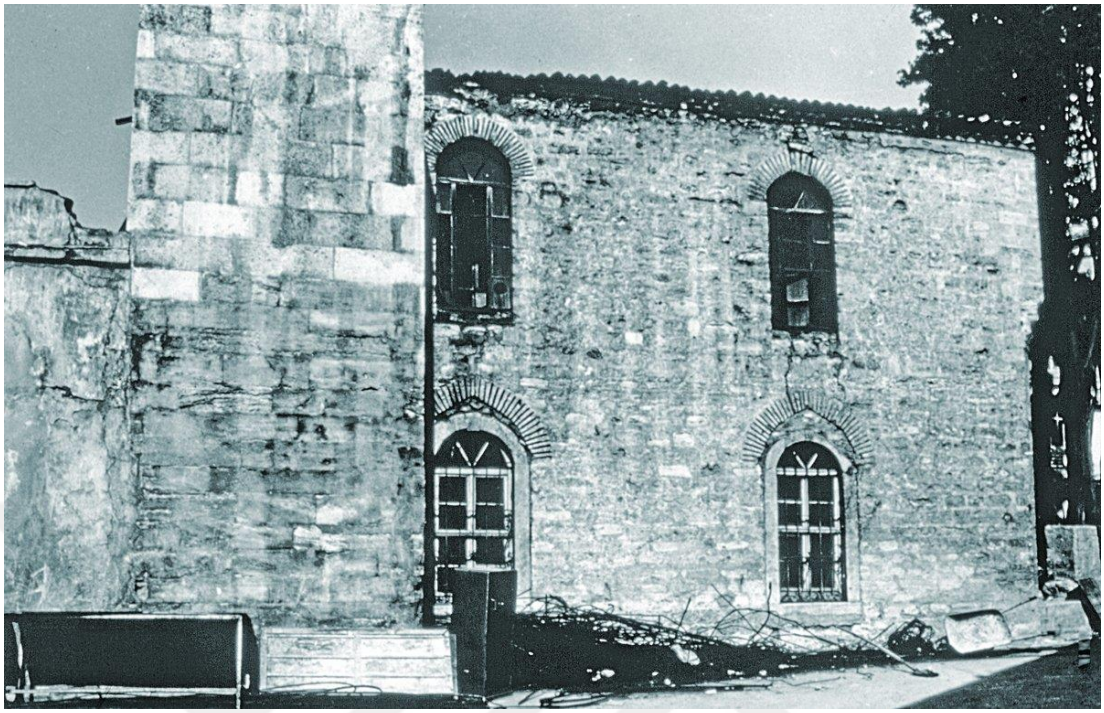

Resim 3.2.7.3: Drağman İsazade Tekkesi Restorasyon Öncesi (Baha Tanman 1983)



Resim 3.2.7.4: Drağman İsazade Tekkesi III. Ahmed Yenileme Kitabesi

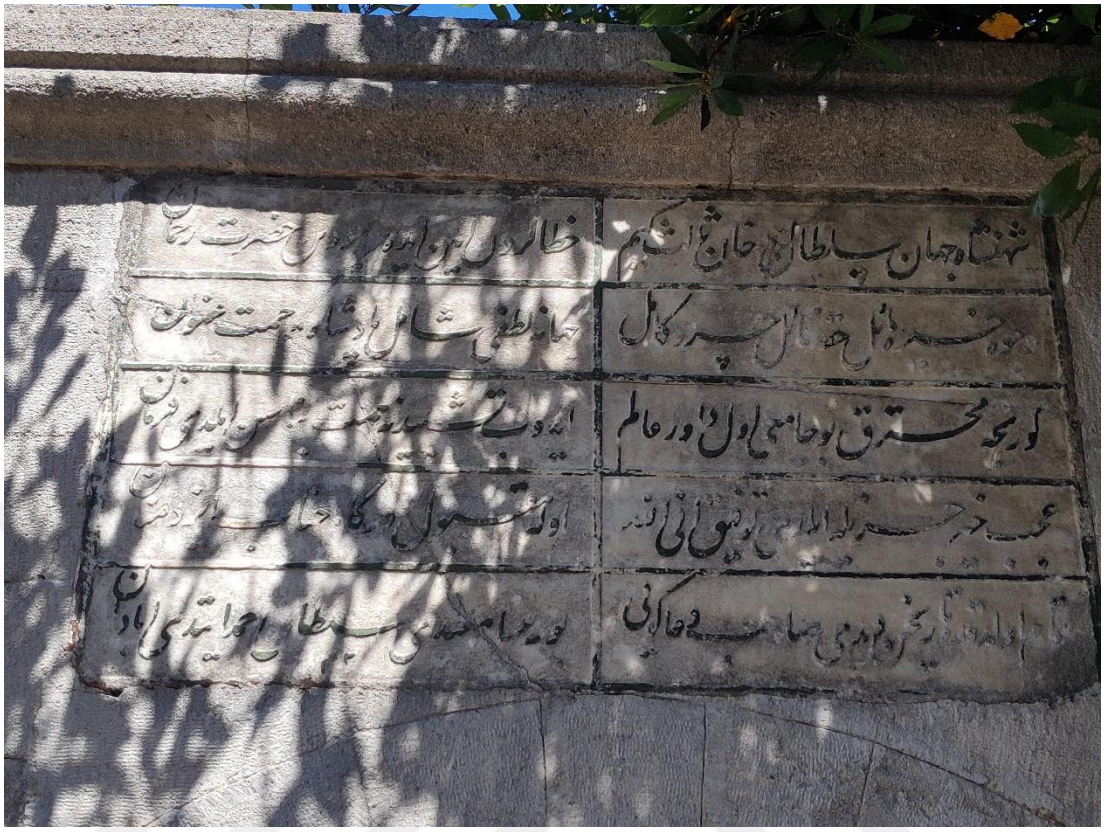

Resim 3.2.7.5: Drağman İsazade Tekkesi III. Ahmed Kitabesi



Resim 3.2.7.6: Drağman İsazade Tekkesi Ebusuud Efendi Kitabesi



Resim 3.2.7.7: Drağman İsazade Tekkesi Tevhidhâne-Cami



Resim 3.2.7.8: Drağman İsazade Tekkesi Son Cemaat Revağı

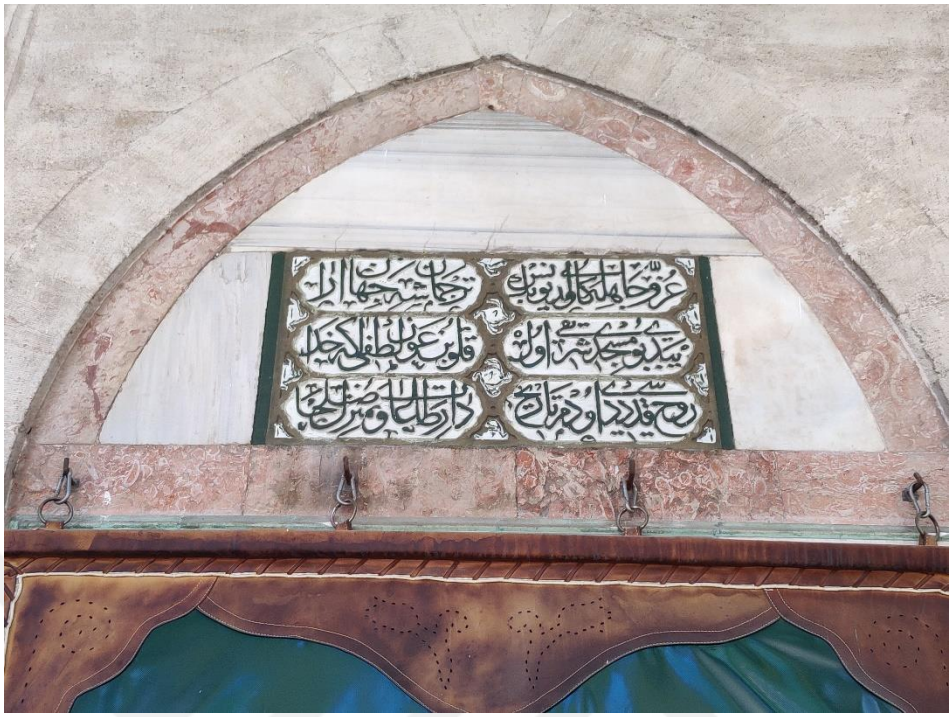

Resim 3.2.7.9: Drağman İsazade Tekkesi İnşa Kitabesi



Resim 3.2.7.10: Drağman İsazade Tekkesi Minare



Resim 3.2.7.11: Drağman İsazade Tekkesi Sıbyan Mektebi



Resim 3.2.8.1: Murad Molla Tekkesi



Resim 3.2.8.2: Murad Molla Tekkesi Avlu



Resim 3.2.8.3: Murad Molla Tekkesi Kitabeleri



Resim 3.2.8.4: Murad Molla Tekkesi Kütüphane



Resim 3.2.8.5: Murad Molla Tekkesi Bevvap Odası



Resim 3.2.10.1: Emekyemez Tekkesi Kitabe



Resim 3.2.10.2: Emekyemez Tekkesi Şeyh Evi



Resim 3.2.11.1: Saçlı Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi

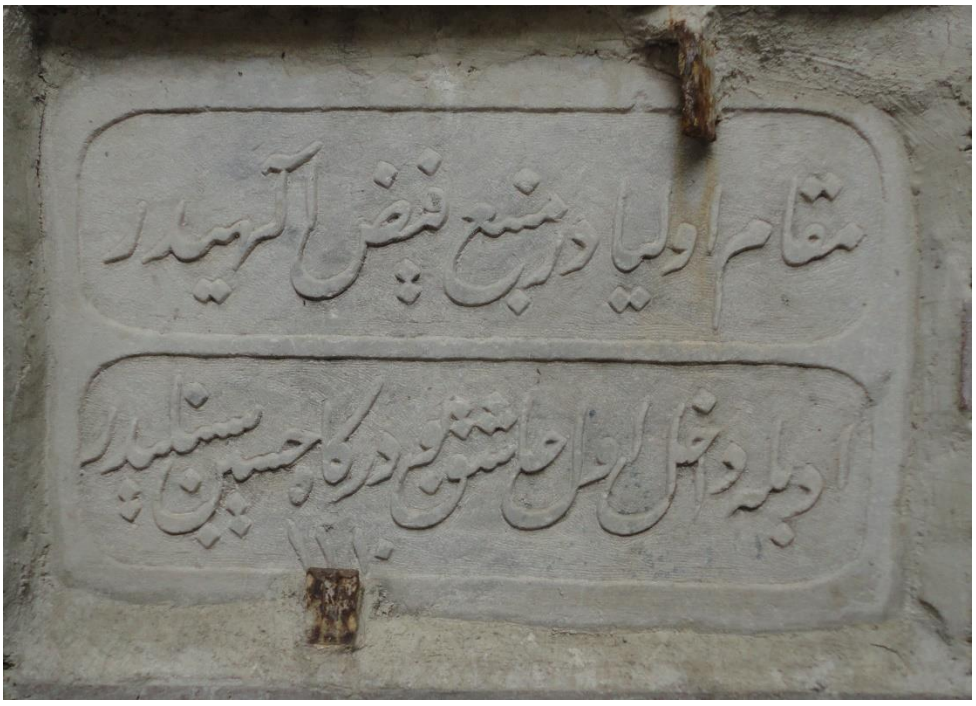

Resim 3.2.11.2: Saçlı Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi Kitabesi



Resim 3.2.12.1: Nalburi Tekkesi (1935)



Resim 3.2.13.1: Şehitlik Tekkesi



Resim 3.2.13.2: Şehitlik Tekkesi 20. yy başı (Maden, 2013, s. 209)



Resim 3.2.15.1: Tahir Ağa Tekkesi



Resim 3.2.15.2: Tahir Ağa Tekkesi Hücreler



Resim 3.2.15.3: Tahir Ağa Tekkesi Ana Bina



Resim 3.2.15.4: Tahir Ağa Tekkesi Çeşme



Resim 3.2.15.5: Tahir Ağa Tekkesi Mahfiller



Resim 3.2.15.6: Tahir Ağa Tekkesi Tevhidhâne



Resim 3.2.15.7: Tahir Ağa Tekkesi Minare



Resim 3.2.15.8: Tahir Ağa Tekkesi Avluda Mihrap

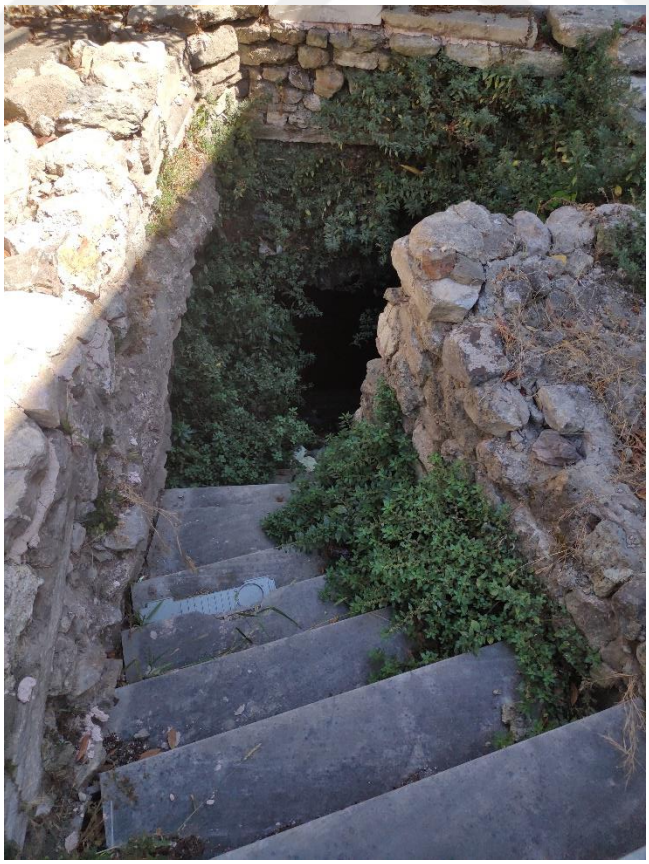

Resim 3.2.15.9: Tahir Ağa Tekkesi Bizans Mahzeni Çilehâne



Resim 3.2.15.10: Tahir Ağa Tekkesi Şeyh Selahaddin Uşşaki Kabri

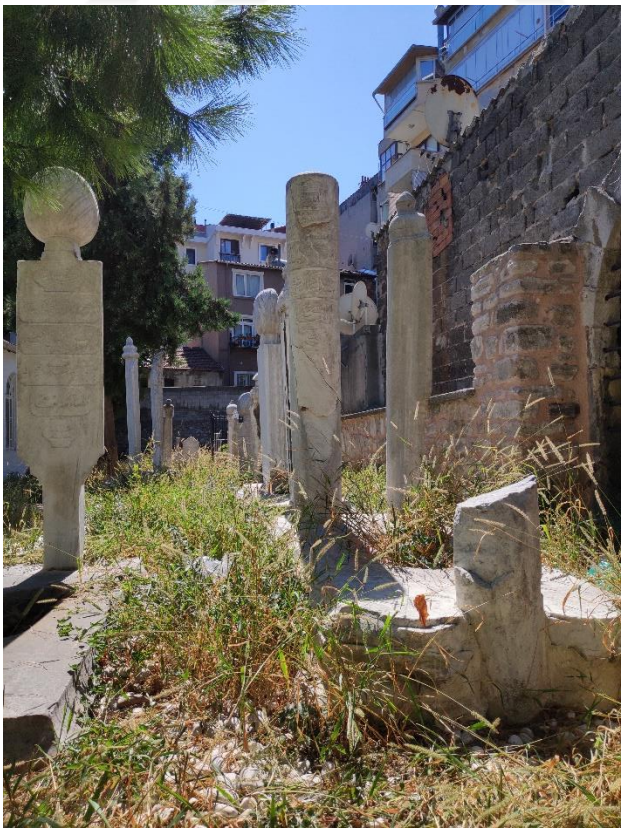

Resim 3.2.15.11: Tahir Ağa Tekkesi Hazire



Resim 3.2.17.1: Şeyh Ata Tekkesi

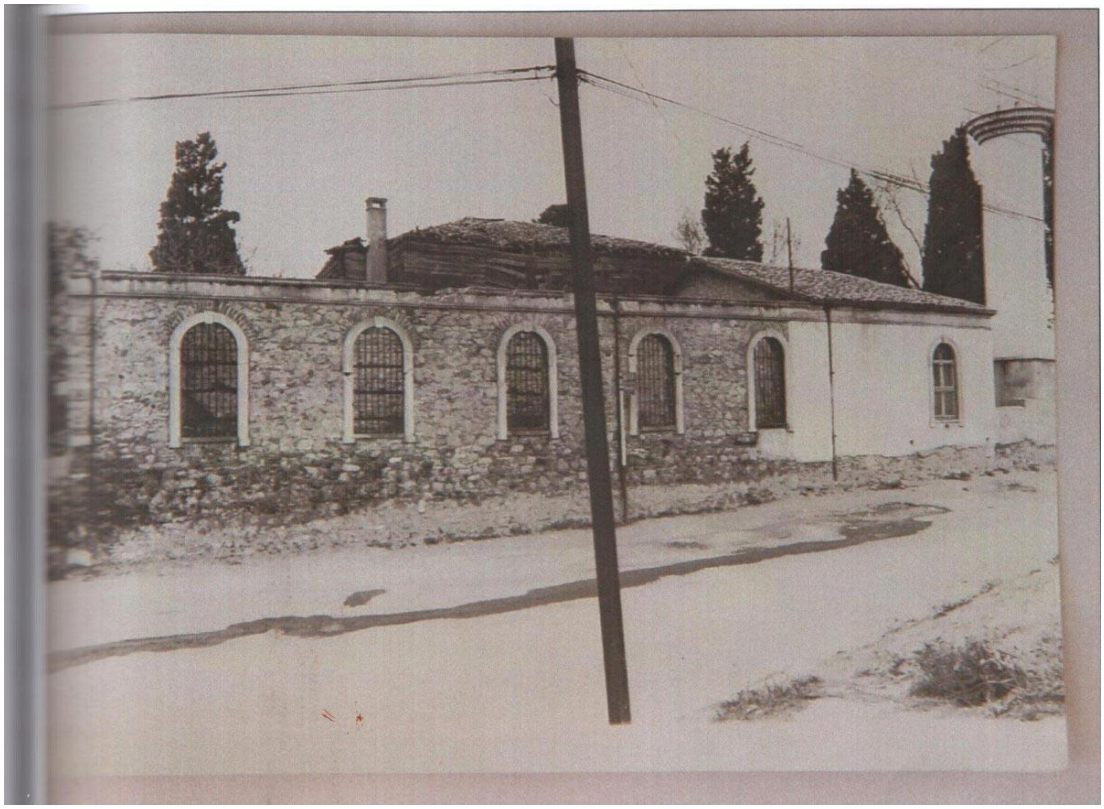

Resim 3.2.17.2: Şeyh Ata Tekkesi Restorasyon Öncesi



Resim 3.2.17.3: Şeyh Ata Tekkesi Tevhidhânesi



Resim 3.2.17.4: Şeyh Ata Tekkesi Tevhidhânesi



Resim 3.2.17.5: Şeyh Ata Tekkesi Tevhidhâne Tavanı



Resim 3.2.17.6: Şeyh Ata Tekkesi Harem ve Selamlık



Resim 3.2.17.7: Şeyh Ata Tekkesi Döküm Sütun



Resim 3.2.17.8: Şeyh Ata Tekkesi Sofa



Resim 3.2.17.9: Şeyh Ata Tekkesi Oda



Resim 3.2.17.10: Şeyh Ata Tekkesi Hazire



Resim 3.2.17.11: Şeyh Ata Tekkesi Restorasyon Öncesi



Resim 3.2.18.1: Fenâi Ali Efendi Tekkesi

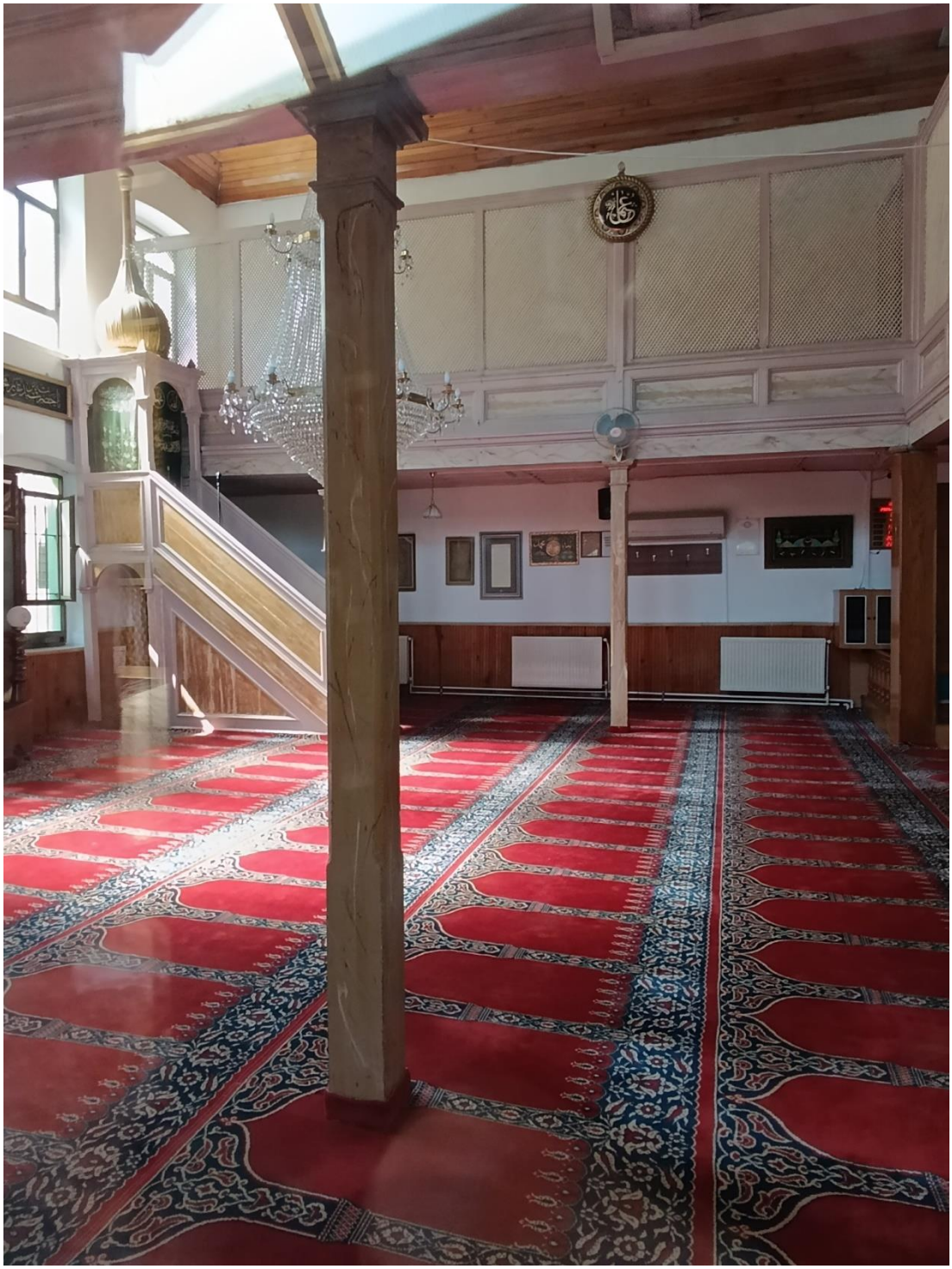

Resim 3.2.18.2: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Tevhidhâne-Cami



Resim 3.2.18.3: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Mahfil



Resim 3.2.18.4: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Minare



Resim 3.2.18.5: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Türbe

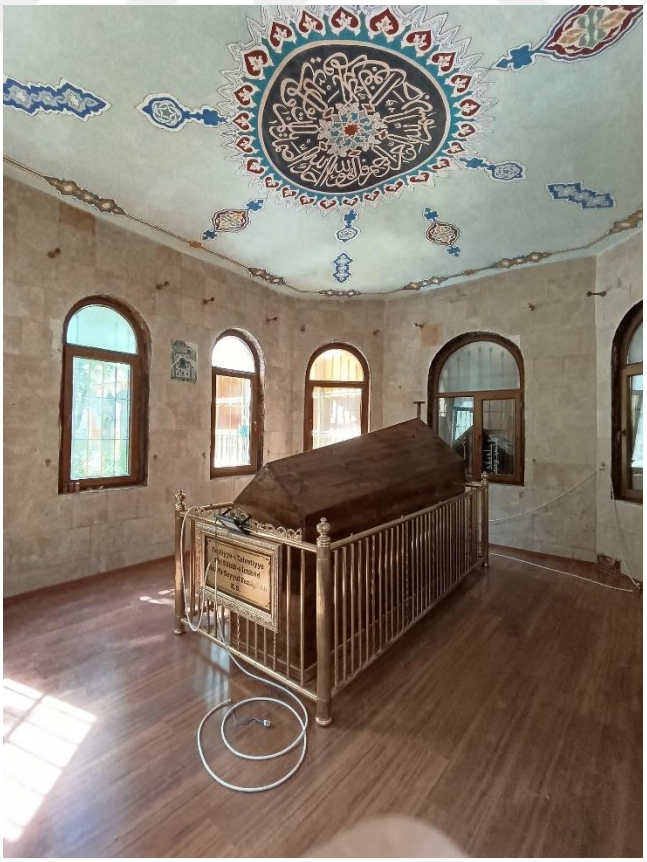

Resim 3.2.18.6: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Türbenin İçi



Resim 3.2.18.7: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Hazire



Resim 3.2.18.8: Fenâi Ali Efendi Tekkesi Kabirler



Resim 3.2.19.1: Özbekler Tekkesi

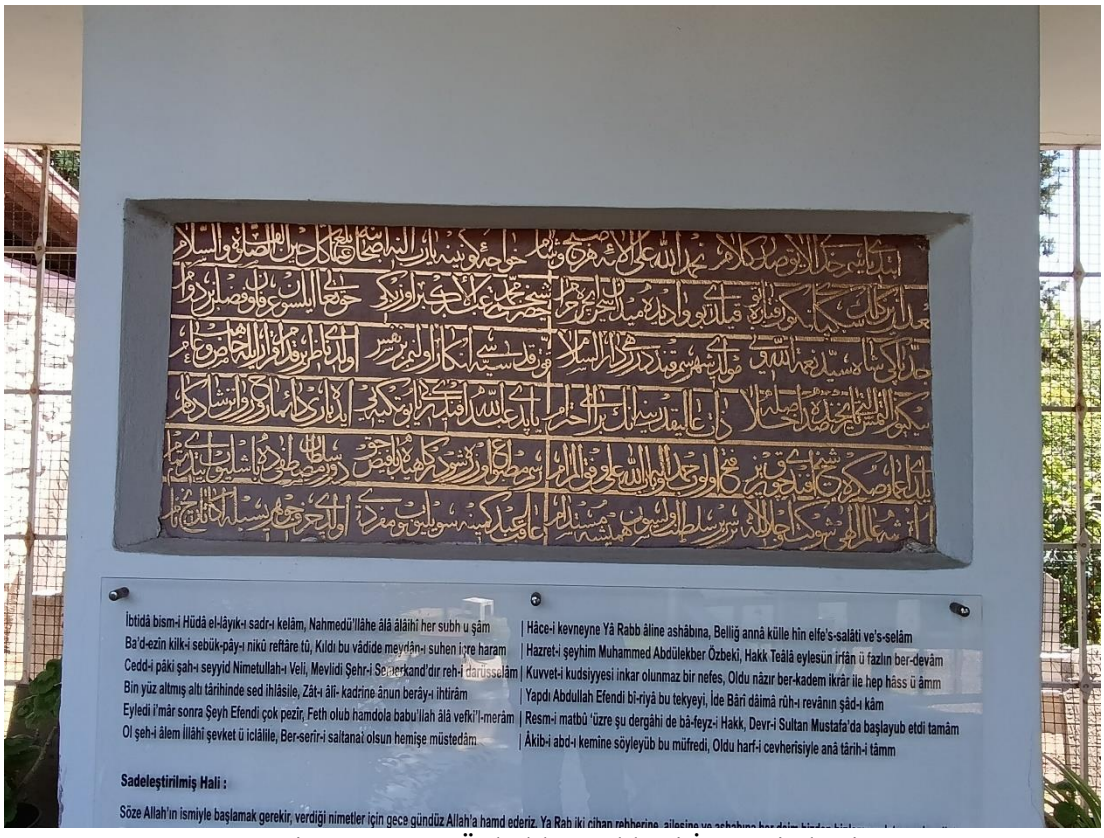

Resim 3.2.19.2: Özbekler Tekkesi İnşa Kitabesi



Resim 3.2.19.3: Özbekler Tekkesi Kitabe

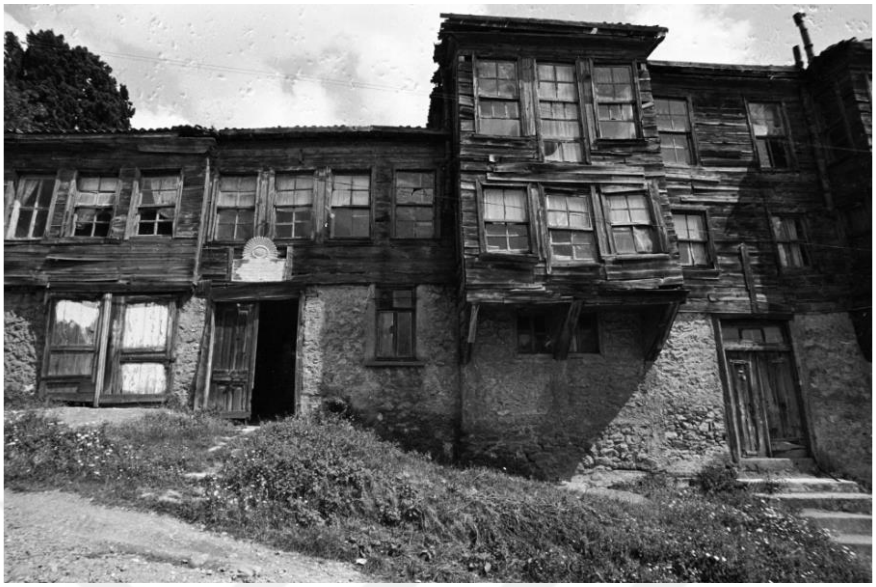

Resim 3.2.19.4: Özbekler Tekkesi Onarım Öncesi (1983)



Resim 3.2.19.5: Özbekler Tekkesi Giriş



Resim 3.2.19.6: Özbekler Tekkesi Tekke Yapılarının Konumu



Resim 3.2.19.7: Özbekler Tekkesi Çeşme



Resim 3.2.19.8: Özbekler Tekkesi Çeşme Aynası

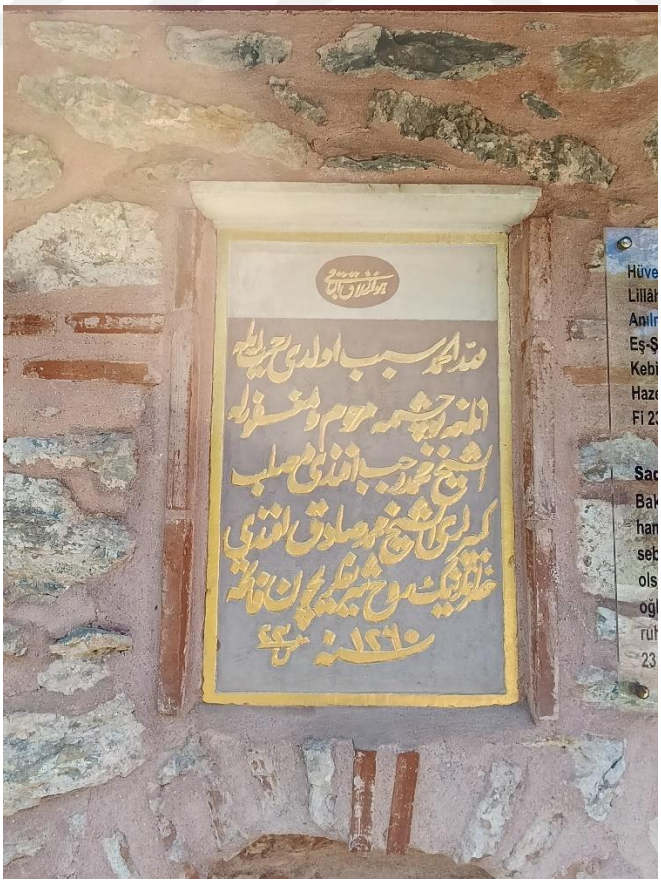

Resim 3.2.19.9: Özbekler Tekkesi Çeşme İnşa Kitabesi



Resim 3.2.19.10: Özbekler Tekkesi Çeşme İhya Kitabesi



Resim 3.2.19.11: Özbekler Tekkesi İhya Kitabesi



Resim 3.2.19.12: Özbekler Tekkesi Tevhidhâne-Mescit



Resim 3.2.19.13: Özbekler Tekkesi Tevhidhâne-Mescit



Resim 3.2.19.14: Özbekler Tekkesi Tevhidhâne Mihrap



Resim 3.2.19.15: Özbekler TekkesiTevhidhâne Zemin Kat



Resim 3.2.19.16: Özbekler Tekkesi Mutfak ve Helâlar



Resim 3.2.19.17: Özbekler Tekkesi Mutfak



Resim 3.2.19.18: Özbekler Tekkesi Harem



Resim 3.2.19.19: Özbekler Tekkesi Harem Sofa



Resim 3.2.19.20: Özbekler Tekkesi Harem Oda



Resim 3.2.20.1: Çakır Dede Tekkesi (19. yy)



Resim 3.2.20.2: Çakır Dede Tekkesi (20. yy)



Resim 3.3.1.1 : Veliyüddin Efendi Kütüphanesi



Resim 3.3.1.2 : Veliyüddin Efendi Kütüphanesi Pencereler



Resim 3.3.1.3: Veliyüddin Efendi Kütüphanesi Cephe



Resim 3.3.2.1: Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi

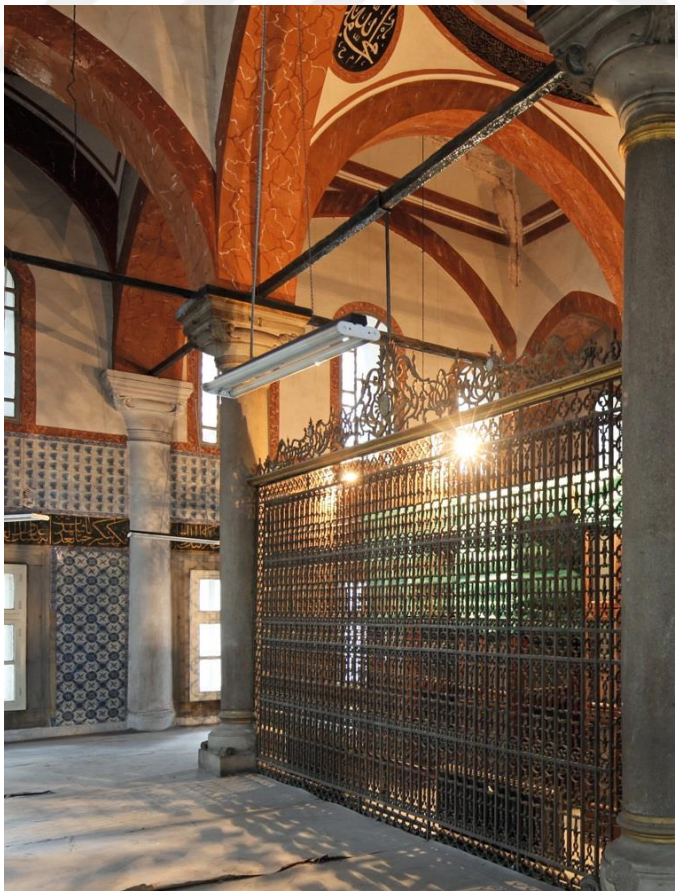

Resim 3.3.2.2: Ragıp Paşa Kütüphanesi İç Mekân (Neftçi, 2021)



Resim 3.3.2.3 : Ragıp Paşa Kütüphanesi Çiniler (Neftçi, 2021)

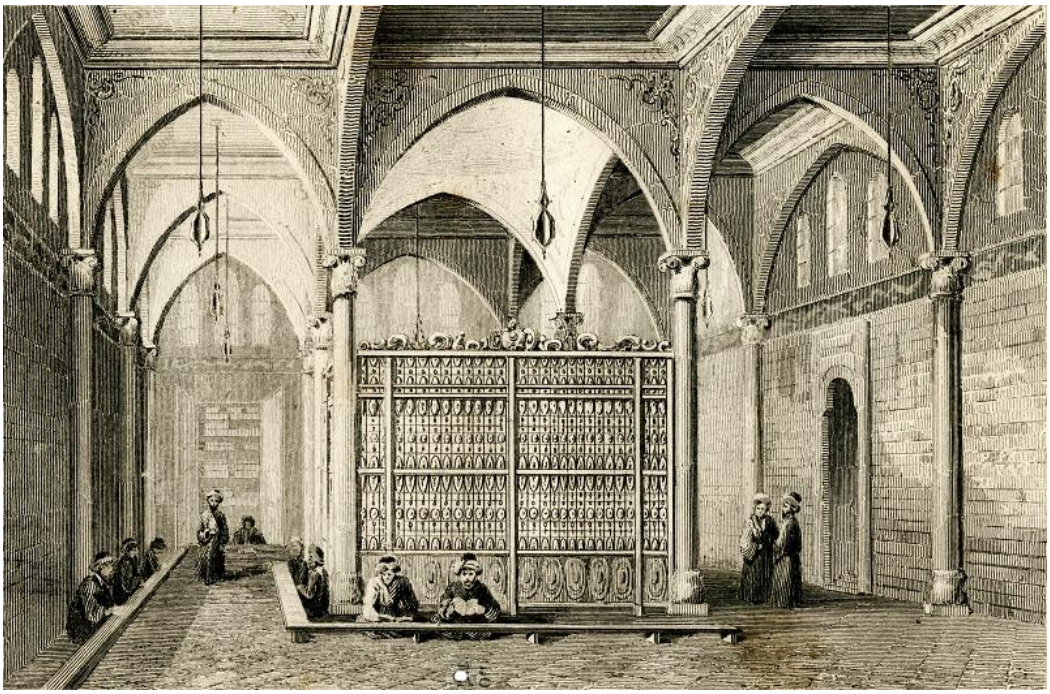

Resim 3.3.2.4: Ragıp Paşa Kütüphanesi, Gravür



Resim 3.3.2.5: Ragıp Paşa Kütüphanesi Kitabe (Neftçi, 2021)



Resim 3.3.2.6: Ragıp Paşa Kütüphanesi Türbe



Resim 3.3.3.1: Zeynep Sultan Sıbyan Mektebi



Resim 3.3.3.2: Zeynep Sultan Sıbyan Mektebi Kapı



Resim 3.3.3.3: Zeynep Sultan Sıbyan Mektebi



Resim 3.3.4.1: Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi



Resim 3.3.4.2: Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Yan Cephe



Resim 3.3.4.3: Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Giriş Kapısı



Resim 3.3.4.4: Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Sebil



Resim 3.3.4.5: Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi Çeşme ve Kitabeler



Resim 3.3.5.1: III. Mustafa Mektebi Yerindeki Şemsipaşa Okulu



Resim 3.3.7.1: Kaba Halil Medresesi



Resim 3.3.7.2: Kaba Halil Efendi Kabri



Resim 3.3.7.3: Kaba Halil Medresesi Avlu



Resim 3.3.7.4: Kaba Halil Medresesi Giriş Cephesi



Resim 3.3.8.1: Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi



Resim 3.3.8.2: Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi, Cephe



Resim 3.3.9.1: Silahdar Mehmed Efendi Mektebi



Resim 3.3.9.2 : Silahdar Mehmed Efendi Mektebi Pencere



Resim 3.4.1.1: Ayvat Bendi



Resim 3.4.1.2: Ayvat Bendi Küçük Payandalar



Resim 3.4.1.3: Ayvat Bendi Hünkâr Köşkü



Resim 3.4.1.4: Ayvat Bendi Kemer



Resim 3.4.1.5: Ayvat Bendi Mermer Havuz ve Lüleler



Resim 3.4.1.6 : Ayvat Bendi Su Toplanan Yön



Resim 3.4.1.7: Ayvat Bendi Genel Görünüş



Resim 3.4.2.1: Garipçe Kalesi (Foto: Caner Cangül)

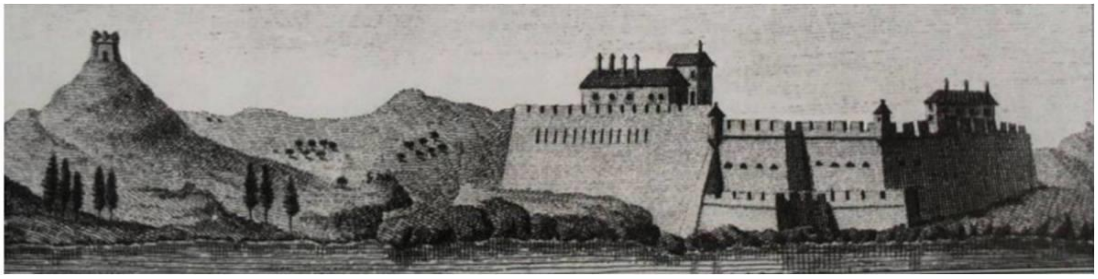

Resim 3.4.2.2: Garipçe Kalesi (J.Velazquez, 1790)

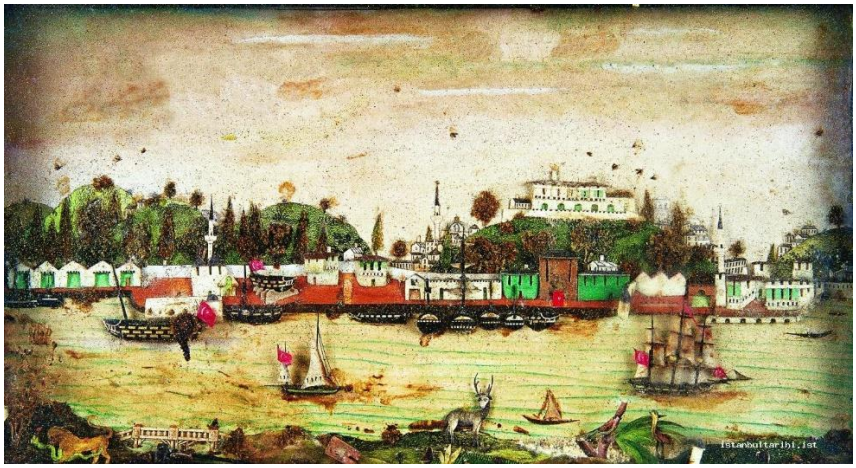

Resim 3.4.3.1: Mühendishanenin Kurulduğu Tersane (TSM C.Y nr. 447)



Resim 3.4.4.1: Rami Çiftliği Kışlası, Gravür

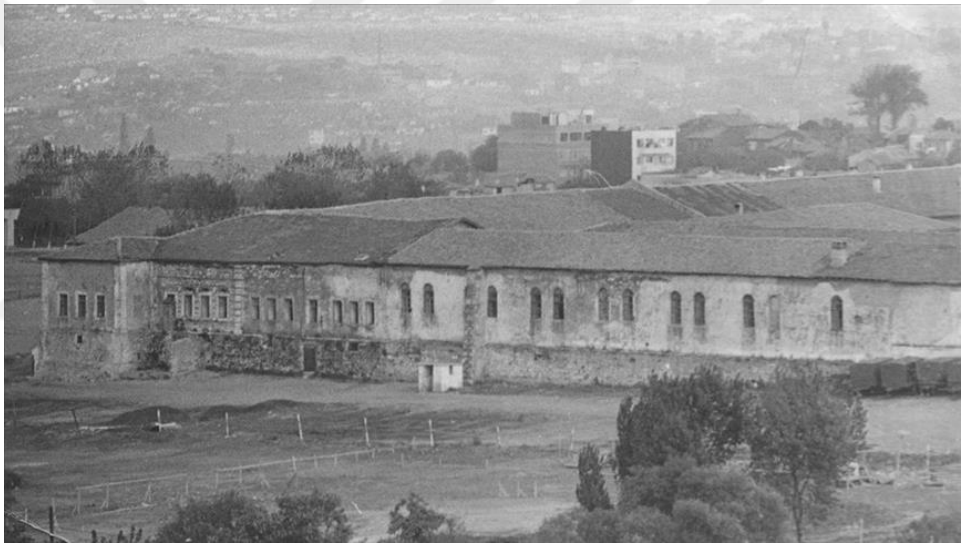

Resim 3.4.4.2: Rami Kışlası Eski Hali



Resim 3.4.4.3: Rami Kışlası Restorasyon Sonrası (aa.com.tr)



Resim 3.4.5.1: Anadolu Feneri Kalesi (Foto: Aras Neftçi)



Resim 3.4.5.2: Anadolu Feneri Kalesi Kitabesi (Galitekin, 2008)



Resim 3.4.6.1: Poyraz Kalesi

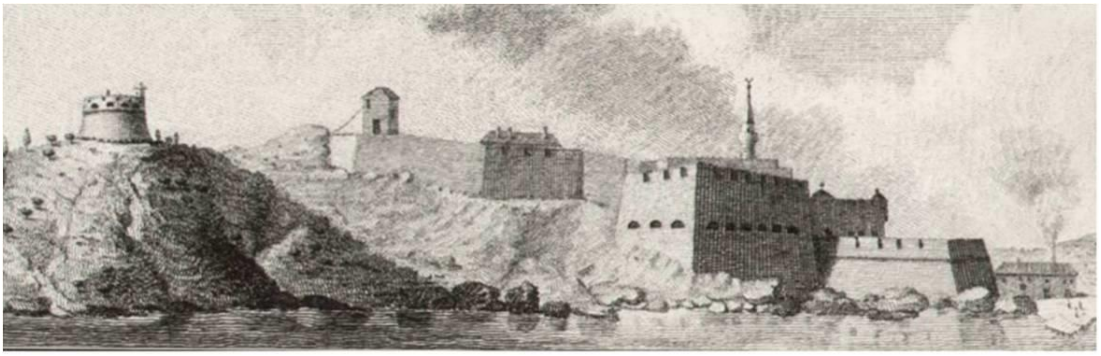

Resim 3.4.6.2: Poyraz Kalesi ve Hasan Paşa Kulesi
(A. Aquado ve J. Vazquez, 1790)



Resim 3.4.6.3: Poyraz Kalesi Beden Duvarları



Resim 3.4.7.1: Tahta Minare Hamamı



Resim 3.4.7.2: Tahta Minare Hamamı Soyunma Odaları



Resim 3.4.7.3: Tahta Minare Hamamı Çeşme



Resim 3.4.7.4: Tahta Minare Hamamı Sıcaklık



Resim 3.4.7.5: Tahta Minare Hamamı Eyvan



Resim 3.4.7.6: Tahta Minare Hamamı, Halvet



Resim 3.5.1.1: Laleli Çukurçeşme Han



Resim 3.5.1.2: Laleli Çukurçeşme Han Giriş Kapısı



Resim 3.5.1.3: Laleli Çukurçeşme Han Avlu (seyahatdergisi.com)



Resim 3.5.1.4: Laleli Çukurçeşme Han Beden Duvarları

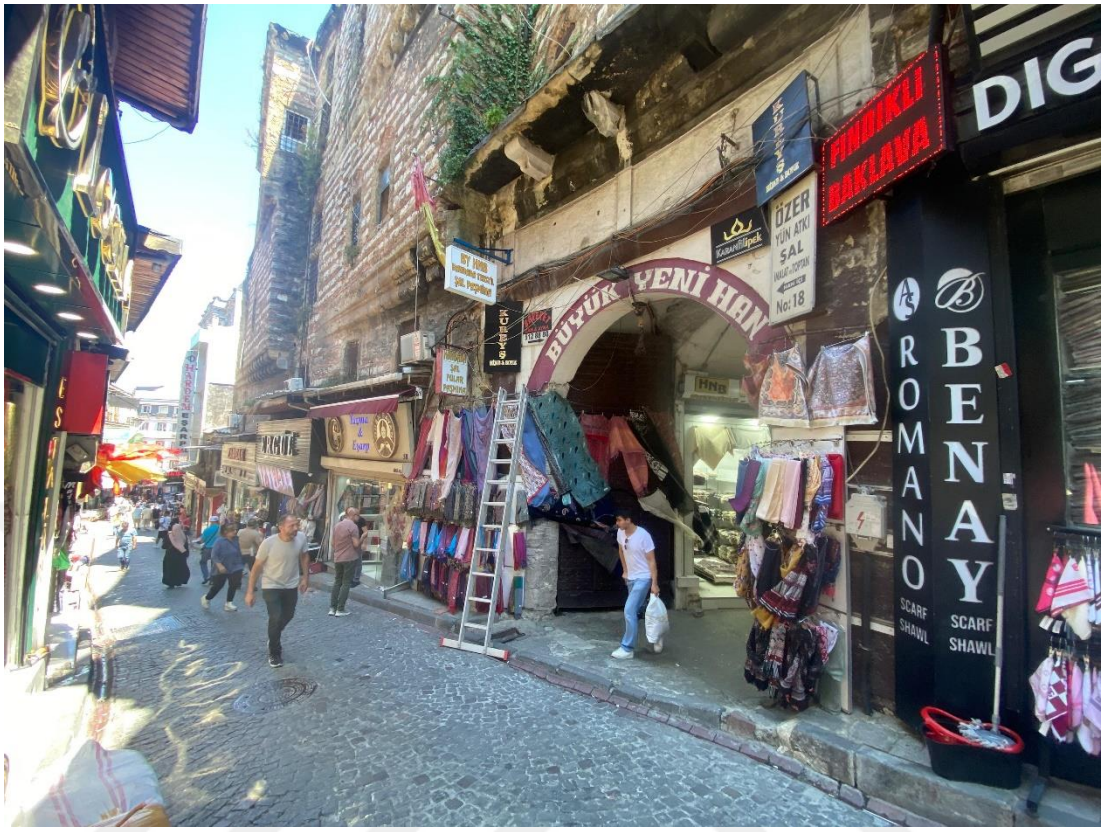

Resim 3.5.2.1: Büyük Yeni Han



Resim 3.5.2.2: Büyük Yeni Han, Kuşevi



Resim 3.5.2.3: Büyük Yeni Han Ana Kapı



Resim 3.5.2.4: Büyük Yeni Han Kapı



Resim 3.5.2.5: Büyük Yeni Han Avlu



Resim 3.5.2.6: Büyük Yeni Han Revaklar

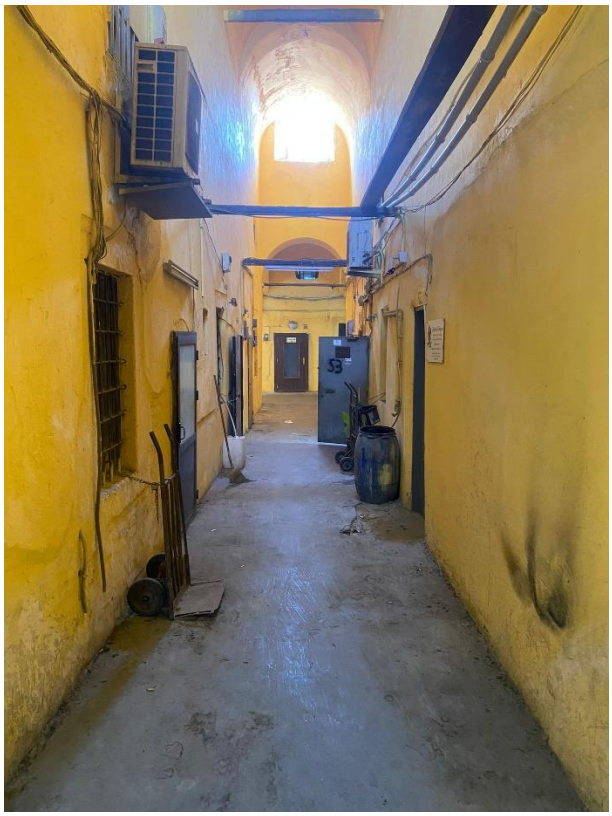

Resim 3.5.2.7: Büyük Yeni Han Tonoz

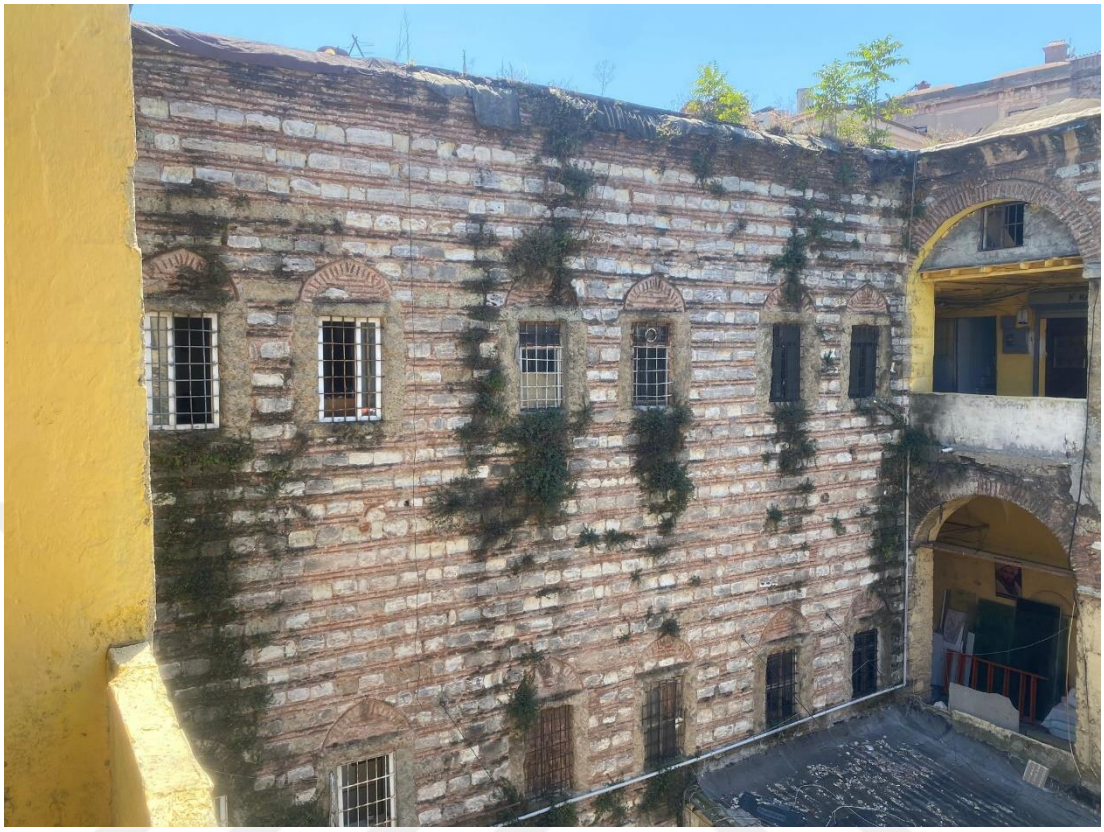

Resim 3.5.2.8: Büyük Yeni Han Pencereler



Resim 3.5.2.9: Büyük Yeni Han Odalar



Resim 3.5.2.10: Büyük Yeni Han Giriş Cephesi



Resim 3.5.2.11: Büyük Yeni Han, Gravür, William Henry Bartlett, J. C. Bentley; Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, (London: 1835); *Gravürlerle Türkiye* (Ankara: 1996), III, 92



Resim 3.5.3.1: Küçük Yeni Han



Resim 3.5.3.2: Küçük Yeni Han Diğer Kapı



Resim 3.5.3.3: Küçük Yeni Han ve Çakmakçılar Camii



Resim 3.5.3.4: Küçük Yeni Han Pencereler



Resim 3.5.3.5: Küçük Yeni Han Avlu



Resim 3.5.3.6: Küçük Yeni Han Koridorlar



Resim 3.5.3.7: Küçük Yeni Han Dükkânlar



Resim 3.5.3.8: Küçük Yeni Han Camekân



Resim 3.5.4.1: Sen Piyer Han



Resim 3.5.4.2: Antoine de Favray, Fransız Elçinin Kabulü



Resim 3.5.4.3: Sen Piyer Han Andre Chenier Levha



Resim 3.5.4.4: Sen Piyer Han, Fossati, Çalışma Odası



Resim 3.5.4.5: Sen Piyer Han Mimarların İsimleri



Resim 3.5.4.6: Sen Piyer Han Restorasyonu



Resim 3.5.4.7: Sen Piyer Han Restorasyon Projesi



Resim 3.5.4.8: Sen Piyer Han Amblem



Resim 3.5.4.9: Sen Piyer Han Bourbon Amblemi



Resim 3.5.4.10: Sen Piyer Han Merdivenler (hdmimarlik.com.tr)

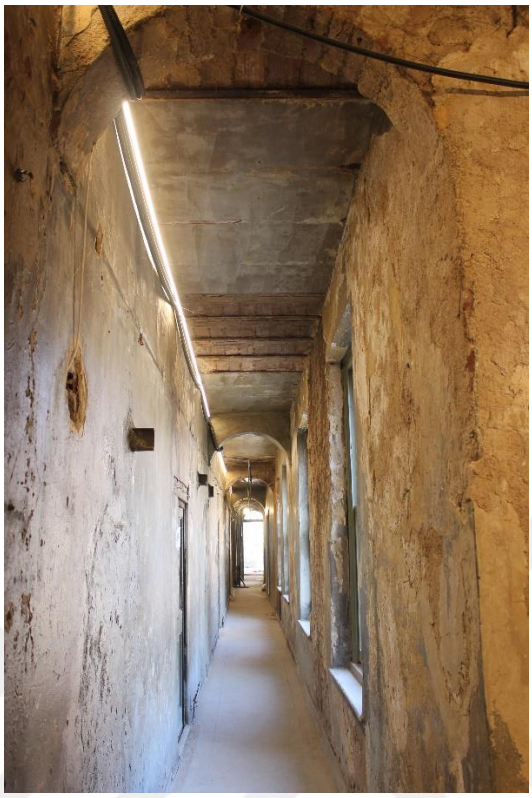

Resim 3.5.4.11: Sen Piyer Han Koridor (hdmimarlik.com.tr)



Resim 3.5.4.12: Sen Piyer Han Sivri Kemerli Pencere

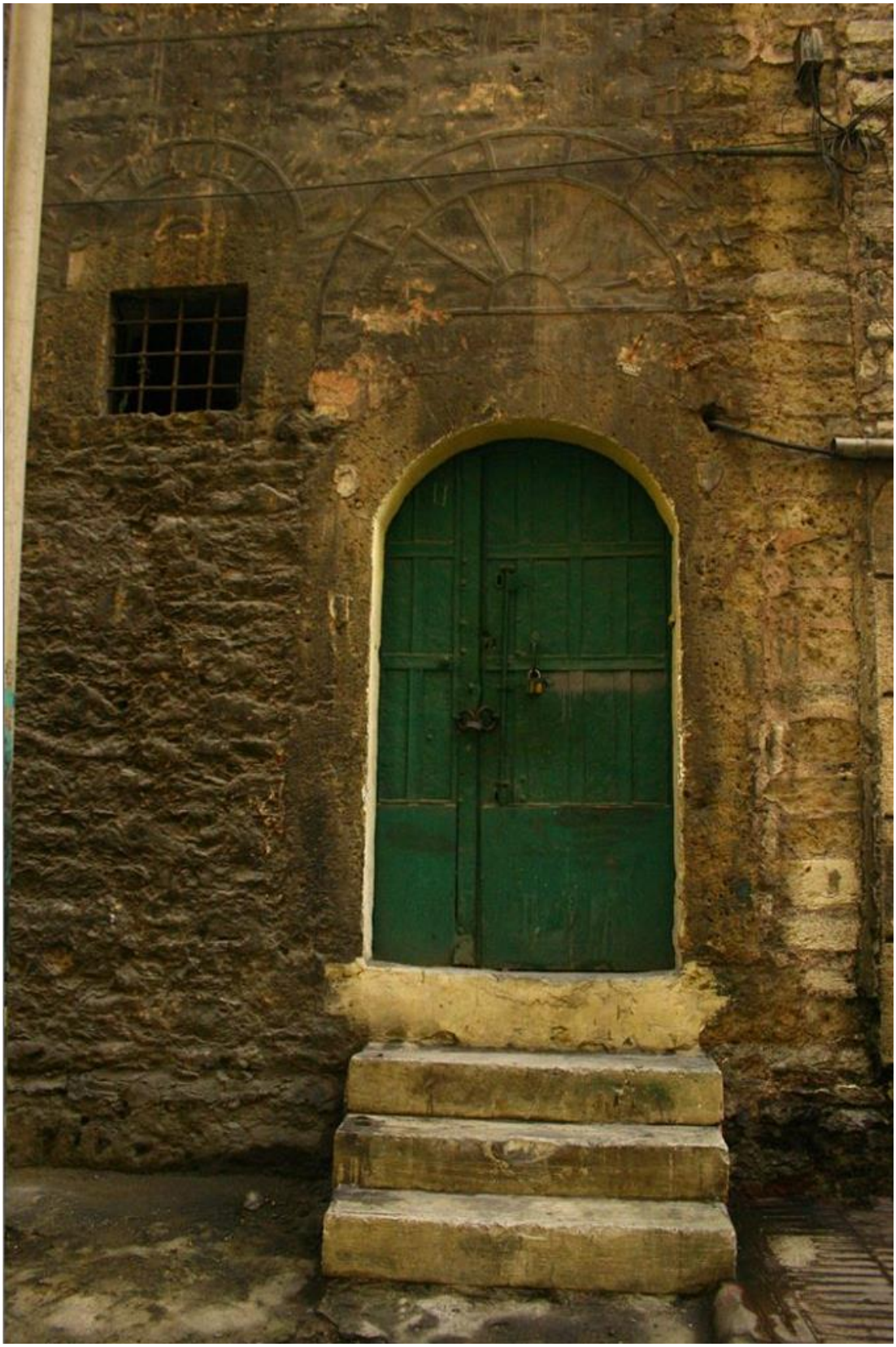

Resim 3.5.4.13: Sen Piyer Han Kapı Detay (hdmimarlik.com.tr)



Resim 3.5.4.14: Sen Piyer Han Yuvarlak Kemer Detay (hdmimarlik.com.tr)



Resim 3.5.4.15: Sen Piyer Han (hdmimarlik.com.tr)



Resim 3.6.1.1: Yusuf Efendi Çeşmesi



Resim 3.6.1.2: Yusuf Efendi Çeşmesi Kitabe



Resim 3.6.2.1: Damatzade Mehmed Murad Efendi Çeşmesi



Resim 3.6.2.2: Damatzade Mehmed Murad Efendi Çeşmesi Kitabe



Resim 3.6.3.1: Kaymakam Emin Bey Çeşmesi



Resim 3.6.3.2: Kaymakam Emin Bey Çeşmesi Kitabe



Resim 3.6.4.1: Topkapı Sarayı III. Mustafa Çeşmesi



Resim 3.6.4.2: Topkapı Sarayı III. Mustafa Çeşmesi Kitabesi



Resim 3.6.5.1: Kasımpaşa III. Mustafa Çeşmesi (Tanışık, 1945, s. 116)



Resim 3.6.7.1: Ayazma III. Mustafa Çeşmesi



Resim 3.6.7.2: Ayazma III. Mustafa Çeşmesi Ayna



Resim 3.6.7.3: Ayazma III. Mustafa Çeşmesi Kitabe



Resim 3.6.8.1: Mustafa Ağa Çeşmesi (Tanışık, 1945, s. 116)



Resim 3.6.9.1: Saka Çeşmesi



Resim 3.6.9.2: Saka Çeşmesi Yan Ayna



Resim: 3.6.11.1: Tekkekapı Çeşmesi (Egemen, 1993, s. 795)



Resim: 3.6.12: Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi



Resim 3.6.12.2: Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi Kitabe



Resim 3.6.12.3: Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi Tamir Kitabesi



Resim 3.6.13.1: Kadirihane Çeşmesi

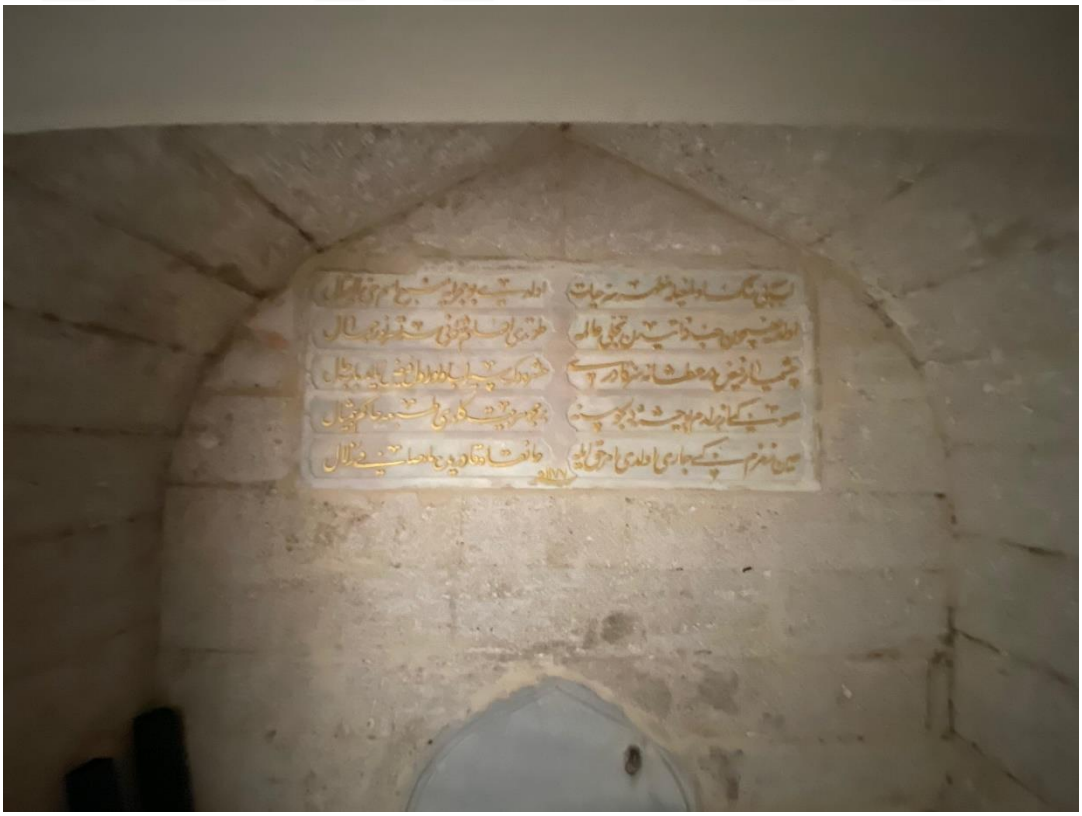

Resim 3.6.13.2: Kadirihane Çeşmesi Kitabesi



Resim 3.6.13.3: Kadirihane Çeşmesi Akarçeşme



Resim 3.6.13.4: Kadirihane Çeşmesi Restorasyon Öncesi (Foto: Caner Cangül)



Resim 3.6.14.1: Kürt Hasan Ağa Çeşmesi (Tanışık, 1945, s. 362)



Resim 3.6.15.1: Hacı Yusuf Ağa Çeşmesi (Egemen, 1993, s. 833)



Resim 3.6.16.1: Zekeriyaköyü Meydan Çeşmesi Kitabesi



Resim 3.6.16.2: Zekeriyaköyü Meydan Çeşmesi Tamir Kitabesi



Resim 3.6.17.1: Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi



Resim 3.6.17.2: Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi Ayazmanın İçi



Resim 3.6.17.3: Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi Ayna ve Kitabe



Resim 3.6.19.1: Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi



Resim 3.6.19.2: Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi Kitabesi



Resim 3.6.20.1: Hatice Sultan Çeşmesi



Resim 3.6.20.2: Hatice Sultan Çeşmesi Kitabe



Resim 3.6.20.3: Hatice Sultan Çeşmesi Hazne



Resim 3.6.21.1: Saraylı Şirin Kadın Çeşmesi (Tanışık, 1943, s. 194)

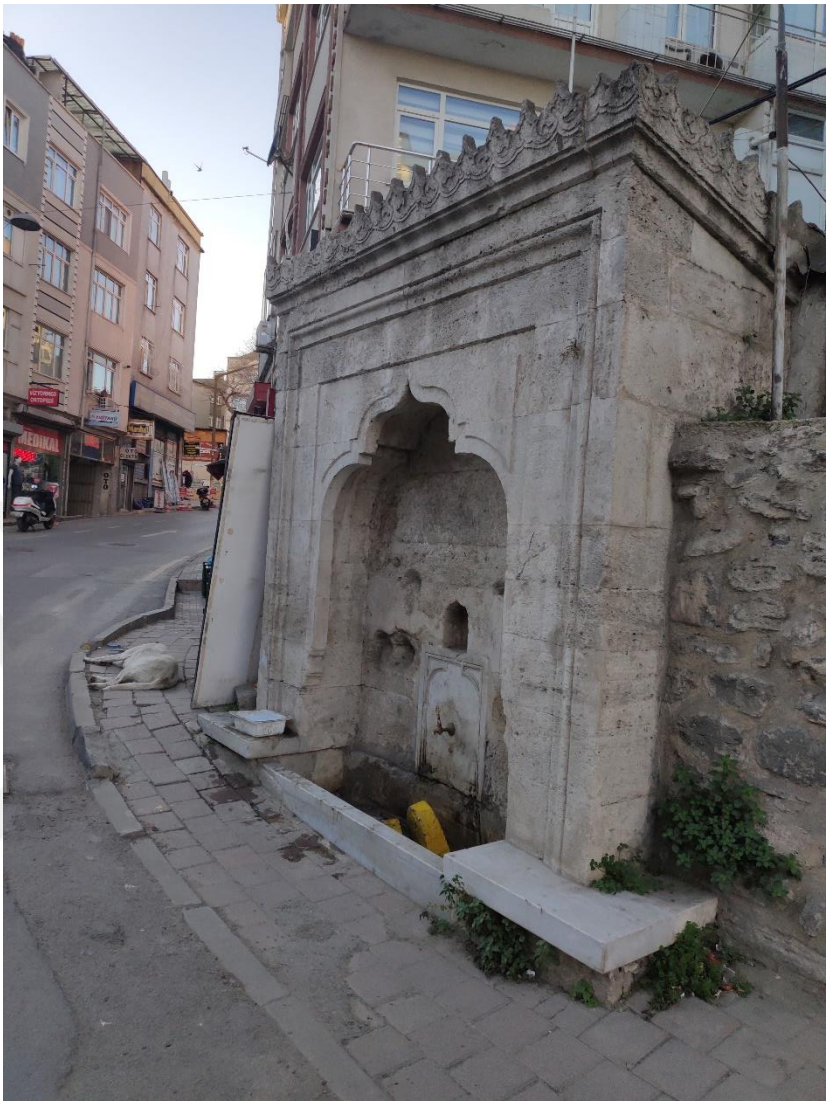

Resim 3.6.21.2: Arpa Emini Çeşmesi



Resim 3.6.21.3: Saraylı Şirin Kadın Çeşmesi Kitabesi (Egemen, 1993, s. 790)



Resim 3.6.22.1: Sermimar Hacı Mustafa Ağa Çeşmesi



Resim 3.6.22.2: Sermimar Hacı Mustafa Ağa Çeşmesi Kitabeleri



Resim 3.6.23.1: Hasan Ağa Çeşmesi



Resim 3.6.23.2: Hasan Ağa Çeşmesi Hazne



Resim 3.6.23.3: Hasan Ağa Çeşmesi İnşa Tarihi



Resim 3.6.23.4: Hasan Ağa Çeşmesi Kitabe



Resim 3.6.24.1: Divitdar Mehmet Emin Paşa Çeşmesi



Resim 3.6.24.2: Divitdar Mehmet Emin Paşa Çeşmesi Kitabe



Resim 3.6.25.1: Mehmet Bey Çeşmesi



Resim 3.6.25.2: Mehmet Bey Çeşmesi Kitabesi

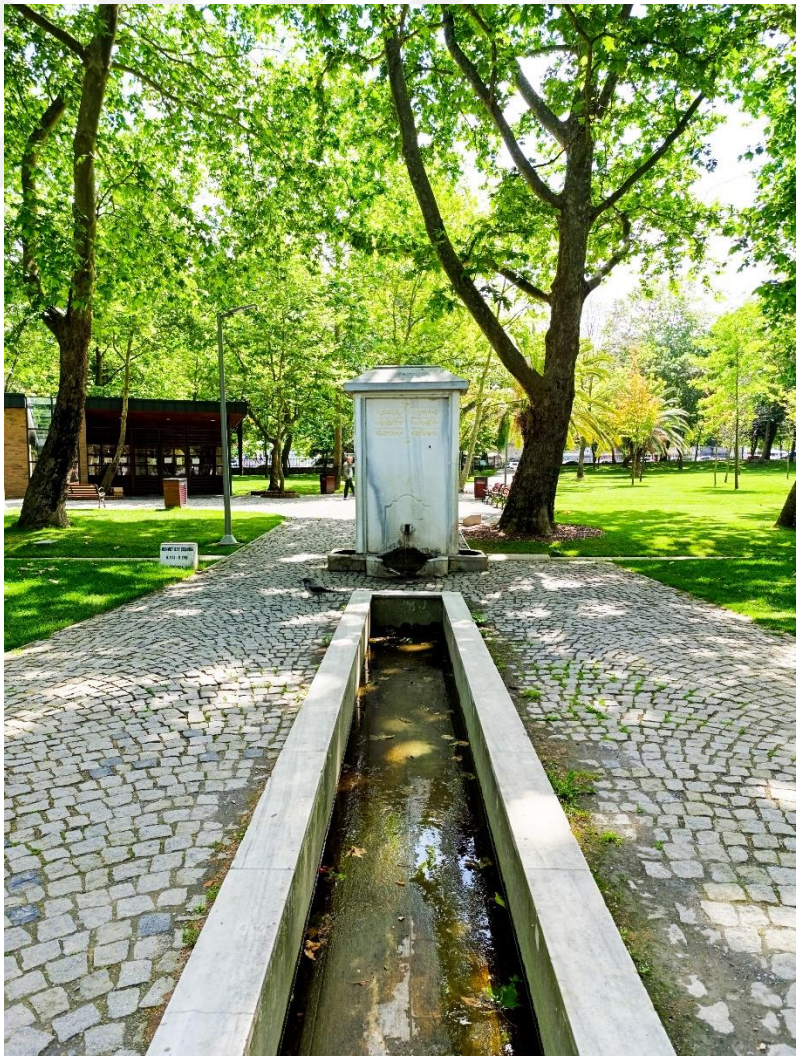

Resim 3.6.25.3: Mehmet Bey Çeşmesi Yalak



Resim 3.6.25.4: Mehmet Bey Çeşmesi Yan Cephe



Resim 3.6.27.1: Hüseyin Ağa Çeşmesi



Resim 3.6.27.2: Hüseyin Ağa Çeşmesi Kitabesi



Resim 3.6.28.1: Haseki İmareti Çeşmesi



Resim 3.6.28.2: Haseki İmareti Çeşmesi Ayna



Resim 3.6.28.3: Haseki İmareti Çeşmesi Tamir Kitabesi



Resim 3.6.29.1: Yakup Ağa Çeşmesi



Resim 3.6.29.2: Yakup Ağa Çeşmesi Kitabesi



Resim 3.6.29.3: Yakup Ağa Çeşmesi Ayna Kitabesi



Resim 3.6.30.1: İbrahim Efendi Çeşmesi (Egemen, 1993, s.403)



Resim 3.6.31.1: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi



Resim 3.6.31.2: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi Diğer Cephesi



Resim 3.6.31.3: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi Trandil Kitabesi



Resim 3.6.31.4: Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi Yenileme Kitabesi

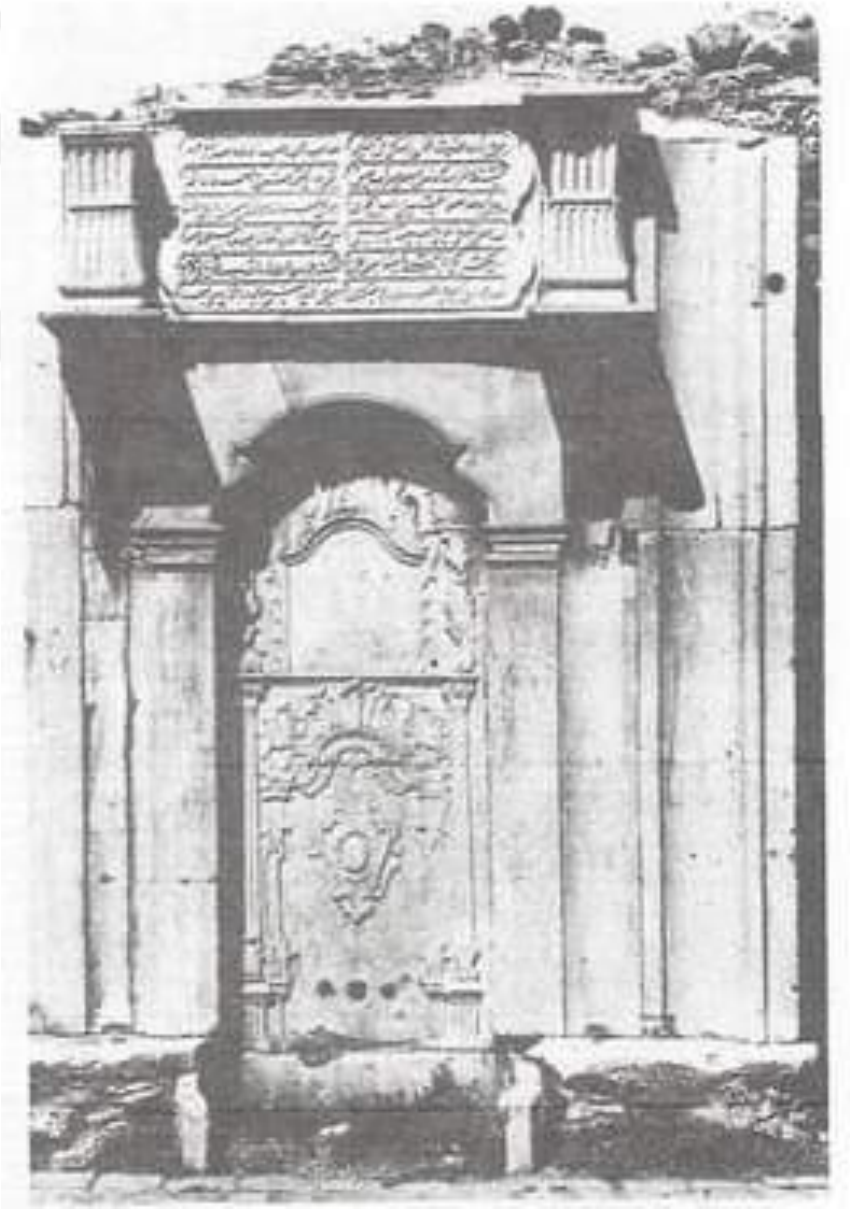

Resim 3.6.32.1: Pirizade Osman Sahip Efendi Çeşmesi (Egemen, 1993, s. 694)



Resim 3.6.33.1: Veliefendi Çeşmesi

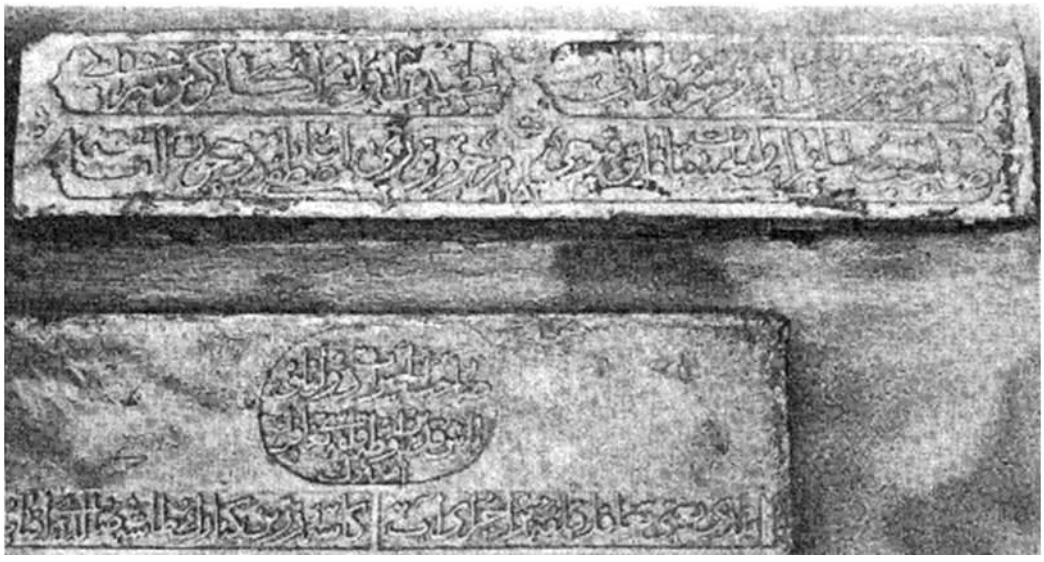

Resim 3.6.34.1: Kuru Mustafa Ağa Çeşmesi Kitabesi (Tanışık, 1943, s. 198)



Resim 3.6.35.1: Zeynep Sultan Çeşmesi



Resim 3.6.35.2: Zeynep Sultan Çeşmesi Kitabesi



Resim 3.6.36.1: Müezzinzade Mehmed Efendi Çeşmesi (Tanışık, 1943, s. 198)



Resim 3.6.36.2: Müezzinzade Mehmed Efendi Çeşmesi (2024)

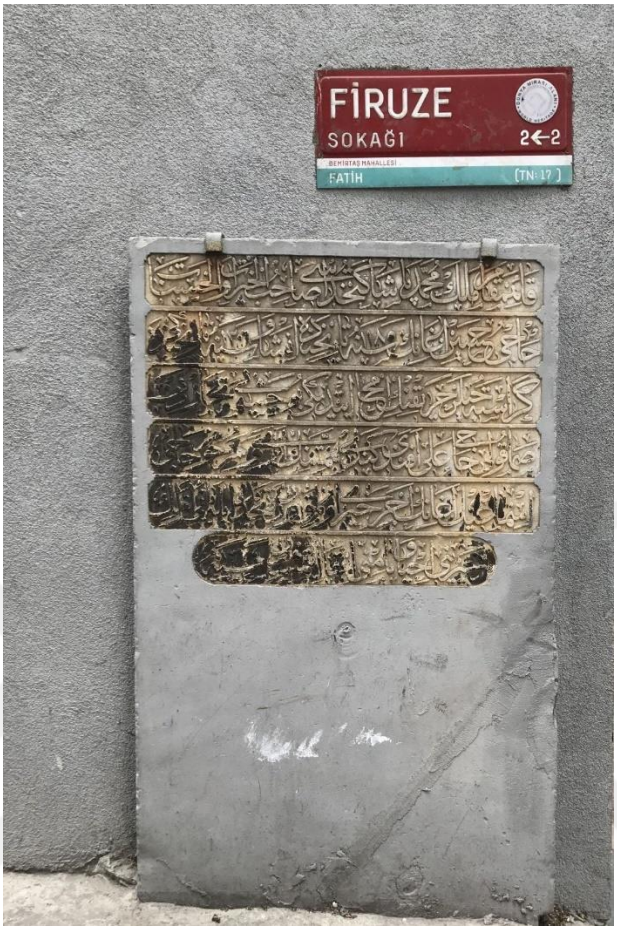

Resim 3.6.37.1: Kethüda Hacı Hüseyin Ağa Çeşmesi



Resim 3.6.38.1: Kaymakam Mehmet Paşa Çeşmesi



Resim 3.6.38.2: Kaymakam Mehmet Paşa Çeşmesi Tamir Kitabesi



Resim 3.6.38.3: Kaymakam Mehmet Paşa Çeşmesi Kitabesi

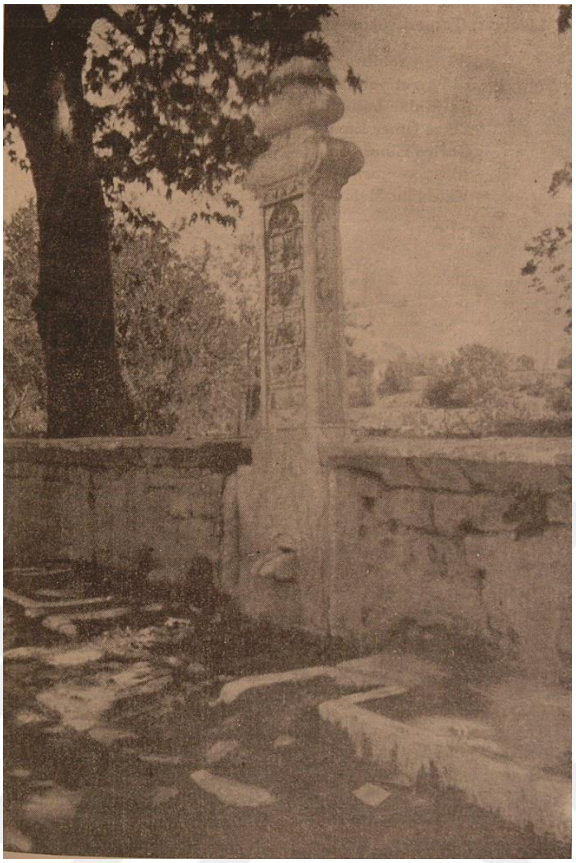

Resim 3.6.39.1: Başkalfa Hacı Ömer Efendi Çeşmesi (Tanışık, 1945, s. 373)



Resim 3.6.39.2: Başkalfa Hacı Ömer Efendi Çeşmesi Kitabesi

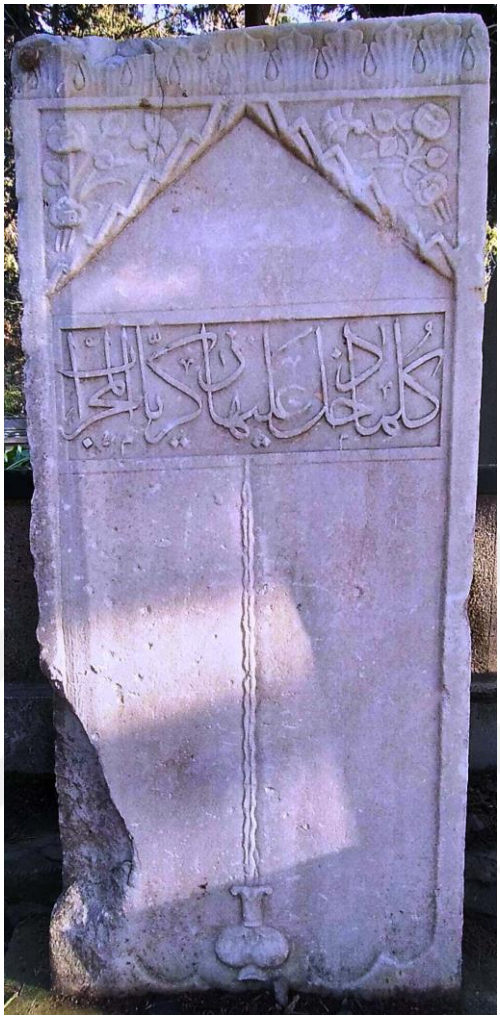

Resim 3.6.39.3: Başkalfa Hacı Ömer Efendi Namazgâhı Mihrap



Resim 3.6.40.1: Emin Efendi Çeşmesi

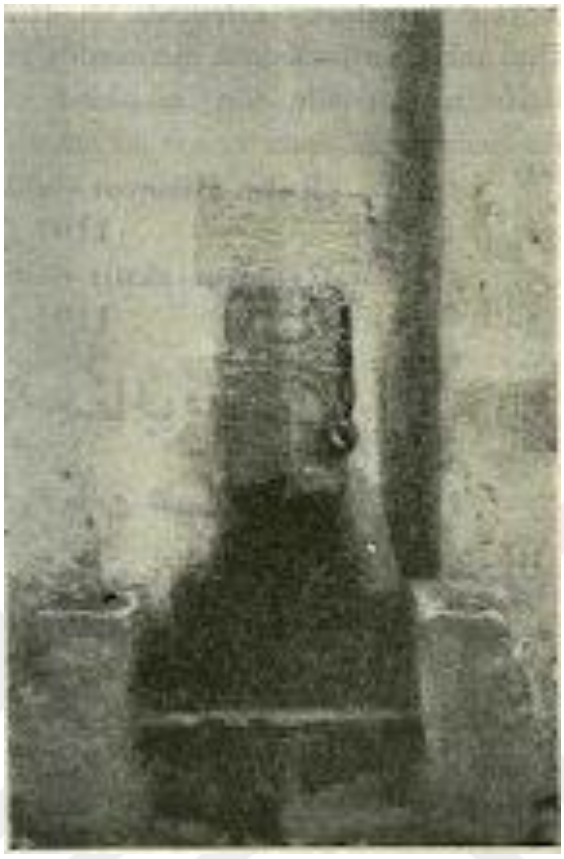

Resim 3.6.40.2: Emin Efendi Çeşmesi Kitabesi (Tanışık, 1943, s. 202)



Resim 3.6.45.1: Şerife Fatıma Zehra Hanım Çeşmesi



Resim 3.6.45.1.2 : Şerife Fatıma Zehra Hanım Çeşmesi, Ayna



Resim 3.6.46.1: Ali Şah Efendi Çeşmesi



Resim 3.6.46.2: Ali Şah Efendi Çeşmesi Kitabeler



Resim 3.7.1.1 : Arakiyeci Mehmed Ağa Camii Tamir Kitabesi



Resim 3.7.2.1 : Malcı Mehmet Paşa Camii Kitabesi



Resim 3.7.3.1 : Hekimoğlu Ali Paşa Camii Güneş Saati



Resim 3.7.4.1 : Hacı Piri Camii (Yedikule)



Resim 3.7.5.1 : Piri Mehmet Paşa Minaresi (Machiel Kiel Arşivi, 1971)



Resim 3.7.6.1 : Yusuf Şücaeddin Anbari Camii



Resim 3.7.7.1: Şeyh Vefa Tekkesi Tamir Kitabesi



Resim 3.7.7.2 : Şeyh Ebulvefa Camii ve Minaresi



Resim 3.7.8.1: Küçük İhsaniye Camii



Resim 3.7.9.1: Üsküdar Mihrimah Sultan Camii Güneş Saati



Resim 3.7.10.1: Ayasofya Camii Abdest Teknesi



Resim 3.7.11.1: Topkapı Sarayı Tamir Kitabesi



Resim 3.7.12.1: Mahmutpaşa Çeşmesi



Resim 3.7.12.2: Mahmutpaşa Çeşmesi Kitabesi



Resim 3.7.13.1: Emine Sultan Çeşmesi



Resim 3.7.14.1: Kız Kulesi, Gravür, Choiseul-Gouffier (1822)



Resim 3.7.16.1: Hafız Ahmed Paşa Camii Minaresi (Semavi Eyice Arşivi)

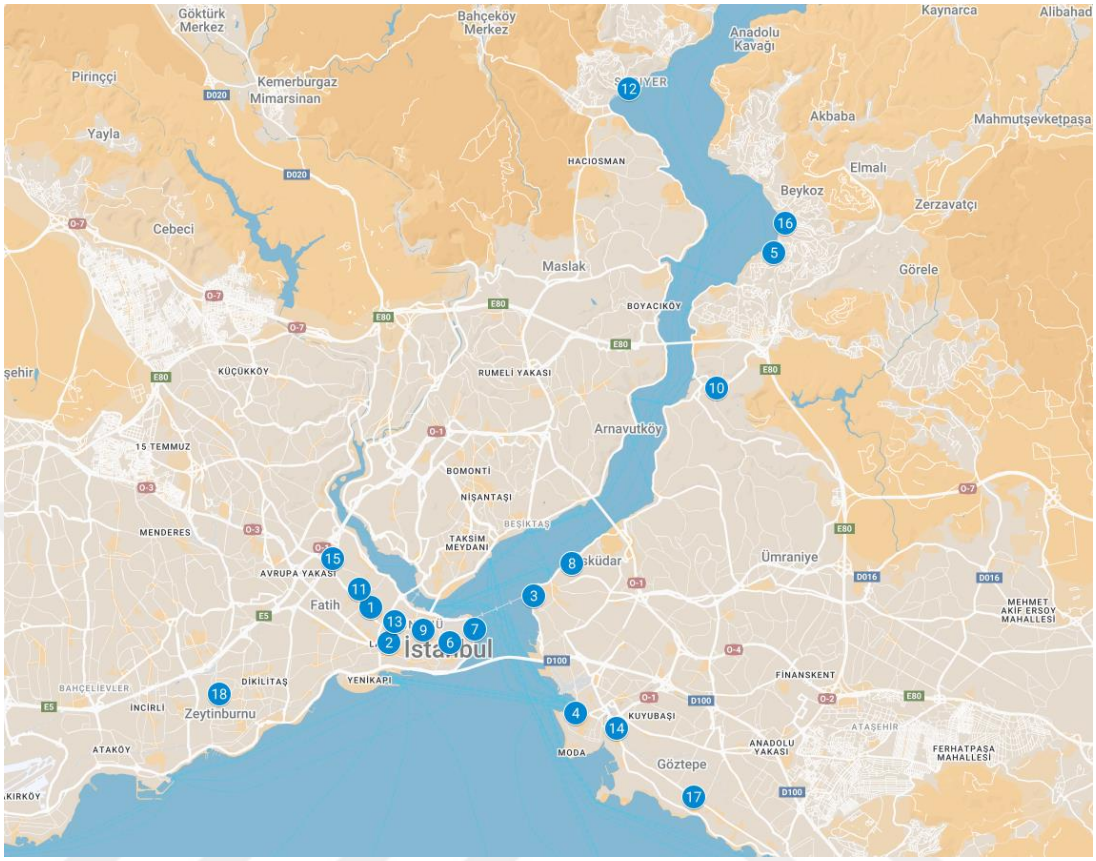

Harita 1: İbadet Yapıları

1. Fatih Camii
2. Laleli Camii
3. Ayazma Camii
4. Kadıköy III. Mustafa Camii
5. Paşabahçe Camii
6. Zeyneb Sultan Camii
7. Bostancılar Camii
8. Silahdar Abdurrahman Ağa (Paşalimanı) Camii
9. Çakmakçılar III. Mustafa Camii
10. Peksimetçi Salih Ağa Camii
11. Kumrulu Mescit
12. Kara Kethüda Camii
13. Mimar Ağa Mescidi
14. Ömer Efendi Namazgâhı
15. Kuyubaşı Namazgâhı
16. Mehmet Bey Namazgâhı
17. Haydarpaşa Namazgâhı
18. Veliefendi Namazgâhı

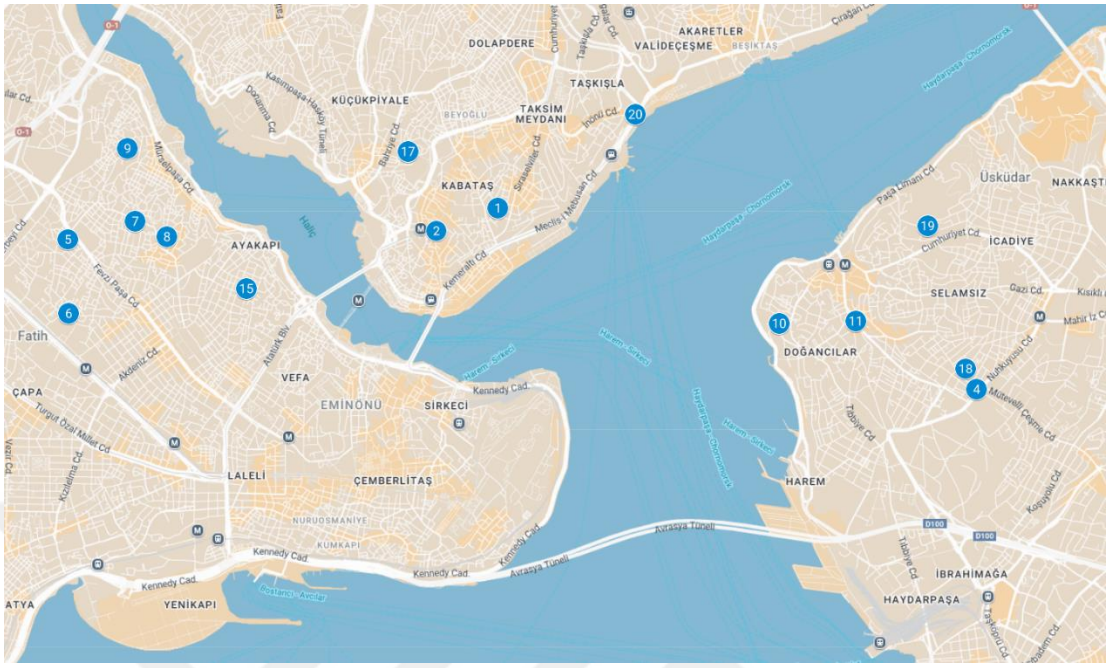

Harita 2.1: Tarikat Yapıları

1. Tophane Kadiri Tekkesi
2. Galata Mevlevihânesi
4. Şeyh Ahmet Kartal Zaviyesi
5. Halil Nizameddin Tekkesi
6. Keçeciler Tekkesi
7. Drağman İsazade Tekkesi
8. Murad Molla Tekkesi
9. Molla Aşki Gülşeni Tekkesi
10. Emekyemez Tekkesi
11. Saçlı Şeyh Hüseyin Efendi Tekkesi
15. Tahir Ağa Tekkesi
17. Yanık Şeyh Ahmed Tekkesi
18. Fenâi Ali Efendi Tekkesi
19. Özbekler Tekkesi
20. Çakır Dede Tekkesi



Harita 2.2: Tarikat Yapıları

3. Karacaburun Tekkesi
12. Nalburi Tekkesi
13. Şehitlik Tekkesi
14. Şeyh İsmail Efendi Tekkesi
16. Şeyh Ata Tekkesi

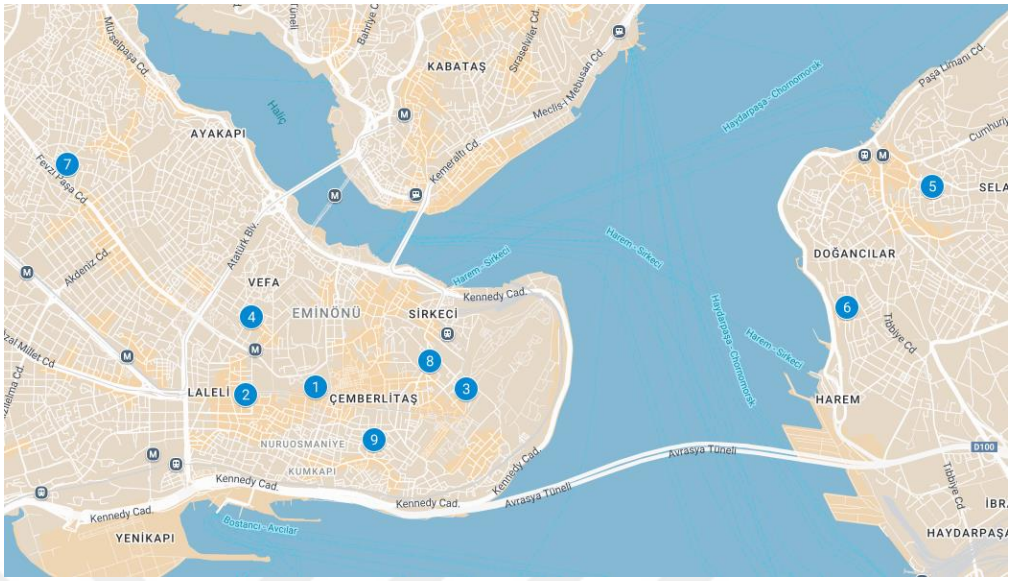

Harita 3: Kütüphaneler, Sıbyan Mektepleri ve Medreseler

1. Veliyüddin Efendi Kütüphanesi
2. Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi
3. Zeynep Sultan Sıbyan Mektebi
4. Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi
5. III. Mustafa Mektebi
6. Hatice Sultan Mektebi
7. Kaba Halil Medresesi
8. Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi
9. Silahdar Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi



Harita 4.1: Bendler, Kaleler, Hamam ve Askeri Yapılar

1. Ayvat Bendi
2. Garipçe Kalesi
5. Anadolu Feneri Kalesi
6. Poyraz Kalesi



Harita 4.2: Bendler, Kaleler, Hamam ve Askeri Yapılar

3. Mühendishane-i Bahri Hümayûn
4. Rami Kışlası
5. Tahta Minare Hamamı

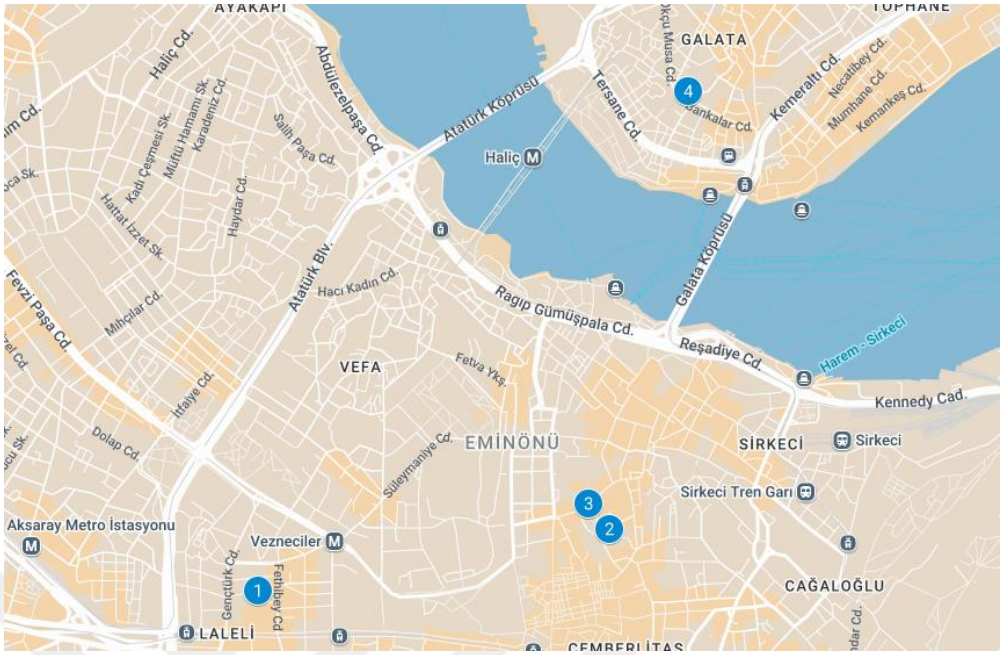

Harita 5: Ticaret Yapıları

1. Laleli Çukurçeşme Han
2. Büyük Yeni Han
3. Küçük Yeni Han
4. Sen Piyer Han

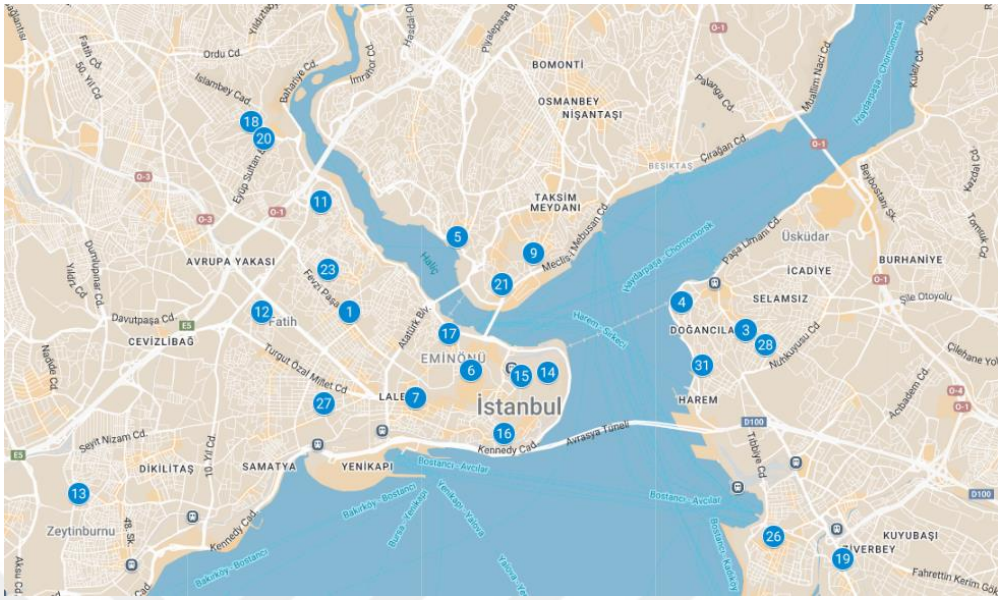

Harita 6.1: Çeşmeler

1. Yusuf Efendi Çeşmesi
3. Kaymakam Emin Bey Çeşmesi
4. Ayazma III. Mustafa Çeşmesi
5. Mustafa Ağa Çeşmesi
6. Saka Çeşmesi (III. Mustafa Camii Çeşmesi)
7. Sadrazam Koca Ragıp Paşa Çeşmesi
9. Kadirihane Çeşmesi
11. Sermimar Hacı Mustafa Ağa Çeşmesi
12. Hasan Ağa Çeşmesi
13. Veliefendi Çeşmesi
14. Kuru Mustafa Ağa Çeşmesi Kitabesi
15. Zeyneb Sultan Çeşmesi
16. Müezzinzade Mehmed Efendi Çeşmesi
17. Kethüda Hacı Hüseyin Ağa Çeşmesi
18. Kaymakam Mehmet Paşa Çeşmesi
19. Başkalfa Hacı Ömer Efendi Çeşmesi
20. Emin Efendi (İmamzade) Çeşmesi
21. Topçubaşı Mehmet Ağa Çeşmesi
23. Ali Şah Çeşmesi
26. Hüseyin Ağa Çeşmesi
27. Haseki İmareti Çeşmesi
28. Yakup Ağa Çeşmesi
31. Hatice Sultan Çeşmesi

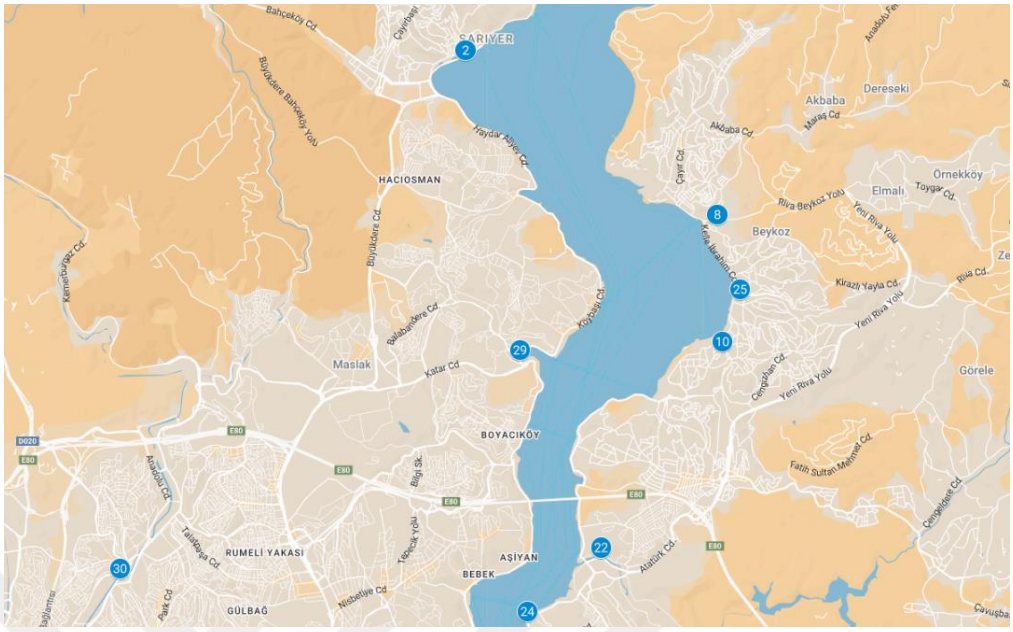

Harita 6.2: Çeşmeler

2. Damatzade Mehmed Murad Efendi Çeşmesi
8. Ahi Baba Hafız el Hac İbrahim Çeşmesi
10. Paşabahçe III. Mustafa Çeşmesi
22. Şerife Fatıma Zehra Hanım Çeşmesi
24. Divitdar Mehmet Emin Paşa Çeşmesi
25. Mehmet Bey Çeşmesi
29. Ahmet Şemsettin Efendi Çeşmesi
30. Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi



Harita 7.1: İstanbul Haritası (1776), (François Kauffer, British Museum), Özükan, 2020, s. 236-237

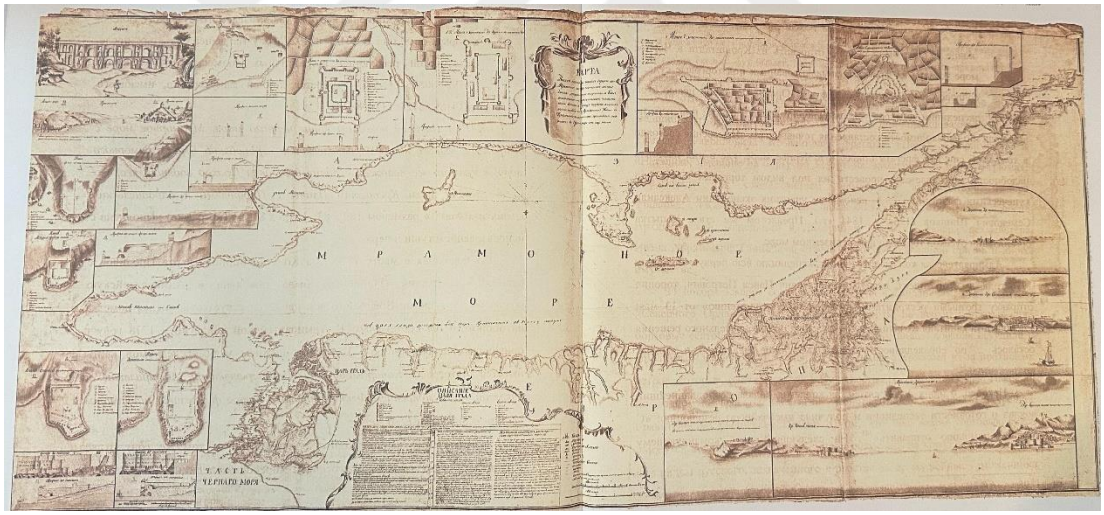

Harita 7.2.: Marmara Denizi ve Kaleler Haritası (1778), (Moskova Devlet Tarihi Müzesi), Özükan, 2020, s. 266-267

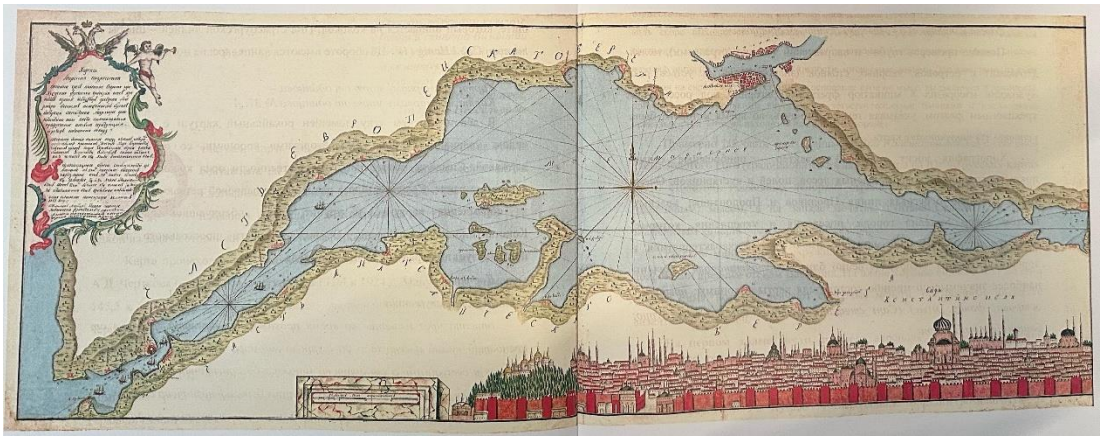

Harita 7.3: Marmara Denizi ve Boğazlar Haritası (1775-1779), (Yüzbaşı Yevstafiy Odintsovıy, Moskova Devlet Tarih Müzesi), Özükan, 2020, s. 268-269



Harita 7.4: Çanakkale ve İstanbul Boğazı Haritası (1778), (Yüzbaşı Yevstafiy Odintsovıy, Moskova Devlet Tarih Müzesi), Özükan, 2020, s. 270-271

ÖZGEÇMİŞ

1993 yılında Pertevniyal Lisesi'nden, 1999'da İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek Lisansını 2005 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bölümü'nde *"Seyyahların Gözüyle Osmanlı Döneminde Faaliyet Gösteren Kervansaraylar"* başlıklı teziyle tamamladı. Yayımlanmış iki kitabı ve çeşitli eserlerde kitap bölümleri bulunmaktadır. Ulusal ve uluslararası sempozyumlarda *"sanat tarihi ile insan hakları ve mültecilik"* alanlarında tebliğler sunmuştur. 1994 yılında başladığı gazetecilik hayatına halen Akşam Gazetesi'nde köşe yazarı olarak devam etmektedir. Evli ve üç çocuk babasıdır.